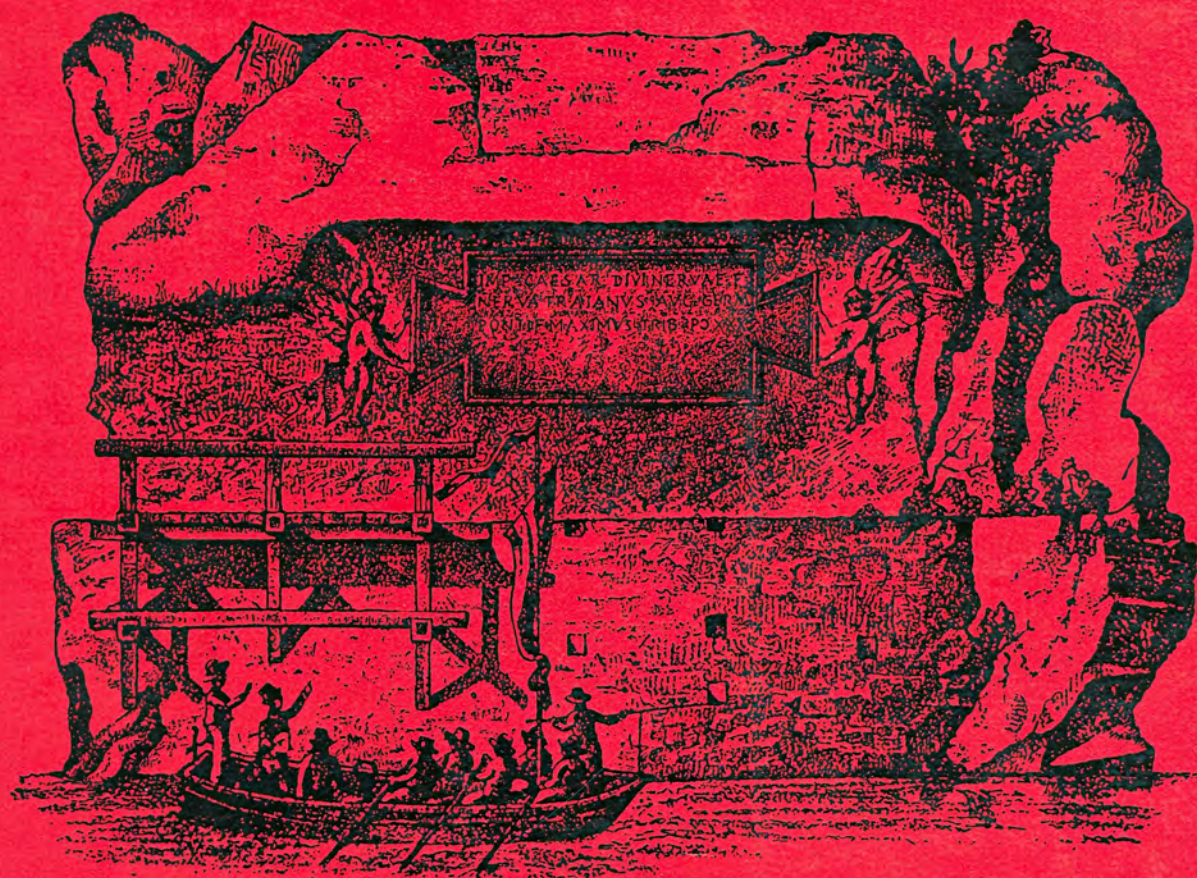

СТАРИНАР

xxxvii / 1986

Археолошки
институт
Београд

INSTITUT ARHEOLOŠKI
ARCHEOLOGIQUE INSTITUT
BEOGRAD BEOGRAD

БИБЛИОТЕКА
АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
Инв. Бр. 1937/10
✓

UDK: 902-903-904 YU ISSN 0350-0241

СТАРИНАР XXXVII, 1—315, БЕОГРАД 1986.

Institut
Archeologique
Beograd

STARINAR

NOUVELLE SÉRIE VOLUME XXXVII 1986

RÉDACTEUR: Vladimir KONDIC

COMITÉ DE RÉDACTION: Djurdje BOŠKOVIĆ, Rastko VASIĆ,
Milutin GARAŠANIN, Slavenka ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, Maja PAROVIĆ-PESIČAN,
Petar PETROVIĆ, Vladislav POPOVIĆ, Dragoslav SREJOVIĆ

BEOGRAD 1986

Археолошки
институт
Београд

БИБЛИОТЕКА
АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
Ул. Београд 193415

СТАРИНАР

НОВА СЕРИЈА КЊИГА XXXVII 1986.

УРЕДНИК: Владимир КОНДИЋ
РЕДАКЦИОНИ ОДБОР: Бурђе БОШКОВИЋ, Растко ВАСИЋ,
Милутин ГАРАШАНИН, Славенка ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, Маја ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН,
Петар ПЕТРОВИЋ, Владислав ПОПОВИЋ, Драгослав СРЕЈОВИЋ

БЕОГРАД 1986.

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ И ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: Ана ПРЕМК

ЛИКОВНО-ГРАФИЧКА ОПРЕМА: Јелена ГРУЈИЧИЋ

КОРЕКТОР: Јелена МИЛОЈЕВИЋ

ТИРАЖ: 1000 примерака

ИЗДАЈЕ: АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, Београд, Кнез Михаилова 35

ШТАМПА: ГРО „КУЛТУРА“ ООУР „РАДИША ТИМОТИЋ“,

Београд, Обилићев венац 5

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Републичке заједнице
науке Србије

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

РАСПРАВЕ — ÉTUDES

Растко Васић <i>Rastko Vasić</i>	Уметничке тежње на тлу Југославије у гвоздено доба . <i>Les tendances artistiques à l'âge du fer en Yougoslavie</i>	1 21
Маја Паровић-Пешикан <i>Maja Parović-Pešikan</i>	Одраз грчких керамичких облика у керамици старијег гвозденог доба централног Балкана <i>Le reflet des formes céramiques grecques dans des cérami- ques de l'âge du fer ancien des régions centrales des Balkans</i>	25 38
Петар Петровић <i>Petar Petrović</i>	Римски пут у Бердану <i>La voie romaine dans les Portes de Fer</i>	41 51
Миомир Кораћ <i>Miomir Korać</i>	<i>Medicus et chirurgus ocularius</i> из Виминацијума <i>Medicus et chirurgus ocularius de Viminacium</i>	53 70
Ивана Поповић <i>Ivana Popović</i>	Римске справе за орање у средњем Подунављу <i>Les outils de labourage romains dans la région du moyen Danube</i>	73 85
Драгослав Срејовић <i>Dragoslav Sreјović</i>	<i>Felix Romuliana</i> : царска палата или...? <i>Felix Romuliana: palais impériale ou...?</i>	87 94
Владислав Поповић <i>Vladislav Popović</i>	Куврат, Кувер и Аспарух <i>Koubrat, Kouber et Asparouch</i>	103 126

ПРИЛОЗИ — APERÇUS

Милош Јевтић <i>Miloš Jevtić</i>	Гробови бакарног доба из Винче <i>Les tombes de l'âge de cuivre de Vinča</i>	135 144
Милорад Стојић <i>Milorad Stojić</i>	Праисторијско насеље Вецина мала у Мајурџу код Свето- зарева <i>Agglomération préhistorique Vecina mala dans Majur près de Svetozarevo</i>	145 152
Драган Јацановић <i>Dragan Jacanović</i>	Праисторијска остава бронзаних предмета из села Клења код Голубца <i>Dépôt préhistorique des objets en bronze du village Klenje près de Golubac</i>	153 173
Викторија Соколовска <i>Viktorija Sokolovska</i>	Да ли је Прасијада Бутковско језеро и Дисорон Круша планина? <i>Lac Butkovo serait-il Prasiada et Kruša planina serait-ce Di- soron</i>	175 178
Драгослав Срејовић <i>Dragoslav Sreјović</i>	Гроб угледне Трачанке из Улпијане <i>La tombe d'une Thrace distinguée d'Ulpiana</i>	179 188
Гордана Марјановић-Вујовић <i>Gordana Marjanović-Vujović</i>	Средњовековне некрополе у Србији евидентирание кроз ар- хеолошка ископавања <i>Les nécropoles médiévales en Serbie notées lors des fouilles archéologiques</i>	191 207

НАУЧНИ СКУПОВИ — ASSEMBLÉES

Светски археолошки конгрес у Саутхемпτονу, 1—7. септембар 1986. (Растко Васић) 211

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ — COMPTES RENDUS

- Alojz Benac, PRAISTORIJSKI TUMULI NA KUPREŠKOM POLJU, Akademija nauka i umjetosti Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga LXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 5, Sarajevo 1986 (Борислав Јовановић) 213
- Beno Rothenberg, Antonio Blanco-Freijero, STUDIES IN ANCIENT MINING AND METALLURGY IN SOUTH-WEST SPAIN. EXPLORATION AND EXCAVATION IN THE PROVINCE OF HUELVA, Metal in History, I, London 1982. (Борислав Јовановић) 214
- Amalia Mozsolics, BRONZEFUNDE AUS UNGARN, Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Germely, Akadémiai Kiadó, Budapest 1985. (Милутин Гарашанин) 216
- Alix Hochstetter, KASTANAS, DIE HANDGEMACHTE KERAMIK. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze — und Eisenzeit Makedoniens 1975—1979, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 3, Berlin 1984. (Милош Јевтић) 218
- Milorad Stojić, GVOZDENO DOBA U BASENU VELIKE MORAVE, Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, knjiga 8, Beograd—Svetozarevo 1986. (Растко Васић) 221
- Tone Knez, NOVO MESTO I, HALSTATSKI GROBOVI, Carniola Archaeologica I, Novo Mesto 1986. (Борислав Јовановић) 222
- Biba Teržan, Fulvia Lo Schiavo, Neva Trampuž-Orel, MOST NA SOČI (S. LUCIA) II, Szombathyjeva izkopavanja, Katalogi in monografije 23, Ljubljana 1985. (Растко Васић) 224
- Паско Кузман, ТРИ ЧЕЉУСТИ И ВРТУЉКА — ТРЕБЕНИШТА 1972, Завод за заштита на споменици-те на културата и Народен музеј Охрид, Охрид 1985. (Растко Васић) 224
- Видосава Недомачки, АРХЕОЛОГИЈА БЛИСКОГ ИСТОКА — АСИРИЈА, НОВОБАВИЛОНСКА ДР-ЖАВА, Философски факултет, Београд 1984. (Бранко Гавела) 225
- Walter Burkert, GREEK RELIGION, Harvard University Press, Cambridge 1985. (Александар Бош-ковић) 226
- Teresa Chapa Brunet, LA ESCULTURA IBERICA ZOOMORFA, Ministerio de Cultura, Dirección gene-ral de Bellas Artes y Archivos, Madrid 1985. (Растко Васић) 228
- Bogdan Sultov, CERAMIC PRODUCTION ON THE TERRITORY OF NIKOPOLIS AD ISTRUM, Terra antiqua balcanica I, Sofia 1985. (Милутин Гарашанин) 228
- D. Jelovina, MAČEVI I OSTRUGE KAROLINSKOG OBILJEŽJA U MUZEJU HRVATSKIH ARHEOLOŠ-KIH SPOMENIKA, Split 1986. (Славенка Ерцеговић-Павловић) 232
- STAROHRVATSKA PROSVJETA, serija III, svezak 13, Split 1983. (Славенка Ерцеговић-Павловић) 233
- STAROHRVATSKA PROSVJETA, serija III, svezak 14, Split 1985. (Славенка Ерцеговић-Павловић) 233

БИБЛИОГРАФИЈА — BIBLIOGRAPHIE

- Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1983—1985 sur les monu-ments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. Rédacteur: Nadezda MANDIĆ 235

Уметничке тежње на тлу Југославије у гвоздено доба

РАСТКО ВАСИЋ, Археолошки институт, Београд

У 35. књизи, посвећеној античком сликарству, свог обимног дела *Naturalis historiae* (XXXV, 25), Плиније помиње слику старог пастира из хеленистичког времена која се налазила на Римском форуму. При томе говори како је тевтонски изасланик, упитан шта мисли колико та слика вреди, одговорио да не би на поклон узео ни живог пастира, а камоли тек платио за слику.

Став овог варварина из германског гвозденог доба о једном уметничком делу из развијене културне средине одражава на одређен начин схватања о уметности у гвозденом добу Европе уопште, те тако и стање развоја уметности у гвозденом добу на територији Југославије. То су с једне стране покушаји фигуралних елемената из културно и уметнички развијенијих медитеранских цивилизација да се инфилтрирају у домаћу средину и уклопе у домаћи менталитет, и с друге, отпори који се при томе јављају у жељи да се одржи доминација нефигуративне уметности на овом простору. Истина је, што треба свакако подвући, да је у овој домаћој средини реч о предметима примењене уметности — посућу, накиту, оружју — са јасном наменом и непосредном функцијом, где се обично и очекује доминација нефигуралних елемената у приказивању различитих облика, али треба имати у виду да други начини у то време готово да нису постојали за продор развијених уметничких идеја са Медитерана и блиског истока до културних група гвозденог доба у унутрашњости Балкана. Стога се поменуте фигуралне тежње управо овде јасно уочавају.*

* Посебно ми је задовољство да се срдечно захвалим једном броју колега и управама њихових музеја на могућности да донесем илустрације појединих предмета: Драги Гарашанин из Народног музеја у Београду, Боривоју Човићу и Милици Косорић из Земаљског музеја у Сарајеву, Вељку Милићу из Музеја источне Босне у Тузли, Јесенки Мишћив из Музеја Бродског Посавља у Славонском Броду, Неви Трампуж-Орел из Народног музеја у Љубља-

*

Бронзано доба у Југославији не одликује се неким великим богатством у формама и орнаментници материјалне културе — керамика је махом недекорисана и облици упрошћени, док су метални облици једноставни и незанимљиви.¹ Изузетак представља подручје Баната где се у оквирима појединих група бронзаног доба — ватинско-вршачке и дубовачко-жутобрдске — јавља, вероватно захваљујући сталним везама ове области са Карпатима на североистоку, богато орнаментисана керамика за коју не постоје паралеле у другим крајевима Југославије. У прелазном периоду бронзаног у гвоздено доба, на традицијама дубовачко-жутобрдске орнаментике, развијају се нови облици у оквиру културних група на истом простору, који ће почетком гвозденог доба прерасти у тзв. басараби керамички стил или манир, распрострањен на читавом централнобалканском подручју, па и шире.²

Са својом богатом и разноврсном орнаментиком — „s“ мотивима, лажним вршастим елементима, малтешким крстовима, шрафираним троуглима, цикцак линијама итд. — обогаћеном

ли, Драгану Јацановићу из Народног музеја у Пожаревцу, Јовану Глишићу из Музеја Косова у Приштини затим Andrew Sherratt-у из Ashmolean Museum-a у Oxfordu, и Carlu Zimmermannu из Историјског Музеја у Берну. Захваљујем такође Др Сергију Димитријевићу из Београда на могућности да снимим фигуру јелена из Конопнице који се налази у његовој колекцији.

¹ У том смислу cf. илустрације за *Praistoriju jugoslovenskih zemalja*, IV, Bronzano doba.

² N. Tasić, *Bosutka grupa — nova kultura starijeg gvozdenog doba na području Vojvodine i uže Srbije*, Materijali ADJ VII, 1970, 61—83; id., *Balkanica II*, 1971, 26—27; P. Medović, *Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju*; Beograd 1978; D. Popović, *Keramika starijeg gvozdenog doba u Sremu*, Beograd 1981, итд. Такође, A. Vulpe, *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi Kultur)*, Dacia N. S. IX, 1967, 105—132, итд.

с једне стране инкрустираном белом бојом, и с друге, интензивним глачањем читаве црне површине суда, највећи број примерака ове керамике делује живо, ефектно, хармонично и за око привлачно. Карактеристични пример у том смислу представља оштећени пехар из насеља на ушћу Поречке реке у Дунав.³ (сл. 1). Домини-

Сл. 1. — Керамички суд са ушћа Поречке реке (фото Археолошки институт, Београд). — Fig. 1. — Le vase de céramique de l'embouchure de la rivière Porečka (photo: Inst. Archéologique, Belgrade).

рајућа вертикална маса суда прекинута је лако истакнутим трбухом који тако оживљава линију силуете. Површина је орнаментисана са мером, украшени су само обод и трбух посуде и то на разноврсне начине. На ободу се јавља широка крупна цикцак трака са шрафираном позадином, испод ње су хоризонталне канелуре и затим следи низ „s“ мотива оивчених са обе стране лажним врпчастим линијама. Сва три елемента на врату: крупни орнамент, канелуре и ситни орнамент, међусобом су различити и јасно се сваки уочава. Сем тога приказани су хоризонтално тако да се супротстављају вертикали суда која, како рекосмо, доминира читавом формом. Широка празна површина врата пехара разбијена је једним вертикалним низом троуглова који формирају малтешке крстове и тако контрастно делују на низ хоризонталних линија изнад и испод

под врата. На трбуху се поново јављају канелуре, врпчasti орнамент и „s“ низови хоризонтално постављени, док се испод њих, на доњем делу трбуха, појављују исти мотиви, но у другачијим комбинацијама и постављени гирландасто, што уноси знатну живост у читаву композицију. Дршка пехара која недостаје и која је прелазила обод доприносила је стварању још веће динамике овог облика. Читавом басараби орнаментиком, како смо видели, доминира геометрија и нефигуралност, док су ретки фигурални мотиви — коњи или птице — који се јављају спорадично, стилизовани у геометријском духу и потпуно уклопљени у геометријске шеме. Овај басараби керамички стил, назван тако по некрополи из Олтеније где су овакви судови, мада не најтипичнији, први пут откривени, достиже врхунац свога развоја негде почетком 7. века пре н. е. и представља, може се рећи, последње снажно исказивање домаћег духа у декорисању керамике праисторијског Балкана.

На западном Балкану ситуација је нешто другачија. У касном бронзаном добу, негде од 13. века, овде се развија посебни геометријски стил који свој пуни процват доживљава у прелазном периоду бронзаног у гвоздено доба, од 11. до 9. века пре н.е. Овај западнобалкански геометријски стил, како га је назвао Б. Човић, или западнобалкански тип геометријског стила, како је предложио А. Бенац, с обзиром на велику популарност геометријских мотива у то време на широком простору, био је прихваћен на читавом западном Балкану, како на керамици, тако и на металу.⁴ Доминирају урезани праволинијски мотиви — цикцак линије, удвојене линије испуњене косим цртама, троуглови, ромбови итд. док су криволинијски елементи — полукружичи, кружићи и спирале махом потиснути у други план и јављају се ретко или никако (сл. 2).

Нагла појава овог стила који је, рекло би се, стигао „ниоткуда“ — у том смислу нарочито је карактеристична керамика, до тада неукрашена, и сада веома богато украшена урезаним геометријским мотивима — претпоставља постојање одређених утицаја са стране и то не само размене мишљења и идеја са суседима, него директнијег мешања у уметничко-занатско стваралаштво локалног становништва. Могло би се у том контексту помишљати на опонашање урезивањем сликане керамике са југа — почеци појаве мат керамике у Албанији и Македонији стављају се отприлике у то време — но то је тема

³ V. Trbuhović, *Arh. pregled* 11, 1969, T. XXX, 2; R. Vasić, *Altenezeitliche Fundstätten entlang der jugoslawischen Seite der Donau beim eisernen Tor*, *Materijali ADJ* XIX, 1981, 125, Abb. 2.

⁴ B. Čović, *Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj Jadranskoj obali i u njenom zaleđu*, *Simpozijum Duhovna kultura Ilira*, Centar za balk. ispit., knj. 11, Sarajevo 1984, 7—40, cf. takobe, 263.

која захтева ширу анализу у коју се овде не желимо да упуштамо.⁵ Битније је, и то треба истаћи, да се ова геометријска праволинијска орнаментика, дотле непозната, веома раширила на западном Балкану, да је била прихваћена на широком простору, у Босни, Херцеговини, Лици, Далмацији, Косову итд. и да се са мање или више успеха одржала све до краја старијег гвозденог доба.⁶ Геометријски мотиви су постали

њe естетске потребе и осећања културних група са тих територија.

Упркос овој владавини геометријских мотива на почетку гвозденог доба у Југославији, како на истоку, тако и на западу, не може се рећи да су фигурални елементи у то време били потпуно непознати. Њихова спорадична али константна појава већ у прелазном периоду бронзаног у гвоздено доба (птице, бикови, стилизова-

Сл. 2. — Бронзани „тутул“ из Крехиног Градца (фото Б. Рајић, Мостар). — Fig. 2. — »Tutul« de bronzе de Krehin Gradac (photo: С. Rajić, Mostar).

типична одлика локалног колорита и били прихваћени као саставни део мисли и деловања домаћег становништва. Стога се и геометријска уметност западног Балкана, без обзира на импулсе и утицаје који су узели удела у њеном стварању, може сматрати аутохтоном и оригиналном уметничком творевином која је на најбољи и најадекватнији начин испољила унутраш-

на људска фигура) везана је највећим делом за културу поља са урнама, чије су поједине групе биле присутне тада у северним деловима наше земље.⁷ Почетком гвозденог доба, негде од 8 века, под утицајем јачих културних струјања из јужне Русије, Кавказа, Грчке и Италије на унутрашњост Балкана, овај репертоар тема се шири на друге животињске врсте (јелен, коњ, овца итд.) али се бројност ових представа процентуално много не повећава.⁸ Реч је махом о стили-

⁵ F. Prendi, *L'age du Bronze en Albanie, Iliria* 7—8, 1978, 5—58; A. Hochstetter, *Die mattbemalte Keramik in Nordgriechenland, ihre Herkunft und lokale Ausprägung*, Praeh. Zeitschr. 57, 1982, 201—219, итд.

⁶ B. Čović, *op. cit.*, 18—19.

⁷ K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973. Cf. A. Dular, *Okras živalskih glav na posodah halštatskega obdobja Slovenije*, Arh. Vestnik 29, 1978, 85—90.

зованим птичјим, животињским или људским фигурама урезаним и складно укомпонованим у геометријске целине на керамичким судовима и металним предметима (сличне појаве помињају смо на басараби керамици), или обликованим у ситној пластици — целе фигуре или главе комбиноване са геометријским формама — са мање или више наглашеним реалистичким детаљима. Ове представе, настале често у вези са одређеним веровањима и ритуалним радњама, садржале су у себи веома много симболике чије се право значење каткад више наслућује него што може да разуме.

У циљу илустровања стања уметничког духа и могућности изражавања мајстора раније фазе старијег гвозденог доба, овде доносимо један број бронзаних предмета са централнобалканског подручја, неке нађене ван територије Југославије, који представљају махом украсне делове коњске опреме из 7. и 6. века пре н.е. Одабрани су због своје сложености и разноврсности и представљају занимљиве композиционе целине, карактеристичне за нашу тему (сл. 3).

То су коњски чеони украс из гробног налаза у Софронијеву у северозападној Бугарској, датованог у средину или трећу четвртину 7. века,⁸ сличан украс из Злотске пећине, хронолошки можда нешто млађи од претходног,⁹ коњски чеони украс из Каптола у Славонији, нађен у тумулу Х, гроб 1, са коринтским шлемом из 6. века пре н.е.¹⁰ крстасто дугме са лунуластим додатком из Новграда у северној Бугарској с краја 7. или почетка 6. века,¹² слична крстава дугмад са Гласинца, из Талина и Осова, из истог времена,¹³ привесак или део коњске опреме из Пе-

ћке бање, нађен у оквиру богатих гробних прилога с краја 6. и почетка 5. века,¹⁴ привесак из гробне целине у Лисјевог пољу код Иванграда која се датује у средину или трећу четвртину 6. века,¹⁵ и крстасто дугме из групног налаза из Валаниде у северној Тесалији који К. Килиан ставља у своју фазу IIb за Македонију, и чија је веза са гласиначким комадима очигледна.¹⁶

Сви наведени предмети се одликују изразитом симетријом, затвореном формом, полукругом који и поред разноврсности у обради доминира композицијом, постојањем додатних елемената — крстова, овала, кругова — који се у највећем броју случајева хармонично уклапају у целину. Геометријски елементи преовлађују док се фигурални мотиви — главе говечета — јављају у два случаја, у Софронијеву и Пећкој бањи. И овде је тежња ка стилизацији и геометризацији облика очигледна, нарочито на глави бика из Пећке бање чији је предњи део формиран као паралелограм.

Највише живости запажа се на прометопидију из Софронијева где овални облик доминира, он се чак понавља у виду два прореза, али пластично истакнуто кружно дугме, крива линија рогова бика и трапезондни додаци на доњем делу оживљавају односе линија, делују контрастно на основну форму и не дозвољавају господарење овала читавом композицијом. На примерима из Злотске пећине и Каптола ови контрасти су мање уочљиви и овална шема се намеће више него што је потребно. Међу крстастим дугметима са полумесечастим додатком, односи су срећније постављени код примерака из Новграда и Валаниде где полукруг својом величином јасно доминира над крстастим мотивом. Код примерка из Талина доминанта није истакнута, оба елемента — крст и полукруг — имају исту важност, док код примерка из Осова низ латина даје полукружној форми визуелно нешто већи значај. На привеску из Лисјевог поља вертикала очигледно доминира над полукругом, док на предмету из Пећке бање улогу доминанте

⁸ Z. Vinski, *Zoomorphe Kleinplastik aus dem südpannonischen Donaauraum, Symbolae Hrozny, Arch. orient.* XVIII, 4, 1950, 331—342; N. K. Sandars, *Prehistoric Art in Europe*, Harmondsworth 1968, 208—211; R. Vasić, *Figural elements in the Iron Age Art in Yugoslavia*, *Balkanica* VIII, 43—51; S. Gabrovac, *Umetnost Iliriova u prazgodovinskom obdobju na području severozahodne in severne Jugoslavije*, *Duhovna kultura Ilira*, 41—63.

⁹ B. Nikolov, *Trakijski pametnici v Vračansko*, *Izv. arh. inst.* 28, 1965, 166—168, Sl. 8; B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn 1976, T. 67, 11; R. Vasić, *The Openwork Belts and the Early Iron Age Chronology in the northern Balkans*, *Arch. Jugoslavica* XII, 1971, T. II, 8, итд.

¹⁰ N. Tasić, *Arh. pregled* 10, 1968, T. VIII; id., *Balkanica* II, 1971, Sl. 36; R. Vasić, *Arch. Jugoslavica* XII, 1971, T. II, 7, итд.

¹¹ V. Vejvoda, I. Mirnik, *Istraživanja prehistorijskih tumula u Kaptolu kraj Slavonske Požege*, *Vjesnik Arh. Muz. Zagreb*, 3. ser., V, 1971, 181—208, T. XIII, 4; id., *Arh. vestnik* 24, 1973, 592—610, T. 7.7.

¹² С. Стефанов. *Изв. арх. инст.* 34, 1974, 277, Сл. 25.

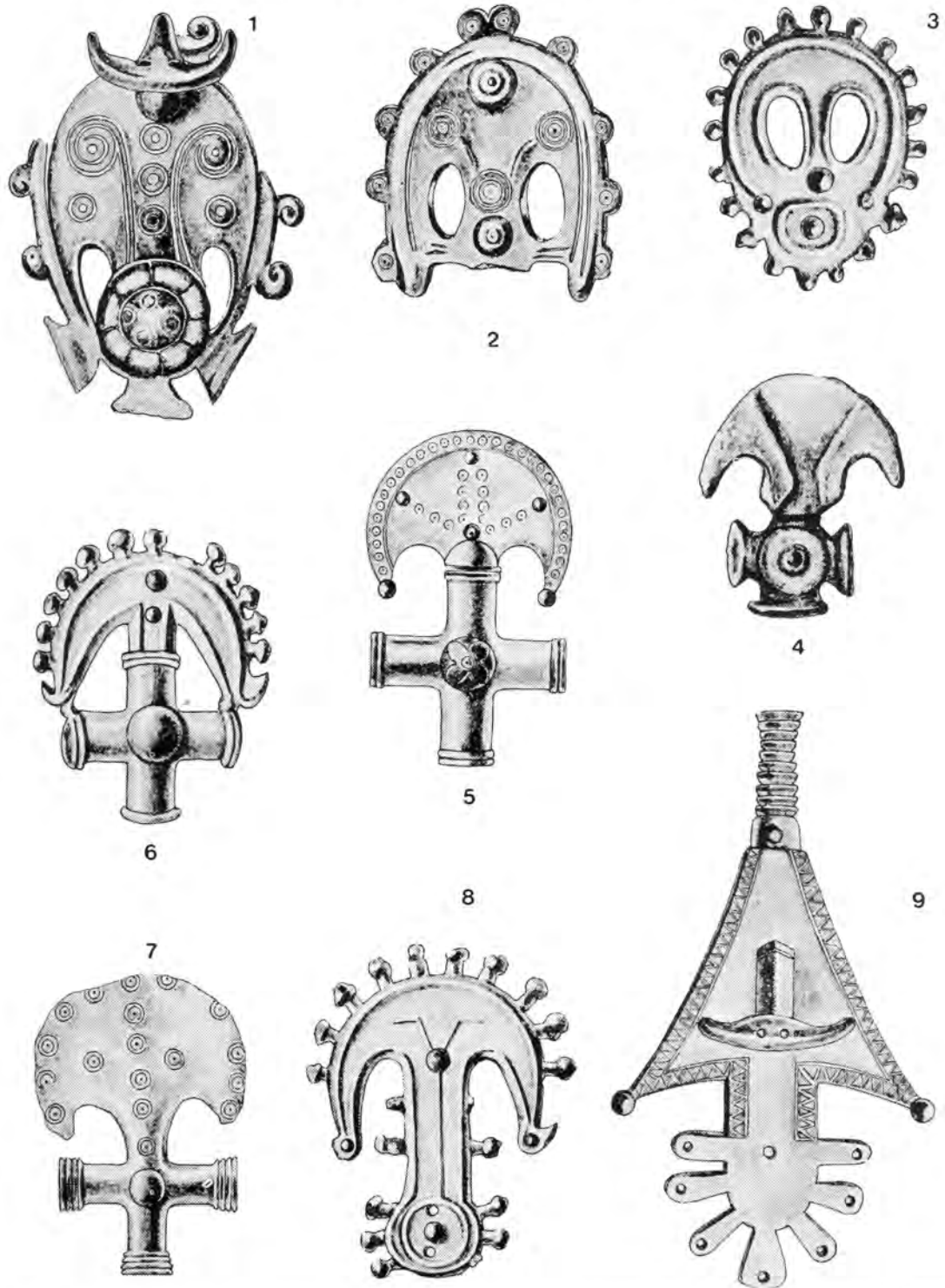
¹³ С. Truhelka, *WMBH* 1, 1893, 102, sl. 194; F. Fiala, *WMBH* 6, 1899, 42, sl. 26; A. Benac-B. Cović,

Glasinac 2, 1957, T. 26, 3. Слични облици из Талина, С. Truhelka, *WMBH* 1, сл. 193, и из Читлука, А. Бенацић, *op. cit.*, T. XXXI, 19.

¹⁴ Непубликовано. Овде најлепше захваљујем Др Ј. Глишићу на могућности да прикажем овај предмет.

¹⁵ D. Srejić-Č. Marković, *A Find from Lisijevo polje near Ivangrad (Montenegro)*, *Arch. Jugoslavica* XX—XXI, 1980—1981, 70—79, T. II, 18; С. Marković, *Ukrasni predmeti iz kneževskog groba sa lokaliteta Lisijevo polje kod Ivangrada*, *Duhovna kultura Ilira*, 81—87.

¹⁶ K. Kilian, *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria*, *Prach. Zeitschr.* 50, 1975, 28, T. 27, 20. Сличан предмет недавно нађен у некрополи Рехове код Колоње у југоисточној Албанији, S. Aliu, *Iliria* XV, 2, 1985, T. II, 9.

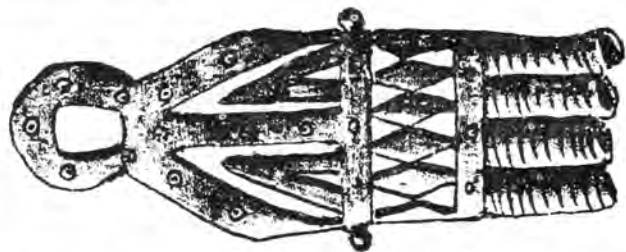

Сл. 3. — Коњска опрема и привесци са централнобалканског подручја: 1 — Софронијево, Бугарска; 2 — Злотска пећина; 3 — Каптол, Славонија; 4 — Осово, Гласинац; 5 — Талине, Гласинац; 6. — Новград, Бугарска; 7 — Валанида, северна Тесалија; 8 — Лисијево поље, Иванград; 9 — Пећка бања (акварел Јелене Грујић). — Fig. 3. — L'équipement de cheval et les breloques de la région centrale des Balkans: 1 — Sofronijevo, Bulgarie; 2 — Zlotska pečina; 3 — Kaptol, Slavonie; 4 — Osovo, Glasinac; 5 — Taline, Glasinac; 6 — Novgrad, Bulgarie; 7 — Valanida, Thessalie du nord; 8 — Lisijevo polje, Ivangrad; 9 — Pečka banja (aquarelle: Jelena Grujić).

такође има вертикала чија је монотонија разбијена полукругом са латицама, кривом линијом бикових рогова и нарочито наглашеним троуглом у средини.

Неки од ових предмета задржали су симболична значења прелазног периода бронзаног у гвоздено доба чиме је условљен до извесне мере и њихов облик. Најочигледнији пример је привесак из Лисјевог поља где се доста јасно назире сунчева барка са птичјим протомима на крајевима и шематизована људска фигура у средини, која би могла представљати божанство сунца.¹⁷ Иста идеја, али мање јасно изражена, јавља се на овалном украсу из Каптола, где би крива линија и круг у средини могли означавати исти мотив. Занимљива је могућност да коњски украсни предмет из Софронијева представља сједињене карактеристике говечета и птице, односно птицу са роговима — Rinder-Vogel, карактеристичну за овај период у Подунављу.¹⁸ Слична симболика се може наћи и на осталим овде наведеним примерима.

Међу предметима који посебно указују на уметничке тенденције у старијем гвозденом добу на централнобалканском подручју и на више начина се везују за горње примере, треба поменути ажурни појасеви, карактеристичне за период од средине 7. до краја 6. века (сл. 4). О

Сл. 4. — Ажурни појас из Доње Долине (према WMBH IX, 1904, T. XL, 13). — Fig. 4. — La ceinture ajourée de Donja dolina (d'après WMBH IX, 1904, T. XL, 13).

њима је до сада дискутовано у више наврата и показано је да им је средиште производње било на простору између Велике Мораве и Искера и да су се овде, како изгледа, раширили на запад до Доње Долине и Беремена код Печуја, на исток до Созопоља на Црном мору, и на југ, до Перахоре и Олимпије.¹⁹ За нашу тему је важ-

није да они представљају најчешћи облик посебног геометријског начина изражавања на централном Балкану чији су основни елементи кругови и троугли, ребе тремолирана линија, ажурни и урезани, који се понављају у безброј комбинација, један поред другог, један у другом, у низовима, појединачно итд. Појасеви представљају каткад досадне и монотоне целине, претрпане украшавањем без мере, али често хармоничне и занимљиве комбинације различито постављених елемената.

Стога је овај стил, ако се тако сме назвати, и поред грубости форме и сировости изражавања, садржао извесну оригиналност и одребене ликовне вредности какве смо већ запазили приликом анализе бронзане коњске опреме. Он, међутим, није успео да доживи пун процват и прерасте у нови квалитет него се угасио током друге половине 6. века. На то је највише утицала појава бројне стране, грчке, етрурске и македонске робе на домаћем тржишту која је довела до одређених промена у схватању и мишљењу домаћег становништва, те тако и у занатским производима који су прилагођавани захтевима и интересима клијентеле. Као резултат ових промена у уметничком изразу, јављају се нове форме и нове садржине, али суштина се ипак не мења. Геометрија наставља да господари домаћим духом и остварењима при чему поједини ранији елементи, као кружићи и тремоло линије, комбинују се сада са новим материјалима — обиљем сребра и злата — и новим техникама — пресовањем и искуцавањем. О томе ће касније бити више говора.

*

Међу карактеристичним примерима инфилтрирања фигуралних елемената у домаћу средину у старијем гвозденом добу посебно треба истаћи појединачне животињске фигуре од бронзе. Оне представљају независна и интегрална фигурална остварења и не улазе у састав геометријских односно нефигуралних целина као што је то обично случај, те стога пружају веће могућности за сагледавање стварних склоности и способности домаћих занатлија у изради фигуралних мотива. Највећи број ових налаза служео је као привесци на одећи, мада се у неким случајевима може можда говорити и о другачијој намени.²⁰

¹⁷ G. Kossack, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder und Hallstattzeit Mitteleuropas*, Berlin 1954, passim. Cf. A. Јовановић, Гласник српског археолошког друштва 2, 1985, 48—54, Сл. 1.

¹⁸ G. Kossack, *op. cit.*, 52, 58. Cf. I. Kilian-Dirlmeier, *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*, PBF XIII, 8, 1984, 48—49.

¹⁹ R. Vasić, *Arch. Jugoslavica* XII, 1—13; K. Kilian, *op. cit.*, 108, T. 84, 1.

²⁰ Овде је реч искључиво о животињским фигуринама у бронзи приказаним одвојено а не као део фибула или других предмета. Исто тако не говори се ни о животињама у керамици којих је такође нађен одређен број приближно из истог времена. Уп. коње из Подземира и Драгатуша (J. Dulac, *Pod-*

Број ових животињских привесака од бронзе, откривених на територији читаве Југославије, је знатан што отежава њихово проучавање и систематизацију. Ипак, има се утисак да постоје извесне разлике у њиховој појави на истоку и на западу Југославије, односно да се овакве фигурине на североистоку јављају у раној фази старијег гвозденог доба, док оне на западу дају претежно из каснијег периода. Стога смо и ми овде ове две групе одвојено обрадили.

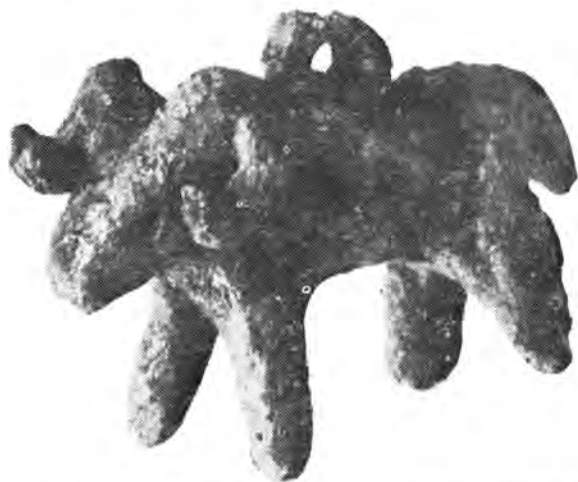
Сл. 5. — Бикови или вочићи из Барајева (фото Народни музеј, Београд). — Fig. 5. — Les taureaux ou les boeufs de Barajevo (photo: Musée National, Belgrade).

Ова листа налаза животињских привесака од бронзе из североисточних области Југославије обухвата до сада објављене и нама познате примерке те је не треба сматрати за потпуну: Батина — коњ, ован, пас²¹, Брза Паланка — два

zemelj, Ljubljana 1978, T. XXIX—XXX; G. Spitzer, *Ein hallstattzeitlicher Tumulus von Dragatuš*, *Arh. vestnik* XXIV, 1973, 780 sqq. T. I; A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano 1963, 28—29), као и Дорослова (О. Брукнер, Граба за проуч. спом. култ. Војводине III, 1959, Сл. 12). Животињске фигуре на керамичком посућу у Даљу (N. K. Sandars, *op. cit.*, Pl. 217; K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, T. 118, 7, 8; A. Stipčević, *op. cit.*, 63) и Горичану (J. Vidović, *Muzejski vjesnik* 7, Čakovec 1984, 93—97, T. I).

²¹ S. Gallus-T. Horvath, *Un peuple cavalier pré-scythique en Hongrie*, Budapest 1939, T. XXXV, 6 и LIV, 7. P. i I. Nađ, *Katalog arheol. zbirke I. Freya*, Gradski muzej Sombor 1964, 15, T. XVII, 3. Такође, M. Hoernes, WPZ 1917, 38, Sl. 8.

бика²², Барајево — три бика²³ (сл. 5), Даљ — коњ²⁴, Доња долина — коњ и ован²⁵ (сл. 6), Гласинац—Русановићи — коњ²⁶ (сл. 7), Горња Тузла — коњ и пас²⁷ (сл. 8), Градац код Сокоца — коњ²⁸ (сл. 9), Конопница код Власотинаца — јелен²⁹

Сл. 6. — Ован из Доње Долине (фото Земаљски музеј, Сарајево). — Fig. 6. — Le bélier de Donja Dolina (photo: Musée National, Sarajevo).

Сл. 7. — Коњ из Русановића, Гласинац (фото Земаљски музеј, Сарајево). — Fig. 7. — Le cheval de Rusanovići, Glasinac (photo: Musée National, Sarajevo).

²² Д. Срејовић, *Три праисторијске оставе из источне Србије*, *Старинар* Н. С. XI, 1960, 61, сл. 15 и 26. Праисторијске оставе у Срибији и Војводини I, 1975, 100—103, Т. 83.

²³ М. Валтровић, *Старинар* VII, 1890, 92—93, Т. IX, 12; Д. Гарашанин, *Каталог метала*, Народни музеј, Београд 1954, 71—72. Валтровић помиње пет вочића у Народном музеју, као и друге који нису откупљени, са истог локалитета.

²⁴ Z. Vinski, *op. cit.*, Sl. B; A. Stipčević, *op. cit.*, 68.

²⁵ Z. Marić, *Donja dolina*, *Glasn. zemalj. muz. N. S. XIX*, 1964, T. VI, 22; X, 13.

²⁶ F. Fiala, *WMBH* 4, 1894, 14, Sl. 28.

²⁷ B. Cović, *Glasn. zemalj. muz. N. S. XIII*, 1957, 252, T. I, 3—4.

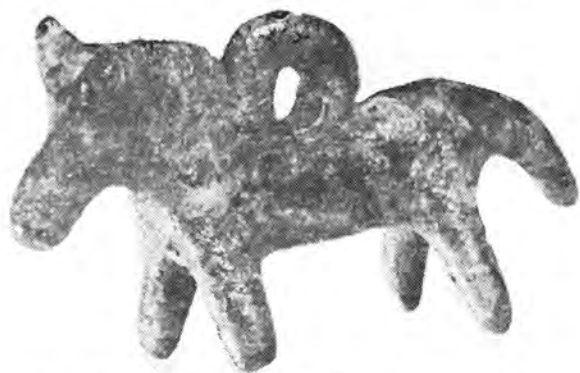
²⁸ V. Curčić, *Glasn. zemalj. muz. Sarajevo XX*, 1908, 373, T. I, 10.

²⁹ M. Garašanin, *Dva nova nalaza bronzanog doba iz južnog Pomoravlja*, *Arh. vestnik* VI, 2, 1955, 274, Sl. 1.

(сл. 10), Костолац — бик³⁰ (сл. 11), Пилатовићи — коњ³¹, Пољанци — бик³² (сл. 12), Сисак — ован³³, Солина код Тузле — бик³⁴, Сотин — јелен³⁵, Сурдук — јелен³⁶, Враново — два јелена

Сл. 8. — Коњ и пас из Горње Тузле (фото Музеј источне Босне, Тузла). — Fig. 8. — Le cheval et le chien de Gornja Tuzla (photo: Musée de Bosnie orientale, Tuzla).

Сл. 9. — Коњ из Градца код Сокоца (фото Земаљски музеј, Сарајево). — Fig. 9. — Le cheval de Gradac près de Sokolac (photo: Musée National, Sarajevo).

³⁰ Д. Гарашанин, *op. cit.*, 72, Т. XL, 4.

³¹ М. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*, Beograd 1985, Т. XXXII, 3.

³² K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, Т. 48, 22.

³³ Z. Vinski, *op. cit.*, Sl. A; N. K. Sandars, *op. cit.*, Pl. 212.

³⁴ V. Milić, *Dva metalna praistorijska objekta iz Soline, Članci i građa za istoriju istočne Bosne* 14, 1982, 133, Т. I, 1—3.

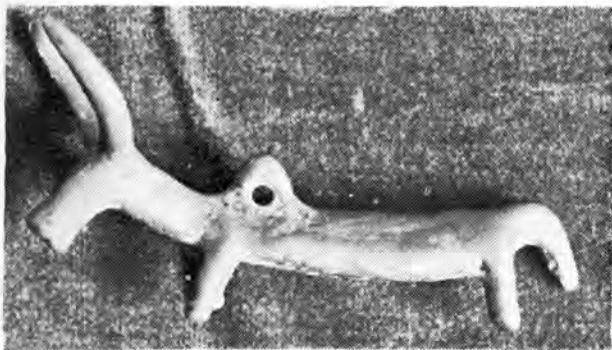
³⁵ Z. Vinski, *op. cit.*, Sl. C; A. Stipčević, *op. cit.*, 62.

Сл. 10. — Јелен из Конопнице код Власотинаца (фото Археолошки институт, Београд). — Fig. 10. — Le cerf de Konopnica près de Vlasotinci (photo: Inst. Archéologique, Belgrade).

³⁶ Z. Vinski, *op. cit.*, Sl. D; N. K. Sandars, *op. cit.*, Pl. 213; *Keltoi*, katalog izložbe, Ljubljana 1983, Sl. 63.

и коњаник³⁷ (сл. 14). Са непознатих налазишта из околине Београда потичу бик и јарац у Музеју града Београда³⁸, из северне Србије двоглава животиња са главама коња и овна у Археолошком музеју у Загребу³⁹, и вероватно из Батине или њене околине пас у Градском музеју у Сомбору.⁴⁰

Сл. 11. — Бик или вочић из Костолца (фото Народни музеј, Београд). — Fig. 11. — Le taureau et le boeuf de Kostolac (photo: Musée National, Belgrade).

У погледу хронологије највећи број ових фигура припада старијем гвозденом добу мада се неке могу датовати и раније. Бик из Пољанаца је нађен у бронзаној остави из халштата А1, два бика из Брзе Паланке припадају остави из халштата В1, док се истом или нешто каснијем периоду могу приписати бикови из Костолца и Барајева.⁴¹ Од осталих налаза, животињске фигурине из Батине обично се стављају у 8/7 век пре н.е., паралелно са тзв. тракокимерским бронзама са којима су изгледа заједно нађене, док се приближно у исто време датује гроб из Горње Тузле са привесцима у облику коња и пса (или два коња).⁴² У оквиру 7. века би требало ставити и гробни(?) налаз из Вранова са јеленима и данас изгубљеним коњаником. Почетку или првој половини 6. века припада скелетни гроб са греде Стипе Чегрље из Доње Долине у коме је нађен привесак у облику овна док би коња

³⁷ М. Валтровић, *Старинар VII*, 1890, Т. VI, 5.6; Д. Гарашанин, *op. cit.*, 34, Т. XIX, 6. 7.

³⁸ Ј. Тодоровић, *Каталог праисторијских металних предмета*, Музеј града Београда 1971, 93—94, Т. XLV, 2. 3.

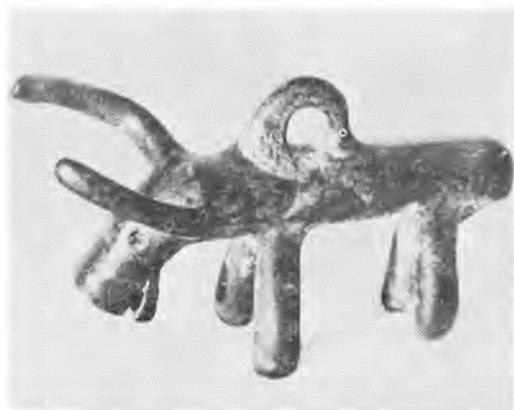
³⁹ Z. Vinski, *op. cit.*, Sl. E.

⁴⁰ P. i I. Nad, *Katalog arh. zbirke I. Freya*, 16, Т. XVI, 4.

⁴¹ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, 86—88; R. Vasić, *Spätbronzezeitliche und älterhallstattzeitliche Hortfunde im östlichen Jugoslawien, u Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, Berlin 1982, 280. За датовање фигурина из Барајева, cf. Д. Гарашанин, *op. cit.*, 16 и 72. За датовање оставе из Брзе Паланке нешто касније, cf. нап. 22.

⁴² Cf. нап. 21 и 27.

из Русановића (тумул XXX, 1, ископавања 1894), на основу осталих налаза у гробу, требало највероватније датовати негде у крај 7. или почетак 6. века. Коњић из Пилатовића нађен у кне-

Сл. 12. — Бик из Пољанаца (фото Црнкових, Славонски Брод). — Fig. 12. — Le taureau de Poljanci (photo: Crnković, Slavonski Brod).

жевском тумулу, у периферном гробу, заједно са бронзаним тролисним скитским стрелицама, припадао би најраније другој половини 6. ве-

ка.⁴³ Остали налази не дају индикације за прецизно датовање мада се добија утисак да највећи број треба ставити пре краја 6. века.

Сл. 13. — Бик из Солине код Тузле (фото Музеј источне Босне, Тузла). — Fig. 13. — Le taureau de Solina près de Tuzla (photo: Musée de Bosnie orientale, Tuzla).

Ове податке унеколико потврђују стилске карактеристике наведених привесака мада је, уопште узевши, несигурно говорити о неким одређеним уметничким тежњама у обликовању ових примитивних фигурина. Карактеристичан пример би био бик из Пољанаца где је форма геометризована, труп, глава и ноге су начињени у облику ваљка, рогови су постављени произвољно и репа нема. Читава фигура делује примитивно и гротескно и може се сматрати да представља изолован покушај да се прикаже фигура говечета, а не пример систематског коришћења овог мотива. Бикови из Брзе Паланке су такође незграпни и невешто начињени али се запажа уходанији приступ (реп повијен надоле биће карактеристичан и за касније фигурине), те је очевидно да су занатлије чешће радиле на

овој теми. На биковима из Барајева и Костолца, међусобно веома сличним, постоји већ одређен манир у приказивању — издужена тела, истакнути рогови, кратке ноге — што говори о широј производњи оваквих предмета. Биковима из Барајева и Костолца приближавају се на основу издужених тела и кратких ногу фигуре из Вранова — два јелена и коњаник, мада се код ових последњих фигура запажа већа лакоћа и вештина у извођењу. Да ли поменуте заједничке црте говоре о једној радионици на ушћу Мораве где су те фигуре настале, питање је које ће моћи да осветле нови слични налази.

И код неких других фигурина јављају се несумњиве сличности. Тако се животиње из Батине, нарочито ован и коњ, и коњ из Доње Долине одликују наглашеним геометризмом и чврстином линија, што се делом примећује и на фигурама из Горње Тузле. С друге стране, међусобно су слични ован из Доње долине и коњ из Градца код Сокоца, нешто здепастiji и пунији облици, настали можда у истој радионици. Другачији је случај са коњем из Русановића који се на основу упрошћених форми може сматрати примитивнијим производом у односу на остале примерке, насталим у рукама неког по-

Сл. 14. — Привесак са јеленима из Вранова (фото Народни музеј, Београд). — Fig. 14. — Breloque aux cerfs de Vranovo (photo: Musée National, Belgrade).

четника на пољу фигуралног, у доба када су фигурални привесци под македонским утицајима почели да се производе на Гласинцу.

Јелен из Конопнице по својим карактеристикама одудара од осталих фигура и може се можда везати за сличне привеске у Грчкој и на Кавказу. Утицаји са југа су уочљиви и на бику из Солине код Тузле где су на издуженим ногама назначена лако савијена колена. Сличне одлике има и јелен из Сотина који је можда, како је већ поменуто, могао бити део неког суда или већег предмета.⁴⁴ Коњ из Пилаговића је такође могао представљати део посуде; у прилог овакве претпоставке говоре сличности у конструкцији и концепцији ове фигуре са коњем на увезеној цедиљки из Новог Пазара.⁴⁵

Од осталих налаза јелен из Сурдука и ован из Сиска немају снагу и чврстину других побројаних фигура те се можда могу датовати касније од 6. века и повезати са одређеним тенденцијама у то време у приказивању животињских фигура на западном Балкану. Ипак, како смо већ истакли, у оваквим закључцима треба увек задржати одређене резерве и сачекати нове сличне и добро датоване налазе који ће боље осветлити то питање.

Сл. 15. — Коњ из околине Задра (према каталогу »Nakit na našem приморју између Крке и Истре од праповијести до данас«, Zadar 1982, сл. 6). — Fig. 15. — Le cheval d'un site inconnu près de Zadar (d'après »Nakit na našem приморју између Крке и Истре од праповијести до данас«, Zadar 1982, fig. 6).

На западу Југославије бронзани привесци у облику животиња јављају се у већем броју у Истри, Лици, Словенији, Херцеговини итд. Овде дајемо листу тих налаза за коју такође не мо-

жемо рећи да је потпуна: Берам — коњ⁴⁶, Кринга — коњ⁴⁷, Незакцијум — два коња⁴⁸, Нин — коњ⁴⁹, околина Задра — коњ⁵⁰, (сл. 15). Брлог — коњ⁵¹, Компоље — коњ⁵², Прозор — девет коња⁵³, Подземел — два коња⁵⁴ (сл. 16), Винков врх —

Сл. 16. — Коњ из Подземела (фото Народни музеј, Љубљана). — Fig. 16. — Le cheval de Podzemelj (photo Musée National, Ljubljana).

коњ⁵⁵, Брињева гора — вепар⁵⁶, Горница — два коња⁵⁷ (сл. 17), Градац код Посушја — коњ⁵⁸, Груде — ован⁵⁹, Нарона — јелен⁶⁰ (сл. 18), Хумац — коњ⁶¹, Готовуша — коњ(?)⁶² (сл. 19), Ражана —

⁴⁶ J. Mladin, *Sitna prazgodovinska plastika u Arheološkom muzeju Istre u Puli*, Diadora 9, 1980, 191, Sl. 2, 12.

⁴⁷ A. Sonje, *Prethistorijski nalazi posle drugog svetskog rata u Poreštini*, Jadranski zbornik VI, 1966, 321, T. II, 6; VI, 13.

⁴⁸ A. Puschi, *La necropoli preromana di Nesazio*, 1905, 22, Sl. 102; J. Mladin, *op. cit.*, 191, Sl. 2, 10, 11.

⁴⁹ Музеји и збирке Задра, 1954, 31.

⁵⁰ Накит на нашем приморју између Крке и Истре од праповијести до данас, Задар 1982, Сл. 6.

⁵¹ Š. Ljubić, *Popis arheološkoga odjela Nar. muz. u Zagrebu* I, 1, 1889, 156.

⁵² R. Drechsler-Bižić, *Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca*, Vjesnik Arh. muz. Zagreb 3, ser. VI—VII, 1972—73, 23.

⁵³ Š. Ljubić, *op. cit.*, T. XXII, 116, 117. R. Bižić-Drechsler, *op. cit.*, 22—23, T. VIII, 6; X, 5; XI, 3; XII, 11; XIII, 4; XXIX, 2.

⁵⁴ J. Dular, *op. cit.*, T. XIV, 1, 2.

⁵⁵ V. Stare, *Železnodobne gomile na Vinkovem vrhu*, Arh. vestnik XV—XVI, 1964—65, 225, T. 14, 14; S. Gabrovec, *op. cit.*, T. 7, 6.

⁵⁶ S. Pahić, *Keltska najdba v Podravju*, Arh. vestnik XVII, 1966, 305, T. 17, 6; *Keltoi*, katalog izlozbe, 104, Sl. 33.

⁵⁷ C. Truhelka, *Zwei prähistorische Funde aus Gorica (Bezirk Ljubuški)*, WMBH 8, 1902, Sl. 80, 81.

⁵⁸ V. Radimsky, WMBH 3, 1895, 241, Sl. 77.

⁵⁹ B. Cović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976.

⁶⁰ N. Cambi, *у Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg века*, Split 1980, 133, Sl. 3.

⁶¹ B. Cović, *у 100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški 1985, 57, T. III, 3.

⁶² B. Cović, *Nalazi iz tumula u Gotovuši (Plevlja)*, članci i građa za istoriju istočne Bosne VII, 1967, Sl. 22.

⁴³ Cf. nap. 23, 25, 26 и 31.

⁴⁴ Z. Vinski, *op. cit.*, 334. Бронзана дршка у облику животињске фигуре из Брежница, S. Gabrovec, *Duhovna kultura Ilira*, T. 7, 7. За дршке на керамичком посуђу, cf. nap. 20.

⁴⁵ Б. Мано-Зиси, Љ. Поповић, *Нови Пазар, илирско-грчки налаз*, Београд 1969, 16—17, T. VIII и XXXIX.

Сл. 17. — Коњи из Горице (фото Земаљски музеј, Сарајево). — Fig. 17. — Les chevaux de Gorica (photo: Musée National, Sarajevo).

Сл. 18. — Јелен из Нароне (фото Ashmolean Museum, Oxford). — Fig. 18. — Le cherv de Narona (photo: Ashmolean Museum, Oxford).

јелен⁶³, Махревићи — двоглави коњ⁶⁴ Међу ове налазе спадала би и група привесака у облику двоглавих и троглавих коња са непознатог налазишта у Босни, данас у Народном музеју у Београду⁶⁵ (сл. 20).

Сл. 19. — Коњ (?) из Готовуше код Плеваља (фото Земаљски музеј, Сарајево). — Fig. 19. — Le cheval (?) de Gotovuša près de Plevlja (photo: Musée National, Sarajevo).

Већина ових привесака се датује између 6. и 4. века пре н.е. О томе сведоче пре свега привесци из Прозора где је нађен већи број у гробовима хоризонта II, датованом између 600 и 400 г. пре н.е.⁶⁶, а затим коњићи из Незакција који потичу из гроба 12, богатог кнежевског гроба датованог на основу грчке керамике у почетак 5. века.⁶⁷ Налази из разрушених гробова или заједничких гробница у Херцеговини припадају горичкој групи и упућују на слично хронолошко опредељење.⁶⁸ Каснији су двоглави коњићи из Махревића, нађен у заједничкој гробници из младег гвозденог доба и већар из Брињеве горе који се везује за Келте. Латенском добу најве-

⁶³ Д. Гарашанин, *Илири у халигату Србије*, Зборник Нар. муз. Београд V, 1967, Сл. 3.

⁶⁴ С. Truhelka, *Ein Tumulus der La-Tene Periode in Mahreviçi*, WMBH 2, 1912, Sl. 13; *Keltoi*, katalog izložbe, Sl. 75.

⁶⁵ Д. Гарашанин, *Три прилога расветљавању проблематике металног доба наше земље*, Зборник Нар. муз. Београд II, 1958—59, 23—25, Сл. 5—8; А. Stipčević, *op. cit.*, 69.

⁶⁶ R. Drechsler-Bižić, *op. cit.*, 14.

⁶⁷ O. H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst*, Berlin 1969, 110.

⁶⁸ Р. Васић, *Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији*, Београд 1973, 72—78 са тамо наведеном литературом.

роватније припада и поменута група привесака из Босне који се стилски и концепцијски прилично одвајају од осталих комада. Сличан овој групи је коњић са Градишта у Беранцима у Пелагонији, те највероватније припада истом времену.⁶⁹

обликовању коња са главом обрнутом уназад из Прозора који имају директне паралеле у Пиценуму.⁷⁰ Овај мотив је повезиван са животињом са назад окренутом главом из Михалкова и источним утицајима, али је вероватније, без обзира што је у крајњој инстанци могао доћи са истока,

Сл. 20. — Привесци са непознатог налазишта у Босни (фото Народни музеј, Београд). — Fig. 20. — Les breloques provenant d'un site inconnu de Bosnie (photo: Musée National, Belgrade).

Настанак животињских привесака на западу Југославије везује се највећим делом за утицаје из Италије који су од друге половине 7. века снажно деловали на читаву територију западног Балкана. Веза је можда најочигледнија у

да је настао под импулсима из Италије са којом су Јаподи у то време одржавали сталне контакте.⁷¹

Иначе ови привесци представљају махом коње и могу се поделити на две јасно издиференциране групе: на коњске фигуре примитивно али реалистички представљене, и животиње са потенцираним репом где се уочава тежња за приказивањем тоталне симетрије.

⁶⁹ Коњић из Градишта код Беранаца (I. Mikulčić, *Pelagonija*, Beograd—Skoplje 1966, Sl. 17 g) битно се разликује, иначе, од грчких геометријских коња који су у извесном броју нађени у Македонији и Епиру, као у Чаушици (K. Kilian, *op. cit.*, T. 35, 1), Патели (L. Rey, *Albania IV*, Sl. 10). Виши (Arh. Deltion 23 (1968), T. 233) итд. Наведени налаз таквог коњића из Рехове код Колоње у југоисточној Албанији, S. Aliu, *op. cit.*, T. II, 8.

⁷⁰ V. Dumitrescu, *L'eta del Ferro nel Piceno*, Bucarest 1929, T. 19, 18.

⁷¹ За такву претпоставку, Z. Vinski, *op. cit.*, 339; P. Vasiћ, *Један прилог проучавању уметности Јапода*, Старица Н. С. XX 1969, 383—390.

Прва група, распрострањена највећим делом у Истри и Лици, обухвата налазе из Кринге, Берама, Незакција, Прозора, Брлога, Подземља, Нина, Задра и околине Хумца у Херцеговини. Група се одликује приказивањем коња у покрету, са раширеним и савијеним ногама, са истакнутим ушима, са приказивањем других детаља, што је, без обзира на појединачне неуспеле резултате, корак даље од ранијег статичног представљања животиња где су ноге биле каткад једва назначене. Италски утицаји на настанак ових фигура су несумњиви, при чему ће будућа детаљна анализа свих комада, што ми нисмо били овде у могућности да учинимо, указати вероватно на постојање локалних радионица са одређеним карактеристикама. Тако се јаче изражено кретање примећује на коњићима из Истре, док су јаподски примерци статичнији што говори за различите радионице на овим подручјима.

Другој групи, раширеној у Херцеговини, припадају привесци из Горице, Груда, Градца код Посушја, Нароне, као и они, нађени нешто североисточније, из Готовуше и Ражане. Код ове групе симетрија облика је намерно потенцирана и животиња је трансформисана у орнаменталну представу. Коњи из Горице и Градца код Посушја су веома упрошћени и сведени на линеарну шему, репови су формирани као главе тако да се за тренутак може помислити да је реч о двоглавим животињама. На привесцима из Нароне и Груда, где су приказани јелен и ован, овакве недоумице не постоје, али су репови такође несразмерно повећани и подсећају на веома уочљив потпис неког одређеног мајстора.

У којој се мери овај спој фигуралног и орнаменталног јавља независно на овом подручју, на коме се у то време још запажају остаци традиције геометријског стила и доминација нефигуралног, и у којој мери се може објаснити одређеним утицајима са стране, тешко је одговорити са потпуном сигурношћу. Највероватније је да је посредни био склоп различитих елемената који су дејствовали у истом правцу и довели до стварања ових оригиналних и необичних облика, како у обради, тако и по концепцији. Тежња за симетријом, иначе, представља заједничку одлику у том периоду, како у Херцеговини, тако и у суседним областима, Гласincu или у Лици. С тим у вези треба истаћи да коњи са уназад обрнутом главом из Прозора имају високо уздигнуте репове у циљу потенцирања симетричности облика, карактеристике посебно изражене код Јапода. Могуће је стога помишљати да су извесни уметнички импулси, ако се тако смеју назвати, стигли у Херцеговину преко Јапода мада и овде треба задржати потребне резерве. Коњић из околине Хумца кога смо

уврстили у прву, истарско-јаподску, групу привесака чини се да има ближе аналогије у Пинцуму него у Лици⁷².

*

У каснијим фазама старијег гвозденог доба, негде од 6. века на даље, уочљиви су јачи културни контакти унутрашњости Балкана са развијеним уметничким центрима на Медитерану — Етруријом и Грчком. С једне стране, продор Етрураца у северну Италију већ у другој половини 7. века довео је веома рано до појачаних италских утицаја у западној Југославији, напуштања грубих халштатских форми и прихватања савршенијих италских облика материјалне културе у више културних група у тим областима — у Словенији, Истри, на северном Јадрану и у Лици. С друге стране, грчки импорт је продирао у одређеној мери на централнобалканско подручје већ од 7. века али се крајем 6. и почетком 5. века, у време грчко-персијског сукоба нарочито повећао јер су Грци, приморани у том тренутку да траже нова и неискоришћена тржишта, појачали свој интерес за унутрашњост Балкана. Моменат за то је био погодан. Било је то време економских и друштвених промена у снажним културним групама гвозденог доба, време формирања једног водећег племенског слоја — племенске аристократије, чији је циљ био раскидање ранијих родовских веза и окова и стварање нових вредности, заснованих на снази и богатству, гвожђу и злату. У жељи да се што више истакне и одвоји од осталих саплеменника, локално племство је оберучке дочекало стране трговце и страну робу и почело да пуни своје домове и гробове импортованим бронзаним посуђем, шлемовима, оклопима, кнемидама, накитом од сребра, злата и филибара итд. итд. Интерес за размену добара и идеја био је, како се види, обостран.

Када се анализира продирање фигуралних мотива у том периоду на територији Југославије, уочава се један занимљив феномен. На западу, где ови уметнички утицаји нису стизали директно из Етрурије или Грчке него посредније преко северне Италије — Венеције и Болоње, области културно и уметнички мање развијених, фигуралне представе су ухватиле дубљег корена, јављају се у великом броју, приказане су на различите начине, у различитим контекстима и различитим категоријама материјалне културе.

⁷² Cf. D. G. Lollini, у *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb 1976, 136, T. X, 10, где се на коњићу јавља прав и сужен врат као на примерку из Хумца, за разлику од јаподских коња чији је врат полукружан.

На тлу Словеније долази и до сопственог развоја једне варијанте ситулске уметности — највишег домета фигуралног изражавања у халштау источних Алпа. Напротив, на истоку, на подручју централног Балкана, и поред директног увоза врхунских остварења грчке тореутике, као што су кратери са фризовима коњаника и крава из Требеништа или хидрија са дршком у облику куроса из Новог Пазара, фигурални мотиви не налазе одјека у домаћој примењеној уметности и геометријски елементи настављају да доминирају домаћим производима.

Наш циљ овде није да говоримо опширније о ситулској уметности — о њој је дискутовано детаљно и са више компетенције нарочито у последње време⁷³ — већ желимо једино да с тим у вези истакнемо неке моменте. Разлози за њену појаву леже пре свега у константним италским утицајима на Словенију од 7. века пре н.е. који су, прихваћени у домаћој средини, утрли пут и фигуралним елементима, па тако и продору сложених фигуралних композиција, у 5. веку. Исто тако као важну чињеницу треба подвући да је ситулска уметност стигла у Словенију преко Венеције, средине која је на више начина и нивоа била блиска варварским племенима у југоисточним Алпима те су груби и упрошћени фигурални облици венетских мајстора могли бити лакше прихваћени и даље развијани у домаћим радионицама. Најзад, треба посебно истаћи да се споменици ситулске уметности, иако бројни, срећу искључиво на подручју долењске групе, најмоћније културне групе гвозденог доба на северозападу Југославије, и то претежно у богатим кнежевским гробовима, што показује да су постојала ограничења у ширењу и развоју ове уметности. У суштини, ситулска уметност се може сматрати уметношћу долењских кнежева, најмоћнијих глава на широком простору, који су у једном одређеном тренутку свог економског, политичког, друштвеног и војног успона осетили потребу управо за том и таквом фигуралном уметношћу. Јер, ако се погледа имовина тих кнежева из Стичне и Новог Места, Вача и Магдаленске горе, њихово оружје и бојна опрема, коњи и каруце, посуђе и накит, куће и тврђаве, заједно са природним амбијентом који их је окруживао, тада ће се лако доћи до закључка да је управо та и таква фигурална уметност — груба и снажна, невешта и изражајна, најбоље одсликавала духовни свет и културне потребе домаће аристократије. Они су били у могућности да разумеју те и такве фигуре и композиције и били спремни да их прихвате: сваки корак

ближе рафинованијој и суптилнијој фигуралној тематици и обради представљао би корак даље од хтења и потреба долењских кнежева.

Иначе, добија се утисак да је свуда на западном Балкану, где су културно-уметнички утицаји стизали из културно мање развијених средина на Апенинском полуострву, дошло до јачег продора фигуралних елемената у локално стваралаштво. Такав је пример Лика, односно земља Јапода, карактеристичнији на изврстан начин него Истра или Словенија. Наиме, Јаподи нису били итализовани у оној мери као њихови северозападни суседи и, упркос прихватању већег броја италских форми, сачували су све до краја гвозденог доба па и током римске окупације оригиналност материјалне културе. Захваљујући највише везама са Пинцијом одакле је увезен један број фигурално обрађених предмета, претежно ћилибарских зрна у облику људских и животињских глава и фигура,⁷⁴ дошло је до честе појаве фигуралних мотива на овом тлу, како појединих фигура тако и комбинација фигуралних и геометријских елемената. О привесцима у облику животињских фигура већ је било говора: у некрополи у Прозору велики број гробова садржи такве привеске те је свакако ту била и радионица у којој су израђивани. Бројни су и други примери стилизованих људских и животињских фигура међу јаподским материјалом током читавог гвозденог доба.⁷⁵

Један занимљив облик, на коме желимо да се посебно зауставимо, јесу велики композитни привесци састављени од правоугаоних плоча са животњским главама или фигурама са стране, и ланчића, жица, дискова, троугаоних и лопастних привесака мање величине итд. Ови привесци, настали изгледа под извесним страним импулсима, доживели су у Јаподији сопствени независан развој, при чему се појава више варијаната може објаснити хронолошким и географским разликама.⁷⁶ Међу овим привесцима из Језерина, Компоља, Прозора, Каства, Гробника, Винице, итд. многи делују нескладно са прете-

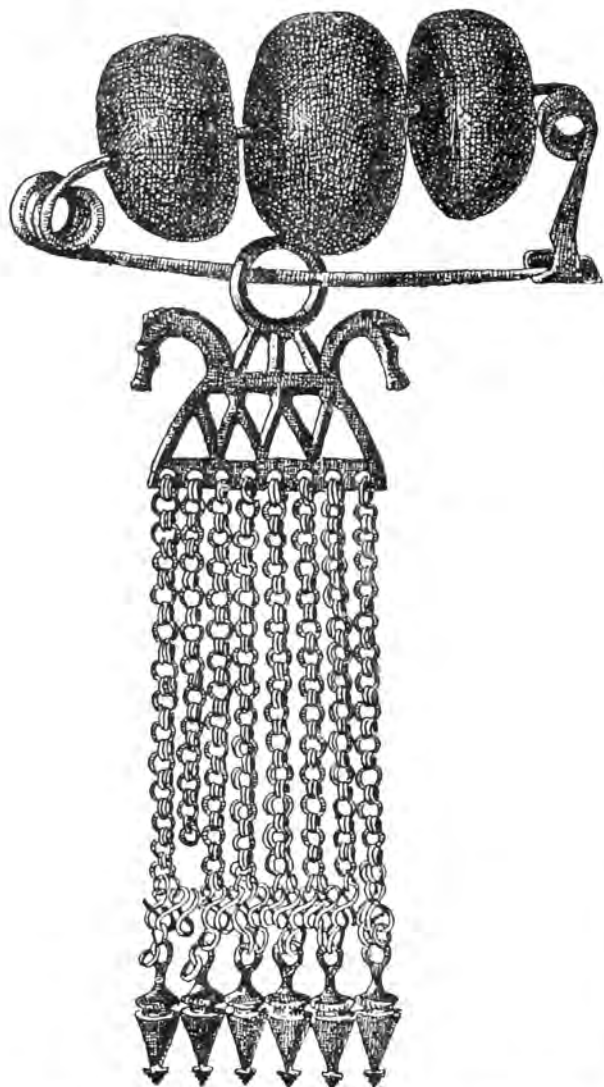
⁷⁴ R. Drechsler-Bižić, *Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955—56*, *Vjesnik Arb. Muz. Zagreb*, 3 ser. II, 1961, 92—95; A. Stipčević, *op. cit.*, 52, 53, 57.

⁷⁵ S. Ljubić, *op. cit.*, T. XXII, 118, 119, 132—138 итд.; A. Stipčević, *op. cit.*, XXIII—XXXIV. R. Drechsler-Bižić, у *Keltoi*, katalog izložbe, 57—59.

⁷⁶ S. Ljubić, *op. cit.*, T. XXI, 107, 108; R. Ložar, *Predgovodina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg*, *Glasn. muz.dr. Slovenije* 15, 1934, 61—69, T. VIII, 1—3; R. Drechsler-Bižić, *Les tombes des Japodes préhistoriques à Kompolje*, *Inv. arch. Fasc. 9*, Y82,2, Y83,4, Y86,1. *Keltoi*, katalog izložbe, Sl. XIII, XIV, 67, 70; *Nakit na našem primorju*, Sl. 4, итд. Такође, W. Radimsky, *Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać*, *WMBH* 3, 1895, 60 sqq., Cl. 265, 305, 328, 399, 504.

⁷³ O. H. Frey, *op. cit.*; S. Gabrovec, *op. cit.*, 44—48; T. Knez, *Situlska umjetnost u Jugoslaviji*, *Duhovna kultura Hira*, 89—104, са литературом.

рано потенцираним вертикалама или хоризонталама, нејасноћом односа елемената, сувишним понављањима мотива, али се код једног броја примећује стварање успешних композиционих целина. Такав пример је привесак из Језерина, из гроба 278, датованог у средње латенско доба,

Сл. 21. — Композитни привесак из Језерина (према WMBH III, 1895, 127, сл. 328). — Fig. 21. — La breloque composite de Jezerine (d'après WMBH III, 1895, 127, fig. 328).

окачен о двопетласту фибулу са три велика ћилибарска зрна⁷⁷ (сл. 21). Привесак се састоји од четири елемента: ажурисане троугаоне плоче са коњским главама са стране, осам ланчића, хоризонтално осмичасто увијене жице где се лан-

чићи завршавају, и шест мањих привесака котлића окачених о увијену жицу. Сви заједно, укључујући и велику фибулу са зрнима ћилибара, представљају срећну комбинацију крупних и ситних, вертикалних и хоризонталних, правих и косих елемената, са одмереном доминацијом вертикале, који су, случајно или свесно, подвргнути одређеним ликовним постулатима тако да формирају визуелно занимљиву композицију.

На подручју централног Балкана, како је већ поменуто, нађени су оригинални споменици касноархајске грчке уметности и тако доказано директно присуство фигуралне уметности на знатно вишем степену обраде од невесто начињених фигура на западу Балкана. То јасно показују налази из кнежевских гробова у Требеништу, Новом Пазару, Атеници, као и појединачни налази из Призрена, Јањева, Тетова, са Гласинца итд.⁷⁸ Па ипак домаћи мајстори не показују никакву жељу да подражавају ове рафиноване фигуре или да, инспирисани њиховим присуством, теже ка фигуралном украшавању накита и оружја које су сами правили. Јаз између двеју културних средина и њихових схватања био је сувише дубок и велики да би могао да буде тако брзо и лако преомишљен. Међутим, и поред тога, може се рећи да је под утицајем бројне стране робе и нових идеја које су продрле у унутрашњост Балкана, дошло до извесног критичног тренутка у домаћем стваралаштву. Геометријске и нефигуралне форме и даље доминирају локалним производима, но за разлику од претходног периода, оне нису више велике и грубе у бронзи и гвожђу, него мање и финије у злату и сребру, металима који су, како изгледа, импресионирали и омађивали ове занатлије и њихове господаре — кнежеве ових области. Кругови, троугли, розете, свастике, спирале, доживљавају своју ренесансу у племенитим металима, у новим комбинацијама и техникама, и у таквом броју и сјају да је готово оправдан назив „дворска уметност“ кнежева југозападне Србије за ово обиље сребра и злата из Новог Пазара, Атенице, Крушевце, Пећке бање итд.⁷⁹

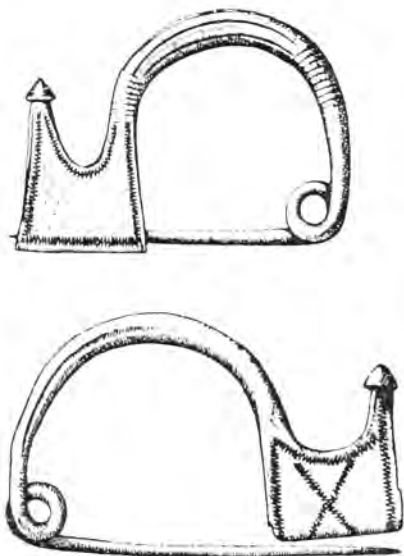
Један пример овог отпора према страним фигуралним формама посебно је карактеристичан.

⁷⁸ В. Filow-K. Schkropil, *Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See*, Berlin—Leipzig 1927; Љ. Поповић, *Каталог налаза из некрополе у Требеништу*, Београд, Народни музеј, 1956; Б. Мано-Зиси-Љ. Поповић, *op. cit.*; М. Ђукнић-В. Јовановић, *Ilirska kneževska nekropola u Atenci*, Саџак, 1966; Љ. Поповић, *Архајска грчка култура на средњем Балкану*, Народни музеј Београд 1975; F. Fiala, WMBH 6, 1899, 51. Sl. 51.

⁷⁹ Б. Мано-Зиси-Љ. Поповић, *op. cit.*, Т. XV—XXIX; М. Ђукнић-В. Јовановић, *op. cit.*, Т. XV, XIX—XXI; *Keltai, katalog izložbe*, Sl. IV.

⁷⁷ Ibid., 126—131, Sl. 328.

Међу локалним накитом од злата и сребра који је нарочито ушао у моду крајем 6. и током 5. века пре н.е. истичу се лучне фибуле са правоугаоном ногом — грчки геометријски облик који се раширио на север Балкана током 6. века и био прихваћен и даље вариран од стране локалног становништва, вероватно због своје геометријске шеме која је одговарала домаћој средини и укусу⁸⁰ (сл. 22). Ове фибуле су на северном Балкану

Сл. 22. — Фибуле са правоугаоном ногом из Новог Пазара (цртеж Сеада Черкеза). — Fig. 22. — Les fibules au pied rectangulaire de Novi Pazar (dessin: Sead Cerkez).

изашле из употребе тек почетком 4. века под притиском шарнирских фибула, потеклих у Македонији, сложенијих и китњастих у обради, познатих у нашој литератури као фибуле типа Штрпци или типа Чуруг⁸¹ (сл. 23). Шарнирске фибуле су се јавиле у околини Солуна већ у другој половини 6. века и веома брзо су стигле до Пелагоније и Охрида — налази оваквих фибула у Петилепу код Беранаца и у Требеништу с краја 6. века то потврђују — али су на северу биле прихваћене тек једно столеће касније. Био је, наиме, потребан дуг период адаптације и усавршавања пре него што је домаће становништво и њихове занатлије било у стању да прихвати и даље развије овај необичан облик фибуле са палметом на једној и стилизованом главом змије на другој страни лука. Облик је био стран и не-

познат и стајао је у опречности са њиховим традиционалним естетским погледима и потребама — троуглима, ромбовима, круговима и тремолираним линијама. Прихваћене најзад, шарнирске фибуле су доживеле локална варирања у домаћим радионицама у оквирима традиционалних геометријских и нефигуралних тежњи: варијанта ових фибула из Чуруга с краја 4. века, настала на домаћем тлу у некој радионици на северу Балкана, знатно се разликује од раних шарнирских облика из Требеништа и Синдоса, датованих неких две стотине година раније.

Занимљиво је поменути да су касније китњасте македонске форме шарнирских фибула, из друге половине 4. века садржале, у оквиру различитих делова стилизоване змијске главе, минијатурне животиње — лавове и коње — врху-

Сл. 23. — Шарнирске фибуле из Чуруга (цртеж Сеада Черкеза). — Fig. 23. — Les fibules à charnière de Ćurug (dessin: Sead Cerkez).

нац вештине солунског занатства тог доба.⁸² Овакве животиње, знатно упрошћене, јављају се на шарнирским фибулама са наше територије, из Жданеца код Скопља и из Штрбаца⁸³ (сл. 24).

⁸² P. Amandry, *Coll. H. Stathatos III*, Strasbourg 1963, 202—212.

⁸³ M. Hoernes, *Srebrni pokladni nakit iz Štrbaca i Bosni*, Glasn. Zemalj. Muz. XIII, 1901, 532—533, Sl. 13—14; В. Соколовска-Р. Пашић, *Еден гроб од Жданец*, Зборник Арх. Муз. Скопје VI—VII, 1972, 233 sqq. Т. II, 9.

⁸⁰ R. Vasić, *Prilog proučavanju lučnih fibula sa pravougaonom nogom na Balkanu*, Arh. vestnik 38 (у штампи).

⁸¹ R. Vasić, *Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji*, Godišnjak Centra za Balk. ispit. Sarajevo XXIII/21, 121—155.

Иако је геометризација облика овде потенцирана и одговара у знатној мери домаћем духу и схватањима, нарочито на примерку из Штрбаца, вероватно ће бити, посебно због сиромаштва фигуралних мотива на централнобалканском под-

Сл. 24. — Шарнирска фибула из Штрбаца са фигуром лава (према GZM 13, 1901, 533, сл. 13 и 14). — Fig. 24. — La fibule à charnière au lion de Štrpci (d'après Glasnik du Musée National 13, 1901, 533, fig. 13—14).

ручју у то време, да ове фигуре нису дело домаћих стваралаца, него македонских занатлија упознатих са уметничким тежњама и потребама унутрашњости Балкана.

*

Нови тренд у уметности касног халштата на централнобалканском подручју највише је дошао до изражаја на монументалним појасевима од сребрног лима типа Мраморац који на неки начин представљају најзначајније производе локалне уметности у поменутој области и уједно најблиставије резултате домаћих радioniца у то време.⁶⁴

Појасеви су до сада нађени у Поморављу, у Мраморцу, Умчарима, Коларима, и Батинцу код Буприје, док се за појасеве са непознатих локалитета у Народном музеју у Београду и

⁶⁴ Појаси су добили име по селу Мраморцу у Поморављу где су 1887 г. нађена два примерка заједно са златном гривном украшеном змијским главама на крајевима, М. Гарашанин, *Налаз праог гвозденог доба у Мраморцу и проблем Илира у Србији*, Музеј 2, Београд 1949 126—136.

Музеју у Пожаревцу (сл. 25) такође сматра да потичу са истог подручја.⁶⁵ Мраморачки појасеви су нађени и у јужној Бачкој, у околини Новог Сада (данас у Музеју Баната у Темишвару) и у Тителу (данас у Народном музеју у Будимпешти),⁶⁶ као и у Новом Пазару, у југозападној Србији (два златна комада).⁶⁷ Појас из збирке барона Густава де Бонштетена, од 1873 г. у Историјском музеју у Берну (сл. 26), потиче према оскудним подацима из „Мађарске“, те се са доста основа може претпоставити да је нађен на нашој територији.⁶⁸

Реч је о великим правоугаоним појасевима, проширеним на једној страни у облику троугла, чија дужина варира од 75—80 см до 120 см. Са спољне стране су украшени искуцаним или пунктираним орнаментима по одређеном систему. Око ширег дела тече трака изведена пунктирањем унутар које се јављају стреласто-угласти мотив, пешчани сат, сложено компоноване свастике, затим нова свастика или стилизована палмета, док је ужи део појаса такође украшен пунктирањем у облику мреже троуглова и ромбова по читавој површини. Две свастике се јављају на појасевима из Мраморца, Титела и Новог Пазара, при чему се код прва два јавља и мотив вреже, док код трећег друга свастика није сложено приказана. Палмета је представљена на појасевима из Умчара, Батинца, са непознатог локалитета — данас у Народном музеју у Београду, на појасу из околине Новог Сада — данас у Музеју у Темишвару, и на комаду из Пожаревачког музеја. На појасу из Батинца палмета је усмерена ка ужем, а не ширем делу појаса као на осталим примерцима, и уз њу се јавља са обе стране мотив вреже као на појасевима из Мраморца и Титела. На пожаревачком примерку уместо пунктирањем палмета је изведена крупним искуцавањем, док меандри нису приказани, чиме се овај комад прилично разликује од уобичајене орнаменталне шеме. На примерку из Берна, уместо друге свастике или палмете, пред-

⁶⁵ Д. Гарашанин, *op. cit.*, 36. Т. 22 и 23; Д. Гарашанин, *Сребрни илирски накит из Умчара*, Старијар Н. С. XI, 1960, 86—92; *id.*, *Два нова примерка илирског златарства*, Зборник Нар. Муз. XI/Археологија, Београд 1983, 15—18. Р. Васић, *Сребрни појас типа Мраморац из Народнoг музеја у Пожаревцу*, Viminacium I, Пожаревац 1986, 15—30.

⁶⁶ L. v. Marton, *Die Frühlatenezeit in Ungarn*, Arch. Hung. XI, 1933, 78—82, Т. XVI, 2 и 4.

⁶⁷ Б. Мано-Зисн-Љ. Поповић, *op. cit.*, 32—33, Т. XXV.

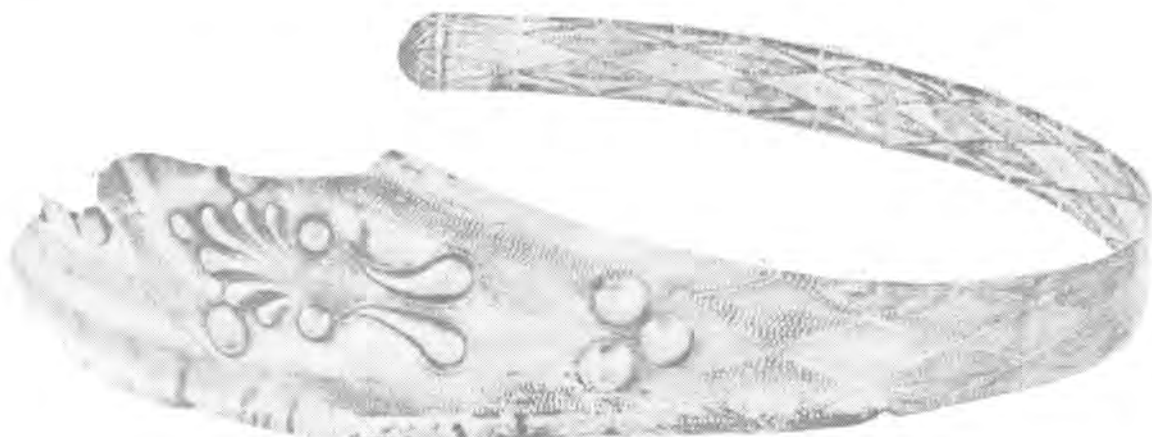
⁶⁸ L. v. Marton, *op. cit.*, Т. XVI, 1. Bernisches Historisches Museum, инв. 13193. Очувана дужина појаса износи 65,5 см и највећа ширина 14,2 см, тако да је по димензијама близак примерцима из Новог Пазара. За све податке о појасу и на фотографији коју овде доносим захваљујем кустосу Историјског Музеја у Берну, Карлу Цимерману.

стављена је симетрична комбинација линија и углова у истом маниру.

Ова разноврсност приказивања детаља, поред постојања основне шеме композиције, као и разлике у нивоу обраде (нпр. постојање извесне разуђености структуре композиције на примерцима из Берна и Батинца) указује на више руку које су учествовале у изради ове врсте накита. Претпоставља се да су сви ови мајстори деловали у некој радионици у доњем Поморављу, бли-

личинама и јављају се мраморачки облици мањих димензија. О томе ће још бити говора.

На основу новопазарских појасева који су нађени у кнежевском гробу сигурно датованом на основу грчке керамике у почетак 5. века, мраморачки појасеви се датирају у крај 6. и прву половину 5. века.⁹⁰ На овакво датовање упућује и појас из Пожаревачког музеја где крупно искуцане палмете и наспрамно постављени пупољци имају блиске аналогije у искуцавању златних

Сл. 25. — Сребрни појас из Народног музеја у Пожаревцу (фото Археолошки институт, Београд). — Fig. 25. — La ceinture en argent du Musée National de Požarevac (photo: Institut Archéologique, Belgrade).

Сл. 26. — Сребрни појас из Историјског музеја у Берну (фото Bernisches Historisches Museum). — Fig. 26. — La ceinture en argent du Musée Historique de Berne (photo: Bernisches Historisches Museum).

зу ушћа Мораве у Дунав, с обзиром на концентрацију налаза на том подручју.⁸⁹ У погледу јужнобачких комада, чија орнаментика садржи све елементе које и поморавски комади, не може се у овом тренутку са сигурношћу тврдити да ли представљају импорт са поменутог подручја или је неки од мајстора са ушћа Мораве пошао на север и ту деловао неко време. Што се тиче два новопазарска комада од злата, склони смо да верујемо да су израђени у југозападној Србији где је златни накит нађен у већим ко-

листова у Македонији, у Требеништу, Синдосу и на Халкидику, у гробним целинама које се датирају у другу половину 6. и почетак 5. века пре н.е.⁹¹ Штавише, пунктиране линије око ивице листова на пожаревачком примерку највероватније подражавају танко искуцане или пресоване линије око листова палмета, розета и пупољака

⁹⁰ Б. Мано-Зиси-Јб Поповић, *op. cit.*, 63—64.

⁹¹ В. Filow-K. Schkropil, *op. cit.*, Т. III—IV; Н. Вулић, *Нови гробови код Требеништа*, Споменик СКА LXXVII, 60, 1934, 90—91, сл. 1—3; *Sindos*, каталог изложбе, Солун 1985, 64, 76, 82 121—122, 129, 135, 227—228 итд.

⁸⁹ Д. Гарашанин, *Зборник Народ. Муз.* XI, 17.

на поменутих златним тракама. Из тих разлога се овај уникатни примерак појаса може можда сматрати нешто старијим од осталих, чија је палмета настала под директнијим утицајима са југа него код осталих примерака.

Иначе, мраморачка орнаментика се јавља, како смо поменули, и на накиту истог облика али мањих димензија и од другачијег материјала који се среће у Босни, југозападној Србији и на Косову. То су махом наруквице и наушнице од искуцаног лима са орнаментиком сличном оној која се јавља на појасевима али са више разноврсности и без чврсто утврђене шеме. Златне наруквице су нађене у Пећкој бањи, у гробној целини с прелаза 6. у 5. век пре н. е., сребрна већа наруквица или мањи појас(?) нађена је у Љубовди код Истока, док се златне наушнице јављају у Новом Пазару заједно са златним појасевима.⁹² Бронзане наушнице и наруквице јављају се западније, на Гласинцу — Потпешине, Арарева громила, Милетине, Чаварине, Вражићи и Крижевац,⁹³ затим на Дебелом брду, у Доњој Долини, Крчевинама код Зворника, Готовуши код Плеваља и Годљеву код Косјерића,⁹⁴ и датују приближно истовремено као и сребрни појаси.

Дилеме које постоје у нашој археологији око хронолошког приоритета једне или друге групе, односно питања да ли су бронзане наруквице и наушнице утицале на постанак сребрних појасева или је био обрнути случај, не могу се решити дефинитивно без нових и добро датованих налаза како у Босни и југозападној Србији, тако у Поморављу или Бачкој.⁹⁵ У овом тренутку нам се чини да се овакав накит јавио приближно истовремено на читавој наведеној територији, при чему треба имати у виду постојање различитих радионица у различитим крајевима и мајстора различитог нивоа и способности, што је дало и различите резултате у погледу обраде, величине и материјала овог накита. Треба подвући да се бронзани накит јавља

искључиво на западу, сребрни на истоку и златан у југозападној Србији, појасеви се јављају на истоку и наруквице и наушнице на западу, док су уочљиве и варијације у погледу обраде појединих мотива.⁹⁶ У ширењу ове врсте накита, односно мраморачке орнаментике, важну улогу су могли имати занатске радионице око центара племенске аристократије у југозападној Србији о којима је раније већ било речи. Овде је под утицајима из Грчке, Италије и нарочито Македоније дошло, како смо већ истакли, до интензивније обраде злата и сребра и стварања посебне „дворске уметности“ ових кнежева. Међу златним и сребрним украсима јављају се готово сви елементи мраморачке орнаментике — стреласто-угласти мотив, ромбови, троугли, свастике, палмете, итд., те је логично претпоставити да су из ових радионица могли потећи импулси за даљу разраду и комбиновање поменутих мотива.⁹⁷ Мраморачка орнаментика на босанском бронзаном накиту могла је настати под утицајима из ових уметничких центара, док је у погледу сребрних појасева вероватно да су се неки од ових мајстора, међу којима је могло бити и путујућих Македонаца, упутили у доње Поморавље и тамо сходно захтевима и могућностима клијентеле створили монументалне сребрне појасеве.

Ови монументални споменици примењене уметности у правом смислу те речи, о којима се још увек мало зна, ношени су, како се чини, у пару, на начин који још није потпуно разјашњен. Они представљају занимљиве композиционе целине где се поједини елементи смењују и допуњују с мером и смислом. Композиција је јасна и једноставна, жива и занимљива, без понављања, претеривања, претрпавања или монотоније. Права линија доминира, коју допуњују како криволинијска палмета, тако велике искуцане кугле које појачавају пластичност површине и занимљивост визуелног ефекта. У највећем броју мајстор јасно каже оно што жели држећи се устаљене шеме и мењајући поједине детаље. Тако су сви појасеви међусобом слични и ниједан није са другим идентичан, што на неки далеки начин подсећа на извесне принципе у грчкој архитектури где су код дорских храмова понављане одређене естетски потврђене и усвојене нормe и варијанти само детаља.

На основу свега тога може се рећи да мраморачки појасеви, настали у домаћим радиони-

⁹² Keltoi, katalog izložbe, T. IV; Б. Мано-Зисиљ. Поповић, *op. cit.*, T. XXVI. На податку о налазу из Љубовде захваљујем Ј. Глишићу.

⁹³ С. Truhelka, WMBH 1, 1893, 81, Sl. 54; F. Fiala, WMBH 3, 1895, 22, Sl. 57—58 и 34, Sl. 78—79. А. Бенас-В. Савић, *op. cit.*, 109—110, T. XXXVIII, 10; XXXIX, 19; XLI, 2; XLII, 12; XLIII, 3—4; XLIV, 8, 9, 13, 14; XLVI, 1.

⁹⁴ F. Fiala, WMBH 4, 1896, 64, Sl. 190—192; С. Truhelka, WMBH 9, 1903, T. LVII, 3—4; М. Косовић, Зборник Нар. Муз. XI/Археологија, Београд 1983, 31, Sl. 3—4; В. Савић, Clanci i grada. VII, 1967, 35, T. I, 5; М. Зотовић, *op. cit.*, T. XXII, 4 и 10.

⁹⁵ М. Гарашанин, Музеји 2, 126—136; *id.*, *Историја на тлу СР Србије*, Београд 1973, 505—508; Д. Гарашанин, Старинар Н. С. XI, 1960, 86—92; Д. Срејовић, у *Историја српског народа I*, Београд 1981, 61—62, итд.

⁹⁶ Тако се мотив палмете јавља само на неким од сребрних појаса у Поморављу и Бачкој, док на наушницама и наруквицама на западу до сада није констатована.

⁹⁷ Б. Мано-Зисиљ. Поповић, *op. cit.*, T. XXI—XXIV; М. Ђукчић-В. Јовановић, *op. cit.*, T. XV, 1—4, 11, 12; XIX, 1—5, 14, 15; XXI, 1, 2.

пама под извесним страним утицајима, најбоље илуструју до које је мере централнобалканска област и њено занатство била спремна да се културно и уметнички интегрише са медитеранском цивилизацијом у време око средине првог миленија пре н.е.

*

Наш циљ овде био је да се укаже на главне токове у уметности гвозденог доба Југославије и централног балканског подручја и истовремено осветле ликовне вредности неких аспеката и остварења у материјалној култури, без претензија да се да свеобухватна слика о овој материји и одговори на сва питања која овај проблем поставља. Исто тако, због инсистирања на ликовној компоненти, извесне симболичке и културне одлике појединих предмета стављене су у други план. Могуће је, како смо истакли на једном месту, да су одређене културне и магијске потребе довеле до намерног уобличавања неких предмета те су они имали баш тај, а не неки други облик, али се не може сматрати да је сваки круг, троугао или овал имао своје посебно религијско значење и да му је место у композицији било стога унапред предодређено. Ако узмемо, као пример, да има истине у претпоставци да плочасти делови са две коњске главе и кругом у средини код јаподских компози-

них привесака представљају на неки далеки начин реминисценције на источњачку господарицу коња, како је изнето у последње време⁹⁸, не може се рећи да би ауторитет ове моћне „Herrin der Pferde“, уколико је зиста она посредни, био угрожен ако би остали делови привеска били компоновани на овај или онај начин, са већим или мањим бројем дужих или краћих ланчића и ширих или ужих троугаоних привесака. А управо од тог лаког варирања детаља зависи суштина ликовних односа и формирање монотоних и тешких или занимљивих и складних композиција.

Иако питање неће моћи да буде дефинитивно решено, сматрамо да је становништво Балкана у гвозденом добу, па и у праисторији уопште, имало своје естетске погледе и мишљења, тежње и стремљења која нису увек зависила од магијских и религијских схватања. У основи примитивна и неразвијена, често су се одликовала претераним истицањем симетрије, претрпавањем површина, неограниченим понављањем неких мотива, но има случајева, и то не мали број, где су у овим остварењима локалних занатлија гвозденог доба превладале одређене ликовне вредности и принципи. Шира анализа овог питања вероватно би довела до занимљивих резултата и допринела бољем познавању, како археолошких проблема, тако и праисторије уметности наше земље.

3. фебруар 1987.

UDK: 739.031.18(497.1):904(497.1) "638"

LES TENDANCES ARTISTIQUES A L'AGE DU FER EN YUGOSLAVIE

RASTKO VASIĆ, Institut Archéologique, Belgrade

Dans le tome 35 de son oeuvre volumineuse *Historiae naturalis* Plin l'Ancien mentionne le tableau du vieux berger de l'époque hellénistique, qui se trouvait au forum romain. Il dit alors que l'envoyé teuton, interrogé sur la valeur du tableau, avait répondu qu'il n'accepterait en cadeau ni le berger vivant ni le tableau et encore moins s'il fallait payer pour ce dernier.

L'attitude de ce barbare de l'âge du fer germanique en face d'une oeuvre d'art issue d'un milieu culturel plus développé, reflète à sa manière une certaine conception de l'art à l'âge du fer en Europe en général, donc dans le territoire de la Yougoslavie également. Elle consiste d'une part en tentative des éléments figuratifs des milieux culturels plus développés à s'infiltrer dans la culture matérielle autochtone et d'autre part en résistances dues au désir de maintenir la domination précédente de l'art nonfiguratif dans cet espace.*

* C'est avec un plaisir particulier que j'exprime toute ma reconnaissance aux collègues et aux directions des musées qui m'ont permis de joindre

*

L'âge du bronze en Yougoslavie ne se distingue pas par une grande richesse de la culture matérielle en formes et ornements, la céramique est en majeure

des illustrations de certains objets, notamment à Mme Draga Garašanin du Musée National de Belgrade, à M. Borivoj Cović et à Mme Milica Kosorić de Landesmuseum de Sarajevo, à M. Veljko Milić du Musée de la Bosnie orientale à Tuzla, à Mme Jesenka Mišić du Musée de Brodsko Posavlje à Slavonski Brod, à Mme Neva Trampuž-Orel du Musée National de Ljubljana, à M. Dragan Jacanović du Musée National de Požarevac, à M. Jovan Glasić du Musée de Kosovo à Priština, ainsi qu'à M. Andrew Sherratt du Ashmolean Museum à Oxford et à M. Carl Zimmermann de Bernisches Historisches Museum. Je remercie aussi M. Sergije Dimitrijević de Belgrade pour la permission de faire des photos du cerf de Konopnica qui se trouve dans sa collection privée.

* E. Egg, *Die »Herrin der Pferde« im Alpengebiet*, Arch. Korrespondenzblatt 16, 1986/1, 72—73, 76.

partie sans décoration et les formes sont simplifiées, tandis que les objets en métal sont simples et sans intérêt. La région de Banat fait pourtant exception, car dans le cadre de certains groupes de l'âge du bronze — Vatin—Vršac, Dubovac—Zuto brdo — grâce probablement aux liens permanents de cette région avec les Carpathes, une céramique richement ornée apparaît, céramique sans parallèle dans les autres régions de Yougoslavie. Dans l'époque de transition de l'âge du bronze à l'âge du fer de nouvelles formes sont développées sur les traditions des ornements Zuto Brdo—Dubovac, au sein des groupes culturels dans le cadre de cet espace, formes qui vont devenir au début de l'âge du fer le style dit basarabi de la céramique, adopté dans l'ensemble du centre des Balkans et même au-delà. Avec sa décoration riche et diversifiée, motif en «s», ornement de faux ruban, croix maltaises, triangles striés, lignes brisées — enrichies par du blanc incrusté d'un côté et de l'autre par le polissage intense de la surface noire du vase — la plupart de ces objets en céramique produit une impression de vie, un effet harmonieux et séduisant pour l'œil. Telle est la cruche de l'embouchure de Porečka reka où les verticales et les horizontales se complètent heureusement selon une certaine idée plastique de la composition (fig. 1).

Dans les parties occidentales des Balkans la situation est quelque peu différente. À l'âge du bronze tardif, à partir approximativement du XIIIe siècle, une variante particulière du style géométrique s'y développe, elle atteint son apogée du XIe au IXe s. avant n. e. Des motifs rectilignes gravés y dominent, aussi bien en céramique que sur du métal — des lignes en guinonce, des lignes doubles remplies des stries, des triangles, des losanges etc. (fig. 2), tandis que des éléments en lignes courbes — demi-cercles, petits cercles et spirales — sont très rares. Quoique l'apparition subite de cette décoration ne puisse pas être expliquée sans influences étrangères, il faut souligner que ce style a été répandu dans toute la partie occidentale des Balkans, en Bosnie, en Herzégovine, à Lika, en Dalmatie, à Kossovo etc. et qu'il s'est maintenu en partie jusqu'à la fin de l'âge du fer ancien. Les motifs géométriques sont devenus la qualité typique de la couleur locale et ils étaient adoptés comme partie intégrante de la pensée et de l'action de la population autochtone.

Malgré cette domination des motifs géométriques et non-figuratifs des débuts de l'âge du fer en Yougoslavie aussi bien à l'est qu'à l'ouest, des éléments figuratifs apparaissent aussi, sporadiquement, déjà durant l'époque de transition de l'âge du bronze à l'âge du fer (oiseaux, taureaux, figures anthropomorphes), pour que plus tard, sous des influences accrues venant de l'extérieur, ce répertoire soit élargi sur des chevaux, bœufs, cerfs etc. Il s'agit surtout des figures stylisées, gravées et intégrées aux ensembles géométriques sur des vases en céramique ou des objets en métal, ou sculptés en objets mineurs, avec des détails réalistes plus ou moins accentués, seuls ou ensemble avec des formes géométriques.

Afin d'illustrer l'état d'esprit dans l'art à l'âge du fer ancien nous présentons ici un certain nombre d'objets provenant des régions centrales balkaniques, caractéristiques dans ce sens. C'est la décoration frontale de cheval de Sofronievo en Bulgarie du nord-est, la décoration semblable de Zlotska Pečina, un objet semblable de Kaptol, le bouton en croix de l'équipement équestre de Novgrad en Bulgarie du nord, des boutons semblables de Taline et Osovo sur Glasinac, l'objet décoratif de destination semblable

de Pečka Banja, la breloque de Lisijevo Polje près de Ivangrad et le bouton en croix, semblable à ceux de Glasinac, de Valanida en Thessalie, (fig. 3)

Tous les objets cités se distinguent par une symétrie accentuée, par la forme fermée, semi-circulaire qui domine la composition, par de éléments adjacents: croix, ellipses, cercles qui s'intègrent harmonieusement dans la plupart des cas dans l'ensemble. Les éléments géométriques prévalent, tandis que les éléments figuratifs n'apparaissent que dans deux cas: ceux des têtes de taureaux à Sofronievo et à Pečka Banja.

Certains de ces objets ont gardé des significations symboliques de l'époque de transition, ce qui a en partie conditionné leur forme. L'exemple le plus évident est celui de la breloque de Lisijevo Polje, où la barque du soleil aux têtes d'oiseaux de côté et la figure humaine schématisée au milieu — qui peut être la divinité du soleil — sont nettement visibles. La même idée, moins explicite, apparaît sur l'ornement ovale de Kaptol, tandis qu'une possibilité intéressante serait que l'ornement frontal de Sofronievo représente la fusion des caractéristiques du bovin et de l'oiseau — Rinder—Vogel — typique pour le Bassin Danubien.

Il faut mentionner dans cet ensemble des ceintures à jour, provenant des régions centrales des Balkans, (fig. 4) Les principaux éléments de ces ceintures — cercles et triangles — se répètent dans des combinaisons différentes constituant parfois des compositions harmonieuses et intéressantes. Ce genre de décoration figure aussi sur d'autres objets, tels que certaines parties de l'équipement équestre, il est donc possible de parler d'un certain style décoratif dans cet espace au cours de la deuxième moitié du VIIe et au VIe s. avant notre ère, style aux caractéristiques et principes donnés. Ces tendances, cependant, n'ont pas atteint leur développement entier en raison de fortes influences venant du sud, qui se sont manifestées à la fin de hallstatt à l'intérieur des Balkans.

*

Des figurines d'animaux en bronze, breloques en majorité, de l'âge du fer ont été trouvées en nombre considérable au sein du territoire de la Yougoslavie.

Au nord-est de la Yougoslavie ces figurines (taureaux, chevaux, bœufs, cerfs) se manifestent sporadiquement aux débuts de l'époque transitoire, tandis qu'elles ont été constatées en plus grand nombre à l'âge du fer ancien. Il y en a eu à Batina, Brza Palanka, Barajevo (fig. 5), Dalj, Donja Dolina (fig. 6), Glasinac — Rusanovići (fig. 7), Gornja Tuzla (fig. 8), Gradac près de Sokolac (fig. 9), Konopnica près de Vlasotince (fig. 10), Kostolac (fig. 11), Pilatovići, Poljanci (fig. 12), Sisak, Solina près de Tuzla (fig. 13), Sotin, Surduk, Vranovo (fig. 14) et dans plusieurs sites inconnus, aujourd'hui elles sont réunies dans les musées de Zagreb, Belgrade et Sombor. Ces objets sont nés sous les influences du sud, de l'est ou des traditions de la culture des champs aux urnes, et le but principal de l'auteur, dans la majorité de ces cas, a été de faire la forme où l'animal présenté soit reconnaissable, sans entrer plus en détail dans les caractéristiques du motif.

Par contre dans la Yougoslavie occidentale ces figurines zoomorphes sont de date plus tardive; depuis le VIe siècle avant n. e. et ensuite, elles représentent

surtout des chevaux et elles sont probablement faites sous des influences italiennes. Les figurines de petits chevaux de l'Istrie ou de Lika et de ses environs — Beram, Nezakcijum, Kringa, Prozor, Brlog, Podzemlj, (fig. 16), Zadar (fig. 15), Nin, Humac etc., font apparaître des signes d'un travail plus soigné avec accentuation des détails et des tentatives de présentation du mouvement, ce qui est en quelque sorte un pas en avant par rapport au motif de figurines de la Yougoslavie du nord-est. En même temps en Herzégovine un groupe particulier de breloques zoomorphes apparaît, probablement dû aux mêmes influences, — Gorica (fig. 17), Grude, Naron (fig. 18), Gotovuša (fig. 19), Gradac près de Posušje, Ražana — avec des queues hypertrophiées et une tendance évidente vers la symétrie. Les formes figuratives sont fondues dans le schéma ornemental: il faut y voir les tentatives de la géométrie de subordonner la figure. Les animaux bicephales à composition symétrique n'apparaissent qu'à l'âge du fer récent dans cette aire — Mahreviči, site inconnu en Bosnie (fig. 20).

*

À l'époque du hallstatt tardif, au VIe et au début du Ve siècle, les contacts culturels des régions intérieures des Balkans avec des milieux culturels plus développés s'intensifient: notamment avec l'Italie à l'ouest et la Grèce au sud. La percée des Etrusques dans l'Italie du nord dans la deuxième moitié du VIIe siècle a provoqué une lente italiation d'une bonne partie de la Yougoslavie occidentale, qui avait plus ou moins adopté de nombreuses formes de la culture matérielle italienne. D'autre part à l'époque du conflit greco-perse, l'importation du plus grand nombre de marchandises grecques et sud-italiennes a été orientée vers le nord, dans les régions centrales des Balkans. Le moment a été favorable car ce fut le temps du développement des groupes culturels de hallstatt et de l'établissement de la nouvelle aristocratie autochtone qui, dans son désir de se distinguer nettement et rapidement des autres membres de la tribu, a été avide de remplir ses foyers et ses tombes de marchandise étrangère — vaisselle, armes et bijoux en or et en argent. L'intérêt pour des échanges existait donc des deux côtés.

Dans ces conditions de nombreux éléments figuratifs se manifestent dans le milieu autochtone, soit sous forme d'objets importés, dont les exemples les plus marquants sont parmi la vaisselle de bronze aux motifs figuratifs sculpturaux de Trebeniste et de Novi Pazar, soit sous forme du développement local des motifs figuratifs, dont les résultats les plus importants ont été accomplis dans l'art de situles dans les territoires de la Slovénie et de l'Istrie.

Quand il s'agit de l'art de situles, il faut souligner qu'il est le résultat des influences puissantes et constantes de l'Italie sur la Slovénie qui ont avec le temps habitué la population autochtone à l'idée du figuratif. Il est également nécessaire de dire que l'art de situles a été adopté venant de la région du Veneto, donc d'un milieu à l'art nettement inférieur par son niveau à ceux des Etrusques ou de la Grèce, donc plus proche et plus compréhensible aux tribus barbares des Balkans de l'ouest. Enfin, il faut souligner que l'art de situles a été limité à Dolenjska, où à l'époque le plus puissant des groupes culturels de l'âge du fer se formait dans les Balkans du nord-ouest et ce groupe se rattachait, semble-t-il, aux princes de

Dolenjska qui, à un moment donné de leur ascension, de leur puissance, avaient besoin de l'art qui leur convenait. Sa disparition totale à la fin de hallstatt indique qu'il n'ait été ni entièrement compris ni entièrement adopté par de plus larges couches de la population.

D'une manière générale on a l'impression nette que — des reflets des éléments figuratifs dans l'art autochtone sont plus forts dans les Balkans occidentaux, là où les influences culturelles et artistiques venaient par des régions moins développées des Appennins. Cette prémisse ne doit cependant pas être de règle, mais il est intéressant de noter que dans Lika, où les liens durables et puissants avec Picenum ont existé, il y a eu des éléments figuratifs, stylisés ou non, en plus grand nombre dans les objets de culture matérielle (fig. 21).

Dans les régions centrales des Balkans les choses se sont développées différemment. Confrontés à l'art figuratif venant de Grèce et de l'Italie du sud, de présentation réaliste d'un niveau nettement supérieur, les artisans du pays ne manifestaient pas le désir d'imiter ces motifs figuratifs, qui leur étaient aussi étrangers qu'inaccessibles. La géométrie et la non-figuration continuent à régner dans la production autochtone jusqu'à la fin de l'âge du fer, mais avec certains changements dus précisément aux influences étrangères: l'argent et l'or dominant en tant que matériaux, de nouvelles techniques sont adoptées — métal frappé et métal pressé, tandis que les formes deviennent plus petites et plus fines. L'artisanat autochtone abandonne ainsi la création des formes rudes et brutes en bronze et en fer, mais perd d'une certaine manière la spontanéité et l'originalité de l'expression précédente.

Un exemple de cette résistance du milieu autochtone aux formes étrangères est particulièrement caractéristique. Parmi les bijoux en or et en argent du Ve siècle apparaissent des fibules arquées au pied rectangulaire — c'est la forme géométrique grecque arrivée au début du VIe siècle au nord des Balkans, où elle a été adoptée et développée ensuite, probablement grâce à ses qualités géométriques répondant au goût et aux besoins locaux. (fig. 22). Ces fibules ne sont plus à la mode au début du IVe siècle et elles sont remplacées par des fibules macédoniennes plus décoratives et de confection plus complexe. Celles-ci, provenant des environs de Salonique au cours de la seconde moitié du VIe siècle, atteignent rapidement Trebeniste et Beranci en Macédoine occidentale, mais n'arrivent au nord qu'un siècle plus tard (fig. 23—24). Il aura fallu une période assez longue d'adoption et développement local de cette forme, car elle se heurtait aux conceptions esthétiques locales établies.

*

Les plus importants des produits de l'art local dans les régions centrales des Balkans au Ve siècle av. n. e. et en même temps les résultats monumentaux des ateliers autochtones du hallstatt tardif sont les ceintures en argent du type Mramorac. Elles ont été trouvées jusqu'à présent dans la vallée de la Morava — Mramorac, Batinac près de Cuprija, Umčari, Kolari et aux sites inconnus, et conservées dans les musées de Belgrade et de Požarevac, (fig. 25); puis dans le sud de Bačka, à Titel et dans les environs de Novi Sad, et deux exemplaires en or à Novi Pazar, en Serbie

du sud-ouest. L'exemplaire en argent du Musée Historique de Berne (fig. 26) trouvé en «Hongrie» au siècle dernier, provient probablement aussi de cette région.

Ces grandes ceintures, de 0,80 à 1,20 m. de longueur, sont faites en technique du métal frappé et pointé. Les ornements sont une combinaison des rubans qui encadrent la surface et la coupent en triangles de formes différentes, en swastikas et palmettes, autant d'éléments étrangers adaptés au milieu et aux besoins locaux harmonieusement intégrés au

schéma géométrique. De grosses boules frappées, régulièrement réparties dans la partie large de la ceinture, contribuent au caractère plastique de la surface. La composition est claire et simple, intéressante et vive, sans répétition ni monotonie ou exagération. Ces ceintures démontrent de la meilleure des manières dans quelle mesure l'aire centrale des Balkans ait été disposée à s'intégrer dans les cadres culturels et d'art de la civilisation méditerranéenne au milieu du premier millénaire avant n. e.

Одроз грчких керамичких облика у керамици старијег гвозденог доба централног Балкана

МАЈА ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, Археолошки институт, Београд

Прелазни период између касног бронзаног и раног гвозденог доба на Балкану пун је драматичних промена које су неминовно оставиле свој траг у материјалној култури балканских племена, која су још у претходном периоду дошла у непосредни додир са егејским културним кругом. О томе сведочи појава микенског импорта, како бронзаног оружја тако и керамике, на обалама Јадрана, као и на егејској обали Македоније и Тесалије.¹ За даљи развој материјалне културе балканских племена, отада, трајно присуство егејских утицаја неминовно постаје значајан фактор у њеном сазревању и даљем напредовању. Зато је неопходно да егејски елементи и њихов утицај на домаћу културу посматрамо као један од развојних фактора, почев од најранијих контаката Балкана са Егејом па све до предримског доба. Ти процеси се могу пратити на различитим врстама материјала, као што смо покушали показати на неким врстама металних секира или мачева.² Проучавање сличних појава на керамици много је сложеније, али је захвално с тачке гледишта циљева овог рада.

Иако на први поглед изгледа да је током узајамног прожимања егејских и балканских елемената чешће долазило до изражаја домаћи субстрат, ипак је било и момената кад су у домаћој керамичкој производњи прихватани сасвим нови, дотле туђи облици и декоративни мо-

тивни. Нормално је да се на егејској обали у граничном простору између егејске културе и балканског подручја такви утицаји јаче манифестују, а одатле се они у таласима шире и струје дубоко у залеђе централног Балкана.

Иако је, према досадашњим истраживањима, у Југославији и Албанији забележено релативно мало налазишта микенског керамичког импорта (Дебело Брдо код Сарајева, околина Бевђелије и гроб из тумула Висоја у Југославији, као и тумули Вајзе и Барч у Албанији), ипак они сведоче о трајним и устаљеним везама.³ Упоредо са тим се појављују и имитације, претежно

³ Осим фрагмената касномикенског крчага XIV—XIII в. ст. е. из Дебелог Брда код Сарајева, ту су и неколико фрагмената различитог облика, случајно нађених у околини Бевђелије, међу којима је било 3 фр. дубоке шоље типа Fur. 284—285, украшене тракастом орнаментиком и делимично сачуваним мотивом триглифа (Fur. 74, 3), карактеристичним за период LH III B—C; затим фрагменти две вазе типа плитке шоље са оштро профилисаним рубом (Fur. 310), обично са високом ногом, такође из LH III B периода, као и један одломак ноге специфичног облика микенског пехара (Fur. 266 или Fur. 308): J. A. Sakellarakis, Z. Marić, *Zwei Fragmente mykenischer Keramik vom Debelo Brdo in Sarajevo*, Germania 53 (1975), 153—156; M. Parović-Pešikan, *Finds of Mycenaean Pottery imported into Macedonia*, Arch. iug. XX/XXI (1980—1981), 56—61, fig. 1—2.

Познатом скифосу из Висоја, који се сада датира у субмикенско доба, одн. око сред. XI в. ст. е., блиска је једна од три вазе из тумула Барч код Корче у јужној Албанији, међу којима видимо и једну типично микенску псеудостомну вазу (око XII в. ст. е. и касније), Подсетимо се, уз то, и од раније познате вазе из тумула Вајзе која спада у средњохеладско доба (још XV в. ст. е.): Zh. Andrea, *La civilisation tumulaire du bassin de Korçe et sa place dans les Balkans Sud-est, Iliria* vol. IV (1976), 134—135, pl. III; M. Korkuti, *Relation de la civilisation égéenne à l'Âge du Bronze et survivances de certains objets de types mycéniens à l'Âge de Fer*, Studia albanica, vol. 2 (1970), 13—52.

¹ М. Паровић-Пешикан, *Неки нови аспекти пројекта грчке и егејске културе на централни Балкан*, Старијар н. с. XXXVI (1985), 19—49.

² Као један од очигледних примера може послужити група металних касномикенских секира типа лабриса, која је управо на подручју западне Македоније и Епира добила свој развој са појавом више типолошких варијанти. Cf. М. Паровић-Пешикан, *op. cit.*, 20—21; тб. II, 1—3; Е. Н. Черных, *Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии*, София 1978, 204—205, тб. 41, 9—11; тб. 42, 1—3.

у „мат бојеној“ техници, које су познате у северном Епиру и Албанији још у касном бронзаном добу, иако највећи број таквих налаза потиче из раног гвозденог доба. За ту керамику карактеристична је појава сликане декорације у којој се поред протогеометријских и геометријских орнамената јављају још и понеки мотиви карактеристични за микенску керамику⁴, као далеки одјек позног микенског импорта. Керамика из гробова неких некропола у Пелагонији (Живојно, Зовик, Сарај-Брод) припада истом типу као и налази из Албаније, а датира се у VIII—VII в. ст. е. Ови налази заправо представљају најдубљи продор „мат бојене“ керамике на север у унутрашњост Балкана, где није констатован ниједан налаз сликаних имитација орнамената на керамици за које би се могло рећи да су под утицајем грчке керамике тог доба. Ипак, одсуство сликаних имитација у „мат бојеној“ техници, која је била раширена у областима суседним са егејским културним кругом, не значи обавезно потпуно непознавање или непривађање све јачих импулса са југа од стране балканских племена. У том смислу је занимљиво запажање А. Хохштетер^{4а} да се руком рађене копије микенског посуђа чешће јављају управо тамо, где није било интензивног импорта. Са те тачке гледишта веома је значајно да се скоро истовремено са појавом имитација протогеометријских мотива на „мат бојеној“ керамици на простору западнобалканског подручја, а затим и у источним крајевима Балкана, појављује керамика богато украшена урезаним геометријским орнаментима, који су веома блиски мотивима на сликаним имитацијама. То је дало Б. Човићу основа за претпоставку о постојању специфичног западнобалканског геометријског стила.⁵ Он скреће пажњу на чињеницу да се у домаћем керамичком материјалу касног бронзаног и нарочито раног гвозденог доба могу наћи поједини облици који немају паралеле у претходним фазама развоја и керамичкој традицији бронзаног доба Балкана.⁶ Узевши ово запажање као полазну тачку за даља истраживања, наишли смо на различитим локалитетима централно-балканског подручја на одређен број веома занимљивих примерака посуда, које су по

правилу руком рађене и прилично пажљиво обликоване, добро углачане површине, чиме одају своје домаће балканско порекло, осим по облику и понекад по орнаментацији. Њихову појаву, изгледа не можемо објаснити друкчије сем као имитацију појединих облика грчког посуђа израђеног на витлу, као најједноставнију реакцију (или, можда, најлакше прихватљиву за домаћи укусу) на нове импулсе из Егеје.

С обзиром на релативно слабу истраженост локалитета старијег гвозденог доба у Србији, који великим делом нису објављени чак ни у претходним извештајима, од велике користи ми је била књига М. Јевтића,⁷ која је могла послужити као користан водич јер је аутор сакупио и систематизовао уз објављени и онај материјал из досад непубликованих музејских збирки. За овај преглед је одабрано неколико најизразитијих и, према нашем мишљењу, најсигурнијих примера који су већ и самим истраживачима пали у очи као изузетни облици. Они су груписани према типовима, међу којима се могу препознати типичне грчке форме: скифос, кантарос са ниском ногом, катон, здела, шоља на високој нози и сл.

Скифоси (сл. 1; Т. I, 2, 4)

У ову групу спадају три посуде, зделе од којих су две нађене у некрополама (Доња Брњица⁸, гроб I/8 и Доња Топоница⁹, гроб 8), употребљене као поклопци урни са остацима спаљених покојника, док је трећа била констатована у саставу тзв. „керамичког депоа“ на насељу праисторијског доба Варош код Прилепа.¹⁰

Сви поменути скифоси израђени су ручно и имају углачану површину, што свакако упућује на домаће порекло. Вазе су већих димензија: скифос из Доње Брњице има висину од 16,5 cm, R обода 27 cm, а пречник дна 9 cm, док је скифос из Доње Топонице нешто мањи са висином од 11 cm, R обода 21 cm, а дна 6,5 cm. Скифос из Вароша је знатно већих димензија: висина 29 cm, а R обода 37 cm.

Здела из некрополе Доња Брњица (сл. 1) припада типу дубоког скифоса са ниском прстенастом ногом који има своје корене у касномикенској (LH III C) и субмикенској керамици, о чему сведочи сродност са субмикенским скифо-

⁴ Chr. Podzuweit, *Spätmykenische Keramik von Kastanas*, Jhb. des R. G. Centralmuseums Mainz, 26 (1979), 204, 220—222; A. Hochstetter, *Die mattbemalte Keramik in Nordgriechenland, ihre Herkunft und lokale Ausprägung*, Pr. Z., 57/2 (1982), 214, 218—219, Abb. 8.

^{4a} A. Hochstetter, *op. cit.*, 215.

⁵ B. Čović, *Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i njenom zaleđu*, Simpozijum »Duhovna kultura Ilira«, Sarajevo 1984, 7 sq.

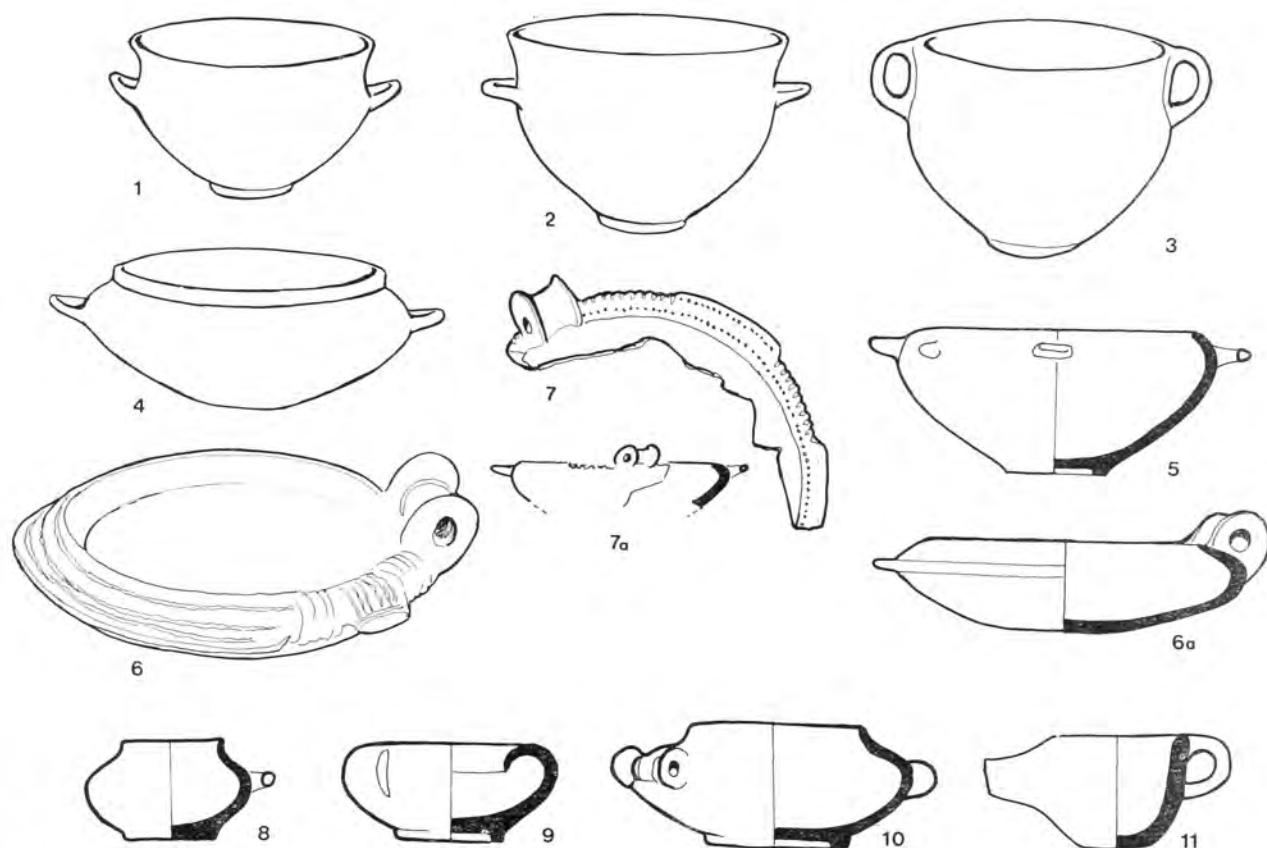
⁶ *Ib.*, 10.

⁷ М. Јевтић, *Керамика старијег гвозденог доба на Централном Балкану*, Бгд. 1983.

⁸ Д. Срејовић, *Праисторијска некропола у Доњој Брњици*, Гласник МКМ, IV/V (1959—1960), 30, тб. 30, 2; М. Јевтић, *op. cit.*, тб. XXXIV, 2.

⁹ В. Трбуховић, Л. Трбуховић, *Доња Топоница: Дарданска и словенска некропола*, Прокупље — Бгд. 1970, 85, бр. 57; М. Јевтић, *op. cit.*, тб. XXXVI, 2.

¹⁰ В. Kitanoski, *Varoš — Prilep, praistorijski depo*, Arh. pregled 21 (1979), 50—53, тб. XXXV, 4.

Т. I. — Керамички облици. Скифоси: 1. Доња Брњица; 2. Варош (Прилеп); 4. Доња Топоница. Кантарос: 3. Варош (Прилеп). Здела: 5. Шабаци. Котони: 6. Белаћевац; 7. Хисар; 8, 9. Кућ и Зи; 10. Дирахин. Шоља са изливком: 11. Ромаја. — Pl. I. — Poterie. Skyphos: 1. Donja Brnjica; 2. Varoš (Prilep); 4. Donja Toponica. Canthare: 3. Varoš (Prilep). Ecuille: 5. Šabac. Kothons: 6. Belačevac; 7. Hisar; 8, 9. Kuč i Zi; 10. Dyrrachion. Tasse à annexe: 11. Romaја.

Сл. 1—2. — Доња Брњица. — Fig. 1, 2. — Donja Brnjica.

сом из Висоја у Пелагонији. Д. Срејовић,¹¹ приликом публикације некрополе Доња Брњица, указивао је на паралеле са налазима из Троје VIIa и VIIb, подвлачећи грчко порекло ове зделе.¹² Ипак неке особине ове вазе разликују се од субмикенских скифоса, као нпр. знатно сужење доњег дела трбуха, истакнутија линија рамена и положај дршки, по чему се може пратити даљи развој облика који се приближава протогеометријским и геометријским обрасцима. Одсуство типичне коничне ноге издваја овај скифос и од протогеометријских примерака, па према томе аналогije за овај облик треба тражити у развијенијим, па чак и каснијим фазама геометријског стила.¹³ На суседном балканском подручју доста блиску паралелу за зделу-скифос из Доње Брњице представља сликани скифос из некрополе Вица у Епиру (VIII—VII в. ст. е.).¹⁴

Скифос из прансторијског насеља Варош (Прилеп) припада нешто друкчијем облику скифоса са појавом високог обода, благо разгранутог, као и ниским положајем хоризонталних дршки на најширем делу трбуха (Т. I, 2). Иако је општи профил овог дубоког скифоса доста близак протогеометријским облицима,¹⁵ ипак се и он, слично као и примерак из Доње Брњице, одликује веома ниском ногом и положајем дршки. Веома блиске паралеле оваквом облику налазимо у касногеометријској керамици Агроса,¹⁶ које тешко да су касније од краја VIII в. ст. е.

За разлику од прва два примерка, који су израђени од мрке слабо пречишћене глине, здела-скифос из Доње Топонице је од тамносиве глине са углачаном површином скоро црне боје. Ако скифоси из Доње Брњице и Вароша сведоче о чувању традиције протогеометријских облика, скифос из Доње Топонице представља један каснији тип, веома успешну копију атичког скифоса геометријског доба са широким трбухом и ниским вертикалним ободом, који стоји на скоро равној ниској нози (Т. I, 4). И поред тога што је тај облик познат још у протогеоме-

тријско доба,¹⁷ своју највећу популарност он доживљава током читавог трајања геометријског стила у многим локалним центрима керамичке производње: Атика, Коринт, Киклади, Беотија, и то претежно у ранијим фазама геометријског стила, одн. приближно до средине VIII в. ст. е.¹⁸ Јединим одступањем од устаљених облика код скифоса из Доње Топонице могу се сматрати његове непропорционално мале, троугласто савијене и благо подигнуте дршке, чиме се та здела приближава типу здела раширених у култури поља са урnama.

Кантарос (Т. I, 3)

Једини представник овог типа потиче из „керамичког депоа“ са насеља Варош (Прилеп).¹⁹ Обликом дубоког трбуха заокружених рамена који се у доњем делу нагло сужава ка малој, веома ниској нози, ова ваза је блиска дубоким зделама—скифосима из Доње Брњице и из истог депоа. Међутим, њене вертикално постављене дршке, одмах испод благо профилисаног обода, сврставају је у групу протогеометријских кантароса на ниској нози (према класификацији В. Р. А. Дезбороа),²⁰ који се разликује од иначе уобичајеног облика-кантароса на високој коничној нози.

Изгледа да се кантарос на ниској нози није ширио даље од Атике, али постоји већа сродност овог типа са неким од кратера из некрополе Мармариана у Тесалији.²¹ То се посебно запажа на примерку бр. 137, који поред високе коничне ноге, заједничке свим кратерима ове врсте, има четири мале вертикалне дршке.

Димензије кантароса из Вароша су: висина 33 cm, R обода 38 cm.

Купа на високој нози (Т. II, 20; сл. 3)

Познати пехар из тумула V у Ражани већ дуго времена изазива недоумице код истраживача.²² Својим обликом он се оштро издваја из комплекса керамике гласиначког типа са којом је нађен. Приликом последњег осврта на ове

¹¹ Д. Срејовић, *op. cit.*, 119.

¹² Troy, vol. IV, 162, fig. 288, br. 32.105.

¹³ J. Coldstream, *Greek Geometric Pottery. A Survey of the ten local Styles and their Chronology*, London 1968, pl. 18, d (Korint, MG); pl. 38, b (Delos).

¹⁴ J. Bokotopoulou, *L'Épire au 8e et 7e siècle av. J. C.*, *Annuario della scuola arch. di Atene e dello Mission italique in Oriente*, vol. LX, n. s. XLIV (1982), fig. 23.

¹⁵ V. R. d'A. Desborough, *Proto-geometric Pottery*, Oxford 1952, pl. 10 br. 513.

¹⁶ J. Coldstream, *GGP*, pl. 28, d. Скифос у некрополи Сарај-Брод, на који се позива Б. Китаноски (*op. cit.*, 51), иако такође представља имитацију грчког облика, не може се упоређивати са вазом из Вароша јер спада у нешто касније, архајско доба.

¹⁷ V. R. d'A. Desborough, *PGP*, pl. 18, br. A1469 i A1470.

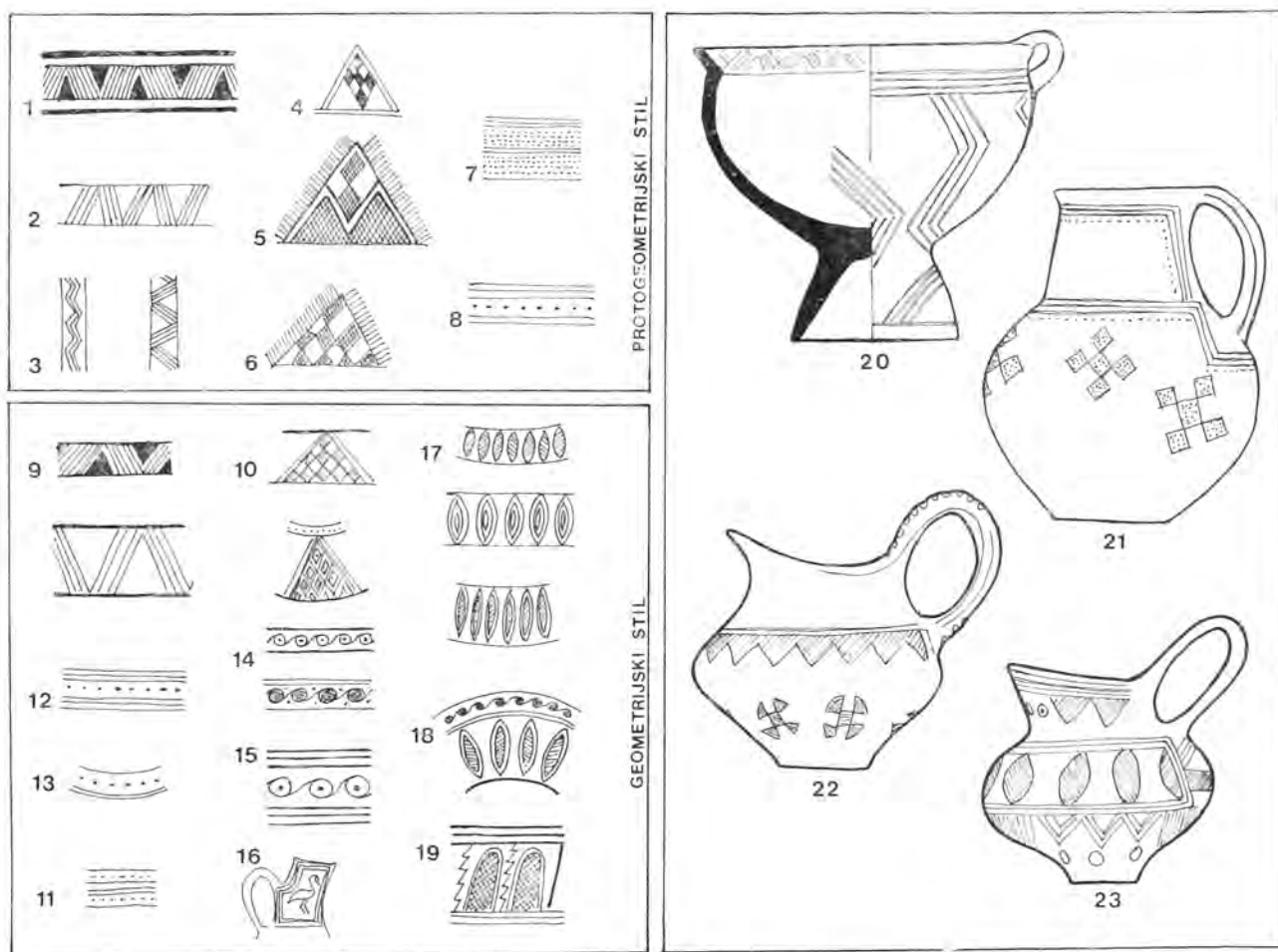
¹⁸ J. Coldstream, *GGP*, pl. 2, b; pl. 3, b, c (Atika); pl. 16, c (Korint); pl. 24, e (Argos); pl. 34, d (Kiklade); pl. 42, d (Beotija).

¹⁹ B. Kitanoski, *op. cit.*, тб. XXXV, 3.

²⁰ V. R. A. Desborough, *PGP*, pl. 12, br. 919.

²¹ *Ib.*, pl. 23, нарочито в. бр. 137.

²² M. Garašanin, *Neue Hügelgräberforschung im West Serbien*, Arch. iug. II (1956), 15—16, fig. 16; *id.*, *Праисторија на тлу Србије*, књ. II, Бгд. 1973, 47 д., сл. 2. 5; М. Јевтић, *op. cit.*, 20, тб. XXIII. 5.

Т. II. — Орнаменти протогометријског стила на грчким вазама и керамици раног гвозденог доба централног Балкана. 1, 12, 15, 16, 18. Атина, 2, 3, 9. Мармариана (Тесалија); 4. Кносос; 5. Аетос (Итака); 6. Девени; 7. Беотија; 8. Андрос; 10. Родос; 11, 19. Евбеја; 13. Аргос; 14. Тера; 20, 21. Ражана; 22. Кнета; 23. Врана. — Pl. II. — Ornaments de style protogéométrique et géométrique sur des vases grecs et de la céramique de l'âge de fer jeune des régions centrales des Balkans. 1, 12, 15, 16, 18. Athènes; 2, 3, 9. Marmariana (Thessalie); 4. Cnossos; 5. Aetos (Ithaque); 6. Derveni; 7. Béotie; 8. Andros; 10. Rhodos; 11, 19. Eubée; 13. Argos; 14. Tera; 20, 21. Ražana; 22. Knet; 23. Vrana.

налазе у „Праисторији на тлу Србије“ М. Гарашанин га упоређује са кратером из некрополе у Сарај-Броду, очигледно увидевши његову повезаност са егејским ареалом.²³

Са типолошке тачке гледишта пехар из Ражане представља увећану верзију протогометријских шоља (купа) са високом коничном ногом и малом петљастом дршком,²⁴ које су, међутим, обично малих димензија, не више од 10—15 cm висине. Са скоро двоструко већом висином (дим.: висина 22 cm, R обода 25 cm, R дна 13,3 cm) велика купа из Ражане ближа је раније

поменутих кантаросима на високој коничној нози, па чак и мањим кратерима налик на оне из Мармариане.²⁵ Веома је значајно да су кратери сличних облика наставили да се употребљавају током геометријског периода у неким локалним керамичким радионицама, као нпр. на егејским острвима или у Беотији, док се велика конична нога на многим великим вазама, а посебно на погребним амфорама, задржала у еубејској керамици све до VII—VI в. ст. е. Сличан тип кратера (али са хоризонталним тракастим дршкама и на високој нози) познајемо из некрополе Вергина међу налазима протогометријске керами-

²³ М. Гарашанин, *Праисторија...*, II, 477.

²⁴ V. R. A. Desborough, *PGP*, pl. 11, br. 1104.

²⁵ *Ib.*, pl. 12, br. 2126 (Atina); pl. 23, br. 135 i 137 (Marmariana).

ке, али је његова спољна површина украшена црно фирнисаним тракама.²⁶

Специфична је урезана орнаментика вазе из Ражане: многоструки снопови вертикалних цик-цак линија који пресецају читаву висину вазе одозго надолу, уз орнамент од наизменично нагнутих косих линија са унутрашње стране обода вазе, живо подсећају на узор из протогеометријске керамике (Т. II). Посебно пада у очи орнамент вертикалних снопова цик-цак линија, који се могу видети на кратерима из Мар-

Сл. 3. — Ражана. — Fig. 3. — Ražana.

мариане (Т. II, 3) као испуњавајући орнамент украсних поља непосредно уз дршке посуде.²⁷ Нешто касније се тај орнамент јавља на коринтским и беотским геометријским вазама с краја VIII в. ст. е. У беотским локалним радионицама такав украс од многоструких цик-цак линија постављених у вертикалном смеру задржава се веома дуго, све до субгеометријске керамике VII—VI в. ст. е.²⁸ Исто тако мотив наизменично нагнутих косих линија као фриза на унутрашњој страни обода купе из Ражане налази много аналогичност, посебно у атичкој и тесалској протогеометријској и геометријској керамици (Т. II, I, 2, 9).

На тај начин на купу из Ражане може се сагледати оригинални облик који се заснива на протогеометријској традицији уз примену гео-

метријских урезаних мотива, што сведочи да би њен узор требало тражити у једној средини где се стара протогеометријска традиција одржала дуже времена. Дезборо²⁹ је као такву средину окарактерисао управо културни круг Тесалије, као и северних Киклада са Евбејом и Скиросом, где су се протогеометријске традиције очувале све до пред крај VIII века ст. е. и одакле се ширио егејски утицај у Македонију и околна подручја.³⁰ Купа из Ражане је непосредан доказ да је тај утицај био много дубљи и јачи него што се претпостављало раније.

Крчаг са равним ободом (Т. II, 21)

Крчаг из тумула I у Ражани,³¹ занимљив је по томе, што као и велика купа из тумула V на истом локалитету, потпуно одудара од уобичајених форми и начина украшавања балканских типова крчага раног и старијег гвозденог доба. Они су, наиме, скоро увек косо засеченог грла и високо уздигнуте дршке. Насупрот томе крчаг из Ражане има цилиндрично грло које се шири надолу и тракасту дршку у висини благо разгнутог обода, по чему више наликује грчком типу ојнохоје са равним ободом, од које се разликује претежно по месту и начину причвршћивања дршке, на грлу испод обода. Међу керамиком геометријског доба сличних примера има нарочито међу источнотесалском сликаном керамиком, одн. у родоској керамици.³² Међутим, знатно ближе паралеле крчагу из Ражане могу се наћи код просте, ручно рађене керамике из ископавања на Делосу.^{32a} То су мале ојнохоје

²⁹ V. R. A. Desborough, *PGP*, 293—295.

³⁰ Cf. локалне имитације протогеометријских и геометријских керамичких облика у Вергини: M. Andronikos, *Vergina I*, 217, fig. 58; 220, fig. 63.

³¹ M. Garašanin, *op. cit.*, Arch. jug. vol. II (1956), 17, fig. 14; M. Јевтић, *op. cit.*, 20, тб. XXIII, 6; M. Зотовић, *Археолошки и етнички проблеми бронзаног и гвозденог доба Западне Србије*, Бгд. 1985, 46—47, тб. VI, 4; id., *Метално доба на тлу југозападне Србије*, Т. Ужиче 1976, Каталог изложбе, сл. 19.

³² J. Coldstream, *GGP*, pl. 47, f; pl. 49, b (Itaka); pl. 61, a (Rodas); pl. 64, j. (Samos). Датирање крчага из Аништа (одн. тум. I из Ражане) у рано бронзано доба, како је недавно предложио M. Зотовић (в.: *Археолошки и етнички проблеми ...*, 46, 47), тешко се може прихватити, тим пре што аутор не пружа праве нове аргументе који би се заснивали на анализи облика вазе и њене декорације. Таква анализа сврстава вазу из Аништа у старије гвоздено доба, где се она може блиско повезати са хоризонтом Басараби културе, са једне стране, и са исто-временом керамиком на Косову (Прчево), са друге. У једном и другом случају појављују се украсни мотиви сродни са декорацијом сликаних ваза геометријског и субгеометријског стила.

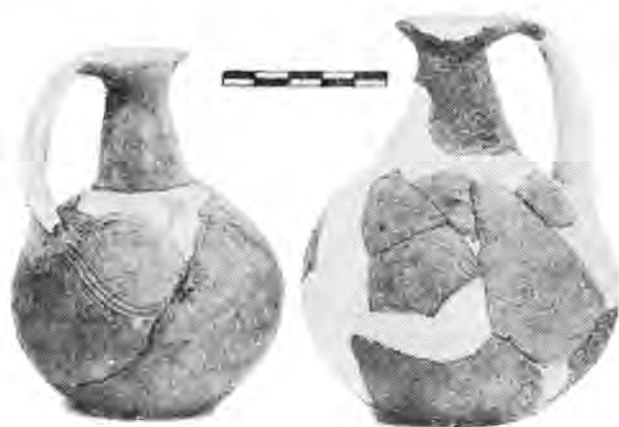
^{32a} Ch. Dugas, *Les vases orientalisants de style non mien. Délos*, fasc. XVII, Paris 1935, pl. LXIV, A 4, 5.

²⁶ W. Radt, *Die Früheisenzeit Hügelnekropole bei Vergina in Makedonien*, PBF, Bd. XXI/1 (1971), Taf. 34, 7.

²⁷ V. R. A. Desborough, *PGP*, pl. 23, br. 147.

²⁸ CVA. Sarajevo, pl. 11,2 i 12,4 (VIII vek st. e.); pl. 13,4 (VI vek st. e.).

(висине 0,11—0,125 m) равног обода и дна, са доста великим заокруженим трбухом. Профилација обода и врата ових ојнохоја скоро је идентична оној из Ражане, а тракаста дршка, за разлику од сликаних ојнохоја, причвршћена је уз сами руб равног обода. Све то сврстава крчаг из Ражане у исти тип са малим ојнохојама из Делоса (сл. 4). Ова сличност се још више појачава, ако се узме у обзир начин украшавања. Тако су вазе из Делоса налик на вазу из Ражане украшене урезаном декорацијом са веома сродном декоративном схемом: многоструки снопови хоризонталних линија праћене низом тачкастих линија на рамену и змијолике таласасте паралелне линије, такође праћене тачкастим убодима, на трбуху вазе из Делоса. Урезана орнаментика на вази из Ражане такође се састоји од многоструких паралелних линија праћених тачкастим удубљењима, којима се подвлачи линија обода вазе и одвајају се украсна поља на грлу.

Сл. 4. — Делос — Fig. 4. — Délos.

На заобљеним широким раменима појављује се мотив ромбова распоређених око једног централног ромба. Унутрашњи простор ромбова испуњен је тачкастим убодима. Декоративни мотиви од различитих комбинација ромбова: распоређени у низовима као фриз или у засебним украсним пољима, најчешће у виду мотива „шах- табле“, ромбови у комбинацији са троугловима или уоквирени у троугласта поља — један су од најстаријих геометријских мотива у сликаној грчкој керамици, чији зачеци досежу до средњохеладског доба. Исти мотиви у виду појединачних фигура ромбова или метопа украшене „шах-таблом“ налазимо на „мат бојеној“ керамици, као што је случај са крчагом из Живојна. Међутим, мотив какав налазимо на крчагу из Ражане познат је у протогеоетријској керамици

на Криту (Т. II, 4), као и у источногрчкој касногеометријској керамици (Т. II, 10), док се неки сродни мотиви, такође у оквиру троугаоних украсних поља, налазе на керамици из Итаке и Девенија (Т. II, 5, 6). У овим орнаментима на протогеоетријским и геометријским вазама испуна троуглова састоји се по правилу од укрштених шрафираних линија, које стварају утисак веома сличан оном који остављају правилно распоређени (у три реда по три) тачкасти убоди на нашој вази.

У домаћој керамици старијег гвозденог доба, украшеној урезаним орнаментима, нема, како изгледа, директних аналогја целокупној орнаментици крчага из Ражане, али поједини декоративни елементи ипак налазе своје паралеле. Истичемо овде нарочито појаву двоструке цик-цак линије праћене низом тачкастих убода на рамену зделе са малим вертикалним дршкама из истог тумула I у Ражани, одакле је и сам крчаг.³³ Овај мотив је сродан орнаменту на трбуху ојнохоје из Делоса, о коме је била реч. Слично је и са мотивима ромбова на трбуху крчага из Ражане. Иако не постоје директне аналогје, ипак се сродни мотиви који се састоје од комбинације шрафираних троуглова око централног ромба појављују на крчазима домаћих облика из Прчева на Косову^{33a} и из Кнете у северној Албанији (Т. II, 22). На крчагу из Прчева, уз то, се виде сличне троструке хоризонталне и вертикалне траке праћене ситним убодима (одн. урезима) налик на низ тачака са сликаних ваза.

Занимљиво је упоредити крчаг из Ражане са неким облицима и мотивима касногеометријске и субгеометријске керамике са Евбеје,³⁴ где се као један од типова јавља ојнохоја са усеченим грлом, иначе карактеристичан за Македонију. Треба рећи да се у Македонији чешће могу наћи крчази са равним ободом. На једном од таквих касногеометријских крчага из Еретрије (Т. II, 16) видимо скоро идентичну орнаменталну схему сликане декорације која у велико подсећа на урезани украс крчага из Ражане: око читавог обода, заједно са усеченим делом, као и испод гршке трострука трака паралелних линија, ис-

³³ М. Зотовић, *Археолошки и етнички проблеми...*, тб. VI, 6; М. Јевтић, *op. cit.*, тб. XXIII, 3.

^{33a} М. Јевтић, *op. cit.*, тб. XXXIX, 4.

³⁴ J. Coldstream, *GCP*, pl. 45, с. Према нашем сазнању, само се још у Тесалији налази такав облик крчага (*ib.*, pl. 33, а, из Мармариане). У еретријској керамици тај облик постоји све до VI в. ст. е.: J. Boardman, *Pottery from Eretria*, BSA XLVII (1952), 9, pl. 3B, 4; М. Паровић-Пешикан, *op. cit.*, Старинар н. с. XXXVI, (1985) тб. V, 7. Пренесен у бронзану продукцију, исти облик се сачувао и током V и IV в. посебно у етрурским и италским радионицама, где је био веома омиљен.

то као и у доњем делу грла, где се оно одваја од рамена; исти такав сноп вертикалних паралелних линија раздваја широку орнаменталну зону на грлу посуде, стварајући мања поља са фигуралним мотивима птица, с тим што на трбуху еретријске вазе имамо само тракасту декорацију. Мотив многоструке украсне траке паралелних линија праћених одговарајућим низом тачака добро је познат и на субгеометријским хидријама из Еретрије (Т. II, 12), код чијих типова се понекад среће ниски конични врат са ободом разгнута баш као на крчагу из Ражане.³⁵ У суштини то је био општеприхваћени обичај у грчком геометријском сликарству, познат у свим керамичким центрима на многим врстама нај-

гу из Демир Кашије, или пак на нешто каснијим вазама (Сува Река, Милци).³⁶

Случајно нађен крчаг из Вране код Ариља³⁷ представља, слично крчагу из Кнете у Албанији (Т. II, 23 и 22), занимљив спој домаћег облика са декоративним мотивима, такође ураћеним урезивањем, који се могу срести на сликаним вазама геометријског стила, одн. на њиховим „мат бојеним“ имитацијама. Са крчагом из Ражане њега повезује пре свега иста орнаментална схема са рашчлањавањем површине вазе на широке зоне помоћу многоструких паралелних линија, што је један од темељних принципа грчког вазног сликарства геометријског стила. Мотиви шрафираних или уоквирених (*emboîtée*) троуглова широко су познати такође у „мат бојеној“ керамици Македоније и северозападне Грчке,³⁸ на исти начин као и у грчком геометријском стилу, што се може рећи и за мотив кружића са тачком у центру, посебно омиљеном у Атици и на Кикладама поред низа кружића спојених тангентима (Т. II, 14, 15; сл. 5). Последњи мотиви се често срећу на керамици VIII—VII в. ст. е., која припада Басараби култури.

Фриз од цветних латица, који је заступљен на трбуху крчага из Вране, посебно је интересантан. Он се појављује релативно често на најширем делу трбуха већих посуда (амфора, ојнохоја), као и на дну тањира или пиксида, као што је случај са пиксидом из Прага или тањиром из Земаљског музеја у Сарајеву (Т. II, 17; сл. 5).³⁹ Исти орнамент видимо на крчагу из Народног музеја у Прагу, као и на крчагу дипилонског стила из Сарајева (Т. II, 17). Обе вазе су датиране у време око средине VIII в. ст. е. Цветне латице, обично косо шрафиране формирају такође типични орнамент касног геометријског стила у виду четворолиста или розете, који се може видети на дну сарајевског тањира (сл. 5), већ поменутог раније. На неким посудама латице нису шрафиране, већ уоквирене (*emboîtée*), као што је случај са пиксидом из Прага, која потиче још из прве половине VIII в. ст. е., а исти испуњавајући орнамент се појављује и на крчагу из Прага (Т. II, 17). Могло би се можда говорити и о временским разликама између ових мотива, јер

Сл. 5. — Земаљски музеј, Сарајево (инв. 27). — Fig. 5. — Musée National, Sarajevo (n. inv. 27).

различитијих ваза (уп. атички тањир из Земаљског музеја у Сарајеву, инв. 27 — сл. 5). Такав начин украшавања налазимо на бројним „мат бојеним“ вазама у Македонији, као нпр. на крча-

³⁶ З. Георгиев, *Елементи на раната антика во долното Повардарие*, Год. зборник Фил. фак., Скопје XI (1984), сл. 1, А.

³⁷ М. Зотовић, *Метално доба*, сл. 12; *ид.*, *Археолошки и етнички проблеми*, тб. XXI, 5; М. Јевтић, *op. cit.*, 22, тб. XXV, 1.

³⁸ А. Hochstetter, *op. cit.*, Abb. 3.

³⁹ J. Coldstream, *GGP*, pl. 38, h (Delos); Delos, fasc. XV, pl. XXXIII, 4—6, B; 1—3, A; CVA. Sarajevo, pl. 7, 3, 5 (инв. 27 в. овде тб. II, 1), где се испод обода опет јавља мотив паралелних линија са низом тачака.

³⁵ J. Boardman, *op. cit.*, BSA XLVII (1952), 11, fig. 14; за „мат бојену“ керамику, в. K. Kilian, *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria*, Pr. Z. 50 (1975), T. 42, 13.

изгледа да се коса шрафура јавља нешто касније од уоквирених мотива.

Додаћемо још да украс у виду косих зареза који као ресе прате хоризонталне и вертикалне траке на рамену крчага из Прчева такође има добре паралеле у протогеометријској керамици (Итака, Дервени), при чему пада у очи да су те аналогије управо из области које су најближе балканском подручју (Т. II, 5, 6).

Котони — зделе са „калемастим“ дршкама (сл. 6; Т. I, 6—7)

Сви познати примерци овог типа потичу из насеља раног гвозденог доба на подручју Косова: Белаћевац, Широко, Хисар, Валач итд. У веома сумарним публикацијама, на жалост нема података о величини, квалитету и начину израде ових посуда, док се код М. Јевтића могу углавном наћи само успутне примедбе о боји глине мрких или сивих нијанси.

Сл. 6. — Белаћевац. — Fig. 6. — Belačevac.

Једини добро очувани примерак такве зделе представља налаз из Белаћевца, за коју имамо и детаљније податке о димензијама: R обода 18 cm, висина 5,5 cm.⁴⁰ Ова плитка здела равнот дна има круто савијена округла рамена на којима је причвршћена једна дршка настала очигледно по металним узорима, какве се често могу видети на бронзаним кратерима и раноархајским диносима VII—VI в. ст. е. Најближу аналогију таквом облику вазе представља ранокоринтски котон из Бриганског музеја, пореклом

⁴⁰ Н. Бурџ, *Градина код Белаћевца*, Гласник МКМ, X (1978), 288, тб. V, 1; М. Јевтић, *op. cit.*, тб. XXXV, 11.

из некрополе Камирос на о. Родосу.⁴¹ На његовом округло савијеном рамену виде се три дршке типа „knocklebone“ (у облику зглобне кости), које неодољиво подсећају управо на тзв. „калемасте“ дршке. Котони са таквим дршкама прилично су ретки и у Коринту,⁴² па тим више изненађује њихова појава у доста неспретним копијама унутар централнобалканског подручја. Котон из Камироса није каснији од краја VII в. ст. е.

Решење овог проблема можемо, како изгледа, наћи на основу неких аналогија са албанске територије. Заиста, материјал из најранијих гробова некрополе Дирахџа пружа лепу паралелу за коринтски котон из Бриганског музеја, који је такође имао на рамену три „knocklebone“ дршке.⁴³ Истовремено се појављује веома занимљива локална имитација истог облика, израђена на витлу и од сиве глине, али са вертикалним ободом и једном дршком која се својим обликом сасвим приближава „калемастој“ дршци котона—зделе из Белаћевца (Т. I, 10).⁴⁴ Даље, у тумулу I некрополе Куч и Зи такође се могу наћи два котона израђена од сиве глине, од којих један понавља уобичајен облик котона, али без дршке, него само са украсима од вертикалних пластичних испуста на рамену (Т. I, 9),⁴⁵ док други котон има ниски вертикални обод налик на онај из Дирахџа, као и малу хоризонтално постављену дршку (Т. I, 8).⁴⁶ Оваква разноврсност облика који имитирају исти тип посуде сведочи како о његовој великој популарности међу домаћим становништвом, тако и о потреби за локалном производњом. На основу свега реченог могло би се закључити да је у самом Дирахџу дошло до самосталног развоја једног типа коринтског котона, што је вероватно значило да се непосредно по оснивању ове колоније (627. г. ст. е.) већ појавила локална керамичка производња. Сиви котон са „калемастом“ дршком из Дирахџа датира се приближно у крај VII—VI в.

⁴¹ Н. Payne, *Necrocorinthia. A Study of Corinthian Art in the archaic Period*, New York 1971 (repr.), 298, fig. 135, br. 722.

⁴² Поред котона из Камироса, в. још и котон из музеја у Вирибургу (ib., 298, br. 724).

⁴³ Н. Hidri, *Fouilles de 1977. dans la nécropole de Dyrrache (Secteur des collines de Dautès)*, Iliria, vol. XIII/1 (1983), T. XII, 2 (grob 39).

⁴⁴ Ib., T. VIII, 1.

⁴⁵ Zh. Andrea, *Les tumuli de Kuč i Zi*, Iliria, vol. VII/VIII (1977—1978), T. II, 1 (гроб 7), при чему је у истом гробу нађен фрагментирани киликс с краја VI в. ст. е.

⁴⁶ Ib., T. IV (гроб 14); T. VIII, 3. Један од котона из некрополе Прогон (Букри) израђен је од сиве глине, а обликом је веома сличан котону из Сараја. Други котон из исте некрополе је црвено печен и ближи је класичном типу коринтских котона.

ст. е. Тиме би се могао указати могући правац преношења ове врсте керамике у унутрашњост и на подручје Косова.

На зделама са „калемастим“ дршкама поред тога се појављују хоризонтални испусти плочастог облика, каквих има и на многим фрагментима здела са увученим ободима, али без ових карактеристичних дршки. На котону—здели из Белаћевца, на пример, такав испуст се прати скоро дуж читавог рамена (Т. I, 6—6а) насупрот дршке. Такав детаљ делује заиста необично и нема аналогија у познатој ми литератури.

Здела са насеља Хисар (Т. I, 7) сличног је облика, али је само делимично сачувана (недостаје дно), па је веома вероватно да је била знатно плића него што је дато у реконструкцији⁴⁷. Од зделе из Белаћевца она се разликује пре свега одсуством континуираног хоризонталног ребра на рамену, које је замењено са два (или више) мањих испуста, међусобно развојених слободном површином украшеном чудном, скоро дуборезном орнаментиком, за коју се претпоставља израда посебном радлом. „Калемаста“ дршка на рамену зделе из Хисара нешто је упрошћенијег облика (без пластичних ребара на хоризонталној површини дршке), а обод је украшен са два низа округлих удубљења. У питању је вероватно даљи развој и прилагођавање раније прихваћеног облика домаћим традицијама и орнаментици. Зато датирање вазе из Хисара морамо померити дубље у VI в. ст. е.

Куна—здела из Шапца (сл. 7—8; Т. I, 5)

Пре неколико година пронађена је веома занимљива ваза у једном од гробова старијег гвозденог доба у Шапцу.⁴⁸ То је велика црно глачана здела са лучно савијеним дршкама, између којих се налазе још две дршке у виду плочастих испуста који донекле подсећају на испусте на рамену зделе из Хисара. Димензије: R обода око 20 cm, висина 9 cm. Дршке вазе су украшене попречним зарезима, а на плочастим испустима види се орнамент од три укрштене урезане линије (мотив „рибље кости“). Здела из Шапца не спада у групу котона већ и по томе што је знатно дубља и има јаче заобљени доњи део трбуха,

⁴⁷ J. Todorović, *Die Grabung Hissar und ihre Verhältnisse zum Äneolithikum und Frühen Bronzezeit*, Arch. iug. IV (1963), 25—29, T. V; M. Јевтић, *op. cit.*, тб. XXXVII, 2.

⁴⁸ М. Васиљевић, *Налази старијег гвозденог доба у Шапцу*, Старица н. с. XXVI (1976), 171, 172, сл. 4, 5; R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, BAR, 31, Oxford 1977, pl. 52, 12; M. Јевтић, *op. cit.*, тб. II, 7.

са благим прегибом рамена, као и ниско прстенасто профилисано дно. Најмаркантнија особина ове зделе су њене дршке, које немају паралеле у домаћој керамици, али су управо оне у стању да нас упуте на праве узоре: групу тзв. „купа са птицама“, веома карактеристичну за беотску керамику VI в. ст. е. (сл. 9—10).⁴⁹

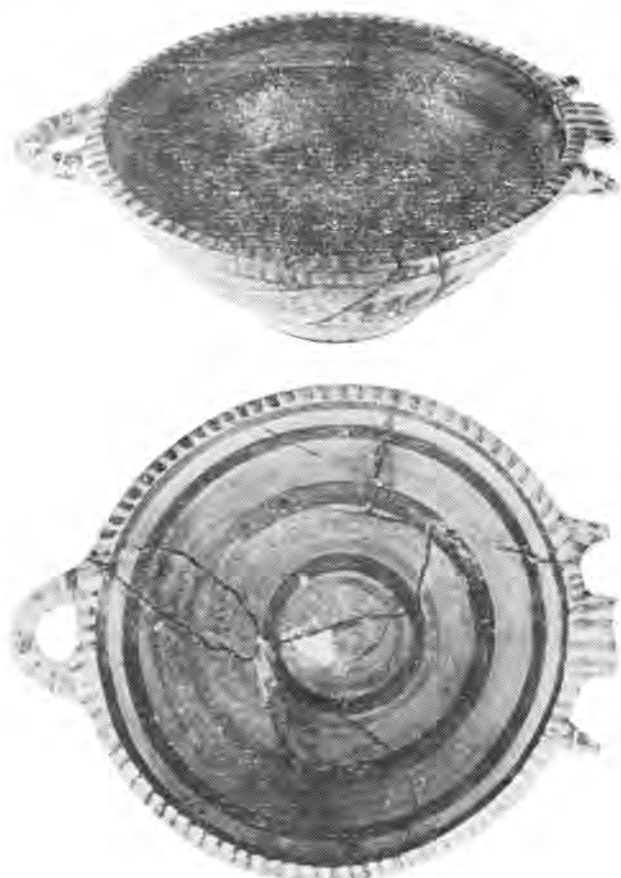

Сл. 7, 8. — Шабац. — Fig. 7, 8. — Šabac.

Беотске зделе из групе „coupes aux oiseaux“ веома су сличног облика, обично са 2 или 4 дршке на хоризонталном, мало увученом ободу; при томе су дршке како лучно савијене, тако и у виду плочастих хоризонталних испуста. Веома често се појављује значајан детаљ који је близак здели из Шапца — рожаста конична испупчења са обе стране дршке. Није необично, као што је то случај на вази из Шапца, да се на истој вази налазе обе врсте дршке. Две такве беотске шоље, које се налазе у сарајевској збирци, пружају нам директне паралеле. Једна од њих је на високој коничној нози, украшеној геометриј-

⁴⁹ P. N. Ure and A. D. Ure, *Sixth and Fifth Century Pottery from Excavations made at Rhitsona*, Oxford 1927, 12—15; CVA. Louvre, fasc. 17, pl. 11, 4, 5; pl. 12, 3, 6; pl. 13, 3, 4.

ским орнаментима, распоређеним у више зона, и представља, може се рећи, прелазни тип од субгеометријског ка оријентализирајућем стилу беотске сликарске школе.⁵⁰ Њен обод је благо савијен унутра и хоризонтално заравњен, а дршке су лучне са веома малим коничним испустима са обе стране. Друга сарајевска ваза (сл.

Сл. 9, 10. — Земаљски музеј, Сарајево (инв. 173). —
Fig. 9, 10. — Musée National, Sarajevo (n. inv. 173).

9—10) припада истом типу, али је на ниској нози и има једну лучно савијену дршку (без коничних испуста), али насупрот њој стоји друга, плочаста дршка са два бочна рожаста испуста.⁵¹ Обе су вазе датиране око средине VI в. ст. е.

Још један карактеристичан детаљ повезује ове вазе из Беотије са зделом из Шапца — декорација попречним потезима фирниса на ободу и дршкама, која се на шабачкој вази рефлектује у виду истих попречних, али урезаних линија на дршкама.

⁵⁰ CVA. Sarajevo, pl. 13, 1, 2; pl. 14, 2.

⁵¹ Ib., pl. 13, 3; pl. 14, 1, 3.

Појава бочних рожастих испуста код дршки позната је још на геометријским тањирима, који су обично или коничног облика равних зидова и нешто плићи. Настале од керамичке траке залепљене на руб тањира, са јако уздигнутим крајевима, ове су се дршке током времена дегенерисале изгубивши свој првобитни облик, који се одлично види на тањиру из Земаљског музеја (сл. 5). Замењене обичним лучно савијеним дршкама округлог пресека, оне су ипак задржале додатке у виду рожастих бочних испупчења, који више немају никакву конструктивну везу са дршком, већ су необавезни украс, који се јавља час код плочастих, а час код лучних дршки, као што је то случај код беотске зделе „са птицама“ из сарајевске збирке.⁵²

Шоља са изливком (Т. I, 11)

Још један занимљив облик посуде, необичан за домаћу керамичку традицију, потиче из ископавања тумула Ромаја код Призрена.⁵³ То је мала фрагментована посуда са широким, јако издуженим изливком и вертикалном дршком округлог пресека наспрам њега. Дно посуде је благо заравњено и неправилно овалног облика, што га чини, према мишљењу истраживача, „јединственим“. Међутим, нашли смо један примерак кугласте шољице са равним дном и повећим сиском у некрополи Кнета у северној Албанији.⁵⁴ Иако је у општим цртама блиска посуди из Ромаје, шољица из Кнете ипак се разликује у неким битним појединостима, као што је нпр. облик изливка, који је друкчији од широко отвореног изливка шоље из Ромаје. Према облику сиска шоља из тумула III некрополе Кнета ближа је облику олпе са сличним изливком на трбуху, какве налазимо на локалитетима доњег Повардарја, често украшене „мат бојеним“ тракастим декором.⁵⁵ Гроб из кога потиче ова шољица датиран је у границама VI—V в. ст. е.,⁵⁶ што би временски одговарало и шољици из Ромаје.

Најближу паралелу, међутим, представља један примерак минијатурне вазе са скоро истим таквим отвореним изливком, чија висина није већа од 3.8 cm, а на који смо нашли опет у из-

⁵² Ib., pl. 13, 1, 2; pl. 14, 2. Сличне дршке налазимо на неким облицима коринтских здела и ледана: Н. Payne, *op. cit.*, 297, fig. 132.

⁵³ N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *Praistorijska Romaja*, Bgd. 1975, 88, tb. XXV, 1; М. Јевтић, *op. cit.*, тб. XL, 3.

⁵⁴ B. Jubani, *Les tumuli illyriens de Kënetë, Iliria*, vol. XIII/2 (1983), 119—120, T. VII, 68 (тум. III, гроб I).

⁵⁵ З. Георгиев, *op. cit.*, 54—55, сл. 1, 3, Ж, И; сл. 2, Е, Ж, која се односи на сиво печене гутусе.

⁵⁶ B. Jubani, *op. cit.*, 119.

ванредно богатој сарајевској збирци грчких ваза. Ова мала вазица (сл. 11), упркос одређеним разликама у квалитету глине и израде, нешто друкчијим пропорцијама реципијента и самог изливка, ипак је довољно блиска вази из Ромаје да би се могла сматрати могућим прототипом.⁵⁷ Код ње запажамо ону карактеристичну за керамику VI в. ст. е. хоризонталну тракасту дршку са два рожаста испучења са стране, попут оних на шабачкој здели и на беотским „купама са птицама“.

Сл. 11. — Земаљски музеј, Сарајево (инв. 177) —
Fig. 11. — Musée National, Sarajevo (n. inv. 177).

Споменућемо такође налазе сликаних здела са већим хоризонталним изливком и хоризонталном дршком наспрам њега са насеља раног гвозденог доба Македоније (Сараце, Каламарија), украшених, по правилу, мотивима концентричних кругова или полукругова израђених шестаром, типичним протогеометријским орнаментима, који се везују за евбејску керамику и тесалско-кикладски круг. Веома блиски облици појављују се и на нешто каснијим некрополама Доњег Повардарја, као што је Сува Река у Бевџелији, из VII—VI в. ст. е., а покривени су тракастом „мат бојеном“ орнаментиком.⁵⁸

Мислимо, стога, да и у овом случају у пољу са изливком из тумула Ромаје треба да видимо домаћу имитацију грчко-македонског прототипа.

* * *

На основу претходне анализе керамичког материјала верујем да можемо са доста великом дозом вероватноће закључити да током раног периода старијег гвозденог доба централног Балкана, посебно у VIII—VI в. ст. е., почињу да се јављају нови керамички облици који су на најнепосреднији начин повезани са истовременим или нешто ранијим формама, добро познатим у керамици протогеометријског и геометријског стила. Иако размотрени материјал није

многобројан, ипак се у њему могу запазити одређене разлике, на основу чега се издвајају бар две групе са посебним типолошким и временским карактеристикама.

У прву групу спадају најранији примери који понављају облике протогеометријског скифоса и кантароса (Т. I, 1—4), а који се углавном везују за налазишта културе Доња Брњица (карта I). За ову групу је карактеристично да су посуде неорнаментисане, а њихови облици представљају скоро идентичне копије својих егејских прототипа, али неупоредиво већих димензија.

Налаз дубоке зделе са вертикалним дршком украшеним дугметастих израштајима на прегибу (сл. 2) у некрополи Доња Брњица, која има бројних паралела у Вергини,⁵⁹ исто као и у „мат бојеној“ керамици са јужноалбанског и северноепирског подручја, прилично сугестивно указује на могућности ширења таквих облика преко великих праисторијских насеља у долини Вардара (Вардаровца, Кастанас), на којима је веома присутна керамика украшена протогеометријским орнаментима, како импортована, тако и „мат бојена“. То даје могућност за потврђивање хипотезе о веома раној појави грчког насељавања у овим областима. Са друге стране, према најновијим објављеним подацима који се односе на грубу ручно рађену керамику из насеља Кастанас,⁶⁰ нема сумње да су овде широко заступљене амфоре-урне типа Доња Брњица у слојевима касног бронзаног и раног гвозденог доба.

Хронолошки се ова група, судећи према указаним аналогијама, може датирати свакако у VIII в. ст. е., а можда и нешто раније, с обзиром на протогеометријску традиционалну форму посуда.

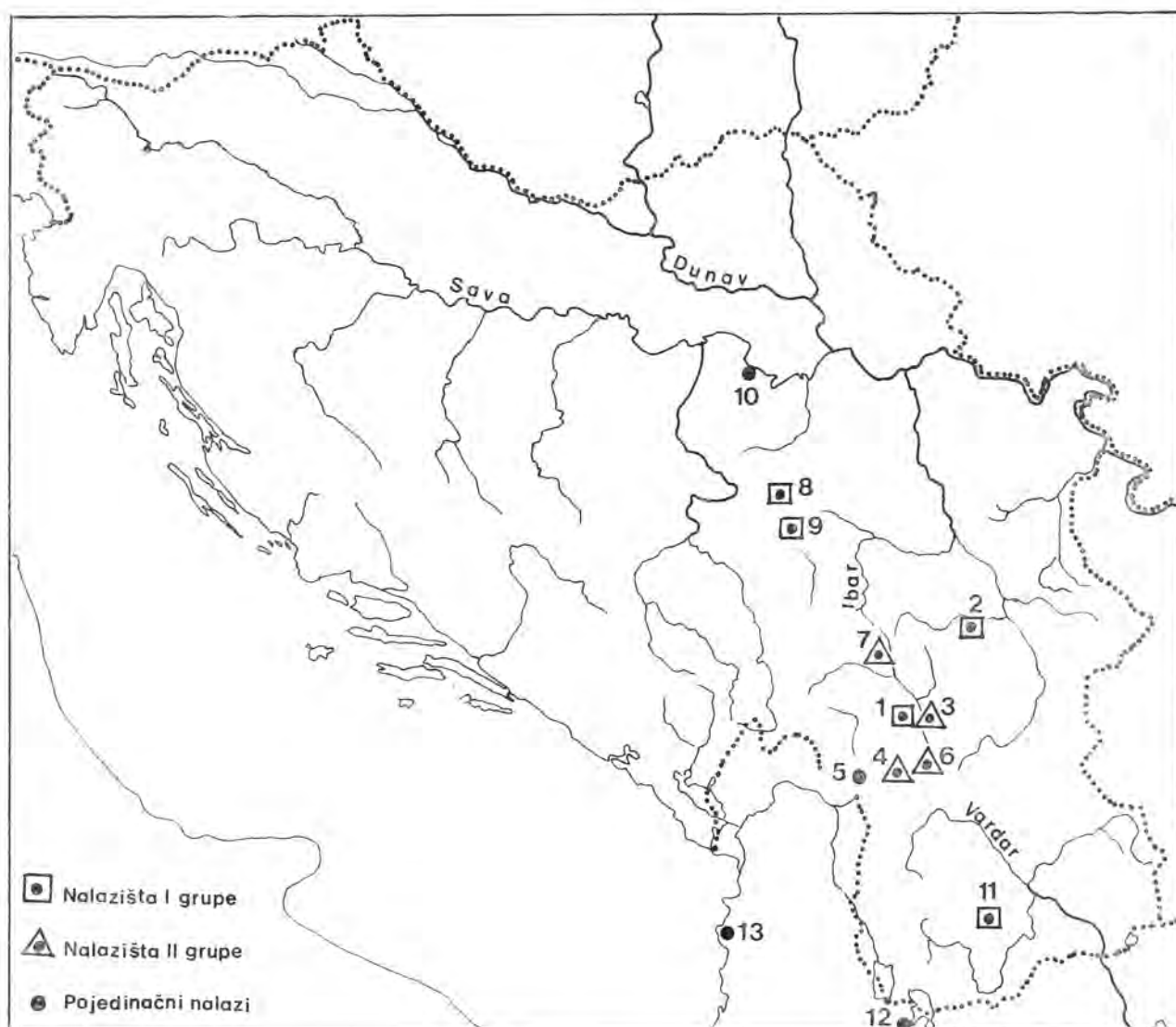
У оквиру ове групе треба издвојити нешто каснију малу скупину ваза украшених урезаним орнаментима; неке међу њима, као велика купа на високој нози из тумула V у Ражани, очигледно су још у вези са протогеометријским облицима, иако у орнаментици већ има и каснијих елемената. На основу аналогија из широког круга касногеометријских и субгеометријских радионица, које најчешће упућују на тесалско-кикладски круг, одн. евбејскобеотску керамичку групу, изгледа доста прихватљива идеја о евбејској касногеометријској и субгеометријској керамици као непосредном извору инспирације

⁵⁷ CVA. Sarajevo, pl. 18, 2, inv. 177 (набављен 1897. г. у Атини).

⁵⁸ W. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambr. 1939, 237—238, fig. 493 (Saratse), fig. 496 (Kalamaria); З. Георгиев, *op. cit.*, сл. I, Г; М. Паровић-Пешикан, *Неки нови аспекти...*, Старијар XXXVI (1985), тб. IV, 8.

⁵⁹ W. Radt, *op. cit.* T. 37, 23—27; M. Andronikos, *op. cit.*, 203—204, fig. 42—43. Недавно су на локалитету Доња Брњица вршена нова истраживања, где су опет констатоване посуде са сличним типом дршки; Гласник Музеја Косова, XIII/XIV (1984), тб. I, 3; III, 1—2.

⁶⁰ A. Hochstetter, *Die handgemachte Keramik vom Kastanas: Schichten 19 bis 1*, *Prähistorische archäologie in Südosteuropa*, Bd. 3, Berlin 1984, 46—47; T. 50, 1—2; W. Heurtley, *op. cit.*; 105 (Pateli).

Карта 1. — Налазишта раног гвозденог доба: 1. Доња Брњица; 2. Доња Топоница; 3. Гладнице; 4. Хисар; 5. Ромаја; 6. Широко; 7. Валач; 8. Ражана; 9. Врана (Ариље); 10. Шабач; 11. Варош (Прилеп); 12. Куч и Зи; 13. Дирахиј; 14. Кнета. — Carte 1. — Sites de l'âge de fer jeune: 1. Donja Brnjica; 2. Donja Toponica; 3. Gladnice; 4. Hisar; 5. Romaia; 6. Siroko; 7. Valac; 8. Razana; 9. Vrana (Arlje); 10. Šabac; 11. Varoš (Pri-lep); 12. Kuč i Zi; 13. Dyrrachion; 14. Kneti.

и праузору геометријске декорације ове групе (Т. II, 20—23; сл. 3), а нарочито на крчазима из Вране и тумула I у Ражани (Аниште). Ако велика купа из Ражана, која је још под јаким утицајем протогеометријских облика (уп. кратер из Мармариане), исто као и по својој декорацији, може још да спада у VIII в., крчаз из Вране и Аништа према њиховој орнаментацији могли би да се сврстају пре у касногеометријски, па чак и субгеометријски период, одн. VII век ст. е. У прилог томе говори и њихова тесна повезаност са орнаментима на крчазима са Косова (Прчево)

и северне Албаније (Кнета), који указују на даљи развој декорације са убацивањем нових типолошких елемената, као што је мотив ромба у комбинацији са троугловима (Т. II, 21—22).

Другу групу налаза сачињавају котони, одн. зделе са „калемастим“ дршкама (Т. I, 6—7; сл. 6), који се датирају у сам крај VII и VI в. ст. е. Налази ове групе имају веома ограничен ареал распрострањености на подручју Косова, тачније између Приштине и Косовске Митровице (карта 1). Нема сумње да ове зделе са „калемастим“ дршкама, с обзиром на њихове аналогije са

налазима из Дирахија (Т. I, 10), треба да се третирају као имитације ранокоринтских облика са специфичним „knoskebone“ дршкама из последње четвртине VII в. ст. е. Многбројне варијације облика котона од сиве глине како у самом Дирахију тако и у некрополи Куч и Зи потврђују могућност да је појава котона—здеде са „калемастим“ дршкама типа Белаћевац у тесној вези са оснивањем Дирахија као новог, веома јаког жаришта грчке културе на јадранској обали, одакле су се ширили на Балкан примерци локалне керамичке производње према коринтским узорима. Пут њиховог ширења може се пратити по појави сивих локалних производа израбених на витлу. Према налазима таквих котона у некрополи Куч и Зи, у близини Корче, као и у некрополи Прогон (Букри) код Битоља у Пелагонији,⁶¹ може се претпоставити да се у ово доба користио старији („кадмејски“) пут јужно од Преспанског и Охридског језера, којим је врло вероватно око једног stoleћа раније на подручје Пелагоније продрла из северозападних области Грчке и јужне Албаније „мат бојена“ керамика са геометријским орнаментима (Живојно, Зовик, Сарај-Брод).⁶²

На тај начин, може се утврдити да се обе размотрене керамичке групе уклапају у хронолошке оквири два хоризонта старијег гвозденог доба Балкана, према Р. Васићу, од којих је ра-

нији стављен у VIII в. све до средине VII в., док је други, каснији, трајао од краја VII до краја VI в. ст. е.⁶³

Од појединачних налаза је нарочито важна здела из Шапца (Т. I, 5; сл. 7—8), јер потврђује већ изнесене претпоставке о улози еврејско-бетског круга у развоју посебног геометризирајућег стила у домаћој керимаца централног Балкана.

Истовремено се поставља питање докле је сезао тај продор, на које се донекле може одговорити захваљујући веома индикативном положају налаза из Шапца: са једне стране, веза са Подунављем и Западном Србијом (Раждана, Врана код Ариља), а с друге стране, са Подрињем и гласиначким комплексом. Већ смо имали прилику да укажемо на то да се главна веза са Западном Србијом и Подунављем у рано гвоздено доба остваривала путем дуж река Ибра и Западне Мораве на Косово и даље долином Вардара на југ.⁶⁴ Свакако није без значаја чињеница да се управо на овом путу и око њега концентришу најбогатији гробни налази VII—VI в. ст. е., пуни грчких импортованих предмета и оних урабених под јаким грчким утицајем из тзв. грчко-илирског комплекса, а међу њима и кнежевски гробови с краја VI и почетка V в. ст. е.: Пилатовићи, Нови Пазар, Атеница, Пећка Бања.

9. јануар 1987.

UDK: 738.031.18(497):904(497) "638"

LE REFLET DES FORMES DES CERAMIQUES GREQUES DANS LES CERAMIQUES DE L'AGE DU FER ANCIEN DES REGIONS CENTRALES DES BALKANS

MAJA PAROVIC-PESIKAN, Institut Archéologique, Belgrade

La présence durable des influences égéennes, confirmée dès le début de l'époque du métal, est un des facteurs importants du développement et de la maturation de la culture matérielle des tribus balkaniques à l'époque de l'Age du fer ancienne. L'étude et l'examen des influences des éléments égéens en tant que facteur de développement est possible sur de différents genres du matériel archéologique, donc sur de la céramique également. Une vue d'ensemble permet cependant de constater qu'au cours du processus de fusion des éléments égéens et balkaniques c'est souvent le substrat autochtone qui a prévalu. Pourtant il y a eu des moments où la production céramique autochtone

adopte des formes et des motifs décoratifs entières nouveaux et jusqu'alors étrangers.

Un des phénomènes caractérisant l'époque précédente de l'Age du Fer ancien est la céramique peinte, faite à la main, céramique décorée en technique «peinte mate» par des motifs surtout protogéométriques et géométriques, avec quelque ornement retardé du répertoire Mycénien récent. La céramique des nécropoles de Pélagonie (Živojno, Saraj, Zovik etc.) fait partie de ces manifestations très tardives de la céramique «peinte mate», qui apparaît dès l'Age de Bronze Moyen et Récent d'abord en Thessalie et

⁶¹ И. Микулчић, *Архајске некрополе јужне Пелагоније*, Старијар н. с. XV/XVI (1964—1965), 214, сл. 5, е, f.

⁶² A. Hochsteiter, *Die mattbemalte Keramik...*, 218—219; М. Паровић-Пешикан, *op. cit.*, Старијар н. с. XXXVI (1985), 32—33, 45.

⁶³ Р. Васић, *О почетку гвозденог доба у Србији*, Старијар н. с. XXXII (1981), 2.

⁶⁴ М. Паровић-Пешикан, *О карактеру грчког материјала на Гласинцу и путевима његовог продирања*, Старијар н. с. XI (1961), 43—44, сл. 13; А. Палавестра, *Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на Централном Балкану*, Бгд 1984, 73—74.

en Epire et plus tard dans les territoires de l'Albanie et de la Macédoine actuelles. Dans les régions à l'intérieur des Balkans des manifestations des imitations peintes ne sont pas connues. Mais, parallèlement et pour ainsi dire en même temps nous rencontrons de la céramique aux ornements géométriques incisés similaires aux éléments décoratifs de la céramique peinte.

Le répertoire de la céramique peinte de l'Âge du Fer ancien et récent de nouveaux phénomènes peuvent être notés, que B. Čović a fait remarquer: 1) des formes de céramique nouvelles qui n'ont pas de parallèle dans les phases précédentes du développement; 2) une décoration riche en ornement géométriques. Il faut y ajouter encore la remarque de A. Hochstetter disant que la céramique «peinte mate» apparaît avec plus d'intensité là où l'importation est plus faible et comble ainsi cette lacune. Tout cela nous a servi de point de départ pour d'ultérieures recherches, orientées surtout sur de nouvelles formes de la céramique, dont l'apparition, semble-t-il, ne peut être expliquée que comme des imitations de certaines formes grecques, ou bien comme la réaction à de nouvelles impulsions venant d'Égée, impulsions considérablement intensifiées aux débuts de l'Âge de Fer. Dans certaines de ces formes, présentées ici, des formes grecques typiques peuvent être reconnues: skyphos, canthare, coupe à pied, kothon etc. et elles détonnent en effet sur le fond des types habituels de la céramique autochtone (T. 1).

Le matériel examiné permet de distinguer des groupes aux caractéristiques typologiques particulières qui correspondent aux deux phases de l'Âge du Fer ancien.

Le premier groupe comporte les exemplaires les plus anciens qui répètent les formes du skyphos protogéométrique et du canthare (T. 1, 1—4). Ils se rattachent dans leur majeure partie aux sites de la culture Donja Brnjica (carte 1). Les vases sont faits à la main, sans ornements, et leurs formes sont des copies pour ainsi dire identiques (mais considérablement grossières) aux prototypes égéens. Ces mêmes nécropoles offrent des écuelles aux anses hautes ornées de saillies boutonneuses (fig. 2), dont on trouve de nombreuses parallèles à Vergina et dans la céramique «peinte mate» de la région sud-albanaise et de celle de l'Epire. Chronologiquement ce groupe peut être situé au moins au VIIIe siècle av. n. è. et peut-être même avant, compte tenu de la conservation de la forme protogéométrique traditionnelle.

Dans le cadre de ce groupe il faut distinguer en particulier un ensemble petit et plus tardif de vases décorés d'ornements incisés de Ražana et de ses environs (T. 2, 19—21). Parmi eux certains, telle la coupe à haut pied du tumulus V de Ražana (fig. 3), sont toujours faits dans la tradition protogéométrique, mais leur décoration comporte déjà des éléments plus tardifs. Les ornements indiquent le large cercle d'élé-

ments géométriques tardifs et subgéométriques et surtout le groupe culturel thessalo-cycladique, ce qui permet l'hypothèse de l'aire eubéo-béotienne de l'époque géométrique récent en tant que source éventuelle d'inspiration et modèle premier de la décoration géométrique de ce groupe. Ceci est en particulier visible dans des cruches plus tardives provenant du tumulus I de Ražana et de Vrana près de Arilje, où des motifs subgéométriques et orientalisants apparaissent déjà (T. 2, 21, 23). L'influence protogéométrique évidente sur la coupe de Ražana la ferait dater du VIIIe siècle, tandis que les cruches sont probablement du VIIe siècle. Leur attachement étroit aux ornements des cruches de Prčevo (Kosovo) et de Kneta (Albanie du Nord) indique le développement ultérieur de la décoration avec l'apparition de nouveaux éléments typologiques tels que le motif du losange en combinaison avec des triangles (T. 2, 22).

Le deuxième groupe de trouvailles est formé par des kothons, des «écuelles aux anses en bobine» (T. 1, 6—7; fig. 6) datés de la fin même du VIIe et du VIe s. av. n. è. Ces découvertes ont une aire d'extension très limitée dans la région de Kosovo (carte 1). Les écuelles devraient être traitées, vu les analogies évidentes avec des découvertes de Dyrrachion (T. 1, 10), comme des imitations de la forme corinthienne ancienne aux anses caractéristiques «knucklebone» du dernier quart du VIIe siècle. L'apparition des imitations autochtones de la forme du kothon est confirmée dans la nécropole Kuči Zi aussi bien qu'à Dyrrachion même. On peut donc supposer leur pénétration à l'intérieur depuis la côte adriatique par la voie au sud des lacs d'Ochrid et de Prespa en Pélagonie, la même voie qu'avait suivie la céramique «peinte mate» précédemment.

Quant aux découvertes particulières la plus importante est l'écuelle de Sabac (fig. 7, 8; T. 1, 5) qui représente la copie des fameuses «coupes béotiennes» par sa forme, mais aussi et partiellement par ses ornements (fig. 7, 8). Elle confirme les hypothèses déjà exposées sur le rôle du cercle eubéo-béotien des céramiques dans le développement du style géométrisant de la céramique autochtone des régions centrales balkaniques. La situation indicative de la découverte de Sabac témoigne des liens avec le Bassin Danubien et la Serbie occidentale d'une part et d'autre part avec la vallée de la Drina et le complexe de Glasinac. Le lien principal avec la Serbie occidentale et la vallée de la Drina, où un centre culturel puissant s'était développé à l'époque, suivait les cours des rivières Ibar et Zapadna Morava via Kosovo (carte 1). Il n'est certainement pas sans importance de noter le fait que dans cette direction et autour d'elle les sites des plus importants par les découvertes du mobilier funéraire des VII—VI s. ont été trouvés, ainsi que des tombeaux princiers de la fin du VIe et du début du Ve siècle av. n. è.: Pilatovići, Novi Pazar, Atenica et Pečka Banja, où les découvertes d'importation grecque sont concentrées.

Римски пут у Ђердапу

ПЕТАР ПЕТРОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Један од значајних градитељских подухвата римског света без сумње је изградња сувоземног пута на горњомезијском лимесу. Поједине деонице овог пута кроз тешко проходну Ђердапску клисуру довршене су већ у четвртој деценији I века н. е., упоредо са организовањем сталних логора и постављањем прве војне посаде на лимесу.¹ Радови који су током I века н. е. предузимани на овом сектору односе се, највећим делом, на изградњу сувоземног пута и побољшање услова за пловидбу Дунавом. С обзиром да су дунавске катаракте — подводне стене, брзаци и вирови ометали, а понегде и онемогућавали речни саобраћај, пловидба Ђердапом у античко доба а и много касније, била је могућна само уз вучу бродова са обале.² Стога се сувоземни пут, како је познато, стриктно држао обале, чак и на местима на којима се стене окомито спуштају у корито реке.

Појединости о изградњи овог пута пружају његови очувани остаци који су се до недавно добро видели, као и натписи — табле изнад трасе пута. Уклесани у живу стену, на маркантним, најтежим деоницама — препрекама на ко-

је се наилазило, ови натписи су заправо заокупљали и највећу пажњу истраживача; још од почетка XVIII века када је гроф Фердинанд Марсили објавио прве преписе и цртеже трију табли у Горњој клисури (сл. 1).³ Веома живо интересовање за ове споменике забележено је особито у другој половини прошлога века када су у Ђердапу предузимани обимни радови на регулацију пловидбе Дунавом. Низ студија о Ђердапском путу и његовим натписима настали су у том раздобљу, често нажалост, са противречним подацима.⁴ Међу истраживачима прошлога века, нарочито, мало је било зналаца (Kanitz, Téglás),⁵ више аматера — ентузијаста (Va-

³ Л. Ф. Марсили, официр и инжењер аустријске војске, учесник у походима принца Еугена Савојског 1680—1690. године, описао је већи број римских утврбења и споменика на лимесу, у свом монументалном делу *Danubius pannonico mysicus...*, II, Nag 1726.

⁴ Њихова неслагања резимирао је Јарослав Шапел: *Rimski natpisi u Đerdapu*, Limes u Jugoslaviji I, Београд 1961, 156—164, са пописом старије литературе = *ILJug.* бр. 55—62, са литературом.

⁵ У белешкама Ф. Канница, *Römische Studien in Serbien*, Denkschr. der Kaiserl. Akad. der Wiss. in Wien, Phil.-hist. Cl. XLI, Wien 1892, 30—35 који се односе на римски пут и натписе на стенама, нема нових података који значајније унапређују знања до којих су дошли његови претходници: Марсили (в. горе нап. 3), Griselin (*Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temesvarer Banats*, Wien 1780) и Arneth (*Archäologische Analekten*, Akademie der Wiss. in Wien, Phil.-hist. Cl. Sitzungsberichte 40, 1862, 359 sqq.). Много је већи допринос овог неуморног истраживача централнобалканских области, када описује кастела на лимесу и споменике на које је наилазио. Téglás Gabor у својим радовима: *Ujabb adalékok az aldunai zuhatagok szikla felirataihoz*, A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 5, 1894, 21—30 и *Neue Beiträge zu den Felsen Inschriften der Katarakte an der unteren Donau*, Ungarische Revue 15, 1895, 1—18 највише пажње поклања натписима на стенама које познаје делом из аутопсије, а делом преузима Нојдкова читања (в. ниже нап. 6).

¹ О римском освајању и постављању војне посаде на горњомезијском лимесу в. М. Мirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Београд 1968, 21 sqq. Остаци утврбења који се везују за најстарију етапу изградње лимеса су ретки и спорадични (Чезава, Бољетин, Талпата и др.) cf. М. Vasić-V. Končić, *Le limes romain et paléobyzantin des Portes de Fer*, Studien zu den Militärgrenzen Roms III, Aalen 1984, 542 sq.

² О препрекама на воденом путу кроз Ђердап и радовима на регулацији пловидбе који су предузимани у XIX веку в. Bela de Gonda, *L'amélioration de Portes de Fer et des autres cataractes du Bas-Danube*, Budapest 1896. Проблемима пловидбе на овом подручју посвећен је недавно посебан зборник радова под насловом: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, са научног скупа који је 1983. године организован у Српској академији наука и уметности у Београду.

sarhely, Cassian, Neudeck).⁶ Тешко читљиви натписи на литицама доступни понегде само уз помоћ догледа,⁷ покривени лишајем или урасли у жбуње, причињавали су доста тешкоћа истраживачима. С друге стране, некритичка преписивања и издања из друге руке, учинили су да се временом створи прилична конфузија, па су тако загуљене основне чињенице које се односе на број и распоред табли, степен њихове очуваности, поједине мере и сл.⁸

Недовољна знања о лимесу у Горњој Мезији уз противуречне податке о римском путу и натписима на стенама, били су свакако ваљани разлози да се тридесетих година овога века у Комисији за Балкан Аустријске академије наука актуализују ова питања. У сарадњи са Српском краљевском академијом наука, послови су тада поверени Ериху Свободи и Николи Вулићу⁹ које је у Бердапским беспућима чекао веома сложен задатак. „Код све тројице аутора — Каница, Нојдека и Теглаша — много је нетачних података, тако да се њиховом суду, у многим случајевима, не може веровати“ — пише Свобода 1939. године,¹⁰ а мало даље, када расправља о римском путу на основу бројних старијих радова који су му стајали на располагању, резигнирано констатује: „Све досадашње покушаје реконструкције (римског пута) сматрам погрешним“.¹¹ Предходне, 1937. године Свобода је готово месец дана провео у Бердапу. Његове „*Forschungen am Obermoesischen Limes*“ који су настали после овога пута, посебно они делови који

се односе на римски пут, садрже прву и досада најпотпунију критичку анализу старијих истраживања и представљају још увек фундаменталну студију овог питања. Други, пак, делови, са

Сл. 1. — Царски натписи — табле уклесане у Бердапске стене (Marsili, Danubius pannonicomysicus, III, Tab. 53). — Fig. 1. — Les inscriptions impériales — tables taillées à même le roc des Portes de Fer (Marsili, Danubius pannonicomysicus, III, Tab. 53).

⁶ Велико интересовање за старине у Бердапу имао је Gyula Neudeck, инжењер запослен на регулационим радовима на Дунаву, који се у више наврата враћао овим проблемима. За питања која нас интересују особито су важна његова запажања и цртежи у два чланка под истим насловом: *Tiberius útja az Aldunán*, објављеним у Magyar Mernök — és Építész Egylet közlönye 28, 1894, 21—28 и 57—66; један извод овог последњег објављен је у Archaeologiai Ertesítő н. с. 14, 1894, 114—130. Друга двојица истраживача, Cassian, управник у Дунавском паробродарском друштву (Donau-Dampfschiffahrt Gesellschaft и Vasarhelyi, инжењер географ, од 1829 године руководиоца рада на картографији Дунава, оставили су драгоцене цртеже римског пута код Лепенске Стене односно Трајанове табле, пута и мошта које су преузели Arneth (в. нап. 5) и de Gonda, *L'amélioration de Portes de Fer*, 68.

⁷ Cf. A. v. Premmerstein — N. Vulić, Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien III, 1900, Beibl. 149.

⁸ Cf. J. Šašel, *Rimski natpisi u Berdapu*, 156 sq.

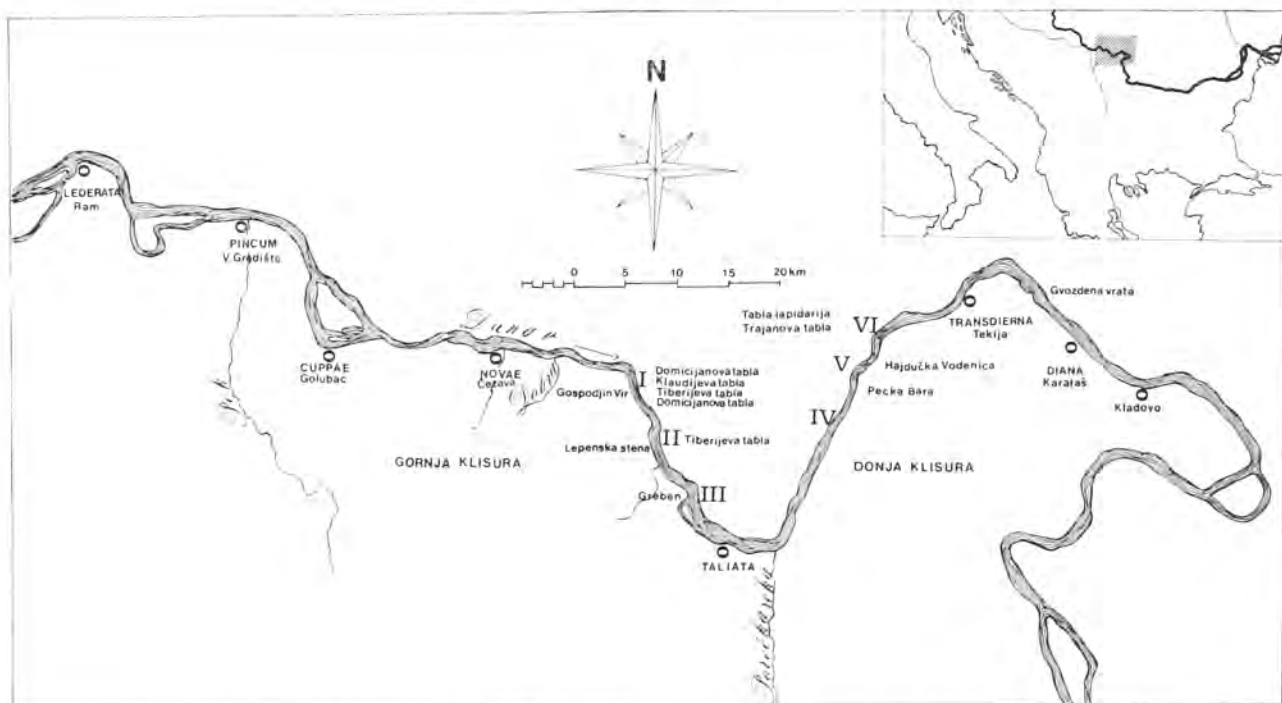
⁹ E. Swoboda, *Forschungen am Obermoesischen Limes*, Schriften der Balkankommission, Ant. Abt. X, Wien und Leipzig 1939, 3.

¹⁰ Ibid., 1 (Einleitung).

¹¹ Ibid., 82 — образложући то следећим речима: »sie stützen sich nicht auf die vorhandenen technischen Details und sind mehr oder weniger vollkommen freie, konstruktiv unmögliche Vorschläge, die in einzelnen zu widerlegen sich erübrigt«.

новим сазнањима, особито оним после археолошких истраживања 1966—1971. године у време изградње хидроцентрале и вештачког језера на Дунаву, захтевају допуне, а у извесној мери и ревизију.¹² Удео Николе Вулића у овом пројекту

¹² Најпотпунији увид у радове обављене у време заштитних археолошких ископавања у Бердапу 1966—71. године, читалац ће наћи у Старинару XXXIII—XXXIV за 1982—83. годину, посвећеном у целини овим питањима и снабдевен потпуном библиографијом.

Сл. 2. — Римски лимес у Горњој Мезији, сектор Бердапа. — Fig. 2. — Le limes romain en Mésie Supérieure, secteur des Portes de Fer.

ограничава се углавном на читање и интерпретацију натписа на стенама у Горњој клисури; поред открића нове, Калудијеве табле, Вулић је и значајно побољшао читања других натписа са овог налазишта.¹³

Разматрајући чињенице које су му стајале на располагању и оне до којих је дошао аутопсијом, Свобода је с правом закључио да је пут кроз клисуру имао првенствено економски, а тек потом војни значај.¹⁴ Служно је у првом реду за вучу бродова па је стога савлађивао препреке — избочине у стенама које је иначе могао заобићи. Већим делом пут је ипак био трасиран на терену који, иако сужен на узак обалски простор, није задавао веће тешкоће градитељима. Такве су на пример деонице од Голубца до Госпођиног Вира или од Гребена до Пецке Баре (сл. 2). На овој последњој деоници, у близини Ушћа Поречке реке (локалитет „Дурака ливаде“) откривени су 1969. године његови добро сачувани остаци ширине 3,00 m који илуструју уобичајени начин градње римских путева (сл.3): већи ломљени каменови насатично утискивани у шљунковиту подлогу, одозго засути ситнијим шљунком и песком, омогућавали су проходност

у свим временским условима.¹⁵ На сличан начин грађене су деонице овог пута у Горњој клисури код Падине.

На појединим секторима, међутим, где се корито реке сужава и где се стене окомито спуштају, морало се прибегавати сложенијим грађевинским захватима. У Горњој клисури то су три деонице: Госпођин Вир (I), Лепенска стена

Сл. 3. — Дурака ливаде, остаци римског пута. — Fig. 3. — Duraka livade, les vestiges de la route romaine.

¹³ Н. Вулић, Споменик XCVIII, 1941—48, 37—39, Id., *Kaiserinschriften an der serbischen Donau*, Klio 35, 1942, 177—179.

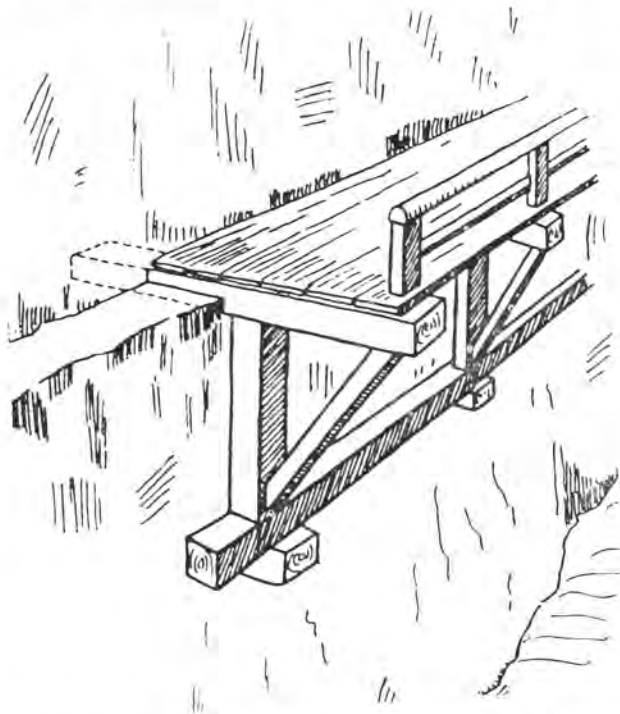
¹⁴ Swoboda, *Forschungen*, 90 sq.

¹⁵ Радови Душанке Јанковић-Михалчић, сада кустоса Народног музеја у Нишу.

(II) и Гребен (III), управо на местима где су и у воденом току највеће препреке: вирови, брзаци и подводне стене који су веома отежавали пловидбу.

Остаци римског пута од Госпођиног Вира (I), сачувани у укупној дужини од око 210 метара,¹⁶ показују двојаку технику градње. Конструктивни елементи пута су на највећем делу: жљебови — лежишта за греде квадратног пресека (20×20 cm) уклесани попречно на правац пута у стеновиту подлогу, потом рупе за подупираче размера 50×50 cm, дубоке око 70 cm, уклесане у стеновити профил према реци, испод нивоа пута за око 2,00 m. Наведени конструктивни елементи делови су јединствене градитељске концепције; грађени су истовремено и служили су истој сврси — проширењу пута који се делом ослањао на конзоле изнад реке (сл. 4).

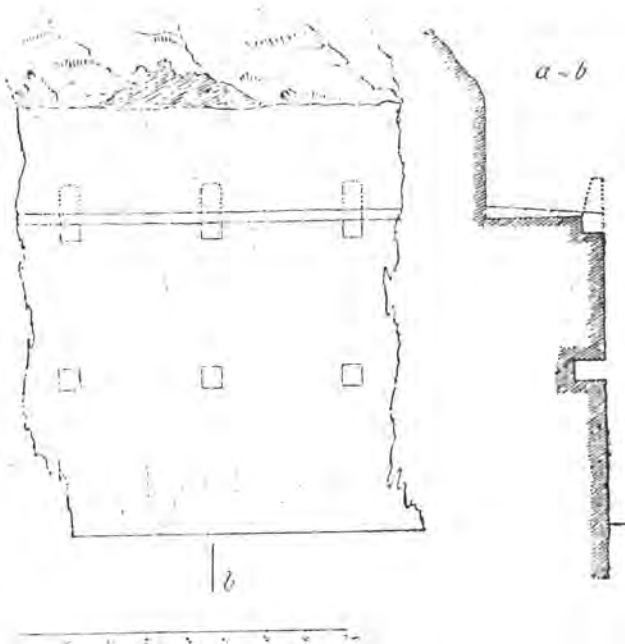
На другим крајним секторима регистровани су делови пута без попречних жљебова али са рупама на ивици пута ближе реци. За конструк-

Сл. 4. — Госпођин Вир, реконструкција римског пута према Свободи, *Forschungen*, p. 81. — Fig. 4. — Gospodin Vir, la reconstitution de la voie romaine par Swoboda, *Forschungen*, p. 81.

¹⁶ Прелиминарни подаци о појединим сачуваним деоницама римског пута садржани су у извештају Ч. Јордовића (Старинар XXXIII—XXXIV, 1982—83, 365—570) према документацији која се чува у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду.

цију и изглед пута на овим деоницама није досада нађено прихватљиво објашњење. Њих је својевремено истражио и нацртао G. Neudeck (сл. 5), сматрајући погрешно да су рупе на иви-

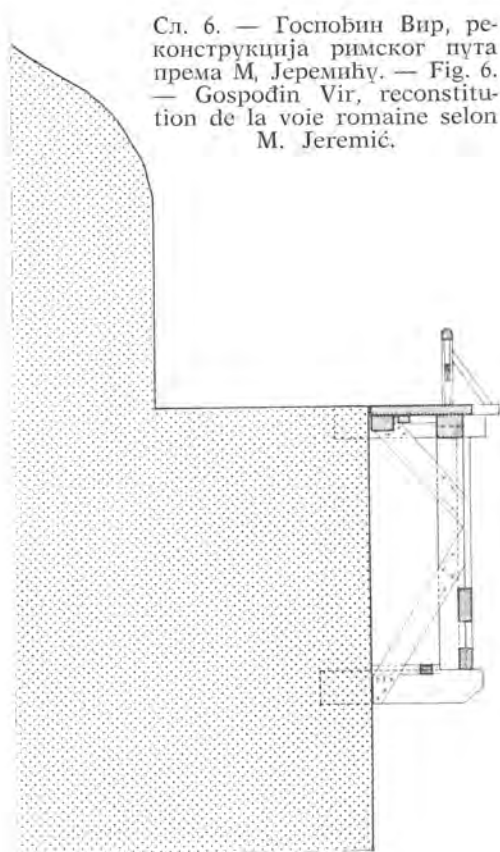
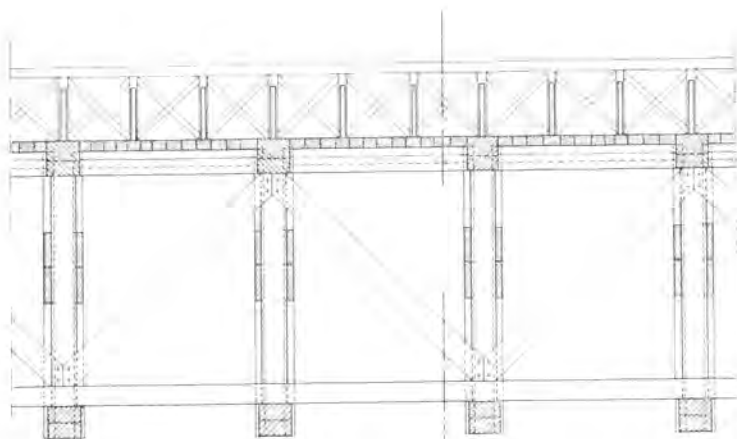
Сл. 5. — Госпођин Вир, изглед римског пута са реконструкцијом (Neudeck, *Tiberius utja*, p. 59). — Fig. 5. — Gospodin Vir, l'aspect de la voie romaine avec reconstitution (Neudeck, *Tiberius utja*, p. 59).

ци пута служиле за причвршћивање оgrade.¹⁷ За такве тврдње Нојдек разумљиво није имао аргумената, па је Свобода с правом оспоравао његову реконструкцију.¹⁸ Свобода је, чак, сумњао у аутентичност Нојдекових цртежа који су, међутим, у основи коректни, како је касније доказано.¹⁹ Ивичне рупе су свакако постојале на оним секторима где није било попречних жљебова на траси удубљеној у стени и служиле су за придржавање крајева греда; заједно са доњим лежиштима за конзоле служиле су за проширење пута изнад воде, како је приказано на сл. 6. С обзиром на дебљину конзола и потребну дужину греда, овај начин градње, који другде у клисури није регистрован, свакако је рационалнији него претходни.

¹⁷ Neudeck, *Tiberius utja*, 59 Abb. 18—19.

¹⁸ Swoboda, *Forschungen* 64 sq.

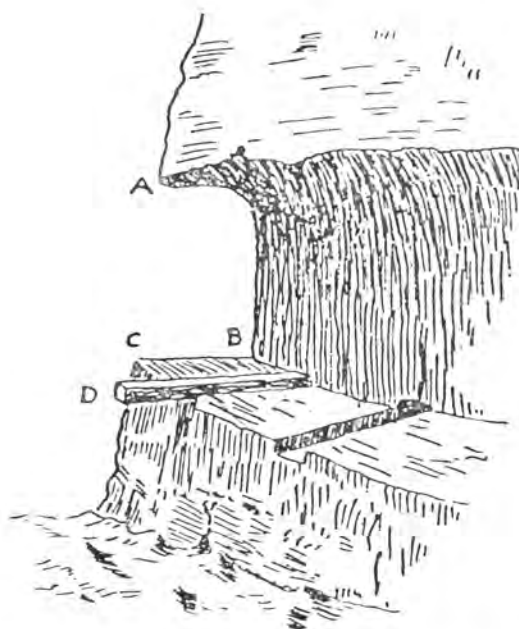
¹⁹ Вулић је 1940. године, радећи на натписима, регистровао и очистио ова удубљења, али није за њих тражио објашњења ул. Споменик XCVIII, 1941—48, 39. Касније су засута сипаром — наносом са виших делова и изгубио им се сваки траг.

Сл. 6. — Господин Вир, реконструкција римског пута према М. Јерemiћу. — Fig. 6. — Gospodin Vir, reconstitution de la voie romaine selon M. Jeremić.

Другачију слику пружају остаци пута код Лепенске стене (II) који су 1930. године уништени приликом изградње каменолома на овом месту. О њима можемо судити само на основу готово идентичних цртежа које су начинили Cassian 1859. године,²⁰ (сл. 7) и нешто касније G. Neudeck (сл. 8).²¹ Овде су литице лучно удубљене како би се постигла већа проходност пута на истој ширини трасе. Ширина пута у основи износи 2,00 m. Попречно на правац пута начињени су жљебови (ширине 20 cm) који су примали греде: једним крајем греде су причвршћене у обалски зид пута у, за ту сврху, посебно припремљена лежишта, док је други крај унеколико био испуштен изнад воде. На овој деоници нису регистроване рупе за конзоле.

Што се тиче треће деонице пута у Горњој клисури код Гребена (III), нема нових података о њеном изгледу, иако су и овдашњи радови били обележени посебном таблом — натписом

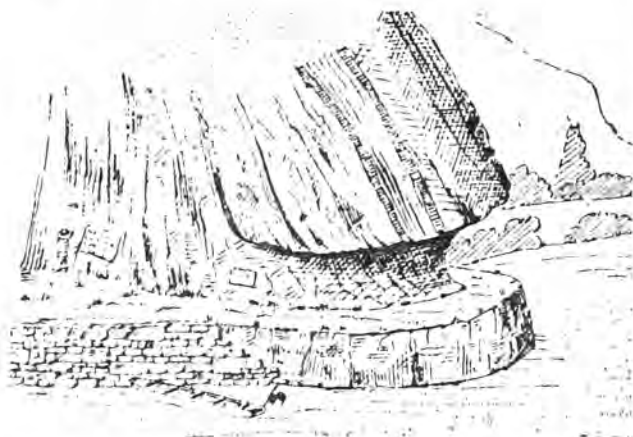

Сл. 7. — Лепенска стена, изглед римског пута према Cassian-у. — Fig. 7. — Lepenska stena, la vue de la voie romaine selon Cassian.

²⁰ Код Arneth-a, в. горе нап. 5.

²¹ Neudeck, *Tiberius utja* 63, Abb. 30. Cf. Swoboda, *Forschungen*, 67.

у стени.²² И табла са нечитљивим текстом и делови пута усечени у стену уништени су још пред крај прошлога века.

Сл. 8. — Лепенска стена, изглед римског пута са таблама према Нојдеку (Tiberius utja). — Fig. 8. — Lepenska stena, la vue de la voie romaine avec les tables d'après Neudeck (Tiberius utja)

Деоница римског пута код Госпођиног Ви-ра, грабена како смо видели на два начина, свакако је једна од најтежих како на сувоземном тако и у воденом делу пута. Стога је овде, по свој прилици, концентрисан и највећи број натписа који говоре о грађењу и поправкама пута, уклесани у стени изнад пута: Тиберијева, Клаудијева и две Домицијанове табле.²³ Како из наведених натписа произилази, римски пут у Горњој клисури довршен је 33/34 године, док је касније само поправљан и дограђиван. Иако нам натписи дају апсолутне датуме за ове интервенције, није могуће само на основу ових података утврдити етапе у грађњи пута. Значајно је, ипак, истаћи да нити у једној Тиберијевој табли, ни у оној на Госпођином Виру ни у оној на Лепенској стени, нису назначени технички подаци о путу како је то случај у свим другим натписима. Како је, даље, на Лепенској стени уклесана само Тиберијева табла, могуће је да пут на овом сектору касније није поправљан (прошириван) и да је сачувао примарни изглед из 33/34. године. Он је у техничком погледу овде и најједноставнији: без конзола и проширења изнад воде, само са лучним удубљењем које је омогућавало мимоилажење на уској траси. На Госпођином Виру, међутим, пут је касније прошириван са конзолама, па се евентуални трагови примарне градње тешко могу препознати.

²² Neudeck, *Tiberius utja*, 63. Cf. Šašel, *Rimski natpisi u Đerdapu*, 162, № 7.

²³ Vulić, *Kaiserinschriften*, 177—179, Cf. Šašel, *Rimski natpisi u Đerdapu*, 158 sqq. № 1—4,6.

Радови на проширивању пута на конзолама у Госпођином Виру спомињу се изреком већ 46. године н. е., дакле само десетак година после завршетка исте деонице, у натпису посвећеном Клаудију, подигнутом бригом управника провинције Мартија Макра. Према сазнањима до којих смо дошли аутопсијом, као и на основу узетих отисака²⁴ текст овог важног натписа и тешко оштећеног гласи (сл. 9, 10):

Ti Claudio Drusi (filio) Caesare | Augusto Germanico pontif(ice) max(imo) | trib(unicia) pot(estate) VI imp(eratore) XII p(atre) p(atriciae) co(n)s(ule) desig(nato) III | Leg(io) III Scyth(ica) Leg(io) V Mac(edonica) | montibus excisis [factisque anc]onibus [s(ub) c(ura)] | Mar(tii) Macri leg(ati) Aug(usti) propr(aetore).

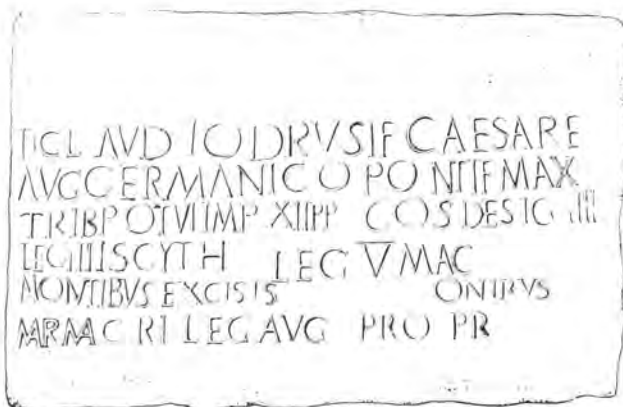
У досадашњим објављивањима натпис је другачије читан, датован у 43. годину н.е.²⁵ Пажињи истраживача измакао је и део текста који говори да је пут изграђен *montibus excisis [factisque anc]onibus* тј. „пошто су просечене стене и начињене анконе — конзоле“.²⁶ У радовима су узеле учешћа исте јединице, легије III Scythica и V Macedonica, које су извеле и примарну изградњу пута на овом сектору. Да ли је у међувремену пут био оштећен па су биле нужне његове поправке или су пак неки други, технички разлози условили потребу за његовим проширивањем, није познато. Не може се искључити могућност да су и познати догађаји из 46. године — устанак у Тракији и немири на Босфору, који су проузроковали премештање легија на исток,²⁷ захтевали консолидацију и модернизовање саобраћајница на овом правцу и да је у склопу тих догађаја пут прошириван. По свему судећи пут је и касније био изложен брзом пропадању о чему сведоче друге две Домицијанове табле у близини, у којима се изреком бележе поправке пута „оштећеног

²⁴ Сложене послове на узимању отиска Клаудијевој табле обавили су конзерватори Народног музеја у Београду Александар Стојковић и Мирослав Милетић, в. Радови Центра за конзервацију Народног музеја у Београду, Београд 1985, 50 sqq. (каталог истоимене изложбе).

²⁵ Вулић, *Споменик XCVIII*, 1941—48, 37, № 86 у мајускулама. Id., *Kaiserinschriften*, 177, № 2 у мајускулама (Cf. Šašel, *Rimski natpisi u Đerdapu*, 159 sq., № 2 i ILJug. 34 sq., № 56): *Ti Claudio Drusi (filio) Caesare | [Augusto] Germanic[o] pontif(ice) ma | [xim(o)] trib(unicia) pot(estate) III co(n)s(ule) desig(nato) ... | leg(io) III Scyth(ica) leg(io) V Mac(edonica) | [s(ub) c(ura)] Mar(tii) Macri leg(ati) Aug(usti) propr(aetore)*. У реду 3 при крају: *trib(unicia) pot(estate) III co(n)s(ule) desig(nato) I[III]* Šašel, допуњавајући године трибунске власти и конзулата за 43. годину.

²⁶ Наведени израз доследно се бележи у другим познијим натписима на стенама, у Домицијановим таблама и Трајановој табли.

²⁷ Cf. Ritterling, *Legio*, RE XII col. 1647 (о легијама). Н. Вулић, *Глас СКА* 74, 1907, 275 (о датуму).

Сл. 9—10. — Господин Вир, Клаудијева табла. —
Fig. 9—10. — Gospodin Vir, la table de Claude.

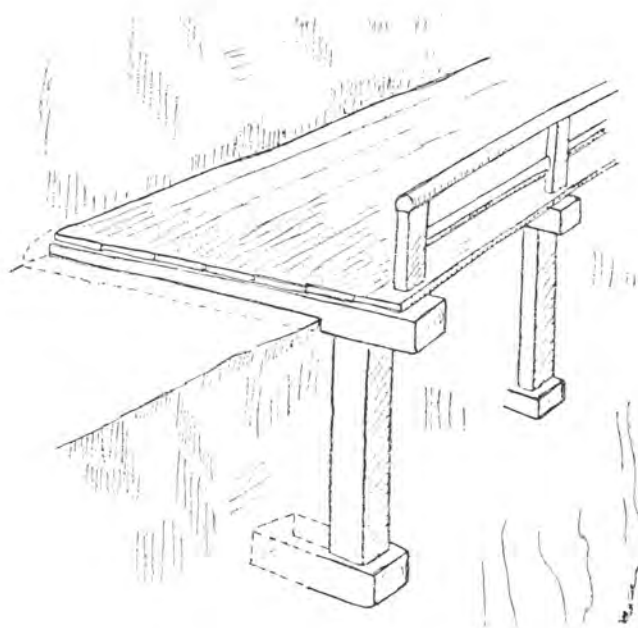
старином и навалом Дунава“ — *vetustate et incursu Danuvii corruptum*.²⁸

Остаци римског пута у Доњој клисури регистровани су, такође, на више места: код Пецке Баре (IV) у дужини од 43 m, код Хајдучке Воде-

нице непосредно уз Трајанову таблу (V) у дужини од 620 m и нешто низводно од овог места (VI) у дужини од 8 m. Пада у очи да се у конструктивном погледу, наведене деонице пута унеколико разликују од оних у Горњој клисури: жљебови — лежишта за греде, уклесана у стеновиту подлогу поперечно на правац пута, овде су нешто ужа и плића (25 × 10 cm; 25 × 15 cm; 20 × 17 cm) на неједначеним међусобним растојањима (4,20 — 4,50 m). У стени изнад воде су рупе за конзоле (35 × 35 cm) испод нивоа тра-се пута за 0,80 — 2,00 m. Испод ових још један низ рупа — што представља значајну иновацију у односу на конструкцију пута у Горњој клисури. Ове доње рупе су плиће (15 × 15 cm) при дну закошене под углом од 45° — очевидно за подупирање конзола и учвршћивање целе конструкције.²⁹

²⁸ Н. Вулић, Споменик XCVIII, 1941—48, 38 sq. № 87. Id., *Kaiserinschriften*, № 3. Cf. Šašel, *Rimski natpisi u Berdapu*, 158 sqq, №s 1 и 4.

²⁹ Подупирачи за конзоле чија су лежишта за-кошена, у доњем низу рупа, вероватно су били ну-жни с обзиром да су на сектору Доње клисуре кон-золе мање дебљине него што је то случај у Горњој клисури. За могућност да су из неког каснијег раз-добља (како мисли Свобода, *Forschungen*, 80 sqq.) нема аргумената, утолико више што су оне при ви-соком водостају под водом.

Сл. 11. — Доња клисура, реконструкција римског пута према Свободи, *Forschungen*, p. 87. — Fig. 11. — Donja klisura, la reconstitution de la voie romaine d'après Swoboda, *Forschungen*, p. 87.

Сл. 12—13. — Доња клисура, натпис лапидарија. — Fig. 12—13. — Donja klisura, l'inscription des lapidarii.

Уопштено се сматра на основу натписа урезаног у стени (тзв. *Tabula Traiana*)³⁰ да је овај део пута изградио Трајан у оквиру припрема за рат против Дачана. Није, међутим, јасно да ли је пут на овом сектору постојао и пре овог времена. О томе посредно говори сам Трајанов натпис, заправо последњи ред у натпису који је, нажалост, нечитак. По једнима Трајан је пут на овој деоници изнова саградио (*viam fecit*), по другима он је овде само обновио већ посто-

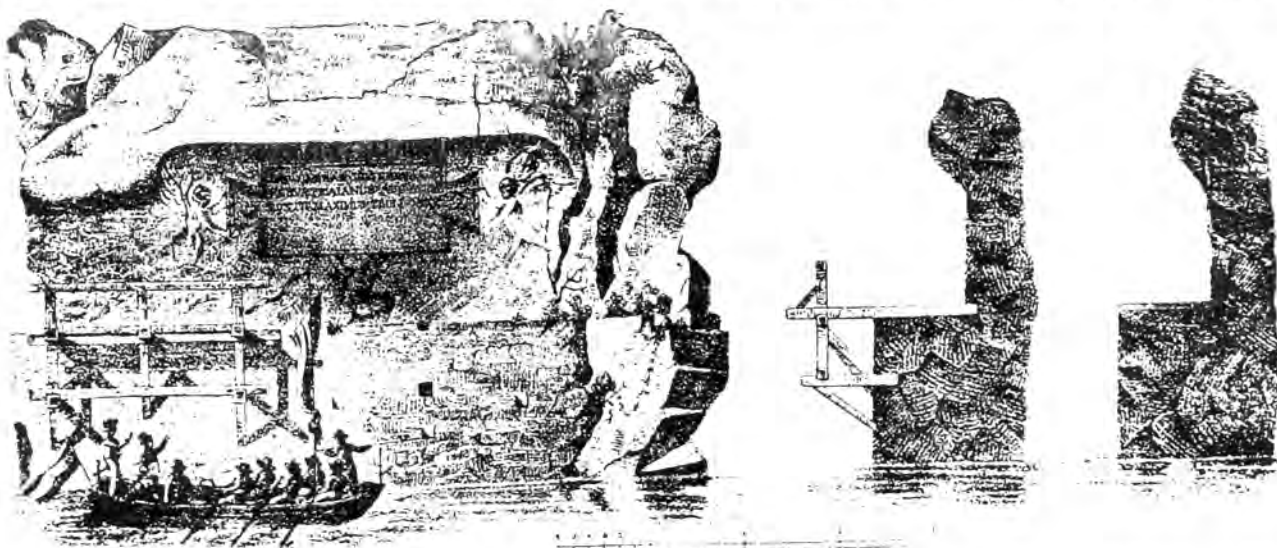
³⁰ Šašel, *Rimski natpisi u Đerdapu*, 162 sq., № 9 и ILJug. № 63 са литературом.

јећи пут (*viam refecit*).³¹ Изјашњавајући се за ову другу могућност и подупирући је новим аргументима, Свобода је сматрао да израз из натписа *montibus excisis anconibus sublati* треба разумети тако што је Трајан „уклонио греде које су у својој дотадашњој величини постале сувишне, док је ширину пута задржао на постојећој траси“.³² Ово Свободино мишљење (сл. 11), само по себи мало вероватно, у науци је потом широко прихваћено,³³ а проблем реконструкције римског пута сматран је, углавном, решеним.

меник је са научним коментаром објавио М. Габричевић.³⁴ Због његове важности за питања која расправљамо и неких побољшања у читању, доносимо овај натпис у целини (сл. 12, 13):

Herculi sacrum | lapidarii qui exieru | nt ancones facien | dos legionis IIII Fl(aviae) | et legionis VII Cl(audiae) | voi(um) so[lverunt].

Натпис није датован, а према издавачу М. Габричевићу вероватно је уклесан око 100 године н. е., с обзиром на палеографску сличност са

Сл. 14. — Доња клисура, Трајанова табла са реконструкцијом римског пута према Vasarhelyi-ју. — Fig. 14. — Donja klisura, la table de Traian avec la reconstitution de la voie romaine selon Vasarhelyi.

Нове чињенице у вези са римским путем у Доњој клисури донео је, међутим, један натпис који је остао дуго непримећен у стени изнад пута, у непосредној близини Трајанове табле. Спо-

ближњим Трајановим натписом. Значајно је да су лапидарији двају горњомезијских легија овде ангажовани, како се то у натпису изреком наводи, за прављење анкона — конзола (а не за њихово уклањање како је хтео Свобода) из чега произилази да је пут на овом сектору прошириван, грађен делом изнад воде. Он је овде свакако трајнији, технички савршенији с обзиром на доњи низ лежишта за подупираче који су очвршћивали конструкцију. Његов могући изглед ближи је по свој прилици моделу који је још 1854. године замислио Р. Vasarhelyi (сл. 14).

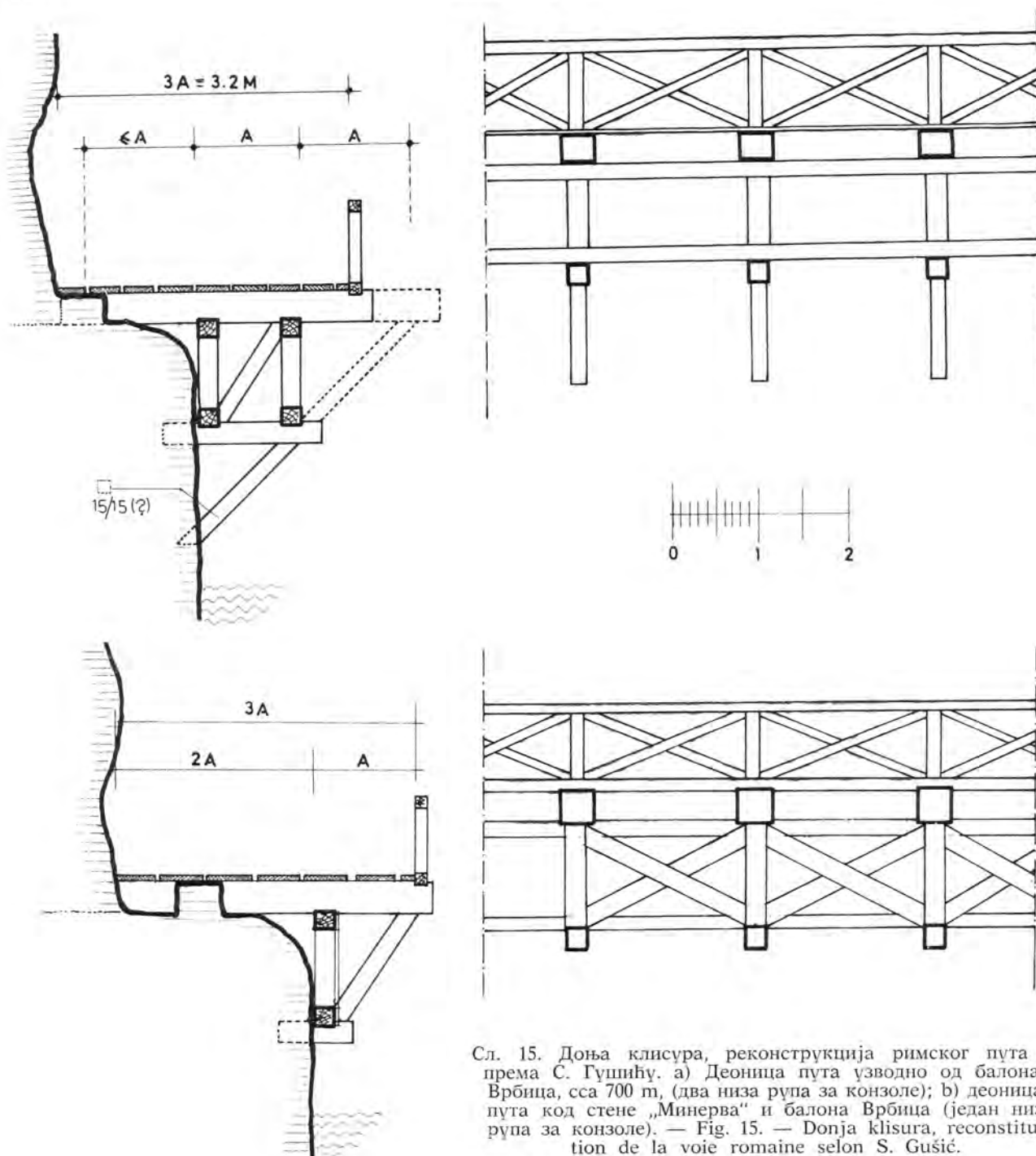
Значајно је истаћи да римски пут кроз Доњу клисуру нема строго одвојене деонице са једним или два низа рупа за конзоле, већ се ове деонице сукцесивно смењују, на кратким растојањима. Ова чињеница свакако искључује могућност етапне градње пута како се то понегде претпостављало. У оба случаја траса пута усечена у стену недовољна је за потребну ширину (од 3 метра најмање), па је тежиште пута овде увек на конзолама. Стога се на појединим местима где је мањи усек (0,50 — 1,00 m) прибега-

³¹ Ibid. Cf. Swoboda, Forschungen, 78 sqq., са дискусијом о овом питању.

³² Cf. Swoboda, Forschungen, 86 који полази од претпоставке да се само први део израза тј. *montes excidere* односи на проширење пута у стени, при чему се у другом делу *ancones tollere* може радити само о уклањању конзола (подложних пропадању и сл.) које у том случају постају сувишне.

³³ Cf. на пример U. Istinsky, *Zur Interpretation der Tabula Traiana*, Jahrb. d. Österr. Arch. Inst. 35, 1943, Beibl. 33—38, са новим аргументима.

³⁴ М. Gabričević, *Straßenbau in der Donja klisura des Eisernen Tores im Licht der neuentdeckten Inschrift*, Arheološki Vestnik XXIII, Ljubljana 1972, 408—416: *Herculi sacrum | lapidarii qui f[ec]eru[nt] | AT oder AP ancones F. C[l(audius?) Sacer] | dos [centurio] legionis IIII Fl(aviae) i | t(em) legionis VII C[l(audiae) P(iae) F(idelis)] | vo[tum] so[lvit]. Sa[et], eodem loco, nap. 4: qui f[ue]ru[nt] | at ancones facien | dos legionis IIII Fl(aviae) | et legionis VII C[l(audiae) p(iae) f(idelis)] | vo[tum] so[lverunt].*

Сл. 15. Доња клисура, реконструкција римског пута према С. Гушићу. а) Деоница пута узводно од балона Врбица, сса 700 m, (два низа рупа за конзоле); б) деоница пута код стене „Минерва“ и балона Врбица (један низ рупа за конзоле). — Fig. 15. — Donja klisura, reconstitution de la voie romaine selon S. Gušić.

вало двоструком укљештавању конзола у литицу, како је приказано на сл. 15 (под а).

Не улазећи на овом месту у питање да ли је Трајан само обновио или изнова изградио пут у Доњој клисури (прва могућност нам изгледа вероватнија) истакли бисмо да је пут дуго био у употреби па није искључено да су неке мање

поправке вршене и касније, све до VI века н. е.³⁵ При томе треба имати у виду да је пут коришћен првенствено за вучу бродова. Како су техничке могућности за проширења остале непромењене

³⁵ Тј до краја раздобља у коме су на лимесу регистровани радови на реконструкцији старих и изградњи нових утврђења. У потоњем средњем ве-

све до краја XIX века (усецање у стену и проширивање на конзолама)³⁶ на основу техничких карактеристика заиста је тешко временски раздвојити поједине фазе изградње. С друге стране, радови који су служили за регулацију пловидбе на најтежим деоницама нису се морали, ни физички ни временски везивати за друге деонице сувоземног пута, већ су се вероватно одвијали упоредо, на више међусобно одвојених пунктова. Натписи на стенама, било да се јављају у лару (Тиберијеве табле, Домицијанове табле)

или појединачно (Клаудијева табла, Трајанова табла) не означавају завршене деонице римског пута. То се из реда ових табла не може закључити.³⁷ Оне, заправо, само стоје на маркантним из далека уочљивим препрекама које су савлађиване, окренуте у првом реду путницима са бродовља. Сходно томе односе се само на дату локацију, а не на неко шире подручје. Отуда тезу о сукцесивној изградњи појединих сектора која се у неким радовима жилаво држи и данас, треба дефинитивно одбацити.

3. марта 1987.

UDK: 904(497)"652":625.714 (37)

LA VOIE ROMAINE DANS LES PORTES DE FER

PETAR PETROVIĆ, Institut Archéologique, Belgrade

Les travaux entrepris au cours du I-er siècle de notre ère sur le limes de la Mésie Supérieure, notamment dans les Portes de Fer, concernent en majorité la construction de la voie continentale et l'amélioration des conditions de la navigation sur le Danube. Etant donné les cataractes du Danube — rochers sous l'eau, courants et tourbillons, qui gênaient et parfois rendaient toute navigation impossible, celle-ci n'était possible à l'époque antique, et même beaucoup plus tard, que grâce à la traite des vaisseaux par voie de terre. Donc la route, comme il est bien connu, suivait strictement la ligne de la rive, même aux endroits où les rochers descendent verticalement dans le lit du fleuve.

Les vestiges conservés de cette route, visibles jusqu'à une époque récente, ainsi que les inscriptions au-dessus du tracé de la route, donnent des informations sur les détails de sa construction. Taillées à roc même dans les parties les plus difficiles, marquantes, ces inscriptions attiraient en fait la plus grande attention des chercheurs dès le début du XVIIIe siècle (Marsigli) et surtout durant la seconde moitié du XIXe siècle (Kanitz, Téglass, Vasarhelyi, Cassian, Neudeck etc.) à l'époque où d'importants travaux sur la régulation de la navigation étaient entrepris dans les Portes de Fer (cf. notes 4—8). Un pas en avant considérable a été fait en 1937 par E. Swoboda. Ses *Forschungen am Obermoesischen Limes* comportent la première et la plus complète des analyses critiques des recherches plus anciennes et représentent encore aujourd'hui l'étude fondamentale de cette question. Les dernières recherches (1966—1971) demandent cependant une révision des conclusions de E. Swoboda sur l'aspect de la voie romaine dans les Gorges Supérieures et les Gorges Inférieures. Dans certains secteurs des Gorges Supérieures, notamment, (Go-

spodin Vir) des parties de voie romaine sans rainures latérales ont été notées, comportant des trous proches de l'eau. Une explication plausible de la construction et de l'aspect de la route dans ces secteurs n'a toujours pas été trouvée. G. Neudeck les avait étudiés et dessinés dans son temps (f. 5) considérant, à tort, que les trous servaient à y implanter une rampe. Neudeck n'avait évidemment pas d'arguments valables pour cette hypothèse et Swoboda contestait avec raison sa reconstitution. Swoboda remettait en question même les dessins de Neudeck qui sont au fond corrects, comme il a été prouvé plus tard. Les trous du bord existaient sans doute dans les secteurs sans rainures latérales dans la partie de trace taillée à même le roc et ils servaient à la fixation des bouts des poutres: avec les sièges des consoles ils permettaient l'élargissement de la route au-dessus de l'eau, comme la figure 6 le montre. Etant donné l'épaisseur des consoles et la longueur nécessaires des poutres cette manière de construire, qui n'est remarquée dans aucune autre partie de route dans les gorges, s'avère certainement plus rationnelle que la précédente (cf. f. 4).

Les travaux d'élargissement de la route par des consoles sont explicitement mentionnés en 46 avant n. e. donc une dizaine d'années après la fin des travaux dans ce secteur (Table de Tibère de 33—34) dans l'inscription dédiée à Claude, érigée par les soins du gouverneur de la province *Martius Macer*. Selon les informations obtenues par l'autopsie et fondées sur des empreintes, le texte de cette inscription importante est le suivant: *Ti. Claudio Drusi filio Caesare / Aug(usto) Germanico pontif(ice) max(im)o / trib(unicia) pot(estate) VI imp(erator)e XII p(atre) p(atriciae) co(n)s(ule) desig(nato) IIII / Leg(io) IIII Scyth(ica) Leg(io) V Mac(edonica) / montibus excisis [facisque anc]onibus [s(ub)c(ura)] / Mar(tii) Marci leg(at)i Aug(usti) propr(aetore)*. Dans les publi-

ку, прецизније све до почетка XIX века, није забележена већа градитељска активност на путу или на регулацију пловидбе Бердапом.

³⁶ Како то илуструју радови на левој обали Дунава који су 1835—36. године организовали гроф Сечени и инжењер Васархели, cf. B. de Gonda, *op. cit.*, 102 sqq.

³⁷ На пример две Домицијанове табле у Господином виру леже на растојању око 200 метара једна од друге, па би се тешко могла прихватити могућност да се ради о деоници пута коју је овај цар обновио. Cf. H. Вулић, *Споменик XCVIII*, 1941—48, 39 ad № 87.

cations jusqu'à présent la lecture de cette inscription a été différente et datée de l'an 43 de n. e. (cf. note 25). La partie du texte, qui a échappé à l'attention des chercheurs, est celle qui dit que la voie ait été construite «après avoir taillé le roc et fait les *ancones* — consoles», c'est à dire [*factisque anc*]onibus. C'est à ces travaux de l'élargissement de la route qu'on rattache les événements de l'an 46 — insurrection en Thrace et troubles au Bosphore — qui ont provoqué le déplacement des légions vers l'est, probablement par voie des Portes de Fer.

La reconstitution de Swoboda de la voie dans les Gorges Inférieures (f. 11) doit également être rejetée. La base en est l'inscription dans le roc découverte près de la fameuse Table de Trajan. Elle a été gravée par les lapidaires des deux légions de Mésie Supérieure, engagés dans la fabrication des consoles, c'est à dire de l'élargissement de la route. Le texte

de l'inscription, avec certaines améliorations par rapport à la première lecture (de la note 34) dit: *Herculi sacrum / lapidarii qui exieru/nt ancones facien/dos legionis IIII Fl(aviae) / et legionis VII Cl(audiae) vot(um) so[lverunt]*.

La conclusion de cette étude souligne que les inscriptions dans le roc, qu'elles soient en paires (Tables de Tibère, celles de Domitien) ou seules (Table de Claude, Table de Trajan) ne marquent pas les secteurs terminés de la voie romaine, comme on a l'habitude de le considérer. La répartition de ces tables ne donne pas lieu à cette conclusion (les deux tables de Domitien sont situées l'une à côté de l'autre). Elles sont posées simplement aux endroits marquants, visibles de loin, ceux des obstacles surmontés, tournées en premier lieu vers les voyageurs sur l'eau. Elles ne se rapportent donc qu'à l'endroit donné et non à un espace plus large.

Medicus et chirurgus ocularius из Виминацијума

МИОМИР КОРАЋ, Археолошки институт, Београд

Године 1895. у току заштитних археолошких ископавања¹ на простору јужних некропола Виминацијума, на локалитету „Више гробаља“, откривен је гроб за који се с правом претпоставља да припада лекару. У њему је сахрањен претходно спаљени покојник за којег је антрополошким анализом утврђено да је то мушкарац старосног доба око 40 година.² Сахрањивање је извршено у обичној гробној раци типа Мала Копашница-Сасе I—II,³ чије су димензије 1,33 × 0,48, × 0,45 m. Оријентација гроба је север-југ са девијацијом од 6° северним делом ка западу. Стране гроба су црвено запечене, дебљине око 2 cm и местимично прекривене слојем гари дебљине око 5 mm. Изнад танког слоја са гаром на целој површини дна налазе се расуте кремиране кости покојника помешане са пепелом, односно остаци спаљеног покојника су измешани са остацима са ломаче (ustinae) и пренети и положени у гробну раку без претходног испирања. Начин формирања гробне раке и ритуал примењен приликом сахрањивања, представљају уобичајени поступак који је примењиван на јужним некрополама Виминацијума.⁴

Ово је, до сада, трећи забележени гроб са територије Виминацијума који као прилоге садржи медицинске инструменте. Први забележени гроб је скелетни гроб из III века, који је откривен с краја прошлог века и у коме је, како Н.

Герџетић⁵ уопштено каже, највероватније сахрањен непознати „medicus chirurgus legionis VII Claudiaе.“ Поред осталих прилога⁶ гроб је садржао и медицинске инструменте који су представљали хируршки инструментаријум: две пинцете (volsellae), две листолике сонде (cyathiscotela), две тзв. „орсонде“ (auriscalpium), спатулу (spathomela), сонду (specillum) и бронзани цилиндрични тубус који је служио за смештај ових инструмената (thesa vulneraria).⁷ Познат је још један налаз медицинских инструмената из Виминацијума без прецизнијег навођења услова налаза.⁸ Од инструмената се помињу каутеријум (ferrum candens), стил (stylus), три инструмента са радном површином у облику спатуле, орсонде, пинцете и инструмент за трепанацију (τρύπανον).⁹ Иначе, током археолошких ископавања на Виминацијуму, откривен је већи број гробова који су као прилог имали инструменте од којих би се за неке са сигурношћу

⁵ N. Geržetić, *Über aufgefundene chirurgische Instrumente des Altertums in Viminacium (Kostolac in Serbien) nebst Anhang über die ältesten Behelfe der Medicin im Dienste des Sonnencults*, Karansebes 1894, 1—80.

⁶ Нађени су мања амфора, стаклена посуда и бронзана здела, N. Geržetić, *op. cit.*, 4.

⁷ Аутор га означава као cauterium. N. Geržetić, *op. cit.*, 3—4, T. I. Под истим називом преузима га и E. Gurtl, *Geschichte der Chirurgie und ihrer Ausübung*, Band I, Hildesheim 1964 (Репринт издања из 1898 г.), 510.

⁸ P. Huard-M. Grmek, *La médecine des Romains*, *Medecine in France* 238, 1983, 15.

⁹ E. Künzl, *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit*, Kunst und Altertum am Rhein № 115, Köln—Bonn 1983, 1—137. (Под истим називом рад је штампан у часопису *Bonner Jahrbücher* 182, 1982, године). Рад овог аутора који се интензивно бави проучавањем античке, и посебно римске медицине, представља основ за сва истраживања која су везана за античке медицинске инструменте. Аутор у њему даје преглед свих локалитета са територије римског царства на којима су нађени медицински инструменти и лекови.

¹ Заштитна археолошка ископавања на Виминацијуму, под руководством Љ. Зотовић, у већем обиму и на више локалитета трају већ више од једне и по деценије. Бројке од преко 12000 истражених гробова са преко 30000 инвентара саме по себи говоре о обимности и сложености овога пројекта.

² Усмено саопштење Ж. Микића.

³ А. Јовановић, *Римске некрополе на територији Југославије*, Београд 1984, 100.

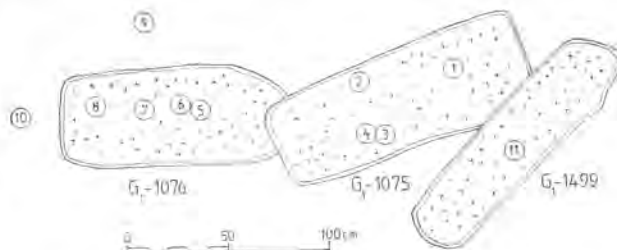
⁴ Љ. Зотовић, *Јужне некрополе Виминацијума и погребни обичаји*, Виминацијум I, Зборник радова Народнoг музеја Пожареваца, Пожаревац 1986, 41—49.

могло тврдити да су медицински инструменти.¹⁰ Недавин налаз једног печата лекара (signaculum), који потиче са територије Виминацијума,¹¹ иде у прилог тврдњи да је медицинска служба главног града провинције Горње Мезије била итекако развијена.

Са територије Римске империје до сада је познато око шездесет гробова који су са сигурношћу опредељени као гробови лекара и који као прилоге садрже медицинске инструменте.¹² Налази овакве врсте са територије Југославије познати су из четири гроба од којих су два са територије Виминацијума,¹³ један гроб са кремијом(?) с краја III и почетка IV века из околине Охрида,¹⁴ и један скелетни гроб бр. 174 из средине II века из Скупија.¹⁵ Треба поменути и непубликовани гроб из околине Стоца, Херцеговина,¹⁶ који би, у том случају, збир гробова са територије Југославије повећао на пет. Медицински инструменти са територије Југославије су познати са још неколико локалитета, али углавном као случајни налази или се налазе у музејским збиркама. Налази у Сави код Сремске Раче,¹⁷ или примерци инструмената који се

чувају у музејима у Задру,¹⁸ Загребу¹⁹ и Зајечару²⁰ афирмативни су и то јасно илуструју.

У гробу из Виминацијума који је предмет наших истраживања као прилози су нађени бронзани новац, фрагмент боце, балсамаријум, бронзана кутија са медицинским инструментима и медикаментима и камена палета. На дну гроба, у северном делу, међу кремираним костима, нађен је бронзани новац, as Нерве, кован у Риму 96. године (Т. III, 2 и Т. IV, 14).²¹ Он уједно представља terminus post quem за извршење са-

Сл. 1. — Однос гроба G1—1075 према суседним гробовима у некрополи. 1. бронзани новац; 2. фрагмент боце; 3. балсамариј; 4. кутија са медицинским инструментима и медикаментима; 5. новац; 6. златна минђуша типа каричице; 7. фрагменти зделе; 8. новац; 9. жижак са печатом FESTI; 10. крчази; 11. фрагмент бронзаног дугмета. — Fig. 1. — Situation de la tombe G1—1075 par rapport aux tombes voisines de la nécropole. 1. monnaie de bronze; 2. fragment de flacon; 3. balsamoire; 4. coffret aux instruments médicaux et aux médicaments; 5. monnaie; 6. boucle d'oreille en or type anneau; 7. fragments de vase; 8. monnaie; 9. veilleuse au cachet FESTI; 10. cruches; 11. fragment de bouton en bronze.

¹⁰ Бројни су налази спатула, палета и лигула са некропола из Виминацијума. Највећи број ових налаза највероватније припада козметичком прибору, али се одређен број може са сигурношћу определити и у медицинске инструменте. Посебно је интересантан налаз још једне бронзане кутије из Виминацијума чија је унутрашњост, коју су чиниле три једнаке правоугаоне преграде, била испуњена прахом. Овај и други налази биће предмет посебног рада.

¹¹ M. Mirković, *Zwei neue Stempel von Augenärzten aus Obermösien*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 64, Bonn 1986, 217—218, T. X. Текст сигнала гласи: страна а) C. Iul(ii) Iuniani diab/so(ricum)(i) ad aspr(i)t(udinem) et cla(ritatem); страна б) C. Iul(ii) Iunian(i) croc(od(es) asp(ritudinis).

¹² F. J. Hassel-E. Künzl, *Ein römisches Arztgrab des 3. Jahrhunderts n. Chr. aus Kleinasien. Einschliesslich eines vorläufigen Verzeichnisses von Arztgräbern mit Beigaben aus dem Imperium Romanum (I. Jahrhundert v. Chr. bis 3. Jahrhundert n. Chr.)*, Medizinhistorisches Journal, Band 15, Heft 4, Stuttgart-New York 1980, 403—421.

¹³ N. Gerzetić, *op. cit.*, T. I; P. Huard-M. Grmek, *op. cit.*, 15.

¹⁴ В. Лахтов, *Случаен наод на „Горица“ крај селото Лескоец Охридско*, Situla 4, Ljubljana 1961, 57—62.

¹⁵ И. Микулчић, *Риморимски скелетни гробови из Скупа*, Старијар XXIV—XXV (1973—74), Београд 1975, 89—102.

¹⁶ Z. Gregl, *Rimski medicinski instrumenti iz Hrvatske I*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3/XV, Zagreb 1982, 175—198.

¹⁷ П. Милошевић, *Римски налази у Сави код Сремске Раче*, Старијар XXXI (1980), Београд 1981, 35—41.

хране покојника. Покојник је највероватније сахрањен крајем последње деценије I века или у првој деценији II века. Још један елемент важан за датирање овог гроба је и његов однос према суседним гробовима у некрополи (сл. 1). Однос три суседна гроба који су један другог пресекли својим укопавањем, иде у прилог томе да постоји корелација апсолутне и релативне хронологије. У том случају временски период у којем је било могуће извршење сахране

¹⁸ M. D. Grmek-S. Čmelik, *Kemijski sastav antičke pilule iz Nina*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIV, Split 1952, 128—137.

¹⁹ У депозита Археолошког музеја у Загребу чува се збирка од 600 инструмената што је сврстава међу веће у Европи, Z. Gregl, *op. cit.*, 175.

²⁰ Налази који се налазе у зајечарском музеју углавном потичу из Ромулијане (усмено саопштење А. Лаловић).

²¹ H. Mattingly-E. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, RIC II 69, London 1968. Av. IMP. NERVA CAES. AVG. P. M. TR. P. COS. II. DESIGN. III. P. P. Rv. CONCORDIA EXERCITVVM S. C.

овог покојника је од 96. године па до средине II века.²²

Уз западну страну гроба нађен је прстенасто задебљан обод са делом конусног врата највероватније боје од зеленог стакла, без довољно елемената за прецизније типолошко разврставање (Т. IV, 16). На дну гроба у источном делу нађен је балсамаријум, од светлозеленог стакла, који се типолошки датује у крај I и почетак II века,²³ што се у потпуности уклапа у хронологију гроба (Т. IV, 15). Аналогни материјал јавља се у Аквилеји,²⁴ раноцарској некрополи у Вашашу,²⁵ али и на осталим некрополама раноцарског периода. Примерак из емонске некрополе, из спаљеног гроба бр. 588 такође се датује у I век.²⁶ Слично датовање предлаже и З. Шубић за примерке из Птуја.²⁷

Поред балсамаријума нађена је бронзана кутија са медицинским инструментима и лекаментима. Налази кутија са очуваним лекаментима са територије римског царства представљају раритет. Колико је познато, до данас је откривено и публиковано само неколико кутија са лекаментима, из хронолошки различитих периода. Са територије наше земље досада је позната само кутија са лекаментима из

Нина, која се чува у Археолошком музеју у Задру.²⁸ Иако нису у потпуности познати услови налаза, претпоставља се да кутија потиче из нинске некрополе и да аналогно са другим материјалом може да се датује у I век. У кутији су нађена три лекамената. Лекаменти су пронађени и у другим провинцијама Римског царства нпр. у Верману (Vermand), провинција Галија Белгика (Gallia Belgica) и датују се у III век,²⁹ затим у Келну (Colonia Claudia Ara Agrippiensium), провинција Доња Германија (Germania inferior), датовани у другу половину I века.³⁰ Још један примерак потиче из исте провинције из Нијмегена (Noviomagus). Кутија је рађена у комбинационој техници дрвета и бронзе. У њој су нађени фрагментовани лекаменти који су датовани у III век.³¹ Кутија са лекаментима из Мериде (Emerita Augusta) из провинције Хиспаније Лузитаније (Hispania Lusitania), датована је новцем, асем Клаудија,³² док су лекаменти из провинције доње Мезије (Moesia Inferior), из Варне (Odessos), датовани новцем Антонина Пија.³³ Двадесетак лекамената нађених у троделној бронзаној кутији у југозападној Бугарској у Банском, провинција Тракија (Thracia) уопштено се датују у царско доба.³⁴ Кутија са медицинским инструментима и лекаментима нађена је у Верингену (Wherigen), провинција Раетија (Raetia). Она је заједно са осталим прилозима нађена у скелетном гробу који је датован око средине III века, новцем Гордијана III.³⁵

²² Гроб је у теренској документацији обележен као G₁—1075, док су остала два гроба обележена као G₁—1076 и G₁—1499. Приликом укопавања гроб лекара је оштетио северну страну II етажа гроба обележеног као G₁—1076, док је североисточни угао и делимично источна страна G₁—1075, уништена укупом гроба обележеног као G₁—1499. Хронолошки однос ова три гроба је следећи: најстарија сахрана је извршена кремацијом покојника обележеног као G₁—1076. Кремација овог покојника је извршена сигурно пре 96. године, али прецизнији датум сахране овог покојника за сада није могуће утврдити. У овом гробу на горњој нивелети, нађена су два бронзана новца, под дебљим слојем корозије и патине, који се на основу теренске опсервације генерално могу сврстати у I век. Хронолошки млађи од њега је G₁—1075 са сахраном извршеном после 96. године, највероватније крајем последње деценије I или у првој деценији II века. Хронолошки најмлађи је гроб G₁—1499 за којег уопштено може да се каже да је сахрањивање извршено после 96. године али свакако пре средине II века. Његов хронолошки однос је успостављен и према осталим гробовима у санди обележеној под бројем 137.

²³ По типологији С. Isings припада типу 8. С. Isings, *Roman Glass from dated Finds*, Groningen—Jakarta 1957, 24.

²⁴ М. С. Calvi, *I vetri romani del museo di Aquileia*, 1968, Т. А/12. По Калвијевој типологији припада групи Е, рама.

²⁵ F. Fülep, *Das frühkaiserzeitliche Gräberfeld von Vasas*, Acta archaeologica Hungarica IX, Budapest 1958, Abb. 5/17.

²⁶ Lj. Plesničar-Gec, *Severoemonsko grobišče*, Ljubljana 1972, Т. XXXV/18.

²⁷ Z. Šubić, *Tipološki in kronološki pregled rimskega stekla v Petovionu*, Arheološki vestnik XXV, Ljubljana 1976, Т. II/11.

²⁸ M. D. Grmek-S. Čmelik, *op. cit.*, 129.

²⁹ F. Beck, *Objets gallo-romains découverts à Echevronne (Côte d'Or)*, Antiquités Nationales 9, Bulletin publié par le Musée des antiquités Nationales et par la Société des Amis du Musée et du Château de Sent-Germain-en-Laye, 1977, 50—67, Т. 7, 1, 3; Т. 8, 1а; Т. 10, 1; Т. 11.

³⁰ M. Tabanelli, *Lo strumento chirurgico e la sua storia dalle epoche greca e romana al secolo decimosesto*, Romagna medica, Forlì 1958, Т. 20, 4, 5; F. J. Hassel-E. Künzl, *op. cit.*, 417; E. Künzl, *op. cit.*, 88—89, Abb. 64—67.

³¹ Th. Meyer-Steineg-K. Sudhoff, *Illustrirte Geschichte der Medizin*, 1965, 76, Abb. 47; idem, *Geschichte der Medizin im Überblick mit Abbildungen*, Jena 1922, 113; E. Künzl, *op. cit.*, 93—96, Abb. 74—76.

³² A. C. Floriano, *Aportaciones arqueológicas a la historia de la medicina romana*, Archivo Español de Arqueología 14, Madrid 1940—41, 417.

³³ Г. Тончева, *Новооткрити гробници около Одесос*, Известија на варненското археологическо дружество XV, Варна 1964, 51—60.

³⁴ М. Апостолов-Св. Атанасова, *Изучение состава лекарств, найденных в римской гробнице около города Банско*, Асклепий III, Международни ежегодник социалистических стран истории и теории медицины, София 1974, 55—65.

³⁵ H. U. Nuber-A. Radnoti, *Römische Brand- und Körpergräber aus Wherigen, Ldkr. Schwabmünchen. Ein Vorbericht, Jahresbericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 10, 1969, 27—49, Abb. 4—5; H. J. Kellner, *Die Römer in Bayern*, 1971, 104, Abb. 83.

1

2

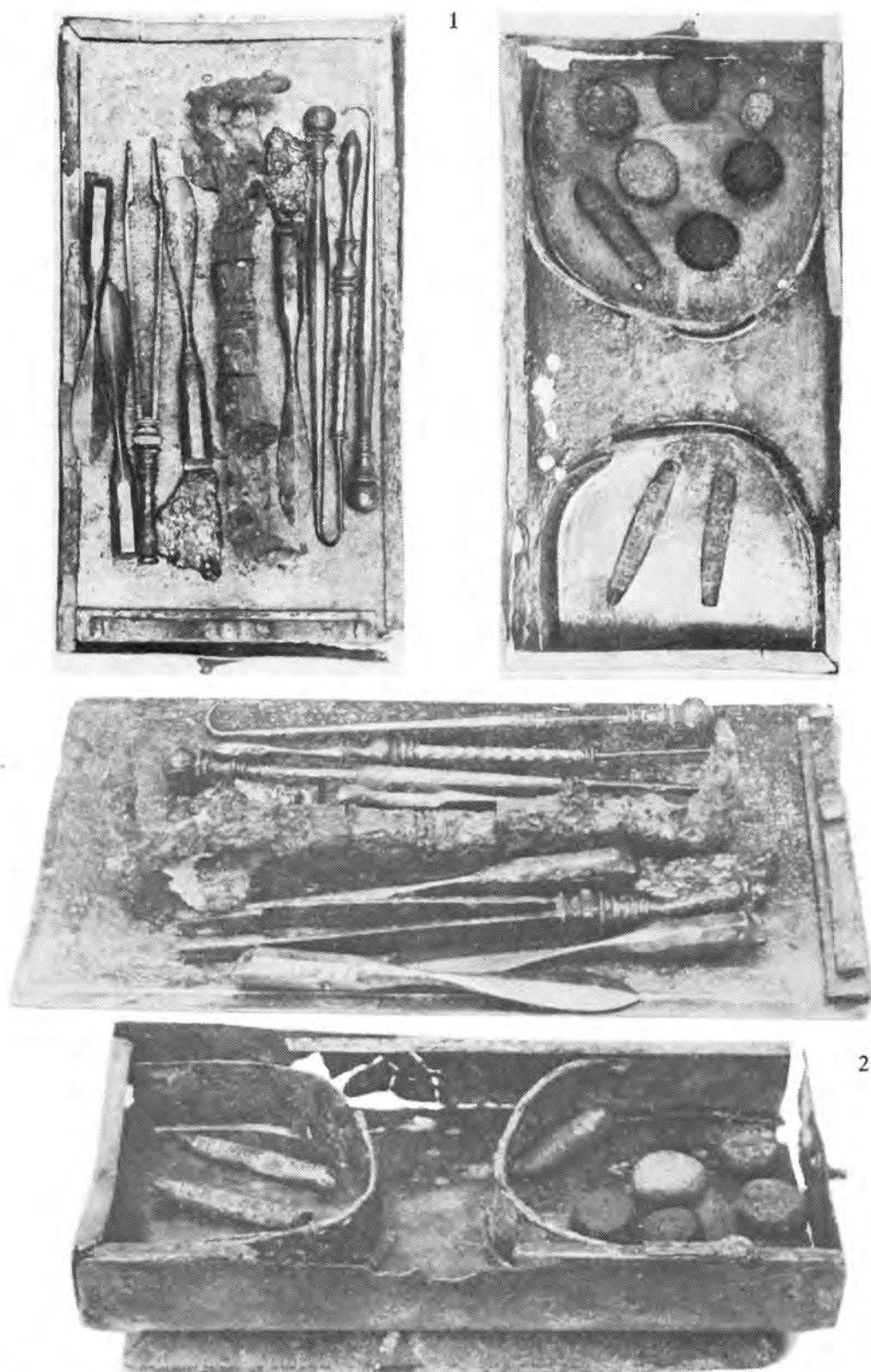

3

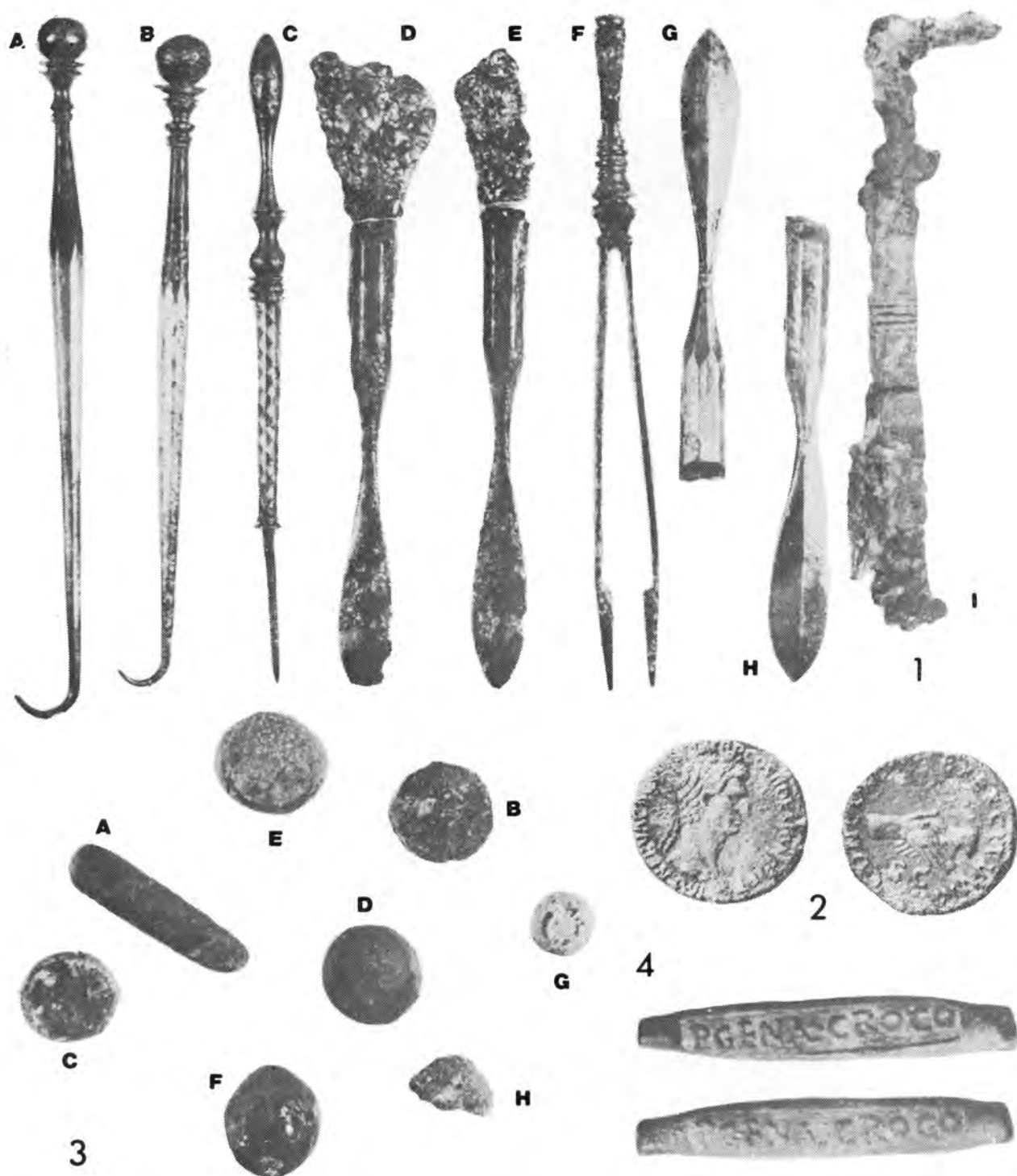

4

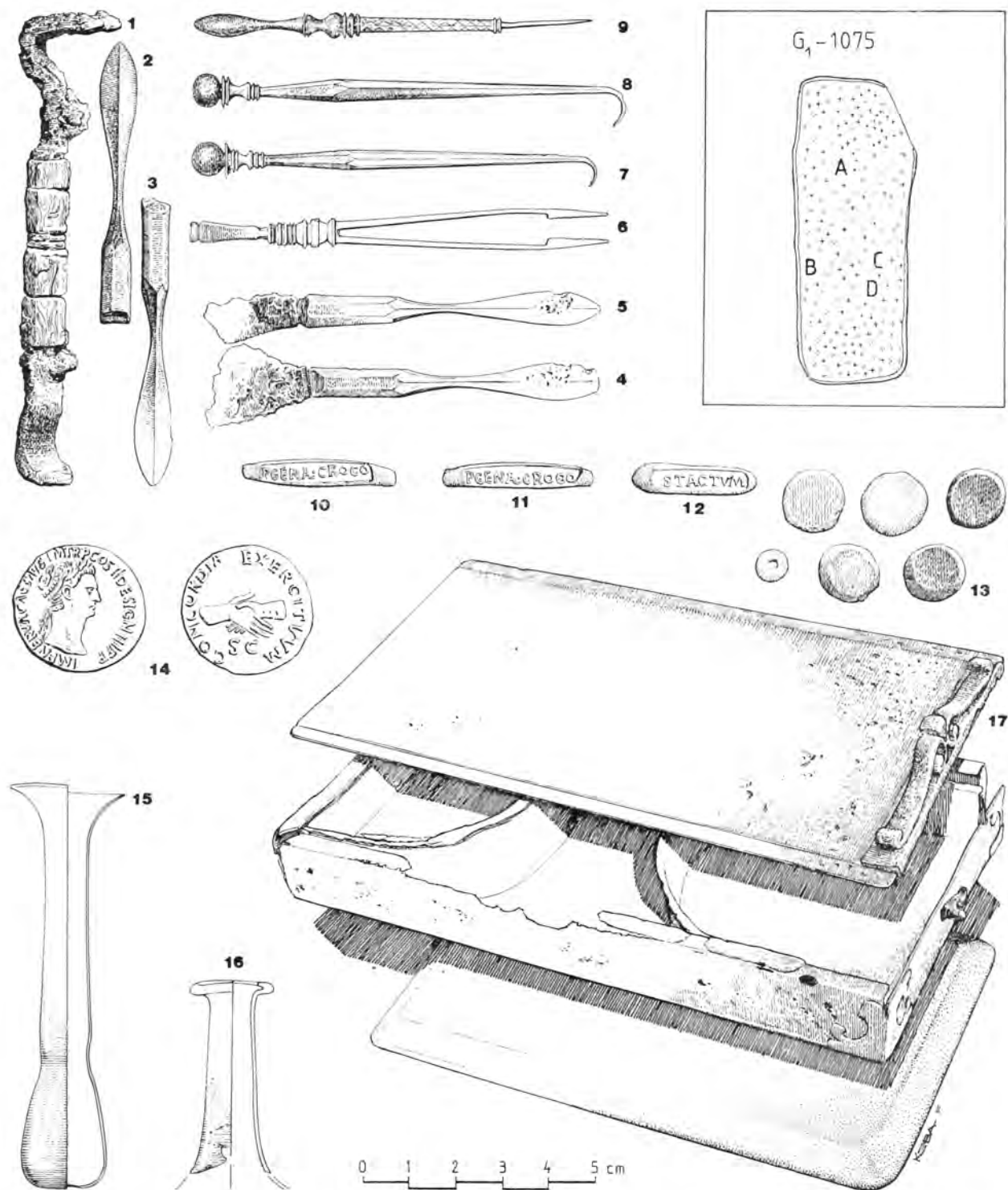
Т. I. — 1. Бронзана кутија са медикаментима — изглед са бочне стране; 2. бронзана кутија са поклопцем — изглед одозго; 3. бронзана кутија са медикаментима и медицинским инструментима; 4. Камена палета на којој је лежала бронзана кутија — Pl. I. — 1. Coffret en bronze aux médicaments, vue latérale; 2. coffret en bronze avec couvercle, vue d'en haut; 3. coffret en bronze aux médicaments et instruments médicaux; 4. palette de pierre qui supportait le coffret en bronze.

Т. II, 1—2. — Бронзана кутија са медицинским инструментима и медикаментима. — Pl. II, 1—2. — Cof-
fret en bronze aux instruments médicaux et médicaments.

Т. III. — 1. Окулистички медицински инструменти: а и б — игла-куча (humus); с — катаракт-игла (acus); д, е, г, h — скапели (scalpellus, culter); ф — пинцера (vulsella, volsella); и — полура (elevatorium); 2. новац Нерве из 96. год.; 3. медикаменти-catarotia; 4. медикаменти са текстом P. GENAL. CROCO. — Pl. III. — 1. Instruments médicaux d'occuliste: а et b — aiguille-crochet (hamus); с — aiguille pour cataracte (acus); d, e, g, h — scalpels (scalpellus, culter); f — pincette (vulsella, volsella); i — barre (elevatorium); 2. monnaie de Nerva de l'an 96; 3. médicaments — catapotia; 4. médicaments avec le texte P. GENAL. CROCO.

Т. IV — 14. Бронзани новац (А); 16. фрагмент боце (В); 15. балсамариј (С); 1—13, 17. кутија са медицинским инструментима, медикаментима и каменом палетом (D). — Pl. IV. — 14. Monnaie de bronze (A); 16. fragment de flacon (B); 15. balsamoire (C); 1—13, 17. coffret aux instruments médicaux, médicaments et palette de pierre (D).

Кутија из Виминацијума је направљена у облику квадра од танког бронзаног лима дебљине 1 mm (Т. IV, 17). Кутија се затварала са поклопцем који се увлачио у жљебове формиране на начин који је уобичајен за овакву врсту кутија. Жљебови су формиран на тај начин што су три стране кутије, две подужне и једна бочна, продужене за 4 до 5 mm и савијене под правим углом. Друга бочна страна је служила за прихватање поклопаца увлачењем. Истоветан начин израде поклопаца и начина затварања кутије налазимо на примеру кутије из Вермана.³⁶ Разлика између ове кутије и кутије из Виминацијума је само у разрешењу унутрашњег простора који је служио за смештај лекова. Сличан начин израде примењен је и код кутија из Вормса (Worms, Wormetomagus), Горње Германије (Germania Superior),³⁷ и Триера (Gallia Belgica).³⁸

Поклопац кутије је као и цела кутија направљен од танког бронзаног лима, дебљине 1 mm. Једна од страна поклопаца, на месту где се кутија затварала, је профилисана и орнаментисана. На тај начин поклопац је на једној страни ојачан како би што ефикасније обављао функцију отварања и затварања кутије. У функционалној вези са овом страном поклопаца је мањи запорац који се налазио аплициран на једној од бочних страна бронзане кутије (Т. I, 1, 2). Он је служио за забрављивање кутије онда када она није коришћена. Као и поклопац он је брижљиво урађен јер су функционално морали да добро заптивају кутију с обзиром на садржај који су, осим лекова у форми пилула чинили и лекови у праху. Димензије кутије су 13,5 cm (дужина) × 7,5 cm (ширина) × 1,2 cm (висина), а димензије поклопаца су 13,4 cm (дужина) × 7,3 cm (ширина) × 1 mm (дебљина), односно 1,2 cm (висина) на профилисаној и ојачаној страни.

Унутрашњост кутије је троделно одељена танким бронзаним лимом који се ослања на углове бочних страна кутије и полукружно је савијен, тако да формира две полукружне преграде које су служиле за смештај лекова. Дебљина овог бронзаног лима такође је 1 mm. У обе преграде су нађени лекови компактног структуре у форми пастила (pastillae), кружних плочастих облика. Уобичајени назив у римско

доба за ову врсту пилула или пастила је catapotia. Антички свет веома добро познаје употребу лекова у форми пастила односно пилула. Плејада античких писаца и лекара прецизно описује начин употребе и поступак добијања одређених врста пилула и то на начин који би задовољавао и савремене фармаколошке принципе. О томе нас подробно обавештавају Келз (Celsus), Педаније Диоскуридес (Pedanius Dioscurides), Скрибоније Ларг (Scribonius Largus), Плиније Старији (Plinius), Орибасије (Oribasius), Маркел (Marcellus) и Паул из Егине (Paulus Aegineta), али и други писци античког доба који се у својим делима макар и маргинално обрађају овим питањима. За пилуле које су се употребљавале перорално, без претходног отапања у води, поједини антички аутори као Келз³⁹ или Паул из Егине⁴⁰ употребљавају израз catapotia. Начин на који се пилуле узимају описује и лекар из IV века Орибасије. Он их такође назива catapotia и препоручује њихово узимање уз употребу течних средстава.⁴¹ Још један лекар али из средине I века, Скрибоније Ларг у делу „Compositiones“ које је настало између 43. и 48. године, на исти начин говори о употреби пастила.⁴²

Пастиле су биле лекови најчешће у кружној, плочастој форми, мада су, направљене и у облику куглица или пак задобијале сочивасту форму, и то на тај начин што се обликовала влажна маса која је представљала биљну, минералну или органску супстанцу. Формиране су простим поступком, ваљањем међу прстима. Тако су се правиле пастиле од црвене глине (bolus rubra), цинковог оксида или оловног сулфида.⁴³ Пастиле су формиране уз употребу разних vehicula (vehiculum), мирхе, тамјана или балзама. Најчешће су се у функцији vehicula употребљавале ове три биљке због ароматичних али и других својстава. Њих исцрпно описује Плиније Старији, писац—енциклопедиста из I века у свом прозном делу Naturalis Historiae. Говорећи о балзаму (commiphora opobalsamum) он наводи да најбоља врста успева у Јудеји и да постоје три врсте балзама. Он се, каже Плиније,

³⁹ Celsus, *De Medicina*, translated by W. G. Spencer, The Loeb Classical Library (LCL), Cambridge-Massachusetts 1961, 3 vols., V, 17.

⁴⁰ Paulus Aegineta, hrsg. J. L. Heiberg, *Corpus Medicorum Graecorum* (CMG) IX, 2, Leipzig—Berlin 1924, VII, 12; cf. E. Gurtl, *op. cit.*, 558—590; cf. Paulus Aegineta, F. Adams, London 1844, 3 vols.

⁴¹ Oribasius, *Collectionum medicarum reliquiae*, hrsg. J. Raeder, CMG VI, 2, Leipzig—Berlin 1931—1933, X, 24; cf. E. Gurtl, *op. cit.*, 257—544.

⁴² Scribonius Largus, *Compositiones*, hrsg. G. Helmreich, Leipzig 1887, 22.

⁴³ F. Mlinarik, *Od staroslavenskog vraštva do suvremenog lijeka*, Ljubljana 1971, 103.

³⁶ F. Beck, *op. cit.*, 52, T. 2.

³⁷ E. Künzl, *Medizinische Instrumente aus dem römischen Altertum im städtischen museum Worms, Der Wormsgau Bd. 13, 1979/81, Worms am Rhein 1981, 49—63, T. 1, Abb. 1. T. 2, Abb. 1.*

³⁸ H. Cüppers, *Kranken-und Gesundheitspflege in Trier und dem Trierer Land von der Antike bis zur neuzeit*, Rheinisches Landesmuseum Trier 1981, 1—47.

често употребљава у комбинацији са мирхом (stactae) како због опојних и миомирисних својстава, тако и због тога што је његова цена на тржишту била висока.⁴⁴ Балзамово уље је представљало, у комбинацији са другим травама, ефикасан лек против болести ока, главобоља, разних стања укочености али против конвулзија и руптура.⁴⁵

Средишњи односно преостали простор кутије служио је за смештај медикамената у праху у форми *parapastae*.⁴⁶ Наиме, након отварања кутије сав средишњи и унутрашњи простор је био испуњен прахом, док су у бочним преградама били искључиво медикаменти у форми пастила. Неоспорна је чињеница да су се у случају потребе пастиле користиле и у праху. У таквом облику оне су се користиле за посипање као зацељујући медикамент у случајевима отворених рана. Чини се, да се на основу сцена на Трајановом стубу, може с правом претпоставити њихова употреба у ратним условима где је вероватноћа отворених рана готово извесност. Представе 102 и 103 на Трајановом стубу то јасно показују⁴⁷ (сл. 2). У неким случајевима ова врста медикамената садржи и одређени проценат олова (*plumbum nigum*, $\mu\omicron\lambda\upsilon\beta\delta\omicron\varsigma$).⁴⁸ Оловни оксид (*lithargyron*) чувао се, такође, у облику пастила у оловним кутијама. Помиње се и мелем који је справљан на бази оловног праха (*emplastrum diaphylon*), у ствари, од оловног оксида. Њега помиње и његову употребу веома добро познаје Мелнекрат из Зеофлете, лични лекар цара Тиберија. О употреби олова у козметичке али и медицинске сврхе упознаје нас и Плиније.⁴⁹ Центри производње одакле се олово, односно оловни карбонат, лиферовало у остале делове римског царства налазили су се у Грчкој, на Родосу и у Коринту. *Pedanius* или *Pedacius Dioscurides*,⁵⁰ пореклом Грк из Аназарбе у Киликији, савременик Нерона и Веспасијана, сматран за најбољег лекара свога времена, у свом делу које се сматра за једно од најзначајнијих дела антике, а односи се на ботаничке и фармаколошке аспекте медицине, детаљно описује начин прераде и употребе олова. Његов емпиријски метод претварања олова у ацетат, а затим у карбонат, готово антиципира савремене хемијске методе добијања

истих једињења.⁵¹ Његово дело које носи назив *De materia medica*, подељено је у пет књига које обрађују разне мирисне супстанце, уља, масти, биљке и њихове сокове, разне врсте смола, трава и минералних материја. Сваки лек односно рецепт описан је у посебном поглављу. Целокупно дело садржи 944 поглавља од којих су две трећине посвећене биљкама и биљним материјама које служе за справљање лекова.

Укупно је нађено 11 медикамената, односно 12 ако се под мекидаментом, што је неоспорно, подразумева и прах који се налазио у средишњем простору (Т. II, 2). У једној од бочних полулучних преграда нађено је 7 медикамената⁵² приближно кружне, плочасте форме као и једна цилиндричног облика са заобљеним странама. Медикаменти су браон и сиве боје и то у различитим тоновима, који указују да су се оксидоредукциони процеси у њима различито одвијали, односно да је њихов хемијски састав различит⁵³ (Т. III, 3). Први, прелиминарни резултати хемијских анализа показују да се поред неорганских материја минералног порекла јављају и трагови метала и то у нешто већим процентима арсена и живе. Такође се и приликом анализа јавља одговарајући потребан степен кристализације. До сада је најбоље испитан фармаколошко-хемијски састав медикамената из Тракије са локалитета Банско.⁵⁴ Спектралне анализе ових пилула показују присуство метала, олова, цинка, калцијума и гвожђа и то у релативно високим пропорцијама.⁵⁵ Ове анализе потврђују резултате које су М. Д. Грмек—С. Чмелик добили испитивањем њинске пилуле, где су квантитативна истраживања показала да пилула садржи 69% минералних материја, а од тога 76,5%

⁴⁴ Pliny, *Naturalis History*, Translated by H. Rackam, D. E. Eicholz, W. H. S. Jones, LCL, 10 vols., Cambridge—Massachusetts 1967—1971, XII 65, 70, 111—123, XIII 8—13, XVI 111—123.

⁴⁵ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XXIII, 92.

⁴⁶ Celsus, *De Medicina*, LCL, V, 20.

⁴⁷ C. Cicorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin 1896, 198, сцене 102 и 103.

⁴⁸ Blümner, *Blei*, RE V 1, 561—564.

⁴⁹ Pliny, *Nat. Hist.*, ICL, XIII, 19, XXXII 68, 135, XXXIII 60.

⁵⁰ Blümner, *op. cit.*, 564.

⁵¹ Pedanius Dioscurides Anazarbius, *De materia medica*, hrsg. v. M. Wellman, Bd. I—III, 2 Aufl., Berlin 1958, V, 103; cf. J. Berendes, *Des Pedanios Dioskurides Arzneimittellehre* (Materia Medica), Stuttgart 1902; Српски превод Диоскуридесовог кодекса који је познат као Хиландарски медицински кодекс бр. 517, настао у Хиландару у XV—XVI веку, представља изузетност у нашој медицинској баштини, Р. Катић, *Српски превод Диоскуридесовог кодекса најдрагоценији споменик наше медицинске културе*, Acta Veterinaria V, 2, Београд 1955, 85—95; idem, *Медицина код Срба у средњем веку*, Српска Академија наука, Посеб. Изд. Књ. СССР, Одељење медицинских наука, Књ. 12, Београд 1958, 66—78; *Хиландарски медицински кодекс* № 517, Народна библиотека Србије, Београд 1980.

⁵² Очувано је пет целих, једна фрагментована и једна у лошем стању очуваности.

⁵³ Хемијска анализа је поверена истраживачким институтима ВМА у Београду.

⁵⁴ М. Апостолов—Св. Атанасова, *op. cit.*, 62—63.

⁵⁵ Квантитативни односи су одређени волуметријским и полиграфским методама, а структурална анализа X-зрацима показује потребан степен кристализације, и у томе се огледа сличност између пилула са ова два локалитета.

Сл. 2 — Сцене са Трајановог стуба (102 и 103) које приказују лекаре при пружању помоћи повређеним војницима (по С. Cicorius, Fol. 102 и 103, Bild XI, Taf. XXX—XXXII. Groupe No. 102 и 103). — Fig. 2. — Scènes de la colonne de Traian (102 et 103), qui représentent les medici prêtant assistance aux soldats blessés (d'après С. Cicorius, Fol 102 et 103, Bild XI, Taf. XXX—XXXII, Gruppe 102 et 103).

олова које је у пилули садржано у облику базичног карбоната $Pb(OH)_2 \cdot 2PbCO_3$.⁵⁶

Тежина медикамената износи приближно од 600 mg па до 1800 mg, што указује на употребу веома прецизних вага. Са територије Виминацијума до сада није потврђена апотекарска вага. У Археолошком музеју у Загребу чува се међу осталим многобројним медицинским инструмен-

тима и једна прецизна апотекарска вага.⁵⁷ Слична вага позната је из Ремса (Durocortorum Remorum), провинција Галија Белгика (Gallia Belgica),

⁵⁷ Z. Gregl, *Rimski medicinski instrumenti iz Hrvatske II*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3 (XVI—XVII, 1983/84), Zagreb 1984, 175—181, T. 1. Захваљујем се З. Греглу из Археолошког Музеја у Загребу што ми је збирку медицинских инструмената који се чувају у депоима музеја учинио доступном за увид.

⁵⁶ M. D. Grmek-S. Čmelik, *op. cit.*, 128.

из гроба једног лекара који је датоваан новцима Антонина Пија и Марка Аурелија.⁵⁸ Ови тежински односи су у корелацији са римским тзв. сувим мерама оболосом који је тежио приближно 660 mg, и скрипулумом (scripulum) са тежином од око 1160 mg.

У другој бочној прегради нађене су три пастиле вретенастог облика. На две је у позитиву утиснут истоветан текст:

PGENALCROCO

где је слово L дато у лигатури (Т. III, 4; Т. IV, 10, 11). У разрешеном облику текст гласи:

P(astilli) genal(is) croco(des)

што у преводу значи, медикамент за лечење очних капака, односно очију, на бази шафрана. Плиније Старији га наводи под именом *crocus*. Он обично наводи *crocus sativus*, односно *crocus sativus officinalis* или *crocus vernus*.⁵⁹ *Crocus*, *crociris* је латински превод грчке речи *κρόκος* што означава шафран, односно *κρόκη* што означава конач јер су жигови ове биљке кончасте структуре.⁶⁰ Због ароматичних својстава на нарочитој је ценни био шафран из Солија на Киликији, али и са Родоса, Кипра и Египта.⁶¹ У другу категорију је сврстан шафран који је успевао на Тери.⁶² Плиније као посебну карактеристику наводи и адстригена својства шафрана,⁶³ а такође и комбинацију шафрана са вином као ефикасну мешавину за разна обољења.⁶⁴ Лековита својства шафрана била су до одређених граница ефикасна код уринарних обољења и упале поребрице (pleuritis). Шафран је ублажавао кашаљ и био је делотворан за јетру, жуч, бубрег и плућа. У тим случајевима, каже Плиније, не препоручује се мешање шафрана са медом или другим слатким течностима, већ се саветује вода или вино. Тада је чуван у пиксидама, односно малим кутијама од кости и то углавном рогова животи-

ња... „*crocum mellē non solvitur nulloque dolci, facillime autem vino aut aqua. utilissimum in medicina. adservatur cornea pyxide...*“⁶⁵ Плиније додаје „... *crocus silvestre optimum...*“ односно сматрало се да је дивљи шафран бољи и делотворнији од онога који се узгаја.⁶⁶ Код обољења очију препоручивала се мешавина шафрана и јаја. У неким случајевима била је дозвољена и употреба меда као једног од елемента у справљеној мешавини. За ожиљке је употребљавана мешавина мирхе, меда и шафрана, и она се чувала у кутијицама од бронзе. О томе нас Плиније обавештава: „... *medici adiciunt murrā et mel et crocum aereaue pyxide condunt...*“⁶⁷ За катаракту ока препоручиван је шафранов сок под именом *crocomagmā*: „... *faex quoque expressi unguento crocino quod crocomagma appellant habet suas utilitates contra suffusiones oculorum...*“ пише Плиније.⁶⁸ О истом леку под истим називом обавештава нас и Диоскурид.⁶⁹ У мешавини која се тада справљала, тежински део шафрана је био један *cyathus*.⁷⁰ Да је катаракта у то доба мање или више успешно лечена говори и Келз.⁷¹ Због опасности интоксикације препоручивала се мања доза приликом првог узимања шафрана.⁷² Иако су, како је речено, хемијске анализе у току, чини се да се код ових пастила из Виминацијума, шафран може сматрати активним фармаколошким састојком пилуле, односно да је приликом интервенције на оку имао улогу адстригенса и представљао поједностављено речено, неку врсту стипсе која је служила за заустављање крварења.

Реч *crocus*, *crociris* у тексту се најчешће скраћује са *croco*,⁷³ али се јавља и у више других облика, самостално или у изразима нпр. *crocodes dialepidos*,⁷⁴ *crocod. dialepid.*,⁷⁵ *cro. dialep.*,⁷⁶ *crocodes diamyseos*,⁷⁷ *crocodes diynudinum*,⁷⁸ *crocod.*

⁵⁸ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XXI 137.

⁵⁹ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XXI 31.

⁶⁰ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XXVIII 245.

⁶¹ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XXI 139, XXVIII 94.

⁶² Pedanius Dioscurides Anazarbeus, *De materia medica*, I 27.

⁷⁰ 1 cyathus — 0,0456 l.

⁷¹ Celsus, *De medicina*, LCL, VII 7, 13—14; M. Feugere-E. Künzl-U. Weisser, *op. cit.*, 456—457.

⁷² Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XXI 138.

⁷³ CIL XIII 10021, 190; CIL XIII 10021, 184; Ac. Esperandieu, *Signacula medicorum oculariorum*, Corpus Inscriptionum Latinarum vol. XIII pars 3 fasc. 2, 1906, 559—610.

⁷⁴ CIL XIII 10021, 107; AE 1968, 289; H. Lieb, *Nachträge zur den römischen Augenärzten und den Collyria*, Zeitschrift für papirologie und epigraphik 43, Bonn 1981, 207—215.

⁷⁵ CIL XIII 10021, 174; AE 1930, 117; AE 1946, 9; AE 1966, 261; AE 1977, 508; AE 1977, 543.

⁷⁶ CIL XIII 10021, 111.

⁷⁷ CIL XIII 10021, 82.

⁷⁸ CIL XIII 10021, 41.

⁵⁸ M. Feugère-E. Künzl-U. Weisser, *Les aiguilles à cataracte de Montbellet (Saone-et-Loire)-Contribution à l'étude de l'ophtalmologie antique et islamique-Die Starnadeln von Montbellet (Saone-et-Loire)-Ein Beitrag zur antiken und islamischen Augenheilkunde*, Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz 32, Mainz 1985, 432—508, T. 64, abb. 1.

⁵⁹ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XIII 5—11, XXI 31—34, 137—139, XXIV 165—166, XXIX 39—42, XXXVI 145—147.

⁶⁰ Д. Симоновић, *Ботанички речник научних и народних имена биљака са именима на руском, енглеском, немачком и француском језику*, Српска академија наука, Посеб. Изд. Књ. CCCXVIII, Инст. за српскохрватски језик, Књ. 3, Београд 1959, 148—149; Флора СР Србије VIII, Српска Академија наука, Одељење природно-математичких наука, Београд 1976, 3—12.

⁶¹ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XIII 5—6.

⁶² Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XXI, 31—32.

⁶³ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XIII 7.

⁶⁴ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XX 187—188.

asp.⁷⁹ Углавном се јавља на печатима лекара који могу бити различитог облика: тригона,⁸⁰ квадрата,⁸¹ пентагона,⁸² хексагона,⁸³ цилиндра,⁸⁴ или што је најчешћи случај, плочастог облика и трапезоидног пресека.⁸⁵ Није познато да је реч сгосо у било којем облику забележена на пастилама. На пастилама су познати текстови сличног садржаја као нпр. ad cicatrices (за ожиљке),⁸⁶ ad lippr[it(udinem)] (против отока),⁸⁷ a[d cica]tri(ces) et aspr[it(udines)] (за ожиљке и трахом),⁸⁸ ex ov[o...].⁸⁹ Такође се и реч gena, ае која означава између осталог и очне капке налази на печатима и пастилама у више облика али углавном са предлогом ad, као нпр. ad genarum cicatrices chelidonium,⁹⁰ ad genas scissas et claritatem diascoricum,⁹¹ ad genas claritatem flogium,⁹² ad genas euvodes.⁹³ Димензије пастила су 3,2 cm × 0,52 cm (0,32 cm) × 0,38 cm.

На трећој пастили која је фрагментована, очувана је само реч

ΣΤΑCΤVМ[...]

која се на печатима обично не налази самостално, већ у изразима. Ова реч (што је изведен облик од речи stacta, ае, односно stacte, ес⁹⁴ тј. грчке речи σταχτός, ή, όν),⁹⁵ означава мирху или мирту, врсту ароматичне гумисмоле која представља арабијско-северноафричко-медитерански флорни елемент.⁹⁶ Плиније употребљава више израза за исту биљку. Понекад је назива туггае⁹⁷ или туггае,⁹⁸ понекад myrtus⁹⁹ или mirum,¹⁰⁰ али је назива и stactae.¹⁰¹ Скрибоније Ларг употребља-

ва за исту биљку израз σταχτόν¹⁰² који прихвата и Орибазисе та σταχτα. Постојало је више врста мирхе, али је посебно цењена она која је успевала у Арабији, у Сабеји. Плиније наводи чак шест варијетета мирхе и о томе подсећа: "... Trogodytica silvestrium prima, sequens Minaea, in qua et Astramitica est et Gebbanitica et Ausaritis Gebbanitarum regno, tertia Dianitis, quarta collaticia, quinta Sambracena a civitate regni Sabaeorum mari proxima, sexta quam Dusiritim vocant..."¹⁰³ Иако је била јевтинија од балзама, она није представљала јевтини и свакодневни артикул. Цена на тржишту се кретала од три до педесет денара за једну фунту. За култивисану мирху цена је била једанаест денара, за мирху из Еритреје шеснаест денара, док су се неке као нпр. тзв. „дефинска“ мирха продавале и за шеснаест и по денара. О томе нас Плиније прецизно обавештава: "... Pretia ex occasione ementium varia, stactae a * III ad * L, sativae summum * XI, erythraeae XVI..."¹⁰⁴ Као и шафран и мирха се користила у различите сврхе; неопходна је била због пријатног мириса приликом справљања разних парфема, затим употребљавала се и као аеросол, али се највише користила за справљање лекова и разних мелема и помасти. Да је мирха била веома цењена биљка, говори и податак да су се на Квириналу, поред једног од најстаријих храмова, налазиле две сакралне мирхе од којих је једна називана патрицијском, а друга плебејском: "... on eo sacrae fuere myrti duae ante aedem ipsam per longum tempus, altera patricia appellata, altera plebeia..."¹⁰⁵ потсећа Плиније. Такође се један од најстаријих олтара доводио у везу са Венером Миртијском.¹⁰⁶ У римском начину живљења мирха има дугу традицију. Један од најранијих помена мирхе је везан за конзула (Publius Postumius Tubertus) који је имао част да буде први човек у дугој римској историји који је у тријумфу ушао у град, и том приликом је на глави носио венац који је био исплетен од мирхе.¹⁰⁷ Прослављајући победу над Спартаком Марко Крас је такође поред лаворовог венца имао у колима и венац од мирхе. Римска иконографска схема поред венца corona muralis и corona laurea познаје и corona myrtalis.¹⁰⁸ За разлику од Плинија Старијег који варијетете мирхе везује за територијално-географску при-

⁷⁹ M. Mirković, *op. cit.*, 218.

⁸⁰ CIL XIII 10021, 2; CIL XIII 10021, 208.

⁸¹ M. Mirković, *op. cit.*, T. X, № 2a, 26.

⁸² CIL XIII 10021, 125.

⁸³ CIL XIII 10021, 9.

⁸⁴ CIL XIII, 10021, 47; CIL XIII, 10021, 51.

⁸⁵ CIL XIII 10021, 27; CIL XIII 10021, 214; CIL XIII 10021, 217; E. Künzl, *op. cit.*, 78—79, Abb. 52, 54.

⁸⁶ CIL XIII 10021, 220; G. C. Boon, *Potters, Occlusists and Eye-Troubles*, Britannia XIV, 1983, XIV, 1983, 1—12.

⁸⁷ CIL XIII 10021, 223; G. C. Boon, *op. cit.*, 11.

⁸⁸ CIL XIII 10021, 224; G. C. Boon, *op. cit.*, 11—12.

⁸⁹ CIL XIII 10021, 227.

⁹⁰ CIL XIII 10021, 28.

⁹¹ CIL XIII 10021, 110.

⁹² CIL XIII 10021, 115.

⁹³ CIL XIII 10021, 89; AE 1933, 137; H. Lieb, *op. cit.*, 211.

⁹⁴ Benoist-Goelzer, *Dict. Lat-Français*, 1466. У том облику употребљавају га Плаут и Лукреције. Захваљујем проф. Р. Шалабалић на помоћи у току израде овог рада.

⁹⁵ M. A. Bailly, *Dict. Grec-Français*, 1783.

⁹⁶ Д. Симоновић, *op. cit.*, 313.

⁹⁷ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XII 112; XXI 64.

⁹⁸ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XIII 18; XX 212.

⁹⁹ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XII, 3; XII 121; XIII 10; XV 101.

¹⁰⁰ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XII 29.

¹⁰¹ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XII 68—69.

¹⁰² Scribonius Largus, *Compositiones*, 269.

¹⁰³ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XII 69.

¹⁰⁴ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XII 70.

¹⁰⁵ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XV 120.

¹⁰⁶ Податак се односи на 91—98 г. пре н. е., Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XV 122.

¹⁰⁷ Дорџај се везује за 503. г. пре н. е., Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XV 126.

¹⁰⁸ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XV 126: "... M. Valerius duabus coronis utebatur, laurea et myrtea..."

падност, Катон помиње три врсте мирхе: црну, белу и мирху која је позната у жаргону као „брачна“ мирха. Управо је та врста мирхе касније названа римском мирхом.¹⁰⁹ Катон каже да се од мирхе могу правити разна медицинска вина и да је том приликом најбоље употребити црну мирху.

О лековитим својствима мирхе пишу готово сви антички аутори који у својим делима обрађују или се само дотичу неких питања која су везана за медицину, ботанику или фармакологију. Највише података о мирхи налазимо код Плинија,¹¹⁰ али нас о њеним својствима обавештавају и Диоскурід,¹¹¹ Келз,¹¹² Скрибоније Ларг,¹¹³ Орибасије,¹¹⁴ Паул из Егине¹¹⁵ и Маркел.¹¹⁶ Маркел, познат још под именом Empiricus или Burdigalensis, лекар који је живео и радио у Бордоу у време Теодосија I. У свом делу *De medicamentis*, даје књигу рецепата користећи се старијим изворима (Плиније, Келз, Скрибоније Ларг, Аполинарије) и ослањајући се на традиционалну римску медицину познату као *medicina domestica*. Оно што је посебно значајно за нас је то што је он у својој, кроз векове у завидној мери коришћеној књизи, сакупио и навео имена биљака старих Келта који, као што је познато, насељавају и наше крајеве.¹¹⁷

¹⁰⁹ Катон помиње да се од мирхе може правити и вино и да је том приликом најбоље употребити црну мирху. Помиње се око 50 врста вина која припадају групи тзв. медицинских вина. Обично се мирха у том случају намакала у вино од три до 6 месеци, Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XV, 123.

¹¹⁰ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XII 3, 29, 76, 112, 115, 121; XIII 9, 10, 18, 52, 105, 114; XIV 104; XV 27, 34, 101, 109, 118—126; XVI 74, 79, 90, 92, 112, 121, 137, 234; XVII 62, 88, 95, 96, 123, 124, 257; XX 158; XXI 69; XXII 139, 144; XXIII 87, 159—166, 175; XXVI 106, 108; XXX 56, 58, 68, 105, 140; XXXII 30; XXXIII 110, XXIV 133; XXXV 116, 160.

¹¹¹ Ped. Diosc. Anaz., *De mat. med.*, I 77.

¹¹² Celsus, *De med.*, LCL, V 2.

¹¹³ Scribonius Larg. *Compositiones*, 269.

¹¹⁴ Oribasius, *Coll. med. reliq.*, CMG VI, 2, XII, XIV, XV и XVI.

¹¹⁵ Paulus Aegineta, CMG IX, 2; VII 3.

¹¹⁶ Marcellus, *De medicamentis*, hrsg., v. M. Niedermann, übers. v. J. Kollesch-D. Nickel, *Corpus medicorum Latinorum* (CML) v, Berlin 1968, 1, 5; 1, 15; 1, 23; 1, 100; 2, 2; 8, 127; 10, 23, 25, 21; 28, 72—74; cf. E. Gurtl. *op. cit.*, 498—499; *Antike Heilkunst*. Ausgewählte Texte aus dem medizinischen Schrifttum der Griechen und Römer, hrsg. J. Kollesch-D. Nickel, Frankfurt am Main 1979, 166—169, 204.

¹¹⁷ Неки од рецепата које Маркел даје одржали су се кроз целу средњовековну медицину, D. Goltz, *Mittelalterliche Pharmazie und Medizin. Dargestellt an Geschichte und Inhalt des Antidotarium Nicolai*, Veröffentlichungen der Internationalen Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie e. V., Bd. 44, Stuttgart 1976, 33. Дајући тачне тежинске односе у справљеној мешавини у којој се као активне супстанце између осталих налазе и шафран и мирха,

Спектар дејства мирхе је широк. Она има изванредна оториноларинголошка својства, код упала уста, носница, ушију или обољења очних капака, затим даје добре резултате код чирева, али је не мање добра и за гениталије. Плиније пише: „... Ex ecerbo fit medicamentum quod stomatice vocatur, utilissimum oris vitiis, narium, aurium, oculorum caligini. pterygiis, genitalibus et is quas nonas vocant et quae in ulceribus accrescunt... cum croci et aluminis acissi, murrae, mellis Attici selibris...“¹¹⁸ О томе како мирха отклања надутост и грчеве стомака, отвара материцу и потпомаже менструацију и делотворно делује као адстригенс код крварења и појачаног лучења слози из ока, Плиније обавештава: „... inflationes et tormina discutit, urinas et menstrua ciet, suggillata, oculorum epiphoras mitigat...“¹¹⁹ Мирха такође ублажује мигрену и примењује се код обољења тестиса и херније.¹²⁰ Изгледа да посебне резултате даје код упале ока јер се препоручује свим особама, без обзира на пол и узраст и то у комбинацији са јечмом, млеком и медом.¹²¹ У зависности од врсте обољења ока мирха се може комбиновати са вином или тамјаном и водом.¹²² Два секстарија мирхиног сока и један секстариј атичког меда делотворно делују против трахома ока. Плиније наводи и комбинацију мирхе са шафраном и то у одређеној сразмери као још један веома ефикасан лек.¹²³ Плиније наводи и комбинацију мирхе са шафраном и то у одређеној сразмери као још један веома ефикасан лек.¹²⁴ Мирха је често служила и као подлога разним помастима или лековитим мастима познатим под именом *unguenta*,¹²⁵ односно *unguenta ophthalmica* или *oculenta*.

Печ *stactum* се на пастилама и печатима лекара углавном наводи у изразима, *collyrium stactum*¹²⁶, *stactum opobalsamatum*¹²⁷, *stactum chae-*

Маркел пише: *Collyrium dialepidos. Accipit haec: Croci denarii III, spicae nardi d. V, cadmia d. I S, haematitidos d. I, piperis grana V, myrrae d. I, aeris usti d. S, lepidae d. I, gummis d. I, rosae uiridis foliorum purgatorum d. II...* Marcellus, *De medicamentis*, CML V, 8, 197.

¹¹⁸ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XXIII 108.

¹¹⁹ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XX 164.

¹²⁰ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XX, 251.

¹²¹ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XX, 212.

¹²² Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XX 249.

¹²³ Плиније препоручује још један рецепт где мирха показује делотворност, „... post aditur ophacii aridi pondus \times II aut murrae \times I, croci \times I...“ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XXIII 136.

¹²⁴ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XXIII, 136.

¹²⁵ Pliny, *Nat. Hist.*, LCL, XIII 8.

¹²⁶ CIL XIII 10021, 101; AE 1941, 85; AE 1946, 9; AE 1977, 508.

¹²⁷ CIL XIII 10021, 3; CIL XIII 10021, 26; CIL XIII 10021, 48; CL XIII 10021, 69; CIL XIII 10021, 103; CIL XIII 10021, 110; CIL XIII 10021, 148; CIL XIII 10021, 174; CIL XIII 10021, 175.

lidonium¹²⁸, или се јавља као stactus¹²⁹ или stacton.¹³⁰ У нашем случају нема довољно елемената који би указивали на разрешење остатка текста на пастили. У контексту осталих прилога и медицинских инструмената можда треба размишљати о мелему који се као collygium стављао на очи. Очуване димензије пастиле су 2,6 cm × 0,69 cm × 0,67 cm.

Медицински инструменти који припадају инструментаријуму овог очног лекара и хирурга (medicus et chirurgus oculusarius), су нађени на поклопцу бронзане кутије са медикаментима. На основу распореда у којем су инструменти нађени, постављени један наспрам другог, и на основу сачуваних остатака дрвета између, око и на инструментима, чини се да се са довољно аргумената може претпоставити да су били смештени у дрвеној кутији, највероватније формата као и кутија са медикаментима (Т. III, 1; Т. IV, 1—9). Смештај хируршких, па и офталмолошких инструмената у римско доба је двојак: или су смештени у бронзаном цилиндричном тубусу познатим под именом thesa vulnegratia или су се, један наспрам другог или један поред другог налазили у дрвеној кутији. Примерци из Националног музеја у Напуљу,¹³¹ Монтбелеа (Montbelle),¹³² Балчика,¹³³ Келна,¹³⁴ Зомбателџа (Szombathely),¹³⁵ Вермана (Vermand),¹³⁶ Бреше (Brescia),¹³⁷ Морлунга (Morluno),¹³⁸ као и они који су нађени у Сави код Сремске Раче,¹³⁹ показују да су се овакви инструменти углавном чували у текама вулнераријама. Кутија из Верингена (Wehringen)¹⁴⁰ као и ова из Виминацијума (Viminacium) показују да су се инструменти, ако поред сонди, игала и пинцета садрже и скапеле и полуге, морали чувати у нешто увећаним кутијама које су по правилу биле од дрвета. Традиција држања и чувања хируршких инструмената у дрвеним кутијама очувала се све до 19. века.¹⁴¹

Нађено је девет инструмената од којих је осам изливено од бронзе, а један је рађен у комбинацији бронзе, дрвета и гвожђа. У дрвеној кутији која је нажалост очувана само у траговима, нађена су четири скапела, две игле са савијеним крајем у пробојном делу, катаракт-игла са равним пробојним делом, пинцета и полуга.

— скапели (гр. μαχαίρα, σκίλη, лат. culter, scalpellus) (Т. III, 1 d, e, g, h). По Милнијевој типологији припадају типу I A 1.¹⁴² Сечиво скапела је конвексно док је тело које се држало између три прста (палца, кажипрста и средњег прста) хексагоналног пресека и на крају троугаоно проширено. Конструкција скапела (односно дужине и ширине према оси и луку тј. хипотенузи сечива) задовољава све услове потребне за сигуран рад и дуготрајну употребу. Скапели припадају скапелима са двоструким сечивом. Троугаоно проширење дршке скапела које је лежало у шапи, абразивно је обрађено и обликом прилагођено шапи, тако да готово задовољава савремене законе ергономије. Начин њихове обраде указује на то да се мислило и о томе да скапел чврсто стоји и не клизи у руци. Ова врста инструмената је чест прилог у гробовима лекара. Слични примерци су нађени на Мелосу,¹⁴³ Аламбри (Idalium),¹⁴⁴ Бингену (Bingium),¹⁴⁵ Бреши,¹⁴⁶ Залзбургу (Iuvavum),¹⁴⁷ Тријеру (Trier),¹⁴⁸ Стреу (Strée),¹⁴⁹ Келну (Colonia Claudia Ara Agrippensium)¹⁵⁰ и Морлунгу.¹⁵¹ У односу на скапеле из Вермана,¹⁵² Верингена,¹⁵³ Ремса (Durocortorum Remorum)¹⁵⁴ или помпејанске,¹⁵⁵ скапели из Виминацијума показују разлику у димензији дршке и оштрице, али такође и у начину њихове обраде. Они немају декоративност којом се од-

¹²⁸ H. Lieb, *op. cit.*, 112.

¹²⁹ CIL XIII 10021, 15.

¹³⁰ CIL XIII 10021, 28.

¹³¹ J. S. Milne, *Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, Medicina Classica, London 1907 (Reprint 1970) New York 1970, Pl. LIII.

¹³² M. Feugère-E. Künzl-U. Weisser, *op. cit.*, 440, Fig. 2.

¹³³ K. Škropil, *Grabfund in Balčik*, Jahreshefte Österr. Arch. Inst. 15, 1912, 110.

¹³⁴ M. Feugère-E. Künzl-U. Weisser, *op. cit.*, T. 58.

¹³⁵ K. Keleman, *Sabaraiai leletekröl*, Archaeologiai Ertesitő XVII, Budapest 1897, 68—74, Abb. 4.

¹³⁶ F. Beck, *op. cit.*, 59, T. 8, 1.

¹³⁷ E. Künzl, *op. cit.*, 103—104, Abb. 83.

¹³⁸ idem, 105, Abb. 84.

¹³⁹ П. Милошевић, *op. cit.*, Т. II сл. 1 и 2.

¹⁴⁰ H. U. Nuber-A. Radnoti, *op. cit.*, 34, Abb. 4—5; H. J. Kellner, *op. cit.*, 104, Abb. 83.

¹⁴¹ E. Bennion, *Stari medicinski instrumenti*, Beograd 1979, 106 sl. 11; 110 sl. 4; 130 sl. 21; 174 sl. 23.

¹⁴² J. S. Milne, *op. cit.*, 26—27, Pl. III 2a; V 3—6.

¹⁴³ Скапели потичу из некрополе у Мелосу и датирају се у раноцарски период, E. Künzl, *op. cit.*, 40, Abb. 10.

¹⁴⁴ Поред два скапела нађена је спатула и пинцета, E. Künzl, *op. cit.*, 55, Abb. 23.

¹⁴⁵ J. Como, *Das Grab eines römischen Arztes in Bingen*, Germania IX, 1, 1925, 152—162.

¹⁴⁶ M. Tabanelli, *op. cit.*, 39; E. Künzl, *op. cit.*, 103, Abb. 82.

¹⁴⁷ E. Künzl, *op. cit.*, 114, Abb. 89.

¹⁴⁸ H. Cüppers, *op. cit.*, 26, Abb. 15.

¹⁴⁹ J. S. Milne, *op. cit.*, 30, Pl. VI, 2.

¹⁵⁰ M. Tabanelli, *op. cit.*, T. XX 4—5.

¹⁵¹ E. Künzl, *op. cit.*, 105, Abb. 84.

¹⁵² idem, 69, Abb. 43, 5—7.

¹⁵³ H. U. Nuber-A. Radnoti, *op. cit.*, 35, Abb. 5.

¹⁵⁴ M. Feugère-E. Künzl-U. Weisser, *op. cit.*, T. 61, 2.

¹⁵⁵ E. Gurtl, *op. cit.*, 513, T. III 87—88.

ликују скалпели из Констанце (Tomis) и Мале Азије¹⁵⁶ или Вормса (Borbetomagus)¹⁵⁷ али њихова једноставност, функционалност и квалитет материјала упућују ипак на једног солидног произвођача овакве врсте инструментаријума.

— игле-куке (гр. ἄγκιστρον, лат. hamus, hamulus, acutus) (Т. III, 1 а, б). Припадају типу игала са једним савијеним крајем. Њихов опис и употребу детаљно дају Келз,¹⁵⁸ Гален¹⁵⁹ и Паул из Егине.¹⁶⁰ Гален препоручује сву могућу опрезност приликом интервенције овом врстом игала. Глава игле је лоптастог облика, док је тело игле биконичног облика и хексагоналног пресека и изливено на исти начин као и скалпели. Игла је профилисана на прелазу главе у тело игле. Директна аналогија за овај тип игала није могла да се утврди. Типолошки најсличније су игле из Бингена¹⁶¹ и Ремса.¹⁶² Функција игле, у овом случају, била је да фиксирају у току операционог поступка очне мишиће, било оне који се окрећу око вертикалне, хоризонталне или сагиталне осовине.¹⁶³ Ове игле нису карактеристичне само за очну хирургију већ се, ad vulnere, употребљавају за фиксирање околног ткива приликом отворених рана или током операције.

— катаракт-игла (лат. acus) (Т. III, 1 с; Т. IV, 9). Представља специфичан инструмент намењен операцијама катаракте ока. Глава игле је вретенасто задебљана и сужава се ка профилисаном и фасетираном орнаментисаном телу. Врх игле је праван и у пробојном делу оштар. Аналогни примерци потичу из Монтбелеа,¹⁶⁴ а разлика је само у начину обраде тела игле које је на примерцима из Монтбелеа спирално жљебљено. Сличне игле које Л. Ј. Близик назива „итал-

ским“¹⁶⁵ потичу из Мале Азије,¹⁶⁶ Мелоса¹⁶⁷ и Келна.¹⁶⁸ Овај тип игала чува се у музејима Пола Гетија и у Виржинија музеју у Лос Анђелесу.¹⁶⁹

— пинцета (гр. λαβίς, μυδίων, лат. vulsella, volsella) (Т. III, 1f; Т. IV, 6). Овај примерак припада типу пинцета за епилацију. Глава пинцете је конична и профилисана, док су краци равни и квадратног пресека. На крајевима су ојачани и на унутрашњим странама назубљени. Типолошки исте пинцете нађене су на Мелосу,¹⁷⁰ а сличне пинцете потичу из Париза,¹⁷¹ Ремса,¹⁷² Келна,¹⁷³ Нијмегена,¹⁷⁴ Зомбатељнија¹⁷⁵ и Ашерслебена (Aschersleben).¹⁷⁶ Назубљеност крајева на унутрашњим странама указује на то да пинцета није служила само за епилацију, већ је могла да има и друге намене. Поједине пинцете су служиле и за хватање и фиксирање ткива или предмета. Пинцете из Берлинског музеја са клизајућим прстеновима од танког бронзаног лима на крацима то јасно показују.¹⁷⁷ Претпоставка да су служиле за вађење других инструмената из ватре чини се претераном и смелом.

— полуга (гр. αναβολεύς, μοχλίσκος, лат. elevatorium) (Т. III, 1 i; Т. IV, 1). Представља инструмент којим су се одизали капци. Рабена је у комбинацији бронзе, дрвета и гвожђа. Крајеви полуге су савијени и у односу на осу тела полуге налазе се управно један према другом. Веће полуге служиле су као елеватори приликом фрактура костију. Паул из Егине нас обавештава у којим случајевима и када се употребљава овај инструмент и даје његов опис.¹⁷⁸ Примерци из Бингена,¹⁷⁹ Ашерслебена,¹⁸⁰ Луџија (Luzzi)¹⁸¹ и музеја у Напуљу¹⁸² иду у прилог таквом опису.

¹⁶⁵ L. J. Bliquez, *Greek and Roman Medicine*, Archaeology 34/2. Mart-April 1981, 17.

¹⁶⁶ M. Feugère-E. Künzl-U. Weisser, *op. cit.*, T. 60, 2.

¹⁶⁷ E. Künzl, *op. cit.*, 40, Abb. 10, 4.

¹⁶⁸ idem, 98, Abb. 78.

¹⁶⁹ E. Künzl-D. Anker, *Eine serie von fälschungen römischer medizinischer Instrumentarien*, Archäologisches Korrespondenzblatt 16, Mainz 1986, 333—339, T. 53, 10, 12; T. 54, 2.

¹⁷⁰ E. Künzl, *op. cit.*, Abb. 41, 1.

¹⁷¹ E. Gurtl, *op. cit.*, 512—513, T. II 53.

¹⁷² Потичу из гроба очног лекара (Gaius F. Severanus), J. S. Milne, *op. cit.*, 92, T. XXVI 6.

¹⁷³ M. Feugère-E. Künzl-U. Weisser, *op. cit.*, T. 59, 1.

¹⁷⁴ E. Künzl, *op. cit.*, 94, Abb. 75.

¹⁷⁵ K. Keleman, *op. cit.*, 73, Abb. 4.

¹⁷⁶ E. Künzl, *op. cit.*, 101, Abb. 80, 2.

¹⁷⁷ E. Gurtl, *op. cit.*, T. II 59 a, b.

¹⁷⁸ Paulus Aegineta, CMG IX 2; VI 106; J. S. Milne, *op. cit.*, 134, Pl. XLI 1.

¹⁷⁹ J. Como, *op. cit.*, 156, Abb. 2, 10—13.

¹⁸⁰ E. Künzl, *op. cit.*, 101, Abb. 80, 4.

¹⁸¹ idem, 106, Abb. 85, 11.

¹⁸² J. S. Milne, *op. cit.*, XLI 1.

¹⁵⁶ M. Bucovala, *Atestari arheologice ale practicirol medico-farmaceutice in Dobrogea*, Pontica X, 1977, 93, fig. 1—6.

¹⁵⁷ E. Künzl, *Medizinische Instrumente aus dem römischen Altertum im städtischen museum Worms*, Der Wormsgau Bd. 13, 1979/81, Worms am Rhein 1981, T. 3, 3—4.

¹⁵⁸ Celsus, *De medicina*, LCL, VII, 7.

¹⁵⁹ Гален препоручује сву могућу опрезност приликом интервенције овом врстом игала, Гален II 669, цитирано по J. S. Milne, *op. cit.*, 87—88.

¹⁶⁰ Paulus Aegineta, CMG, IX 2; VI, 5, VI 18, VI 30.

¹⁶¹ J. Como, *op. cit.*, Abb. 3, 15.

¹⁶² M. Feugère-E. Künzl-U. Weisser, *op. cit.*, T. 65, 1.

¹⁶³ „... Померање ока у свим правцима врше четири права и два коса очна мишића. По два су мишића увек антагонисти и покрећу очну јабучицу око исте осе...“ *Medicinska enciklopedija* JLZ, knj. 5, Zagreb 1970, 23.

¹⁶⁴ M. Feugère-E. Künzl-U. Weisser, *op. cit.*, T. 53—55, Farbt. III.

Бронзана кутија са медикаментима и инструментима лежала је на палети од камена (Т. IV, 17). Палета је у облику квадрата са косо засеченим странама и трапезоидног је пресека. Страна на којој је палета лежала на земљи је конкавна на два места. Ова удубљења су настала највероватније због мешања и припремања медикамената. Не треба искључити могућност да су се палете производиле управо са оваквим удубљењима како би што ефикасније задржале прах. Да такве палете припадају инструментарију лекара и фармацеута потврђује и сцена на надгробном споменику из Солина.¹⁸³ Такве палете нађене су у гробовима лекара у Залзбургу,¹⁸⁴ Луцију,¹⁸⁵ Морлунгу¹⁸⁶ и Верману.¹⁸⁷ Један примерак палете потиче и из Париза.¹⁸⁸ На некрополама у Виминацијуму нађен је већи број палета различитих облика и димензија. Димензије палете су 11,8 cm × 7,4 cm × 0,9 cm.

Димензије инструмената:

1. скалпел (Т. III, 1 g)
2. скалпел (Т. III, 1 h)
3. скалпел (Т. III, 1 d)
4. скалпел (Т. III, 1 e)
5. игла-кука (Т. III, 1 a)
6. игла-кука (Т. III, 1 b)
7. пинцета (Т. III, 1 f)
8. катаракт-игла (Т. III, 1 c)
9. полука (Т. III, 1 i)

Димензије и тежине медикамената:

1. медикамент (Т. III, 3 a)
2. медикамент (Т. III, 3 b)
3. медикамент (Т. III, 3 c)
4. медикамент (Т. III, 3 d)
5. медикамент (Т. III, 3 e)
6. медикамент (Т. III, 3 f)
7. медикамент (Т. III, 3 g)
8. медикамент (Т. III, 3 h)
9. PGENALCROCO (Т. III, 4)
10. PGENALCROCO (Т. III, 4)
11. STACTVM (Т. IV, 12)

¹⁸³ CIL III 2123—Dessau LIS 7799; H. Gummerus, *Der Arztstand im römischen Reiche nach den Inschriften*, Commentationes Humanarum Literarum, T. III, Helsingfors 1932, 103, № 400; B. Gabričević, *Prilog poznavanju antičke farmacije (Na temelju nekih predmeta splitskog arheološkog muzeja)*, Farmakološki Glasnik 11, 1955, 359—362.

¹⁸⁴ Нађена је у скелетном гробу који се датира у III век, E. Künzl, *op. cit.*, 115, Abb. 90, 3.

¹⁸⁵ *idem*, 106, Abb. 85.

¹⁸⁶ *idem*, 105, Abb. 84.

¹⁸⁷ *idem*, 65, Abb. 43, 1.

¹⁸⁸ E. Gurtl, *op. cit.*, 507, 514.

¹⁸⁹ J. S. Milne, *op. cit.*, 10—17.

— очувана дужина 6,2 cm, највећа ширина сечива 0,8 cm, а дебелина 0,20 cm.

— очувана дужина 6,1 cm, највећа ширина сечива 0,8 cm, а дебелина 0,2 cm.

— дужина 8,4 cm, највећа ширина сечива 0,7 cm, а дебелина 0,2 cm.

— дужина 8,5 cm, највећа ширина сечива 0,7 cm, а дебелина 0,19 cm.

— дужина 9,2 cm, дебелина на конусу 0,45 cm, дебелина лоптасте главе 0,7 cm.

— дужина 8,5 cm, дебелина на конусу 0,45 cm, дебелина лоптасте главе 0,8 cm.

— дужина 9 cm, дужина назубљеног дела 1,3 cm, дебелина главе 0,4 cm.

— дужина 8,5 cm, дебелина вртенасте главе 0,46 cm, дужина пробојног дела 1,97 cm.

— дужина 10,2 cm, дебелина 0,62 cm.

— дужина 2,62 cm, највећа ширина 0,69 cm, највећа дебелина 0,67 cm, тежина 1020 mg.

— највећа ширина 1,32 cm, највећа дебелина 0,77 cm, тежина 660 mg.

— највећа ширина 0,88 cm, највећа дебелина 0,93 cm, тежина 420 mg (фрагментован).

— највећа ширина 1,27 cm, највећа дебелина 0,64 cm, тежина 580 mg.

— највећа ширина 1,43 cm, највећа дебелина 0,62 cm, тежина 1590 mg.

— највећа ширина 1,38 cm, највећа дебелина 0,7 cm, тежина 1090 mg.

— највећа ширина 0,75 cm, највећа дебелина 0,53 cm, тежина 1220 mg.

— фрагментован, одговара приближно 1/4 мед., тежина 180 mg.

— дужина 3,2 cm, највећа ширина у средишњем делу 0,52 cm, на крајевима 0,32 cm, највећа дебелина 0,39 cm, тежина 820 mg.

— дужина 3,3 cm, највећа ширина у средишњем делу 0,55 cm, на крајевима 0,37 cm, највећа дебелина 0,39 cm, тежина 825 mg.

— дужина 2,8 cm, највећа ширина 0,7 cm. Тежина и дебелина нису утврђене.

Сви нађени инструменти указују на брижљив начин израде и припадају групи офталмолошких инструмената. Одликују се не само по својој минијатурности и танком сечиву (нпр. код скалпела) већ и по исто тако малим и танким дршкама. Грчки и римски медицински инструменти прављени су од разних материјала: олова, злата, сребра, затим од рогава животиња и кости, дрвета и камена али најчешће од бронзе.¹⁸⁹ Хипократ,¹⁹⁰ Скрибоније Ларг¹⁹¹ и Маркел¹⁹² препоручују бронзу као најпогоднији метал за изра-

¹⁹⁰ *idem*, 14.

¹⁹¹ Scribonius Largus, *Compositiones*, XXXVII.

¹⁹² Маркел бронзу сматра нарочито погодном за израду спатхомела, Marcellus, *De medicamentis*, CML V; XIV, 44.

ду инструмената. За смештај медикамената Маркел препоручује кутије од сребра, док за израду спатхомела сматра бронзу најбољом.

Сви инструменти нађени у гробу овог лекара показују типолошку кохерентност и корелативност што указује да се ради о лекару-хирургу специјалисти за болести ока. Инструменти указују да је он радио врло сложене захвате на оку, као што су катаракта и, судећи по медикаментима, трахом. Катаракта, средњовековни појам који се задржао до данас, и који означава сиву мрену-замућење очног сочива, Римљани називају *suffusio*.¹⁹³ Операције катаракте ока су се могле обавити само посебно направљеним скапелима и посебним тзв. катаракт-иглама. За интервенцију на оку, посебно при лечењу катаракте ока, потребно је било направити што је могуће мањи скапел. Ови инструменти нису специфичност само римског доба. Келз нас обавештава да је Хераклит из Тарантина препоручивао приликом хируршког захвата употребу скапела са оштрим ивицама уз врло опрезно исецање катаракте.¹⁹⁴ На *ex-voto* таблицама нађеним на Акропољу у Атини приказана је кутија са скапелима који су фланкирани са две *susurbitulae* тј. вантузе, чашице за испуштање крви.¹⁹⁵ Друга озбиљнија болест ока са којом се лекар из Виминацијума сигурно сусретао је трахом. Трахом, или како су га Римљани називали *aspritudo* (*pl. aspritudines*) представљао је у то доба веома раширено обољење ока. То је заразно хронично обољење корнеокоњуктивалне мембране ока.¹⁹⁶ Назив ове болести први пут је забележен код Диоскорида.¹⁹⁷ Клиничку слику трахома, под именом аспритудо палпебарум даје и Келз, који каже да крмеливост очију може да буде и неизлечива.¹⁹⁸ Под називом *τράχωμα* ову болест помиње и Паул из Егине.¹⁹⁹ Раширеност ове болести је у тесној вези са војничким начином живота. Познато је да у време када лекар из Виминацијума живи, легионари могу да служе војску далеко од места регрутовања, односно да пребивају у различитим географским просторима.²⁰⁰ Операција катаракте ока вршена је у римско доба. О томе нас уз детаљан опис тока операције

обавештавају Келз и Паул из Егине.²⁰¹ Антички лекари су катаракту сматрали за течност која се слила одозго и згуснула у виду опне у празном простору између дужице и сочива. Из тих разлога они су, да би извршили екстракцију катаракте, очну јабучицу пробијали посебном тзв. катаракт-иглом коју Келз назива апус. Келз који познаје анатомију ока, каже да уколико се оперише лево око треба операцију изводити десном руком и обрнуто. Претходно, упозорава Келз, око треба имобилисати.²⁰² Вероватно се мисли на претходно медикаментно имобилисање у ширем смислу неким од опојних средстава али и на механичко применом игле-куке (*hamus*) и полуге (*elevatorium*). Претходни поступак, ток операције и постоперационо медикаментно збрињавање оболелог говори у прилог томе да се делатност античких лекара није сводила само на отклањање механичких предмета из организма и применом народне, традиционалне медицине, већ су у себи обједињавали одличне и теоретичаре и практичаре уз солидно познавање анатомије.²⁰³

Питање произвођача ових инструмената остаје отворено. Не треба заборавити географски најближу и типолошки хомогену збирку инструмената која се чува у Археолошком музеју у Загребу. Она упућује на размисљање и могућност постојања радионице и произвођача медицинских инструмената у Сисцији, једној од ковница у овом делу Римске империје. Наравно, мисли се пре свега на период када ковница почиње са производњом тј. од III века па надаље. Уникатни примерак сонде са печатом *CARANTI*, још један је елеменат који упућује на могућност производње инструмената у тим географским просторима.²⁰⁴ Бројни појединачни налази медицинских инструмената из Виминацијумских некропола упућују и на могућност локалне производње али о томе бар за сада нема довољно доказа који би афирмисали такву претпоставку. Типолошка сличност инструмената у ранодарском периоду указује да на територији римске империје, највероватније у оквиру неке од постојећих ковница треба очекивати можда само један центар који је служио за производњу и дистрибуцију ових инструмената.

Прилози у гробу, балсамариј, фрагментована стаклена боца, дрвена кутија са медицинским инструментима, бронзана кутија са медикамен-

¹⁹³ Celsus, *De Medicina*, LCL, VII 7, 13–14; AE 1976, 342 (at *suffus (iones)*).

¹⁹⁴ E. Bennion, *op. cit.*, 137.

¹⁹⁵ J. S. Milne, *op. cit.*, 170, Pl. IV.

¹⁹⁶ Trahom, *Medicinska enciklopedija* JLZ, knj. 6, Zagreb 1970, 261–267; G. C. Boon, *op. cit.*, 10.

¹⁹⁷ E. Gurtl, *op. cit.*, 398–399; M. Wellmann, *Dioskurides*, RE V/1, 1131–1142.

¹⁹⁸ Celsus, *De Medicina*, LCL, V 1–25; VII 7.

¹⁹⁹ Paulus Aegineta, CMG IX 1; III 22, 12, VII 16, 51; CMG IX 2; 345, 1.

²⁰⁰ Ritterling, *Legio* RE XII/1, 1186–1328; W. Kubitschek, *Legio* RE XII/2, 1329–1837.

²⁰¹ Celsus, *De Medicina*, LCL, VII 7.

²⁰² Paulus Aegineta, CMG IX 2; VI 21.

²⁰³ H. Mäder, *Die römische Augenheilkunde um die Zeitenwende nach den Darstellungen des Celsus*, Das Altertum 12, 2, Berlin 1966, 103–107.

²⁰⁴ Z. Gregl, *Die Sonde mit »CARANTI« Inschrift aus Siscia*, Archäologisches Korrespondenzblatt 13, 2, Mainz 1983, 241–243.

тима, камена палета и новац, упућују да је крајем последње деценије I века или најкасније у првој деценији II на једној од некропола Вими-нацијума био сахрањен лекар-специјалиста за болести ока, *medicus et chirurgus ocularius*. Остаје отворено питање да ли се ради о војном или цивилном лекару. Најближа епиграфска потврда једног лекара потиче из Дробете. Споменик је датован у III век, а сахрањен је *medicus VII Claudiae*.²⁰⁵ Још један *medicus cohortis II Aureliae Dardanorum* помиње се у Равни (*Timacum minus*).²⁰⁶ У саставу вексилације легије XI Clau-

diae за провинције Горњу и Доњу Мезију, такође се налазио један *medicus*.²⁰⁷ Епиграфски је потврђено да се у саставу било које формације римске војске (преторијанци, легионари, аукс-лијари и флота) налазио један или више лекара. Медицинска служба и лекари у легијама налазили су се под командом *praefectus castrorum*.²⁰⁸ *Medicus legionis* је имао значајан положај у римској војсци било да се налазио у рангу *im-munes*,²⁰⁹ *ordinarius*²¹⁰ или је био *medico duplicario*.²¹¹ Досада је са територије римске империје епиграфски потврђено преко 400 лекара.²¹²

11. мај 1987.

UDK: 904(497.11) "652": 615.47 (37)

MEDICUS ET CHIRURGUS OCULARIUS DE VIMINACIUM

MIOMIR KORAC, Institut Archéologique, Belgrade

Les fouilles archéologiques de sauvetage dans l'espace des nécropoles méridionales de Viminacium, au site «Više Grobalja» au cours de 1985 ont révélé une tombe dont on peut supposer à juste titre qu'elle fut celle d'un médecin. La tombe, marquée par G1—1075 représente la tombe où l'ensevelissement est fait par crémation du défunt. L'analyse anthropologique a permis d'établir que le défunt était de sexe masculin et âgé d'environ 40 ans. L'ensevelissement a été fait dans une simple fosse funéraire aux dimensions 1,33×0,48×0,45 m. L'orientation de la tombe est S—N avec un décalage de 6 degrés vers l'ouest. Les parois de la tombe sont brûlées rouge sur une épaisseur d'environ 0,02 m. et recouvertes par endroit d'une couche de suie de 0,05 d'épaisseur. Le fond de la tombe est brûlé brun et recouvert d'une couche de suie de 0,05 d'épaisseur. Sur la mince couche de suie les os brûlés du défunt sont répandus mêlés à la cendre.

Au fond de la tombe dans la partie nord une monnaie de bronze, un as de Nerva frappé à Rome en 96 (Pl. III, 2, Pl. IV, 14), a été trouvé parmi les os brûlés. Il bournit le *terminus post quem* des funérailles. Un autre élément relevant pour la datation de cette tombe est son rapport avec d'autres tombes de la nécropole (Fig. 1). Au moment où la tombe fut creusée la partie nord du II étage de la tombe à crémation, marquée G1—1076, a été endommagée, tandis que le coin nord-est et en partie la paroi est de la tombe ici analysée, (G1—1075) ont été démolies par la tombe à crémation marquée de G1—1499. Le rapport chronologique de ces trois tombes est le suivant: chronologiquement l'ensevelissement le plus ancien est celui, par crémation, de la tombe G1—1076. Cette crémation a dû avoir lieu avant l'année 96 sans conteste, mais il n'est pas possible pour le moment d'en établir la date avec plus de précision. Dans cette

tombe, à la nivelette supérieure deux pièces de monnaie en bronze ont été découvertes, couvertes d'une couche relativement épaisse de corrosion et de patine. Selon les observations faites sur place elles pourraient être situées au I-er siècle. Comme matériel funéraire deux cruches et une écuelle de forme paléoimpériale, des boucles d'oreilles en fil d'or mince du type anneaux et des veilleuses du type lampe *firma* au cachet F'ESTI. La tombe G1—1075 est chronologiquement plus récente, les funérailles ayant eu lieu après 96. Le matériel funéraire trouvé dans cette tombe ne permet pas une datation plus précise (des fragments de plusieurs vases divers sans éléments permettant la reconstitution et des fragments de calotte d'un bouton en bronze).

Près de la paroi ouest de la tombe G1—1075 le bord épaissi en anneau autour d'un fragment conique de col, probablement d'un flacon en verre vert, a été trouvé, mais sans éléments suffisants pour un classement typologique plus précis (Pl. IV, 16). Au fond de la tombe dans la partie orientale un balsamaire en verre vert clair, typologiquement daté de la fin du I-er et du début du II-e siècle, (Pl. IV, 15), a été également trouvé et près de lui une boîte en bronze aux instruments médicaux et médicaments. Le coffret est en tôle de bronze mince avec le couvercle qui était inséré dans les rainures. Les rainures sont obtenues en prolongeant de 0,004 à 0,005 m. trois parois du coffret, les deux longitudinales et une latérale, et en repliant à angle droit ces prolongements. La partie

²⁰⁵ CIL III—14216, 9—ILS 7150a, M. Valerius Longinus, med. leg. VII Cl; R. W. Davies. *The Medici of the Roman Armed forces*, Epigraphische Studien Bd. 8, Düsseldorf 1969, 84—99; H. Gummerus, *op. cit.*, № 394.

²⁰⁶ AE 1903, 290, T. Aelius Martialis med. coh. II Aur. Dar.

²⁰⁷ CIL III 7449, Municipium Montanensium, med(icus) Aurel(ius) Artemo. Напис се датује у 155. годину, R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*, Epigraphische Studien Bd. 1, Köln-Graz 1967, 89.

²⁰⁸ G. Webster, *The Roman Imperial Army of the first and second centuries A. D.*, London 1969, 251.

²⁰⁹ A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Köln—Graz 1967, 45.

²¹⁰ CIL VII 690; CIL VIII 18314.

²¹¹ CIL VII 1144.

²¹² H. Gummerus, *op. cit.*, 103.

non prolongée servait à insérer le couvercle, fait également en tôle de bronze mince (Pl. IV, 17). Un des côtés du couvercle, celui où le coffret était fermé, est profilé et renforcé afin de servir plus efficacement à l'ouverture et à la fermeture. En fonction de ce côté du couvercle une petite dent a été appliquée sur une des parois latérales du coffret. Elle servait à la fermeture fixe du coffret au moment où il n'était pas en service. Comme le couvercle elle est faite soigneusement, car ils devaient fermer bien le coffret étant donné son contenu, qui comportait en plus des médicaments en forme de pillules également ceux en poudre. Les dimensions du coffret sont $0,135 \times 0,073 \times 0,001$ m. (0,012 à l'endroit profilé et renforcé). L'intérieur de la boîte est partagé en trois par de la tôle de bronze mince. Celle-ci part des coins des parois latérales et elle est courbée de sorte qu'elle forme deux espaces semi-circulaires pour le logement des médicaments. Dans les deux espaces des médicaments ont été trouvés: de structure compacte en forme de pastilles, c'est à dire des *catapotia* reliés au *vehiculum*, tandis que l'espace central (la partie restante du coffret) servait aux médicaments en poudre sous forme de *parapasta*.

Dans un des compartiments semicirculaires 7 médicaments de forme approximativement circulaire, plate ont été trouvés, ainsi qu'un médicament de forme cylindrique aux parois arrondies. Les médicaments sont de couleurs brunes et grises, mais de nuances différentes, ce qui indique des processus d'oxydo-réduction différents, autrement dit la composition chimique différente (Pl. III, 3). Le poids des médicaments varie dans les limites approximatives de 600 à 1800 mg. ce qui indique un emploi très précis des balances. Ces rapports de poids sont en corrélation avec des mesures romaines dites sèches par *obolos*, qui est approximativement de 660 mg. ou par *scripulum*, dont le poids est d'environ 1160 mg.

Dans l'autre compartiment latéral trois médicaments en forme de fuseau ont été trouvés. Deux sur trois portent le même texte: PGENALCROCO, la lettre L dans le mot *genal* est donnée en ligature (Pl. III, 4; Pl. IV, 10, 11). En forme développée la texte serait le suivant: *P(astilli) (ad) genal(is) croco(des)*. Traduit cela indique un médicament pour le soin des paupières à base de safran. Un texte pareil marqué sur des pastilles n'est pas connu jusqu'à présent. Des textes sur des pastilles au contenu semblable sont

connus, comme par exemple *ad cicatrices* (pour les cicatrices), *ad lippitudinem* (contre les enflures), *ad cicatrices et aspritudines* (pour les cicatrices et contre le trachome), *ex ovo* etc. La forme *crocodes* apparaît sous diverses formes, mais dans les sceaux des médecins et des oculistes aussi. Ces sceaux peuvent être en forme de triangle, de pentagone, d'hexagone, cylindriques ou de forme habituelle de plaque aux bord biaisés. Le mot *crocodes* (équivalent de l'appellation actuelle de safran) est habituellement abrégé dans le texte en *croco*, mais il se manifeste aussi dans plusieurs autres formes autonomes ou dans le cadre d'une expression comme par ex. *crocodes dislepidos*, *crocodes diamyseos*, *crocodes diynudinum*. Il en est de même avec le mot *gena*, *ae* qui indique entre autres les paupières et se trouve dans des sceaux sous formes diverses, mais presque toujours avec la préposition *ad*. par ex. *ad genarum cicatrices cheliodonium*, *ad genas scissas et claritatem discoricium*, *ad genas et claritatem flogium*, *ad genas euvodes* etc. Les dimensions des médicaments sont $0,032 \times 0,0052$ ($0,0032$) $\times 0,0038$. Du troisième médicament, en fragments, seul le mot STACTUM s'est conservé, mot qui se trouve d'habitude dans les sceaux comme par ex. *collyrium stactum*, *stactum opobalsamatum* ou bien *stactus* ou *stacton*. (Pl. IV, 12). Les dimensions du médicaments sont $0,026 \times 0,0069 \times 0,0067$.

Les instruments médicaux appartenant à la panoplie du chirurgien oculiste (*medicus et chirurgus oculusarius*) ont été trouvés sur le couvercle du coffret de bronze avec les médicaments. Selon la disposition de ces instruments, posés l'un en face de l'autre et selon les restes de bois conservés, trouvés entre et autour des instruments, il nous semble que le nombre d'éléments suffit à l'hypothèse que ceux-ci se trouvaient dans une boîte de bois, probablement aux mêmes dimensions que celle des médicaments (Pl. III, 1; Pl. IV, 1—9). Neuf instruments ont été trouvés dont 8 coulés en bronze et un fait en combinaison de fer et de bois. Il s'agit de 4 scalpels (lat. *culter*, *scalper*, *scalpellus*), 2 sondes en forme de crochet (lat. *hamus*), 1 aiguille (lat. *acus*), 1 pincette (lat. *vulsella*, *volsella*), ainsi qu'une barre.

De tout ce qui précède nous pouvons conclure qu'à la fin du I-er siècle ou au plus tard au début de la première décennie du II-e siècle dans une des nécropoles de Viminacium un *Medicus et chirurgus oculusarius* ait été enseveli.

Римске справе за орање у средњем Подунављу

ИВАНА ПОПОВИЋ, Народни музеј, Београд

Кроз цео римски и рановизантијски период велики проценат становништва бавио се неком од грана пољопривреде, поготово земљорадњом. Познајући само биолошке изворе енергије, човек је, ручним алатом уз помоћ своје снаге и снаге животиња, успео да обрађује знатне површине и да гаји готово све биљке које се и данас култивису. Земљорадња је била основна делатност панонско-балканског подручја и пре него што су ове области потпале под римску власт; римски освајачи донели су, међутим, нове видове организације и експлоатације у које се домаће становништво са мање или више успеха укључивало. Улогу аборигеног елемента у пољопривредним делатностима током првих векова римске власти можемо само да наслутимо, али, услед оскудности података, не и да је потпуно одредимо. Исто тако, недовољно је дефинисана на нашем терену и организација пољопривредних имања јер се подаци које нам римски агрономисти пружају односе на Италију где се пољопривредна организација, како због различитих социјално-економских односа, тако и због климатских и педолошких услова, морала разликовати од организације у балканским провинцијама.¹ Стога је археолошки материјал, дакле налази гвозденог оруђа, пре свега делова справа за орање, један од основних елемената за упозна-

вање интензитета и начина експлоатације земљишта.

Две основне справе за орање, рало и плуг, разликују се међу собом према облику свог радног дела-раоника. Рало има симетричан раоник који само рије и одбацује слојеве земље која се растура на обе стране, док асиметрични раоник, саставни део плуга, одрезује непрекидни траг у земљи и преврће је и слаже правилно на једну, десну страну. Рала са дрвеним раоникима су, судећи према представи на Симфоропољској стели из СССР, била у употреби већ у раном бронзаном добу,² а она са гвозденим раоникима почела су да се користе крајем латенског периода³. У науци постоји мишљење да се у римском периоду употребљавала искључиво ова справа за орање, а да су плугови ушли у употребу тек од XIII века⁴. Ми ћемо, међутим, покушати да, на основу гвоздених остатака справа за орање — раоника, цртала и гределнице (ланца за повезивање рала са колицима), покажемо да су се већ у римском периоду за орање користиле, поред обичног рала, и неке справе које чине прелаз између рала и плуга, па и сам плуг.

РАОНИК (лемеш) се у писаним изворима помиње као *vomer*, *vomis* или *vomeris*. Иначе, антички писци пружају веома оскудне податке о његовим облицима, иако Плиније на једном месту помиње четири типа раоника, од којих су описи три типа врло нејасни, а четврти тип је сечиво са две оштрице са стране које секу корење⁵. То је, највероватније, симетрични раоник ашовастог облика, најраспрострањенији тип раоника кроз цео римски период, а познат још са краја латена.

¹ Римски писци су полемички расправљали о појединим питањима везаним за пољопривреду, о уносности разних парцела имања, као и о броју људи потребних за обрађивање парцеле под одређеном културом. Катон је, нпр., саставио каталог материјала и алата потребних једном газдинству за обрађивање земљишта под маслинама и виновом лозом (Caton et Varro, *De re rustica*, Loeb, 1960, 23). Ове Катонове инвентаре опреме и алата Варон је, нешто касније, подвргао критици (ibid.), а традицију озаквих полемичких расправа о пољопривреди наставио је, затим, Колумела, дајући низ практичних савета за што економичније експлоатисање земљишта (S. Dorigny, u: Daremberg-Saglio, IV/2, 1877—1919, 916—927).

² Ю. А. Краснов, *Совјетскаја археологија*, 3, 1982, 66, Рис. 2, 1, 2.

³ G. Jacobi, *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching*, 1974, 67.

⁴ B. Bratanič, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, II, 1954, 279.

⁵ Plinius, *Nat. hist.*, 18. 171—2.

У мезијско-панонској области нису до сада нађени преримски раоници; међутим, на основу налаза из суседних области, може се закључити да су источно и западно од ове територије постојале на крају I миленијума пре н. е. две различите традиције у облику раоника, па самим тим и у конструкцији рала. У Бугарској и у Румунији постоје бројни налази једног специфичног типа раоника кашикастог облика са пластичним ребром на спољној страни чија дршка понекад на врху има повинут клин за фиксирање (сл. 2. 1). У Бугарској најстарији примерци оваквих раоника датују се у крај IV и почетак III века пре н. е. (Калојново, три раоника из села Мирково),⁶ а у Румунији, у II—I век пре н. е. (раоници из Влашке, раоник из оставе оруђа из Cetățeni din Valea, раоник из Grădiștea Muncelului).⁷ У обе области овај тип раоника наставља да се употребљава и у римском периоду, упоредо са симетричним троугластим раоником који је у том времену најраспрострањенији (остава алата из IV века из села Блгарин, у Бугарској,⁸ остава алата из римског периода из Lechința de Mureșu,⁹ остава из II—III века из Dedrăda¹⁰ и други налази у Румунији).¹¹

Међутим, у црноморској области искључиво се овакав кашикасти тип раоника, који се појављује у IV веку пре н. е. (Панское), користи све до IV века н. е. (Батарейка).¹² Постоји мишљење да је овај тип хеленистичког порекла и да је преко Тракије доспео у Дакију.¹³ С друге стране, западно од панонско-балканског подручја у преримском периоду срећемо други тип раоника, келтске традиције. То су дуги и уски раоници, најчешће на врху ушпиљени, а у горњем делу повијени тако да се са унутрашње стране формирају крилица. На тај начин добије-

ни усадник је са унутрашње стране широко отворен и директно прелази у сечиво (сл. 2.2). Раоници овог типа нађени су у горњем и средњем току Цетине (Вир код Посушја,¹⁴ Обровац на Цетини,¹⁵ заветна остава у Кијеву¹⁶) и датују се у I век пре н. е.¹⁷ Бројни налази, међутим, потичу са каснолатенских локалитета у Немачкој (Dornburg,¹⁸ Braunsberg,¹⁹ Heidetränk,²⁰ Dünsberg²¹) и Британији (Woodcuts,²² Walthamstow,²³ Silchester²⁴), док примерци из Галије (Азурна обала,²⁵ околина Roucherolles²⁶) имају дуго ушпиљено сечиво одвојено од отвореног усадника слабо наглашеним раменима. Међутим, већ на самом крају латенског периода, у I веку пре н. е., појављује се симетрични, ашоваст тип раоника са широким отвореним усадником и наглашеним раменима која одвајају троугласто сечиво (Идрија код Баче,²⁷ Унец при Ракеку,²⁸ oppidum Heidetränk²⁹) и овакав облик раоника биће у употреби кроз цео римски период.

Упоредо са раоникима ашовастог облика током римског и рановизантијског периода коришћени су и други типови раоника. Налази овог оруђа, релативно бројни у свим деловима Царства, омогућују да се раоници путем типолошке анализе прецизно класификују и обраде. На основу досадашњих налаза овог оруђа раоници из средњег Подунавља се према свом облику могу класификовати у следеће типове и варијанте:

Тип А

Симетрични раоник троугластог сечива са дугим усадником правоугаоног пресека, отвореним на спољној страни. По средини сечива на спољној страни налази се пластично ребро.

⁶ М. Čičikova, *Apulum*, VII/1, 1968, 117—122, нарочито 118, 121—122, Fig. 3—5.

⁷ I. Glodariu, M. Cimpeanu, *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 17, 1, 1966, 20—31, Fig. 1; D. V. Rosetti, *ibid.*, 2, XI, 1960, 401—403 (резиме на франц.), Fig. 3. 1, 2; N. Vulpe, *Dacia*, I, 1957, 147—148, Fig. 3. 2.

⁸ А. Алацов, *Археологија*, VII, 1, 1965, 43—45, Obr. I. 1.

⁹ I. H. Crisan, *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 2, XI, 1960, 300—301 (резиме на франц.), Fig. 4. 1—5, Fig. 5, Fig. 6. 2.

¹⁰ I. Glodariu, M. Cimpeanu, *op. cit.*, 30—31, Fig. 1.

¹¹ Gh. Bichir, *Cultura Carpica*, 1973, 190, Pl. XXIX, 2, 3. Уп. такође нап. 441 и 443.

¹² *Археологија СССР*. Античне государства Северног Причерноморија, 1984, 242, III. LV, 1—9.

¹³ I. Glodariu, M. Cimpeanu, *op. cit.*, 31. Овде се нећемо задржавати на проблемима генезе и развоја овог типа раоника који бугарски аутори називају „трачки тип“ (М. Čičikova, *op. cit.*), а румунски „дачки тип“ (I. Glodariu, M. Cimpeanu, *op. cit.*; Gh. Bichir, *op. cit.*; I. H. Crisan, *op. cit.*; N. Vulpe, *op. cit.*; D. V. Rosetti, *op. cit.*).

¹⁴ Z. Marić, *GZM*, XVII, 1962, 65, T. I, 12, 13.

¹⁵ A. Milošević, u: *Keltoi*, 1984, 68, Sl. 69. 4.

¹⁶ *Ibid.*, Sl. 78.

¹⁷ Налази су добро датовани на основу другог материјала (фибула латенске схеме, копљастих фибула, оружја).

¹⁸ G. Jacobi, *op. cit.*, 67—70, Abb. 21. 3.

¹⁹ *Ibid.*, Abb. 21. 4.

²⁰ A.-M. Müller-Karpe, *Germania*, 55, 1977, 58, Abb. 9. 2—11.

²¹ G. Jacobi, *op. cit.*, Abb. 21. 6.

²² W. H. Manning, *Journal of Roman Studies*, LIV, 1964, 60—62, Fig. 6, A, B, C.

²³ *Ibid.*, Pl. VIII, 3.

²⁴ *Ibid.*, Pl. VIII, 2.

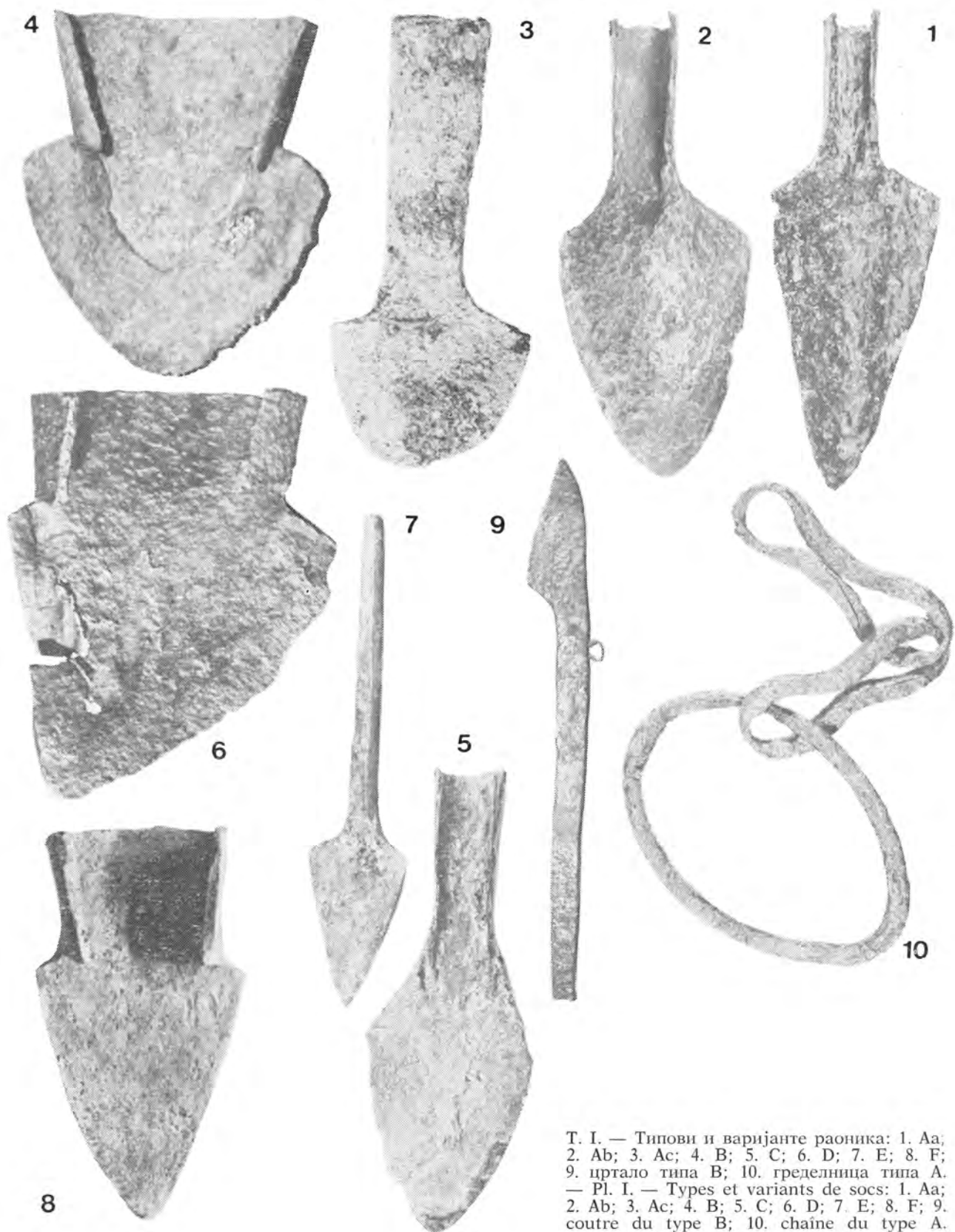
²⁵ S. Reinach, *Catalogue illustré du Musée des Antiquités Nationales*, I, 1917, 275, Fig. 27 8, № 1478.

²⁶ *Ibid.*, 276, Fig. 278, № 18 010.

²⁷ S. Gabrovec, *Slovenski etnograf*, VIII, 1955, 10, T. II, 2, 5; M. Guštin, u: *Keltoi*, 1984, 52, Sl. 13. 8; G. Jacobi, *op. cit.*, 69, Abb. 21. 1.

²⁸ S. Gabrovec, *op. cit.*, T. I, 2.

²⁹ A.-M. Müller-Karpe, *op. cit.*, Abb. 9. 1.

Т. I. — Типови и варијанте раоника: 1. Аа; 2. Аб; 3. Ас; 4. Б; 5. С; 6. Д; 7. Е; 8. Ф; 9. црпало типа В; 10. гределница типа А.
— Pl. I. — Types et variants de socs: 1. Aa; 2. Ab; 3. Ac; 4. B; 5. C; 6. D; 7. E; 8. F; 9. coudre du type B; 10. chaîne du type A.

Варијанта а (сл. 1.1)

Сечиво је издужено са врло шиљатим врхом, копљастог облика.

Налази: Караташ (крај IV — почетак V в.),³⁰ (Т. I, 1), Pontes (IV в.),³¹ Салдум (IV в.),³² Бољетин, 3 ком. (IV в.),³³ Шевица — лок. „Бунар“,³⁴ Ушће код Обреновца, 2 ком. (II—III в.),³⁵ Инђија (II—IV в.),³⁶ Ваљево — лок. „Глоговац“,³⁷ Равна код Књажевца,³⁸ Осијек (II—III в.),³⁹ кастел Răcari у Олтенији (II—III в.),⁴⁰ Iatrus (IV—V в.),⁴¹ и Садовец (VI в.)⁴² у Бугарској.

Варијанта б (Сл. 1.2)

Сечиво је облика троугла са заобљеним врхом.

Налази: Сремска Митровица (II—IV в.),⁴³ Бољетин, 3 ком. (IV в.),⁴⁴ (Т. I, 2), Салаковац,⁴⁵ Губеревац (II—IV в.),⁴⁶ Власеница, лок. „Миштанска коса“ (III—IV в.),⁴⁷ Бровић код Обреновца, 2 ком. (III—IV в.),⁴⁸ Mărculeni (II—III в.),⁴⁹ у Румунији, Gorsium (IV—V в.),⁵⁰ у Мађарској.

Варијанта с (Сл. 1.3)

Сечиво је кратко, лунуластог облика.

Налази: Сремска Митровица (III—IV в.),⁵¹ (Т. I, 3).

³⁰ И. Поповић, *Римско и рановизантијско оруђе од гвозда у српском Подунављу и Поморављу* (докторска дисертација у рукопису), 1985, 200, Т. XLVII, 3.

³¹ *Ibid.*, 201.

³² *Ibidem*

³³ *Ibidem*

³⁴ *Ibidem*

³⁵ *Ibid.*, 202.

³⁶ D. Dimitrijević, *Arheološki pregled*, 7, 1965, 149—156, Т. LIX, 3.

³⁷ И. Поповић, *op. cit.*, 202.

³⁸ *Ibidem*

³⁹ J. Brunšmid, *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva*, VI, 1902, 137, Sl. 59, 17.

⁴⁰ D. Tudor, *Apulum*, V, 1964, 245, 255—256, Fig. 5, 20.

⁴¹ I. Welkov, *Germania*, 19, 1935, 152, 156, Abb. 5, 5, 6.

⁴² N.-J. Komolka, *Klio*, 47, 1966, 199, 322, Taf. XIX, 333.

⁴³ И. Поповић, *op. cit.*, 202.

⁴⁴ *Ibid.*, 203.

⁴⁵ *Ibidem*

⁴⁶ *Ibidem*

⁴⁷ V. Trbuhović, M. Vasiljević, *Arheološki pregled*, 14, 1972, 168—169, Т. LVIII, 6.

⁴⁸ Д. Бојовић, *Годишњак града Београда*, XXV, 1978, Сл. 2, 15, 16.

⁴⁹ I. Glodariu, A. Zrinyi, P. Gyulai, *Dacia*, XIV, 1970, 223, Fig. 25, 3, 6, Fig. 12, 1—3.

⁵⁰ Sz. Bánki, *Alba Regia*, XIII, 1980, 239, Abb. 20, 2.

⁵¹ И. Поповић, *op. cit.*, 204.

Варијанта d (Сл. 1.4)

Сечиво је трапезоидног облика са заобљеним угловима.

Налази: Pontes (прва пол. IV в.),⁵² Софија, Халита (V—VI в.) и Лозенец у Бугарској.⁵³

Тип В (Сл. 1.5)

Симетрични раоник са троугластим сечивом више или мање заобљеног врха и широким, кратким усадником са крилима која су добијена тако што је задњи део дела за усађивање повијен. Са спољне стране, по средини сечива, налази се пластично ребро.

Налази: Дражај код Гроцке⁵⁴ (Т. I, 4), Pontes (IV—VI в.),⁵⁵ Салдум (IV в.),⁵⁶ Копривница,⁵⁷ Rotenturm an der Pinka и Schandorf bei Pinkafeld у Аустрији,⁵⁸ Gorsium (IV в.),⁵⁹ базилика виле Nemesvámos-Balácarusztla (почетак III в.),⁶⁰ касноаварска некропола Nagyvenium⁶¹ и околна утврђења Aquincum⁶² у Мађарској, римска вила (III—IV в.) на Ступу код Сарајева,⁶³ остава из Типа (V—VI в.)⁶⁴ у Словенији, локалитети културе Черњахов у Украјини⁶⁵, односно Sintana de Mureș у Румунији (București-Lacut),⁶⁶ као и Dehrad (II—III в.),⁶⁷ такође у Румунији.

Тип С (Сл. 1.6)

Асиметрични раоник са дугим, отвореним усадником правоугаоног пресека и сечивом облика делтоида, којем бочни углови нису на истој висини.

⁵² *Ibidem*

⁵³ Љ. Дукров, *Известија на етнографскија институт и музеи*, VIII, 1965, 167, нап. 3, Т. VI, 3, 4.

⁵⁴ И. Поповић, *op. cit.*, 205.

⁵⁵ *Ibidem*

⁵⁶ *Ibidem*

⁵⁷ D. Piletić, *Vesnik Vojnog muzeja*, 17, 1971, 12, Т. XVI, 67.

⁵⁸ L. Schmidt, *Archaeologia Austriaca*, 19/20, 1956, 228, Fig. 1, Fig. 2.

⁵⁹ Sz. Bánki, *Alba Regia*, XVI, 1978, 258, Abb. 2, № 340.

⁶⁰ E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, 1964, 106—107, Taf. LXXXV.

⁶¹ R. Müller, *Alba Regia*, XVII, 1979, 245, Fig. 1, 1.

⁶² M. Pető, *Folia Archaeologica*, XXVI, 1975, 98, Abr. 1.

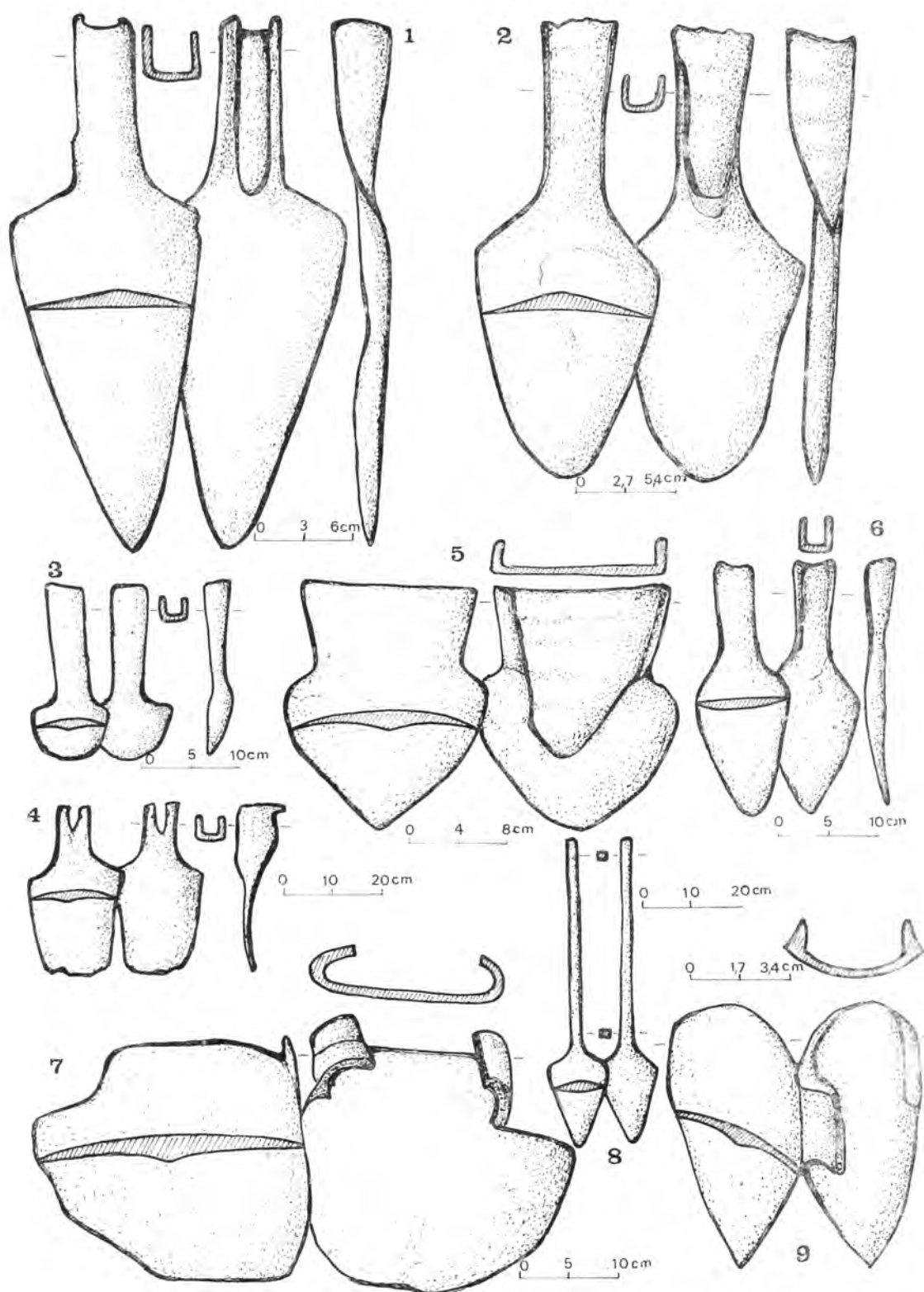
⁶³ G. Cremonšnik, *GZM*, XLII, 2, 1930, 214—217, Т. XIII.

⁶⁴ S. Ciglencečki, *Arheološki pregled*, 22, 1981, 105—106, id., *Balkanoslavica*, 10, 1986, Т. I, 3.

⁶⁵ J. Kudlaček, *Slovenská archeológia*, V, 1957, 369, Obr. 4 десно.

⁶⁶ Gh. Bichir, *Geto-Daci din Muntenia in epoca romană*, 1984, 21, Pl. VIII, 1.

⁶⁷ I. Glodariu, M. Cimpeanu, *op. cit.*, 21, Fig. 2, 1.

Сл. 1. — Типови и варијанте раоника: 1. Aa; 2. Ab; 3. Ac; 4. Ad; 5. B; 6. C; 7. D; 8. E; 9. F. — Fig. 1. — Types et variantes de socs.

Налази: Караташ (IV в.),⁶⁸ (Т. I, 5), Baiconișiliște — локалитет културе Sintana di Mureș у Румунији.⁶⁹

Тип D (Сл. 1.7)

Асиметрични раоник чије је велико сечиво облика правоуглог троугла са заобљеним врхом проширено само на једну, леву страну. Усадник је кратак и широк, са крилцима добијеним тако што је део изнад рамена лучно повијен.

Налази: Инђија — лок. „Брестове меће“, 2 ком. (III—IV в.)⁷⁰ (Т. I, 6), Лисичићи код Коњица (III в.)⁷¹; примерак има троугласто сечиво проширено на средини леве стране и само приближно одговара типу D).

Тип E (Сл. 1.8)

Симетрични раоник стреластог облика са сечивом у облику троугла и дугим трном правоугаоног пресека. Са спољне стране, по средини сечива, налази се пластично ребро.

Налази: Равна (IV в.)⁷² Салдум (IV в.)⁷³ (Т. I, 7), Pontes (IV—VI в.)⁷⁴ Mediana (IV в.)⁷⁵ Градиште—Штрбовац,⁷⁶ околина Будимпеште.⁷⁷

Тип F (Сл. 1.9)

Симетрични раоник са сечивом троугластог облика које директно прелази у широк усадник са крилцима добијеним тако што је задњи део при врху повијен готово под правим углом. Са спољне стране, по средини сечива, налази се пластично ребро.

Налази: Царичин Град (535—615)⁷⁸ (Т. I, 8), Obreja (IV в.)⁷⁹ у Румунији локалитети Черња-

ховске културе у Украјини,⁸⁰ Пастирское (VI—VIII в.)⁸¹ на средњем Дњепру.

ЦРТАЛО (*culter*) помиње само Плиније, и то у већ наведеном пасусу у којем описује типове раоника, сматрајући да је цртало само варијанта раоника.⁸²

Цртало је тешко сечиво у облику ножа, фиксирано на греди тако да сече вертикално испред раоника, правећи површински рез и олакшавајући тиме посао при првом орању. Сматра се да је цртало релативно касно ушло у употребу и да је римски проналазак.⁸³ Међутим, налази цртала у два преримска гроба у Идрији код Баче⁸⁴ и у, вероватно истовременом, гробу у Унцу при Ракеку,⁸⁵ као и на дако-гетским локалитетима из I в. пре н. е. — I в. н. е. (*Cetățeni din Vale*,⁸⁶ *Poiana*⁸⁷) указују да су већ на прелазу старе у нову еру постојали облици рала са црталом, распрострањени, изгледа, у северним провинцијама где је тло тврђе од медитеранског. Међутим, ова, као и већина римских цртала, имају равну тупу страну и била су фиксирана за греду рала. С друге стране, сада су на основу материјала из панонско-балканског подручја са сигурношћу може тврдити да су већ у римско време постојала цртала са рупицом или петљом на тупој страни о чијој ће намени касније бити речи.

Тип A (Сл. 2.4)

Цртало са масивном дршком правоугаоног пресека и великим равним или благо повијеним сечивом троугаоног облика. Тупа страна је равна без рупице или петље за причвршћивање.

Налази: Бољетин, 3 ком. (IV в.)⁸⁸ Лисичићи код Коњица (III в.)⁸⁹ Ступ код Сарајева (III—IV

⁶⁸ J. Kudláček, *op. cit.*, 369, Обр. 4 лево.

⁸¹ В. Д. Гопак, *Совјетскаја археологија*, 2, 1976, 46—56, Рис. 1. 306.

⁸² Plinius, *Nat. hist.*, 18. 171—2.

⁸³ W. H. Manning, *Journal of Roman Studies* LIV, 1964, 63—64.

⁸⁴ M. Guštin, *op. cit.*, 52, Sl. 13. 7; A. Stipčević, *Diadora*, 2, 1962, 143, Sl. 3. 5; S. Gabrovec, *Slovenski etnograf*, VIII, 10.

⁸⁵ S. Gabrovec, *op. cit.*, 10, Т. I, 1. Услови налаза овог гроба нису познати, али се на основу аналогног материјала и близине, претпоставља да је истоветан са гробовима 5 и 18 из Идрије код Баче. Некропола у Идрији припада преримском становништву, а први гробови су вероватно са краја халштатског периода. Гробови 5 и 18 у којима су нађени раоници и цртала могу се, на основу осталог материјала, датовати у I в. пре н. е., а гроб 5, који је млађи и за који постоји мишљење да је римски, припада вероватно крају I в. пре н. е. (*ibid.*).

⁸⁶ D. V. Rosetti, *op. cit.*, 401—402 (резиме на франц.), Fig. 3. 5.

⁸⁷ N. Vulpe, *op. cit.*, 147—148, Fig. 3. 1.

⁸⁸ И. Поповић, *op. cit.*, 211—212.

⁸⁹ I. Čremošnik, *GZM*, X, 1955, 107—136, Sl. 3, 1, T. V, 1.

⁶⁸ И. Поповић, *op. cit.*, 205.

⁶⁹ I. Ionița, *Archeologia Moldoviei*, IV, 1966, 252—253 (резиме на франц.), Fig. 7. Овом типу припада и раоник нађен у Sklabini, у средњој Словачкој, који припада налазу алата, вероватно словенског карактера, из VIII—IX в., в. Hrubec, *Slovenská archeológia*, XIII/2, 1965, 420—422 (резиме на немачком), Abb. 3. 3.

⁷⁰ И. Поповић, *op. cit.*, 206.

⁷¹ I. Čremošnik, *GZM*, X, 107—136, T. V, 2.

⁷² И. Поповић, *op. cit.*, 206.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Ibid.*, 207.

⁷⁵ Д. Пилетић, *op. cit.*, 10, T. X, 45.

⁷⁶ *Ibid.*, 11, T. XIV, 58.

⁷⁷ M. Pető, *Folia Archaeologica*, XXVI, 1975, 98, Abb. 2.

⁷⁸ Б. Мано-Зисн, *Срапунар*, V—VI, 1967, 177, Сл. 37. 3; V. Kondić, V. Popović, *Caričin Grad*, 1977, 217, кат 147, T. XXXI, 2.

⁷⁹ D. Protase, *Autohtonii in Dacia*, 1980, 60, Fig. 12.

в.),⁹⁰ вила у Eisenstadtu у Мађарској (III в.),⁹¹ Dedrad (II—III в.),⁹² Mărculeni (II—III в.)⁹³ и Obreja (IV в.)⁹⁴ у Румунији, као и Садовец (VI в.)⁹⁵ у Бугарској.

Тип В (Сл. 2.5)

Цртало са масивном дршком правоугаоног пресека и великим равним сечивом троугаоног облика. Са тупе стране, на прелазу дршке у сечиво, налази се рупица или петља за причвршћивање.

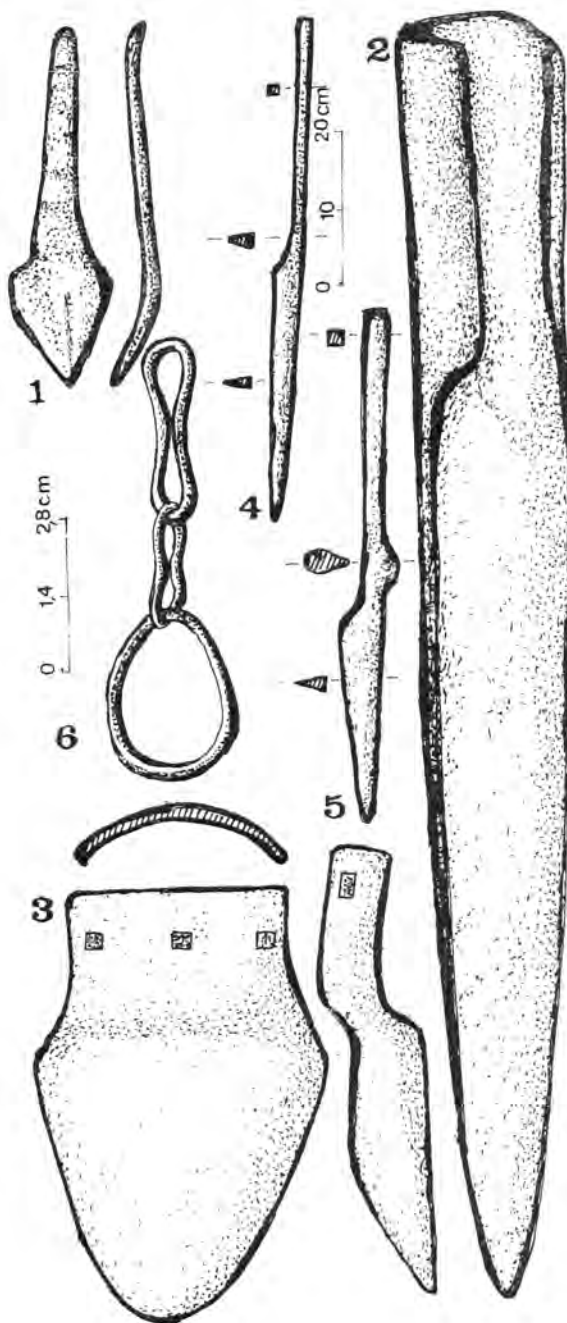
Налази: Бровић код Обреновца (III—IV в.)⁹⁶, Ушће код Обреновца, 2 ком. (II—III в.)⁹⁷ (Т. I, 9), Бољетин (IV в.),⁹⁸ Винковци и Сисак (непоуздано датовани примерци),⁹⁹ Heddernhein код Франкфурта.¹⁰⁰

ГРЕДЕЛНИЦА, ланац којим се греда рала или плуга повезује са колицима, не помиње се у писаним изворима. Мада постоји мишљење да су точкови уведени тек у касноримско време¹⁰¹, за сада најстарији посредни доказ о постојању колица са точковима, повезаних са ралом, су налази гределнице још из каснолатенског периода (Унец при Ракеку,¹⁰² Гурина у Корушкој¹⁰³). Овај ланац је у римском периоду остао непромењен.

Тип А (Сл. 2.6)

Ланац се састоји од дугуљастог котура и две карике у виду издужене осмице.

Налази: Бровић код Обреновца, 3 ком. (III—IV в.),¹⁰⁴ Власеница, лок. „Милиштанска коса“, 2 ком. (III—IV в.)¹⁰⁵ (Т. I, 10), вила Padrag (III в.)¹⁰⁶ и касноаварска некропола Nagyvenim¹⁰⁷

Сл. 2. — Различити делови рала: 1. Кашикасти тип предримског раоника; 2. Предримски раоник келтске традиције; 3. Раоник из Cambodunum-Kempten; 4. Цртало типа А; 5. Цртало типа В; 6. Гределница типа А. — Fig. 2. — Différentes pièces de l'araire: 1. Type préromain de soc en forme de cuiller; 2. Socs préromains de tradition celtique; 3. Soc de Cambodunum-Kempten; 4. Coutre du type A; 5. Coutre du type B; 6. Chaîne du type A.

⁹⁰ G. Čremošnik, *op. cit.*, 214—217, Т. XII.

⁹¹ E. Thomas, *op. cit.*, 137—151, Т. CIV, 7.

⁹² I. Glodariu, M. Cimpeanu, *op. cit.*, 21, Fig. 2, 2, Fig. 4, 2.

⁹³ I. Glodariu, A. Zrinyi, P. Gyulai, *op. cit.*, 2, Fig. 4, 1, Fig. 5, 1, Fig. 21, 3, 4.

⁹⁴ D. Protase, *op. cit.*, 60, Fig. 12.

⁹⁵ I. Welkov, *op. cit.*, 152, 156, Abb. 5, 4.

⁹⁶ Д. Бојовић, *op. cit.*, 189, Сл. 3, 51.

⁹⁷ И. Поповић, *op. cit.*, 212.

⁹⁸ *Ibid.*, 213.

⁹⁹ B. Bratanić, *op. cit.*, 280, Sl. 11, a, b, c.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 20, nap. 34.

¹⁰¹ W. H. Manning, *op. cit.*, 65, сматра да у латену и у раноримско време није било рада са точковима, а претпоставља да је у касноримском периоду такав облик ушао у употребу у римској Британији, мада за то нема доказа, јер му налази гределница нису познати.

¹⁰² S. Gabrovec, *op. cit.*, 10, Т. I, 3.

¹⁰³ B. Bratanić, *op. cit.*, nap. 40.

¹⁰⁴ И. Поповић, *op. cit.*, 214.

¹⁰⁵ В. Трбуховић, М. Васиљевић, *op. cit.*, 168—169, Т. LVIII, 8.

¹⁰⁶ E. Thomas, *op. cit.*, 109—110, Т. LXXXVI.

¹⁰⁷ R. Müller, *op. cit.*, 245—246, Fig. 1, 3.

у Маџарској, остава алата из Mărculenița (II—III в.)¹⁰⁸ у Румунији, остава алата из Тиња у Словенији (V—VI в.)¹⁰⁹ и непоуздано датовани налази из Берака код Вуковара и из Винковаца¹¹⁰.

Раоник, цртало и гределница су једини гвоздени делови справа за орање, па су нам, стога, њихови облици познати. Остали делови рала и плуга, као и целе најстарије справе за орање, били су од дрвета и нису сачувани до наших дана. Међутим, на основу типова познатих гвоздених делова, уз помоћ писаних извора, могуће је донекле реконструисати облик справа за орање, коришћених у римском периоду.

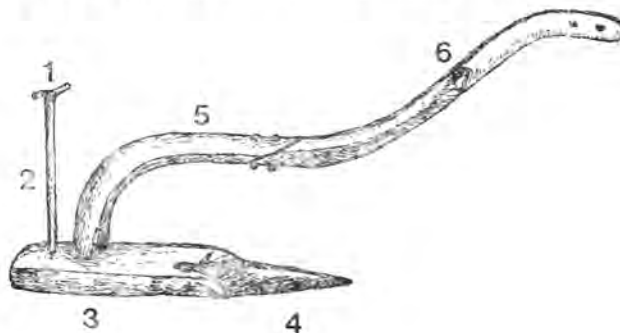
Најстарија справа за орање, рало, је судећи према представи на Симфоропољској стели, на крају III и почетком II миленијума пре н. е. имала једноставну конструкцију и састојала се од једне ручке, праве греде и радног дела—раоника од дрвета.¹¹¹ Облик радног дела био је сличан будаку са једним или два ушљена краја (сл. 3). Рала су, затим, током 3000 година, добила

Сл. 3. — Реконструкција рала са Симфоропољске стеле (Ю. А. Краснов, *Советская Археология*, 3, 1982, 66, сл. 2, 3, 4). — Fig. 3. — Reconstruction de l'araire de la stèle de Symphoropolis.

и друге конструктивне елементе, развијајући се у неколико типова, прилагођених разним условима земљишта и клими. Већ је Хезиод направио разлику између рала начињених од једног комада и оних која се састоје из више делова. Примитивнији облици овог другог типа имали су греду (buris) и пречагу (stiva), конструисане од једног комада дрвета, али са накнадно додатом ручком (temo), док су код развијеног облика рала, које се најчешће среће у римском периоду, три основна конструктивна дела: греда, пречага и дршка, засебни елементи чији међусобни положај може да варира (сл. 4). Једну групу рала чине она код којих је греда повијена, а дршка права, док другој групи припадају справе са равном гредом и повијеном дршком¹¹². Рала са

кривом гредом која чини целину са радним делом имају дугу традицију у југоисточној Европи. Дрвени остаци рала са локалитета Полесско у СССР су на основу C-14 датовани у XIV—XIII

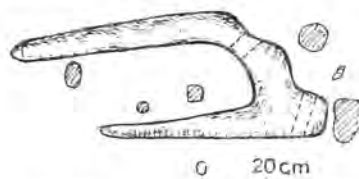
Сл. 4. — Делови рала: 1. manícula; 2. stiva; 3. dentale; 4. vomer; 5. buris; 6. teno. — Fig. 4. — Pièces de l'araire.

век пре н. е.,¹¹³ а рало овог типа представљено је на босфорском новцу из II века пре н. е.¹¹⁴ (сл. 5). На повијеној греди овог типа рала нала-

Сл. 5. — Представа рала на босфорском новцу (Ю. А. Краснов, *Советская Археология*, 3, 1982, 66, сл. 2, 6). — Fig. 5. — Représentation de l'araire sur les monnaies du Bosphore.

зио се отвор за фиксирање раоника или једне дрвене пречаге, тзв. „помоћног раоника“ (сл. 6). На тај начин раоник је био постављен под углом

Сл. 6. — Рало са повијеном гредом са отвором (Ю. А. Краснов, *Советская Археология*, 3, 1982, 66, сл. 2, 8). — Fig. 6. — Araire à chambige courbe pourvu d'un trou.

у односу на тло. Дуги ушљени раоници са усадником келтске традиције били су вероватно фиксирани за „помоћни раоник“ (сл. 7), а преримски раоници кашикастог облика и римски раоници стреластог облика типа Е могли су да буду причвршћени директно за греду (сл. 8). Други тип рала је онај са правом гредом, косо постав-

¹⁰⁸ I. Glodariu, A. Zrinyi, P. Gyulai, *op. cit.*, 208, Fig. 3, 2, 4, Fig. 22, 1—2.

¹⁰⁹ S. Ciglenečki, *Arheološki pregled*, 22, 105—106; id., *Balkanoslavica*, 10, T. I, 2.

¹¹⁰ B. Bratanić, *op. cit.*, 281, Sl. 12, a, b.

¹¹¹ Ю. А. Краснов, *op. cit.*, 66, Рис. 2, 1, 2.

¹¹² A. S. Grow, *Journal of Hellenistic Studies*, XXXIV, 1914, 249—275; G. E. Fussell, A. Kenny, *Annales (ESC)*, 21, 2, 1966, 312—313.

¹¹³ Ю. А. Краснов, *op. cit.*, 66—67.

¹¹⁴ *Ibid.*, 67.

љеном у односу на пречагу (сл. 9, 10), а са њим је уско повезан тип код кога су пречага и повијена греда међусобно одвојени (сл. 11). Овај по-

казује да је овај развијени облик рала са кривом гредом и хоризонталним клизачем (саоником) био најраспрострањенији тип римског ра-

Сл. 7. — Рало са „помоћним раоником“ (K. D. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, 1967, 127, fig. 99). — Fig. 7. — Araire à «soc annexe».

следњи је у ствари развијени облик рала без даске, а са кривом гредом (*curvus aratus*) који помиње и Вергилије у својим стиховима; па је

Сл. 8. — Рало са раоником стреластог облика (Ю. А. Краснов, *Советская Археология*, 3, 1982, 74, сл. 8. 3). — Fig. 8. — Araire à soc en forme de pointe de flèche.

стога познат као „Вергилијев плуг“.¹¹⁵ Овај облик рала, у широкој употреби у римском периоду, имао је основу, клизач или саоник (*dentale*)

Сл. 9. — Рало са правом гредом (K. D. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, 1967, 127, fig. 101). — Fig. 9. — Araire à chambige droit.

за који су одвојено били причвршћени пречага и греда и на који је био фиксиран раоник. На тај начин раоник је био у хоризонталном положају у односу на тло (сл. 4). За клизач или саоник оваквог рала били су фиксирани раоници типа Аа, Аб, Ас, Ад, В, Е и F што, исто тако,

Сл. 10. — Рало са правом гредом (Ю. А. Краснов, *Советская Археология*, 3, 1982, 74, сл. 8. 5). — Fig. 10. — Araire à chambige droit.

ла у средњем Подунављу. Сличну конструкцију имала су, вероватно, и рала са раоникима код којих рамена нису на истој висини (тип С), мада је могуће да ове справе имају још неке кон-

Сл. 11. — Рало са раоником (K. D. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, 1967, 128, fig. 102). — Fig. 11. — Araire dental.

структивне елементе и да чине прелаз од рала ка плугу. С друге стране, раоници без рамена на прелазу усадника у сечиво (тип F), иако највероватније припадају истом типу рала са клизачем (саоником), своје аналогije налазе само на локалитетима културе Sântana di Mureş (IV в.) у Румунији, Черњахов (II—III в.) у Украјини, као и на налазиштима словенске културе Мартиновка у области средњег Дњепра (Пастирское, VII в.).¹¹⁶ Сродност черњаховског и словенског оруђа разумљива је управо због тога што су Словени, пре доласка на Балкан, населили територију на којој су Готи и њима сродна племена били настањени пре миграције на запад. Закључак да су се мање словенске групације задржале као земљорадници у околини Царичиног Града већ пред крај VI в. врло је могућ и њихово присуство се и може наслутити управо на основу неких карактеристика пољопривредног алата. Међутим, основна конструкција најраспрострањенијег типа рала у римском и рановизантијском периоду изгледа да се није разликовала од конструкције словенског рала. С друге стране, на положај појединих саставних делова ове справе утицали су у великој мери клима, влаж-

¹¹⁵ R. Altken, *Journal of Roman Studies*, XLVI, 1956, 97 и даље; K. D. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, 1967, 213—216; G. E. Fussell, A. Kenny, *op. cit.*, 315—316; W. H. Manning, *op. cit.*, 55—57.

¹¹⁶ Cf. п. 79—81.

ност и састав земљишта. Ови елементи условили су да се у Италији користе лаки језичасти раоници,¹¹⁷ док су у Германији, области са оштријом климом, раоници били слични балканско-подунавским, али са другачије решеним проблемом фиксирања за рало (примерак из *Cambo-dunum-Kempten* по облику сечива одговара нашем типу В, али нема крилца, већ је био причвршћен нитнама¹¹⁸ (сл. 2.3).

Значајан напредак у развоју справа за орање представља додавање точкова ралу, што се у Италији, изгледа, догодило касније него у северним провинцијама где налази гределница сведоче о употреби рала са колицима већ на крају старе ере. Слична справа је и Плинијев *plau-moratum* који је у његово време почео да се употребљава у области данашње Швајцарске.¹¹⁹ Велику забуну, међутим, изазвао је Сервијев коментар *Виргилијевих* стихова у којима за плуг употребљава термин *currus* и на основу којег су многи аутори извучили закључак да су већ у *Виргилијево* време и у Италији била у употреби рала са колицима. Међутим Сервијеве речи *agata habent rotas* односе се на стање у време кад је он живео, на почетак V в., док за употребу оваквих справа у ранијем периоду у Италији за сада немамо доказа.¹²⁰ Иако у науци постоји мишљење да су рала са точковима ушла у употребу у касноримском периоду¹²¹ налази гределница, ланца који је повезивао рало са колицима, па према томе и јединог посредног доказа о постојању рала са точковима, омогућују да се почетак употребе овакве справе помери неколико векова уназад. Гределнице, које су увек налажене заједно са симетричним раоником или црталом, у области јужног Норика датоване су, додуше не сасвим сигурно, у крај латенског периода. Међутим, налази сасвим поуздано датованих гределница из области средњег Подунавља сада јасно показују да се рало са колицима у овом региону употребљавало већ у III—IV в. У сваком случају, до додавања точкова ралу, дакле до значајног технолошког напредка у развоју справа за орање, дошло је у северним провинцијама Царства, а не у Италији, где су клима, састав земљишта, али и оријентација на гајење углавном маслина и винове лозе, условили изврстан конзерватизам у развоју пољопривредног оруђа.

О значају балканско-подунавских провинција у развоју и усавршавању справа за орање сведоче и налази цртала. Цртала су у северним провинцијама археолошки посведочена још на

крају старе ере. Она се у Подунављу налазе током целог римског периода и могу да буду саставни део обичног рала или рала са колицима. Међутим, сада су по први пут поуздано датовани налази цртала са рупицом или петљом на тупој страни које су служиле за причвршћивање ланца или узнице којом је цртало било привезано за греду да не би испало из своје рупе за време регулисања. Овакво осигуравање цртала има смисла само код претметног рала или плуга претметњака, справе која је имала једну или две даске које су се могле преметати на једну страну, а која је, иако је имала симетричан раоник, чинила прелаз између рала и плуга.¹²² За сада су, међутим, врло ретки налази прецизно датованих асиметричних раоника,¹²³ али они, као и налази асиметричних цртала,¹²⁴ сведоче да је, иако спорадично, у римско време већ био у употреби плуг.

Дакле у неким деловима Царства, а сигурно на великим имањима у панонској области, већ у III в. су упоредо била у употреби обична рала, рала са црталом, рала са колицима, плугови претметњаци и прави плугови (сл. 12), што говори о интензификацији земљорадње и значају који је ова област имала у производњи жита. Технолошки развој и усавршавање справа за орање који се може констатовати на основу анализе археолошког материјала имао је за последицу, свакако, повећање приноса на оним земљишним поседима где су се те иновације примењивале. Међутим, тешко је разјаснити на који начин се то одразило на економске односе међу постојећим категоријама становништва. Исто тако није лако одговорити у којој мери је домаће становништво могло да се користи тим иновацијама и да се укључи у, за њега компликоване, економске односе које су донели Римљани да би се одржа-

¹²² В. Bratanić, *op. cit.*, 280. Плугови претметњаци нису до сада сигурно идентификовани јер налази цртала типа В из Винковаца и Сиска нису поуздано датовани. W. H. Manning, *op. cit.*, 64—65 био је на добром путу указујући да је нормално претпоставити да су плугови претметњаци, као прелазни облик између симетричног рала и асиметричног плуга, постојали још у римско време, али није имао доказа да потврди своју хипотезу. Међутим, налази цртала типа В у панонској области доказују да је ова справа била већ у III в. позната у овом подручју.

¹²³ Поред наведених примерака из панонско-балканске области познати су нам и налази асиметричних раоника кољастог сечива из Галије (*Compiègne*, в.: S. Reinach, *op. cit.*, 276, Fig. 278, № 28998 — аутор асиметричне раонике погрешно идентификује као цртала) и из Британије (*Dinorben*, в.: W. H. Manning, *op. cit.*, Fig. 5, C).

¹²⁴ Седам цртала нађених у јужној Енглеској, датованих у преримско време, имају оштрицу која није у истој линији са дршком, него помакнута улево, В. Bratanić, *op. cit.*, 280.

¹¹⁷ K. D. White, *op. cit.*, 132—133.

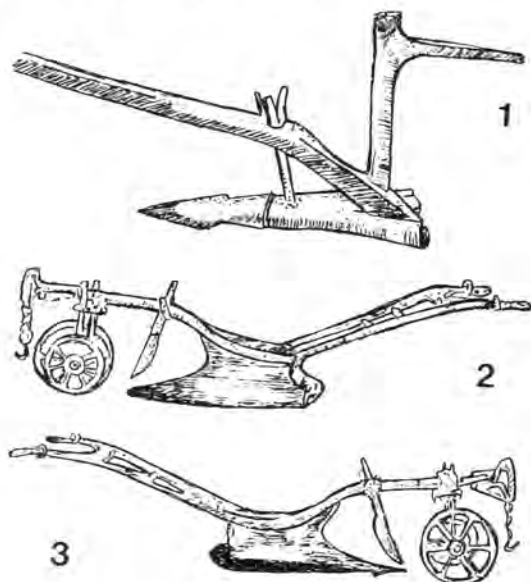
¹¹⁸ W. Schleiermacher, *Cambo-dunum-Kempten. Eine Römerstadt im Allgäu*, 1972, 81—83, Abb. 54. 11.

¹¹⁹ Plinius, *Nat. Hist.*, 18. 171—2.

¹²⁰ K. D. White, *op. cit.*, 213—216.

¹²¹ W. H. Manning, *op. cit.*, 65.

ло као равноправни произвођач. Теоретски узевши, делове државног земљишта (*ager publicus*) могли су да добијају и домаћи људи, са обавезом да их обрађују и плаћају порез. Али то се вероватно ретко догађало јер су највећи део јавног агера добијали поседници из Италије,

Сл. 12. — Основне справе за орање: 1. рало; 2. плуг са точковима (K. D. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, 1967, 126, fig. 97 и 98). — Fig. 12. — Principaux instruments pour le labourage: 1. araire; 2. charrue à roues.

било представници аристократског земљопоседничког слоја, било колони приликом оснивања колонија, било ветерани. Колонисти су добијали терене у агеру колонија, а ветерани обично на површинама којима су административирали војни логори (*prata legionis*), а које су се налазиле у ближој или даљој околини логора.¹²⁵ С друге стране, на основу епиграфских споменика сазнајемо да је и војна управа располагала одређеном територијом која је била одвојена од муниципалне, а један натпис из доба Александра Севера сведочи да је у Виминацијуму 228. г. дошло до померања ове легионске територије (*territorium legionis*).¹²⁶ Овај земљишни посед је, такође, могао да се даје у закуп и играо је важну улогу у снабдевању војске. Нема, међутим, података да је у периоду раног Царства војницима давана земља, а да би дошло до земље, цивилно

становништво канаба тежило је да прими грађанска права оближњег муниципија, тако да је, вероватно, првих деценија III в. дошло до битних територијалних промена.¹²⁷ Приватни агер (*ager privatus*) је сигурно имао већу улогу у аутохтоној пољопривреди, па се, с обзиром на чињеницу да су у панонско-балканску област робовласнички односи касно дошли и да нису достигли свој пуни развој, може се и у II и у III в. рачунати са постојањем имања ситних сељака. С друге стране, велике латифундије приватних лица нису потврђене у балканско-подунавској области,¹²⁸ мада је могуће да су у II в. постојале.¹²⁹ Међутим, неколико индисија указује на постојање царских имања у овој регији: појава царског прокуратора на натпису из Виминацијума посвећеном Септимију Северу и царских диспензатора на натписима из Виминацијума и Рацијарије где се налазило седиште управе царских домена, као и жигови царских радионица на неким опекама из Рацијарије.¹³⁰ Иако је услед релативно мирне политичке ситуације од почетка II до IV в. пољопривреда сигурно била једна од основних делатности, о чему сведоче и посвете аграрним божанствима Церери, Мајши земљи, Персефони, Либеру, Либеру и Силвану,¹³¹ улога и значај слободних сељака се, ипак, не могу потпуно дефинисати. Сељаци-закупци су вероватно обрађивали земљу муниципалне аристократије, али како се с напретком романизације њихов број смањивао јер се из њихове средине вршила регрутација, може се претпоставити да је временом дошло до коришћења робова у пољопривреди, а о снабдевању робовском и другом радном снагом имања која су била додељена ветеранима бринула се држава.¹³² Несумњив је, свакако, значај који је панонски предео имао у области пољопривреде већ од првих векова римске доминације. То потврђују и бројни остаци *villa rustica*, многобројни налази пољопривредног алата, као и примедба Хигина громатика да је сва земља у Панонији у његово време, почетком II в., била већ центурирана и да се, према квалитету може поделити на пет категорија.¹³³ Није нам познато, међутим, коме је припадало одређено земљиште, где су биле границе између царскихседа и градске територије, као ни какав је био однос између државне земље и територија појединих легија. Ван овихседа сигурно је да су током целог

¹²⁷ В. Поповић, *op. cit.*, 42.

¹²⁸ М. Мирковић, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, 1968, 138.

¹²⁹ М. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire*, 1957, 225.

¹³⁰ М. Мирковић, *op. cit.*, 138.

¹³¹ *Ibid.*, 137.

¹³² *Ibid.*, 138.

¹³³ Р. Oliva, *op. cit.*, 170.

¹²⁵ М. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, 1976, 56—60.

¹²⁶ CIL, III, 8112, према: В. Поповић, *Старинар*, XVIII, 1967, 42. За *territorium legionis* cf. такође: Р. Oliva, *Pannonia and Onset of Crisis in the Roman Empire*, 1962, 238—242.

раноцарског периода постојале значајне сеоске организације аутохтоног становништва¹³⁴ које се, осим земљорадњом, бавило и сточарством, о чему сведочи и један жртвеник из Рациарије посвећен богу стада и пашњака *Pali sancto pastori*.¹³⁵

До крупних промена у пореском систему, па самим тим и у организацији пољопривреде и полагају власника и обрађивача земље, дошло је у IV в., од времена Диоклецијана и његовог Едикта о ценама када такса на земљу постаје основни извор државних прихода. Посебна финансијска одељења прикупљала су порез од сенатора и декурiona (*sacrae largitiones*) и са царских имања (*res privata*), а једине таксе које се нису заснивале на пољопривреди биле су царине, таксе на продају и *collatio lustralis*.¹³⁶ Држава, која је највеће приходе имала од земљорадње, добијала је и тиме што је у новцу одређивала висок порез, а за принудни откуп (*coemptio*) ниске цене. Исто тако, држава је тражила порез у врстама онда кад су производи били ретки и скупи, а узимала је новац када је производа било у изобилју и кад су, због тога, били јефтини.¹³⁷ Све ове чињенице важне су за разумевање свих оних феномена који су настали у IV в. — везивање сељака за земљу, колективна пореска одговорност, пребацивање обавеза на необрађену земљу разним заједницама (*adfectio sterilium*) и систем заштитништва (*prostasia*) — који ће дати посебан печат карактеру касноантичке и рановизантијске пољопривреде. Иако је евидентно да је ситни посед временом бивао све више угрожен и да су се колонат и патронат, као две комплементарне институције, упоредо развијали и еволуирали, ситуација у свим деловима Царства није била једнака, поготову зато што је на Западу ауторитет државе сасвим опао.¹³⁸ На Истоку се велики поседи никада нису развили у оној мери као на Западу, где су градови, цркве, висока администрација, мунципални службеници, па чак и бродовласници, имали огромна имања која су врло ретко била у виду хомогеног поседа, већ су много чешће то биле бројне фарме, раштркане на више места, па и у различитим провинцијама.¹³⁹ Таква велика имања имала су сопствену производњу, па чак и своје епископе, а око вила развијала су се села која су припа-

дала поседу.¹⁴⁰ Села се, у начелу, могу поделити на она која су била у власништву једног земљопоседника и на она која су била својина већег броја слободних сељака. Овај други феномен уочљивији је на Истоку, где су заједнице слободних сељака и даље биле основа руралног живота,¹⁴¹ а у Сирији, Тракији и на Сицилији велика села која су била својина слободних сељака, средњих или малих власника, била су насељенија од некадашњих градова.¹⁴² Наравно, и овде је било земљишта која су припадала само једном власнику, али није постојала разлика у статусу земљишта и људи, него само у величини поседа.¹⁴³ Међутим, није нам потпуно јасно каква је ситуација била у Илирику где је, због сталних и сукцесивних упада варварских племена (Хуни, Готи, Бугари, Кутригури, Склавини), с једне стране, популација била веома дефицитарна, док, с друге, све насеобине добијају дефанзивни карактер. Поред традиционалних градова (*póleis*) и градова другоразредног значаја (*políthion*), Прокопије у Илирику помиње и утврђена села (*frugia*), као и врсту дефанзивног насеља под истим именом које је служило за збег сељака, а које је нарочито често било у прекодунавским областима и у Тесалији. Ове насеобине могле су имати своју војску или регуларне јединице и тада, по старој римској традицији, постају *castella* војничке популације.¹⁴⁴ У сваком случају, села су била фискалне јединице чији су становници били заједнички одговорни за плаћање пореза. Они становници слободне заједнице (*vicus*) који су имали земљу (*possessores*) били су заједнички одговорни за плаћање пореза, док су они без земље, нпр. занатлије, били регистровани као појединци под својим именом и местом становања.¹⁴⁵ Са своје стране, слободни сељаци (*vicani, convicani*) који су припадали истом пореском подручју (*metromomia*) нису смели да отуђе своју земљу осим неком од *convicaniја*, а уколико би земља остала необрађена и тиме изгубљена за фискус, порези за те површине узимани су од заједнице (*adfectio sterilium*).¹⁴⁶

Поред ових фундаменталних промена у односима и статусу људи који су обрађивали земљу, а које су настале у касноцарском периоду, отприлике у исто време дошло је до неких промена у војној организацији, што се одразило и у власничким односима над земљом. Јединице

¹³⁴ О улози и положају сеоских организација, cf.: Rostovtzeff, *op. cit.*, 246, 344.

¹³⁵ М. Мирковић, *op. cit.*, 138.

¹³⁶ А. Н. М. Jones, *The Later Roman Empire 284—602. A Social, Economic and Administrative Survey*, 1964, 769.

¹³⁷ P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium*, 1979, 6.

¹³⁸ *Ibid.*, 15.

¹³⁹ А. Н. М. Jones, *op. cit.*, 770—771.

¹⁴⁰ *Ibid.*, 785—787.

¹⁴¹ P. Lemerle, *op. cit.*, 15.

¹⁴² G. Dargon, *Villes et peuplement dans l'Illyricum proto-byzantin*, 1984, 6—10.

¹⁴³ P. Lemerle, *op. cit.*, 18.

¹⁴⁴ *Ibid.*, 7—8.

¹⁴⁵ А. Н. М. Jones, *op. cit.*, 629.

¹⁴⁶ *Ibid.*, 630.

стајаће војске, *limitanei*, које су биле настањене у тврђавама или логорима, некад у селима или на отвореном пољу, већ од IV в. често су добијале земљишта као сталне пашњаке за коње.¹⁴⁷ Према закону из 365. г. који је донео Валенс, *limitanei* су следовања у намирницама добијали девет месеци, а три месеца плату у новцу¹⁴⁸, док су после Констанцијевих и Грацијанових закона из 358. и 359. г.¹⁴⁹ и Аркадијевог закона из 406. г.¹⁵⁰, били у потпуности исплаћивани у новцу. На почетку V в. први пут се помиње да *limitanei* имају и обрађују земљу, а законом из 423. г. забрањено је да било ко, осим власника, обрађује земљу на територији кастела, коју могу да обрађују само *castellani milites*.¹⁵¹ Законом од 443. г. забрањено је давање дошљацима пограничне

земље (*agri limitanei*) и њу су обрађивали погранични војници (*milites limitanei*), од раније већ ослобођени од пореза.¹⁵² Давање земље ветеранима престало је крајем IV в.¹⁵³, а ветеран *limitanea* добијао је део земљишта уз војни логор. Како је његов син улазио у исту јединицу, он је још за време активне службе почео да обрађује земљу коју је његов отац добио¹⁵⁴. Тако се на почетку V в. ствара још један слој земљопоседника — погранични војници (*limitanei*), о чијој пољопривредној делатности сведоче како налази пољопривредног алата из касноантичко-рановизантијског слоја кастела на Ђердапском лимесу, тако и налази укупаних житница, питоса са остацима житарица и жрвњева у логорима Pontes и Караташ¹⁵⁵.

4. фебруар 1987.

UDK: 904 (497) "652" : 631.31 (37)

LES OUTILS DE LABOURAGE ROMAINS DANS LA RÉGION DU MOYEN DANUBE

IVANA POPOVIĆ, Musée national, Belgrade

En partant du fait que pendant toute la période romaine et protobyzantine une grande partie de la population s'adonnait à l'une des branches de l'agriculture et que les informations des agronomes romains concernent surtout l'Italie, l'auteur estime que c'est justement le matériel archéologique, on plus précisément les outils de fer, qui représentent l'un des éléments de base pour une meilleure compréhension de l'intensité et des formes de l'exploitation de la terre. Le plus grand nombre de données nous offrent les pièces des outils destinés au labourage, c-à-d. les araires et les charrues, qui se distinguent mutuellement par la forme de soc. Les araires ont des socs symétriques qui ne font que labourer le sol, tandis que le soc de la charrue est asymétrique et retourne la terre, tout en la rengeant d'un côté. Les araires pourvus d'un soc en bois étaient déjà en usage pendant l'âge du bronze. Quant aux araires à soc en fer, on les rencontre dès la fin de l'époque latène. En ce qui concerne la charrue, l'opinion est répandue que ses débuts ne précèdent pas le XIIIe s. de n. è. Pourtant, si on observe les outils romains de labour, notamment le soc (*vomer*, *vomis*, *vomeris*), le coudre (*culter*) et la chaîne qui rattachait l'aire à la charette, l'auteur arrive à conclure qu'ils font partie de plusieurs différents instruments pour le labourage, à partir de l'aire simple, par quelques formes de transition, jusqu'à la charrue au sens propre du terme. En procédant à l'analyse typologique des socs romains provenant de la région du moyen

Danube, l'auteur estime que le soc symétrique en forme de bêche (type A, fig. 1. 1—3), connu dès la fin de l'époque latène, est en fait le type de soc romain le plus répandu et qu'il appartient à l'aire dentale. Cette forme d'aire nous est connue des sources écrites comme «charrue de Virgile». Elle est le mieux représentée sur le moyen Danube, tandis que les aires d'une autre construction, à socs de types différents (types D, E, fig. 1. 7, 8), n'apparaissent que sporadiquement. En s'appuyant sur les trouvailles de coutres, il est possible de conclure que les aires pourvus de cette pièce existaient déjà vers la fin de l'ère ancienne. Les premières découvertes bien datées de coutres à trou ou noeud du côté opposé au tranchant (fig. 2. 5), témoignent de l'existence d'aires à planchette destinée à retourner et à ranger la terre d'un côté, ce qui en réalité est un instrument de type transitoire entre l'aire et la charrue. De même, les trouvailles de chaînes (fig. 2. 6). Sont d'une importance exceptionnelle. Ces chaînes qui rattachaient l'aire à la charette, sont la seule preuve indirecte de l'existence de ces dernières, quoique Pline (*Nat. hist.*, 18, 171—172) mentionne déjà un tel instrument. Cependant, ce ne sont que les découvertes tout à fait sûres de chaînes dans l'aire du moyen Danube qui ont apporté la

¹⁵² *Ibid.*, 654.

¹⁵³ *Ibidem*

¹⁵⁴ М. Р. Васић, *Нумизматичар*, 6, 1983, 108—110, нап. 34.

¹⁵⁵ Према усменом саопштењу руководиоца радова на Караташу, Ј. Ранков, у рановизантијском слоју овог логора откривена је поред западне капије дубока јама са питосом који је садржавао житарице и уломке амфора; постоје, такође, индиције да се овај укуп налазио у оквиру неке дрвене конструкције.

¹⁴⁷ *Cod. Th.* 8, 4, 6.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 8, 4, 17. Овај закон није сачуван, већ се закони Валентинијана II, Теодосија и Аркадија позивају на њега.

¹⁴⁹ А. Н. М. Jones, *op. cit.*, 630—631.

¹⁵⁰ *Cod. Th.* 7, 15, 2.

¹⁵¹ А. Н. М. Jones, *op. cit.*, 653.

confirmation de leur existence. Bien que les trouvailles de socs asymétriques restent rares pour l'instant (type D, fig 1. 7), ils fournissent le témoignage, tout comme les socs en partie asymétriques (type C, fig. 1. 6), que déjà au cours de la période romaine étaient utilisés des instruments qui névèlent la transition entre l'araire et la charrue, et même la charrue. Ainsi, les trouvailles de pièces en fer faisant partie des outils pour le labour permettent de conclure que,

vraisemblablement dès le IIIe s., dans les grandes propriétés du moyen Danube en employait parallèlement l'araire simple, l'araire à coutre, l'araire à charette, l'araire à planchette pour retourner la terre et la charrue proprement dite. Ceci parle en faveur d'une activité agricole intensive destinée à la production du blé, ce qui devait se refléter aussi sur les rapports économiques entre les différentes couches sociales de la population.

Felix Romuliana: царска палата или ...?

ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

У претходној свесци *Старинара* објављен је натпис који коначно утврђује да је Гамзиград у ствари Ромулијана, место у коме је рођен и сахрањен Галерије, цезар и Диоклецијанов савладар од 293. године, а прва личност у Римској Империји између 306. и 311. године.¹ Тим натписом су истовремено разрешене и последње недоумице о хронологији и намени архитектонских остатака који су откривени у Гамзиграду, а за које се још од 1975. године претпоставља да су делови Ромулијане, односно Галеријеве палате.² Осим тачног назива места у коме је Галерије рођен и сахрањен (Felix Romuliana), на поменутом натпису налази се и рељефна декорација (ловоров венац фланкиран паунима), рад оних истих мајстора који су исклесали архитектонске украсе на западној капији млађе фортификације, као и на осталим грађевинама унутар бедема, првенствено на храму са крстообразном криптом и на храму маузолеју. Све то, као и расположиви историјски подаци о Галерију и Ромули, недвосмислено показује да је Ромулијана у ствари Галеријева задужбина, циновски *Templum* и *Sacrum palatium*, саграђен да би овековечио нов систем владавине светом — тетрархију.³ Због тога се могло очекивати да ће Гамзиград, као први и археолошки и историјски верификован споме-

ник тетрархијске дворске архитектуре, послужити као драгоцен, дуго прижељкиван путоказ свим истраживачима заинтересованим за тумачење сродних царских палата, као и веома особене тетрархијске идеологије и религије.

Прве реакције нису, на жалост, испуниле та очекивања. Професор Ноел Дивал у једном објављеном, а, чини се, и у једном најављеном напису довео је у питање све што је током последњих петнаестак година постигнуто на проучавању Гамзиграда, а све због тога да би доказао да Ромулијана није царска палата.⁴ Метод који је у ту сврху примењен у први мах је тешко схватити. У поменутом напису проглашене су као прихватљиве готово све претпоставке првих истраживача Гамзиграда, из времена кад је од тог великог и веома сложеног археолошког локалитета био испитан тек један малени део. С друге стране, као неуверљиве и субјективне оцењене су претпоставке засноване на резултатима систематских ископавања, на познавању целивито истражених, кључних споменика, а које су сјајно потврђене у 1984. години открићем темна архиволте са натписом Felix Romuliana. Све што би упућивало на палатински карактер Ромулијане оспорено је или стављено под упитник: и очигледна повезаност млађе фортификације са храмом маузолејем, и претпостављене функције појединих сакралних објеката, и присуство омиљених тетрархијских божанстава (Херкул, Ескулап, Дионис), и раскош изражена употребом скупocenих грађевинских материјала (мермери из Грчке и са Проконеса, гранит и порфир из Египта, зелени порфир из Грчке), па чак и тако евидентна чињеница да су откривене мозаике и скулптуре остварили највећи уметници царства. На сличан начин процењени су и историјски извори који су релевантни за тумаче-

¹ Д. Срејовић, *Felix Romuliana, Галеријева палата у Гамзиграду*, *Старинар* XXXVI 1985, 51—67.

² D. Srejić, *The Late Roman Imperial Palace at Gamzigrad*, *Illustrated London News* 1975, Arch. Sec. 2368; D. Srejić-A. Lalović-Đ. Janković, *Two Late Roman Temples at Gamzigrad*, *Archaeologia Jugoslavica* XIX, 1978, 54—63; Д. Срејовић-А. Лаловић-Б. Јанковић, *Гамзиград*, *Старинар* XXXI, 1980, 65—80; Д. Срејовић-Б. Јанковић-А. Лаловић-В. Јовић, *Гамзиград*, Галерија САНУ, књ. 45, Београд, 1983.

³ D. Srejić, *Two Memorial Monuments of the Roman Palatial Architecture: Diocletianus' Palace at Split and Galerius' Palace at Gamzigrad*, *Archaeologia Jugoslavica* XXII—XXIII, 1982, 41—49; Д. Срејовић, *Две касноантичке царске палате*, *Глас СССР* XXXIII САНУ, Одељење историјских наука, књ. 5, 1986, 9—25.

⁴ *Bulletin Monumental*, 1986, 356—361; на стр. 361 професор Дивал најављује још једну своју сличну студију која ће бити објављена у *Melanges De Angelis d'Ossat* (Rome).

ње архитектонских остатака откривених у Гамзиграду. Подаци у изворима из IV века, код Лактанција и Псеудо Аурелија Виктора, који очито упућују на закључак да је Ромулијана велелепни меморијални споменик саграђен да би прославио и овековечио Галеријево родно место и његову родитељку, за професора Дивала су само двосмислене и непоуздане мрвице. С друге стране, пуно поверење покљоњено је панегирику из средине VI века, Прокопијевом спису *О грађевинама*, у коме се Ромулијана помиње сасвим узгредно међу многим кастелима који су обновљени у време Јустинијанове владавине.

Читалац који бар у најосновнијим цртама није упућен у претходне радове професора Дивала, тешко би схватио такве методолошке поступке. Наиме, француски научник, чије је темељно познавање касноантичке и рановизантијске архитектуре посведочено многим објављеним радовима, позабавио се у више махова проблемима царских палата и резиденција. Посматрајући у целини, ти његови прилози одликују се негирањем свега што би имало палатински карактер, оштром и често неправедном критиком туђих мишљења, неразумевањем грађевинских комплекса као целина и истицањем споредних детаља у први план. Његово горко искуство са свим оним што се дотиче палата изазвала су, по њему, јалова истраживања остатака палата у Равени и Пјаца Армерини.⁵ Ништа нису боље прошле ни друге палате — у Милану, Сирмијуму, Сплиту или Солуну.⁶ У свим тим случајевима,

⁵ У својој студији *Comment reconnaitre un palais imperial ou royal? Ravenne et Piazza Armerina*, Felix Ravenna 1978, професор Дивал се на стр. 30—31 исповеда: „Написао сам, пре петнаест година, два поглавља о овим споменицима за једну књигу посвећену касноантичким царским палатама, од које сам одустао јер ми документација није изгледала довољно сигурна у односу на произвољне интерпретације“. Ту он једноставно одбацује све што су његови славнији претходници написали (E. Dygve, H. P. L'Orange, S. Setis, H. Kähler и други) и, бар када је у питању Пјаца Армерина, тумачи успех традиционалне тезе узроцима психолошке природе (Ibid., 40—41). Природно, свако ће се упитати да ли психолошко оптерећење треба тражити у ауторитету угледних научника који су традиционалну тезу наводно наметнули, или у неуспеху једног истраживача на почетку успона своје каријере.

⁶ У овим случајевима професор Дивал је своје интересовање проширио на везу између палате и хиподрома, односно палате и маузолеја. Било би преопширно наводити све што је цењени аутор написао о маузолејима. Читајући његове радове питамо се да ли су они икада и постојали. За професора Дивала научници, поготову они најеминентнији, склони су методолошким грешкама и хипотезама које, на његову дубоку жалост, још увек имају велики број присталица (cf.: *Sulla Villa del Telaro*, Kokalos, 22—23, 1976—1977, 635; *Les palais impériaux de Milan et d'Aquilee, réalité et mythe*, Antichità Altoadriatiche, 4, 1973, 151). Подједнако је професор Дивал сумњи-

као и у напису о Гамзиграду, професор Дивал упорно инсистира на објективности, критичности и скромности, које под његовим пером воде, међутим, у негацију свега, у излишност сваке интерпретације која би била вероватна, али не и стопроцентно доказана. Тако, у својој привидној објективности, професор Дивал саветује све ауторе који се залажу за претпоставку да је Ромулијана царска палата да се клоне пребрзих закључака, „интерпретација које претходде публикацији“ и, посебно, субјективних „историјских тумачења“.⁷ Саветодавац као да је заборавио да су ти исти аутори једино на основу археолошких анализа претпоставили да Гамзиград мора бити Ромулијана, док је он сам у то време писао о Гамзиграду са уздржаношћу која ништа није објашњавала, а била је блиска омаловажавању.⁸ Не „историјска тумачења“, већ археолошка ископавања показала су 1984. године ко је био у праву — професор Дивал или писац ових редова и његови сарадници.

Данас није више спорио да је Гамзиград место у коме је Галерије рођен и сахрањен, да је то Ромулијана. Занимљиво је, међутим, како је ту чињеницу професор Дивал повезао са до сада откривеним споменицима у Гамзиграду. Пошто је у поменутом напису оспорио да су ти споменици делови царске палате, природно је било очекивати да ће показати шта они стварно јесу и шта заједно чине, тј. шта је, у ствари, Ромулијана.

Одговор професора Дивала на то питање неодређен је и вишесмислен. Ни за једну од истражених грађевина он не предлаже неко коначно, јасно тумачење, а Ромулијана, посматрана у целини, била би, по његовом мишљењу, „једна утврбена агломерација која се састоји од нешто анархичко распоређених јавних зграда, два сасвим уобичајена храма и, можда, једне стамбене четврти...“.⁹

Сваком ко је бацио бар и летимичан поглед на основу Ромулијане (сл. 1) мора се такав закључак учинити више него чудним. Каква је то агломерација која се састоји само од јавних

чав и кад је у питању веза између царских палата и хиподрома. Иако је хиподром саставни део палате и дворског церемонијала (cf.: V. Popović-E. L. Ochsen-schlager, *Der spätkaiserliche Hippodrom in Sirmium, Germania*, 54, 1976, 172—174), њихова повезаност је, са изузетком Цариграда, за професора Дивала пука случајност или резултат стицаја теренских околности (*Palais et cité dans la Pars Orientis*, XXVI Corso, Ravenna 1979, 45, 50).

⁷ N. Duval, *Bulletin Monumental*, 1986, 361.

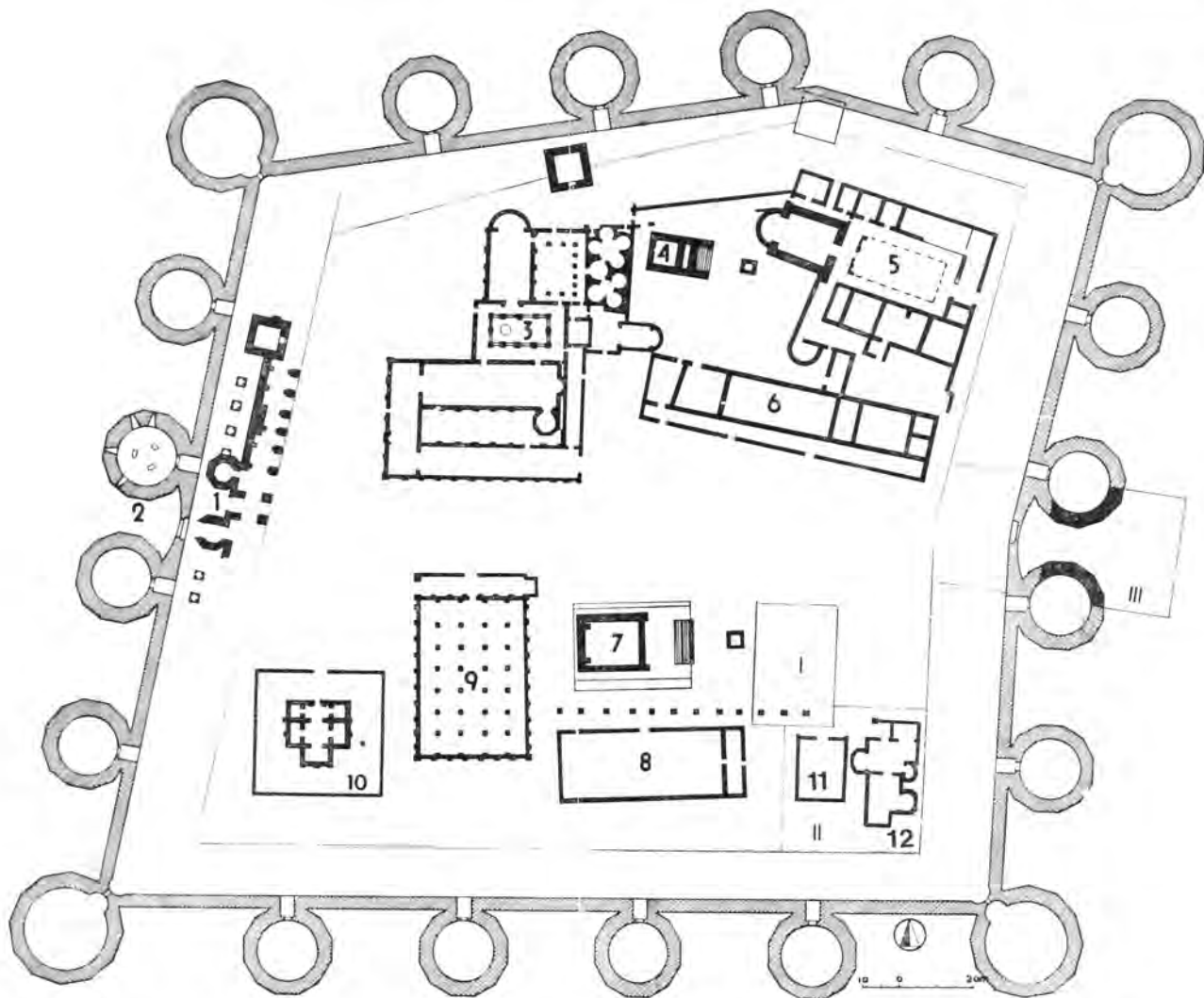
⁸ N. Duval, *Palais et forteresses en Yougoslavie: recherches nouvelles*, Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, 1971, 115—122.

⁹ N. Duval, *Bulletin Monumental*, 1986, 361.

зграда, која само, можда, садржи и стамбену четврт? Зашто би та просторно мала агломерација, од свега 6,5 хектара, ложирана иначе далеко од границе и важнијих комуникација, била утврђена белима и кулама већим од свих римских

места за домове њених сталних житеља, где за царску породицу, а где за Галеријев маузолеј?

Као и у својим ранијим немилосрдним походима на палате, маузолеје и хиподроме, професор Дивал је и у осврту на резултате најновијих

Сл. 1. — Основа Гамзиграда са ознаком сектора који су истраживани у 1985—1986. години. — Fig. 1. — Relevé de Gamzigrad sur lequel sont marqués les secteurs explorés dans les années 1985—1986.

и рановизантијских фортификација у унутрашњости Балканског полуострва? Да ли је уобичајено да у тако скромној агломерацији буду коришћени скупочени грађевински материјали, да се ангажују најбољи уметници и занатлије у Царству и да се изграде два храма, од којих је један три пута већи од најзначајнијег храма у Диоклецијановој палати у Сплиту, Најзад, где би се у тој „утврђеној агломерацији“ још нашло

истраживања у Гамзиграду поновио захтев да се пре било какве помисли о царској палати и маузолеју најпре археолошки истражи сваки педаљ терена, дубоко уверен да се под земљом крију налази који ће дати за право његовој скепси. Археолошка ископавања која су обављена у Гамзиграду у протекле две године донела су, међутим, само нове потврде да је Ромулијана својеврсна царска палата, изграђена највећим де-

лом у време друге тетрархије, између 306. и 311. године.

У 1985 — 1986. години отпочела су ископавања на три сектора: испред храма маузолеја, у југоисточној четврти и испред источне капије млађе фортификације. На сектору I систематски је истражена површина од 600 m² (сл. 1, I). Ту су испод танког слоја хумуса откривени остаци куће из XI века и једне веће грађевине од ломљеног камена и блата из VI века чији су теме-

али на нешто мањој површини, подигнута је током XI века једна мања кућа. У рушевинама ових трошних зграда нађени су делови мермерне статуе, као и фрагмент пиластра од туфопешчара са изузетно занимљивом рељефном декорацијом.

Од мермерне статуе нађена је глава и оштећена шака десне руке на којој је орао раширених крила (сл. 2—4). На основу иконографских одлика главе (племенит и узвишен лик зрелог

Сл. 2. — Глава мермерне колосалне статуе (анфас). — Fig. 2. — Tête de statue colossale en marbre, vue de face.

Сл. 3. — Глава мермерне колосалне статуе (профил). — Fig. 3. — Tête de statue colossale en marbre, vue de profil.

љи лежали делом на рушевинама портика дуж јужне стране храма маузолеја, а делом на малтерној подлози за плочник која на целој истраженој површини сектора I покрива здравицу. Ти налази и њихова стратиграфија показују да се испред великог храма у јужном делу Гамзиграда првобитно налазила четвороугаона поплочана површина, приближно од 40 × 40 m, која је дуж целе јужне, а, вероватно, и источне стране имала портик. У VI веку на простору између већ потпуно уништеног жртвеника и делом срушеног, а делом адаптираног јужног портика, саграђена је зграда са две веће одаје. На истом месту,

мушкарца, бујне таласасте косе и браде), атрибута (орао) и димензија које су два пута веће од природних, поуздано се може закључити да су то делови колосалне статуе која је приказивала Јупитера, вероватно како седи на престолу, са орлом у испруженој десници. То је Јупитер благог лика, који наликује на Асклепија, а који је стилски и иконографски најближи Зевсу из Миласе из раног IV века пре нове ере. Та колосална статуа вероватно је првобитно стајала недалеко од места где су глава и шака нађене, највероватније у самом храму намењеном култу императора, самом Галерију, који је, усиновљен од

Диоклецијана 293. године, постао члан Јупитерове породице, син врховног бога.

Да је цела Ромулијана изграђена у славу чланова те Јупитерове породице и њиховог система владавине светом показује и рељефни украс на фрагменту пиластра који је откривен где и делови колосалне мермерне статуе. Нађени фрагмент је средишњи део пиластра, ширине 35

Сл. 4. — Шака мермерне колосалне статуе са орлом раширених крила. — Fig. 4. — Main d'une statue colossale en marbre avec aigle aux ailes déployées.

см и дебљине 22 см, који је украшен на чеоној и бочним странама (сл. 5—6). Сачуван је украс на само једној бочној страни где је у доњем делу приказана палма, а у средишњем — олтар и нека врста едикule са једном обученом фигуром која, чини се, седи на престолу, вероватно култном статуом Јупитера (сл. 6). На чеоној страни, упркос знатних оштећења, јасно се уочавају две обучене, стојеће фигуре, а испод њих Викторија раширених крила са венцем у десној руци (сл. 5). Стојеће фигуре знатно су оштећене, посебно она на десној страни, којој је одбијено лево раме и готово цела глава. Чини се да је та фигура нешто нижа или да је приклоњена ка фигури која је приказана са њене десне стране. Положај њихових руку није јасан; извесно је само

да очуванија фигура држи у десној руци неки коничан предмет. Фигура Викторије такође је знатно оштећена. Јасно је да она десном руком овенчава једну фигуру од које је делимично очувана само глава. Како је, међутим, цео приказ фронталан и симетричан може се претпоставити да су на чеоној страни пиластра биле приказане четири стојеће фигуре, прорисане у два пара, које Викторија овенчава (сл. 7). То само може бити приказ тетрарха, вероватно оних из 306. године, и то у горњем реду, гледано с лева у десно, Галерија и Максимиана Даје, а у доњем — Флавија Севера и Константина.

У југоисточној четврти Гамзиграда, на сектору II, сондажно је истражена површина од 1200 m² (сл. 1 : II). Ту су делимично откривене две јавне грађевине, које су подигнуте једна уз другу и оријентисане као и бедеми млађе фортификације (сл. 1 : 11—12). Грађевина означена бројем 11 има једноставну правоугаону основу, димензија 13 × 18 m, и само један улаз на северној страни, где је и портик који омогућује непосредну комуникацију са отвореним простором испред храма маузолеја. Нешто источније откривене су терме (грађевина означена бројем 12) које захватају целокупну преосталу површину у југоисточној четврти Гамзиграда. Обе грађевине изграђене су у истој техници, и то истовремено са храмом маузолејем.

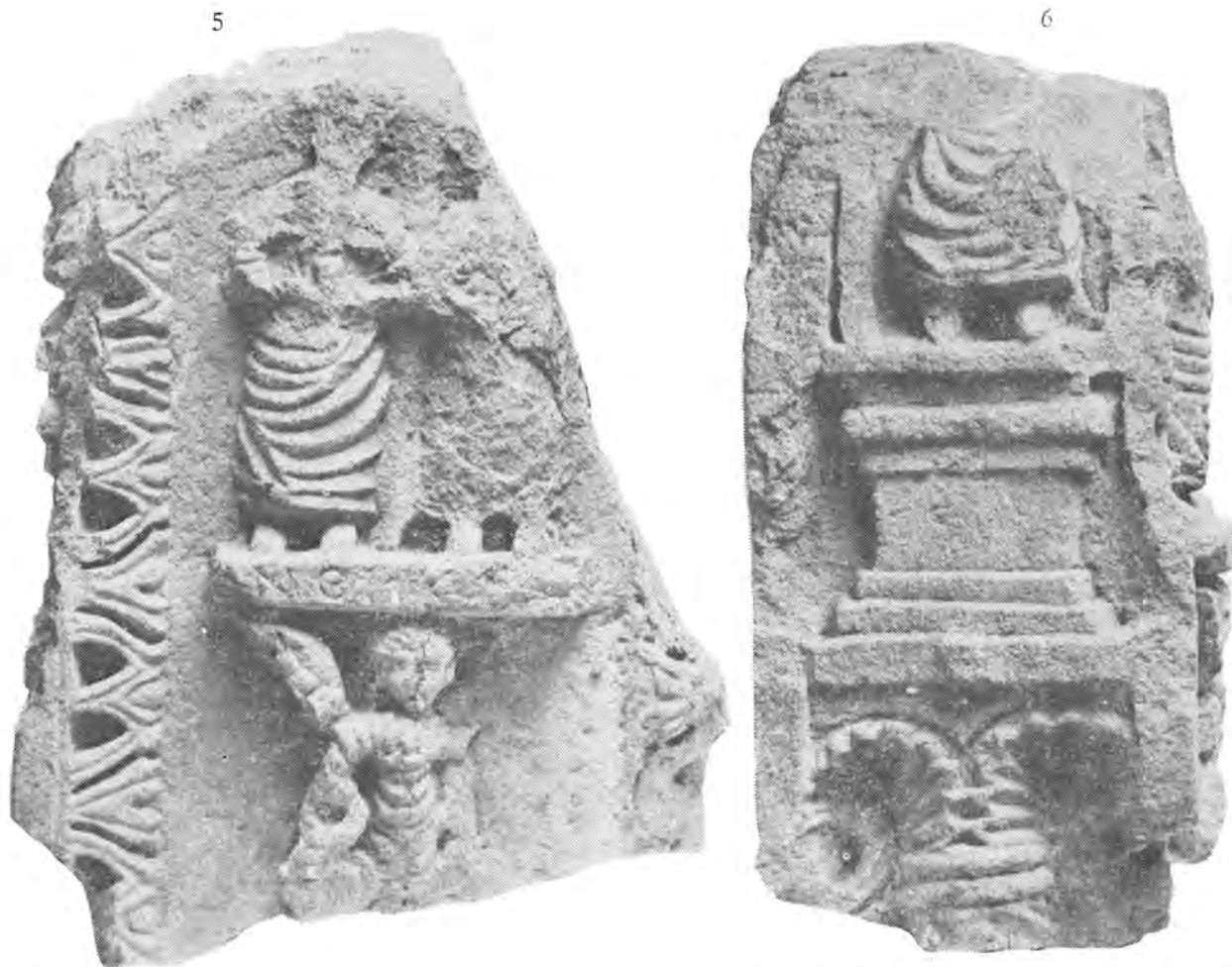
Археолошка истраживања у југоисточној четврти Гамзиграда показала су да су се и у том делу Ромулијане налазиле једино јавне грађевине, које се просторно и функционално интегришу у царску палату. Очигледно је да за стамбену четврт, чије постојање претпоставља професор Дивал, нема довољно места унутар бедема. Једина још неистражена површина у северо-западној четврти Гамзиграда одвећ је мала да би могла задовољити свакодневне потребе житеља и најмањег села, а камоли „утврђене агломерације“ коју је један тетрарх изабрао за своје последње боравиште.

Археолошка истраживања која су обављена испред источне капије млађе фортификације, на сектору III (сл. 1 : III), пружају још један доказ да Галерије није сахрањен у „утврђеној агломерацији“, већ у својеврсној палати са главним улазом достојним последњег боравишта Диоклецијановог савладара и наследника, „господара и бога“. Раније изнета претпоставка да се ту налази главна капија Ромулијане, овим истраживањима је потврђена.¹⁰ Показало се да је источна, као и западна капија, фланкирана полигоналним

¹⁰ Д. Срејовић-Б. Јанковић-А. Лаловић-В. Јовић, *Гамзиград*, 12.

кулама које су у доњем делу зидане квадерима од белог кречњака, а у горњем — наизменичним редовима тесаног камена и опеке (сл. 8). Испред кула откривен је плочник од великих блокова туфопешчара. У шуту од обрुшене фасаде

кцији изгледа источне капије млавег утврђења подразумева дуго време и биће могућан тек кад буду окончана археолошка ископавања на сектору III. Већ сада је, међутим, извесно да је фасада источне капије била богатије украшена од

Сл. 5—6. — Фрагмент пиластра од туфопешчара (чеона страна). — Fig. 5—6. — Fragment de pilastre en tuf calcaire, côté face et latéral.

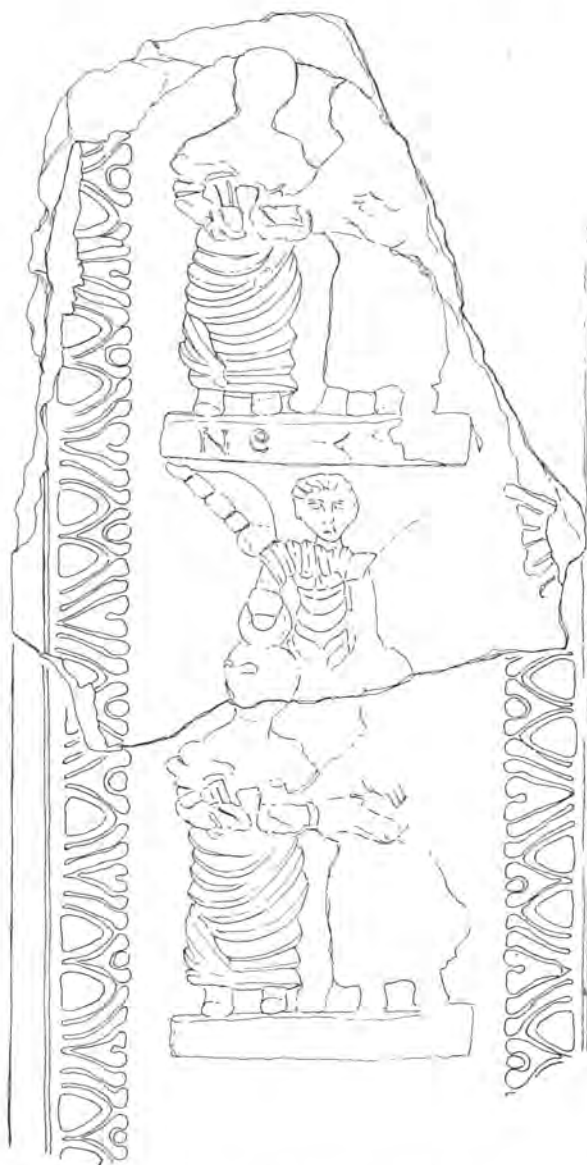
источне капије наведено је мноштво архитектонских делова и украса: профилисани сводари и венци (сл. 9—11), стабла стубова, конзоле (сл. 12—14), парпетне плоче (сл. 15), архиволте и пиластри (сл. 16—17). Сви ти елементи, исклесани махом од туфопешчара и белог кречњака, несумњиво потичу са фасаде источне капије и горњих спратова полигоналних кула.

Рад на утврђивању првобитног положаја свих тих фрагмената, односно тачној реконстру-

веома китњасте фасаде западне капије и, што је много значајније, да се на њој налазио камени украс чија иконографија открива не само кад је подигнута млава фортификација Ромулијане већ и смисао целокупног овог великог градитељског подухвата.

У свом осврту на резултате досадашњих истраживања у Гамзиграду професор Дивал доводи у питање предложено датовање млаве фортификације у прву деценију IV века и сматра да се „млене велике истурене куле, које форми-

рају простране платформе за ратне справе“ могу без тешкоћа датовати у VI век.¹¹ Да је управо такво датовање неприхватливо и из страти-

Сл. 7. — Реконструкција рељефне декорације на чеonoј страни пиластра. — Fig. 7. — Restitution du décor en relief sur le côté face du pilastre.

28. мај 1987.

графских и из стилских разлога показано је почев од 1975. године у више махова.¹² Ископавања обављена 1985—1986. године на сектору III само су то још једанпут потврдила. Архитектонски делови и украси који су откривени испред источне капије могли су настати једино у време тетрархије. Ни један од ту исклесаних геометријских, вегетабилних или фигуралних мотива не би могао да се нађе на једној фасади из VI века. С друге стране, сви ти мотиви повезују се, стилски и иконографски, са споменицима тетрархијске архитектуре, пре свега са рељефном декорацијом на Галеријевом славоуку у Солуну. Глава Горгоне на консолама (сл. 13—14), орао са венцем у кљуноу на парпетној плочи (сл. 15), и војнички стег (imagines) на пиластру (сл. 17) само су елементи једног сложеног приказа који је помоћу митолошких слика, симбола и алузивних знакова образлагао порекло, животни пут и апотеозу владара који је у Ромулијани рођен и сахрањен. У том смислу посебно су занимљиви рељефни украси на једном незнатно оштећеном пиластру.

Пиластар о коме је реч очуван је у висини од 1,90 m (сл. 17). Његове бочне стране, широке 21 cm, украшене су виновом лозом са лишћем и гроздовима (сл. 18). На чеonoј страни, широкој 40 cm, у правоугаоном пољу оивиченом бршљеном, приказан је стег са пет медаљона. Очуване су представе само у првом и централном медаљону (сл. 19). У првом медаљону приказане су бисте двојице мушкараца, а у средишту наредног медаљона видљив је траг неке кружне представе, вероватно розете. У централном медаљону налазе се две оштећене бисте, док су представе у медаљонима при врху потпуно уништене. Због знатних оштећења, немогуће је цео приказ поуздано протумачити. Уобичајено је да се на војничким стеговима у медаљонима приказују бисте владајућих или деификованих императора, а како су на пиластру који је красио фасаду главног улаза у Ромулијану те бисте груписане у парове, то је извесно да представљају тетрархе.

Пиластри са таквим и сличним представама нису могли стајати на фасади главне капије кастела обновљеног у време Јустинијанове владавине нити неке „утврђене агломерације“, већ једино на главној капији тетрархијске царске палате.

UDK: 728.82.032.7 (497.11) : 902.01

¹¹ *Bulletin Monumental*, 1986, 357.

¹² Види напомену 2.

FELIX ROMULIANA: PALAIS IMPERIALE OU...?

DRAGOSLAV SREJOVIĆ, Faculté de Philosophie, Belgrade

L'inscription publiée dans le dernier numéro du *Starinar* apporte une preuve décisive en faveur de l'identification de Gamzigrad avec Romuliana, lieu où naquit et où fut enseveli Galère, césar et co-empereur de Dioclétien à partir de 293, avant

né et où il avait trouvé son dernier repos (*Felix Romuliana*), on retrouve sur la plaque de l'inscription un décor en relief consistant d'une couronne de laurier flanquée de paons. Or, ce décor est l'oeuvre des mêmes artisans qui ont taillé les

Сл. 8. — Куле које фланкирају источну капију млаве фортификације Ромулијане. — Fig. 8. — Porte Est flanquée de tours de la fortification plus récente de Romuliana.

qu'il ne devienne premier personnage de l'empire, entre 306 et 311.¹ La découverte de cette inscription dissipait les dernières incertitudes qui pouvaient subsister sur la chronologie et la destination des vestiges architecturaux mis au jour à Gamzigrad, et que depuis 1975 on suspectait d'être les restes de Romuliana, ou plus précisément du palais de Galère.² Outre la mention du lieu où Galère était

ornements architecturaux de la porte Ouest de la fortification plus récente et des autres bâtiments à l'intérieur des murailles, en premier lieu du temple à crypte cruciforme et du temple-mausolée. Tous ces documents, de même que les données historiques disponibles relatives à Galère et Romula, témoignent indubitablement que Romuliana était en effet une fondation de Galère, le *Templum* gigantesque et le *Sacrum Palatium*, construit pour immortaliser le nouveau système du pouvoir universel, celui de la Tétrarchie.³ Pour ces raisons, on

¹ D. Srežović, *Felix Romuliana, Galerijeva palata u Gamzigradu*, *Starinar*, n. s. XXXVI, 1985, 51–67.

² D. Srežović, *The Late Roman Imperial Palace at Gamzigrad*, *The Illustrated London News*, 1975, Arch. Sec. 2368; D. Srežović–A. Lalović–D. Janković, *Two Late Roman Temples at Gamzigrad*, *Archaeologia Jugoslavica*, XIX, 1978, 54–63; D. Srežović–A. Lalović–D. Janković, *Gamzigrad*, *Starinar*, n. s. XXXI, 1980, 65–80; D. Srežović–D. Janković–A. Lalović–V. Jović, *Gamzigrad*, Galerija SANU, knj. 45, Beograd

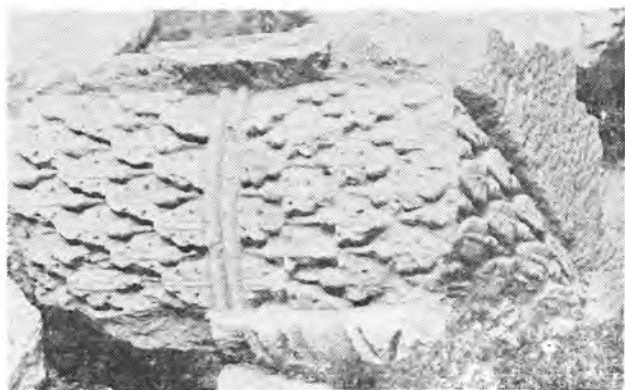
³ D. Srežović, *Two Memorial Monuments of the Roman Palatial Architecture: Diocletianus' Palace at Split and Galerius' Palace at Gamzigrad*, *Archaeologia Jugoslavica* XXII–XXIII, 1982, 41–49; D. Srežović, *Dve kasnoantičke carske palate*, *Glas CCCXLIII SANU*, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 5, 1986, 9–25.

Сл. 9. — Парапетне плоче, сводари, пиластри и венци у шуту испред фасаде источне капије Ромулијане.
— Fig. 9. — Plaques de parapet, voussoirs, pilastres et couronnes dans le déblai au devant de la façade de la porte Est de Romuliana.

Сл. 10—11. — Венац од туфопешчара са фасаде источне капије Ромулијане. — Fig. 10—11. — Couronne en tuf calcaire de la façade de la porte Est de Romuliana.

12

13

Сл. 12—14. — Консоле од туфопешчара са фасаде
источне капије Ромулијане. — Fig. 12—14. — Con-
soles en tuf calcaire provenant de la façade de la
porte Est de Romuliana.

14

pouvait s'attendre que Gamzigrad, en tant que premier monument de l'architecture tétrarchique palatine confirmé tant par les sources historiques qu'archéologiques, allait servir de guide précieux et tellement attendu par tous les chercheurs s'intéressant aux problèmes des palais impériaux, en même temps qu'à l'idéologie et à la religion très particulières de l'époque tétrarchique.

Hélas, les premières réactions n'ont pas rempli ses espoirs. Dans un article récemment publié et dans un autre annoncé, semblet-il, le professeur Noël Duval a mis en cause tout ce qui a été accompli pendant les dernières quinze années d'explorations de Gamzigrad, avec le but de prouver que Romuliana n'était pas un palais impérial.⁴ La méthode utilisée à cette occasion est difficilement compréhensible au premier abord. Dans le commentaire mentionné, presque toutes les suppositions des premiers fouilleurs de Gamzigrad, avancées alors que seulement une petite partie de ce site spacieux et complexe n'était connue, sont proclamées comme acceptables. D'autre part, toutes les opinions fondées sur les résultats des fouilles systématiques et sur la connaissance des monuments de prime importance explorés dans leur totalité, et qui ont été brillamment confirmées par la découverte en 1984 du pied de l'archivolte portant l'inscription *Felix Romuliana*, sont jugées comme peu convaincantes et subjectives. Tout ce qui dévoile le caractère palatial de Romuliana est contesté ou mis sous un point d'interrogation: le lien évident entre la fortification plus récente et le temple-mausolée, la fonction supposée de chacun des monuments de culte, la présence des divinités tétrarchiques préférées (Hercule, Esculape, Dionysos), le luxe exprimé par l'emploi de matériaux de construction précieux (marbres de Grèce et du Proconnèse, granit et porphyre d'Égypte, porphyre vert de Grèce), et même le fait tellement apparent que les mosaïques et les sculptures découvertes ont été réalisées par les plus grands maîtres de l'empire. De façon similaire ont été jugées aussi les sources historiques d'une importance incontestable pour l'interprétation des vestiges architecturaux mis au jour à Gamzigrad. Les données rencontrées dans les sources du IVe s., notamment dans les ouvrages de Lactance et de Pseudo-Aurelius Victor, et qui imposent clairement la conclusion que Romuliana était un splendide monument mémorial destiné à glorifier et immortaliser le lieu de naissance de Galère et sa mère, ne sont pour le professeur Duval que des informations

⁴ Bulletin Monumental, 1986, 356—361; le professeur Duval annonce à la p. 361 une autre étude semblable qui doit être publiée dans les «Mélanges De Angelis d'Ossat» (Rome).

Сл. 15. — Парапетна плоча од туфопешчара са фасаде источне капије Ромулијане. — Fig. 15. — Plaque de parapet en tuf calcaire provenant de la façade de la porte Est de Romuliana.

Сл. 16. — Доњи део пиластра од туфопешчара са фасаде источне капије Ромулијане. — Fig. 16. — Partie inférieure d'un pilastre en tuf calcaire de la façade de la porte Est de Romuliana.

17

18

Сл. 17—18. — Чеона и бочна страна пиластра од туфопешчара са фасаде источне капије Ромулијане. —
 Fig. 17—18. — Côté frontal et latéral d' un pilastre en tuf calcaire de la façade de la porte Est de Romuliana.

ambiguës et à ne pas prendre à la lettre. Par ailleurs, il a une confiance absolue dans le panégyrique du VIe s. et dans le traité de Procope sur les édifices, où Romuliana est mentionnée en marge de nombreux autres castella rénovés à l'époque du règne de Justinien.

Le lecteur qui ne serait pas au moins superficiellement familiarisé avec les précédents travaux du professeur Duval, aurait du mal à com-

prendre la méthode suivie. Notamment, le savant français, dont les connaissances profondes de l'architecture du bas empire et de l'époque proto-byzantine se sont manifestées dans un grand nombre d'ouvrages publiés, s'est occupé à plusieurs reprises des problèmes relatifs aux palais et résidences impériaux. Observées dans l'ensemble, ses contributions sont marquées par une attitude négative par rapport à tout ce qui pourrait avoir un caractère palatial, par une critique sévère et souvent injuste des opinions d'autrui, souvent par un manque de compréhension des ensembles architecturaux et par la mise au premier plan de détails secondaires. Son expérience amère de tout ce qui touche aux palais a été provoquée, selon ses propres dires, par les recherches infructueuses des vestiges des palais présumés de Ravenne et de Piazza Armerina.⁵ Leur sort partageront d'autres palais, ceux de Milan, Split, Sirmium ou Salonique.⁶ Dans tous ces cas, comme dans son commentaire sur Gamzigrad, le professeur Duval insiste avec persévérance sur l'objectivité, le sens

⁵ Dans son étude *Comment reconnaître un palais impérial ou royal? Ravenne et Piazza Armerina*, dans Felix Ravenna, 1978, le professeur Duval se confie à la p. 30—31: «J'avais écrit, il y a quinze ans, sur ces monuments deux chapitres d'un livre consacré aux palais impériaux du Bas-Empire, que j'avais par la suite abandonné parce que la documentation me semblait insuffisamment assurée en face d'interprétations arbitraires.» Arrivé là, il rejette tout ce que ses prédécesseurs de haute renommée avaient avancé (E. Dyggve, H. P. L'Orange, S. Setis, H. Kähler et d'autres) et, au moins quant il s'agit de Piazza Armerina, explique le succès de la thèse traditionnelle par des raisons d'ordre psychologique (*Ibid.*, 40—41). Bien entendu, chacun se demandera si cette pression psychologique doit être cherchée dans l'autorité exercée par ses savants hautement estimés, qui soit-disant auraient imposé la thèse traditionnelle, plutôt que dans la déception d'un chercheur se trouvant au seuil de sa carrière ascendante.

⁶ Dans tous ces cas, le professeur Duval élargit le champ de son intérêt sur les rapports entre le palais et l'hippodrome, d'une part, le palais et le mausolée, de l'autre. Il serait superflu de citer tout ce que l'honorable auteur a écrit sur les mausolées. En lisant ses ouvrages, on peut se demander si les mausolées ont jamais existé. Pour le professeur Duval, tous les savants, en particulier ceux jouissant de la plus grande réputation, sont portés vers les erreurs de méthode ou les hypothèses qui, à son profond regret, attirent encore un nombre considérable de partisans (cf. *Sulla Villa del Telaro*, Kokalos, 22—23, 1976—1977, 635; *Les palais impériaux de Milan et d'Aquilée, réalité et mythe*, Antichità Altoadriatiche, 4, 1973, 151). Le professeur Duval n'est pas moins méfiant quant il s'agit des rapports entre les palais impériaux et l'hippodrome. Quoique les savants sont pour la plupart d'accord que l'hippodrome était intégré dans le palais et qu'il avait sa place dans le cérémoniel impérial (cf. V. Popović et E. L. Ochsenchlager, *Der spätkaiserzeitliche Hippodrom in Sirmium*, Germania, 54, 1976, 172—174), leur lien, à l'exception de Constantinople, n'est pour le profes-

Сл. 19. — Релефна декорација на чеonoј страни пиластра са фасаде источне капије Ромулијане. — Fig. 19. — Décor en relief sur le côté frontal d'un pilastre de la façade de la porte Est de Romuliana.

de la critique et la modestie qui, sous sa plume, mènent en réalité à la négation de tout, à l'inutilité de toute interprétation qui serait dans le cadre des probabilités et qui ne serait pas absolument prouvée. Ainsi, dans son objectivité proclamée, le professeur Duval conseille à tous les auteurs qui voient dans Romuliana un palais impérial, d'éviter les conclusions trop hâtives, les «interprétations qui précèdent la publication» et, surtout, les «interprétations historiques» subjectives.⁷ Comme si le conseiller avait oublié que ce n'est qu'à la base de l'analyse archéologique que les mêmes auteurs étaient arrivés à conclure que Gamzigrad devait être identifié avec Romuliana, tandis que lui-même à cette époque écrivait sur Gamzigrad avec beaucoup de réserve qui n'expliquait rien et qui frisait même le mépris.⁸ D'ailleurs, ce ne sont pas les «interprétations historiques», mais les fouilles archéologiques, qui ont finalement montré en 1984 qui avait raison, le professeur Duval ou l'auteur de ces lignes et ses collaborateurs.

Il est aujourd'hui incontestable que Gamzigrad est Romuliana, le lieu où Galère est né et où il a été enseveli. Il est donc intéressant de voir comment le professeur Duval met en rapport ce fait établi avec les monuments jusqu'à présent découverts à Gamzigrad. Puisque dans son rapport il nie que ces monuments faisaient partie du palais impérial, on s'attendait normalement qu'il tenterait d'expliquer ce qu'ils sont en réalité et ce qu'ils forment tous ensemble, ou en d'autres termes qu'il allait au moins essayer de fournir une réponse à la question de savoir ce que Romuliana était en vérité. Or, la réponse du professeur Duval reste vague et ambiguë. Pour aucun des monuments explorés il ne propose une solution finale et claire. Observée dans son ensemble, Romuliana serait selon lui «une agglomération fortifiée-comportant, dans une disposition un peu anarchique, différents édifices publics, dont deux temples d'aspect fort classique, et peut-être un quartier d'habitation...».⁹

A tous ceux qui ont vu, même très brièvement, le relevé de Romuliana (fig. 1), cette conclusion paraîtra plus qu'étonnante. Quelle est cette agglomération qui ne consiste que de monuments publics et dont l'existence d'un quartier d'habitation n'est qu'une simple possibilité? Pourquoi cette agglomération,

relativement peu spacieuse, s'étendant sur seulement 6,5 hectares, située loin de la frontière et des voies de communication importantes, était protégée par des remparts et des tours plus puissants que toutes les autres fortifications romaines et protobyzantines rencontrées à l'intérieur de la Péninsule balkanique? Est-il normal de voir utilisés dans une agglomération aussi modeste de riches matériaux de construction ou de voir engagés les meilleurs artistes ou artisans de l'empire, ou d'y construire deux temples, dont l'un est trois fois plus grand que le temple le plus important du palais de Dioclétien à Split? Enfin, où trouver la place dans cette «agglomération fortifiée» pour les domiciles de ses résidents permanents, où pour la famille impériale et où pour le mausolée de Galère?

Comme dans toutes ses croisades antérieures menées contre les palais, les mausolées et les hippodromes, le professeur Duval, dans son commentaire sur les résultats obtenus lors des récentes explorations de Gamzigrad, renouvelle son espoir de voir chaque pied du terrain remué avant même d'être effleuré par l'idée de l'existence d'un palais impérial ou d'un mausolée. Car il est profondément convaincu que sous terre se cachent toujours les vestiges qui donneront raison à son scepticisme. Pourtant, les fouilles archéologiques effectuées ces deux dernières années n'ont apporté que de nouvelles preuves que Romuliana est un palais impérial de caractère particulier, dont la majeure partie a été construite pendant la seconde Tétrarchie, entre 306 et 311.

En 1985—1986 ont été entamées les fouilles de trois secteurs: devant le temple du mausolée, dans le quartier Sud-Est et devant la porte Est de la fortification plus récente. Dans le secteur I une surface de 600 m² a été explorée (fig. 1, I). Sous une mince couche d'humus ont été mis au jour les vestiges d'une maison du XIe s. et d'un édifice relativement spacieux en moellons liés à l'argile, daté du VIe s., dont les fondations s'appuyaient en partie sur les ruines du portique le long du côté sud du temple du mausolée et en partie sur la couche de fondation en mortier du dallage, qui recouvrait la terre vierge sur toute la surface explorée du secteur I. La stratigraphie de ces structures montre qu'au devant du grand temple, dans la partie sud de Gamzigrad, se trouvait à l'origine une surface rectangulaire dallée, d'environ 40×40 m, flanquée d'une portique de son côté sud et probablement de son côté est aussi. Au cours du VIe s., dans l'espace entre l'autel déjà entièrement démoli et le portique en partie en ruines et en partie adapté, un bâtiment à deux grandes pièces a été construit. Au même endroit, mais sur une surface plus réduite, une

seur Duval que le jeu du hasard ou le résultat de circonstances d'ordre topographique (*Palais et cité dans la Pars Orientalis*, XXVI Corso, Ravenna 1979, 45, 50).

⁷ N. Duval, *Bulletin Monumental*, 1986, 361.

⁸ N. Duval, *Palais et forteresses en Yougoslavie: recherches nouvelles*, *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*, 1971, 115—122.

⁹ N. Duval, *Bulletin Monumental*, 1986, 361.

petite maison fut construite au XIe s. C'est justement dans les débris de ces constructions peu solides que furent découverts les fragments d'une statue de marbre et les fragments d'un pilastre en tuf de grès, avec un décor en relief particulièrement intéressant.

De la statue en marbre ont été retrouvées la tête et la main droite du bras endommagé, avec un aigle aux ailes déployées (fig. 2—4). D'après les traits iconographiques de la tête (d'un homme d'âge mûr, l'expression noble et sublime, les cheveux et la barbe abondants et ondulés), l'attribut (aigle) et les dimensions deux fois plus grande que nature, on peut conclure sans hésitations qu'il s'agit d'une statue colossale de Jupiter, probable assis sur le trône et tenant un aigle dans sa droite. C'est le Jupiter au visage doux, ressemblant à Asklépios, et qui du point de vue stylistique et iconographique se rapproche le plus du Zeus de Mylassa du début du IVe s. de n. è. Cette statue colossale se trouvait sans doute à l'origine non loin de l'emplacement où la tête et la main furent trouvées, probablement dans le temple même dédié au culte de l'empereur, ou plus précisément de Galère. Celui-ci, après avoir été adopté par Dioclétien en 293, faisait partie de la famille de Jupiter et était le fils du dieu.

Que Romuliana dans sa totalité fut construite à la gloire de la famille de Jupiter et de son pouvoir universel, montre aussi le décor en relief du fragment de pilastre découvert au même endroit où furent mis au jour les fragments de la statue colossale de marbre. Le fragment en question, provient de la partie médiane du pilastre, large de 38 cm et épais de 22 cm, orné sur son côté frontal et sur ses côtés latéraux (fig. 5—6). Le décor est préservé seulement sur un des côtés latéraux. Il consiste d'une palme dans la partie inférieure et dans la partie médiane d'un autel et d'une espèce d'édicule avec une figure vêtue qui, à ce qu'il semble, est assise sur un trône (fig. 6). Il s'agit vraisemblablement de la statue de culte de Jupiter. En dépit de graves endommagements, on distingue très clairement sur la partie frontale deux figures habillées debout et au-dessous d'elles une Victoire aux ailes déployées, la couronne dans la main droite (fig. 5). Les figures debout sont en mauvais état, surtout celle de droite, à laquelle manque l'épaule gauche et la tête presque tout entière. Elle est soit plus petite, soit inclinée par rapport à la figure représentée à sa droite. La position de leurs bras n'est pas claire. Il est pourtant sûr que la figure mieux préservée tient dans sa main droite un objet conique. La figure de la Victoire est aussi très endommagée. Il est néanmoins clair qu'elle couronne avec sa main droite une figure dont seulement la tête a été préservée

en partie. Comme toute la représentation est frontale et symétrique, on peut supposer que sur le côté face du pilastre se trouvaient quatre figures debout, groupées en paires, couronnées par la Victoire (fig. 7). Ces personnages ne peuvent être autres que les tétrarques, ceux de l'an 306: Galère et Maximin Daïa dans le registre supérieur, en regardant de gauche à droite, Flavius Sévère et Constantin dans le registre inférieur.

Une surface de 1200 m² a été fouillée dans le secteur II du quartier Sud-Est de Gamzigrad (fig. 1: II). Deux édifices publics construits l'un à côté de l'autre et ayant une orientation identique à celle de la fortification plus récente, ont été dégagés dans ce secteur (fig. 1: 11—12). L'édifice portant le numéro 11 est de plan rectangulaire simple, de dimensions 13×18 m, avec une seule entrée du côté nord, où se trouve aussi le portique qui facilitait la communication directe avec l'espace ouvert au devant du temple du mausolée. Un petit peu à l'est on a mis au jour les thermes (édifice 12) qui englobent tout le reste de la surface du quartier Sud-Est de Gamzigrad. Les deux édifices ont été construits dans la même technique et au même moment que le temple-mausolée.

Les explorations archéologiques effectuées dans le quartier Sud-Est de Gamzigrad ont révélé que dans cette partie de Romuliana, aussi, ne se trouvaient que des édifices publics qui, du point de vue de l'espace et de la fonction, s'intègrent dans le palais impérial. Il est évident que pour un quartier d'habitation, dont l'existence est supposée par le professeur Duval, il n'y avait pas assez de place à l'intérieur des remparts. La seule surface encore inexplorée, celle du quartier Nord-Ouest, est trop restreinte pour pouvoir répondre aux exigences quotidiennes de la population d'un simple village même et encore moins d'une «agglomération fortifiée» choisie par le tétrarque comme lieu de sa dernière résidence.

Les fouilles archéologiques faites au devant de la porte Est de la fortification plus récente, dans le secteur III, apportent une preuve nouvelle que Galère n'a pas été enseveli dans une «agglomération fortifiée», mais dans un palais de caractère particulier pourvu d'une entrée principale digne de la dernière demeure du co-empereur et successeur de Dioclétien, du «maître et dieu». L'hypothèse avancée auparavant que c'est là qu'il fallait chercher la porte principale de Romuliana, s'est avérée comme bien fondée.¹⁰ La porte Est, tout comme la porte Ouest, était flanquée de tours polygonales, bâties dans leurs parties basses de blocs taillés en calcaire blanc et dans leurs parties hautes de rangées successives

¹⁰ Д. Срејовић-Б. Јанковић-А. Лаловић-В. Јовић, *Гамзиград*, 12.

de moellon et de briques (fig. 8). Devant les tours était posé un dallage de gros blocs en tuf de grès. Dans les déblais de la façade écroulée de la porte Est, de nombreux fragments architecturaux et décoratifs ont été dégagés: voussoirs profilés, fûts de colonne, consoles (fig. 9—11), plaques de parapets (fig. 12), archivoltas, couronnes (fig. 13—14) et pilastres (fig. 15—16). Tous ces éléments d'architecture, pour la plupart en tuf de grès gris ou en calcaire blanc, proviennent indubitablement de la façade de la porte Est et des étages supérieurs des tours polygonales.

Le travail destiné à établir la place primitive occupée par tous ces fragments, c-à-d. la restitution exacte de l'aspect original de la porte Est de la fortification plus récente, exigera beaucoup de temps et ne pourra être amené à bon terme qu'après la fin des explorations en cours du secteur III. Toutefois, il est dès maintenant sûr que la façade de la porte Est était beaucoup plus richement ornée que la porte Ouest et, ce qui est encore plus important, qu'elle comportait un décor dont l'iconographie non seulement dévoile la période où la fortification plus récente de Romuliana fut érigée, mais aussi le sens profond de cette grande entreprise constructive.

Dans son aperçu sur les résultats des fouilles obtenus jusqu'à présent à Gamzigrad, le professeur Duval met en cause la datation dans la première décennie du IVe s. proposée pour la fortification plus récente et considère que «ces grandes tours saillantes, formant des vastes plate-formes pour des machines de guerre, se situent plus facilement au VIe siècle.»¹¹ Pourtant, à partir de 1975 il a été démontré à plusieurs reprises qu'une telle datation était inacceptable, tant pour des raisons d'ordre stratigraphique que stylistique.¹² Les fouilles exécutées en 1985—1986 dans le secteur III l'ont confirmé une fois de plus. Les pièces architecturales et décoratives découvertes au devant de la porte Est n'ont pu être confectionnées qu'à l'époque de la Tétrarchie. Aucun des motifs rencontrés, qu'ils soient géométriques, floraux ou figurés, ne pourrait prendre place sur une façade du VIe siècle. Par ailleurs, tous ses motifs se rattachent, par leur style et leur

iconographie, aux monuments de l'architecture tétrarchique, en premier lieu au décor en relief de l'arc triomphal de Galère à Thessalonique. La tête de Gorgone sur les consoles (fig. 10—11), l'aigle tenant couronne dans son bec sur une plaque de parapet (fig. 12) et l'enseigne de guerre sur un pilastre (fig. 15), ne sont que les éléments d'une représentation complexe qui, à l'aide d'images mythologiques, de symboles et de signes allusifs, expliquait les origines, la voie suivie et l'apothéose du souverain né et déposé à Romuliana. Surtout intéressants dans ce sens sont les ornements en relief d'un pilastre légèrement endommagé (fig. 15—18).

Le pilastre dont il est question est préservé sur une hauteur de 1 m 90. Ces côtés latéraux, larges de 21 cm, sont ornés de sarments à feuilles de vignes et grappes. Sur le côté face, large de 40 cm, on voit dans un champ rectangulaire encadré de lierre une enseigne militaire à cinq médaillons. Les représentations en relief n'ont été préservées que dans le premier médaillon et dans le médaillon central. Dans le premier médaillon sont figurés les bustes de deux personnages masculins (fig. 17), dantis qu'au milieu du médaillon suivant on reconnaît les traces d'une représentation circulaire, probablement une rosace. Dans le médaillon central se dégagent deux bustes assez endommagés (fig. 18). Les scènes des médaillons du haut sont complètement détruites. En raison des dommages subis par le pilastre, il est impossible d'interpréter cet ensemble avec certitude. Il était d'usage de représenter dans les médaillons des enseignes de guerre les bustes des empereurs assumant le pouvoir ou déifiés. Puisque sur le pilastre qui ornait la principale entrée de Romuliana ces bustes sont groupés par paires, il est sûr qu'il s'agissait de la figuration des tétrarques.

Des pilastres avec de telles ou de semblables représentations ne se trouvaient sans doute pas sur la façade de la porte principale du castellum rénové pendant le règne de Justinien, ni d'ailleurs d'une simple «agglomération fortifiée», mais pouvaient seulement occuper une place à l'entrée principale du palais impérial tétrarchique.

¹¹ Bulletin Monumental, 1986, 357.

¹² Cf. n. 2.

Куврат, Кувер и Аспарух

ВЛАДИСЛАВ ПОПОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

Када је 11. јуна 1912. год., у селу Малаја Перешчепина, на дванаест врста од града Полтаве, случајно откривен изузетно велики број златних и сребрних предмета из времена сеобе народа, ондашњи истраживачи нису ни помишљали да се пред њима налазе материјални сведоци последњег пребивалишта оснивача старе или велике Бугарске. Налази су оцењени као део пребогатог скровишта једног источњачког, али непознатог кагана.¹ Било је потребно шездесет година да еминентни минхенски професор Joachim Werner изнесе, у недавно објављеној књизи „Гробни налаз из Малаје Перешчепине и Куврат, каган Бугара“, нове и веома убедљиве аргументе који заиста указују да се ради о гробу првог владара старобугарске државе, а не о закопаној остави драгоцених предмета, као што се до сада мислило.²

Златни и сребрни налази из Малаје Перешчепине, на северној граници украјинске степе и непосредно на југу словенског подручја (сл. 1), стилски и хронолошки нису јединствени. Међу њима срећемо „старе“ предмете, као што су позлаћена сребрна здела сасанидског порекла са представом Шапура (309—379) у лову и такође позлаћена патена епископа Патерна, који је столовао у Томију (Scythia Minor) око 520. год.³ Ова еухаристичка посуда носи Анастасијев (491—518) жиг, па је природно помишљати да је њена поја-

ва међу удаљеним степским номадима резултат пљачке, обављене приликом једног од многобројних кутригурских упада на тле царства, забележених у првој половини VI века.⁴ Како је патена везана за један одређени доњодунавски град, њено присуство у хунско-бугарској средини има узгред и историјски значај. Међу предметима византијског порекла, налазимо још две посуде са званичним контролним печатима.⁵ Једна је из времена Маврикија (582—602), друга из ужег раздобља владавине Ираклија (629/30—641). Налаз је иначе садржавао довољан број рецепијената „номадског“ типа намењених за банкет у коме је могло да суделује најмање 21 особа. Међу њима посебну пажњу привлачи рог, вероватно намењен за пијење.⁶ Његов значај је у томе што означава висок социјални ранг међу номадима, као што је уосталом случај и са аварским предводницима сахрањеним у Kunbáony, Szeged-Atokhaza и Ozoga.

Друга и можда важнија група предмета везана је непосредно за личност покојника. Од посебног хронолошког значаја је огрлица са 69 рановизантијских солида, од којих је 18 најмлађих исковано у Цариграду за време Констанса II (641—668).⁷ На основу њих, Вернер је оправдано указао на неодрживост до сада често прихватаног terminus post quem од 668. год. за налаз из Малаје Перешчепине, који је плод недовољних нумизматичких знања у прошлости. Наиме, сви златници Констанса II припадају емисији лаких цариградских солида од 20 карата кованих у кратком раздобљу између септембра 641. и 647. год.,⁸ или, према неким нумизматичарима, изме-

¹ Откривене предмете први је објавио гроф А. А. Бобринский, Материалы по археологии России, 34, 1914, 110—120.

² *Der Grabfund von Malaja Prešćepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen, Neue Folge, Heft 91, München 1984, 5—45, 32 табле, 9 слика у тексту. Скраћеница: J. Werner, *Mal Per.*, 1984. Исти аутор објавио је у краћем облику резултате до којих је дошао у чланку *Kagan Kuvrat, der Begründer Grossbulgariens, Südosteuropa—Mitteilungen*, 24, 1984, 64—68. Приказ Вернерове књиге објавио је Gy. László, *Germania*, 64—2, 1986, 665—668.

³ J. Werner, *Mal. Per.*, 1984, 9—10, Taf. 1 и 6.

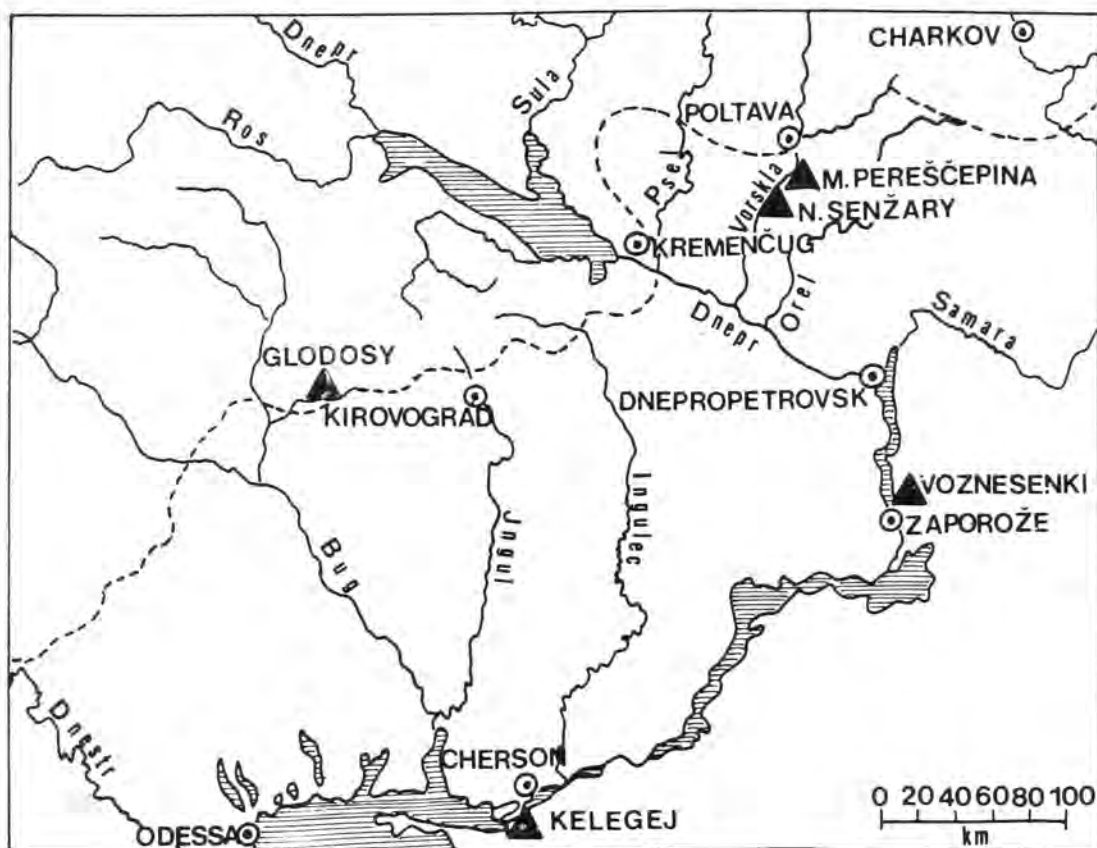
⁴ Патена је иначе цариградски производ, на шта указује други печат са именом Јована Пафлагонца, који је био comes sacrarum largitionum 498. год. Cf. E. Cruikshank Dodd, *Byzantine Silver Stamps*, Washington D. C. 1961, 54, № 2.

⁵ J. Werner, *Mal. Per.*, 1984, 10—11, Taf. 2—3.

⁶ *Ibid.*, 14—15, Taf. 10, 28.

⁷ *Ibid.*, 17—18, Taf. 17.

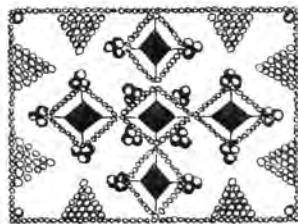
⁸ *Ibid.*, 18 и нап. 61.

Сл. 1. — Географски положај гроба из Малаје Перешчепине. — Fig. 1. — Position géographique de la tombe de Malaja Pereščepina (J. Werner, *Mal. Per.*, 1984, Abb. 2).

бу 643. и 646. год.⁹ Огрлица са 69 солида по својој садржини има карактер једне оставе новца, па се тако мора и посматрати. Како од укупно 69 солида највећи број, односно 41, припада 632—641. год., док су најмлађи заступљени са 18 примерака, и то веома ретке емисије,¹⁰ природно је закључити да је сахрањивање обављено између септембра 641. и септембра 647. год., и то вероватно ближе првом него другом датуму. Од осталих предмета посебну пажњу привлачи до сада највећа и најтежа позната рановизантијска златна појасна копча, са дискретном представом хришћанског симбола.¹¹ Наравно, ради се о копчи кожног, парадног појаса, широким 5,7 cm., са номадском сабљом и масивним језичком од злата.¹² Вернер исправно закључује да се не ради

о појасу намењеном свакодневној употреби, већ ношеном једино у свечаним приликама. Други појас припадао је сабљи украшеној гранулацијом и полудрагим камењем (*sabochons*). Занатлија који је израдио сабљу послужио се приликом монтирања грчким словима (Α, Β, Γ, Δ, Σ), а као украсне мотиве, како на сабљи тако и на језич-

Сл. 2. — Мотив крста на сабљи из Малаје Перешчепине. — Fig. 2. — Motif de la croix sur le sabre de Malaja Pereščepina. (J. Werner, *Mal. Per.*, 1984, Abb. 9).

⁹ W. Hahn, *MIB*, III, 1981, Prägetabelle V, Nr 48, Taf. 21. 48: 643—646; Ph. Grierson, *DOC*, II 2, 1968, 423, Nr 10: 641—647. год. Ово друго датовање изгледа мн, бар за сада, прихватљивије.

¹⁰ *MIB*, III, 1981, 126.

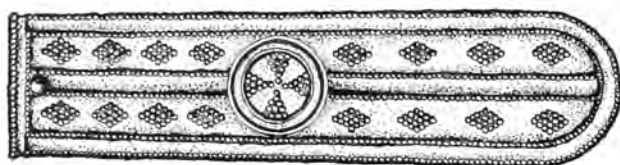
¹¹ J. Werner, *Mal. Per.*, 1984, 21—22, Taf. 16. 56; Taf. 26; Taf. 28. 2; Abb. 3. 4b.

¹² *Ibid.*, 24—25, Taf. 28. 1.

ку одговарајућег појаса налазимо јасно представљен крст (сл. 2—3). Иако је сабља номадског типа, мајстор чија је она дело свакако је био византијски Грк, активан на кагановом двору.¹³

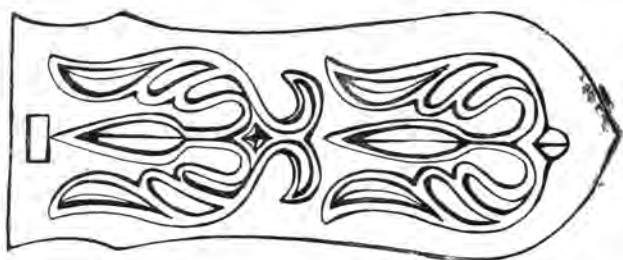
¹³ *Ibid.*, 25—27, Taf. 13. 41 и 29. 3, 7; Abb. 3. 5—6 и Abb. 9.

Од осталих типично номадских предмета, али вероватно израђених у истој радионици са грчким мајсторима, треба поменути украсне делове седла, са антитетичким лавовима и полу-палметама које срећемо и на масивном језичку првог поја-

Сл. 3. — Мотив крста на језичку појаса из Малаје Перешчепине. — Fig. 3. — Motif de la croix sur le ferret de ceinture de Malaia Pereščepina (J. Werner, *Mal. Per.*, 1984, Taf. 29, 3).

са (сл. 4), дрвени пехар пресвучен позлаћеним сребрним лимом, језичке коњске опреме и пар сребрних узенгија. Међутим, приликом открића 1912. год., нису забележени остаци коњског скелета, чије се постојање може претпоставити у

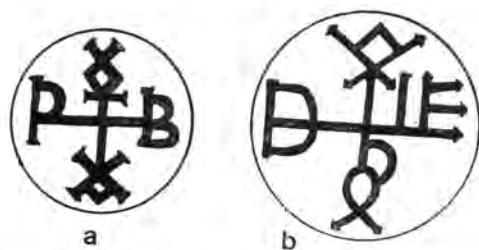
Сл. 4. — Језичак церемонијалног појаса са мотивом полу-палмета из Малаје Перешчепине. — Fig. 4. — Ferret de la ceinture d'apparat à motif de demi-palmettes de Malaia Pereščepina (J. Werner, *Mal. Per.*, 1984, Taf. 28, 1b).

сепулкралној целини једног номадског моћника.¹⁴ Уосталом, ни људски скелет нигде се не помиње, мада 250 очуваних квадратних плочица од златног лима јасно указују да се ради о уплати дрвеног сандука у коме је покојник био сахрањен.

На основу свих расположивих података Вернер исправно закључује да налаз из Малаје Перешчепине не припада остави, већ гробу једнога кагана, сахрањеног у дрвеном сандуку „око 650. год.“ Лични предмети покојника и други богати прилози обелодањују укрштање номадских погребних обичаја са византијским елементима,

¹⁴ *Ibid.*, 28—33. На основу налаза пара малих златних наруквница, Gy. László, *op. cit.*, 663, који иначе прихвата Вернерову тезу о Кувратовом гробу, сматра да је са каганом сахрањена и једна женска особа.

који се очитују у првој, церемонијалној појасној гарнитурџи, хришћанским симболима и високом степену занатске технике. Узете заједно, све ове компоненте потврђују да се ради о једном кагану, у блиским односима са цариградским двором, вероватно хришћанину и на чијем је двору деловао један грчки златар. О коме се кагану ради, указују читања грчких монограма на два византијска прстена такође нађена у гробу. Према писменом извештају познатог аустријског сипилографа Зајбта (W. Seibt), први монограм могао би се прочитати као Χοβράτου или Χροβάτου (сл. 5a)¹⁵, док би на другом, знатно компликова-

Сл. 5. — Монограми печата са два прстена из Малаје Перешчепине. — Fig. 5. — Monogrammes des sceaux de deux bagues de Malaia Pereščepina (J. Werner, *Mal. Per.*, 1984, Taf. 32, 1a-b).

нијем, име било комбиновано са титулом патриција (Χοβράτου πατρίκιου) (сл. 5b).¹⁶ Није тешко погодити да је покојник сахрањен у Малој Перешчепини нико други но чувени Куврат. Стога није ни чудно да је Вернер посветио Кувратовој личности посебно поглавље своје изузетно занимљиве, зналачке и убедљиве књиге.¹⁷ Наиме, Куврат се помиње у више писаних извора.¹⁸ У руским рукописима бугарског Именика (Die bulgarische Fürstenliste), налазимо га на четвртном месту, под именом Коуртџ, као оснивача династије Дула. Облик иранског имена Курт је славизирано Κοῦρτζης или Κοβρτζης, одн. Коу(б)рџџ, а не обратно.¹⁹ Код јерменског географа с краја VII в. помиње се као Khoubraâtha, Khoudbad-

¹⁵ J. Werner, *Mal. Per.*, 1984, 44, Taf. 32. 1. Занимљиво је да је W. Fink, *Jahrb. d. Österr. Byzantinistik*, 30, 1981, 75 sq., уочавајући у монограму иста слова, био близу решења предлагајући читање βατράχου.

¹⁶ J. Werner, *Mal. Per.*, 1984, 44, Taf. 32. 2.

¹⁷ *Ibid.*, 38—43.

¹⁸ А не само у два, како тврди J. Werner, *ibid.*, 38, вероватно мислећи искључиво на грчке изворе.

¹⁹ V. Beševliev, *Inschriften*, 1963, 306, Nr 79. Именик је сачуван у три руска рукописа с краја XV и из XVI в. Постоје различита мишљења о времену његовог настанка и прототипу, мада је највероватније да је прва старобугарска верзија, под утицајем византијских хронолошких спискова, настала тек пошто су Бугари примили хришћанство (*ibid.*, 307—311).

гај.²⁰ О њему налазимо највише података у етиопијској верзији хронике Јована из Никју,²¹ из друге половине VII в. и у грчким хроникама Патријарха Нићифора²² и Теофана Исповедника²³, писаним почетком IX в. Према првом извору, Куврат је био предводник Хуна, нећак Орхана, крштен још у детињству у Цариграду и одрастао на царском двору. Иначе је био у пријатељским односима са Ираклијем и после цареве смрти 641. год., подржавао је интересе његове деце и жене Мартине, а против Константина III, оца Констанса II. Са своје стране, патријарх Нићифор у првом пасусу²⁴ вели да је господар хунскога народа чије име не помиње (ὁ τῶν Οὐννων τοῦ ἔθνους κύριος), заједно са својим првацима и копљоношама, дошао 619. год. у Цариград захтевајући од цара да буде покрштен. Овај услуши његову молбу и том приликом додели му титулу патриција. Да ли се у овом случају заиста ради о Куврату или о његовом стрицу Орхану, мишљења су подељена.²⁵ У другом пасусу, Нићифор наводи да се Куврат, саплеменик Орхана и господар Уногундура (Κούβρατος ὁ ἀνεψιὸς Ὁρχανῶ ὁ τῶν Οὐνογουνδοῦρων), ослободио аварске превласти и да је склопио трајан мир са Ираклијем, који му је за узврат доделио патрицијско достојанство. Теофанова обавештења знатно су сиромашнија, али и он, као и Нићифор, говори о старој или великој Бугарској (ἡ παλαιὰ Βουλγαρία ἐστὶν ἡ μεγάλη) и о Куврату, господару речене Бугарске и Кутригура (Κροβᾶτου τοῦ κυρίου τῆς λεχθείσης Βουλγαρίης καὶ τῶν Κουτρίγων).²⁶ Теофан иначе јасно разликује Уногундуре — Бугаре и Котраге, одн. Кутригуре.

Историјски извори који говоре о Куврату и садржај гроба из Малаје Перешчепине у пот-

пуности потврђују Вернерову тезу. Покојник сахрањен недалеко од Полтаве био је номад, али и хришћанин, о чему сведоче хришћански симболи запажени на предметима личне употребе и литургијско посуђе које је, упркос чињеници да је бар делимично доспело пљачком, могло бити употребљавано у активном богослужењу. Постојање грчке златарске радионице на двору и увезени византијски производи, међу којима посуђе, накит, прстење са монограмима и церемонијални појас, сведоче о тесним везама кагана са Цариградом. Престонички производи свакако су део дарова које је Куврат донео из Цариграда после његове победе над Аварима, коју већина истраживача, на основу године коју наводи Патријарх Нићифор, ставља 634—635. год.²⁷ У Византији је био обичај да се странцима, којима је у Цариграду било додељено достојанство хонорарног патрицијата, уручује не само кодицил, већ и ознаке стеченог ранга, односно златом опточена брокатна туника и пурпурни појас (singulum). Анализирајући до сада највећу и најтежу рановизантијску копчу нађену у Малој Перешчепини, Вернер је једноставно био приморан да је доведе у везу са вешћу Патријарха Нићифора и да је објасни као Кувратову патрицијску инсигнију.²⁸ Тако је коначно решена енигма чуеног налаза у близини Полтаве.

Κούβρατος, Κοβράτης, Κροβᾶτος или коуртъ, био је поглавар хуно-бугарских Оногура (Ὀνόγουροι, Οὐνογουῶροι, Ὀνόγουνοδοῦροι, Нипигури), из чијег се имена касније развија назив за Угре, грчки Οὔγροι, лат. Ung(a)ri(i) или Hung(a)ri(i).²⁹ Оногурско подручје простирало се између Кубана, понтске Меотиде (Азовског мора) и Дњепра, захватајући на западу територију насељену Кутригурима (Κουτρίγουροι, Κότράγοι), вероватно све до Крима, чију је оногурску епископију можда баш Куврат основао.³⁰ Најзад, ваља поменути да датум Кувратове смрти представља посебан проблем. На основу писаних извора сигурно је да је још био жив у септембру 641. год., када Ираклије умире, а Констанс II бива проглашен за цара. Пошто се после овога више нигде не помиње, В. Н. Златарски је претпоставио да је и његова смрт убрзо уследила, а као датум наводи април 642., из-

²⁰ *Ibid.*, 318—319 (Pseudo-Moses Chorenensis 17, 25).

²¹ *The Chronicle of John Bishop of Nikiu*, ed. by R. Charles, 1916, 197. Cf. J. Werner, *Mal. Per.*, 1984, 39.

²² Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani *Opuscula historica*, ed. de Boor, Lipsiae 1880, 12, 20—28; 24, 9—15. Cf. J. Werner, *Mal. Per.*, 1984, 38—39. nap. 137.

²³ Theophanis Confessoris *Chronographia*, ed. de Boor, I, Lipsiae 1883, 357, 10—13.

²⁴ Ed. de Boor, 1880, 12, 20—28.

²⁵ За разлику од неких других аутора, В. Н. Златарски, *Историја*, 1938, 84—94, сматра да би поменути хунски каган био Куврат, који је са пратњом посетио Цариград 619. год. Крштење би се односило на бугарске прваке, а не на кагана, јер је овај примно хришћанство још у детињству, како наводи Јован из Никју. Према Г. Острогорском, *Историја*, 1969, 119, nap. 2, податак би се односио на Орхана, Кувратовог стрица. Са своје стране, Н. Grégoire, *L'origine et le nom des Croates et des Serbes*, Byzantion, 17, 1944—1945, 100, мишљења је да су Орхан и Куврат заједно примили хришћанство у Цариграду 619. год.

²⁶ Ed. de Boor, I, 1883, 357, 10—13.

²⁷ В. Н. Златарски, *Историја*, 1938, 95; J. Werner, *Mal. Per.*, 1984, 39—40; П. Тивчев, *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae*, III, 1960, 294 (634—635); S. Szádecky-Kardoss, *Paulys Realenc.*, Suppl. XII, 1970, 904 (634—635) и други аутори. Једино Златарски ставља овај догађај у 619. год., пошто сматра да се оба Нићифорова податка односе на исти догађај.

²⁸ J. Werner, *Mal. Per.*, 1984, 40—42.

²⁹ S. Szádecky-Kardoss, *op. cit.*, 904.

³⁰ *Ibid.*, 904 и 518; *idem*, у Reaserchex in Altaic Languages (ed. L. Ligeti), Budapest 1975, 271.

веден на основу бугарског Именика.³¹ Златарско-во датовање прихвата већи број историчара, док други стављају Кувратову смрт у распону од „око 650. год.“, као што то Вернер чини, па све до 668—669. год.³² Ако прихватимо да је у Малој Перешчепини наћен Кувратов гроб, онда би солиди огрлице, као што је већ речено, указивали да је оногурски каган умро између септембра 641. и септембра 647. год. и то ближе датуму који је В. Н. Златарски већ давно предложио.

Пораз који је Куврат нанео кагану 634—635. год. означавао је прекретницу у аварској историји. Међутим, свакако се не ради о ослобађању Оногура од аварске власти, јер су ови пре тога стекли независност победивши Турке, већ понтских Кутригура или западног крила хуно-бугарских народа.³³ Бугарска победа само је последица невоља које су снашле Аваре после неуспеле опсаде Цариграда 626. год. Двадесетих година VII в. Словени се на средњем Дунаву обрћу Францима, а 631—632., панонски Бугари, односно Хуно-Кутригури, на чијем се челу налазио Alciscus, безуспешно се противе Аварима и беже у Баварску, где доживљавају трагичан крај.³⁴ С Кувратовом победом 634—635. год., можда треба довести у везу устанак словенских Дуљеба, суседа Анта, који нам преноси Несторова руска хроника.³⁵ Наиме, каган и његова брза коњица држали су у мањој или већој потчињености, можда само повременог карактера, народе насељене на знатној удаљености од њиховог панонског центра моћи. Стога се на овом месту поставља питање да ли теза, коју је изнео познати белгијски византолог Н. Grégoire (cf. nap. 25), о вези између епонимних вођа сеобе Хрвата и Куврата, не садржи у себи извесно језгро истинитости. Имена Κροβάτος и 'Οργανās, с једне стране, Χρωβάτος (графија са печата из Малаје Перешчепине) и Πογγās, с друге, зачуђујуће подсећају једна на друге. Не заборавимо такође да је Куврат био хришћанин и Ираклијев лични пријатељ, у чије је време и дошло до сеобе Срба и Хрвата, иако је тешко поверовати да су било Куврат, било Бугари уопште, предводили овај миграциони покрет у правцу јадранског приморја. Мање или више легендарни садржај сеобе какву приказује наш једини извор, De Administrando Imperio Константина Порфирогенита, био је до сада предмет бројних анализа, чији се резултати у

великој мери разликују.³⁶ Учени цар извештава нас о доласку Хрвата, а мало касније и Срба, у некадашње провинције Далмацију, део Превалитане и део Дарданије, као подухвату спроведеном вољом цара Ираклија. Наиме, цар је желео да насели територију која је остала пуста после велике најезде Авара, када су Романи из Салоне и других далматинских градова протерани. Вест Константина Порфирогенита је у основним цртама прихватљива, мада он ниједном не помиње улогу Кувратових Бугара приликом евентуалног збацивања аварског јарма од стране Срба и Хрвата у првобитној постојбини, коју већина научника данас ставља у област средњег тока Висле. Једини траг могућег бугарског посредништва састоји се у горе поменутој сличности имена. С друге стране, улога византијског стратега у Сингидунуму,³⁷ свакако војног команданта привремено смештеног у већ разрушеном граду, приликом првог пресељења Срба, даје извесне индикације за правац којим се кретао бар један део сеобе. На основу археолошког материјала извештај број научника закључује да је територија између Дунава и Тисе, недалеко од Сингидунума, била насељена хуно-бугарским Кутригурима,³⁸ истим оним народом на чије ће цело, коју деценију касније, стати четврти Кувратов син. Овај догађај осветљава традиционалне везе између Кувратових Оногура и западних Бугара или Кутригура. Према томе, посредство Куврата у ослобађању Срба и Хрвата од аварског притиска, исто као и неких других словенских племена, спада у домен могућих претпоставки. Иначе, Константин Порфирогенит ставља српско-хрватску сеобу у тесну везу са нападом који су Авари или Словени звани и Авари,³⁹ извршили на Солин и остале градове Далмације. Претходно нас цар извештава да су Романи далматинских градова сваке године слали војну експедицију на обалу Дунава, па чак и на аварску територију. Чини ми се да овај податак има одређено хронолошко значење. Како војне операције нису извођене

³¹ В. М. Златарски, *Историја*, 1938, 84, 96, 354—355, 357.

³² J. Werner, *Mal. Per.*, 1984, 39 и nap. 140.

³³ В. М. Златарски, *Историја*, 1938, 92—94.

³⁴ Fredegarius, *Chron.*, MGH, Scr. rer. Mer., II, Hannoverae 1888, 157.

³⁵ S. Szádeczky-Kardoss, у *Researches in Altaic Languages*, Budapest 1975, 271—272.

³⁶ Cap. 30, 61 sq. и cap. 31, 6 sq., ed. Moravcsik-Jenkins, 1967, 142 и 146. Дobar преглед ранијих мишљења са прецизним коментаром даје Б. Ферјанчић, *ВИНХ*, II, 1959, 26 sq. Cf. такође N. Klajić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 36—40, 63—66, 133—140.

³⁷ *De adm. imp.*, cap., 32, 19—20, ed. Moravcsik-Jenkins, 1967, 152—153, где је реч о Србима који су се прво населили у области Солуна, али су се предомислили и затражили од Ираклија да им додели другу земљу διὰ τοῦ στρατηγού, τοῦ αὐτὸς τὸ Βεζέγγραδον κρατοῦντος.

³⁸ J. Ковачевић, *Аварски Казанат*, Београд 1977, 79, 145—146. Кутригури су били насељени делом у Срему, делом између Тисе, Мориша и Кереша.

³⁹ *De adm. imp.*, cap. 29, 1 sq. (29, 37: Σκλάβοι, οὗ καὶ Ἀβάροι καλοῦμενοι); cap. 30, 1 sq., ed. Moravcsik-Jenkins, 1967, 122 sq. 138 sq.

полазећи од источног Илирика, као што би се очекивало, већ из знатно удаљенијег далматинског приморја, могуће је закључити да су у то време Горња Мезија и обе Дакије већ биле изгубљене за империју. Ослањајући се на писане изворе, историчари су дошли до закључка да су илирски градови, међу којима спадају Сардика, Најс и Прва Јустинијана, пали у руке Авара око 615. год.⁴⁰ Нумизматичка археологија пружа са своје стране још поузданије податке.⁴¹ Последњи датовани новац из Царичиног Града (Iustiniana Prima) је један још необјављени хексаграм, чија емисија почиње крајем 614. или у јануару 615. и вероватно не прелази границе исте године.⁴² Идентичан је и хексаграм нађен на Љутом Врху, недалеко од Најса.⁴³ Ваља подвући да су 615. год. Склавини безуспешно опседали Солун, док су Авари пустошили северни Илирик, две године пре него што ће притећи у помоћ македонским Словенима.⁴⁴ Уколико су илирски градови већ били згаришта у време када далматински градови шаљу страже према подунавским Аварима, онда је 615. год. уједно *terminus post quem* за пад Солина и истовремено других приморских градова. Тај датум може се без двоумљења померити коју годину напред, ако се узме у обзир заузетост Авара у северном Илирику и Тракији све до приближно 619. год.

⁴⁰ Ф. Барниш, *Чуда*, 1953, 98; P. Lemerle, *Recueils*, II, 1981, 99–101.

⁴¹ Полазећи од налаза новца и историјских извора, осврнуо сам се у више махова на проблем нестанка последњих рановизантијских градова у северним деловима Илирика: *Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin*, *Mélanges de l'Ecole Française de Rome, Antiquité*, 87, 1975, 488–497; *La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la Mer Egée: le témoignage de l'archéologie*, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1978, 627–629; *Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premières Sklavinies macédoniennes vers la fin du VIIe siècle*, *ibid.*, 1980, 246–247.

⁴² У радовима наведеним у претходној напомени био сам склон да пад северноилирских градова датujem у 614. год. Међутим, необјављени хексаграм нађен пре неколико година приликом систематских ископавања у Доњем граду Царичиног града, припада типу *DOC*, II 1, 1968, 271, Nr 61, без словне ознаке на реверсу. Целу емисију, са или без ознаке, W. Hahn, *MIB*, III, 1981, Nr 134, ставља у време од краја 614. или почетка 615. па до 625. год. У случају примерка из Царичиног Града ради се о најранијој и реткој, свакако краткотрајној емисији хексаграма (*ibid.*, 98), која тешко да прелази границе 615. год.

⁴³ V. Popović, *Mélanges de l'Ecole Française de Rome, Antiquité*, 87, 1975, 503, fig. 21, који такође припада типу *MIB*, III, 1981, Nr 61, јер нема ознаке у пољу.

⁴⁴ *Miracula*, II 2, 197–198, P. Lemerle, *Recueils*, I, 1979, 180–181, 185.

Пре више од десет година објавио сам један Ираклијев фолис ископан између октобра 613. и октобра 614, нађен у Нарони,⁴⁵ граду који је поделио судбину Солина. Пошто је до аварског напада дошло око Ускрса једне непознате године,⁴⁶ закључио сам, на основу овог изолованог и свакако недовољног доказа, да пад далматинских градова не може да претходи 614. год. С друге стране, последњи датован натпис из Солина био би епитаф опатице Јохане из 612., чија је година смрти недавно доведена у сумњу.⁴⁷ *Terminus ante quem* много је чвршћи, с обзиром да је Ираклије, за чије је владавине дошло до пада Солина и до сеобе Срба и Хрвата, умро у јануару 641. год. Исте те године папа Јован IV послао је опата Мартина у Далмацију и Истру да од варвара откупи заробљенике и прене-се мошти мученика у Рим, што указује да се један од два поменутог догађаја, уколико су временски били раздвојени, макар и незнатно, као што тврди Константин Порфирогенит,⁴⁸ догодио највише две или три године раније. На основу свега што је досада речено, произилази да од предложених датума за пад Солина, 609. год. треба одбацити као сасвим неосновану⁴⁹, а 614. год. као мало вероватну, док 626. год. и 639. год., на основу теоријски обе могуће, немају неке чвршће научне подлоге. Недавно објављени нумизматички материјал из Солина чини ми се да је одлу-

⁴⁵ *Mélanges de l'Ecole Française de Rome, Antiquité*, 87, 1975, 487–488, fig. 13.

⁴⁶ *De adm. imp.*, cap. 29, 14–53 и cap. 30, 18–60, ed. Moravcsik-Jenkins, 1967, 122–125, 140–143.

⁴⁷ За датовање епитафа у 612. год. посебно се залагао F. Bulić, *Sull'anno della distruzione di Salona*, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 19, 1906, 268–304, док B. Gabričević, *Question de la datation du sarcophage de l'abbesse Jeanne*, *Disputationes Salonitanae*, I, 1970, 96–101, на основу новог прегледа натписа, сматра да се предложено датовање не може прихватити без резерве.

⁴⁸ *De adm. imp.*, cap. 31, 7–11, ed. Moravcsik-Jenkins, 1967, 146–149; *οὗτοι δὲ αὐτοὶ Ἀρσάβατοι εἰς τὸν βασιλεῖα τῶν Ῥωμαίων, Ἰρακλίου πρίσφιγες παρεγένοντο πρὸ τοῦ τοῦ Σέρβικου προσηγεῖν εἰς τὸν αὐτὸν βασιλεῖα, Ἰρακλίου κατὰ τὸν καιρὸν, ὅν οἱ Ἰβάρεις πολέμησαντες* О мисији опата Мартина за време епископата папе Мартина (639–642) извештава нас *Liber Pontificalis*, I, éd L. Duchesne, Paris 1886, 330. Ј. Ковачевић, *Аварски Коганат*, Београд 1977, 80–81, исправно датuje сеобу Хрвата и Срба у четврту деценију VII века, а као један од аргумената послужила му је мисија опата Мартина.

⁴⁹ Предложени датум ослања се највише на вест Јована из Никиту који, говорећи о варварским разарањима из 609 год., изричито напомиње да је Солун једини град који је остао читав. Исто тако и белешка Исидора из Севиле, где је реч о словенским операцијама у Грчкој 614–615. год. (*Sclavi Graeciam Romani tulerunt*), нема никакве везе са Далмацијом. О интерпретацији ових извора, cf. Ф. Барниш, *Чуда*, 1953, 90–95.

чујући за решење проблема.⁵⁰ Од појединачних налаза из времена Ираклија која потичу са ужег градског подручја, располажемо данас једним фолисом Никомедије из 611—612. год., равенатском осмином силикве из 610—616. год. и једним цариградским фолисом из 624—625. год. Овој скромној серији придружује се остава од 51 бронзаних примерака нађена 1979. год. у слоју пожара.⁵¹ Остава садржи два фолиса изкована 612—613, један фолис из 614—615. и један цариградски полу-фолис из 630—631. год.⁵² На први поглед је очигледно да се у последњем случају ради о реформисаној тешкој емисији из 629—630. год., са две изокефалне стојеће фигуре на аверсу (5.32 gr).⁵³ После 21. године (630—631) Ираклијеве владавине тежина фолиса и полу-фолиса опет је преполовљена. Како се на реверсу уочава број XI са скоро избрисаним бројем изнад њега, јасно је да је у питању X/XI година Ираклијеве владе, односно октобар 630 — октобар 631. год. Слој паљевине у коме је остава нађена може се довести у везу са страховитим пожаром који је, према солинској историји Томе Архибакона, прегутао град приликом напада варвара.⁵⁴ С друге стране, овај напад сигурно је исти онај на који наилазимо у делу Константина Порфирогенита када говори о паду Солина и других градова под налетима Авара и који би, ако је веровати цару, непосредно претходио досељењу Хрвата. Стога би оба догађаја, ослањајући се на ове, сасвим нове нумизматичке изворе, требало датovati између октобра 630. и јануара 641. год. Већу прецизност тешко је захтевати, иако не треба заборавити да 634—635. год. представља критичан моменат за аварски каганат, односно време када је највероватније дошло до знатних етничких померања северно од карпатског подручја. Стога ми се чини да теза коју је изнео Н. Grégoire, бар у свом коригованом облику, није сасвим без основа. Хрвати су у народну легенду могли да унесу Кувратово и Орханово име, што само подупиरे датовање сеобе Хрвата и Срба у тридесете године VII в., и обрнуто, ово датовање чини наведену ономастичку позајмицу сасвим могућом. Нова хронологија пада Солина и српскохрватске сеобе имаће несумњиво далекусежне последице на интерпретацију ране историје јужних Словена, односно формирање

сродних, али ипак различитих етничких целина, као што су српскохрватска, македонска и бугарска. Моја намера није да се на овоме месту упштам у тај изузетно важан проблем, чијем решавању могу, поред већ исцрпљених историјских извора, знатно да допринесу археологија и лингвистика.

О даљој судбини Кувратових Бугара обавештавају нас исцрпно и готово истоветно Патријарх Нићифор⁵⁵ и Теофан Исповедник.⁵⁶ Догађаји о којима је реч исцрпљено су добро познати да бисмо се око њих дуже позабавили. Наиме, Куврат је имао пет синова, којима је наложио слојан живот. Међутим, убрзо после његове смрти и после краткотрајне владавине најстаријег сина Бајана (Nic. Patr.: Βαζανός; Theoph. Conf.: Βατβαιός; Βατβαιγάν; Βατβαιγάν), они се разделише. Бајан је остао у старој постојбини и њему се, прешавши Дон, придружио други син, Котраг (Κότραγος). Овако раздвојена и ослабљена, Кувратова Бугарска постала је лак плен Хазара из прве Сарматије (πρώτης Σαρματίας), који покорише земљу све до Понта. Свакако под притиском надирјућих Хазара, трећи син Аспарух (Ἀσπαρούχ) прелази Дњепар и Дњестар и насељава се у месту званом "Ογλός, "Ογλός или "Ογλόν Четврти и пети син, чија имена Нићифор и Теофан не помињу, прешли су Дунав или Истар. Први је остао у Панонији, потчињен аварском кагану, а други је отишао у северну Италију, у Пентаполу, између Равене и Рима.⁵⁷ Даља збивања која нам преносе оба византијска аутора односе се искључиво на Аспаруха. Када је цар Константин IV (668—685) дознао да се омражени народ населио на обали Дунава и пустоши царске земље, припреми војску на копну и мору и нападне Бугаре. Међутим, ови се повукоше у добро брањени Онглас. Притом цар оболи и оде на лечење у Месемврију, оставивши стратега да бију бој. У том међувремену византијску коњицу ухвати паника и приликом бега Аспарухови Бугари тешко је поразише. Дошавши до Варне код Одесе, Бугари оценише да је место безбедно, па се ту и населише.⁵⁸ Затим распоредише затечена словенска племена како би се заштитили од Грка и од Авара. Овако обезбеђени, почеше да

⁵⁵ Ed. de Boor, 1880, 33, 13—35, 25.

⁵⁶ Ed. de Boor, I, 1883, 356, 15—360, 7.

⁵⁷ Theoph. Conf., ed. de Boor, I, 1883, 357, 23 и д.: "Ὁ δὲ τέταρτος καὶ ὁ πέμπτος τὸν Ἰστρον ἤτοι Δανοῦβιν λεγόμενον περαιωθέντες ποταμόν, ὁ μὲν εἰς Πανονίαν τῆς Ἀβαρίας ὑποταγεῖς τῷ χαγάνῳ τῶν Ἀβάρων ἐμείνεν ἐκεῖ μετὰ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, ὁ δὲ τὴν πρὸς τῇ Ραβέννῃ Πεντάπολιν καταλαβὼν ὑπὸ τὴν βασιλείαν τῶν χριστιανῶν γέγονεν. У нешто краћем облику и Nic. Patr., ed. de Boor, 1880, 33, 18 и д.

⁵⁸ Theoph. Conf., ed. de Boor, I, 1883, 359, 7—12: ἐπὶ τὴν λεγομένην Βάρναν πλησίον Ὀδύσσου. Исто Nic. Patr., ed. de Boor, 1880, 35, 15—19.

⁵⁰ I. Marović, *Reflexions about the Year of the Destruction of Salona*, Disputationes Salonitanae, II, 1984, 293 sq. Значај оставе за датовање пада Солина, ближе 640. год., истиче и Ж. Пананић, *Settimane di studio del Centro italiano sull'alto medioevo*, 30, Spoleto 1983, 828.

⁵¹ J. Marović, *op. cit.*, 297—298, 307—314.

⁵² *Ibid.*, 313, Nr 42—45.

⁵³ *Ibid.*, 306, 313, Nr 45, Pl. 44 (MIB, III, 1981, 105, Nr 171).

⁵⁴ F. Bulić, *op. cit.*, 301.

нападају градове, па је цар био приморан да склопи мир и да се обавезе на плаћање данка.

Теофан ставља рат између Византинаца и Бугара у 671. год., када је умро арабљански војсковођа Муавија. Захваљујући резултатима до којих је дошао знаменити београдски византолог Г. Острогорски, бугарско-византијски сукоб може се данас сасвим поуздано датовати између септембра 679. и септембра 680. год.,⁵⁹ а не у 678—679. год. као што се раније чинило и још увек се понекад чини.⁶⁰ Рат је свакако могао да започне већ у јесен 679, али је тежиште војних операција свакако било током 680. год., с тиме што су непријатељства, бар тако изгледа, настављена у пролеће или лето 681. год., када је и мир између Константина IV и Аспаруха морао бити склопљен.⁶¹ У бугарском Именику Аспарух се помиње на шестом месту, под именом Исперихъ из племена Дуло. Овај старобугарски или словенски облик, који се у јерменским изворима јавља као Aspar-Hroug, преузет је из грчког Ασπαρούχ, и потиче, како изгледа, од иранског аспра, коњ.⁶² Међутим, хронологија догађаја између Кувратове смрти на почетку 642. и склапања мира у лето 681. год., остаје и даље веома мутна. В. Н. Златарски оштроумно је обележио главне етапе ових историјских збивања и покушао је да их осветли са хронолошког становишта.⁶³ Наиме, ослањајући се на податке из бугарског Именика и стављајући у април 642. год. Кувратову смрт, после које је најстарији син, Бајан, владао десет месеци, он датује раздвајање браће у фебруар 643. год. Како је Бајан владао три године, до коначног раздора међу Кувратовим синовима дошло би на почетку 646. год. Бугарски научник признаје да је тешко утврдити време које раздваја овај догађај од хазарског освајања оно-

гурске државе, иако је познато, према Масудију, да се главни град Хуна, Balangar, налазио у хазарским рукама 33. год. Хиџре или 652—653. год. Стога би и Аспарухову миграцију на запад, у Бесарабију, требало по њему датовати на почетак педесетих година VII века. Све у свему, догађаји о којима је реч одиграли су се у распону од 642. до 653. год.

Вероватно с правом, В. Н. Златарски истиче одсутност у изворима помена Оногура у Бесарабији, где су се по њему морали прво населити пошто су прешли Дњепар и Дњестар.⁶⁴ Као што је већ речено, Патријарх Нићифор и Теофан Исповедник изричито наводе да је Аспарух побегао пред Хазарима, што потврђује и Pseudo-Moses Chorenensis, који каже да се Aspar-Hroug, син Koubraatha, гоњен од Chasauri, населио на острву Peuce.⁶⁵ С овим острвом В. Н. Златарски идентификује, с једне стране, острво Πεύχη из античких извора и, с друге стране, место "Ουγλος на ушћу Дунава, где су се, према византијским хроничарима, населили Аспарухови Бугари и чије би име потицало од турско-кавказког агљъ, са значењем „двор“, „ограђено место“, „латор“. Острво Peuce налази се на ушћу Дунава, у Добруци,⁶⁶ и својим положајем заиста одговара бугарском табору, добро брањеном и окруженом мочварама, каквог га описују хроничари. Насељавање Оногура у Бесарабији, а затим на североисточној ивици Добруце могло је само да иде у прилог царству, ублажавајући на тај начин могуће ударе Хазара и Авара. И заиста, Византија је у то доба била у тешком положају. Констанс II од 663. без успеха покушава да освоји Италију, а исте године Арабљани поново упадају у Малу Азију, да би се већ 674. год. велика флота појавила пред цариградским зидинама.⁶⁷ Стога и хипотеза В. Н. Златарског да је бугарско пресељење на границу Добруце непосредно претходило 668. год. има у себи нечег веродостојног. Међутим, ако бисмо проблем решавали на основу опште историјске констелације онога времена, можда би криза 668—669 год., настала убиством Констанса II у Сиракузи, и интервенцијом равенског егзарха против узурпатора Мезеџија,⁶⁸ представљала најпогоднији тренутак и снажан подстицај за Аспарухово пресељење на обалу Дунава, са или без цареве дозволе, као и за његов обрачун са Аварима. Тек десетак година касније, назван бугарским пљачкашким

⁵⁹ *Историја*, 1969, 140, нап. 1 и 105, нап. 2. Наиме, исти аутор је у изванредно важној студији *Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrh.*, Byz. Neugr. Jahrb., 7, 1930, 1—56, убедљиво показао да све Теофанове датуме треба померити за једну годину унапред.

⁶⁰ Тако В. М. Златарски, *Историја*, 1938, 147, сматра да је мир склопљен 679. год. По S. Szádeczky-Kardoss, у *Researches in Altaic Languages*, Budapest 1975, 272—273, Бугари су победили Византинце 679., а мир је склопљен 680. год. На другом месту (Paulys Realenc., Suppl. XII, 1970, 519), исти аутор тврди да су Аспарухови Оногури продрли у Мезију 681. год., а на трећем (*Avarica*, Szeged 1986, 98), да се Аспарух нашао код Варне између 679. и 681. год.

⁶¹ Г. Острогорски, *Историја*, 1969, 140, нап. 4, ослањајући се на резултате до којих је дошао Ю. Кулаковский *История Византии*, III, Киев 1915, 249. Cf. такође М. Рајковић, *ВИИИ*, I, 1955, 224, нап. 18.

⁶² V. Beševliev, *Inscriften*, 1963, 312—313. Облик Исперихъ, који се понекад јавља, погрешан је. На седмом месту, између Испериха и Тервела, налазимо име Есперерихъ, што није ништа друго но диглографија и понављање Испериховог имена.

⁶³ *Историја*, 1938, 112—113.

⁶⁴ *Ibid.*, 133.

⁶⁵ S. Szádeczky-Kardoss, у *Researches in Altaic Languages*, Budapest 1975, 272—273.

⁶⁶ *Tabula Imperii Romani*, L35, Bucarest 1969, 57—58. Цео тај рукавац Дунава иначе носи име Peuce.

⁶⁷ Г. Острогорски, *Историја*, 1969, 136—138.

⁶⁸ *Ibid.*, 138.

походима, Константин IV је одлучио да неутралише своје неугодне суседе и некадашње савезнике.

Иако то извори изричито не помињу, изгледа природно да су оногурска племена четвртог и петог Кувратовог сина прешла Дњепар и Дњестар истовремено, ако не и заједно са Аспаруховим Оногурима. Услед тога изгледа сасвим вероватно да је друга етапа њиховог пресељења на запад, у аварску Панонију и равенску Пентапол, савремена са избијањем Аспаруха на делту Дунава и његовим сукобом са Аварима. Њихови путеви раздвајају се једнога момента. Аспарухове хорде силазе на доњи Дунав, док четврти и пети син прелазе Дунав много западније, до кога су морали доспети било следећу долину Тисе, било Мориша. Ова померања на запад свакако је олакшао аваро-лангобардски рат који помиње Павле Бакон и који се, како изгледа, одиграо између 663. и приближно 668. год.⁶⁹ Позивајући се управо на овај догађај, В. Н. Златарски је веома срећно уочио да је тих година бугарски дук Алзесо, заједно са својим племеном, пребегла у северну Италију лангобардском краљу Гримоалду, који их је све заједно отпратио сину Ромуалду, у Беневент. На основу овог податка и казивања патријарха Нићифора и Теофана Исповедника, познати бугарски историчар извукао је закључак, чини ми се оправдан, да је Алзесо уствари пети Кувратов син.⁷⁰ Павле Бакон описује овај догађај у поглављу које непосредно претходи излагању ликвидације Мезеције побуне од стране Константина IV. Знамо да је његов отац, Констанс II, убијен 15. јула 668, да је Константин IV проглашен за августа између 17. септембра и 6. новембра 668, да је угушио Мезежијеву побуну у првим месецима 669. и да је пренео тело свога оца у Цариград средином исте године.⁷¹ За решење постављених проблема може да буде од помоћи, бар донекле, нумизматичка археологија. Иако је број остава из овога времена још увек скроман, њихов садржај и географска дистрибуција веома су сугестивни (сл. 6).⁷² Најстарије оставе којима располажемо на-

бене су у Voinești, између Прута и Сирета, и у Udești, између Сирета и Молдаве. Прва се састоји од 34 бакарна примерка од којих 6 није идентификовано, а последњи је ископан у Сиракузи 650—651. год.⁷³ Следећа је мала остава из Udești са само 3 солида, од којих је један емитован у време Констанса II и Константина IV, 654—659. год.⁷⁴ Без обзира коме су оставе припадале, оне, узете заједно, дају 654. год. као *terminus post quem* за један насилан догађај који не може бити други но долазак бугарских Оногура, после њиховог бекства преко Дњестра и насељавања у Бесарабији, одн. северној Молдавији. Географски положај и датовање углавном се слажу са оним што је малочас речено о миграцији Оногура из старе или велике Бугарске током шесте деценије VII века, пошто су Хазари 652—653. год. већ били освојили њихов главни град.

Друга етапа пресељења Оногура, било на југ, било на запад, обележена је нешто већим бројем остава. Она из Несебра (Messembria) могла би бити одјек Аспаруховог доласка да делту Дунава или његових плачкашких операција које су изазвале рат из 679—681. год. Састоји се од 9 солида, од којих су 3 кована од средине 669. до почетка 674. год.⁷⁵ Са продором Оногура на запад подударала би се можда растурена остава из Drăgășani на доњем Олту, од које су забележена само три хексаграма Констанса II датованих између 659. и септембра — новембра 668. год.⁷⁶ Истом миграционом покрету одговара остава сребрних нарукница типа Szentendre и једног хексаграма Константина IV ископаног такође између 659. и септембра — новембра 668. год., нађена у Стејановцима недалеко од Сирмијума.⁷⁷ Идући даље ка западу, nailазимо на још једну оставу са нарукницама истог типа, откривену у Zemianský Vrbovok у Словачкој, заједно са 18 сребрних новчића, од којих је 17 исковано 659—668. год., а само један хексаграм Константина IV, емитован је између септембра

⁶⁹ Pauli Diaconi *Historia Langobardorum* (MGH, Scr. rer. Lang., Berolini 1878), 5, 19—21. Cf. Szádeczky-Kardoss, *Avarica*, Szeged 1986, 95—96.

⁷⁰ *Историја*, 1938, 118—121. Pauli Diac. *Hist. Lang.*, 5, 29: Per haec tempora Vulgarum dux Alzeco nomine, incertum quam ob causam, a sua gente digressus, Italiam pacifice introens cum omni sui ducatus exercitu ad regem Grimuald venit, ei se servitutum atque in eius patria habitaturum promittens, итд.

⁷¹ О хронологији ових догађаја, cf. Ph. Grierson, *DOC*, II 2, 1968, 402—403.

⁷² Овде нису узете у обзир оставе из Средине са 640 солида из времена Ираклија и Ираклија Константина (S. Mc A. Mosser, *Numismatic Notes and*

Monographs, 67, New York 1935, 86), Lupeni (Firtușu) у Трансилванији, са око 300 солида Ираклија (T. Nussbaum, *Aluta*, 12—13, 1980—1981, 433—436) и Ber-necze, са 17 златних примерака међу којима један Фокин (I. Gedai, *AAASH*, 21, 1969, 107). Иако су расположиви подаци о овим оставама доста оскудни, њихово закопавање вероватно се мора довести у везу са неким од ранијих догађаја који су се десили унутар аварског каганата.

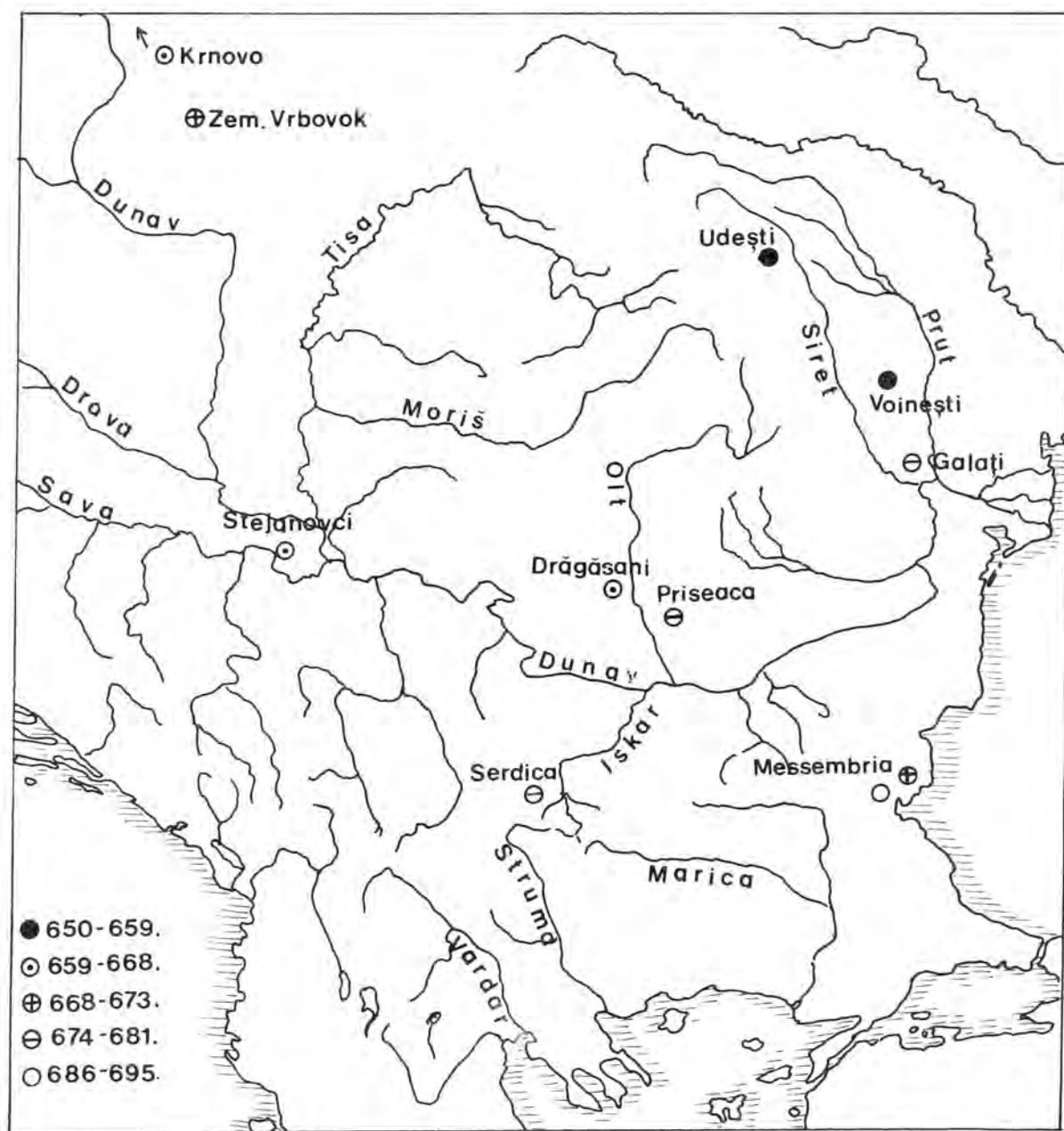
⁷³ I. Dimian, *SCN*, 1, 1957, 196.

⁷⁴ B. Mitrea, *Dacia*, n. s. 23, 1979, 374.

⁷⁵ И. Юркова, *Несебър*, II, 1980, 186—190 (*DOC*, II 2, 1968, Nr 4—6; *MIB*, III, 1981, Nr 4C).

⁷⁶ B. Mitrea, *SCN*, 6, 1975, 118 (*DOC*, II 2, 1968, Nr 57; *MIB*, III, 1981, Nr 152).

⁷⁷ D. Minić, *Sirmium*, IV, Београд 1982, 45, Pl. 2, 4—5 (*MIB*, III, 1981, Nr 141).

Сл. 6. — Карта распрострањености остава новца из друге половине VII века у Подунављу. — Fig. 6. — Carte de répartition des trésors de monnaies de la seconde moitié du VIIe s. dans les régions danubiennes (composée par l'auteur).

— новембра 668. и почетка 674. год.⁷⁸ С обзиром на бројчани однос примерака Констанса II и Константина IV, склон бих био да датумем скривање остава 668—669. год. Остава сличног садр-

жаја забележена је у мађарском месту Nemesverbók.⁷⁹ Од укупно 19 примерака, 18 припадају Констансу II, а само један хексаграм Константину IV. Истој групи придружује се остава мањег броја бакарног новца из Крнове у Шлеској, чији су примерци исковани у периоду 659

⁷⁸ P. Radoměský, *Památky Archeologické*, 44, 1953, 12 (*DOC*, II 2, 1968, 535, Nr 23; *MIB*, III, 1981, Nr 63C).

⁷⁹ I. Gedai, *AAASH*, 21, 1969, 107.

—668. год.⁸⁰ Све остале познате оставе из друге половине VII века концентрисане су у подручју доњег Дунава и могу се довести у везу било са бугарским операцијама вођеним из Онглоса (Реусе), које се поклапају са обновљеном арабљанском офанзивом 674. год., било са непосредним сукобом Аспаруха и Византије 679—681. год.: Сердика (674—681),⁸¹ Galați у непосредној близини Реусе (674—681),⁸² Prisaca на доњем Олту (674—681)⁸³ и, можда, већ поменути прва остава из Месемврије (668—673). Друга остава из Месемврије, са 8 бакарних примерака, од којих је последњи емитован 686—695,⁸⁴ рефлектује бурне догађаје везане за личност Јустинијана II.

Писани и нумизматички извори указују, као што смо видели, да су се бугарски Оногури, заједно са групама Кутригура,⁸⁵ населили педесетих година у подручју горњих токова Прута и Сирета. Изгледа да су 668—669. год. биле одсудне за померање Бугара на југ и на запад. Констанс II 663. год. одлази у Италију, где краткотрајно и безуспешно опседа Беневент, док Лангобарди воде рат са Аварима. Већ у јулу 663. год. цар посећује Рим, одакле одлази у Сиракузу. О његовом боравку на Сицилији не зна се готово ништа, све до убиства 668. год., када Јерменин Мезеције узурпира престо. Међутим, на самом почетку 669. год., равенски егзарх угушио је побуну која је угрожавала како Лангобарде, тако и Цариград. У том неизвесном, али кратком раздобљу, петог Кувратовог сина, по имену Alcezo, и његово племе, краљ Гримоалд населио је у погранични Беневент. Да ли су сви Бугари напустили егзархат и пришли Лангобардима, или је један део учествовао у сицилијанској експедицији, немогуће је утврдити. Иако за то нема непосредних доказа, изгледа сасвим вероватно, као што је већ речено, да је Аспарух управо 668—669. год. запосео делту Дунава. У прилогу оваквом објашњењу иде чињеница да се Бугари после преласка Дњепра и Дњестра више не помињу у хроникама патријарха Нићифора и Теофана Исповедника, али да за њих постају опет присутни када Аспарух избија на Дунав, а четврти и пети Кувратов син одлазе у аварску Панонију, односно у равенски егзархат. Казивање оба хроничара оставља јасан утисак једновремености поменутих миграција. Са своје стране, археолошки материјал, у ширем смислу те речи, од

мале је помоћи за прецизније разрешавање бугарско-оногурских миграција. Истина бугарски елементи добро су уочени у северисточним деловима Балкана, али је за историчара њихова хронологија исувише растегнута, а налази најчешће потичу из оног времена када је бугарско-словенска симбиоза већ увелико била у току.⁸⁶ Могуће је да одјеке оногурских померања на запад треба тражити у некрополама трансилванског подручја, богатог златом и сољу, коју Авари првог каганата изгледа нису чврсто држали у својим рукама. Наиме, у некропалама тзв. Band-културе, меровиншког карактера, коњички гробови и пресован накит јављају се на периферији сепулкралних површина (Band, Noșlac, Tîrgu Mureș, Unirea-Vereșmort), па према томе означавају појаву новог, овога пута номадског народа. Ускоро ће ова култура бити замењена гробљима са ливеним појасним гарнитурама, типа Mureș-Gîmbaș, Nușfalău-Someșeni и Mediaș, које, иако са јаком словенском компонентом, уносе у речену област елементе карактеристичне за касноаварски период.⁸⁷ У којој су мери те промене везане, уколико су уопште, за оногурска кретања, у овом моменту тешко је рећи. Међутим, сасвим је сигурно да се миграције бугарских племена четвртог и петог Кувратовог сина морају посматрати у општем контексту етничких промена насталих током тзв. другог досељења Угра у Панонију, које је, на основу вероватно сувише ниског датума преузетог из *Chronicon Pictum Vindobonense* 25, датовано у 677. год.⁸⁸

Остављајући по страни овај проблем, који је у историјској и археолошкој литератури изазвао, и још увек изазива жучне полемике око разлика у етничком саставу водећег слоја оба каганата, од којих је А. Alföldi први приписао Кутригурима или Теофилаковим псеудо-Аварима, а други правим Аварима, блиским Хунима,⁸⁹ вратимо се четвртог Кувратовог сину који је довео Оногуре у западне делове карпатског ба-

⁸⁰ Cf. Z. Vžarova, *The Slavs South of the Danube*, 1er Congrès international d'archéologie slave, III, Varsovie 1965, 97—120.

⁸¹ K. Horedt, *Das Awarenproblem in Rumänien*, *Studijne Zvesti*, 16, 1968, 103—120.

⁸² S. Szádecky-Kardoss, *Zum historischen Hintergrund der ersten Inschrift des Reiterreliefs von Madara*, *Acta of the Fifth Epigraphic Congress*, 1967, 477.

⁸³ *Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde*, *Eurasia Septantrionalis Antiqua*, 9, 1934, 289—290. Први су у културном погледу понтско-византијског карактера, други централно-азијатског. Према А. Marosi и N. Fettich, *Trouvailles avares de Danapentele*, *Archaeologia Hungarica*, 18, 1936, 94 sq., порекло стила са грифонима и лозицама је грчко-персијско и треба га тражити у пределу Алтаја. Панкутригуурска теорија није наишла на опште одобравање, иако је сасвим сигурно да су Хуно-Бугари већ рано присутни у панонској низији.

⁸⁰ P. Radoměrský, *op. cit.*, 111, nap. 9.

⁸¹ J. Jurukova, *Byzantino-Bulgaria*, 3, 1969, 255 sq. (*DOC*, II 2, 1968, Nr 8—9).

⁸² I. Dimian, *SCN*, 1, 1957, 196—197 (*DOC*, II 2, 1968, Nr 25).

⁸³ B. Mitrea, *SCN*, 6, 1975, 113—125 (*DOC*, II 2, 1968, Nr 25—27).

⁸⁴ И. Юркуова, *Археология*, 24, 1982—1, 64.

⁸⁵ S. Szádecky-Kardoss, *Paulys Realenc.*, Suppl. XII, 1970, 519.

сена. Овај је већ давно идентификован са Бугарином Кувѐром о коме је реч у петом поглављу друге збирке Чуда св. Димитрија солунског.⁹⁰ После новог издања и коментара *Miracula*, које је недавно приредно реномирани француски византолог Р. Lemerle, многа загонетна места прве две солунске збирке дефинитивно су расветљена.⁹¹ На овом месту осврћући се само на неколико питања која ми се чине најбитнијим за интерпретацију поменутих догађаја. Већ из наслова петог поглавља види се да су Кувѐр и његов војвода Маур, Бугари (завера против Солуна, *παρά τοῦ Μαύρου καὶ Κούβερ τῶν Βουλγάρων*).⁹² На почетку свог излагања, анонимни аутор осврће се на Хацонову склавинску опсаду Солуна и аварска разарања провинција северног Илирика и Тракије све до Дугог Зида. Као што је већ речено, ови догађаји могу да се датирају у 615., две године пре аваро-словенске опсаде града. Непријатељства су трајала приближно до 619. год., када су цар и каган закључили мир. Том приликом су Авари депортовали бројно ромејско становништво, романизовано или хеленизовано, у област на Дунав, блиску Панонији чији је главни град некада био Сирмијум.⁹³ Могуће је да су заробљеници прво смештени у провинцији сирмијској Панонији, а затим пребачени са оне стране Дунава.⁹⁴ У новој постојбини, Сермезијанци (*Σερμησιῶναι*) чије име долази од *Σερμεῖον* (*Sirmium*), оставши и даље хришћани, помешаше се са Бугарима, Аварима и другим народима.⁹⁵ Бугари о којима је реч су Кутригури, насељени у Панонији пре доласка Авара⁹⁶ или, можда још тачније, остаци Атилиних Хуна и придошлих понтских Кутригура, односно *πληθος Οὐννων καὶ Βουλγάρων* Теофана Исповедника.⁹⁷ Бугари су били хунско племе, а име је заједничко како

за западну групу или Кутригури, тако и за источну групу или Утигури, са којима су сродни Кувратови Оногури или Оногундури.⁹⁸ Кутригурска присутност у Панонији свакако је била појачана новим миграционим таласима у време избијања Авара на средњи Дунав 567. год. и привременом оногурском окупацијом Бесарабије педесетих година VII века. Панонска територија на којој су били насељени Кутригури, судећи према садржају *Miracula*, налазила се јужно од аварског центра моћи. Наиме, после шездесет и нешто више година од њихове депортације, Сермезијанци постадоше слободни људи и каган стави на њихово чело Бугарина Кувѐра,⁹⁹ односно четвртог Кувратовог сина. Међутим, Сермезијанци су хтели да се врате у крило хришћанског царства и, заједно са Кувѐром и његовим Бугарима, побуну се против аварског кагана. Пошто је био побеђен пет или шест пута, каган се са остацима своје војске повукао у северне пределе.¹⁰⁰ Локација Сермезијанаца и Кутригура око средње и можда доње Тисе, јужно од аварске територије у ужем смислу, одговара резултатима археолошке анализе.¹⁰¹

Пошто су прешли Дунав, Кувѐр и Сермезијанци населили су се на Керамезијском пољу (*Κεραμήσιος κάμπος*) код Прилепа, између Хераклеје и Стобија.¹⁰² Нашавши се на домаку добро брањених византијских градова, хришћани су хтели да потраже уточиште било у Солуну, било у Цариграду. То никако не значи да су њихови очеви били пореклом из ових градова, већ показује да су то биле једине моћне тврђаве којима је царство у то време располагало на северном Балкану. О демографским приликама у ширем солунском подручју обавештава нас у више махова анонимни аутор друге збирке *Miracula*.¹⁰³ Царска територија практично је била ограничене

⁹⁰ В. Н. Златарски, *Историја*, 1938 (а пре њега Срећковић, 1884, и Милев, 1910. год.).

⁹¹ *Les plus anciens recueils des Miracles de saint Démétrius*, I. Le Texte, Paris 1979 (чију нумерацију следим); II. Commentaire, Paris 1981 (Editions du Centre national de la recherche scientifique). Његов и Баришићев коментар (Чуда, 1953) свакако су два најбоља и најпотпунија рада до сада написана о збиркама *Miracula Sancti Demetrii*.

⁹² II 5, 283—306, Р. Lemerle, *Recueils*, I, 1979, 222—234.

⁹³ II 5, 284, *ibid.*, I, 1979, 222, 227—228: *ἅπαντα τὸν αὐτὸν λαὸν εἰς τὸ ἐκείθεν πρὸς Παννονίαν μέρος τὸ τῷ Δαυνοβίῳ ποταμῷ, ἥστινος ἐπαρτίας πάσαι μητρόπολεις ὑπῆρχε τὸ λεχθὲν Σερμεῖον*.

⁹⁴ *Ibid.*, II, 1981, 138.

⁹⁵ II 5, 285, *ibid.*, I, 1979, 222, 228: *Ἰὲ ἐκείνου οὖν ἐπιμυγέντες μετὰ Βουλγάρων καὶ Ἀβάρων καὶ τῶν λοιπῶν ἔθνεων*.

⁹⁶ V. Beševliev, *Randbemerkungen über die »Miracula Sancti Demetrii«*, Byzantina, 2, 1970, 289—290.

⁹⁷ Ed. de Boor, I, 1883 (514—515. год.). Cf. В. Н. Златарски, *Историја*, 1938, 44.

⁹⁸ *Ibid.*, 34—37.

⁹⁹ II 5, 286, Р. Lemerle, *Recueils*, I, 1979, 222—223, 228: *καὶ λοιπὸν ὡς ἴδιον ἔθνος προσέγων ὁ τῶν Ἀβάρων χαγάνος, καθὼς τῷ γενεῖ ἔθος ὑπῆρχεν ἄρχαντα τοῦτοισ ἐπάνω κατέστησε, Κούβερ ὄνομα αὐτῷ*.

¹⁰⁰ II 5, 287, *ibid.*, 223, 228: *πρὸς ἄρχτον ἄπεισι τόποις*.

¹⁰¹ D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, Budapest 1961, 319 и сл. 27, ставља Кутригури у Срем, између Дунава и Тисе, и јужно од Мориша, који би приближно означавао границу између њих и Авара. Поред других аутора, Ј. Ковачевић, *Аварски Каганат*, Београд 1977, 145—146, заступа, чини ми се реалније мишљење, да се главнина Кутригура налазила у поречју Тиса—Мориш—Кереш и доводи их у везу са гробовима са ишшама.

¹⁰² *Miracula*, II 5, 288, Р. Lemerle, *Recueils*, I, 1979, 223, 228—229; II, 1981, 147. Место *Ceramiae* или *Keramiai* налази се на око 40 км од Стобија, у Пелагонији.

¹⁰³ II 2, 179; 4, 231—232, 242—243, 254, 257—259, 268; 5, 289, *ibid.*, I, 1979, 179 sq.

на на узан простор који је опкољаво Солун, а изван њега била су насељена словенска племена, у мањој или већој мери зависна од византијске управе. У време доласка Кувера на Керамезијско поље, суседни Дрогувити покорно су слушали царска наређења.¹⁰⁴ Насељени у Македонији још 586. или чак пар година раније, Словени су се прво ослободили аварске превласти, а временом су са Грцима успоставили блиске контакте. Њихови узајамни односи морали су бити час добри, час непријатељски, али свакако засновани на заједничким интересима. Словенска потчињеност цару у моменту Куверовог досељења вероватно је била резултат византијске војне операције предузете после сламања побуне Првудових (Περβουδοῦς) Словена, која се кретала од Цариграда, преко Тракије, све до Солуна.¹⁰⁵ До ове експедиције дошло је тек после лета 678. год., односно склапања мира са Арабљанима.¹⁰⁶ Дрогувити су били настањени између Солуна и Водене-Едесе, вероватно до Керамезијског поља на северу, Сагудати јужно од ових, Велегезити у Тесалији, Вајунити у Епиру, Верзити (Брсјаци) у пределу Охридског језера, Стримонци на доњој Струми и Ринхинци на Халкидику, између Стримонаца и Солуна.¹⁰⁷

Налаз оставе из Врапа Вернер управо доводи у везу са доласком Куверових Бутара и Сермезијанаца на Керамезијско поље.¹⁰⁸ Замисао није потпуно нова,¹⁰⁹ али је тек под пером минхенског научника добила своје пуно значење. Остатак је нађена 1901. год. на десној обали Шкумбија у Албанији, у близини римске Clodiae, где су се два крака Via Egnatiae сусретала, један водећи из Драча, други из Аполоније. После објављивања оставе из Врапа,¹¹⁰ чији се предмети данас највећим делом чувају у Metropolitan Museum of Arts у Њу-Јорку, проблеми које ова под-

стиче нису престали да доводе археологе у оправдану недоумицу. Заиста, тешко је било замислити појаву најбогатије и најстарије оставе¹¹¹ другог каганата чак у Албанији, толико далеко од аварске, панонске централне области. Остатак је данас једина која садржи ливене појасне гарнитуре од племенитих метала, злата и сребра. Извесне наде да ће проблем оставе из Врапа бити дефинитивно решен, појавиле су се пре више од двадесет година после објављивања запаженог и у то време веома значајног рада Ј. Ковачевића о траговима аварског присуства на Јадрану.¹¹² Поред малобројних и несигурних налаза из раног периода, који се могу приписати како аварском тако и рановизантијском културном кругу, у попису срећемо предмете који несумњиво припадају занатској производњи из времена другог аварског каганата.¹¹³ У ту групу спадају ливени делови појасних гарнитура из Дувањског поља, Смрдџа код Скрадина, Бискупје и острва Шипана, којима треба додати језичке из Кашића и Нина — св. Криж,¹¹⁴ као и касноаварске посуде за со из Нина — Ждријац и Бурнума код Книна.¹¹⁵ Међутим, ископавања велике некрополе у Нину (Ждријац) недвосмислено показују да се присуство аварског етничког елемента везује за ранохрватски културни хоризонт око 800. год. Према томе, данас је јасно да предмети израђени у стилу другог аварског каганата нађени у далматинској Хрватској немају никакве везе са претпостављеним аварским насељавањем јужно од Саве, већ се морају приписати оним Аварима које су Франци, после сламања кагановог отпора, раселили из Паноније у више праваца. Стога је тешко поверовати да су Авари у Далмацији X века, које Константин Порфирогенит према изгледу разликује од словенске масе,¹¹⁶ заиста потомци оних ратника који су скоро два века раније разорили Солун. У начелу је мало вероватно да су Авари, равничарски номадски народ, икада дуже задржавали на већим растојањима од Саве и Дунава. Они су свакако у својој интересној сфери имали знатно шири географски појас, у чијим су оквирима вршили пљачкашке походе, да би се по обављеном послу повлачили назад у Панонију.

¹¹¹ На ову чињеницу оправдано указује Ј. Ковачевић, *Аварски Каганат*, Београд 1977, 90, 111. Cf. такође Gy. László, *Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, Budapest 1955, 289—290.

¹¹² *Avari na Jadranu*, *Materijali Arheološkog Društva Jugoslavije*, 3 (Novi Sad 1965), Beograd 1966, 53—81.

¹¹³ *Ibid.*, 58 sq., сл. 11, 14, 16—17.

¹¹⁴ Ј. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7—9. st.*, Zagreb 1980, 96—97, T. 83.

¹¹⁵ *Ibid.*, 125—128, T. 46—52, 81—82.

¹¹⁶ *De adm. imp.*, cap. 30, 70—71, ed. Moravcsik-Jenkins, 1967, 142—143: καὶ εἰσὶν ἀρχὴν ἐν Χρῳατῖα ἐκ τοῦς τῶν Ἀβάρων, καὶ γινώσκονται Ἀβάρεις ὄντες.

¹⁰⁴ II 5, 289, *ibid.*, I, 1979, 223, 229.

¹⁰⁵ II 4, 278, *ibid.*, I, 1979, 207, 220.

¹⁰⁶ *Ibid.*, II, 1981, 132. До прве пацификације македонских Словена могло је доћи већ за време Констанса II, 657—658. год. (Theoph. Conf., ed. de Boor, I, 1883, 347, 6—7), када се по први пут употребљава термин „Склавинија“ за словенску територију. Међутим, P. Lemerle, *Recueils*, II, 1981, 186, сматра да се ради о Словенима насељеним у Тракији, ближе Цариграду, а не у Македонији.

¹⁰⁷ *Ibid.*, 89—90, 112—113.

¹⁰⁸ J. Werner, *Der Schatzfund von Vrap in Albanien*. Studien zur Archäologie der Awaren 2 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 184. Band), Wien 1986, 19—23, 68. Скраћеница: J. Werner, *Vrap*, 1986. Вернер је своје резултате претходно објавио у чланку *Neue Aspekte zum awarischen Schatzfund von Vrap*, *Iliria*, XIII—1, Tirana 1983, 191—201.

¹⁰⁹ S. Szádeczky-Kardoss, *Acta of the Fifth Epigraphic Congress*, 1967, 477.

¹¹⁰ J. Strzygowski, *Altai-Iran und Völkerwanderung*, Leipzig 1917, 1—40.

За разлику од Авара, словенска земљорадничка популација тежила је сталном насељавању на царској територији. Заједничке или истовремене операције које су предузимали Авари и Словени довеле су, у делима више грчких аутора, до замене њихових имена. Већ је поменуто да Константин Порфирогенит говори час о Аварима, час о Словенима који се називају Аварима. Збрка коју анонимни аутор тзв. Монемвасијске Хронике чини између Авара и Словена резултат је различитих извора из којих је податке преузео. С једне стране, ослања се на Евагријев спис у којима је реч о аварским разарањима све до Хеладе, док с друге стране користи неки непознати извор који говори о масовном насељавању Словена у Македонији, Епиру, Тесалији и Пелопонезу, које је последица неуспеле склавинске опсаде Солуна 586. год., извршене на каганов наговор.¹¹⁷ Једино тзв. Евагријево житије св. Панкратија, које је очигледно инспирисано догађајима из 586—588. год., говори о Аварима, без помена Словена, насељеним све до Драча.¹¹⁸ Иако се могућност постојања мањих и историјски безначајних аварских енклава јужно од Саве и Дунава не може а priori одбацити, тешко је поверовати на основу данас расположивих података да су се Авари задржали у Епиру све до седамдесетих година VII в.¹¹⁹ Све у свему, историјски извори и археолошки материјал не дају чвршћег основа тези о дужем боравку номада у приморским областима,¹²⁰ па се ни остава у Врапу, без

обзира на панонско порекло делова појасних гарнитура, не може протумачити присуством једног аварског кагана у Епиру.

Од 1901. год., када је откривена, остава из Врапа, са драгоценим предметима изведеним у стилу другог аварског каганата, представљала је необичну и сасвим изоловану појаву, тешко објашњиву и као истргнуту из свог природног географског контекста. Теорије да су ливени делови гарнитура из Врапа доспели под земљу на путу између медитеранског произвођача и аварског наручиоца,¹²¹ или да је ризницу у време унутрашњих сукоба у Византији 798. год. сакрио словенски вођа Акамир,¹²² плод су мање или више спретних домишљања која нису довела до правог решења проблема. На велико изненађење научне јавности, у продајној галерији Sotheby Parke Bernet and Co. у Лондону појавила се на аукцији 14. децембра 1981. год. друга серија драгоцених предмета, истог типа као они из врапске оставе.¹²³ Вернер, коме је поверена експертиза, утврдио је да је остава нађена 1894. год. у Ерзеке у Албанији, близу грчке границе.¹²⁴ С обзиром да се предмети данас налазе у непознатом приватном власништву и да продајне галерије гарантују пуну дискрецију, историјат оставе, од њеног налаза у Албанији до појаве на аукцији у Лондону, никада није обелодањен. Археолози сада имају пред собом не једну, већ две оставе касноаварског типа, са ливеним златним и сребрним предметима, нађене не у Панонији, као што би се природно очекивало, већ у Албанији. Стилске сличности између предмета оставе из Врапа и Ерзеке у тој мери су изражене, да је Вернер сасвим логично закључио да су обе првобитно биле у саставу ризнице једнога кагана.¹²⁵ Поред предмета номадског типа, ризница је садржавала више византијских црквених сасуда, од којих два сребрна тањира из Ерзеке, са жигом Констанса II, дају као *terminus post quem* 641. или још вероватније 659. год.¹²⁶ Претпостављена веза између оставе из Врапа и Ерзеке, с једне стране, и Кувера, који је био потчињен аварском кагану од 668—669. све до приближно 680. год., с друге стране, коси се са традиционалном хронологијом по којој би ливени предмети украшени у стилу „грифона и лозица“ били распрострањени тек од 700. год. Услед тога,

¹¹⁷ P. Lemerle, *Recueils*, II, 1981, 62—65.

¹¹⁸ S. Szádeczky-Kardoss, *Avarica*, Szeged 1986, 75.

¹¹⁹ Како то претпоставља Ј. Ковачевић, *Аварски Каганат*, Београд 1977, 90.

¹²⁰ Ј. Ковачевић, *ibid.*, 92—93 и *Materijali Arh. Društva Jug.*, 3, 1966, 70—72, сматра да топоними са кореном *обр-*, добро заступљени између Саве и Јадрана, потичу од словенског Обри (Авари). О раније изреченим резервама према овом тумачењу, cf. B. Grafenauer, *Simpozijum* (Mostar 1968), Sarajevo 1969, 48. В. Трбуховић и М. Васиљевић, *Старинар*, н. с. 24—25, 1973—1974, 157. sq. потпуно одбацују предложену интерпретацију, указујући притом на читав низ топонима са овим кореном, али која се односе на праисторијска насеља опкољена ровом („обровљена“). Порекло топонима Конавле не треба тражити у старотурском, како то чини Ј. Ковачевић, *Materijali Arh. Društva Jug.*, 3, 1966, 72—73, јер је довољно очигледно да долази од *canalis*, односно од аквадукта који је водио из Епидаура. Такође се ни име *Nugogus* са натписа уграђеног у некадашњи франевачки манастир на Отоку код Тивта не може довести у везу са племеном Уруга (*ibid.*, 72), јер је франачког порекла, као што је показала И. Николајевић у *Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj Kotlini*, *Novi Sad* 1978, 91—95. Име епископије *Avarorum* подсећа Ј. Ковачевића (*Materijali Arh. Društva Jug.*, 3, 1966, 73) на Аваре, нако напомиње да се у фалсификованим булама из XII в. јавља на месту где би се очекивао помен Бара (Котор, Будва, затим епископија *Avarorum*, па онда Уљин, Скадар и Дриваст).

¹²¹ Z. Klanica, *Zur Frage der Ursprungs der Gegosenen Bronzeindustrie*, *Balkanoslavica*, 1, 1972, 97 sq., поготово 99.

¹²² M. Russu, *Le trésor de Vrap a-t-il appartenu au prince slave Acamir de Belzitia?*, *Зборник Б. Бабића*, Прилеп 1986, 187 sq.

¹²³ R. Camber, *The Avar Treasure*. Catalogue, London and Bradford 1981.

¹²⁴ J. Werner, *Vrap*, 1986, 7.

¹²⁵ *Ibid.*, 16.

¹²⁶ *Ibid.*, 18—19.

Вернер се у својој књизи латно темељне ревизије до сада прихваћеног хронолошког система,¹²⁷ на основу које закључује да се израда предмета из албанских остава може ставити на граници која раздваја прелазну фазу, чије би почетке требало датовати у средину VII в., од касноаварске производње на чије прве импулсе наилазимо по њему већ око 670, год. На мађарским археолозима је да потврде или одбаце његове закључ-

ке. Другим речима, или је Вернер у праву и устаљену хронологију треба кориговати, или је Вернер погрешно, па сходно томе ни Куверова епизода нема никакве везе са оставама из Врапа и Ерзека. Моја намера није да се упуштам у исцрпнију анализу налаза, већ желим само да покажем да је Вернерова теза, како са археолошког тако и са историјског становишта, у овом моменту, уколико се не изнесу противни докази или неко боље решење, једина прихватљива. Пре свега, номадски карактер обе остаवे није подложен сумњи. Њега потврђују бакарни котао у коме су предмети из Врапа нађени, шоље са овалном дршком (сл. 7), орнаменти полу-палмета и волута (сл. 8), на које смо већ напшили у Малаји Перешчепини (сл. 4), и мотиви распрострањени у касноаварском културном кругу, као што су лози-

Сл. 7. — Масивна шоља од злата са овалном дршком из Врапа. — Fig. 7. — Tasse massive d'or à anse ovale du trésor de Vrap (J. Werner, *Vrap*, 1986, Taf. 8).

Сл. 8. — Златна појасна копча са плочом из оставе у Врапу. — Fig. 8. — Plaque-boucle de ceinture en or du trésor de Vrap (J. Werner, *Vrap*, 1986, Taf. 25. 16a).

це,¹²⁸ грифон (сл. 9) или јелен (сл. 10) на деловима појасних гарнитура.¹²⁹ Непосредну везу са раним каганатом обезбеђује клански знак на једном појасном члану, који се јавља у истом облику на појасу аварског кнеза из Озоре, сахрањеним са једним солидом Константина IV из

Сл. 9. — Појасна плочица од злата са представом грифона из оставе у Врапу. — Fig. 9. — Plaque de ceinture en or avec représentation du griffon provenant du trésor de Vrap (J. Werner, *Vrap*, 1986, Taf. 25. 13).

Сл. 10. — Појасна плочица од злата са представом јелена из оставе у Ерзеку. — Fig. 10. — Plaque de ceinture en or avec représentation du cerf provenant du trésor d'Erseke (J. Werner, *Vrap*, 1986, Taf. 27. 2).

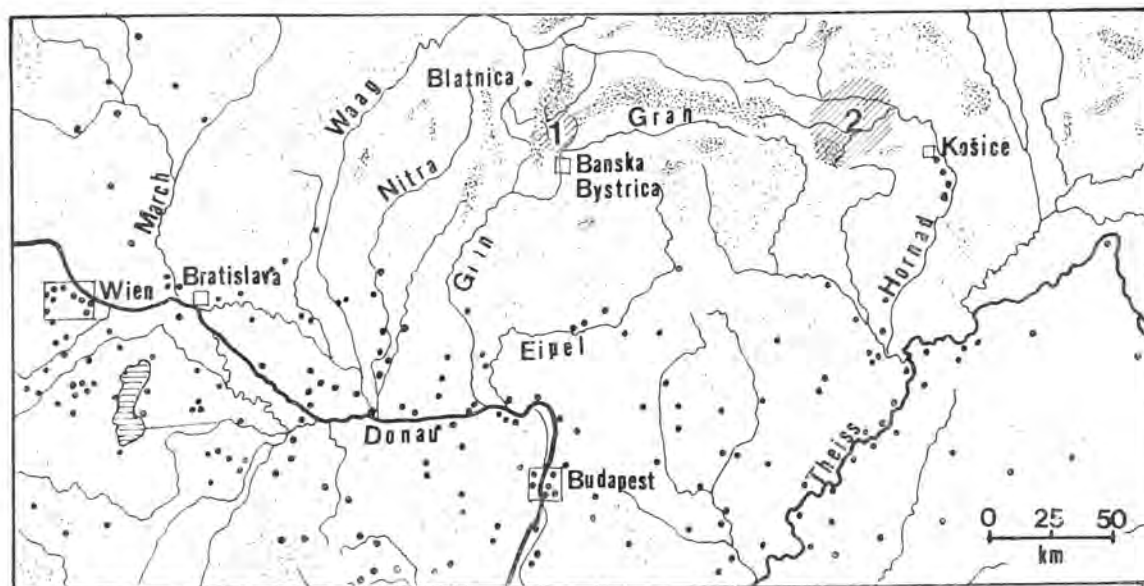
¹²⁷ *Ibid.*, 20—30.

¹²⁸ *Ibid.*, 31—37, Taf. 25 и д.

¹²⁹ *Ibid.*, 41—44, Taf. 25. 13 и 27. 1—2.

668—674. год.¹³⁰ Међутим, како је покојник из Озоре свакако сахрањен после 674. год., Вернер наглашава да су предмети могли бити израђени знатно раније и, ако сам га добро разумео, до неке допуста паралелно трајање оба стила, првог и другог каганата.¹³¹ Известан број орнаменталних мотива на предметима из Врапа, Ерзека и аварских панонских некропола, има своје дубоке корене у уметности византијског света.¹³² Вернер је несумњиво у праву када закључује да је одсуство масовних ливених делова појасних гарнитура од злата и сребра у касноаварској средини карпатског басена, знак да су каган и његов најужи круг имали монопол над израдом

дел масовној и знатно јефтинијој производњи украсних делова од бронзе, често позлаћених, на које се налази у целом панонском подручју. Ова масовна производња може се објаснити само експлоатацијом словачких рудника бакра (сл. 11), отворених у тзв. прелазном периоду, односно средином VII в. према Вернеру.¹³⁶ Према томе, ливени предмети из Врапа и Ерзека не само да су једини до сада познати производи од злата и сребра, већ су и најстарији. Као једини и први у серији, они морају припадати кагановој ризници и златарској радионици, о чему сведоче сребрне полуге, оштећене старе црквене сасуде и полуфабрикати. А како касноаварски каган ни-

Сл. 11. — Карта распрострањености некропола средњег и касноаварског периода у Словачкој. — Fig. 11. — Carte de répartition des nécropoles d'époques avars moyenne et récente (J. Werner, *Wrap*, 1986, Abb. 9).

предмета од драгоцених метала.¹³³ Појас је био инсигнија друштвеног ранга аварског ратника, па је природно да су се каган и његови најближи сарадници истицали од осталих поданика по богатству предмета личне употребе.¹³⁴ Стога је сасвим разумљиво претпоставити постојање једне златарске радионице, са грчким мајсторицама, на кагановом двору.¹³⁵ Ливене појасне гарнитура од сребра и злата могле су да настану само у кагановом кругу и оне су послужиле као мо-

када није боравио у Епиру, просто се намеће решење које предлаже Вернер. Он у обема оставама види два дела раздвојене каганове ризнице коју је Кувер присвојио у Панонији и коју је донео са собом на Керамезијско поље. Вернер оставља отворено питање узрока деобе ризнице, приспећа и закопавања у Албанији остава из Врапа и Ерзека.

Време доласка Кувера у Македонију данас више не представља посебан проблем.¹³⁷ Поглавље *Migacula* у коме су изнети догађаји везани за Кувера и Маура хронолошки следи поглавље о Првудовој побуну.¹³⁸ Ово последње садржи мало

¹³⁰ На значај ове аналогije указао је Ј. Ковачевић у више махова. *Ср. Аварски Каганат*, Београд 1977, 111.

¹³¹ J. Werner, *Wrap*, 1986, 29.

¹³² *Ibid.*, 37—41.

¹³³ *Ibid.*, 32.

¹³⁴ *Ibid.*, 44 sq.

¹³⁵ *Ibid.*, 62—65.

¹³⁶ *Ibid.*, 46.

¹³⁷ Различита датовања најисцрпније је приказао и анализирао Ф. Баришић, *Чуда*, 1953, 126—136.

¹³⁸ II 4, 230—232, P. Lemerle, *Recueils*, I, 1979, 198—221.

хронолошких репера. Из излагања дознајемо да је краткотрајна словенска опсада Солуна почела 25. јула пете индикције, у време када цар није могао да интервенише услед рата са Арабљанима. Цар о коме је реч може бити само Константин IV Погонат, а датум 25. јули 677. год. Првудов случај, који је растегнут на две године, почео би годину дана раније или четврте индикције, односно 676., док би се византијска контраофанзива, када су се Ринхинци са доње Струме повукли у унутрашњост земље, догодила шесте индикције или после лета 678. год., када је рат са Арабљанима био завршен и мир са Моавијом већ склопљен.¹³⁹ Пошто је долазак Куверов уследно овим догађајима, он се за сада може датовати између лета 678. и лета 685. год., када је Константин IV умро.¹⁴⁰ Поједини научници већ су наслутили да су насељавање Аспарухових Бугара у Тракији и доњој Мезији, с једне стране, и досељење Куверових Бугара и Сермезијанаца на Керамезијско поље, с друге, две епизоде јединствене акције.¹⁴¹ Већ је речено да су Аспарухови Оногури заузели дунавску делту највероватније 668—669. год. Како су се непријатељства између Византинаца и Арабљана распламсала поготово од 674. год., Аспарух је имао отворена врата за пљачкашке походе на царској територији, што је коначно нагнало Константина IV, пошто је закључио мир са Моавијом, да 679—680. год. започне поход на Бугаре и нападне Онгос на острву Пеуке. После византијског пораза, Бугари су се населили у пределу Варне, код некадашњег Одесоса.

Акта VI Васељенског сабора у Цариграду представљају за овај мутни период праву ризницу података.¹⁴² Прво заседање концила одржано је 7. новембра 680., последње 16. септембра 681. год. Између првих расправа и заседања од 18. марта 681. год., од целокупног балканског епископата налазимо присутне само главешине црква трачке Хераклеје, Визе и Селимбрије (сл. 12). Тек се на заседању од 20. марта појављују епископи Месемврије и Созопоља, градова блиских бугарској територији, што значи да се цар-

ска војска, после претрпљених удараца 679. или још боље 680. год., колико-толико средила. Зачуђујуће је да се Јован, архиепископ Солуна, по први пут јавља на заседању од 5. априла 681. год. Истина, сабор је почео касно у години, расправљало се преко зиме, а Via Egnatia највећим својим делом била је у рукама Словена. Па ипак, уколико је за пловидбу неповољна сезона могла да спречи благовремени долазак епископа Коринта, Атине, Лакедемона и Аргоса, који ће се појавити тек у наставку концила, 9. августа 681. год., она за Јована из Солуна није морала да буде главни узрок закашњења. Наиме, из *Miracula* нам је познато да су Маур и његове керамезијске избеглице изазвали нереде у Солуну у време велике недеље једне непознате године.¹⁴³ Архиепископ сигурно не би напуштао свој град у време немира. Како се Ускрс 681. год. светковао 14. априла, а солунски примат се појавио у Цариграду девет дана раније, на заседању од 5. априла, изгледа сасвим сигурно да се Мауров боравак и наводна завера у Солуну не могу ставити у пролеће и лето 681. год. С друге стране, епископ Јован из Стобија (*Ιωάννης ἐπίσκοπος τῆς Στοβίων πόλεως*) присуствовао је, по први пут, заседању од 9. августа 681. год.¹⁴⁴ Обнова ове епископије једно столеће после нестанка у вихору словенских инвазија, дубоко у унутрашњости словенске територије, не може се објаснити другачије но досељењем хришћанског народа Сермезијанаца на Керамезијско поље, између Хераклеје и Стобија. Према томе и долазак Кувера претходно је августу 681. год. и мора се ставити било између априла и августа, било пре априла исте године, јер је архиепископ Јован у то време у Цариграду, а Мауров боравак у Солуну следи досељењу у Македонију. Касни долазак Јована солунског може се објаснити нестабилном ситуацијом у граду и можда заузетошћу око обнављања епископије у Стобију. Појава Јована из Стобија на заседању од 9. августа 681. год. истовремено би значила да су непријатељства са Бугарима била завршена. На истом заседању, сиријски епископ Сергије, убеђени монотелит, говори о поразима које је царска војска у току године, дакле између септембра 680. и септембра 681. год., претрпела од Бугара.¹⁴⁵ Да је рат настављен у пролеће 681. год. и да је мир склопљен пре августа исте године, може се закључити на основу привременог прекида рада сабора између 26. априла и 9. августа 681. год.

¹³⁹ *Ibid.*, II, 1981, 128—133.

¹⁴⁰ P. Lemerle, *ibid.*, 161, ставља Куверов долазак између 682 и 685. год., а Ф. Баришић, *Чуда*, 1953, 135—136 између 680. и 685. год.

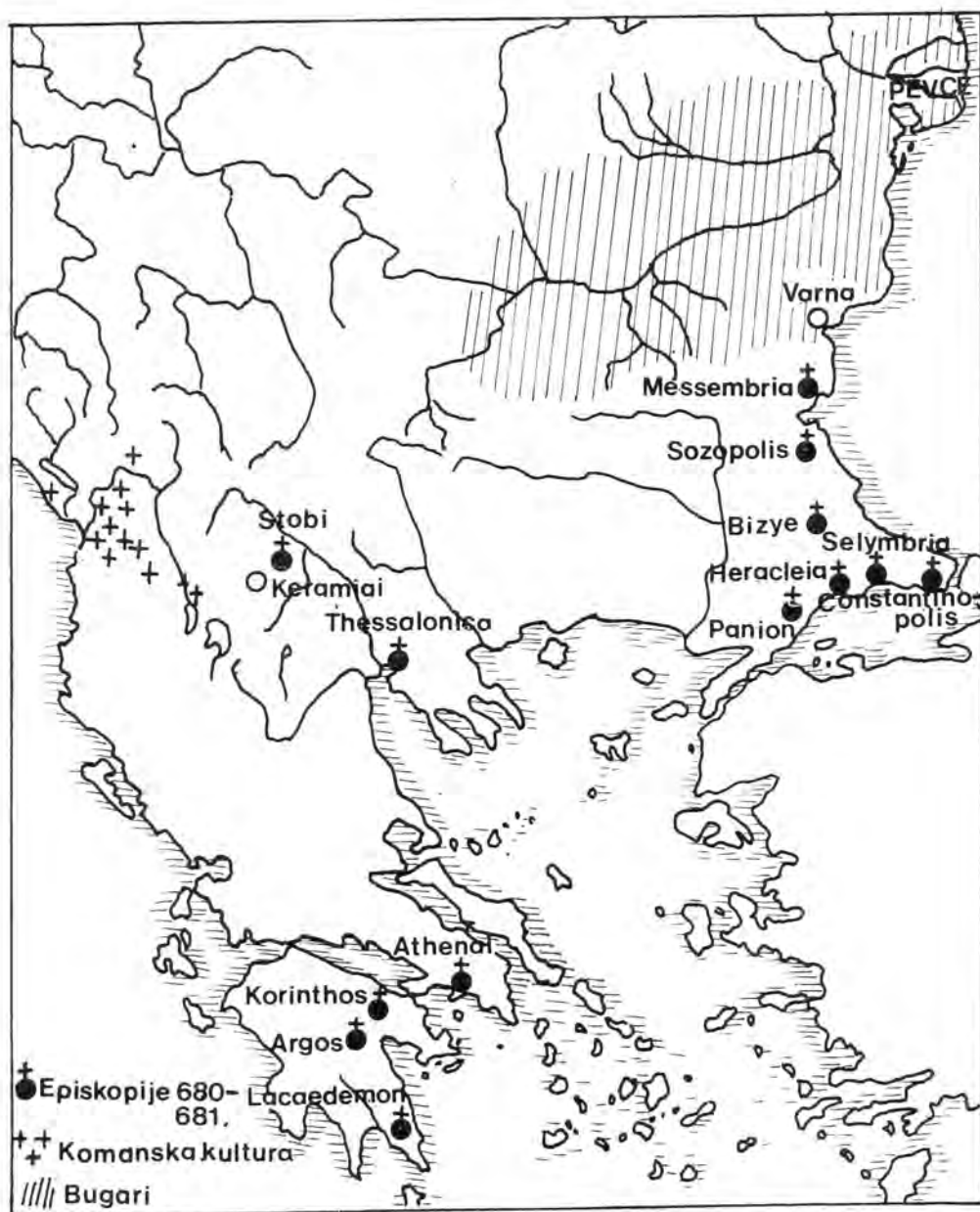
¹⁴¹ В. Н. Златарски, *Историја*, 1938, 151; P. Lemerle, *Recueils*, II, 1981, 162; V. Beševliev, *Byzantina*, 2, 1970, 298, с извесним резервама, које су плод сувише високог датовања Куверове миграције између 674. и 678. год., дакле пре продора Аспарухових Бугара у Тракију 679—681. год.

¹⁴² J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, XI, 1765, 189 sq. Дobar преглед присутности епископа на сабору даје R. Riedinger, *Die Präsenz- und Subskriptionslisten des VI. oekumenischen Konzils (680/81) und der Papyrus Vind. G. 3*, München 1979.

¹⁴³ II 5, 294 sq., P. Lemerle, *Recueils*, I, 1979, 224 sq., 230 sq.

¹⁴⁴ J. D. Mansi, *op. cit.*, 673—679.

¹⁴⁵ *Ibid.*, 1917: ἐὰν εἰσκούσθην ἃ ἐπάθοντες ἐφέτως, οὐκ εἴχομεν παθεῖν, τοῦτέστιν εἴ τι ἐπάθοντες εἰς τὸν πόλεμον βούλαρχας.

Сл. 12. — Карта са балканским епископијама заступљеним на VI Васељенском сабору у Цариграду 680—681. год. — Fig. 12. — Carte avec évêchés balkaniques représentés au VIe Concile oecuménique de Constantinople en 680—681 (composée par l'auteur).

Из свега што је речено, произилази да је Кувер са Сермезијанцима и Бугарима избио на Керамезијско поље било између лета 678. и априла 681., било између априла и августа 681. Први термин изгледа вероватнији, јер догађаји из петог поглавља *Miracula* нису могли да се одиграју у року од само два-три месеца, а поготово је прихватљивији ако одсутност Јована из Солуна на концилу у Цариграду доведемо у везу са Мау-

ровим боравком у главном граду Македоније, дакле 680. год. У начелу се не може одбацити могућност да је Маур био у Солуну једне од година која следе 681., мада и у случају да догађаје из *Miracula* растегнемо на више година, Куверов долазак у Македонију догодио би се, упркос свему, између лета 678. и лета 681. год., највероватније 679—680. год., када се и Аспарухови Бугари устаљују у подручју Варне,

Разлаз између Кувера и његовог најближег сарадника Маура, који анонимни аутор друге збирке *Miracula* приписује смишљеном плану да се помогну Солуна, чини ми се да је од посебног значаја за историјску интерпретацију појаве остава из Врапа и Ерзека. Иако се у тексту не помињу отворена непријатељства између Кувера и Византинаца, сасвим је јасно да цар није имао поверења у Аспаруховог брата. Пре свега, по доласку на Керамезијско поље, Кувер упорно забрањује хришћанима да се насељавају у византијским градовима, јер би их цар раселио и за увек одвојио од њега.¹⁴⁶ Даље, уз помоћ Словена, Кувер спречава Сермезијанце да дођу до Солуна.¹⁴⁷ Напуштен од Маура, Кувер очигледно налази савезнике међу оближњим склавинским племенима.¹⁴⁸ Иако су *Miracula* тенденциозна када је у питању Маур, може се поверовати да је Кувер заиста гајио наду да ће освојити Солун. Царево неповерење потврђено је садржајем првог натписа из Мадаре, који је бугарски владар Тервел дао да се уреже 705—707. год.¹⁴⁹ У њему $\delta \Theta\epsilon\omega\delta\epsilon\lambda\iota\varsigma \delta \alpha\rho\chi\omega\nu$ (уместо $\alpha\rho\chi\omega\nu$, ред 14) говори о неповерењу Јустинијана II (685—695. год., прва владавина) према његовим стрицима, $\delta \theta\epsilon\iota\mu\epsilon\tau\alpha\mu\epsilon\tau\alpha$ (уместо $\delta\epsilon \theta\epsilon\iota\sigma\tau\epsilon\mu\epsilon\tau\alpha$, р. 10—11), односно Куверу и једном или више чланова његове породице, насељених $\epsilon\iota\varsigma \Theta\epsilon\sigma\sigma\alpha\lambda\omicron\nu\iota\kappa\eta\nu$ (р. 11), у смислу „уз“ или „код“ Солуна. На натпису је по први пут епиграфски посведочено име Бугара, $\alpha\iota \beta\omicron\upsilon\lambda\gamma\alpha\rho\epsilon\iota\varsigma$ (р. 5), које је цар преместио у област $[\tau]\acute{\alpha}[\varsigma] \text{ Κισινας}$ (р. 12), што је акузатив од Κισιναι и вероватно долази од Κισσός , на 14 km источно од Солуна.¹⁵⁰ Натпис потврђује да је Кувер заиста Кувратов син који је из Паноније приспео у Македонију. Однос цара према Мауру сасвим је другачији. Упркос оптужби које су на његов рачун упућивали Солуњани, Маур је од цара Константина Погоната добио конзулску част и палицу, заједно са титулом стратега ($\delta \sigma\tau\rho\alpha\tau\eta\gamma\acute{o}\varsigma$ Сермезијанаца).¹⁵¹ Иако му се приписивала завера против града, командант византијске флоте Сисније није га затворио већ га је пребацио са Сермезијанцима у Цариград, где га је цар благонаклоно примио и доделио му командни положај ($\delta \alpha\rho\chi\omega\nu$).¹⁵² Из текста се може разабрати да је распоређен негде у Тракији, јер су на доставу

сопственог сина наводно обелодањене његове и Куверове лоше намере према Солуну, Тракији па и животу самога цара, који га, одузевши му привилегије, пошаље у изгнанство.¹⁵³ Великодушност једног од чланова свирепе Ираклијеве династије заиста је изузетна појава.

Из свега произилази да је Кувер сматран непријатељем царства, а Маур савезником. Патријарх Нићифор зна за једног патриција Маура,¹⁵⁴ кога са своје стране Теофан Исповедник назива Бесом ($\text{Μαῦρος ὁ πατρικιος ὁ Βέσσος}$).¹⁵⁵ Дотични Маур био је у служби Јустинијана II 711. год. Занимљиво је да се на једном византијском печату налази легенда са именом Маура патриција и архонта Сермезијанаца и Бугара.¹⁵⁶ Надимак Βέσσος указује да је дотични Маур био архонт у пределима где се трачки језик дуго задржао, наиме у горњим токовима Хебра, Неста и Стримона,¹⁵⁷ наспрам Аспарухових Бугара. По свему судећи, цар је Маурове Сермезијанце и Бугаре разместио као граничаре. Вероватно је да су Маур из *Miracula*, из хронике патријарха Нићифора и са оловног печата, једна те иста личност.¹⁵⁸ То би значило да је Маур враћен из изгнанства у време Јустинијана II, јер је учествовао у нападу на Херсон, да би убрзо издао свог господара и узео учешћа у убиству његовог сина. Маур је имао различите титуле. У *Miracula* је прво хонорарни конзул и стратег, а затим архонт Сермезијанаца, код Нићифора је патриције, а на печату патриције и архонт. Титула стратега која му је додељена нема везе са тематским уређењем, већ се мора схватити у смислу војног команданта. Термин архонт такође се употребљавао са општим значењем „вође“ или „предводника“, али може да означава и лице које се налазило на челу једне војно-административне јединице, архонтије ($\alpha\rho\chi\omega\nu\tau\iota\alpha$). Од обичног стратега у Солуну, Маур је у Цариграду произведен за архонта, а том приликом је вероватно добио и патрицијску титулу.¹⁵⁹ Његов положај у тесној

¹⁵³ II 5, 304, *ibid.*, 226, 233.

¹⁵⁴ Ed. de Boor, 1880, 46, 17 sq.

¹⁵⁵ Ed. de Boor, I, 1883, 380, 11 sq.

¹⁵⁶ P. Lemerle, *Recueils*, II, 1981, 151—153, 158—159. Cf. G. Zakos and A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, I—I, Bâle 1972, 635—636, Nr 934.

¹⁵⁷ R. Katičić, у *Die Sprachen im Römischen Reich der Kaiserzeit*, Köln 1980, 112.

¹⁵⁸ До истог закључка дошао је и P. Lemerle, *Recueils*, II, 1981, 153, допуштајући ипак да је Маур из 711. год. син Маура из *Miracula*, јер би овај у то време био веома стар. Међутим, између 680. и 711. год. протекле су само три деценије, па према томе Маур из *Miracula* могао је још увек да буде активан за време друге Јустинијанове владавине, под условом да је на Керамезијско поље дошао као релативно млад човек.

¹⁵⁹ *Ibid.*, 160.

¹⁴⁶ II, 5, 289, P. Lemerle, *Recueils*, I, 1979, 223, 229.

¹⁴⁷ II 5, 302, *ibid.*, 226, 233.

¹⁴⁸ B. H. Златарски, *Историја*, 1938, 158—159.

¹⁴⁹ V. Beševliev, *Inscriften*, 1963, 97, 99, Nr IC.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 103—105.

¹⁵¹ II 5, 292, P. Lemerle, *Recueils*, I, 1979, 224, 229—230.

¹⁵² II 5, 303, *ibid.*, 226, 233.

је вези са питањем оснивања трачке теме.¹⁶⁰ Обично се узима да трачка тема још није била конституисана у новембру 680. год., јер првом заседању Васељенског сабора присуствује Теодор, патриције, проконзул, комес царске канцеларије и хипостратег, а не стратег.¹⁶¹ Први сигуран помен трачке теме забележен је у једном царском писму упућеном папи 17. фебруара 687. год.¹⁶² Према Константину Порфирогениту, трачку тему основао је Константин IV (668—685) у последњим годинама своје владавине, како би препречено бугарско-оногурску експанзију.¹⁶³ Тема Тракија била би дакле основана пре септембра 685. год. Међутим, потребно је нагласити да помен хипостратега Тракије на сабору 680. год. не искључује могућност да је тема већ онда постојала. Напротив, хипостратег претпоставља постојање стратега, управника војно-административне тематске јединице. Када је цар лично водио операције на територији једне теме, он је постајао стратег, а именовани стратег заузимао је у том случају ранг хипостратега.¹⁶⁴ Према томе, Теодор је у новембру 680. год. у начелу могао да буде стратег теме Тракије. Цар је, по свој прилици заузет ратом са Бугарима у Тракији, присуствовао само првом и последњем заседању сабора.¹⁶⁵ Да ли је моје објашњење тачно или није, остављам меродавнијим од мене да о томе одлуче. Патрицијат се обично везује за положај стратега или хипостратега.¹⁶⁶ После одласка у Цариград, Мауру је могла да буде поверена једна мања војно-административна јединица или архонтија у Тракији, схваћеној у географском смислу. Маур долази у Цариград најраније 680. год., па стога не можемо бити сигурни да ли се ради о пограничној области у оквиру трачке теме или ван ње. Да су такве мање јединице постојале на граници трачке теме, потврђује струмичка „клисура“ из времена Јустинијана Ринотмета, много пре него што је 836. год. (?) област Струме организована као тема.¹⁶⁷

Царево ослањање на Маура против Кувера, не може се једноставно протумачити чињеницом

да су Сермезијанци били хришћани, а Бугари пагани. Уосталом, за Маура се претпоставља, с правом или не, да је био паганин. Наиме, када га је Маур напустио, Кувер не само да није дирао његове људе, добра и жене на Керамезијском пољу, већ је положај ових последњих чак и уздигао.¹⁶⁸ Међутим, код покрштених варвара, чије је хришћанство било површно и није могло да потисне вековима укорењене обичаје, полигамни односи не морају да буду знак паганизма. Клотахар, син првог хришћанског франачког краља Клодовика, имао је пет синова са првом женом Инегундом, и истовремено једног сина, будућег краља Хилперика, са њеном сестром Арегундом.¹⁶⁹ Такође не треба заборавити да је Кувер био Кувратов син, а да је овај још у детињству био крштен. С друге стране, нема сумње да је бугарска маса, све до последње четврти IX в., била паганска. Узроке разлаза и разлика које је цар правио између Кувера и Маура не треба тражити у области веровања, већ у другом правцу. Анонимни аутор друге збирке *Miracula* наводи да је Маур говорио „наш језик“, језик Ромеја, Словена и Бугара.¹⁷⁰ У првој збирци реч је о једном оболелом војнику који се Солунјанима обраћа, као што аутор посебно истиче, на „ромејском језику“, односно језику који становници града не говоре али га ипак разумеју.¹⁷¹ Говорећи о Првуду у Цариграду, аутор друге збирке вели да је био обучен у „ромејско“ одело и да је говорио „нашим језиком“.¹⁷² Очигледно је да „наш језик“ означава језик који се говорио како у Солуну, тако и у Цариграду, односно грчки, па стога „ромејски језик“ може да буде само латински.¹⁷³ Иако прави разлику између Ромеја и Романа, Константин Порфирогенит, тумачећи порекло имена Диадоре (Задар, *Iadera*) каже да се на „језику Ромеја“, који овде идентификује са латинским, град звао *iam iera*, односно да је његово оснивање старије од Рима.¹⁷⁴

¹⁶⁸ *Miracula*, II 5, 304, P. Lemerle, *Recueils*, I, 1979, 226, 233. На основу тога P. Lemerle, *Recueils*, II, 1981, 159, закључује да је Маур био паганин.

¹⁶⁹ Greg. Tur., *Hist. Franc.*, IV 3.

¹⁷⁰ II 5, 291, P. Lemerle, *Recueils*, I, 1979, 223, 229: καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ἐπιστάμενον γλῶσσαν καὶ τὴν Ῥωμαίων, Σκλάβων καὶ Βουλγάρων. Француски научник сматра да је „наш језик“ можда солунски дијалект, а „језик Ромеја“ грчки, *ibid.*, 223, нап. 3.

¹⁷¹ I 49, *ibid.*, 83, 86: τῇ Ῥωμαϊκῇ γλώττῃ.

¹⁷² II 4, 235, *ibid.*, 199, 209: ὁ ῥῆξ Περβοῦνδος ὡς φερὼν Ῥωμαίων σχῆμα καὶ λαλῶν τῇ ἡμετέρᾳ διαλέκτῳ.

¹⁷³ Као што чини ми се тачно, преводи Ф. Баршић, *Чуда*, 1953, 106 и 127. Cf. такође V. Beševliev, *Byzantina*, 2, 1970, 294—295.

¹⁷⁴ *De adm. imp.*, cap. 29, 272—273, ed. Moravcsik-Jenkins, 1967, 136—137: Ὅτι τὸ κάπρον τῶν Διαδῶρων καλεῖται τῇ Ῥωμαίων διαλέκτῳ ἰάμ ἔρα. На питање тумачења „ромејског језика“ у делу Константина Порфирогенита недавно се осврнуо, разма-

¹⁶⁰ О томе, *ibid.*, 159 и нап. 250; Г. Острогорски, *Историја*, 1969, 146; J. Ferluga, *Militärisch-administrative Einheiten geringeren Ranges der Themenverfassung, u Byzantium on the Balkans*, Amsterdam 1976, 25—26.

¹⁶¹ J. D. Mansi, *op. cit.*, 209: Θεοδώρου τοῦ ἐνδοξοτάτου ἀπὸσπλάτων πατρικίου, κήμητος τοῦ βασιλικοῦ ὀφείου, καὶ ὑποστρατήγου Θράκης.

¹⁶² *Ibid.*, 737—738.

¹⁶³ *De thematibus*, I 27, ed. Pertusi, 1952, 84—85.

¹⁶⁴ W. Seibt, *Drei byzantinische Bleisiegel aus Ephesos*, *Litterae Numismatae Vindobonenses R. Goebel dedicatae*, Wien 1979, 149.

¹⁶⁵ Ю. Кулаковский, *op. cit.*, 243.

¹⁶⁶ W. Seibt, *op. cit.*, 148—149.

¹⁶⁷ J. Ferluga, *op. cit.*, 44—48.

В. Бешевлиев је оправдано закључио да је Маур научио латински у Панонији, односно да је био Бугарин кутригурског, а не оногурског порекла.¹⁷⁵ Као што је раније речено, Кутригури су, заједно са остацима Атилиних Хуна, били насељени у Панонији од друге половине V в., а њихову етничку компактност појачали су миграциони таласи који су следили аварска и оногурска померања на Запад. Кутригури су они исти Бугари са којима су се Сермезијанци помешали у другој деценији VII в. Стога је између хришћана и Маурових Бугара морала да постоји знатно чвршћа веза него са Куверовим Бугарима. Кувер је био Оногур и Аспарухов брат, па је природно да га је цар држао на одстојању.

Писани извори нам ништа не кажују о судбини Кувера после насељавања на Керамезијском пољу. Убрзо пошто је заузео царски престо, Јустинијан II је раскинуо мир склопљен са Аспарухом 681. год. Већ 6179. или 687—688. год. пребацује коњицу из Мале Азије у Тракију, а следеће године, између септембра 688. и 689. год. спроводи копном велику офанзиву против Бугара и Склавинија.¹⁷⁶ Како је прво савладао Бугаре па тек онда потчињено масе Словена, није јасно о којим се Бугарима ради, да ли о Аспаруховим, Мауровим или Куверовим. Први изгледа да не долазе у обзир.¹⁷⁷ На повратку за Цариград Јустинијан II је упао у клопку коју су му опет неки Бугари поставили у клисурама струмског подручја. Ако би се овај или претходни догађај довео у везу са завером против цара коју је Маур у Тракији ковао и коју помињу *Miracula*,¹⁷⁸ онда би се састав друге збирке мо-

рао померити у време Јустинијана II, што није у складу са мишљењем најбољих познаваоца проблема. Један натпис из Солуна садржи Јустинијанов едикт којим цар, у знак захвалности за своју победу над варварима и свој тријумфални улазак у град, поклања цркви светог Димитрија све приходе једне солане, рачунајући од септембра 688. год.¹⁷⁹ Према томе, до Јустинијановог победничког похода дошло је крајем 688. или 689. год. Успела копнена операција означавала је поновно отварање *Via Egnatiae*, коју су све дотле блокирали Словени. На сабору званом *Quinisextum* или *in Trullo*, чија су заседања почела 1. септембра 692. год.,¹⁸⁰ били су присутни, поред представника градова у близини престонице и на које смо већ наишли на концилу из 680—681. год., епископи из Узусе,¹⁸¹ Филипа, Еноса, Амфиопоља, Едесе (Водене) и Драча (сл. 13). Епископ Стобија више није био Јован, већ Маргаритес: *Μαργαρίτης ἀμφοτῶνδος ἐπίσκοπος Στοβίου*.¹⁸² Веза са Епиром била је обезбеђена преко Едесе и Лихнида, чијег представника истина не налазимо на сабору. Већ поменути први натпис из Мадаре пружа нам допунске податке за догађаје о којима је реч. Цар не само да није имао поверења у Тервелове „стричеве“ односно у Кувера и његове блиске настањене код Солуна, на Керамезијском пољу, већ је, као што је речно, Бугаре преселио на неких двадесетак километара источно од главног града Македоније. Могуће је да су то Бугари Теофана Исповедника и Патријарха Нићифора, које је Јустинијан II прво победио, да би затим покорио Словене. На тај на-

трајући проблем у далеко ширем контексту, И. Бурић (*Ромејски говор и језик Константина VII Порфирогенита*, Зборник радова Византолошког института, 24—25, 1986, 109 sq.). Наиме, „ромејски језик“ односи се час на латински, час на грчки говор, и сваки пример треба посматрати појединачно. Аутор врло пажљиво прати еволуцију термина, од VII века када идеолошки још увек постоји непосредна веза са римским царством, па све до каснијих епоха када се источно римско царство поистовећује са грчком Византијом. За нас је од важности да И. Бурић, *ibid.*, 123—124 у „ромејском језику“, помнутом у наведеним поглављима *Miracula*, недвосмислено препознаје латински.

¹⁷⁵ Byzantina, 2, 1970, 289—290, 294—295.

¹⁷⁶ Theoph. Conf., ed. de Boor, I, 1883, 364, 5—9 и Nic. Patr., ed. de Boor, 1880, 36, 6—12. О овим догађајима, cf. Г. Острогорски, *Историја*, 1969, 143—145, и P. Lemerle, *Recueils*, II, 1981, 189—190.

¹⁷⁷ М. Рајковић, *ВИНН*, I, 1953, 226 и нап. 23, супротно мишљењу које је изнео St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, 30.

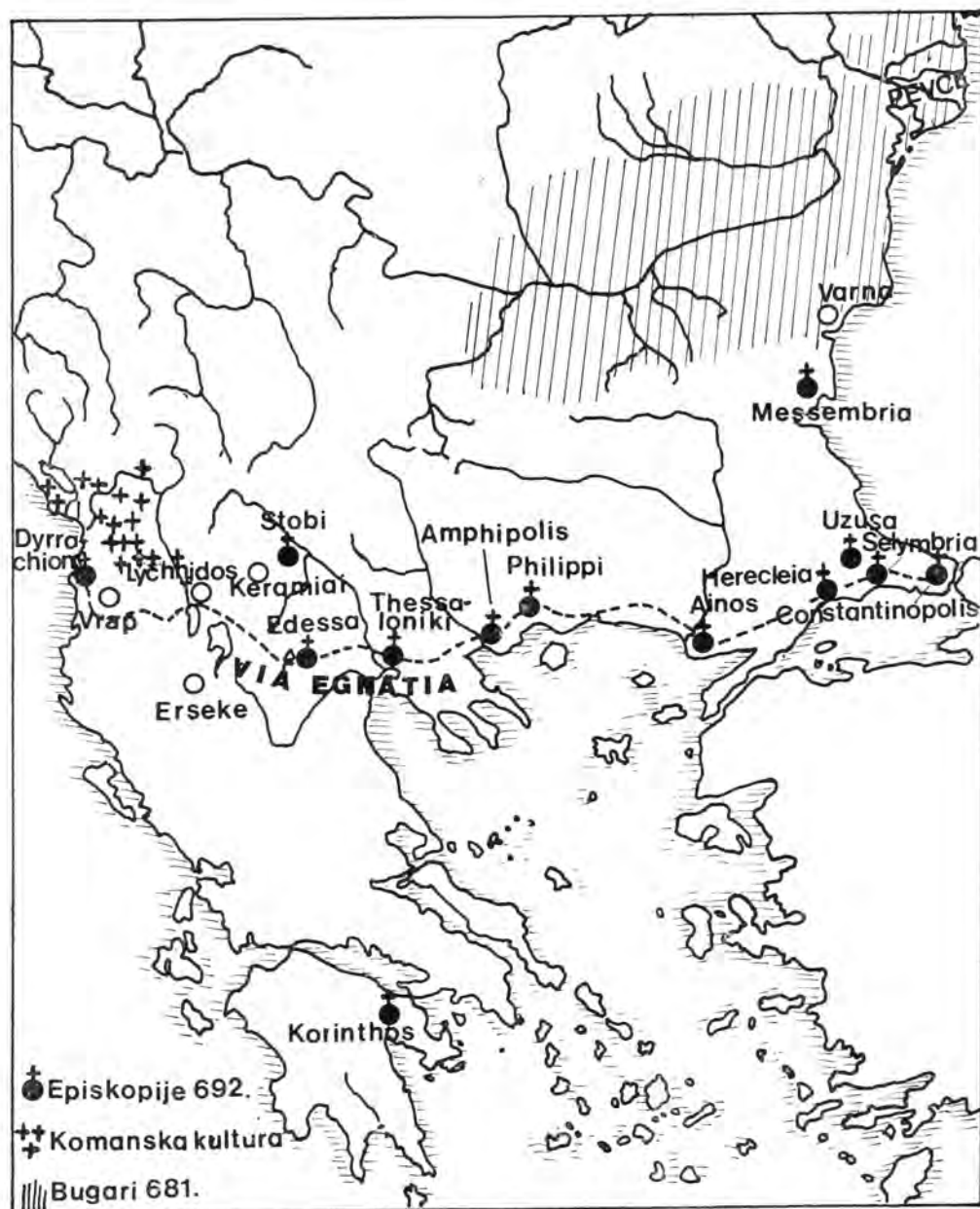
¹⁷⁸ V. Beševliev, Byzantina, 2, 1970, 300, наводи ово као могуће решење, иако се за њега не опредељује.

¹⁷⁹ J. M. Spieser, *Travaux et Mémoires*, 5, 1975, 156—159, № 8 и P. Lemerle, *Recueils*, II, 1981, 189—190. Осврћући се на старију литературу, Г. Острогорски, *Историја*, 1969, 144, нап. 3, с правом истиче да натпис не доказује да је до експедиције морало доћи 688. год., већ после 1. септембра 688., а пре септембра 689. год.

¹⁸⁰ J. D. Mansi, *op. cit.*, 921 sq. На сабору се највише расправљало о црквеној дисциплини, а његове одлуке биле су на западу предмет дугих и често контрадикторних расправа. Cf. V. Laurent, *L'oeuvre canonique du concile in Trullo (691—692), source primaire du droit de l'église orientale*, *Revue des Etudes Byzantines*, 23, 1965, 7 sq. Акта концила из 680—681. и 692. год. посебно су важна за црквену географију онога времена. Као што напомиње G. Ostrogorsky, *Byzantine Cities in the Early Middle Ages*, *Dumbarton Oaks Papers*, 13, 1959, 53, Псеудо-Епифанијева *Ecthesis*, из доба Ираклија, и *Notitia Episcopatum* Лава III, непоуздани су извори, јер прва репродукује стање из времена Јустинијана, а друга је једноставно компилација старијих спискова, као да се у црквеној организацији на Балкану у међувремену ништа није променило.

¹⁸¹ Вероватно Ut surgas, близу Црног Мора у Бугарској, cf. K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, 589.

¹⁸² J. D. Mansi, *op. cit.*, 991—992.

Сл. 13. — Карта са балканским епископијама заступљеним на сабору in Trullo у Цариграду 692. год.
— Fig. 13. — Carte avec évêchés balkaniques représentés au Concile in Trullo à Constantinople en 692
(composée par l'auteur).

чин цар се ослободио Куверових Оногура, с једне стране, и испунио демографску празнину насталу бекством Ринхинаца са доњег Стримона 678. год., с друге стране. Вероватно је да су то исти они Бугари који су цара на повратку у Цариград изненадили у клисурама. В. Н. Златарски је већ давно претпоставио да су у питању расељени Куверови Бугари које, ако је интерпрета-

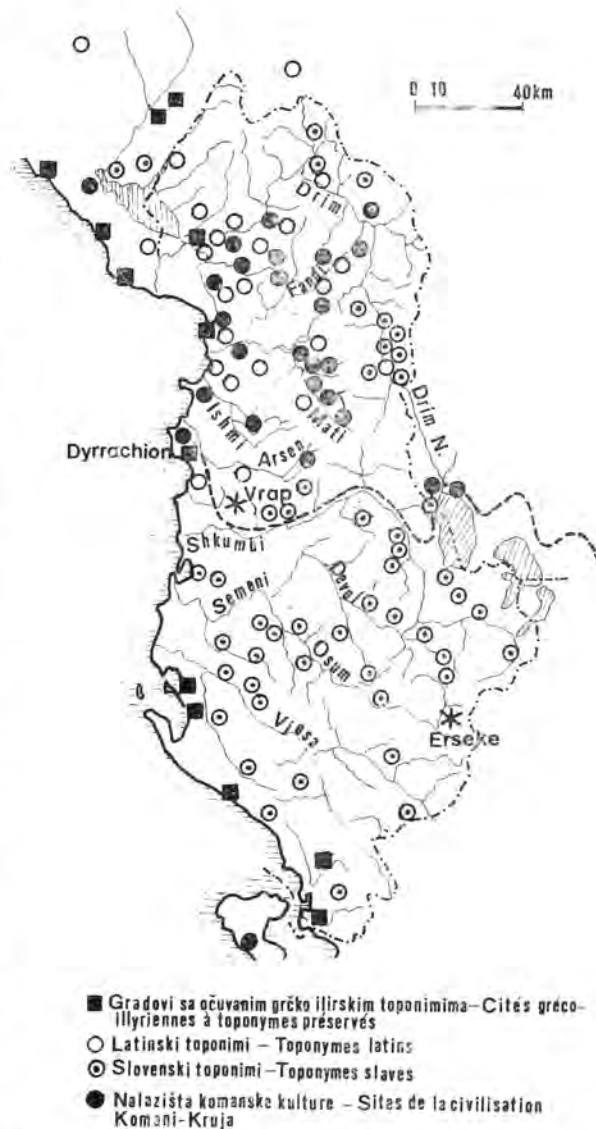
ција тачна, помиње и Константин Порфирогенит.¹⁸³ Према његовим подацима, Јустинијан II Ринотмет населио је Ските на место Македонаца

¹⁸³ *Историја*, 1938, 159—161. Ф. Баришић, *ВИИНЈ*, I, 1953, 208—209, ставља ову клисуру северно од сешког поља, али не прихвата хипотезу Златарског да су поменути Скити Куверови Бугари које би у том подручју населио Јустинијан II, јер је клисура управо основана против Аспарухових Бугара.

у планинама и клисурама Стримона.¹⁸⁴ Тешкоћа у идентификацији Скита са Бугарима, како то предлаже Златарски, састоји се у томе што Константин, када говори о трачкој теми, под овим архаичним називом подразумева Словене (τῶν Σκυθῶν καὶ αὐτῶν τῶν Βουλγάρων). Истина, назив Скити имао је широко етничко значење и понекад се односи на Бугаре.¹⁸⁵ У сваком случају, ако је цар раселио Куверове Оногуре, на Керамезијском пољу задржало се хришћанско језгро сигурно још коју годину, као што потврђује присуство епископа Стобија на синоду 692. год. То је уједно последњи помен ове ефемерне епископије.

Све у свему, историјски извори и натпис из Мадаре указују да је Јустинијанов поход против Бугара и Склавинија, предузет крајем 688. или још вероватније 689. год., означавао крај краткотрајне Куверове оногурске државе у Македонији. Кувр сигурно није мирно сачекао царево војнике, већ је, судећи према налазу из Ерзека потражио спас међу епирским Словенима. Ерзек се заиста налазе у средишту словенске (вајунитске ?) територије, док је Врп на граници ове и подручја културе Комани-Кроја, недалеко од Via Egnatae (сл. 14). Као што сам недавно показао, култура Комани-Кроја је у својој бити рано-византијска и хришћанска. Она највећим својим делом захвата латинофоно подручје северне Албаније, у залеђу Драча, иако је налазимо и на хеленизованом Крфу, на обалама Охридског језера и у Далмацији.¹⁸⁶ У својим главним цртама поклапа се са облашћу драчке архонтије. Византијска офанзива сигурно се није кретала само са истока, већ су операције са циљем чишћења Via Egnatae морале бити вођене и са запада,

полазећи од Дирахија. Некрополе из св. Еразма и Радолиншта на Охридском језеру, које припадају култури Комани-Кроја, сведоче да се византијска моћ једнога момента проширила из некадашњег Новог Епира све до Македоније.¹⁸⁷ Оп-

¹⁸⁴ *De thematibus*, ed. Petrusi, 1952, 88—89: καὶ Σκυθοὶ αὐτὸ ἀντὶ Μακεδόνων итд.

¹⁸⁵ Нпр. Marc. Com., *Chron. Min.* II—1, MGH, AA, XI—1, Berolini 1893, 94: scythicus, за бугарски, кутригурски.

¹⁸⁶ V. Popović, *Byzantins, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Epire*, у *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Rome, 1984, 181 sq. Карта *ibid.*, 228, fig. 29 налази се у основн карте (сл. 14) коју репродукујем у овом чланку. Потребно је забележити да су од словенских топонима унети само они који се односе на илирска или римско-византијска напуштена утврђења, која нису никада обнављана. Као што исправно закључују Gj. Karaïskaј и P. Lera, *Monumentet*, 7—8, 1974, 110, словенски топоними утврђења у којима се живот није продужио током средњег века, показују да су Словени пре Албанаца затекли ове одбрамбене објекте. Појава тзв. словенских фибула у Албанији, у некрополама типа Комани—Кроја, још увек није довољно разјашњена. Приликом решавања овога проблема, не треба заобићи могућност да је њихова појава у Македонији и Албанији можда резултат миграционог таласа који се рефлектује у Куверовом доласку на Керамезијско поље 679—680. год.

Сл. 14. — Карта распрострањености словенских и латинских топонима у Албанији, као и налазишта културе Комани-Кроја. Места налаза остава из Врпа и Ерзека приближно су обележена. — Fig. 14. — Carte de répartition des toponymes slaves et latins en Albanie, et des sites de la civilisation Komani-Kruja. Les lieux de trouvaille des trésors de Vrap et d'Erseke sont approximativement marqués (carte composée par l'auteur).

¹⁸⁷ Како изгледа, истом феномену припадају случајни налази команских фибула које је недавно обелоданила Л. Трбуховић, *Зборник Народног музеја*, XI—1, 1983, 94. Сл. Ј. Ковачевић, *Зборник Б Бабића*, Прилеп 1986, 119—121.

рација је била завршена пре септембра 692. год. Распарчавање Куверове ризнице донекле објашњава натпис из Мадаре, на коме Тервелови „стричеви“ у множини сугеришу да власт на Керамезијском пољу није била искључиво у Куверовим рукама. Узгред треба поменути постојање на крају IX и у X в. области и епископије, у близини Драча, под именом Хунавија (Χουναβία).¹⁸⁸ Иако се у франачким латинским изворима под изразом Хуни крију час Авари, час Буга-

ри, код грчких аутора овај етнички назив ограничен је на Бугаре.¹⁸⁹ Стога је тешко у топониму Хунавија препознати аварски реликт.¹⁹⁰ Налаз оставе из Врапа и топоним Хунавија можда нису страни једно другоме.

Вернерове књиге о Кувратовом гробу и Куверовој ризници, заједно са новим издањем *Miscula*, уносе значајне новине у разрешавање проблема једног од најмутнијих периода балканске историје.¹⁹¹

15. јуни 1987.

UDK: 940.11 (= 867) : 902 "653"

AAASH

Ф. Баришић, *Чуда*, 1953

V. Beševliev, *Inschriften*, 1963

ВННН

J. Werner, *Mal. Per.*, 1984

J. Werner, *Vrap*, 1986

P. Lemerle, *Recueils*, I, 1979 и II, 1981

DOC, II 2, 1968

MIB, III, 1981

Г. Острогорски, *Историја*, 1969

Paulys Realenc.

SCN

В. Н. Златарски, *Историја*, 1938

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

Ф. Баришић, *Чуда Димитрија солунског као историски извори*, Београд 1953

V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963

Византиски извори за историју народа Југославије, Београд

J. Werner, *Der Grabfund von Malaža Perešćepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*, München 1984

J. Werner, *Der Schatzfund von Vrap in Albanien*, Wien 1986

P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius*, I. Le Texte, Paris 1979; II. Le Commentaire, Paris 1981

Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection*, Washington D. C. 1968

W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, 3. Teil, Wien 1981

Г. Острогорски, *Историја Византије*², Београд 1969

Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart

Studii și cercetări de numismatică, București

В. Н. Златарски, *История на Българската държава*², I, 1, София 1938

KOUBRAT, KOUBER ET ASPAROUCH

VLADISLAV POPOVIC, Faculté de Philosophie, Belgrade

L'auteur de cette étude a pris pour point de départ le récent ouvrage du grand médiéviste muniçois, Joachim Werner (J. W.), intitulé *Der Schatzfund von Vrap in Albanien*, Studien zur Archäologie der Awaren 2 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 184. Band), Wien 1986, p. 7—71, 18 fig., 32 pl., avec un appendice de P. Stadler, p. 105—118. Il fait suite à un autre livre récemment publié par le même savant, concernant la fameuse trouvaille de Malaža Perešćepina, faite en 1912 près de Poltava, entre le Dniepr et le Don du Nord (Fig. 1) (*Der Grabfund von Malaža Perešćepina und Kuvrat Kagan der Bulgaren*, Bayerische Akad. d. Wiss., Phil.-Hist. Kl., Abhandlungen, NF, Heft 91, München 1984). Le mobilier funéraire de Malaža Perešćepina, où l'on retrouve une série de récipients précieux destinés au banquet, dévoile clairement qu'il s'agit de la tombe d'un

chef nomadique. Ce caractère normadique est d'ailleurs confirmé par la présence d'une corne à boire en or, insigne du rang social élevé que le défunt occupait, d'un gobelet en bois recouvert de feuilles d'or laminées, des pièces ornementales d'une selle, d'une paire d'étriers et de deux sabres dont la forme est typique pour les guerriers des steppes. Pourtant, l'un des sabres est sûrement l'ouvrage d'un orfèvre byzantin, ayant procédé à l'assemblage des pièces détachées en les marquant de lettres grecques. D'autres objets, tels les bracelets ou les bagues en or, sortent indubi-

¹⁸⁹ В. Н. Златарски, *Историја*, 1938, 22.

¹⁹⁰ Како то предлаже Ј. Ковачевић, *Аварски Казанат*, Београд 1977, 90.

¹⁹¹ Зачувујуће је да неки аутори још увек говоре о остави из Ерзека као »der Fund von Sotheby«, сугеришући на тај начин да место налаза није утврђено, или чак сумњају у аутентичност предмета (А. Kiss, AAASH, 38, 1986, 114: »insofern er kein Falsifikat ist«).

¹⁸⁸ G. Stadtmüller, *Forschungen zur Albanischen Frühgeschichte*, Wiesbaden 1966, 171, nap. 53.

tablement d'un ou de plusieurs ateliers de la capitale. Une attention tout à fait spéciale attire une boucle byzantine d'or massif, la plus grande et la plus pesante découverte jusqu'à présent, ayant fait partie d'un magnifique ceinturon d'apparat. Il est surtout important de voir sur la boucle, le sabre et les ferrets des symboles chrétiens (Fig. 2—3), consistant de croix et d'un cryptomonogramme. Etudiant la trouvaille sous tous ses aspects, J. W. conclut très judicieusement qu'il s'agit de la sépulture d'un khagan ayant embrassé la foi du Christ, entretenant des rapports étroits avec Constantinople et usant des services d'un orfèvre grec travaillant dans son entourage. En s'appuyant sur la lecture de W. Seibt du monogramme gravé sur l'une des deux bagues-cachets (*Chobratou* ou *Chrobátou*) (Fig. 5a), J. W. avance, sans prendre trop de risques, le nom du khagan: *Koubratos*, *Korbátos* ou *Korbátos* des sources grecques, *Koubraátha* ou *Khoubadraj* du géographe arménien, *Kourt* de la Liste des souverains bulgares. Le second monogramme, plus discutable à mon avis, devrait être lu comme *Chobratou* ou *Chrobátou patrikiou* (Fig. 5b).

Koubrat, de la tribu des Doulo, est bien connu des sources écrites comme fondateur de l'Ancienne ou Grande Bulgarie, située entre le Caucase, le Pont et le Dniepr. Ce Bulgare onogoure, onogoudoure ou ounnogoundoure était maître, dans les parties occidentales de son empire pontique, des Koutrigours hunno-bulgares ou Bulgares de l'Ouest. Selon la chronique éthiopienne de Jean de Nikiou (éd. R. H. Charles, 1916, p. 197), Koubrat, khagan des Huns et neveu d'Organa, aurait passé son enfance à Constantinople, où il aurait été baptisé. De son côté, le Patriarche Nicéphore précise d'abord qu'en 619 un maître des Huns vint à Constantinople avec ses premiers pour se faire baptiser et qu'à cette occasion il fut comblé de cadeaux et obtint de l'empereur le titre de patrice (éd. de Boor, Lipsiae 1880, p. 12, 20—28), tandis qu'un peu plus loin il ajoute que Koubrat, le chef des Ounogoundours et parent d'Organa, se débarrassa de l'emprise des Avars en 634—635, conclut un traité d'amitié à long terme avec Héraclius et obtint en revanche la dignité de patrice. On s'est demandé parfois si le chef hunnique de 619 ne serait pas plutôt Organa que Koubrat. En effet, il est malaisé de concilier les informations de Jean de Nikiou et celles du Patriarche Nicéphore. Quelle que soit la véritable solution du problème, il est certain que Koubrat le Bulgare onogoure était chrétien et lié d'amitié avec Héraclius, dont il défendit les intérêts familiaux même après la mort de l'empereur en janvier 641. La victoire remportée sur les Avars en 634—635 faisait suite au conflit qui opposa en 631—632 Avars et Huns bulgares ou Koutrigours de Pannonie, rapporté par la chronique de Pseudo-Frédégaire (MGH, Scr. rer. Mer. II, Hannoverae 1888, p. 157). La défaite infligée aux Avars par Koubrat en 634—635 signifiait la libération d'une partie des Bulgares occidentaux, ou plus précisément des Koutrigours pontiques, puisque la Grande Bulgarie onogoure était déjà souveraine, le khagan ayant précédemment secoué le joug turc (V. N. Žitarski, *Istorija na prvoto bŭlgarsko carstvo*,² I, Sofia 1938, p. 92—94). On pourrait assigner aux mêmes années le soulèvement des Doulèbes slaves dont nous parle la chronique de Nestor (S. Szádeczky-Kardoss, dans *Researches in Altaic Languages*, Budapest 1975, p. 271—272). Les Doulèbes, voisins des Antes établis entre le Dniepr moyen et le Dniestr, rompirent avec les Avars une fois pour toutes. Les Avars nomades et leur cavalerie rapide exerçaient leur suzeraineté sur un vaste territoire, parfois très éloigné

de leur centre du pouvoir et d'occupation effective. Outre les Doulèbes, il y a eu sans doute d'autres peuplades slaves qui profitèrent aussi de la victoire de Koubrat pour se débarrasser du fardeau avare. Arrivé à ce point, on se demandera si la thèse de H. Grégoire, en dépit de toutes les erreurs qu'elle comporte, visant l'identification de *Chrobátos* et de son fils ou de son père *Porgās*, les héros éponymes de la migration des Croates et des Serbes, rapportée par Constantin le Porphyrogénète, avec Koubrat et Organa, n'a pas en soi un noyau de vérité (*L'origine et le nom des Croates et des Serbes*, Byzantion, 17, 1944—1945, p. 88 sq.). Outre qu'il y a une curieuse coïncidence dans la consonance des noms, tout se passe à l'époque d'Héraclius, alors que Koubrat, dont la puissance atteint son apogée en 634—635, avait effectivement pu aider Croates et Serbes à rompre avec les Avars. Pourtant, si l'emprunt des noms de Koubrat et d'Organa par la légende croate est concevable, il est difficile de croire que les Serbes et les Croates furent menés par les Bulgares jusqu'au littoral adriatique.

Les informations plus ou moins légendaires contenues dans les chapitres 30 et 31 du *De administrando imperio* (éd. Moravcsik-Jenkins, 1967, p. 142, 61—75 et 146, 3 sq.), concernant la migration des Croates et des Serbes de leur pays d'origine, situé quelque part dans la région de la Vistule, ont fait l'objet de nombreuses enquêtes, dont les résultats varient sensiblement (cf. B. Ferjančić, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, II, Beograd 1959, p. 26 sq.). Constantin le Porphyrogénète parle de l'arrivée des Croates et peu après des Serbes, dans les anciennes provinces de Dalmatie, Prévalitanie et Dardanie, comme d'une œuvre accomplie par Héraclius, sans jamais mentionner une entremise éventuelle des Bulgares au nord des Carpates. L'intention de l'empereur, ou bien celle qu'on lui prête, était de peupler un pays resté pratiquement désert après la grande offensive avare. Dans l'ensemble, l'idée paraît acceptable et le rôle joué dans l'affaire par un stratège byzantin présent à Singidunum lors de la migration serbe, laisse entendre que les déplacements, au moins en partie, suivaient la voie traversant le territoire occupé par les Hunno-Bulgares pannoniens, les mêmes qui auront plus tard pour chef l'un des cinq fils de Koubrat. Or, ce dernier était un ami fidèle d'Héraclius. Tout compte fait, ce n'est peut-être pas une simple coïncidence que de retrouver le nom iranien de ce *Kobratos* ou *Krobátos*, avec la graphie *Chobratos* ou *Chrobátos* sur la bague-cachet de Malaja Perešćepina, au premier plan de la légende populaire croate. Par ailleurs, leur migration est, selon Constantin le Porphyrogénète, en étroit rapport avec la prise de Salone et des autres cités dalmates par les Avars (*ibid.*, ch. 30, p. 138 sq.) ou par les Slaves appelés aussi Avars (*ibid.*, ch. 29, p. 122 sq.). Selon lui, l'arrivée des Croates et des Serbes est postérieure à la chute de Salone, tout en se situant à la même époque (*ibid.*, ch. 31, 8—15, p. 146—149). Le fait que les expéditions romaines annuelles jusqu'au-delà du Danube, en territoire avare, étaient menées en partant de la Dalmatie et non pas de l'Illyricum oriental, comme on s'y attendrait normalement, acquiert je crois une signification chronologique précise. Cela veut dire que l'autorité impériale en Mésie Première et dans les deux provinces de Dacie n'existait plus. En s'appuyant sur les sources écrites, les historiens sont arrivés à conclure que l'Illyricum du Nord, y compris les cités de Sardica et de Naïssus, étaient perdus pour l'empire vers 615, à une année près, de plus ou de moins. De son côté, l'archéologie numismatique apporte des preuves supplémentaires. Ainsi, la

dernière monnaie trouvée à Justiniana Prima (Caričin Grad), encore inédite, appartient, tout comme un exemplaire provenant de Ljuti Vrh non loin de Naïssus (V. Popović, MEFRA, 87, 1795, p. 503, fig. 21), à la première émission d'hexagrammes frappés à partir du début de 615, année où les Sklavènes ravagèrent la Grèce et deux ans avant que les Avars ne viennent à leur rescousse pour assiéger Thessalonique. Ainsi, nous obtenons 615 comme *terminus post quem* pour les deux événements, la prise de Salone et l'arrivée des Serbes et des Croates sur le littoral adriatique et dans son arrière-pays, de trois années postérieur à la dernière inscription datée (612) de la métropole dalmate (F. Bulić, Bull. di arch. e storia dalmata, 19, 1906, p. 268 sq.). D'ailleurs, l'exactitude de la datation proposée pour cette épitaphe, provenant de la sépulture de l'abbesse Jeanne originaire de Sirmium, a été mise en cause assez récemment (B. Gabrićević, Disputationes Salonitanae, 1, 1970, p. 96 sq.). Quant au *terminus ante quem*, il se place en janvier 641, quand Héraclius mourut. Au cours de cette même année, le pape Jean IV envoya l'abbé Martin en Dalmatie et en Histrie racheter les prisonniers et rapporter les reliques des martyrs (*Liber Pontificalis*, éd. L. Duchesne, I, Paris 1886, p. 330). En dépit des affirmations de Constantin le Porphyrogénète, les historiens modernes confondent parfois les deux événements. Parmi les dates proposées jusqu'à présent pour la prise de Salone par les Avars et, selon certains savants, pour la migration des Serbes et des Croates également, celles de 609 et de 614 s'appuient sur des sources historiques se rapportant à la Grèce et non point à la Dalmatie, tandis que les années 626 et 639, avancées aussi, reposent l'une sur le siège manqué de Constantinople, l'autre sur la mission de l'abbé Martin qui serait postérieure à la catastrophe de deux ou trois années seulement. Si on admet 615 comme *terminus post quem*, les deux premières dates, 609 et 614, doivent être rejetées, tandis que les deux dernières, 626 et 639, quoique possibles, restent néanmoins arbitraires. Par ailleurs, si on prend en considération les opérations qui occupèrent les Avars en Illyricum oriental et en Thrace entre 615 et 619, la prise de Salone serait postérieure à cette dernière année. De son côté, l'archéologie numismatique nous apporte, une fois de plus, des renseignements précieux sinon même décisifs pour la solution du problème. Il y a plus de dix ans, j'avais moi-même signalé (*op. cit.*, p. 487—488, fig. 13) un follis d'Héraclius frappé entre octobre 613 et octobre 614, trouvé à Narone, ville côtière qui avait dû partager le sort de Salone. Comme l'attaque avarie se plaçait vers Pâques d'une année inconnue, le follis représentait un indice, malheureusement isolé, que la prise des villes dalmates devait être datée au plus tôt en 614. Cependant, tout dernièrement viennent d'être publiées plusieurs trouvailles de monnaies isolées d'Héraclius provenant de Salone: un follis de 611—612 sorti de l'atelier de Nicomédie, un huitième de siliqua frappé à Ravenne en 610—616 et un follis de Constantinople émis en 624—625. A cette modeste série se joint un trésor de 51 monnaies de cuivre découvert en 1979 dans une couche d'incendie (I. Marčević, Disputationes Salonitanae, 2, Split 1984, p. 293 sq.). Le trésor contient deux folles frappés en 612—613, un follis de 614—615 et un demi-follis de 630—631 (*ibid.*, p. 313, N° 45, pl. 44). On voit au premier coup d'oeil qu'il s'agit d'un demi-follis de l'émission réformée en 629—630 de l'atelier de Constantinople, à deux figures debout isocéphales, de poids lourd (5,32 g.) (W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, Bd. 3, Wien 1981, p. 105, N° 171). Après la 21ème année du règne

d'Héraclius (630—631), le poids des folles et des demi-folles est réduit de nouveau à moitié. Sur le revers de la monnaie de Salone, un XI est lisible, au-dessus duquel se trouve un chiffre presque effacé. Etant donné que l'émission réformée n'a duré qu'entre 629 et 631, il ne peut être question que de l'année X/XI ou 630—631, comme l'auteur de la publication a justement conclu. La couche où le trésor fut découvert peut être mise en rapport avec l'incendie qui ravagea la ville selon l'Histoire Salonitane de Thomas l'Archidiacre (F. Bulić, *op. cit.*, p. 301) et qui correspond, selon toute évidence, à la prise de Salone par les Avars. A en croire Constantin le Porphyrogénète, la ville était déjà déserte au moment de l'établissement des Croates en Dalmatie. Par conséquent, la prise de Salone et la migration des Croates et des Serbes, si on admet qu'ils s'agit de deux événements indépendants mais néanmoins très rapprochés dans le temps, avaient eu lieu entre octobre 630 et janvier 641. S'il est difficile d'être plus précis, on n'oubliera pas pour autant que les années 634—635 semblent marquer un tournant dans l'histoire avarie, quand les peuplades au Nord et à l'Est des Carpates, peut-être aidés des proto-Bulgares de Koubrat, se débarrassèrent de la suzeraineté du khagan.

Selon les manuscrits slaves de la Liste des souverains bulgares, Koubrat aurait régné pendant cinquante-huit ans, soit entre 584 et avril 642. Les chroniques grecques confirment qu'il était encore en vie au début de 641, ce qui autorise J. W. de placer son décès «vers 650». Cependant, puisque sur 69 solidi du collier mis au jour dans la tombe de Malaja Perešćepina, le plus grand nombre, ou plus précisément 41 exemplaires, appartiennent à une émission rare de Constantinople, frappée entre septembre 641 et 647, il est plausible de croire que le décès de Koubrat était proche de la date suggérée par la Liste. De toute façon, J. W. a raison de reconnaître dans la trouvaille de Malaja Perešćepina la sépulture de Koubrat, khagan onogoure-bulgare et patrice byzantin, dont la grosse boucle faisait partie de la ceinture cérémonielle (*cingulum*) indiquant le rang élevé dont l'empereur l'avait investi. Après sa mort, survenue probablement en 642, son fils aîné, Baïan, régna tout seul pendant dix mois, après quoi les cinq fils de Koubrat se dispersèrent chacun de son côté, en février 643 selon la Liste des souverains. Toujours d'après la même source, la séparation finale se serait produite au début de 646. Par ailleurs, puisque selon Mas'ûdi la capitale hunnique, Balangar, était entre les mains des Chazars dès la 32ème année de l'Hégire, soit entre août 652 et août 653, Baïanós et son frère Kótragos étaient déjà soumis aux nouveaux maîtres de la Grande Bulgarie, tandis que les trois autres fils de Koubrat avaient dû fuir vers l'Occident dans ces années-là (V. N. Zlatarski, *op. cit.*, p. 112—113). Après avoir traversé le Dniepr et le Dniestr, ce qui est confirmé par les sources historiques, les Bulgares avaient dû s'installer en Bessarabie, sur le cours moyen du Prouth et du Sireth (*ibid.*, p. 133). Pour la période entre cette halte et les déplacements postérieurs des Bulgares quelques années plus tard, les deux principales sources historiques, les chroniques du Patriarche Nicéphore et de Théophane le Confesseur, restent muettes. On voit tout d'un coup le troisième fils de Koubrat, Asparouch, s'installer à Onglos ou Óglos sur l'île de Peuce, dans le delta danubien (Pseudo-Moses Chorenensis, cf. S. Szádeczky-Kardoss, dans *Researches in Altaic Languages*, Budapest 1975, p. 272—273), avec ou sans l'assentiment de l'empereur. Le quatrième et le cinquième fils, que les deux chroniques byzantines ne nomment pas,

s'acheminèrent vers l'Ouest. Après avoir traversé le Danube, l'un s'installa en Pannonie où il se soumit au khagan avar, l'autre se rendit dans la Pentapole de Ravenne, entre cette ville et Rome (Patr. Nic., éd. de Boor, Lipsiae 1880, p. 33, 18 sq.; Theoph. Conf., éd. de Boor, I, Lipsiae 1883, p. 357, 24 sq.). Ce cinquième fils n'est autre qu'Alzeo, le chef bulgare de Paul le Diacre, qui rejoignit le roi lombard Grimoald. Celui-ci dépêcha Alzeo et ses Bulgares dans le Bénévent, à son fils Romuald (*Hist. Lang.* 5, 29, MGH, Scr. rer. Lang., Berolini 1878, p. 154, cf. V. N. Zlatarski, *op. cit.*, p. 118—121). Le personnage n'est pas à confondre avec Alciocus de Pseudo-Frédégaire, signalé en 631—632. La ressemblance des deux noms s'explique par une origine commune hunno-bulgare, les *Altziagiri* de Jordanès (*Getica*, 5, 36—38, MGH, AA, V—1, Berolini 1882, p. 63) s'identifiant ou s'apparentant aux Koutrigours pontiques. On voit donc Alzeo hésiter entre Byzantins et Lombards, pour choisir finalement ces derniers. Paul le Diacre situe cet événement à l'époque où Avars et Lombards étaient en état de guerre (à partir de 664), dans un chapitre qui précède immédiatement la relation concernant la suppression de la rébellion de Mesesius par Constantin IV (*Hist. Lang.*, 5, 29). Or, nous savons que son père, Constant II, fut assassiné le 15 juillet 668, que lui-même fut proclamé auguste entre le 17 septembre et le 6 novembre 668, qu'il étouffa la révolte de Mesesius dans les premiers mois de 669 et qu'il fit transporter à Constantinople la dépouille funéraire de son père en été de la même année.

Les déplacements successifs des Bulgares sont confirmés par l'archéologie numismatique (Fig. 6). Les deux premiers trésors qui peuvent être mis en rapport avec l'installation des Bulgares sur le cours moyen du Prouth et du Sireth, proviennent de Voineshti (I. Dimian, *Stud. cerc. de num.*, 1, 1957, p. 196) et d'Oudeshiti (B. Mitrea, *Dacia*, n. s. 23, 1979, p. 374), dont les dernières monnaies ont été frappées en 650—651 et 654—659 respectivement, ce qui correspond à peu près aux informations déjà mentionnées que les Chazars occupaient la capitale de l'Ancienne Bulgarie en 652—653. La seconde étape des mouvements bulgares vers l'Ouest, en direction de la Pannonie et de l'Italie, et vers le Sud, à destination de l'embouchure du Danube, nous est illustrée par une série plus importante de trésors monétaires. De Drogoshani, sur le bas Olt, provient un trésor dispersé d'hexagrammes, dont quelques exemplaires enregistrés ont été émis entre 659 et septembre-novembre 668 (B. Mitrea, *Stud. cerc. de num.*, 6, 1975, p. 118). A Stejanovci, à proximité de Sirmium, un trésor d'orfèvre contenait un hexagramme de la même date (D. Minić, *Sirmium*, vol. IV, Belgrade 1982, p. 45). De Nemesverbók en Hongrie provient un trésor de monnaies avec 18 exemplaires de Constant II et un seul hexagramme de Constantin IV (I. Gedai, *Acta Arch. Acad. Scient. Hung.*, 1969, p. 107). L'enfouissement se situe donc au début même du règne de cet empereur, proclamé auguste entre le 17 septembre et le 6 novembre 668. Il en est de même du trésor d'orfèvre de Zemianský Vrbovok en Slovaquie où sur 18 pièces d'argent, 17 sont de Constant II et une seule de Constantin IV, émise entre la fin de 668 et le début de 674 (P. Radoměrský, *Památky Archeologické*, 44, 1953, p. 12). Par contre, un trésor de monnaies de bronze de Krnovo en Silésie, s'arrête avec les monnaies de Constant II, émises entre 659 et 668 (*ibid.*, p. 111, n. 9). Quant au trésor de Messembria sur la côte pontique bulgare (Y. Youroukova, *Nesebar*, II, 1980, p. 186—190), avec 3 solidi de Constant II et 4 de Constantin IV, émis en 668—674, il pourrait être tant l'écho de l'installa-

tion d'Asparouch à Peuce sur le Danube, que des opérations qu'il avait entreprises en territoire impérial surtout après 674, alors que la guerre entre Byzantins et Arabes reprenait de plus belle. L'enfouissement de trois autres trésors, trouvés à Sardica (Y. Youroukova, *Byzantino-Bulgarica*, 3, 1969, p. 255 sq.), à Priseaca sur le bas Olt (B. Mitrea, *Stud. cerc. de num.*, 6, 1975, p. 113—125) et à Galatsi près de Peuce (I. Dimian, *ibid.*, 1, 1957, p. 196—197), tous datés par des monnaies émises entre 674 et 681, serait le résultat de ces mêmes opérations, sinon de la guerre qui opposa Byzantins et Bulgares en 679—681.

En ce qui concerne l'apparition d'éléments nomadiques dans les nécropoles de Transylvanie (Band, Noshlac, Torgou-Muresh, Unirea-Vereshmort) et de Pannonie, particulièrement en Transdanubie, pendant l'époque de transition entre les deux khaganats que les archéologues hongrois datent en 670—700 (dernièrement A. Kiss, *Acta Arch. Acad. Scient. Hung.*, 38, 1986, p. 111—113 et fig. 5), je laisse à d'autres spécialistes mieux renseignés que moi de se prononcer s'ils appartiennent ou non à la migration bulgare vers l'Ouest, dirigée par le quatrième fils de Koubrat. Dans son livre sur le trésor de Vrap (p. 23—30), J. W. émet des doutes sur certaines conclusions d'ordre chronologique généralement admises jusqu'à présent. Selon lui, la phase de transition commencerait vers le milieu du VIIe s., la phase tardive autour de 670. Si on admet son point de vue, la question suivante qui se pose est de savoir si les éléments typiques de la phase de transition dans l'aire carpatique ne seraient pas le résultat de la première étape des déplacements bulgares à l'ouest du Dniestr, entre 650 et 660, plutôt que de l'arrivée plus tardive du quatrième fils de Koubrat en Pannonie. Quelle que soit la solution de ce problème, il me semble que les sources écrites et numismatiques apportent assez de preuves pour dater les migrations bulgares de la Bessarabie vers l'Italie, la Pannonie et le bas Danube dans les années 668—669. Il y a déjà longtemps que le quatrième fils de Koubrat a été identifié avec le Bulgare Kouber des Miracles de Saint Démétrius de Thessalonique (V. N. Zlatarski, *op. cit.*, p. 121—122, à la suite de Sreckovic, 1884, et Milev, 1910). C'est devenu une certitude après la nouvelle édition des Miracles, suivie d'un riche commentaire, par le grand byzantiniste français, Paul Lemerle (*Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius*, I. Le Texte, Paris 1979; II. Le Commentaire, Paris 1981. Je suis ici sa numérotation des sections). Dans le recueil anonyme, composé vers la fin du règne de Constantin IV (668—685), nous trouvons la relation sur la guerre secrètement méditée contre Thessalonique par Maurōs et Kouber les Bulgares (II 5, 283—306, *ibid.* I, p. 222—234). L'auteur rappelle d'abord le siège de la ville par les Sklavènes de Châtzon et les ravages provoqués par les Avars dans le Nord de l'Illyricum et en Thrace. Ces événements s'étaient produits en 615, à peu près deux ans avant le siège de Thessalonique. La population de ces régions fut déportée par les Avars dans le pays proche de la Pannonie sur le Danube, dont la métropole était autrefois Sirmium. Tout en restant chrétiens, les nouveaux arrivants se mêlèrent aux Bulgares, aux Avars et à d'autres peuplades. Devenus libres avec le temps, ces Sermésianes obtinrent du khagan un chef bulgare nommé Kouber. Après soixante années et plus, ce qui en comptant à partir de 615—617 donne une date autour de 680, Kouber et les Sermésianes se révoltèrent contre le khagan avar, le vinquirent à plusieurs reprises, traversèrent le Danube et s'installèrent dans la plaine Kéramésienne en Macédoine, entre Stobi et

Héraclée. L'anonyme nous renseigne à plusieurs reprises sur la situation démographique de la Macédoine et des provinces environnantes avant et au moment de l'arrivée de Kouber (II 2, 179; 4, 231—232, 242—243, 254, 257—259, 268; 5, 289; *ibid.*, I, p. 179 sq.). Le territoire impérial se limitait pratiquement à une étroite bande de terrain entourant Thessalonique. Au-delà de celle-ci, les Sklavènes libres, ou semi-dépendants de Byzance, étaient solidement implantés. Il en était de même avec la région de Constantinople, où le Long Mur marquait la zone de sécurité. Les Drogoubites sont placés entre Thessalonique et Edessa, débordant sans doute jusqu'à la plaine Kéramésienne, les Sagoudates seraient au sud de ceux-ci, les Bélégézètes en Thessalie, sur le golfe de Volo, les Baïounètes seraient à placer en Epire, les Berzètes probablement du côté du lac d'Ohrid (*ibid.*, II, 1981, p. 89—90). Les Strymoniens étaient, bien entendu, établis sur le bas Strymon, les Runchines en Chalcidique, entre les Strymoniens et Thessalonique (*ibid.*, p. 112—113).

C'est justement avec l'arrivée de Kouber et des Sermésianes dans la plaine Kéramésienne que J. W. met en rapport le trésor de Vrap (p. 19—23, 68). L'idée n'est pas entièrement nouvelle (S. Szádeczky-Kardoss, *Acta of the Fifth Epigraphic Congress*, 1967, p. 477), mais ce n'est que sous la plume du savant munichois que nous saisissons toute la portée de cette conclusion. Le trésor fut découvert en 1901, sur la rive droite du Shkumbi en Albanie, près de Clodiana romaine, où se rejoignaient les deux embranchements de la Via Egnatia, menant vers l'Est de Dyrrachion et d'Apollonia. Après sa première publication (J. Strykowski, *Altai-Iran und Völkerwanderung*, Leipzig 1917, p. 1—40), le trésor de Vrap, dont presque tous les objets sont parvenus au Metropolitan Museum of Arts de New York, ne cessa d'intriguer les spécialistes. Ils se demandaient, avec raison, comment un trésor du deuxième khaganat avar, donc postérieur à 700 selon la chronologie traditionnelle, avait pu parvenir aussi loin de la Pannonie et à une époque où les Avars, après le siège manqué de Thessalonique en 626, connurent de graves difficultés internes et restèrent retranchés au nord du Danube et de la Save. En plus, il s'agissait de la plus riche trouvaille avar de l'époque, la seule dont les pièces fussent exécutées en métaux précieux et la plus ancienne dans la série des objets coulés (Gy. László, *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, Budapest 1955, p. 289—290; J. Kovačević, *Avarski kaganat*, Beograd 1977, p. 90, 111). L'espoir de voir le pouvoir avar confirmé sur le littoral dalmate et par là en Epire aussi, ayant fait surface après la publication d'un recueil sommaire, mais convainquant en apparence, d'objets d'origine nomadique il y a une vingtaine d'années (J. Kovačević, *Materijali Arheološkog društva Jugoslavije*, 3, 1966, p. 53 sq.), s'est définitivement dissipé à la suite des fouilles de la grande nécropole croate ancienne de Nin. Les objets avars du deuxième khaganat ont été trouvés dans un contexte indubitablement croate du début du IXe s. (J. Belošević, *Die materielle Kultur der Kroaten vom 7. bis zum 9. Jh.*, Zagreb 1980, p. 96—97, 125—128). Selon toute vraisemblance, il s'agit d'objets avars parvenus en Dalmatie après la victoire remportée par Charlemagne sur le khagan. Par conséquent, les Avars en Dalmatie du Xe s., que Constantin le Porphyrogénète pouvait distinguer par leur type physique de la majorité slave (*De adm. imp.*, 30, 65—66, éd. Moravcsik-Jenkins, 1967, p. 142—142), ne seraient pas ceux qui avaient dévasté Salone et les autres villes dalmates sous Héraclius, comme le prétend l'érudit empereur, mais plutôt les vestiges des Avars dispersés en dif-

férentes directions par les Francs autour de 800. Il est en principe peu probable que les Avars, peuple nomadique de la plaine, eussent jamais occupé de manière plus durable ou permanente le territoire en dehors de la Pannonie. Certes, les Avars avaient une zone d'intérêt dépassant au sud le Danube et la Save, mais leurs raids n'avaient pour but que le pillage des villes de l'empire, contrairement aux agriculteurs slaves qui cherchaient des terres fertiles pour s'y installer. La confusion que l'auteur anonyme de la Chronique dite de Monembasie fait entre Avars et Slaves est sans doute due à l'opération menée en 586 contre Thessalonique par les Sklavènes sur l'instigation des Avars et dont la conséquence fut l'installation massive des tribus sklavènes en Macédoine, en Epire, en Thessalie et jusque dans le Péloponnèse (P. Lemerle, *op. cit.*, II, 1981, p. 62—65). Comme il a été dit plus haut, les mêmes hésitations se retrouvent chez Constantin le Porphyrogénète, qui parle tantôt d'Avars, tantôt de Slaves appelés aussi Avars. Il est vrai que la Vie de Saint Pancrace d'Euagrios (S. Szádeczky-Kardoss, *Avarica*, Szeged 1986, p. 75), qui s'inspire sans doute des événements survenus en 586—588, ne fait état que des Avars, sans mention des Slaves, établis jusqu'à Dyrrachion. Tout au plus, il y a peut-être eu d'insignifiantes enclaves avars dans le Sud balkanique, mais de là jusqu'à croire que les nomades, dont le pouvoir central se trouvait en Pannonie, étaient les maîtres des Sklavènes de l'Epire, il y a un grand pas infranchissable. Les sources écrites, l'archéologie et la toponymie, aussi, qui a été l'objet d'étymologies hasardeuses, ne nous apportent, toutes ensemble, aucune preuve décisive sur une implantation stable et de longue durée des Avars au sud de la Save et du Danube.

Depuis sa découverte par des paysans albanais en 1901, le trésor de Vrap, dont la plupart des objets sont apparentés aux produits de l'époque avar récente, représentait un phénomène isolé, constaté hors de son contexte géographique naturel. Quelle ne fut donc la surprise du monde savant quand, le 14 décembre 1981, une deuxième série d'objets en métaux précieux du même type, fut mise en vente dans la salle Sotheby Parke Bernet and Co. de Londres (R. Camber, *The Avar Treasure*, Catalogue, London and Bradford, 1981). Selon les informations obtenues plus tard par J. W., qui avait été chargé de l'expertise, le trésor aurait été trouvé en 1894 à Erseke en Albanie, non loin de la frontière grecque (Vrap, 1986, p. 7). Dès lors, la conclusion s'imposait d'elle-même. Quoique trouvés à des endroits différents mais néanmoins proches, les deux trésors avaient dû faire partie à l'origine d'un même ensemble, en possession d'un khagan (Vrap, 1986, p. 16). Il serait inutile d'énumérer ici tous les objets provenant des deux trouvailles. Parmi plusieurs vases ecclésiastiques byzantins, deux plateaux d'argent d'Erseke, avec empreintes de cachets de Constantin II (*ibid.*, p. 18—19), donnent 641 ou plus probablement encore 659 comme *terminus post quem*. Le décalage chronologique entre la thèse hongroise traditionnelle sur l'épanouissement de la fabrication des pièces de ceinture en bronze coulé, du style «à gryphes et à sarments», à partir de 700 à peu près, et de l'existence d'objets du même style exécutés en or et en argent dans le trésor du khagan avar auquel Kouber était soumis entre 668—669 et 680 à peu près, incita J. W. à se pencher une fois de plus sur le problème chronologique et l'amena à émettre des doutes sur les conclusions admises jusqu'à présent (*ibid.*, p. 23—30). Selon lui, la confection des objets avars des trésors de Vrap et d'Erseke se placerait à la limite séparant la phase de transition, commen-

cant vers le milieu du VIIe s., et le début même de la période avare récente, soit vers 670. Il revient aux archéologues hongrois de confirmer ou d'infirmer son point de vue. Ou bien J. W. a raison et la chronologie avare est à réviser, ou bien il a tort et les trésors de Vrap et d'Erseke n'ont rien à voir avec l'épisode de Kouber. Pour ma part, je me bornerai à montrer que la thèse de J. W. est la seule qui trouve sa place dans le contexte historique de l'époque. En premier lieu, il faut souligner le caractère nomadique des deux trésors, confirmé par les coupes à anse (Fig. 7), le décor à demi-palmettes (Fig. 8) et volutes déjà rencontré à Malaja Perešćepina (Fig. 4) ou à motifs avares typiques, tels les sarments (*ibid.*, p. 31—37), le griffon ailé (Fig. 9) ou le cerf (Fig. 10), sur les pièces massives de ceinture (*ibid.*, p. 41—44). Un certain nombre de ces ornements puisent aux sources de l'art byzantin (*ibid.*, p. 37—41). J. W. a sans doute raison de conclure que l'absence de pièces de ceinture massives en or et en argent dans le milieu avare récent en Europe centrale dévoile le contrôle que le khagan et son entourage le plus proche exerçaient sur la confection des pièces en métaux précieux (*ibid.*, p. 32). La ceinture était l'insigne du rang social qu'un guerrier avare occupait et il est naturel de supposer que le khagan se distinguait des autres membres de la population par la richesse de ses objets personnels (*ibid.*, p. 44 sq.). Il y a donc tout lieu de croire qu'un atelier, composé d'orfèvres byzantins, était actif à la cour du khagan (*ibid.*, p. 62—65). Les pièces coulées en or ou en argent, confectionnées pour la première fois dans ce même atelier, auraient servi de modèles à la production des pièces en bronze, souvent dorées, qu'on rencontre dans toute l'aire pannonienne. Cette production massive ne pourrait s'expliquer autrement que par l'ouverture des mines de cuivre en Slovaquie, (Fig. 11), où les cimetières avares apparaissent à l'époque de transition, ou plus précisément vers le milieu du VIIe s. selon J. W. (*ibid.*, p. 46). Puisqu'il est certain que les trésors de Vrap et d'Erseke appartenaient à un khagan et puisque ce khagan n'était sans doute pas un Avar installé en Epire, on est bien forcé d'admettre avec J. W. que la première idée qui se présente à l'esprit est d'y voir le trésor que Kouber aurait reçu du khagan, ou plutôt qu'il aurait dérobé en Pannonie avant de fuir avec les Bulgares et les Sermésianes en Macédoine. L'analyse de J. W., toujours bien menée et savante, s'arrête là. Le lecteur est laissé un peu sur sa faim, ne sachant pas très bien dans quelles circonstances le trésor a été démembré, pour quelle raison il est parvenu en Albanie, non loin de la Via Egnatia, et à quel moment les deux lots d'un même ensemble ont pu être enfouis.

Le chapitre des Miracles concernant Kouber et Mauros suit dans l'ordre chronologique l'affaire Perboundos (II 4, 230—282, éd. P. Lemerle, I, 1979, p. 198—221). Ce récit ne contient que peu d'indications chronologiques. On sait seulement que le court siège de Thessalonique par les Runchines a commencé le 25 juillet d'une cinquième indiction, alors que l'empereur était empêché d'intervenir directement par un conflit armé avec les Arabes. L'empereur en question ne peut être autre que Constantin IV. La date est donc juillet 677. L'affaire Perboundos, qui avait duré deux ans, aurait commencé un an plus tôt, soit la quatrième indiction ou 676, la riposte byzantine, quand les Slaves du Strymon durent se replier à l'intérieur du pays, un an plus tard, soit en été de la sixième indiction ou 678, alors que la guerre avec les Arabes était terminée et la paix avec Moawia déjà conclue (*ibid.*, II, 1981, p. 128—133). Or, puisque

l'arrivée de Kouber dans la plaine Kéramésienne est postérieure à l'affaire Perboundos et l'expédition byzantine contre les Slaves, elle doit être datée entre l'été 678 et l'été 685, quand prend fin le règne de Constantin IV (*ibid.*, p. 161: 682—684; F. Barišić, *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori*, Beograd 1953, p. 135—136: 680—185). Par ailleurs, les savants se sont déjà rendus compte que la descente des Sermésianes en Macédoine et l'installation des Bulgares en territoire impérial entre 679 et 681, avaient pu être exécutées de concert entre les deux frères, Asparouch et Kouber (V. N. Zlatarski, *op. cit.*, p. 151; P. Lemerle, *op. cit.*, II, 1981, p. 162; V. Beševliev, *Byzantina*, 2, 1970, p. 298, avec certaines réserves sans doute dues à une datation trop haute, entre 674 et 678, de l'arrivée de Kouber). Nous avons vu plus haut que les Onogours d'Asparouch avaient probablement pris possession du delta danubien en 668—669. Les hostilités entre Byzantins et Arabes s'étant accrues surtout à partir de 674, Asparouch avait les mains libres pour piller la Thrace et la basse Mésie, ce qui amena Constantin IV, après avoir conclu la paix avec les Arabes, à lancer une contreattaque en direction du territoire occupé par les Bulgares. Théophane le Confesseur date la guerre byzantino-bulgare en 6171, soit entre septembre 679 et septembre 680 (G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1969, p. 140, n. 1 et p. 105, n. 2). Après la débâcle byzantine, les Bulgares s'étaient rendus maîtres de Varna, auprès de l'ancienne Odessos sur le littoral pontique (Theoph. Conf., éd. de Boor, I, 1883, p. 359, 7—12; Nic. Patr., éd. de Boor, 1880, p. 35, 15—19). Pour cette époque trouble, les Actes du VIe Concile oecuménique de Constantinople sont une véritable mine de renseignements (J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, XI, 1765, col. 189 sq.). La première session du concile se tint le 7 novembre 680, la dernière le 16 septembre 681. Entre les premiers débats et la session du 18 mars 681 n'étaient présents, de tous les évêchés balkaniques, que les chefs des églises d'Héraclée de Thrace, Bizye et Selymbria, cités aux abords mêmes de la capitale (Fig. 12). Ce n'est qu'à la session du 20 mars 681 que sont présents, pour la première fois, les évêques de Messembria et Sozopolis, proches de la région occupée par les Bulgares, ce qui signifie que l'armée byzantine, après avoir encaissé le coup en 679 ou plutôt en 680, s'était remise tant bien que mal. Le plus curieux est de voir Jean, évêque de Thessalonique, qui pouvait facilement rejoindre le capitale par mer, ne faire sa première apparition que le 5 avril 681. Bien sûr, les sessions avaient commencé tard dans l'année, pour se tenir pendant l'hiver, et la Voie Egnatienne était coupée par les Slaves. Cependant, cette explication, si elle est valable pour Corinthe, Athènes, Lacédémon et Argos, ne suffit pas tout à fait pour excuser l'absence de l'évêque de Thessalonique. D'autres raisons avaient pu empêcher Jean de se rendre tout de suite au concile dont on sait l'importance. C'est ici qu'on se souviendra que Mauros et ses transfuges provoquèrent des troubles à Thessalonique pendant la semaine sainte d'une année que l'auteur du recueil anonyme ne précise pas (*Miracula*, II 5, 294 sq., P. Lemerle, *op. cit.*, I, 1979, p. 224 sq., 230 sq.). Jean n'aurait sans doute pas quitté sa ville au moment même de cette grave crise. Or, en 681 Pâques tombait le 14 avril, seulement neuf jours après la session du 5 avril à laquelle le primat de Thessalonique était pour la première fois présent au concile. L'affaire Mauros ne se place donc pas en 681. Par ailleurs, l'évêque Jean de Stobi se joint aux débats du concile le 9 août 681. La réapparition de cet

évêché disparu un siècle auparavant ne peut s'expliquer autrement que par l'implantation des Sermésianes chrétiens dans la plaine Kéramésienne, entre Stobi et Héraclée. En d'autres termes, l'arrivée de Kouber et de son peuple se place avant août 681, soit après, soit avant avril de la même année. Aussi longtemps que la guerre mettant aux prises Grecs et Bulgares durait, l'évêque des Kéramésiens avait peu de chances de pouvoir se rendre à Constantinople. A la session du 9 août 681, l'évêque Syrien Serge, parle des défaites infligées par les Bulgares à l'armée byzantine dans l'année en cours, faisant ainsi allusion à la reprises des hostilités après septembre 680 et sans doute à la paix, considérée comme honteuse, conclue avec les Bulgares (Y. Koulakovskii, *Istorija Vizantii*, III, Kiev 1915, p. 249). Comme le concile eut une trêve entre le 26 avril et le 9 août 681, vraisemblablement à cause de la reprise de la guerre, il est plausible de conclure que la paix fut conclue en été 681. L'absence de Jean de Thessalonique à la première partie du concile s'explique par les troubles causés par Mauros, le danger bulgare et peut-être par l'activité qu'il devait consacrer à l'organisation de l'évêché des Kéramésiens. De son côté, Jean de Stobi ne fit son apparition à Constantinople qu'après la conclusion de la paix, ce qui ne veut pas dire que la nouvelle fondation de l'évêché ne lui était pas quelque peu antérieure. L'arrivée de Kouber en Macédoine est postérieure à l'affaire Perboundos et à l'offensive byzantine contre les Slaves qui eut lieu après l'été 678, soit la même année, soit en 679. De tout ce qui a été dit, on peut conclure que l'établissement de Kouber et des Sermésianes dans la plaine Kéramésienne avait eu lieu en 679 ou en 680, donc au même moment où Asparouch envahissait le territoire de l'empire.

La séparation de Kouber et de son associé Mauros, que l'auteur anonyme du second recueil des Miracles attribue à un plan machiavélique conçu dans l'intention de s'emparer de Thessalonique revêt, à mon avis, une importance particulière pour l'interprétation historique des trésors de Vrap et d'Erseke. Kouber, le frère et sans doute l'allié d'Asparouch, resta à l'écart des événements et n'acquiesça jamais la confiance de l'empereur. Le fait est confirmé par le texte de la première inscription de Madara, gravée en 705–707 par Tervel, fils d'Asparouch et neveu de Kouber. Dans l'inscription Tervel parle de «ses oncles» au pluriel, en mauvais termes avec l'empereur (V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963, p. 97, 99, Nr IC). De leur côté, les Miracles laissent entendre que les transfuges sermésianes étaient empêchés par les Slaves de gagner Thessalonique et rejoindre Mauros (II 5, 302, éd. P. Lemerle, I, 1979, p. 226, 233) et que Kouber était bien décidé de les maintenir sur place en tant que leur chef et khagan (II 5, 289, *ibid.*, p. 223, 229). Abandonné par Mauros, Kouber n'avait d'autre choix que de chercher appui parmi les Slaves (V. N. Zlatarskii, *op. cit.*, p. 158–159). Il en était tout autrement de Mauros. En dépit des calomnies dont il faisait l'objet de la part des Thessaloniciens, l'empereur lui confère la dignité et le bâton consulaire, ainsi que la fonction de stratège des Sermésianes (II 5, 292, éd. Lemerle, I, 1979, p. 224, 229–230), il n'est pas arrêté par Sisinnios en dépit du complot que lui imputaient les habitants de la ville, et finalement il est envoyé à Constantinople avec les Sermésianes, où il est bien reçu par l'empereur qui le nomme archonte (II 5, 303, *ibid.*, p. 226, 233). Selon l'anonyme, qui cache mal son hostilité envers Mauros, le propre fils de celui-ci fit parvenir aux oreilles de l'empereur ce que Mauros et Kouber avaient médité contre Thessalonique, la Thrace et

même la vie de l'empereur (II 5, 304, *ibid.*). Assez curieusement, l'empereur, membre d'une dynastie réputée par sa cruauté, au lieu de le mettre à mort se contente de l'envoyer en exil. Le Patriarche Nicéphore connaît bien un Mauros (éd. de Boor, 1880, p. 46, 17 sq.), qualifié de Besse par Théophane le Confesseur (éd. de Boor, I, 1883, p. 380, 11 sq.), au service de Justinien II en 711. Par ailleurs, un sceau byzantin porte la légende de Mauros, patrice et archonte des Sermésianes et des Bulgares (P. Lemerle, *op. cit.*, II, 1981, p. 151–153, 158–159). Selon toute vraisemblance, il s'agit du même personnage. S'il était venu dans la plaine Kéramésienne en tant qu'homme relativement jeune, Mauros ne devait pas être trop âgé pour occuper une fonction en 711. Le texte des Miracles et surtout le surnom de Besse le placent comme archonte dans les régions montagneuses du haut Hebrus, du haut Nestos et du Strymon, où la langue thrace s'était le plus longtemps préservée (R. Katičić, dans *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit*, Köln 1980, p. 11), en face des Bulgares d'Asparouch. On ne sait pas exactement l'intervalle de temps passé entre le séjour de Mauros à Thessalonique, survenu au plus tôt en 680, et son transfert à Constantinople. D'autre part, la première mention du thème de Thrace se retrouve dans une lettre de février 687 adressée par l'empereur au pape, tandis que Constantin le Porphyrogénète précise que le thème fut constituée dans les dernières années du règne de Constantin IV (*De thematibus*, éd. Pertusi, 1952, p. 84–85). On croit savoir qu'il n'existait pas encore en novembre 680, car un hypostratège de Thrace et non pas un stratège, assistait à la première session du VIe Concile oecuménique. Cependant, l'hypostratège est le remplaçant du stratège et par conséquent on est en droit de croire qu'il y en avait déjà un. Quand l'empereur menait les opérations militaires sur le territoire d'un thème, s'était lui qui adjoint ou hypostratège temporaire (W. Seibt, *Litterae* était le stratège, le stratège d'office devenant son Numismaticae Vindobonenses, 1979, p. 148–149). Ainsi, l'hypostratège Théodore était peut-être bien un stratège du thème de Thrace en novembre 680. Que l'empereur était en campagne contre les Bulgares prouve son absence entre la première session, le 7 novembre 680, et la dernière session du concile, le 16 septembre 681. Quoi qu'il en soit au juste, Mauros était un haut fonctionnaire militaire et civil de l'empire. Il avait la dignité de consul honoraire, celle de patrice et il était archonte des Sermésianes et des Bulgares. Il aurait pu être le chef d'une petite unité administrative et militaire, d'une archontie ou d'une clissure, à la périphérie de la Thrace, comprise dans le sens géographique du mot.

Certes, Mauros était un Bulgare, mais il n'était pas le frère d'Asparouch, ni un Onogour non plus. On reconnaît dans sa personne un Hunno-Koutrigour pannonien parlant «notre langue», qui est le grec, le bulgare, le slave et la «langue des *Romaïoi*», ou le latin (V. Beševliev, *Byzantina*, 2, 1970, p. 294–295). La langue des *Romaïoi* est deux fois opposée dans les Miracles au parler des Thessaloniciens (I 4, 49; II 5, 291, éd. Lemerle, I, 1979, p. 83, 85–86 et p. 223, 229), tandis que le grec s'identifie dans un autre passage au parler courant de Constantinople (II, 4, 235, *ibid.*, p. 199, 209). De même, quand Constantin le Porphyrogénète parle de l'origine du nom de Diadora (Iadara), il précise que dans la «langue des *Romaïoi*» la ville était appelée *iam era*, d'où il ressort qu'il s'agissait bien du latin (*De adm. imp.*, 29, 272–273, éd. Moravcsik-Jenkins, 1967, p. 136–137). Mauros n'avait pu apprendre le latin ailleurs qu'en Pannonie, dans

cette même aire géographique où, soixante années auparavant, les prisonniers hellénisés ou romanisés s'étaient mêlés aux Avars, Bulgares et autres peuples. Ces Bulgares étaient d'origine koutrigoure. Mauros était peut-être païen, mais il ne faut pas oublier qu'il vivait dans un entourage chrétien et que d'ailleurs Kouber était le fils d'un khagan baptisé. La présence des vases liturgiques dans les trésors de Vrap et d'Erseke n'est peut-être pas étrangère au culte exercé par les Sermésianes en Pannonie et dans la plaine Kéramésienne, où ils étaient rassemblés autour de l'évêque titulaire du siège de Stobi. Ce n'est point d'ailleurs la religion qui suscitait la méfiance de l'empereur envers Kouber, mais ses origines onogoures et sa parenté avec Asparouch. Ce n'est point, non plus, la religion qui avait dû séparer Kouber et Mauros, mais une origine ethnique différente et les liens qui plus de soixante ans unissaient les Bulgares koutrigoures et les Sermésianes chrétiens, anciens citoyens de l'empire.

Le sort de Kouber après son arrivée dans la plaine Kéramésienne n'est pas rapporté par les sources écrites. Peu de temps après avoir occupé le trône impérial, Justinien II s'attaqua avec sa cavalerie ramenée d'Asie Mineure, aux Bulgares et aux Slaviens en Thrace et en Macédoine (Theoph. Conf., éd. de Boor, I, 1883, p. 364, 5-9; Nic. Patr., éd. de Boor, 1880, p. 36, 6-12). Les opérations, suivant la voie de Constantinople vers Thessalonique, s'effectuèrent entre septembre 688 et septembre 689. L'empereur soumit d'abord les Bulgares qui se trouvaient sur son chemin, on ne sait pas très bien où, et se rendit en personne à Thessalonique. Généralement les historiens ne reconnaissent pas dans ces Bulgares ceux d'Asparouch. Si on les met en rapport avec le complot de Mauros en Thrace, mentionné dans les Miracles, on se verrait obligé d'avancer la composition du second recueil jusqu'au règne de Justinien II, ce qui ne s'accorde pas avec l'opinion des meilleurs connaisseurs de la question. Par contre, si on voit dans ces Bulgares ceux de Kouber, il faudrait croire que Justinien II avait pénétré d'abord en Macédoine, pour ne se retourner qu'ensuite vers les Slaves. Quoi qu'il en soit au juste, une inscription précise que l'empereur fit à cette occasion une donation des revenus d'une saline à l'église Saint-Démétrius, à compter de septembre 688 (J. M. Spieser, Travaux et Mémoires, 5, 1973, p. 156-159, N° 8; P. Lemerle, *op. cit.*, II, 1981, p. 189-190). La campagne victorieuse de Justinien II signifiait la réouverture de la Via Egnatia. Au concile in Trullo ou Quinisextum, dont les sessions se déroulèrent après le 1er septembre 692 (J. D. Mansi, *op. cit.*, XI, 1765, col. 921 sq.), sont présents parmi les chefs des églises balkaniques, outre les représentants des villes à proximité de la capitale déjà rencontrés lors du synode de 680-681, les évêques d'Uzusa, Ainos, Philippi, Amphipolis, Edessa et Dyrrachion (Fig. 13). L'évêque de Stobi n'était plus Jean, mais Margarites (*ibid.*, col. 991-992). La jonction avec l'Épire se faisait de Thessalonique par Edessa et Lychnidos, qui n'était pas représentée au concile. La première inscription de Madara apporte un supplément d'information. L'empereur non seulement qu'il ne faisait pas confiance aux « oncles » de Tervel, s'est-à-dire à Kouber et à ses proches installés dans la région de Thessalonique, mais déporta les Bulgares à *Kisinas*, identifiée avec *Kissós*, à une vingtaine de kilomètres à l'est de la ville de saint Démétrius (V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963, p. 103-111). L'empereur se débarrassait ainsi des Bulgares de Kouber et comblait le vide démographique créé en 678 par la fuite des Runchines du bas Strymon. Théophane le Confesseur nous apprend que lors de son

trajet de retour à Constantinople, des Bulgares infligèrent à l'empereur de lourdes pertes dans les « clissures ». D'après plusieurs historiens ces Bulgares seraient les Oonogours de Kouber transférés dans la région de *Kissós*. Par ailleurs, l'information a été rapprochée, peut-être avec raison, d'un passage consacré par Constantin le Porphyrogénète au thème du Strymon, où il est dit que Justinien II y établit des Scythes à la place des Macédoniens (*De thematibus*, éd. Pertusi, 1952, p. 88-89). Certains savants voient dans ces Scythes les Bulgares de Kouber (V. N. Zlatarski, *op. cit.*, p. 159-161). D'autre part, la présence d'un évêque de Stobi au concile de Constantinople en automne 692, signifie que des Sermésianes chrétiens subsistaient encore dans la plaine Kéramésienne. C'est d'ailleurs la dernière mention de cet évêché macédonien éphémère dans les sources écrites.

Tout semble indiquer que la campagne de Justinien II menée contre les Bulgares et les Slaves de Thrace et de Macédoine vers la fin de 688 ou plutôt en 689, marquait un terme au règne de Kouber et que c'est alors que le khagan onogoure avait fui en Épire, cherchant refuge parmi les tribus sklavènes alliées. Erseke se trouve au beau milieu du territoire occupé par les Slaves (Baïounètes?), tandis que Vrap se situe à la limite de ce territoire et de l'aire de diffusion de la civilisation Komani-Kruja, à proximité de la Via Egnatia (Fig. 14). Or, comme j'ai eu récemment l'occasion de le démontrer, cette civilisation est dans son essence protobyzantine et chrétienne, et dépendante de Dyrrachion, le chef-lieu de l'archontie (V. Popović, dans Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome 1984, p. 181 sq.). On n'a pas besoin d'user de trop d'imagination pour supposer que l'offensive de 688-689 s'était déroulée en deux directions opposées, en partant de Constantinople et de Dyrrachion, même si les historiens grecs n'en parlent pas. Les deux suivaient la Voie Egnatienne et se rejoignaient vers Edessa et Lychnidos, où les nécropoles de Saint-Erasme et de Radolište, du type Komani-Kruja, témoignent que la région du lac d'Ohrid était à cette époque-là rattachée à l'empire. L'affaire était terminée avant septembre 692, quand la grande voie est déjà libre et quand l'évêque de Dyrrachion prend part aux débats du concile de Constantinople. Le démembrement du trésor de Vrap-Erseke, effectué avant que ses deux lots ne parviennent en Albanie, s'explique par l'inscription de Madara, où le pluriel utilisé dans le sens de « Kouber et les siens », indique que plus d'une personne disposait du pouvoir dans la plaine Kéramésienne. On peut se demander aussi si l'expression ne signifie pas que Kouber était déjà mort vers 689 et qu'un membre de sa famille n'avait pas pris sa place. Par ailleurs, l'existence d'une région et d'un évêché au nom de *Chunabia*, situés non loin de Dyrrachion et enregistrés par les listes épiscopales de la fin du IXe et du Xe s., mérite au moins d'être notée (G. Stadtmüller, *Forschungen zur Albanischen Frühgeschichte*, Wiesbaden 1966, p. 171, n. 53). Si le terme de *Hunni* dans les sources franques s'applique tantôt aux Avars tantôt aux Bulgares, dans les écrits byzantins les *Hoúnnoi* désignent bien les Bulgares (V. N. Zlatarski, *op. cit.*, p. 22). La présence du trésor de Vrap dans la région proche de Chunavia, sinon même dans son voisinage immédiat, n'est peut-être pas une simple coïncidence.

Les trésors de Vrap et d'Erseke trouvent leur place dans le cadre historique de l'époque. On peut seulement féliciter Joachim Werner, dont les deux livres récents, autant que la nouvelle édition et le commentaire savant des Miracles de saint Démétrius de Paul Lemerle, ont fait avancer nos connaissances de l'histoire d'un siècle trouble et ténébreux.

Гробови бакарног доба из Винче

МИЛОШ ЈЕВТИЋ, Филозофски факултет, Београд

Нова систематска ископавања на локалитету „Бело Брдо“ у Винчи отпочела су 1978. године на ширем ископу (45 × 30 m), који је постављен уз ископ проф. М. Васића.¹ Површина новог ископа, означена као сектор II, захвата југозападни део праисторијског насеља, са знатним падом терена од севера ка југу.² Висинска разлика између површинских кота уз СИ профил, који је отворен према Дунаву (преко ископа М. Васића — сектор I), и кота уз ЈЗ профил, који је окренут ка периферији насеља, износи преко 2 m. Ископавања су показала да културни слојеви прате природан пад терена, а да је помешта разлика у котама била и знатно већа, односно да је делом умањена денivelацијом терена уз приобални појас. До 1983. године истражени су готово у целини постнеолитски слојеви и већи део најмлађег стамбеног хоризонта неолитске Винче. Уз СИ профил достигнута је дубина око 1,00 m, на којој су откривене и већ скинуте куће најмлађег неолитског насеља, док се уз ЈЗ профил на дубини од 1,60 m тек исцртавају последњи слојеви насеља металног доба.

Горњи праисторијски слојеви веома су оштећени укупима преко 700 гробова, који чине део велике некрополе из средњег века. Једино су на

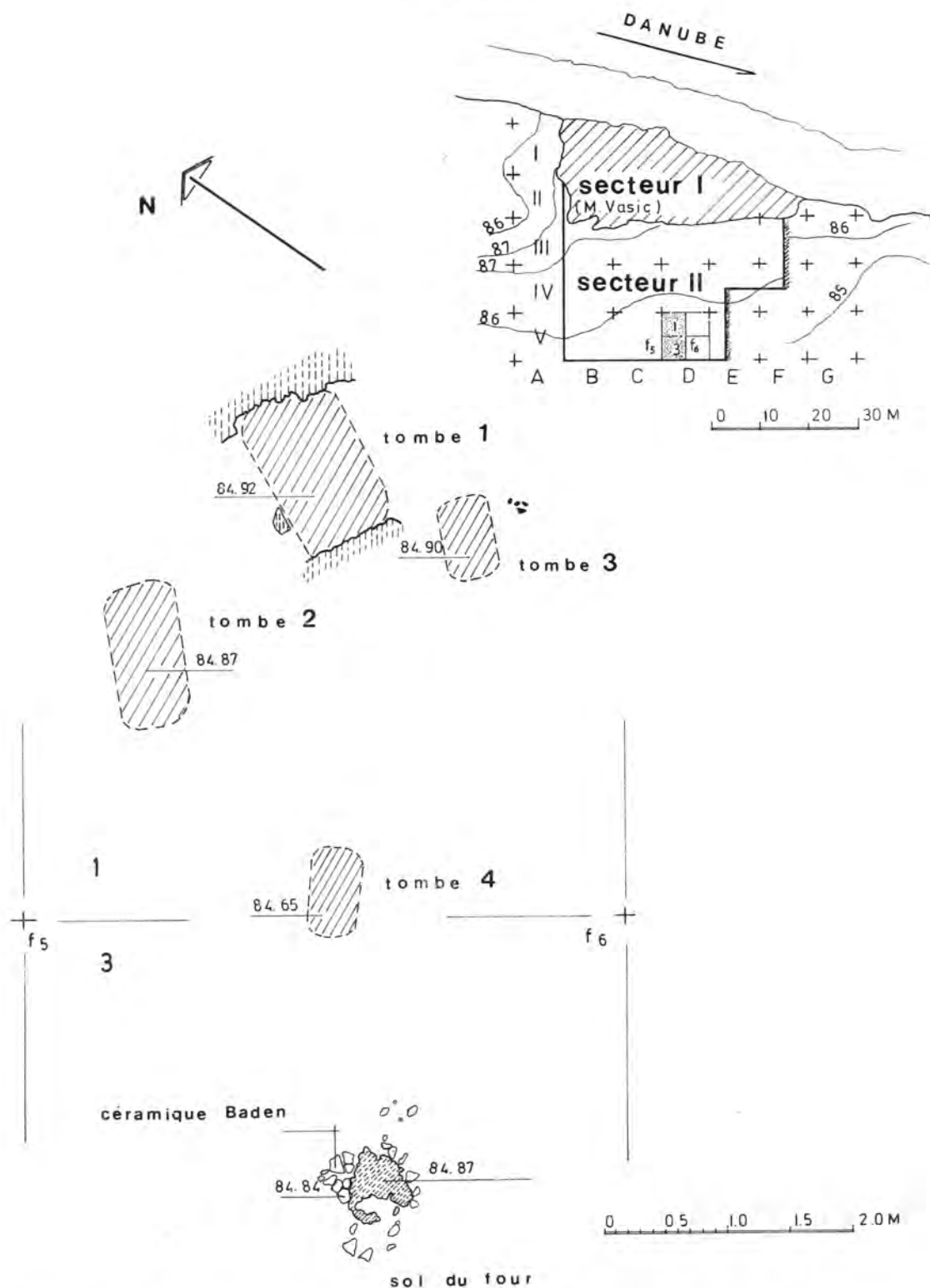
јужном делу сектора II откривени интактни слојеви баденског, а делом и ватинског насеља.³ Малобројни налази који припадају млађем гвозденом добу (уломци познатолатенске керамике) и позном енеолиту (керамика косточачке групе) стратиграфски су готово неухватљиви и разбациани унутар ватинског, односно баденског културног хоризонта. Насупрот томе, положај ватинског и баденског стамбеног хоризонта стратиграфски је лако одредљив, али се, услед укопавања млађег у старије насеље, не може установити дебелина сваког културног слоја појединачно. Осим тога, баденско насеље такође је укопано у винчански слој, а не ретко и ватински укопи (који пробијају танак баденски слој) оштећују најмлађе неолитске куће.

Ако су се, на основу истраживања М. Васића, могла да очекују једнослојна насеља баденске и ватинске културе, са слабо очуваним надземним колибама и великим бројем отпадних јама (44 ватинских и 16 баденских), право изненађење јесу налази гробова постнеолитског периода. Поред неолитских гробова из најнижих слојева у Винчи (колективна гробница из тзв. земнице „Z“ М. Васића, зрченац са коте 8,75 m), ово су једини праисторијски гробови сигурно откривени на до сада истраженом делу винчанског насеља. Садржај једног тзв. спаљеног ватинског гроба са коте 0,80 m (ископавање М. Васића), у којем нису пронађени остаци спаљеног покојника (три оштећена пехара, мали коритасти суд, ритон у облику обуће, уломци керамике, три већа камена), припада највероватније некој отпад-

¹ Радови се одвијају преко Одбора за археолошка истраживања у Винчи при САНУ, којим руководе проф. М. Гарашанин, проф. Д. Срејовић и др Н. Тасић. Користим прилику да се захвалим руководиоцима радова у Винчи, посебно колеги Н. Тасићу, који руководи истраживањима насеља металног доба, што су ми омогућили публиковање овог рада.

² Однос између ископа М. Васића и сектора II приказан је у раду Б. Јовановића „Насеље винчанске културе и стратиграфија“, Винча у праисторији и средњем веку (каталог), Београд, 1984 (у даљем тексту *Винча каталог*), 23—31, сл. 21. У оквиру сектора II није назначена површина која је отворена у периоду 1978—1983. године (види план I у овом раду). Површина која се истражује на сектору II износи 1170 m², што је нешто мања површина од централног ископа М. Васића.

³ Cf. N. Tasić, *Neue Funde der Vatiner Kultur aus dem jugoslawischen Donaauraum*, Arch. Jug., XVIII, 1977 (1981), 17—24; id., *Die Idole der Baden — Kultur in Vinča*, Arch. Jug., XX—XXI, 1981—1982, 27—32; id., *Die Vatin — Kultur*, Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Београд, 1984, 63—67, T. XIII—XIV; id., *Винча каталог*, 69—72, 76—83.

Сл. 1. — Ситуациони план сектора I и II неолитског насеља у Винчи. Детаљ са гробовима бодрогкерестурске културе и остаци пећи баденске културе — Fig. 1. — Plan général du secteur I et II de site néolithique de Vinča. Détail des tombes de la culture Bodrogkeresztúr et des restes du four de la culture Baden.

ној јами на централном делу насеља, какве су откривене на сектору II.⁴

Колега Н. Тасић већ је у два наврата писао о новооткривеним праисторијским гробовима из Винче, али их није објавио у целини.⁵ Наш задатак у овом раду биће да што детаљније опишемо услове налаза ових гробова и прикажемо све гробне прилоге.

Опис гробова

Приводећи крају скидање последњих слојева ватинског и баденског културног хоризонта у југоисточном делу ископа сектора II, непосредно изнад најмлађег винчанског стамбеног хоризонта, откривен је 1982. године један, а наредне године још три гроба инхумираних покојника. Гробови су груписани на релативно малој површини, унутар квадрата 5 × 5 m (сл. 1). Два гроба у којима су сахрањене одрасле особе и један гроб малог детета налазе се на малом растојању један од другог (око 1 m), приближно у једној линији, док је четврти гроб нешто издвојен и укопан на око 3 m југозападно од централног гроба прве скупине. Мада још није извршена антрополошка анализа откривених скелета, може се претпоставити да је у централном гробу прве скупине сахрањена женска особа, а да је накнадно поред њених ногу сахрањено дете (сл. 2). Сва четири гроба укопана су приближно на истој дубини, од 1,05 (84,65) m до 1,35 (84,95) m, а чак и ова мала разлика у нивоу дна гробова настала је услед пада терена (сл. 1). Укоп гробне раке уочен је само код гроба 1. Овде је, на основу укопа гробне јаме у остатке винчанског објекта (већи комади запечене земље и лепа), могуће приближно реконструисати правоугаони укоп са заобљеним угловима, димензије 1,30 × 0,80 m. По свему судећи и остали гробови имали су једноставне правоугаоне или елипсондне укопе, без икакве гробне конструкције.

Гроб 1 — Покојник је положен на леви бок, у згрченом ставу. Пошто је лобања дислоцирана (потиљачни део окренут је према горе, мандибула оштећена), а доњи део подколеница недостаје, одређена је само основна оријентација скелета, у смеру СИ — ЈЗ. Десна рука била је са-

вијена у лакту и шака положена преко стомака, док је лева опружена поред тела. Ноге су савијене у коленима, тако што фемур прави туп угао са карлицом, а оштар са потколеничним костима. Приближна дужина скелета износи 1,55 — 1,60 m.

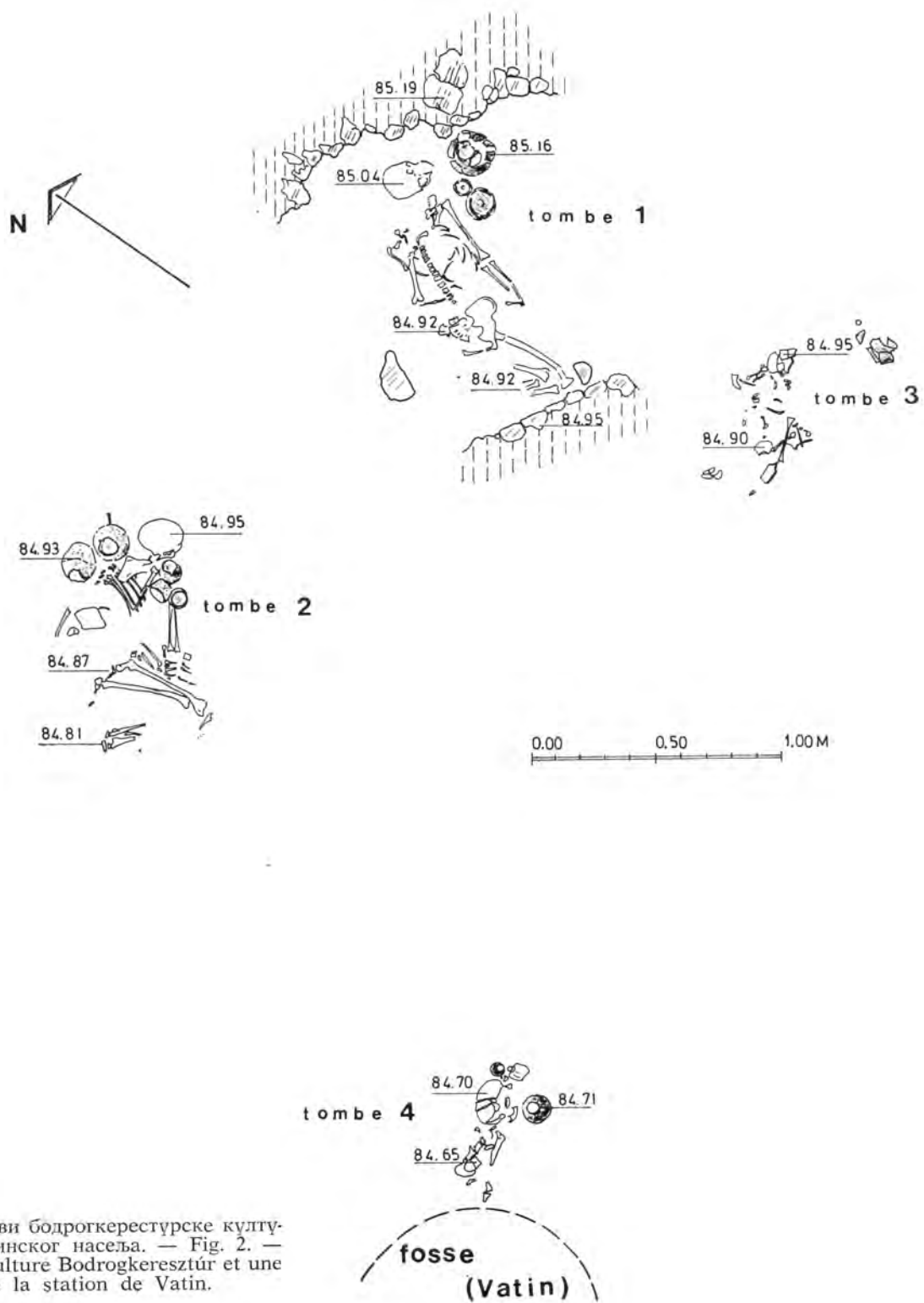
Гробни прилози састоје се од три керамичке посуде, које су постављене у висини главе и рамена, испред лица покојника. Прилоге чине две мање зделе и један пехар. Мања здела је лоптасте профилације, са врло кратким, цилиндричним вратом и непрофилисаним ободом. Здела је рабена, од пречишћене земље, дебљих је зидова, сивомрке боје и добро глачане спољне површине. Трбух и заобљено раме украшени су густим, мрежастим урезима, који су организовани у четири већа, троугаона поља. Поља са урезаним линијама оивичена су већим, кружним убудима, који у негативу остављају крстolik мотив, са центром на уском дну зделе (сл. 3). Већа, полулоптаста здела је дебљих зидова, црвенкастомрке боје, добро глачаних површина. Непосредно испод хоризонтално засеченог обода, симетрично су моделоване четири мале, брадавичасте дршке, са вертикалним зарезом по средини (сл. 4). Мањи, крушколики пехар, без дршки, рабен је од финије пречишћене земље, светломрке боје и пригладане спољне површине. Кратко, лучно ребро моделовано је на рамену, а уско, хоризонтално ребро на врату пехара (сл. 5).

Гроб 2 — Покојник је положен на леви бок, у јаче згрченом ставу. Оријентација скелета (лобања — скочни зглоб) је И — З, са дев. 20° источног дела (лобање) ка северу. Карлица је већим делом уништена, док су кости руку оштећене и махом дислоциране. Једино су кости леве руке делом *in situ*, и показују да је рука савијена у лакту и подигнута према бради. Фемур са карлицом прави нешто већи угао од 90° степени, а са потколеничним костима веома оштар угао. Дужина скелета износи 1,60 — 1,65 m (сл. 14).

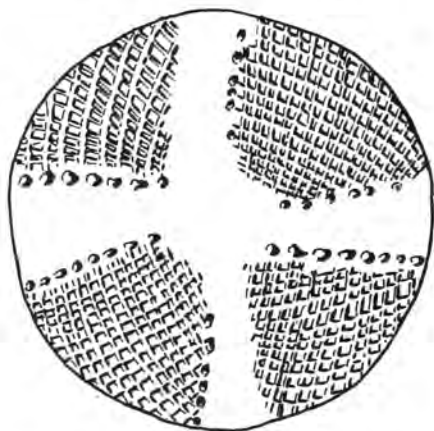
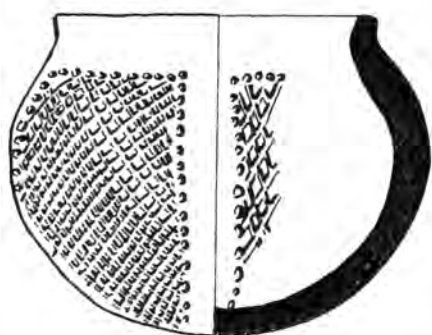
Гробне прилоге чини пет керамичких посуда. Три мање посуде постављене су испред лица покојника, а две веће иза потиљка. Мања калотаста здела — поклопац одликује се хоризонтално засеченим и стањеним ободом. Поклопац је дебљих зидова, сивомрке боје и глачане спољне површине (сл. 6). Дубока, калотаста здела одликује се широким дном и хоризонтално моделованим ободом. Две мале, хоризонтално бушене, дршке моделоване су испод обода. Здела је дебљих зидова, светле, сивомрке боје, добро глачана, али услед ситног песка у фактури, без сјаја (сл. 7). Мања, крушколика посуда типа *Milchtopf* дебљих је зидова, светле, сивомрке бо-

⁴ М. Васић, *Праисторијска Винча, IV*, 1936, 129—130; В. Јовановић, *Les groupes de civilisation de l'âge des métaux à Vinča*, Arch. Jug., IV, 1964, 19—24; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу Србије*, 1973, 322, Т. 57; id., *Vatinska kultura, Prais. jug. zem. IV*, Sarajevo, 1983, 512.

⁵ Н. Тасић, *Винча каталог*, 72—75; id., *О хронолошком односу неолитских култура у југословенском Подунављу*, Старинар XXXVI, 1985, 6—9, сл. 5.

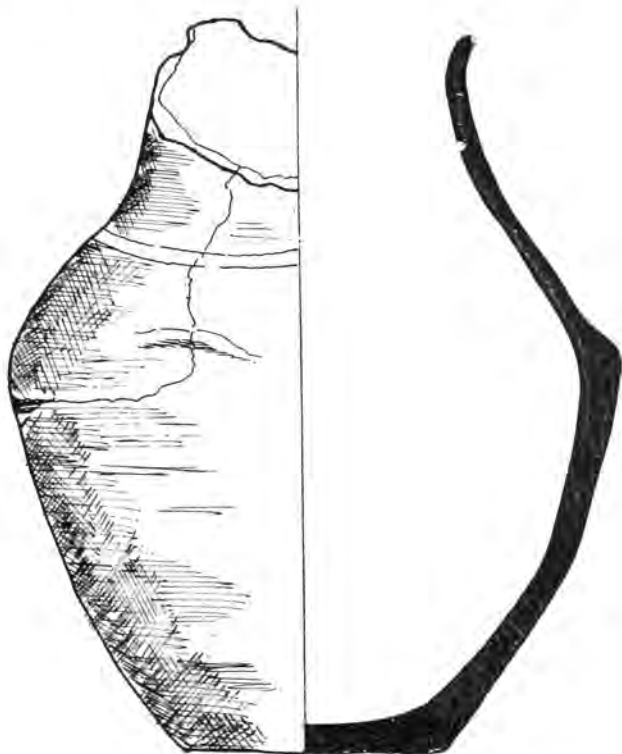

Сл. 2. — Гробови бодрогкерестурске културе и јама ватинског насеља. — Fig. 2. — Tombes de la culture Bodrogkeresztúr et une fosse de la station de Vatin.

Сл. 3—4. — Здела из гроба 1. — Fig. 3—4 — Ecuilles de la tombe 1.

је, глачане спољне површине (сл. 8). Две веће крушколике посуде, са оштећеним горњим деловима, такође припадају овом типу тзв. лонаца за млеко. Посуде су дебљих зидова, сиве боје, са немарно пригладаним спољним и унутрашњим површинама (сл. 9, 10).

Сл. 5. — Крушколики суд из гроба 1. — Fig. 5. — Vase piriform de la tombe 1.

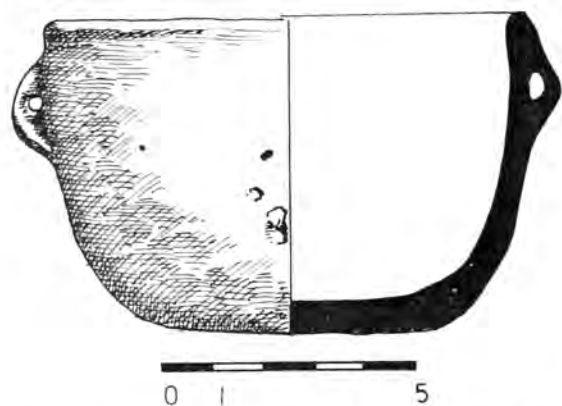

Сл. 6. — Здела-поклопац из гроба 2. — Fig. 6. — Ecuille-couvercle de la tombe 2.

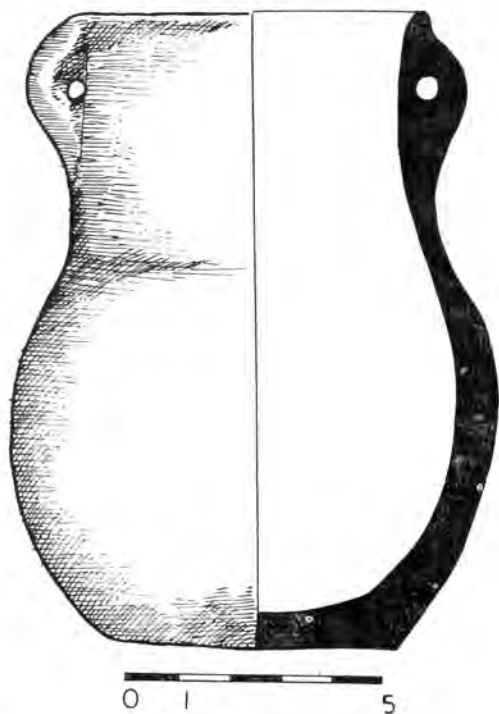
У висини уздигнутог десног рамена, поред клавикуле, откривена је мала, веома оштећена, бакарна перла.

Гроб 3 — У гробу је нађен лоше очуван дечији скелет. На основу положаја фемура и калоте лобање (која лежи на левој слепоочној кости), може се претпоставити згачен положај покојника, на левом боку. Оријентација скелета је приближно иста као код скелета из гроба 2, са основним правцем И — З, и дев. око 20° исто-

чног дела (лобање) ка северу. Дечији гроб је такође укопан у винчански слој, а поједине кости скелета леже директно на уломцима винчанске керамике. Гробних прилога нема.

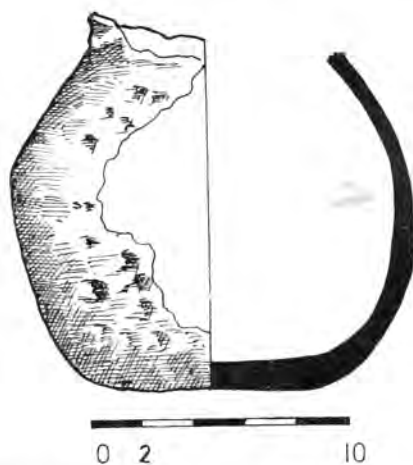
Сл. 7. — Здела из гроба 2. — Fig. 7. — Ecuille de la tombe 2.

Сл. 8. — Посуда типа «Milchtopf» из гроба 2. — Fig. 8. — Vase du type «Milchtopf» de la tombe 2.

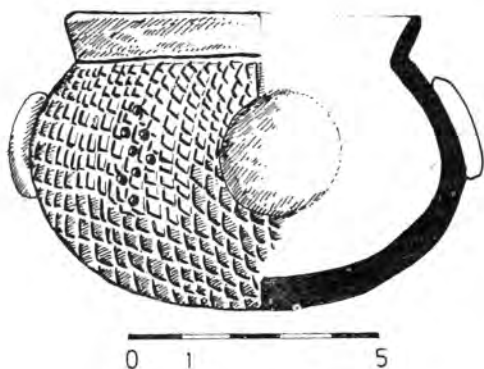
Гроб 4 — Очуван је само горњи део скелета, са поломљеним и дислоцираним костима, док је средишњи и доњи део уништен укопом ватинске јаме. Уломци ватинских лонаца откривени су на месту карлице и костију ногу. Приликом чишћења ватинске јаме, уз зид којим је пресечен

гроб, откривене су фрагм. дуге кости ногу које су „склизнуле“ у јаму. Поред делова лобање који су *in situ* (фрагм. калота) нађен је део карлице, хумеруса, клавикуле. Положај покојника веома је тешко одредити. Чини се да је покојник лежао на левом боку, са оријентацијом која је приближно иста као и код осталих грובה.

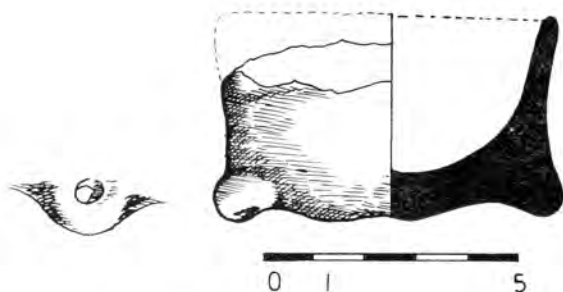

Сл. 9—10 — Фрагментоване посуде типа «Milchtopf» из гроба 2. — Fig. 9—10. — Fragments des pots du type «Milchtopf» de la tombe 2.

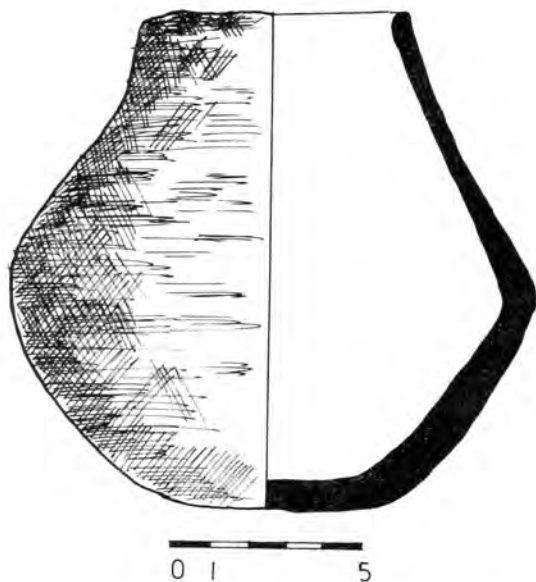
Непосредно уз калоту лобање нађене су две мање керамичке посуде, а уз оштећену мандибулу једна већа ваза. Богатством орнаментике издваја се мала здела лоптасте профилације, са кратким, левкастим вратом и непрофилисаним ободом. Здела је дебљих зидова, тамномрке боје, фино глачане спољне површине. На заобљеном рамену аплицирана су три већа дугмаста украса, симетрично распоређена. Цела посуда, осим врата и аплика, украшена је густо распоређе-

Сл. 11. — Здела из гроба 4. — Fig. 11. — Ecuille de la tombe 4.

Сл. 12. — Поклопац из гроба 4. — Fig. 12. — Couvercle de la tombe 4.

Сл. 13. — Крушколики пехар из гроба 4. — Fig. 13. — Cobelet piriform de la tombe 4.

ним мрежастим урезима. Преко плитких уреза распоређени су већи елипсоидни убоји, који између аплика формирају мотив ромбоида, са тачком у центру (сл. 11). Поред зделе нађен је мали, калотаст поклопац, са две рожасте, косо бушене дршке. Дршке су обликоване на прелазу масивног, благо заобљеног темена у доњи, цилиндрични део поклопаца. Поклопац је дебљих зидова, сивомрке боје, пригачане спољне површине (сл. 12). Трећа посуда је нешто већих димензија у односу на две претходне из овог гроба, крушколиког облика, без дршки. Посуда припада типу пехара са дужим, коничним вратом и уским, непрофилисаним ободом. Пехар је рађен од слабо пречишћене земље, дебљих је зидова, тамномрке боје и пригачане спољне површине (сл. 13).

Сл. 14. — Гроб 2 са прилозима *in situ*. — Fig. 14. — Tombe 2 avec son inventaire *in situ*.

Мање керамичке посуде и поклопци једини су дарови откривени у праисторијским гробовима (бакарна перла је део личног накита). Керамички прилози полажу се око главе покојника (сл. 14). Тешко је на основу малог броја откривених гробова установити неку правилност у распореду прилога, поготово што у дечијем гробу није

било налаза, а положај ваза у оштећеном гробу 4 је несигуран. Чини се ипак да су посуде најрадије стављане испред лица покојника.

Културно и хронолошко опредељење гробова

Керамичке посуде типа „Milchtopf“ из гроба 2 (сл. 8—10) поуздано одређују гробове из Винче у Bodrogkeresztúr — ску културну групу. Тзв. посуде (лонци) за млеко представљају свакако најпрепознатљивији облик у гробовима ове енеолитске културе средњег и горњег Потисја.⁶ Оне се најчешће користе за идентификацију процора ове културе према југу, у доње Потисје и српско Подунавље.⁷ Већина осталих посуда из енеолитских гробова у Винчи може се такође уско везати за керамичку продукцију бодрогкерестурске културе. Неорнаментисане зделе и зделе-поклопци, заобљеног тела и непрофилсаног обода (сл. 4, 6, 7, 12) веома су чести налази у гробовима ове културе.⁸ Посуде овог типа налазе се скоро у сваком гробу млађе фазе (период II) познате некрополе Tiszapolgár-Basatanya (Типови K 1 и L 1, по I. Bognár-Kutzián).⁹ Мањи крушколики лонци, који се типолошки издвајају и као пехари без дршке (сл. 5, 13), нису уобичајени прилози у гробовима бодрогкерестурске културе. Украшавање већих посуда уским пластичним ребрима такође се ретко примењује у овој култури. Пехар са лучно моделованим пластичним украсом на рамену из гробова у Винчи указује на елементе Salcuța IV (Hunyadi-halom) групе, али нас такође подсећа на амфоре на најмлађег хоризонта неолитске Винче (сл. 5). Од прилога из гробова на винчанском насељу највише пажње привлаче мале зделе лоптасте профилације, украшене густо урезаним, мрежастим мотивом (Netzmuster), у комбинацији са низовима већих, тачкастих убода (Punktreiche) (сл. 3, 11). Мада се овај начин украшавања чешће користи на посудама већих димензија (посуде типа „Milchtopf“, пехари са две дршке), овако богато украшене зделе нису ретке у керамици бодрогкерестурске групе (Pusztáistvánháza, Paszab-Zádo, Bodrogkeresztúr, Tiszavalk-Borzikanya, Tg. Mures,

Székel).¹⁰ Нешто је рећи начин организовања мрежастог мотива на зделама из гробова у Винчи, који одступа од уобичајених меандроличких, „Textilmuster“ или мотива шаховских поља. Здела из гроба 4 (сл. 11), по облику и начину украшавања, блиска је једном примерку из музеја у Tiszafüred-у¹¹, којем недостају једино аплике. Мотив крста оивичен низом убода, са центром на дну посуде, из гроба 1 (сл. 3) препознајемо на једној здели из Hatvan-a.¹² Зделе се једино разликују у начину организовања мрежастих уреза у сегментима око крста, јер на нашој здели недостаје мотив шаховских поља. Једина орнаментисана здела из некрополе Tiszapolgár-Basatanya (гроб 142) такође је слично организована, са мрежастим урезима унутар шаховских поља, која остављају на дну посуде мотив крста у негативу.¹³

Велике дугмасте аплике на здели из гроба 4 (сл. 11) нису својствене керамици бодрогкерестурске културе, која се украшава најчешће брадавичастим (традиција Tiszapolgár) или чепастим испупчењима. Украшавање посуда већим кружним налепцима одлика је више регионалних група које припадају „позноленбелском културном кругу“, а посебно Ласиња, односно Balaton групе у Трансданубији.¹⁴ Најближе аналогije налазимо у керамици последње фазе Balaton групе (Balaton III, по N. Kalicz-у), у којој се, поред кружних налепака, спорадично јављају уломци украшени густо урезаним мрежастим мотивом.¹⁵ Зделе са мрежастим урезима сличне овима из гробова у Винчи налазимо такође као импорт из бодрогкерестурске културе на појединим насељима Boleraž групе у Словачкој.¹⁶

¹⁰ P. Patay, *op. cit.*, 43, T. 9/2, 9, 13; id., *Ornamente der Keramik der ungarländischen kupferzeitlichen Bodrogkereszturer Kultur*, Swiatowit, XXIII, Warszawa, 1960, 363—387; N. Vlassa, *Contribuți la cunoașterea culturii Bodrogkeresztur in Transilvania*, SCIV 15, 3, 1964, fig. 1/9.

¹¹ I. Bognár-Kutzián, *Probleme der Mittleren Kupferzeit im Karpatenbecken*, Symposium über den Lengyel — Komplex, Nitra, 1969, 34, Ab. 4/2.

¹² P. Patay, Swiatowit XXIII, 377—378, T. XVI, 6.

¹³ I. Bognár — Kutzián, *The copper age of cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, 217—218, Pl. CXIII, 14, CXXII, 4.

¹⁴ Cf. радове M. Zápotocka-e, L. Süß — a, N. Kalicz — a објављене у: *Symposium über den Lengyel — Komplex und Benachbarten Kulturen*, Studijné zvesti AU SAV, 17, Nitra, 1969.

¹⁵ N. Kalicz, *Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn*, Symposium über... der Badener Kultur, 1973, 140, Abb. 13/7, 14/17, 15/4, 6, 17/3—5 (Keszthely — Fenékpuszta I, Mözs); id., *Funde der Balaton-Gruppe in Südtransdanubien*, Janus Pannonius Múzeum Évkönyvéből, XIV—XV (1969—1970), Pécs, 1974, 95, T. XI, 2, 6 (Pécsbagota-Cseralja).

¹⁶ V. Némecová-Pavúková, *Počiatky Boleražskej skupiny na Slovensku*, Slovenská archeológia XXVII —1, 1979, 52, Obr. 17/7, 18/5a-i (Komjatice).

⁶ Описирије о овој култури: P. Patay, *Die hochkupferzeitliche Bodrogkeresztúr — Kultur*, BRGK 55, 1974, 3—70.

⁷ Cf. I. Bognár-Kutzián, *Über südliche Beziehungen der ungarischen Hochkupferzeit*, Acta Arch. Hung. IX, 1958, 155—190; M. Гарашанин, *Праисторија Србије*, Београд, 1973, 216—226; Б. Брукнер, *Средњи енеолит Војводине*, Праисторија Војводине, Н. Сад, 1974, 129—139; N. Tasić, *Tiszapolgár i Bodrogkeresztur kultura*, Praist. jug. zem. III, 1979, 55—85.

⁸ P. Patay, *op. cit.*, 21—22.

⁹ I. Bognár-Kutzián, *The copper age cemetery at Tiszapolgár — Basatanya*, Budapest, 1963, 288—292, Pl. CXXXVIII, CXXXIX.

Посуде из енеолитских гробова, у Винчи према претходним аналогијама, јасно указују на млађу етапу у развоју бодрогкерестурске културе, која се најчешће означава као Bodrogeresztúr II или Pusztavánháza хоризонт. То је време највеће распрострањености ове потиске културе, када њени елементи, углавном керамичке посуде, налазимо изван Alföld-a, у Словачкој, Трансданубији, Трансилванији и српском Подунављу. Налази са јужне периферије бодрогкерестурског културног круга, изузимајући насеље у Вишесави, потичу углавном из растућих гробова.¹⁷

Гробови из Винче потврђују већ створену слику о краткотрајном продору мањих бодрогкерестурских популација у области Срема и јужног Баната, као и њихов прелаз на десну обалу Дунава. Мада сада располажемо са затвореним гробним целинама, њихов стратиграфски положај у односу на млађа праисторијска насеља у Винчи такође нам не пружа задовољајући одговор на питање кога су затекли носиоци бодрогкерестурске културе на овим просторима и зашто су га релативно брзо напустили. Неолитска Винча је, можда, већ давно запустела када су припадници бодрогкерестурске популације сахранили неколико својих чланова унутар остатака најмлађег винчанског насеља. Споран је, међутим, однос бодрогкерестурских гробова према остацима баденског насеља. Морамо признати да немамо потпуно јасан стратиграфски однос између ове две енеолитске културе у Винчи, какав је, рецимо, однос бодрогкерестурских гробова према винчанском и ватинском насељу. Културни слој баденског насеља у Винчи био је готово неухватљив, изван отпадних јама. На срећу, управо на месту укопавања бодрогкерестурских гробова баденско насеље је нешто боље очувано. У близини гробова откривени су остаци разрушене пећи, чија подница је фундирана баденском керамиком (види сл. 1). Гробови су укопани приближно до исте дубине на којој су нађени остаци пећи. Уколико се претпостави да је пећ била и унутар полуукопане колибе (која није констатована), услед већег пада терена, који иде од гробова према подници пећи, чини се да су гробови укопани после подизања баденског насеља. Тиме се прикључујемо мишљењу колеге

Н. Тасића, који је, као што је напред поменуто, већ у два наврата писао о односу баденског и бодрогкерестурског хоризонта у Винчи.

Винча се придружује малом броју налазишта која омогућавају да се поузданије расправља о релативно — хронолошком односу између краја бодрогкерестурске и почетка класичне фазе баденске културе. Надамо се да ће нова истраживања у Винчи открити још неки гроб бодрогкерестурске културе, и да досадашњи гробови неће доживети судбину Kiskörös-a, где је, по једнима, направљена оправдана, а по другима, неоправдана ренинтерпретација Csalogovits-евих истраживања и његових тумачења стратиграфског односа баденског насеља (јама) и бодрогкерестурских гробова.¹⁸

Опрезност нам налаже да поновимо још једном чињеницу да немамо сигурне стратиграфске податке о односу четири откривена гроба бодрогкерестурске културе и насеља ране Баденске културе у Винчи. Стратиграфски је једино потврђено да су енеолитски гробови у Винчи делом укопани у горње слојеве најмлађег неолитског насеља, и да ни у једном случају не пресецају објекте баденског насеља. Међутим, остаје чињеница да се укопи енеолитских гробова завршавају у истој равни са остацима пећи баденског насеља, која је откривена у њиховој близини. Да ли је то довољан разлог да тврдимо да су енеолитски гробови укопани и у насеље баденске културе тешко је рећи. Уколико је пећ подигнута на отвореном, а тако нам се чини, јер нисмо открили трагове укопаног стамбеног објекта, као ни остатке надземне колибе, енеолитски гробови би, највероватније били укопани и у остатке баденског насеља.

По устаљеним хронолошким поделама, бодрогкерестурски гробови из Винче припадају средњем бакарном добу. Као што смо видели, постоји могућност да су гробови ове потиске културе у Винчи млађи од баденског насеља, које се датује у рану фазу класичног Бадена (post-Boleraz хоризонт). Тиме би се померило датовање ових гробова са краја средњег на почетак позног енеолита, што само потврђује да овај период у области југословенског Подунавља није довољно истражен.

20. јануар 1987.

UDK: 903.57 (497.11) "636"

¹⁷ Види радове наведене у нап. 7.

¹⁸ О стратиграфији Kiskörös-a, где је истраживано 1930. године, (J. Csalogovits, *Die neu aufgedeckte neolithische Siedlung und das kupferzeitliche Gräberfeld von Kiskörös*, *Prähist. Zeitschr.* 22, 1931, 102) види: J. Baner-I. Bognár-Kutzián, *Angaben zur kupferzeitlichen Chronologie des Karpatenbeckens*, *Swia-*

towitz, 1960, 342; I. Bognár-Kutzián, *The Relationship between the Bodrogeresztúr and the Baden Cultures*, *Symposium der Badener Kultur*, 31; P. Patay, *BRGK* 55, 1974, 52; S. Dimitrijević, *Praist. jug. zem. III*, 1979, 186; id., *Zu einigen chronologischen Fragen des pan-nonischen Aeneolithikums*, *Germania* 60, 1982, 440—441; Н. Тасић, *op. cit.*, *Старинар XXXVI*, 1985, 9.

LES TOMBES DE L'ÂGE DE CUIVRE DE VINČA

MILOŠ JEVTIĆ, Faculté de Philosophie, Belgrade

En 1978 de nouvelles fouilles systématiques ont commencé au site néolithique connu «Belo Brdo» à Vinča, près de Belgrade. La superficie du nouveau champ de fouilles (45×30 m.) placée près du champ fouillé par le professeur M. Vasić, englobe la partie sud-ouest de l'agglomération préhistorique, avec une pente considérable dans le sens nord-sud du terrain (cf. «Vinča dans la préhistoire et le Moyen-âge» catalogue de la Galerie SANU, Belgrade, 1984). Les fouilles ont démontré que dans cette partie de l'agglomération les couches culturelles suivent la pente naturelle du terrain et que les vestiges des maisons néolithiques — en une couche chacune — des cultures de Vatin et de Baden. N. Tasić a déjà écrit sur les résultats de nouvelles fouilles des horizons d'habitations de Vatin et de Baden à Vinča (cf. note 3).

Au cours des campagnes de 1982 et de 1983 dans la partie sud-est du nouveau secteur quatre tombes préhistoriques, avec les défunts inhumés, ont été découvertes (Fig. 1). Les tombes sont groupées dans un espace restreint, à l'intérieur d'un carré de 5×5 m. Trois tombes d'adultes et une tombe d'enfant ont été creusées à la même profondeur approximativement de 1,05 (84,65) m. et jusqu'à 1,35 (84,95) m. et même cette petite différence de niveau des fonds de tombes est le résultat de la pente du terrain. La forme rectangulaire de la fosse aux coins arrondis, 1,30×0,80 m. n'a été remarquée que dans une des tombes, puisqu'elle avait en partie dérangé les vestiges d'une habitation (néolithique) de Vinča. La situation stratigraphique des trois autres tombes est moins claire. Nous n'avons pu établir que le niveau des fosses funéraires, aux restes des squelettes des défunts en position lovée, situées dans les couches supérieures de la plus jeune des agglomérations néolithiques. Une des tombes a été coupée par une fosse de Vatin. Il nous faut avouer que le rapport stratigraphique entre ces fosses et les vestiges de l'agglomération de Baden ne nous est toujours pas clair. Il nous semble important que les vestiges d'un four (sol en céramique de Baden) ont été trouvés près des tombes, approximativement au niveau des bases des fosses. Ceci indique la possibilité que les tombes soient creusées ultérieurement dans les restes de l'agglomération de Baden.

De la vaisselle du type «Milchtopf» situent incontestablement ces tombes de Vinča dans le groupe culturel Bodrogkeresztur. Les «pots à lait» représentent, certes, la plus reconnaissable des formes dans

les tombes de ce groupe énéolithique du bassin moyen et supérieur de Tisza et servent le plus souvent à l'identification des percées de cette culture vers le sud, dans le bassin de Tisza inférieur et dans le bassin danubien serbe. La majeure partie d'autres vases des tombes de Vinča peut également être rattachée étroitement à la production de céramique de cette culture. Les écuelles au profil sphérique, décorées de motif gravé en réseau serré (Netzmuster) en combinaison avec des suites de piqûres arrondies (Punktreihe), attirent une attention particulière. Ce type d'écuelle et la manière de les décorer indiquent l'étape plus jeune du développement de culture Bodrogkeresztur, connue comme Bodrogkeresztur II ou horizon Pusztatvanhaza. C'est l'époque de la plus grande extension de cette culture du bassin de Tisza, nous rencontrons ses éléments, surtout de la vaisselle en céramique, hors d'Alföld en Transylvanie, dans le bassin de Tisza serbe, dans le bassin danubien serbe, dans les régions transdanubiennes et en Slovaquie. Les trouvailles de la périphérie sud du cercle culturel Bodrogkeresztur proviennent en majeure partie des tombes démolies.

Les tombes de Vinča confirment le tableau sur la percée temporaire des groupes mineurs de populations de Bodrogkeresztur le long de la vallée de Tisza dans le Banat du sud et dans le Srem, ainsi que leur traversée sur la rive droite du Danube. Tout en disposant des ensembles funéraires fermés, leur situation stratigraphique par rapport aux agglomérations préhistoriques plus jeunes de Vinča ne nous donnent pas de réponse satisfaisante à la question suivante: qui a accueilli les porteurs de la culture Bodrogkeresztur dans ces espaces et pourquoi ceux-ci ont-ils quitté relativement rapidement ces espaces? La Vinča néolithique a déjà été désertée au moment où les habitants appartenant aux populations du bassin supérieur de Tisza y ont enseveli quelques uns de leurs membres à l'intérieur de la plus jeune des agglomérations néolithiques. Le rapport des tombes de Bodrogkeresztur avec les vestiges de l'agglomération de Baden reste comme une question ouverte. La possibilité que ces tombes de la culture du bassin de Tisza soient plus jeunes que l'agglomération de Baden, datée de la première phase du Baden classique, n'est pas à exclure. La datation de ces tombes serait alors déplacée de la fin de l'énéolithique moyen au début de l'énéolithique tardif, ce qui nous confirmerait que cette période n'ait pas été suffisamment étudiée dans les régions du bassin danubien yougoslave.

Праисторијско насеље Вецина мала у мајуру код Светозарева

МИЛОРАД СТОЈИБ, Завичајни музеј, Светозарево

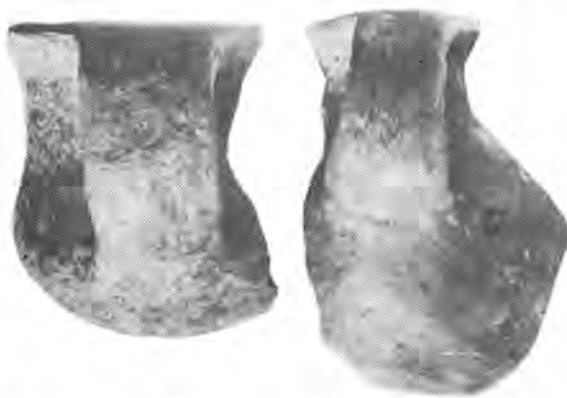
Вишеслојно насеље из праисторије, антике и средњег века — Вецина мала простира се на лесној тераси уз десну, високу обалу Лугомира, на месту где ова река улази у долину Велике Мораве. Сондажна ископавања обављена су у четири маха: 1967, 1974, 1978. и 1986. године.¹

Насеље из металног доба захвата површину од око три хектара. Културни слој достиже 2 m, али је стратиграфија, углавном, поремећена. Поред осталог, испитано је и пет јама из металног доба (јаме: 1, 2, 3, 4 и 5): које су укопане у лес. С обзиром на поремећену стратиграфију, ове јаме представљају основу за решавање релативне хронологије.

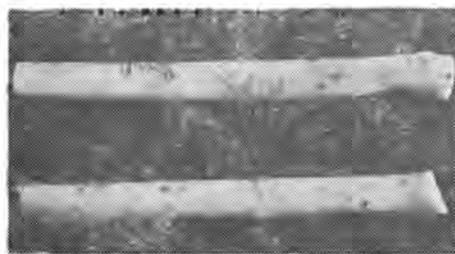
Јама 1, пречника 0,9 и дубине 0,4 m, констатирана је у средини зоне која је била прекривена речним шкољкама. У њој је, поред обиља шкољки (међу којима је било и неотворених), нађено неколико фрагментованих крушколиких пехара, две обрађене коштане цевчице и мањи број животињских костију (сл. 1—2). У јами није било материјала који би је определио као јаму за отпатке (пепела, нагорелих костију, уситњене керамике, лепа и друго). Због тога се чини могућним да је јама заједно са површином покривеном шкољкама чинила култни објекат.

Пехари из јаме 1 имају две тракасте дршке које не прелазе обод, дуг конусан врат и лоптаст трбух. Мрке су боје и fine фактуре. Њима су најсличнији пехари пронађени на Бубњу, ко-

ји припадају културној групи Бубањ—Хум III, и бројни примерци из Крушевца, Параћина, Смедеревске Паланке, Пожаревца, Панчева и неко-

Сл. 1—2. — Материјал из јаме 1. — Fig. 1—2 — Matériel de la fosse 1.

¹ S. Vetnić, *Obala, Majur, Svetozarevo — dako-getska naselje ili nekropola*, Arheološki pregled 9, Beograd 1967, 43; M. Стојић, *Налазишта Басараби културе у околини Светозарева*, Старинар, н. с. XXX, Beograd 1979, 103, сл. 12; Id., *Старе културе и народи на тлу средњег Поморавља*, Светозарево, 1980, 10, сл. 26—29, 38, 44—46; Id., *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd — Svetozarevo, 1986, 19, Т. 4/7, Т. 5/2—3, Т. 11/1, Т. 20/10, Т. 33/9, Т. XI/10—11.

лико налазишта из околине Светозарева.² Према томе, пехари и читава ова затворена археолошка целина припада комплексу културне групе

² Археолошки материјал познат ми је из аутопсије.

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Сл. 3—12 — Керамика из јаме 2. — Fig. 3—12. — Céramique de la fosse 2,

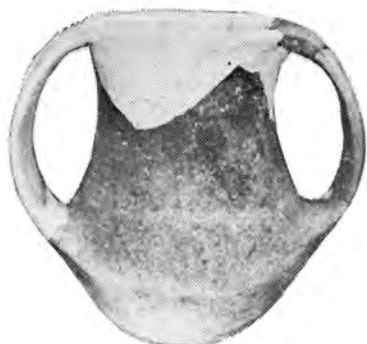
13

14

15

16

17

18

19

20

21

23

22

24

25

Сл 13—25. — Керамика из јаме 2. — Fig. 13—25. — Céramique de la fosse 2.

Бубањ—Хум III, култури раног бронзаног доба.³

Јама 2, дубине 1,4 и пречника 1,2 m, била је испуњена керамиком, животињским костима, ломљеним каменом, пепелом, лепом и речним шкољкама. Иначе, шкољки је било знатно мање, а керамике неупоредиво више него у јами 1. Реконструисано је 17 пехара и две зделе, мада се још неке посуде могу реконструисати, међу којима је и један питос (сл. 3—25).

Пехари из ове јаме, слично пехарима из јаме 1, имају две тракасте дршке које не прелазе обод. Различите су величине. Већина их је fine фактуре и мрке боје. Неколико пехара црне или тамносиве боје су лоше фактуре. Типолошки их је могућно разврстати у две групе, и то: са лоптастим и благо биконичним трбухом. Пехари са лоптастим трбухом имају елипсондан обод (сл. 4—11). Пехари са благо биконичним трбухом поседују знатно дуже дршке од пехара са лоптастим трбухом (сл. 12—20).⁴ На рамену једног пехара налазило се дугметасто испупчење, а на другом језичаста дршка (сл. 6, 17). Од ових посуда, по оштријој профилацији, изразито финој фактури, светлосивој боји и углачаној површини — разликује се фрагментовани примерак пехара са широким отвором, кратким левкастим вратом, биконичним трбухом и тракастим дршкама чије су ивице благо извијене, по чему подсећају на ватинске дршке типа *ansa lunata* (сл. 21). Зделе су полулопасте, на рамену имају језичасте дршке (сл. 22). Питос има кратак левкаст врат и лоптаст трбух. Врат и раме украшени су змијоликим пластичним тракама и дугметасти испупчењима (сл. 23—24). У јами је нађено и неколико пирамидалних тегова изразито великих димензија и један коничан пршљенак (сл. 25).

Пехари са лоптастим трбухом слични су онима из јаме 1, односно пехарима културне групе Бубањ—Хум III.⁵ Разлике постоје једино у облику обода, који је код ових пехара елипсондан, а код појединих примерака и незнатно лучно проширен (сл. 4, 9, 11). Профилација ових мајурских пехара може се сматрати наговештајем керамичког стила који ће одликовати ватинску културну групу. Дршке највећег пехара лучно су удубљене на горњој страни и подсећају на ватинске дршке типа *ansa lunata* (сл. 11). За фрагментовани, оштрије профилисани пехар типолошке паралеле могу се наћи једино у ватин-

ској керамици (сл. 21). На основу ових стилско-типолошких одлика керамике, јама 2 — може се, као затворена археолошка целина, културно одредити као протоватинска, — а хронолошки на крај културне групе Бубањ—Хум III.⁶

Јама 3, дубине 0,6 и пречника 1,8 m, је калостог облика. Највећи део археолошког материјала чинили су фрагменти керамике, затим животињске кости, речне шкољке, пепео, леп, ломљени камен и коштане алатке.

Керамика из јаме 3 може се према фактури разврстати на фину и грубу. У финој фактури израђивани су: пехари, зделе и двојни судови, а у грубој — лонци и питоси.

Налажене су две врсте пехара: узани крушколики, благе профилације са двома тракастим дршкама које не прелазе обод (слични пехарима са лоптастим трбухом из јаме 1 и 2) и широки пехари оштрије профилације са троугластим проширењима на ободу, црно полиране површине са тракастим дршкама које незнатно прелазе обод. Пехари ове друге врсте израђивани су у ватинском стилу (сл. 26—28).⁷ Релативно су чести и пехари чија је дршка у горњем делу угласто профилисана, а код извесног броја пехара и лучно удубљена, што подсећа на дршке типа *ansa lunata* (сл. 27).⁸ Међу зделама разликују се два типа: полулопасте са троугаоним проширењима на ободу и биконичне, оштрије профилисане зделе са прстенастим ободом и хоризонтално бушним дршкама на рамену (сл. 29—30). Реципјенти двојних судова су благо биконични (сл. 31). Слични двојни судови карактеристични су иначе за ватинску културну групу.⁹ Питоси и лонци су благо профилисани (сл. 32). Обод им је заравњен или благо разгнут, врат је дуг — конусан, а трбух лоптаст. Ивица обода, најчешће, је украшена отисцима врхова прстију. На исти начин декорисани су врат и раме неколико питоса. Како се чини, најкарактеристичнија форма украшавања питоса и лонаца је налепљена пластична трака уз спољну ивицу обода. У јами 3 нађено је више коничних, биконичних и лоптастих пршљенака и неколико коштаних игла и гладилица. Једна игла има ушницу за нит.

Како је већ истакнуто, пехари са лоптастим трбухом слични су пехарима културне групе Бубањ—Хум III, односно онима из јаме 1 и јаме 2. Широки, оштрије профилисани пехари са троугластим проширењима на ободу, тамнопо-

³ О бубањско-хумској групи опширније М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд 1973, 164—204, Т. 35—36; *Археолошки локалитети Бубањ — Велика хумска чука* (каталог изложбе), Ниш 1983, 15—16, каталогски бројеви 154—172.

⁴ Слични пехари нађени су у Панчеву, R. Rašajski-Đ. Gačić, *Pančevo, Vatrogasni dom, Arheološki pregled* 24, Београд, 1985, 15, Т. VII.

⁵ М. Гарашанин, *op. cit.*

⁶ О хронологији, *ibid.*, 184, 190—203.

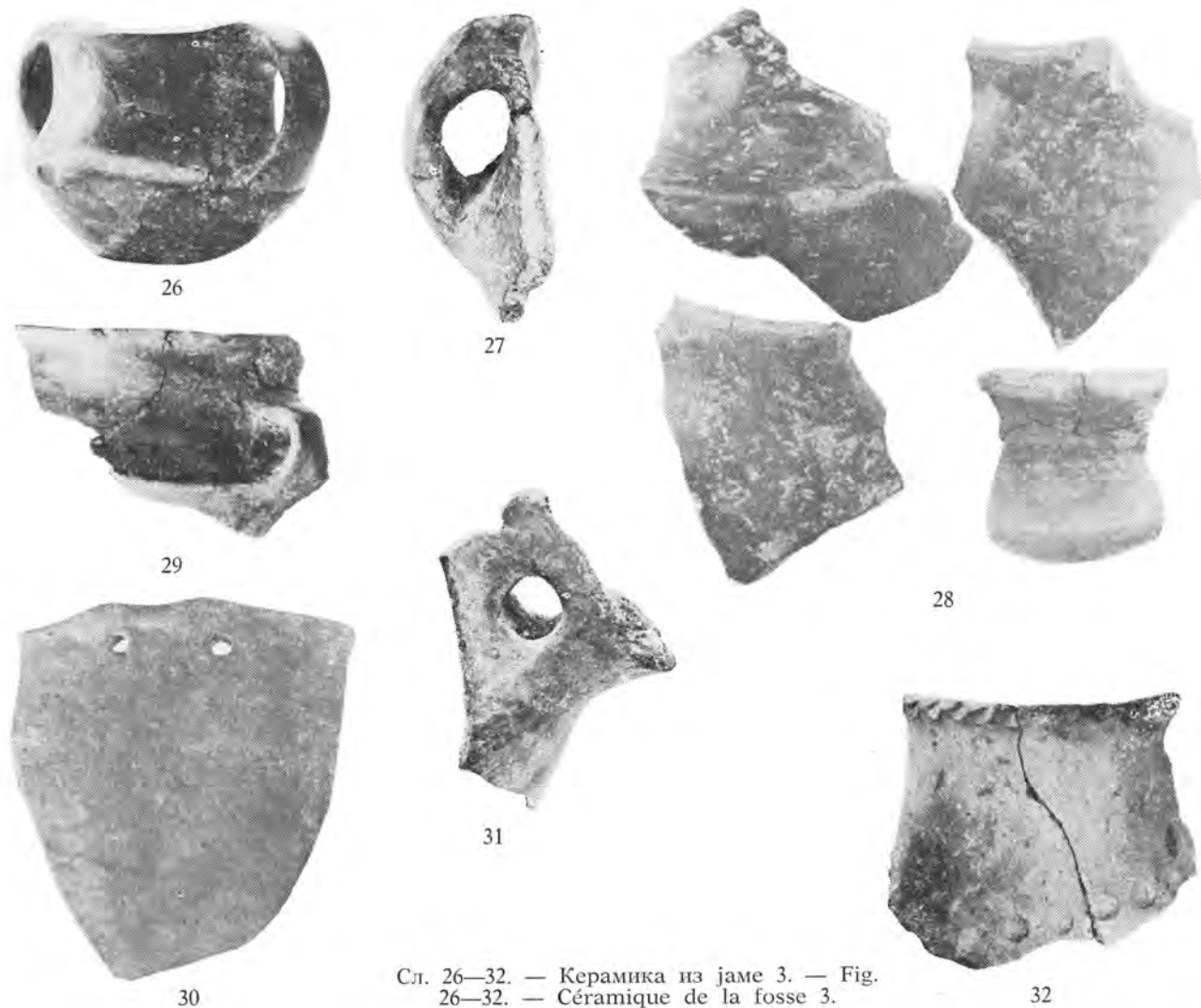
⁷ О ватинској културној групи и керамици, *ibid.*, 319—336; N. Tasić, *Die Vatin-Kultur, Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Београд 1984, 59—74, Т. XII—XVII.

⁸ М. Гарашанин, *ibid.*, сл. 14.

⁹ N. Tasić, *ibid.*, Т. XIII/1, 6.

лиране површине рабени су у ватинском стилу, а узани примерци са биконичним трбухом врло су слични одговарајућим пехарима из јаме 2. Ове типолошке паралеле пружају елементе и за релативну хронологију читавог налаза, па се на основу њих он може датовати у време после фазе бронзаног доба коју репрезентује јама 2 са овог локалитета и паралелисати са најстаријим фазама ватинске културне групе. Тешко-

Јама 4, дубине 2,1 и пречника 2,35 m, примарно је служила као силос за смештај житарица, на шта упућује слој угљенисане пшенице пронађен на њеном дну. Дно јаме је било поплочано фрагментима керамике. Касније је коришћена као јама за отпатке; у њу су депоновани пепео, животињске кости, ломљени камен и фрагменти лонаца са ложиштем, особени за најстарију фазу гвозденог доба у Поморављу (гвоз-

Сл. 26—32. — Керамика из јаме 3. — Fig. 26—32. — Céramique de la fosse 3.

ће у њеном прецизнијем датовању проистичу из недовољног познавања ватинске културне групе у Србији, а посебно у Поморављу. Имајући, међутим, у виду присуство елемената културне групе Бубањ—Хум III, као и релативно неразвијене типолошке одлике широких пехара и њихову неукрашеност, чини се да овај налаз представља једну од најранијих етапа ватинске културне групе.

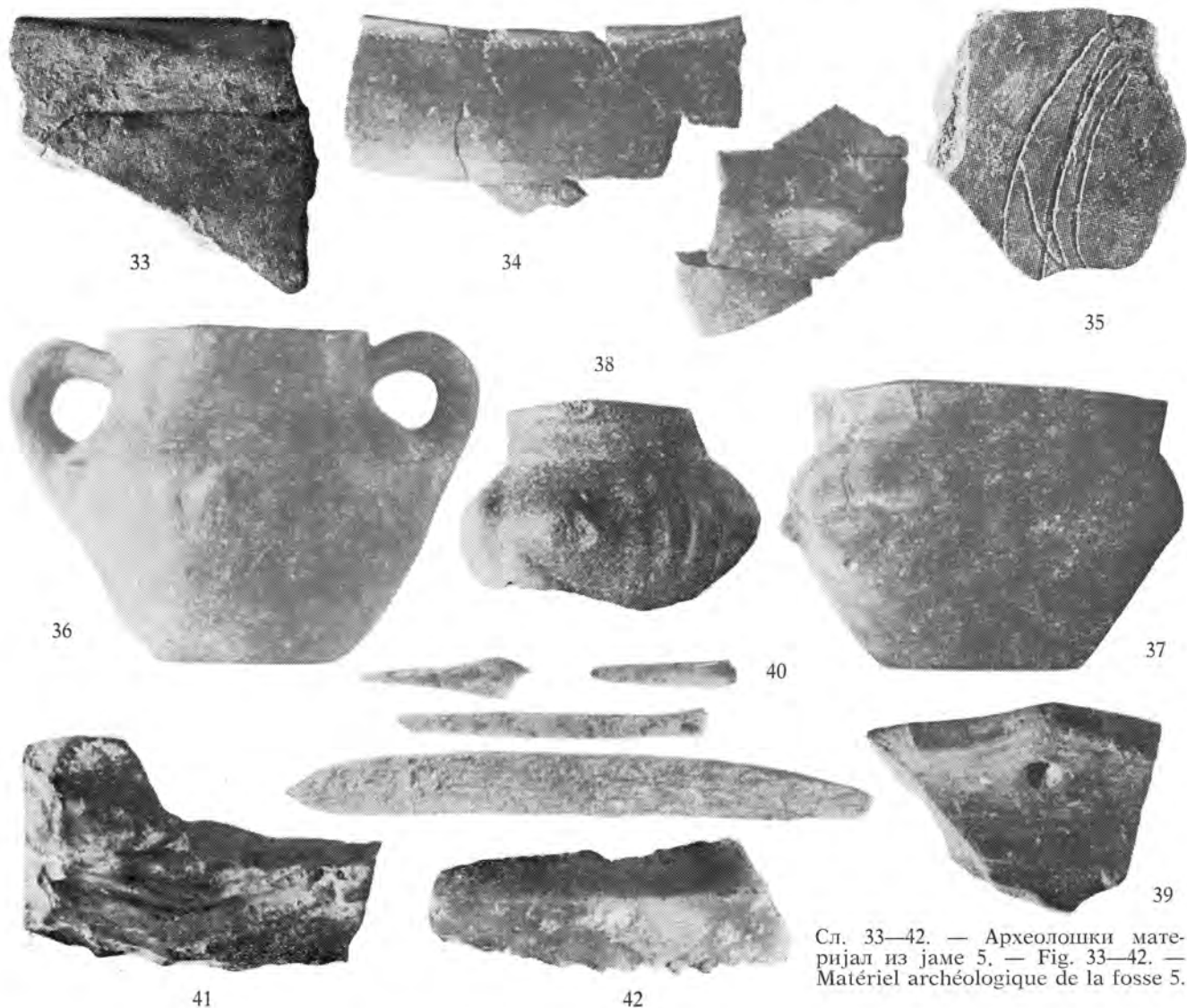
дено доба I-a).¹⁰ На исти период указују и фрагменти здела, пехара, питоса и двојних судова. Нађен је и један минијатурни суд чији је трбух украшен благим вертикалним канелурама. Питоси и лонци су мрке боје и грубе фактуре, а

¹⁰ О керамици гвозденог доба I-a опширније М. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd — Svetozarevo, 1986, 33—42.

остало посуђе је fine фактуре и мрке или црно-полиране површине.

Јама 5, дубине 1,3 и пречника 3,5 m, по свему судећи, представља део полуукопане колибе, која је секундарно послужила као јама за отпатке. Јама је била испуњена керамиком, лепом, животињским костима, пепелом и предметима од керамике, камена, кремена и кости. Средишњи део основе јаме био је поплочан каменом.

Иако је у јама нађено обиље керамичких фрагмената, типолошки је могуће одредити мали број. Велики судови (лонци, питоси, двојни судови) мрке су боје и грубе фактуре, док су остале посуде (зделе, пехари, шоље, судови типа урни) мрке или црнополиране површине и углавном fine фактуре. Од здела налажене су коничне са увученим ободом, благо биконичне и благо биконичне са разгрнутим ободом („S“ про-

Сл. 33—42. — Археолошки материјал из јама 5. — Fig. 33—42. — Matériel archéologique de la fosse 5.

По облику, функцији и садржају јама 5 одговара затвореним културним целинама из гвозденог доба I-a на локалитету Сарина мећа у Светозареву.¹¹

¹¹ М. Стојић, *Праисторијски локалитет Сарина мећа у Светозареву*, Старијар, н. с. XXXII, Београд, 1982, 33—38.

филације) (сл. 33—34). Увучени обод једне коничне зделе обликован је двама искошеним фасетама (тордиран) (сл. 33). Испод обода зделе „S“ профилације налази се низ тачкастих убода, а на рамену — купаста дршка и трака испуњена урезаним линијама и тачкастим убодима (сл. 34). Шоље и пехари имају аналогije у објављеним

примерцима гвозденог доба I-a у Поморављу.¹² Овде је, међутим, нађено и неколико фрагментованих пехара који су на трбуху украшени урезаним тракастим спиралама, слично пехарима параћинске културне групе (сл. 35).¹³ Један изразито велики пехар украшен је на рамену косим линијама, које су урезане након печења (сл. 36). У јами 5 нађене су све форме такозваних урни (судови средње величине, fine профилаци-

ном ивицом израђено од кремена слојевите структуре црне и млечнобеле боје и једна већа трапезаста алатка (срп ?) са назубљеном ивицом (сл. 41—42).

Остале фазе живота на локалитету Вецина мала документоване су налазима из културног слоја, који је већим делом поремећен. Захваљујући, међутим, великом броју испитаних насеља из прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба

43

44

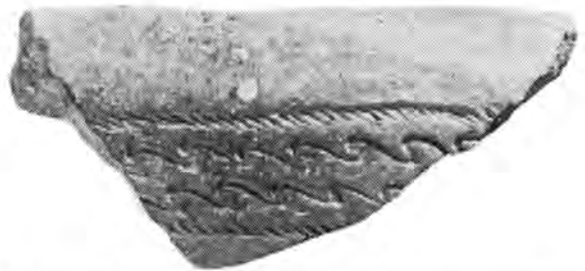
45

Сл. 43—45. — Керамика из гвозденог доба I-a из слоја. — Fig. 43—45. — Céramique de l'âge de fer couche I-a.

је и фактуре), које су, иначе, особене за гвоздено доба I-a.¹⁴ Одавде потиче и „урна“ са кратким цилиндричним вратом и благо биконичним трбухом, која на рамену има заобљена испупчења (сл. 37). Ова форма, која је једна од најзаступљенијих у керамици гвозденог доба I-a, истоветна је одређеној врсти урни параћинске културне групе и са још неким керамичким формама (пехарима, питосима, шољама) је доказ о културном континуитету између параћинске културне групе и гвозденог доба I-a у басену Велике Мораве.¹⁵ Обод једне „урне“ је украшен троугластим хоризонталним проширењем, а њено раме — благим вертикалним канелурама (сл. 38). Слично проширење код друге „урне“ је перфорирано (сл. 39). Хоризонтално заравњени обод неколико „урни“ је украшен шрафираним троуглима или косо урезаним линијама.¹⁶

У јами 5 је пронађено неколико коштаних алатки које су сличне осталим примерцима из гвозденог доба I-a (сл. 40).¹⁷ Са истог места потиче више камених и кремних алатки, међу којима су: фрагментовани чекић, кремено длето правоугаоног облика са једном фино ретушира-

(гвоздено доба I-a — d) и старијег гвозденог доба (гвоздено доба II и III) могућно је разврстати и добар део материјала који нема сигуран археолошки контекст (сл. 43—51).¹⁸ За овај локалитет карактеристична је несразмера у заступљености материјала појединих фаза старијег гвозденог доба.

Сл. 46. — Керамички фрагмент из гвозденог доба II-a из слоја. — Fig. 46. — Fragment de céramique de l'âge de fer couche II-a.

На пример, гвоздено доба II-a репрезентује мали број керамичких фрагмената (керамика која је украшена „S“ жигосаним мотивима и линијама изведеним назубљеним инструментом) док је следећа фаза старијег гвозденог доба (гвоздено доба II-b документована бројним налазима керамике украшене тремолираним линијама (сл. 46—48). И налази из гвозденог доба III (ке-

¹² M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd — Svetozarevo, 1986, 33—42.

¹³ M. Гарашанин, *ibid.*, 304.

¹⁴ Cf. n. 10.

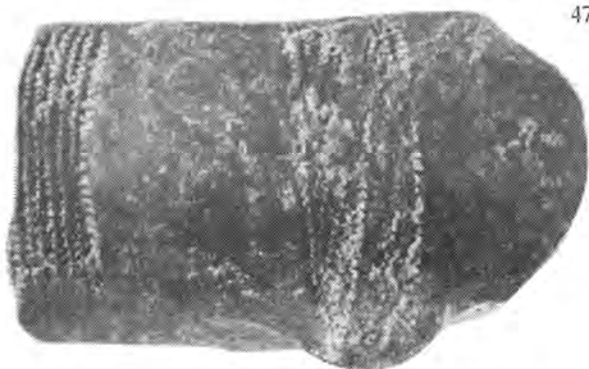
¹⁵ M. Stojić, *op. cit.*, 90.

¹⁶ Овакав начин украшавања особен је за керамику гвозденог доба I-a у Басену Велике Мораве, *ibid.*, T. 2/8.

¹⁷ *Ibid.*, T. 23.

¹⁸ *Ibid.*, 31—60, 65—88.

Фотографије: Боровоје Судар и Предраг Милићевих

47

48

Сл. 47—48. — Керамика из гвозденог доба II-b из слоја. — Fig. 47—48. — Céramique de l'âge de fer couche II-b.

рамика украшена „X“ мотивима, цик-цак линијама) су чести (сл. 50—51).

На основу ових података намеће се закључак да је на почетку гвозденог доба II (гвоздено доба II-a) овде постојало мало насеље које се током каснијих фаза гвозденог доба (гвоздено доба II-b и III) знатно проширило.

Сл. 49. — Бронзани предмет из гвозденог доба II. — Fig. 49. — Objet en bronze de l'âge de fer II.

Сл. 50—51. — Керамика из гвозденог доба III из слоја — Fig. 50—51. — Céramique de l'âge de fer couche III.

5. фебруар 1987.

UDK: 903.4 (497.11) "638"

AGGLOMERATION PREHISTORIQUE VECINA MALA DANS MAJUR PRES DE SVETOZAREVO

MILORAD STOJIC, Musée National, Svetozarevo

L'agglomération à plusieurs couches de l'ère de métal dans Majur, d'une superficie d'environ 3 Ha, se trouve dans la partie sud-ouest de la plaine de Svetozarevo. La couche culturelle atteint 2 m. mais la stratigraphie est en général dérangée. Cinq fosses — ensembles archéologiques fermés — ont été fouillées dans ce site (fosses 1, 2, 3, 4 et 5) et font la base de la solution de la chronologie relative. Les fosses 1, 2 et 3 appartiennent à l'âge de bronze et les fosses 4 et 5 à l'âge de fer (âge de fer I-a du bassin de la Velika Morava).

Les fosses 1, 2 et 3 représentent trois phases successives de l'âge de bronze: les fosses 1 et 2 appartiennent aux deux phases du groupe culturel Bubanj-Hum III — et la fosse 3 au groupe culturel (ancien) de Vatin. La conclusion que la fosse 3 date d'une des plus anciennes phases du groupe culturel

de Vatin repose sur de nombreux éléments du groupe culturel Bubanj-Hum III qu'elle contenait. Ce contenu indique, selon toute vraisemblance, le processus de la formation du groupe culturel de Vatin dans le bassin de Morava, car il est évident que les traditions autochtones du groupe Bubanj-Hum III y ont joué également un rôle important.

Les fosses 4 et 5 proviennent de la première, la plus ancienne des phases de l'âge de fer (âge de fer I-a). La fosse 4 a servi d'abord à la réserve des céréales et ensuite de fosse aux déchets. La fosse 5 fait partie de cabane semi-souterraine, qui a été utilisée en seconde destination comme fosse à déchets.

La couche culturelle a révélé du matériel archéologique en abondance de presque toutes les phases de l'âge de fer (âge de fer I—III).

Праисторијска остава бронзаних предмета из села Клења код Голупца

ДРАГАН ЈАЦАНОВИЋ, Народни музеј, Пожаревац

II

Приликом копања канала за одводњавање у селу Клењу код Голупца, пронађен је 1982. године керамички суд са 129 бронзаних предмета¹. Остава је откривена на локалитету „Крушар“, који се налази око 400 m јужно од железничке станице у овом селу. Налазила се на дубини од око 1 m, на самој обали потока, који се недалеко одатле улива у Пек. Цела остава је извађена багером и нађена је на обали канала неколико дана касније. Налазач је покупио све предмете и фрагменте керамичке посуде. Аутор овог рада је обичао место налаза одмах после откривања остаци. У профилу канала није уочено постојање културног слоја, који би указивао на трогове насеља.

Остаци керамичке посуде и бронзаних предмета:

1. Керамичка посуда, која је разбијена приликом копања. Од ње је преостало 45 фрагмената. Радом се и већи елипсоидног облика реконструје. На једном крају налази се наглашеног рамена и равниотелног обода, наглашеног рамена и равниотелног обода. Посуда је рамена од слабо пречишћене глине са примесом крупног и ситног песка. Слабо је печена, сивкаста, је боје и врло грубе фактуре.

Димензије: пречник отвора 21 cm; пречник дна 15 cm; висина 19 cm. (Т. I, 1).

2. Бронзано плето лезастог проширеног сечива и задебљаног обода. Прекривено је танким слојем патине.

Димензије: 11,6 cm; дужина сечива 3,8 cm; пречници отвора 2,9×2,7 cm; тежина 165 g (Т. I, 2).

3. Бронзани келт са ушницом, која је облијена. Отвор за насађивање је елипсоидног облика, тело је шестоугаоног пресека, чезиво је лезастог про-

ширено. Отвор је ојачан задебљањем. Испод отвора

се налазе два пластична хоризонтална ребра. Бочне стране су украшене са по четири вертикална ребра, од којих се крајња два лучно повијају и допиру до ивица сечива.

Димензије: висина 8,5 cm; дужина сечива 4,5 cm; пречници отвора 3,6×3,3 cm; тежина 180 g (Т. I, 3).

4. Бронзани келт са ушницом и задебљаним пластичним ободом. Отвор је елипсоидног облика, тело је шестоугаоног пресека, сечиво је лезастог проширено. Испод обода се налази хоризонтално пластично ребро. Бочне стране су украшене са по два лучна ребра која долазе до ивица сечива. Између њих се налази кратко вертикално ребро које се горњим делом спаја са хоризонталним.

Димензије: висина 10 cm; дужина сечива 5,2 cm; пречници отвора 4×3,3 cm; тежина 265 g (Т. I, 4).

5. Бронзани келт са ушницом која делимично прелази обод. Отвор је елипсоидног облика и ојачан је пластичним задебљањем. Тело је шестоугаоног пресека, сечиво је лезастог проширено. Испод обода се налазе три хоризонтална пластична ребра. Бочне стране су украшене са два лучна ребра која долазе до ивица сечива. Између њих се налази кратко вертикално ребро, које се горњим делом спаја са хоризонталним.

Димензије: висина 8,5 cm; дужина сечива 4,5 cm; пречници отвора 3,2×3 cm; тежина 195 g (Т. I, 5).

6. Бронзани келт са ушницом, шестоугаоног пресека и елипсоидног отвора који је ојачан пластичним задебљањем. Испод обода се налазе три пластична хоризонтална ребра. Бочне стране су украшене са по једном пластичном, слабо наглашеном аркадом, чији се крајеви спајају са ивицама сечива. У средини се налази једно кратко вертикално ребро, које се горњим делом спаја са теменом аркаде.

Димензије: висина 8 cm; дужина сечива 4,3 cm; пречници отвора 3×2,7 cm; тежина 200 g (Т. I, 6).

7. Бронзани келт са ушницом, шестоугаоног пресека, елипсоидног отвора који је ојачан пластичним задебљањем. Испод обода се налазе три хоризонтална пластична ребра. Бочне стране су украшене са по једном, слабо наглашеном пластичном аркадом, чији се крајеви спајају са ивицама сечива. У средини се налази вертикално ребро које се горњим делом спаја са теменом аркаде.

Димензије: висина 9,8 cm; дужина сечива 5,5 cm; пречници отвора 4,5×3,3 cm; тежина 280 g (Т. I, 7).

¹ Оставу је пронашла Смиљана Настасијевић из села Клења. О налазу је одмах обавестила надлежне органе СО Голубац, где се целокупна остава и сада налази. Посебну захвалност дугујем колеги Чаславу Јордовићу и председнику Извршног одбора СО Голубац на пруженој помоћи.

Праисторијска остава бронзаних предмета из села Клења код Голупца

ДРАГАН ЈАЦАНОВИЋ, Народни музеј, Пожаревац

Приликом копања канала за одводњавање у селу Клењу код Голупца, пронађен је 1982. године керамички суд са 129 бронзаних предмета¹. Остава је откривена на локалитету „Крушар“, који се налази око 400 m јужно од железничке станице у овом селу. Налазила се на дубини од око 1 m, на самој обали потока, који се недалеко одатле улива у Пек. Цела остава је извађена багером и нађена је на обали канала неколико дана касније. Налазач је купио све предмете и фрагменте керамичке посуде. Аутор овог рада је обишао место налаза одмах после откривања оставе. У профилу канала није уочено постојање културног слоја, који би указивао на трагове насеља.

Оставу чине следећи предмети:

1. Керамичка посуда, која је разбијена приликом вађења. Од ње је прикупљено 45 фрагмената, на основу којих је извршена графичка реконструкција. Ради се о већој биконичној дубокој здели, коју разгранутог обода, наглашеног рамена и равнот дна. На рамену се налази дубља хоризонтална канелура и две наспрамно постављене језичасте дршке. Посуда је рађена од слабо пречишћене глине са примесима крупног и ситног песка. Слабо је печена, тамнопрке је боје и врло грубе фактуре.

Димензије: пречник отвора 21 cm; пречник дна 9,5 cm; висина 19 cm. (Т. I, 1).

2. Бронзано длето лезастог проширеног сечива и задебљањем обода. Прекривено је танким слојем фине патине.

Димензије 11,6 cm; дужина сечива 3,8 cm; пречници отвора 2,9×2,7 cm; тежина 165 g (Т. I, 2).

3. Бронзани келт са ушницом, која је одбијена. Отвор за насађивање је елипсоидног облика, тело је шестоугаоног пресека, чезиво је лезастог про-

ширено. Отвор је ојачан задебљањем. Испод отвора се налазе два пластична хоризонтална ребра. Бочне стране су украшене са по четири вертикална ребра, од којих се крајња два лучно повијају и допиру до ивица сечива.

Димензије: висина 8,5 cm; дужина сечива 4,5 cm; пречници отвора 3,6×3,3 cm; тежина 180 g (Т. I, 3).

4. Бронзани келт са ушницом и задебљаним пластичним ободом. Отвор је елипсоидног облика, тело је шестоугаоног пресека, сечиво је лезастог проширено. Испод обода се налази хоризонтално пластично ребро. Бочне стране су украшене са по два лучна ребра која долазе до ивица сечива. Између њих се налази кратко вертикално ребро које се горњим делом спаја са хоризонталним.

Димензије: висина 10 cm; дужина сечива 5,2 cm; пречници отвора 4×3,3 cm; тежина 265 g (Т. I, 4).

5. Бронзани келт са ушницом која делимично прелази обод. Отвор је елипсоидног облика и ојачан је пластичним задебљањем. Тело је шестоугаоног пресека. Сечиво је лезастог проширено. Испод обода се налазе три хоризонтална пластична ребра. Бочне стране су украшене са два лучна ребра која се спајају са ивицама сечива. Између њих се налази кратко вертикално ребро, које се горњим делом спаја са хоризонталним.

Димензије: висина 8,5 cm; дужина сечива 4,5 cm; пречници отвора 3,2×3 cm; тежина 195 g (Т. I, 5).

6. Бронзани келт са ушницом, шестоугаоног пресека и елипсоидног отвора који је ојачан пластичним задебљањем. Испод обода се налазе три пластична хоризонтална ребра. Бочне стране су украшене са по једном пластичном, слабо наглашеном аркадом, чији се крајеви спајају са ивицом сечива. У средини се налази једно кратко вертикално ребро, које се горњим делом спаја са теменом аркаде.

Димензије: висина 8 cm; дужина сечива 4,3 cm; пречници отвора 3×2,7 cm; тежина 200 g (Т. I, 6).

7. Бронзани келт са ушницом, шестоугаоног пресека, елипсоидног отвора који је ојачан пластичним задебљањима. Испод обода се налазе три хоризонтална пластична ребра. Бочне стране су украшене са по једном, слабо наглашеном пластичном аркадом, чији се крајеви спајају са ивицама сечива. У средини се налази вертикално ребро које се горњим делом спаја са теменом аркаде.

Димензије: висина 9,8 cm; дужина сечива 5,5 cm; пречници отвора 4,5×3,3 cm; тежина 280 g (Т. I, 7).

¹ Оставу је пронашла Смиљана Настасијевић из села Клења. О налазу је одмах обавестила надлежне органе СО Голубац, где се целокупна остава и сада налази. Посебну захвалност дугујем колеги Чаславу Јордовићу и председнику Извршног одбора СО Голубац на пруженој помоћи.

8. Бронзани келт са ушницом, шестоугаоног пресека, елипсоидног отвора који је ојачан пластичним задебљањем. Испод обода се налазе три хоризонтална пластична ребра. Простор између ребара је украшен косим, наизменично постављеним, плитким елипсоидним удубљењима која су изведена ливењем. Бочне стране келта су украшене са два лучна ребра, која се горњим делом спајају са хоризонталним, а доњим са ивицама сечива. Између њих се налазе два коса и једно вертикално кратко ребро.

Сл. 1. — Остава из Клења, келтови. — Fig. 1. — Le dépôt de Klenje, celts.

Димензије: висина 9,3 cm; дужина сечива 4,6 cm; пречници отвора $3,3 \times 3,2$ cm; тежина 175 g (Т. I, 8).

9. Бронзани келт са ушницом, шестоугаоног пресека, елипсоидног отвора који је ојачан пластичним задебљањем. Испод обода се налазе два хоризонтална пластична ребра. Стране келта су украшене са два вертикална пластична ребра, која се у доњем делу лучно повијају и спајају са ивицама сечива. У отвору келта налазиле су се четири деформисане тестерице (Каталошки број 39—42) и један фрагмент наруквице (Каталошки број 101).

Димензије: висина 10,5 cm; дужина сечива 5,3 cm; пречници отвора $3,5 \times 3,1$ cm; укупна тежина 360 g (Т. I, 9; сл. 1).

10. Фрагмент горњег дела келта са ушницом. Обод је ојачан прстенастим задебљањем. Испод обода се налази хоризонтално пластично ребро. Стране келта су украшене са по једним пластичним украсом у облику слова "V".

Тежина фрагмента је 100 g (Т. I, 10).

11. Фрагмент горњег дела бронзаног келта. Отвор је ојачан пластичним задебљањем. Стране келта су украшене троструким пластичним "V" орнаментом.

Тежина фрагмента је 35 g (Т. I, 11).

12. Фрагмент лезеасто проширеног сечива бронзаног келта.

Тежина фрагмента је 130 g (Т. I, 12).

13. Бронзани срп са дугметом. Сечиво је врло благо повијено. Дуж леђа се налази плитак жљеб, а по средини сечива једно пластично ребро које прати жљеб. Сечиво је искрзано.

Димензије: дужина 17 cm; ширина сечива 2 cm; тежина 55 g (Т. I, 13; сл. 2).

14. Бронзани срп са дугметом. Сечиво је лучно повијено. Дуж леђа се налази плитак жљеб који прати пластично ребро.

Димензије: дужина 15,5 cm; ширина сечива 2 cm; тежина 60 g (Т. I, 14).

15. Бронзани срп са дугметом. Сечиво је лучно повијено. Ивица леђа и дршка су ојачани пластичним ребром. Дуж леђа се налази дубљи жљеб.

Димензије: дужина 14,5 cm; ширина сечива 2,2 cm; тежина 60 g (Т. I, 15).

16. Бронзани срп са језичком. Дршка је лучно засечена и ојачана са два дебља и једним тањим уздужним ребром. Врх је одломљен.

Димензије: дужина 16,5 cm; ширина сечива 3 cm; тежина 130 g (Т. II, 1).

17. Бронзани срп са језичком. Дршка је лучно засечена и ојачана са два дебља и једним тањим уздужним ребром. Наспрам језичка се налазе три мања, попречно постављена декоративна ребра. Леђна страна је ојачана пластичним ребром које прати широки жљеб. Врх је одломљен.

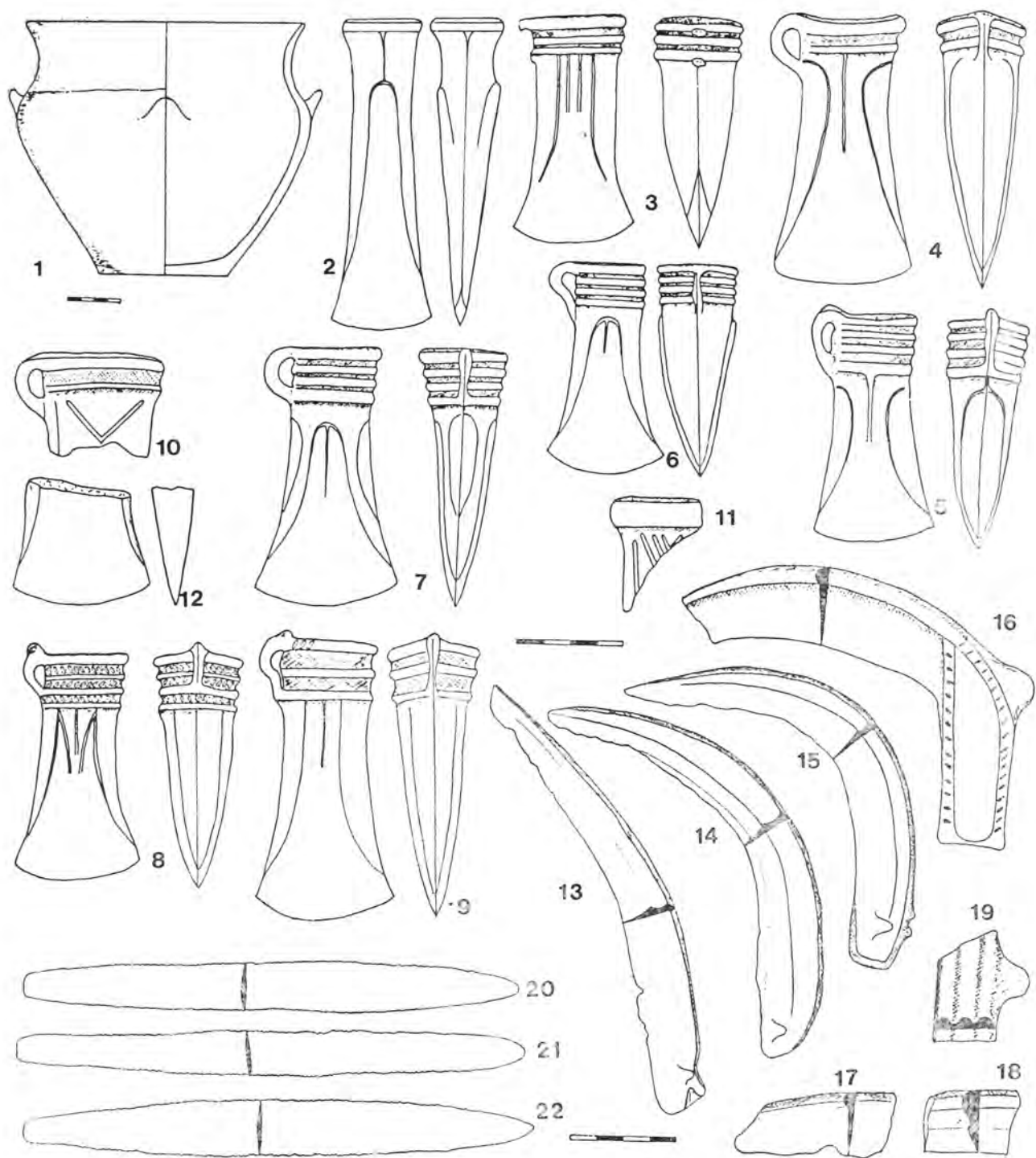
Димензије: дужина 17 cm; ширина сечива 3,2 cm; тежина 85 g (Т. II, 2).

18. Бронзани срп са језичком. Дршка је равно засечена и ојачана са два ивична „назубљена“ ребра. Дуж леђа се налази јако пластично ребро. Врх је одломљен.

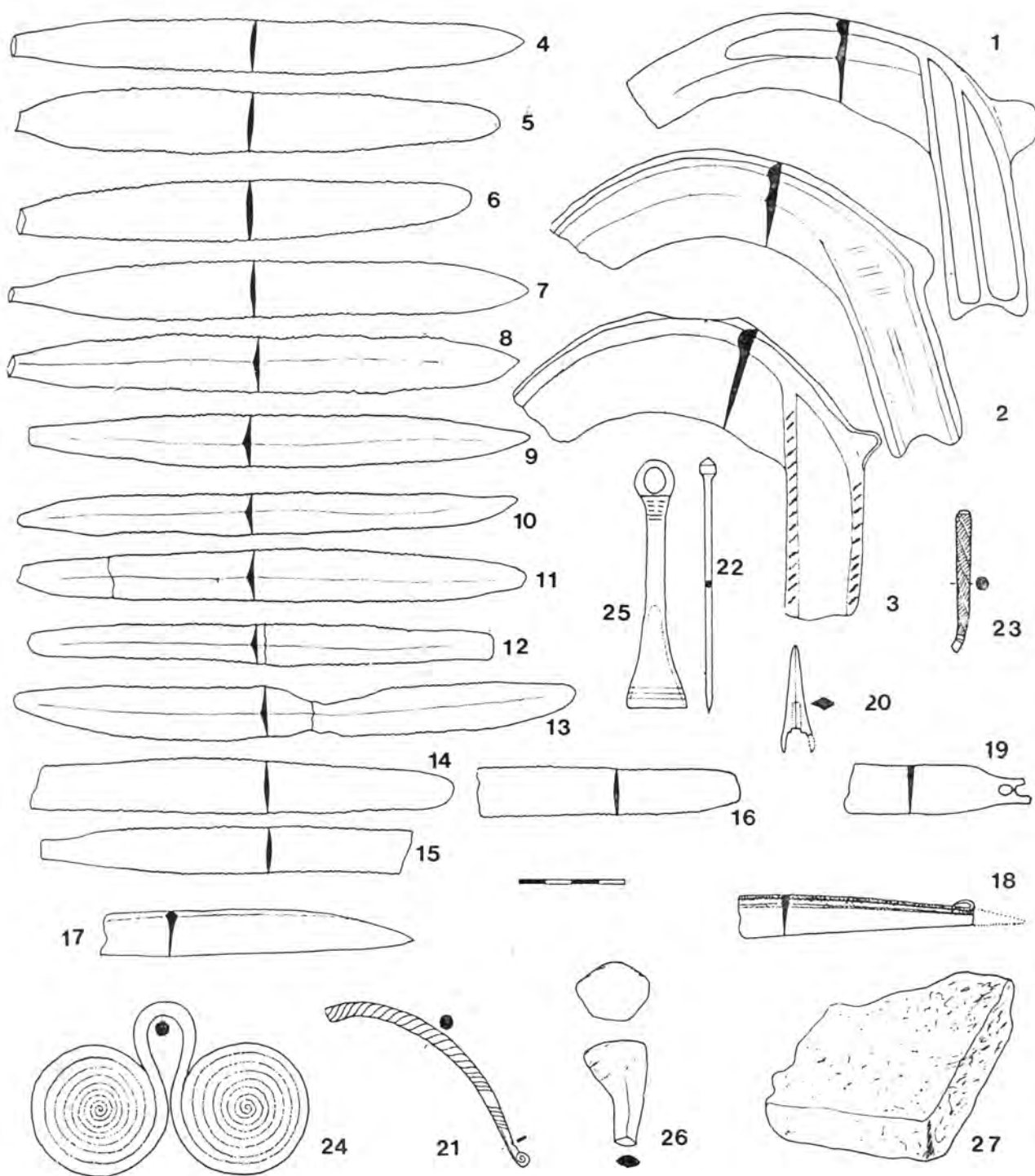
Димензије: дужина 15,2 cm; ширина сечива 2,8 cm; тежина 80 g (Т. I, 16).

19. Бронзани срп са језичком. Дршка је равно засечена и ојачана са два ивична „назубљена“ ребра. Леђна страна је ојачана јаким пластичним ребром. Врх је одломљен.

Димензије: дужина 15 cm; ширина сечива 4 cm; тежина 120 g (Т. II, 3).

Т. I. — Остава из Клења: 1. керамички суд; 2—12. келтови; 13—19. српови; 20—22. тестерице. — Pl. I.
— Le dépôt de Klenje: 1. vase en céramique; 2—12. celts; 13—19. serpes; 20—22. scies.

Т. II. — Остава из Клења: 1—3. српови; 4—16. тестерице; 17—19. ножеви; 20. врх стрелнице; 21. фрагмент торквеса; 22—23. игле; 24. наочараста привезак; 25. звонолики привезак; 26. бронзани чеп; 27. сирова бронза. — Pl. II. — Le dépôt de Klenje: 1—3. serpes; 4—16. scies; 17—19. couteaux; 20. pointe de flèche; 21. fragment de torquès; 22—23. aiguilles; 24. breloque en lunettes; 25. breloque en cloche; 27. bronze brut.

Сл. 2. — Остава из Клења, српови. — Fig. 2. — Le dépôt de Klenje, serpes.

20. Фрагмент врха бронзаног српа са пластичним ребром на лећној страни.

Тежина 20 g (Т. I, 17).

21. Фрагмент сечива бронзаног српа са пластичним ребром на лећној страни и плитким жљебом по средини.

Тежина 15 g (Т. I, 18).

22. Фрагмент дршке бронзаног српа са језичком, која је ојачана са три подужна пластична ребра.

Тежина 30 g (Т. I, 19).

23. Бронзана тестерица у облику врбовог листа. Назубљена је са обе стране.

Димензије: дужина 18,4 cm; ширина 1,8 cm; тежина 20 g (Т. I, 20; сл. 3).

24. Бронзана тестерица у облику врбовог листа. Назубљена је са обе стране.

Димензије: дужина 18,6 cm; ширина 1,6 cm; тежина 15 g (Т. I, 21).

25. Бронзана тестерица у облику врбовог листа. Назубљена је са обе стране.

Димензије: дужина 18,8 cm; ширина 2,1 cm; тежина 25 g (Т. I, 22).

26. Бронзана тестерица у облику врбовог листа. Назубљена је са обе стране.

Димензије: дужина 18,5 cm; ширина 1,8 cm; тежина 20 g (Т. II, 4).

Сл. 3. — Остава из Клења, тестерице — Fig. 3. — Le dépôt de Klenje, scies.

27. Бронзана тестерица у облику врбовог листа. Назубљена је са обе стране.

Димензије: дужина 17,8 cm; ширина 2,2 cm; тежина 30 g (Т. II, 5).

28. Тестерица у облику врбовог листа. Назубљена је са обе стране.

Димензије: дужина 16,8 cm; ширина 2 cm; тежина 30 g (Т. II, 6).

29. Тестерица у облику врбовог листа. Назубљена је са обе стране.

Димензије: дужина 16,8 cm; ширина 2 cm; тежина 22 g (Т. II, 7).

30. Тестерица у облику врбовог листа, троугаоног пресека. Назубљена је са обе стране. Димензије: дужина 18,6 cm; ширина 2,1 cm; тежина 20 g (Т. II, 8).

31. Тестерица у облику врбовог листа, троугаоног пресека. Назубљена је са обе стране.

Димензије: дужина 18,5 cm; ширина 1,8 cm; тежина 21 g (Т. II, 9).

32. Тестерица троугаоног пресека, назубљена са обе стране.

Димензије: дужина 18,5 cm; ширина 1,5 cm; тежина 15 g (Т. II, 10).

33. Тестерица троугаоног пресека, назубљена са обе стране. Поломљена је на два дела приликом налаза.

Димензије: дужина 18,7 cm; ширина 1,9 cm; тежина 22 g (Т. II, 11).

34. Тестерица троугаоног пресека, назубљена са обе стране. Поломљена је на два дела. Фрагменти се спајају на старим ломовима.

Димензије: дужина 17 cm; ширина 1,5 cm; тежина 15 g (Т. II, 12).

35. Тестерица троугаоног пресека, назубљена са обе стране. Била је савијена на пола, па је приликом налаза поломљена на месту савијања.

Димензије: дужина 20,5 cm; ширина 1,9 cm; тежина 20 g (Т. II, 13).

36. Фрагмент листолике тестерице назубљене са обе стране.

Димензије: очувана дужина 15,4 cm; ширина 2 cm; тежина 12 g (Т. II, 14).

37. Фрагмент листолике плоснате тестерице назубљене са обе стране.

Димензије: очувана дужина 13,5 cm; ширина 1,6 cm; тежина 15 g (Т. II, 15).

38. Фрагмент плоснате тестерице назубљене са обе стране.

Димензије: очувана дужина 9,6 cm; ширина 1,9 cm; тежина 10 g (Т. II, 16).

39. Фрагмент бронзане тестерице назубљене са обе стране. Налази се у отвору келта број 9. (Т. I, 9).

40. Фрагмент тестерице назубљене са обе стране. Налази се у отвору келта број 9. (Т. I, 9).

41. Фрагмент тестерице назубљене са обе стране. Налази се у отвору келта број 9. (Т. I, 9).

42. Фрагмент тестерице назубљене са обе стране. Налази се у отвору келта број 9. (Т. I, 9).

43. Сечиво ножа на коме су видљиви трагови оштрења брусом. Лећа ножа су ојачана пластичним задебљањем.

Димензије: дужина 11,5 cm; ширина 1,7 cm; тежина 20 g (Т. II, 17).

44. Фрагмент сечива ножа. Лећа су равна. Прате их две урезане паралелне линије. Врх је потпуно савијен.

Димензије: дужина 11 cm; ширина 1,6 cm; тежина 15 g (Т. II, 18).

45. Фрагмент сечива и дела дршке ножа. Лећа су равна. На дршци су очуване две перфорације за причвршћивање корица.

Димензије: дужина 7 cm; ширина сечива 1,9 cm; тежина 15 g (Т. II, 19).

46. Стрелица са крилима, ромбоидног пресека. Једно крило је одломљено. У телу се налази отвор цилиндричног облика, за причвршћивање дрвеног дела.

Димензије: дужина 3,9 cm; тежина 5 g (Т. II, 20).

47. Масивна, пуно ливена гривна отвореног типа. Са спољне стране је полукружног облика, док је са унутрашње угласта. Крајеви су заравњени и благо се сужавају. Спољна страна је орнаментисана урезаним геометријским орнаментом. Прелаз из полукружног у угласти део је наглашен са по две уске паралелне, шрафиране траке. Орнамент на спољној страни гривне се састоји од шест поља са попречно урезаним паралелним линијама. Централна три међупростора су испуњена шрафираним троугловима. Периферни међупростори су испуњени са по једним шрафираним једнокраким троуглом и једном шрафираном угластом траком изнад њега.

Димензије: пречници 10,5×9 cm; дебљина 3,2 cm; тежина 520 g (Т. III, 1; сл. 4).

48. Гривна отвореног типа, елипсоидног пресека, са благо суженим крајевима. Богато је орнаментисана урезаним геометријским орнаментом.

Димензије: пречници 8,5×7,5 cm; тежина 70 g (Т. III, 2).

49. Гривна отвореног типа, полукружног пресека, са благо суженим крајевима. Урезана орнаментика се састоји од система попречних, косих и лучних линија и цртица.

Димензије: пречници 8,8×7,8 cm; тежина 75 g (Т. III, 3).

50. Гривна отвореног типа, полукружног пресека, са благо суженим крајевима. Богато је украшена урезаним геометријским орнаментом.

Димензије: пречници 9×7,5 cm; тежина 80 g (Т. III, 4).

51. Гривна отвореног типа, бубрежастог пресека, са благо суженим крајевима. Богато је украшена геометријским орнаментом.

Димензије: пречници 8,6×7,5 cm; тежина 85 g (Т. III, 5).

52. Гривна отвореног типа, полукружног пресека, са благо суженим крајевима. Богато је украшена урезаним геометријским орнаментом.

Димензије: пречници 8,5×8 cm; тежина 50 g (Т. III, 6).

53. Гривна отвореног типа, полукружног пресека, са благо суженим крајевима. Богато је украшена урезаним геометријским орнаментом.

Димензије: пречници 10,3×7,8 cm; тежина 58 g (Т. III, 7).

54. Гривна отвореног типа, полукружног пресека, са благо суженим крајевима. Богато је украшена урезаним геометријским орнаментом. Дебео слој племените патине местимично је оштећен приликом налаза.

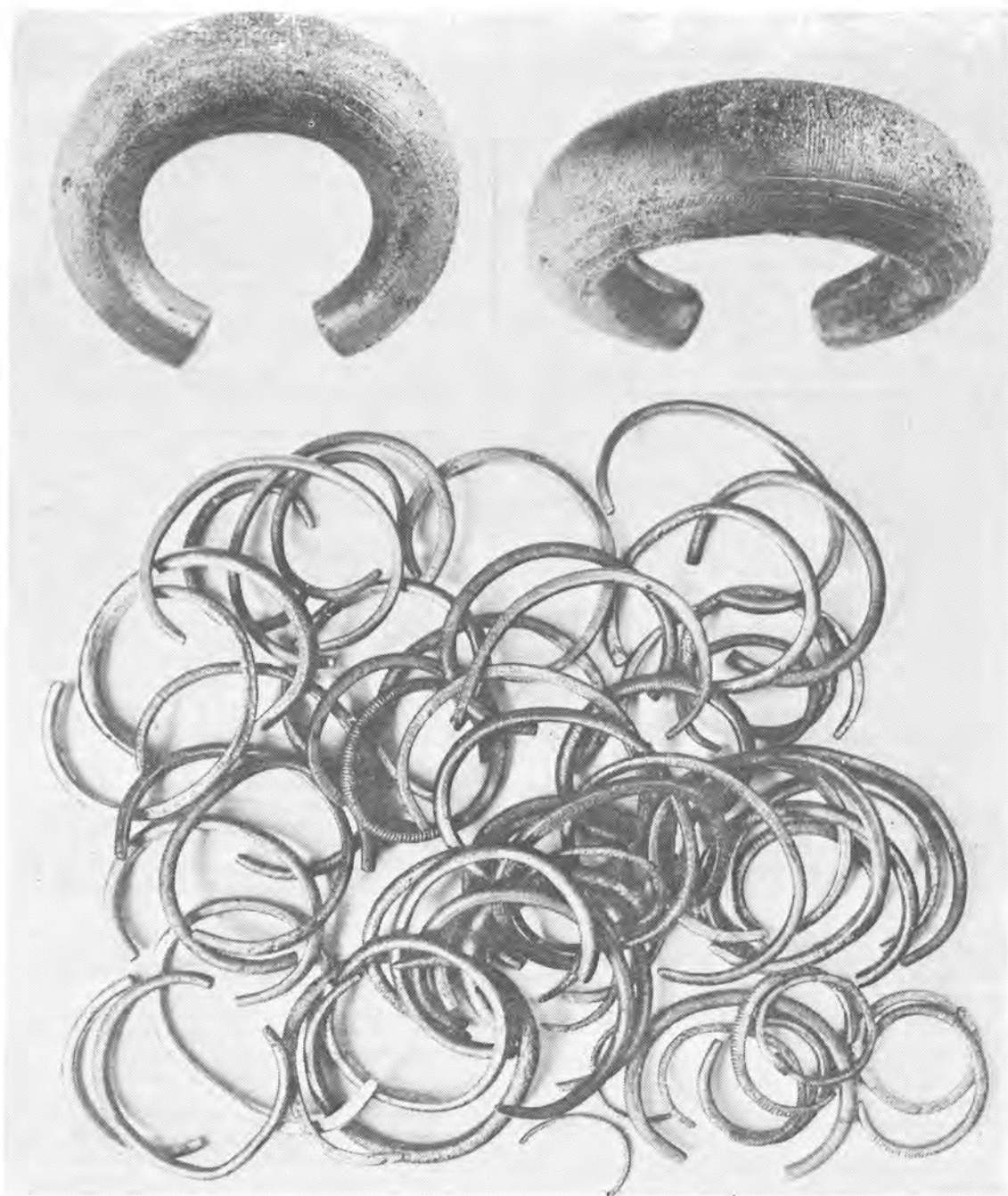
Димензије: пречници 8×7,6 cm; тежина 50 g (Т. III, 8).

55. Гривна отвореног типа, полукружног пресека, са благо суженим крајевима. Богато је украшена урезаним геометријским орнаментом.

Димензије: пречници 9×7,5 cm; тежина 60 g (Т. III, 9).

56. Гривна отвореног типа, полукружног пресека, са благо суженим крајевима. Богато је украшена урезаним геометријским орнаментом.

Димензије: пречници 9×7,2 cm; тежина 64 g (Т. III, 10).

Сл. 4. — Остава из Клења, наруквице. — Fig. 4. — Le dépôt de Klenje, des bracelets.

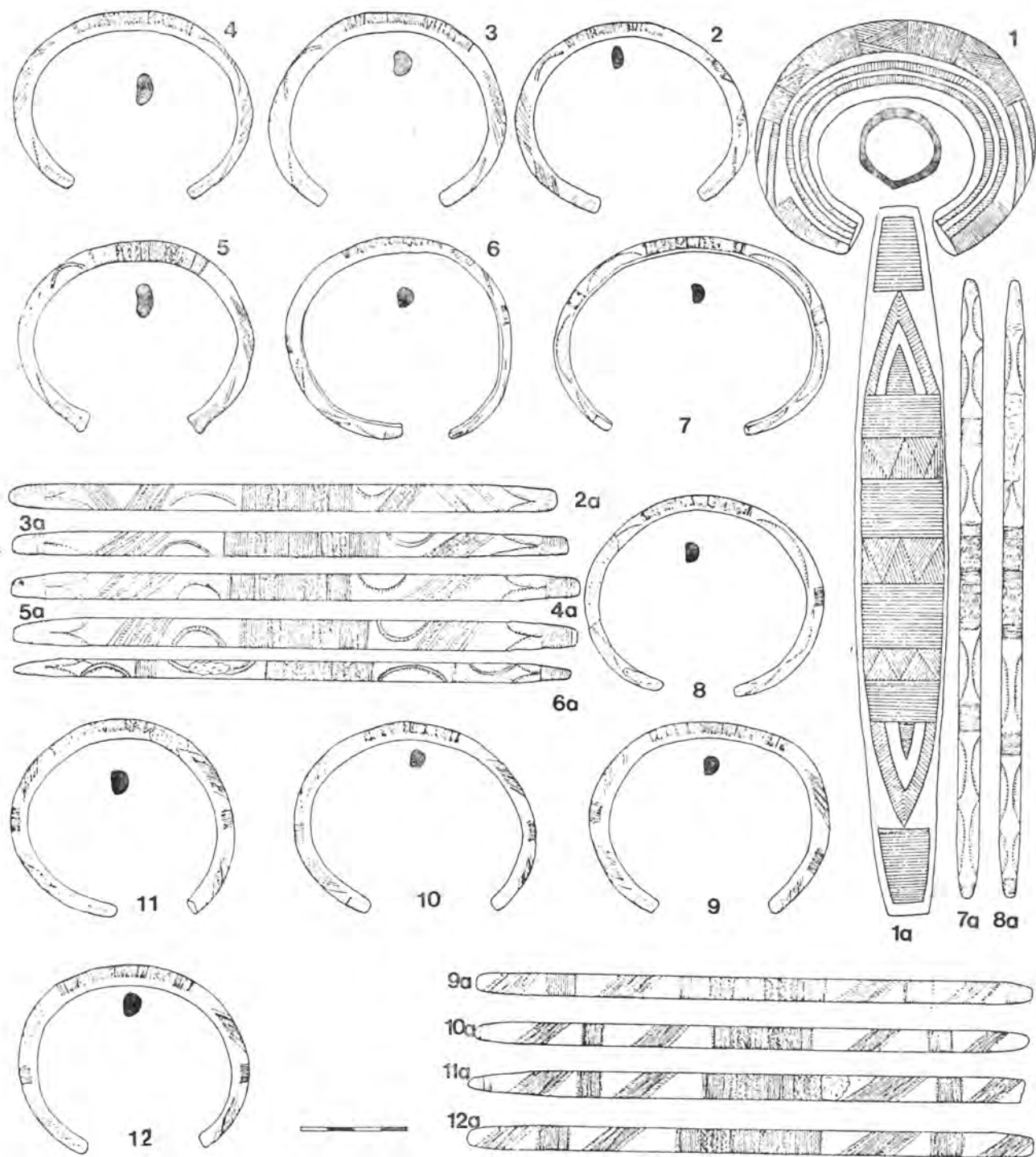
57. Гривна отвореног типа, полукружног пресека, са благо суженим крајевима. Богато је украшена урезаним геометријским орнаментом. Један крај је одломљен. На једном месту патина је оштећена приликом налаза.

Димензије: пречници $8,3 \times 7,8$ cm; тежина 62 g (Т. III, 11).

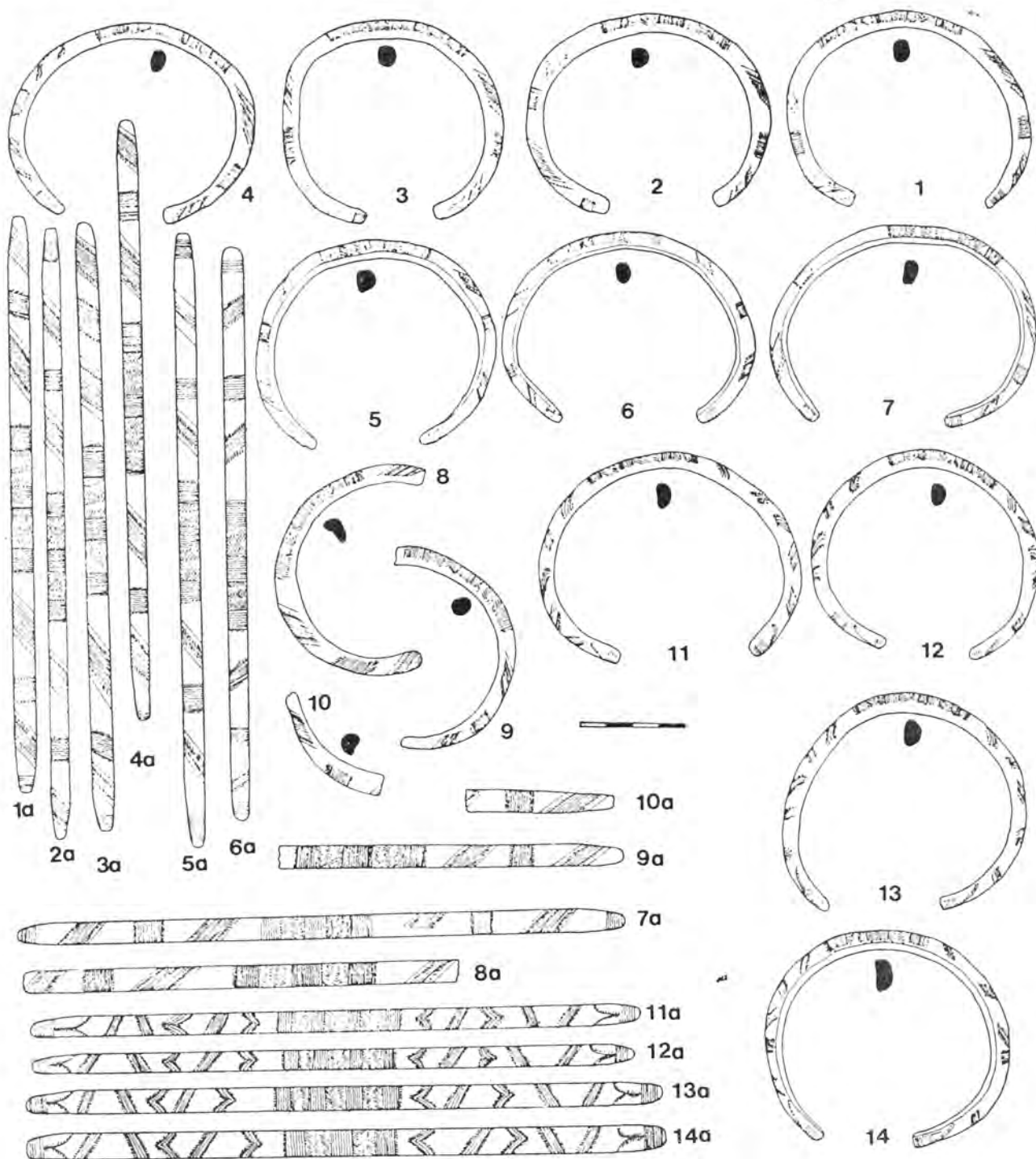
58. Гривна отвореног типа, полукружног пресека, са благо суженим крајевима. Богато је украшена урезаним геометријским орнаментом.

Димензије: пречници $8,6 \times 7,3$ cm; тежина 70 g (Т. III, 12).

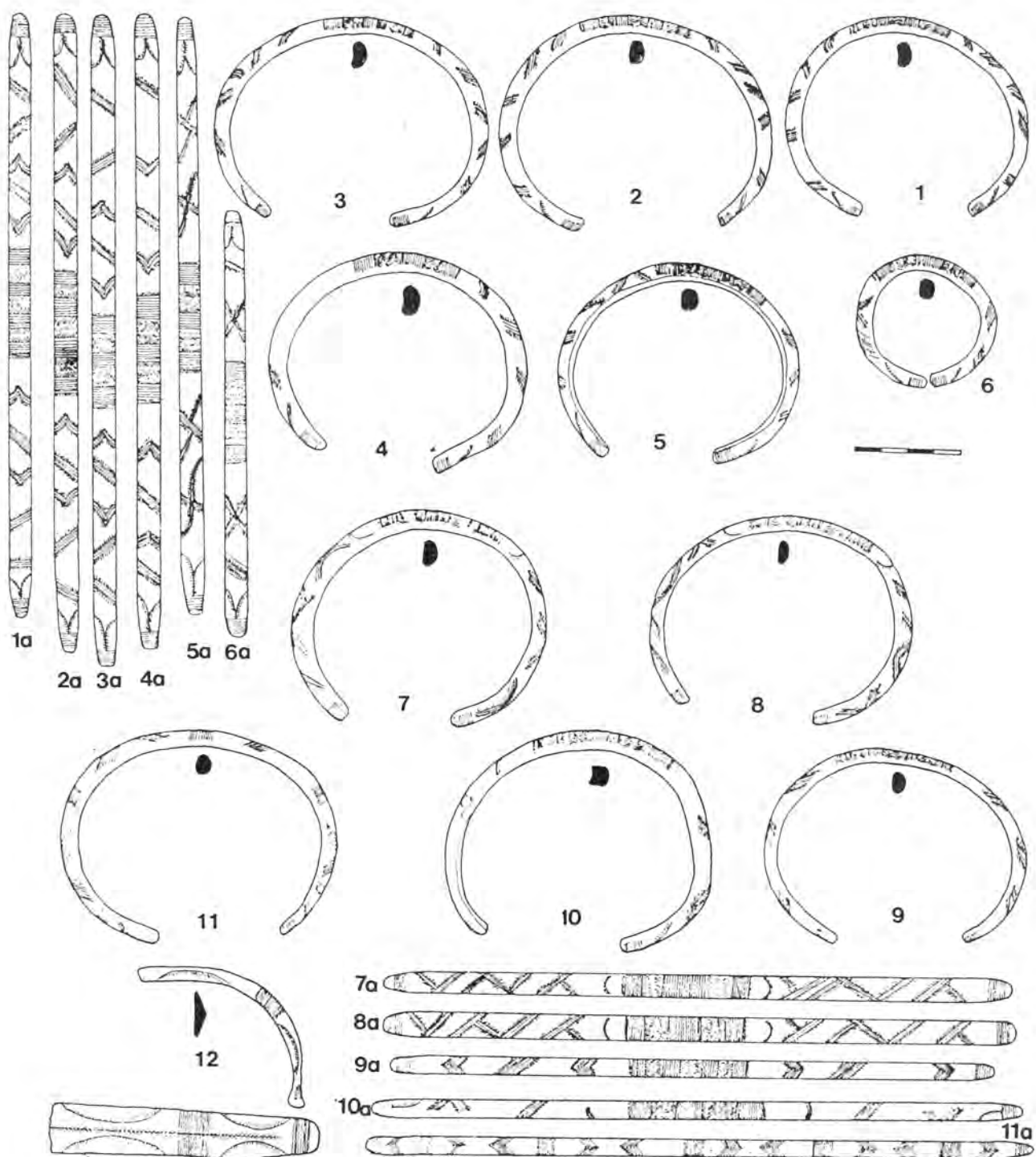
59. Гривна отвореног типа, полукружног пресека, са благо суженим крајевима. Богато је украшена урезаним геометријским орнаментом.

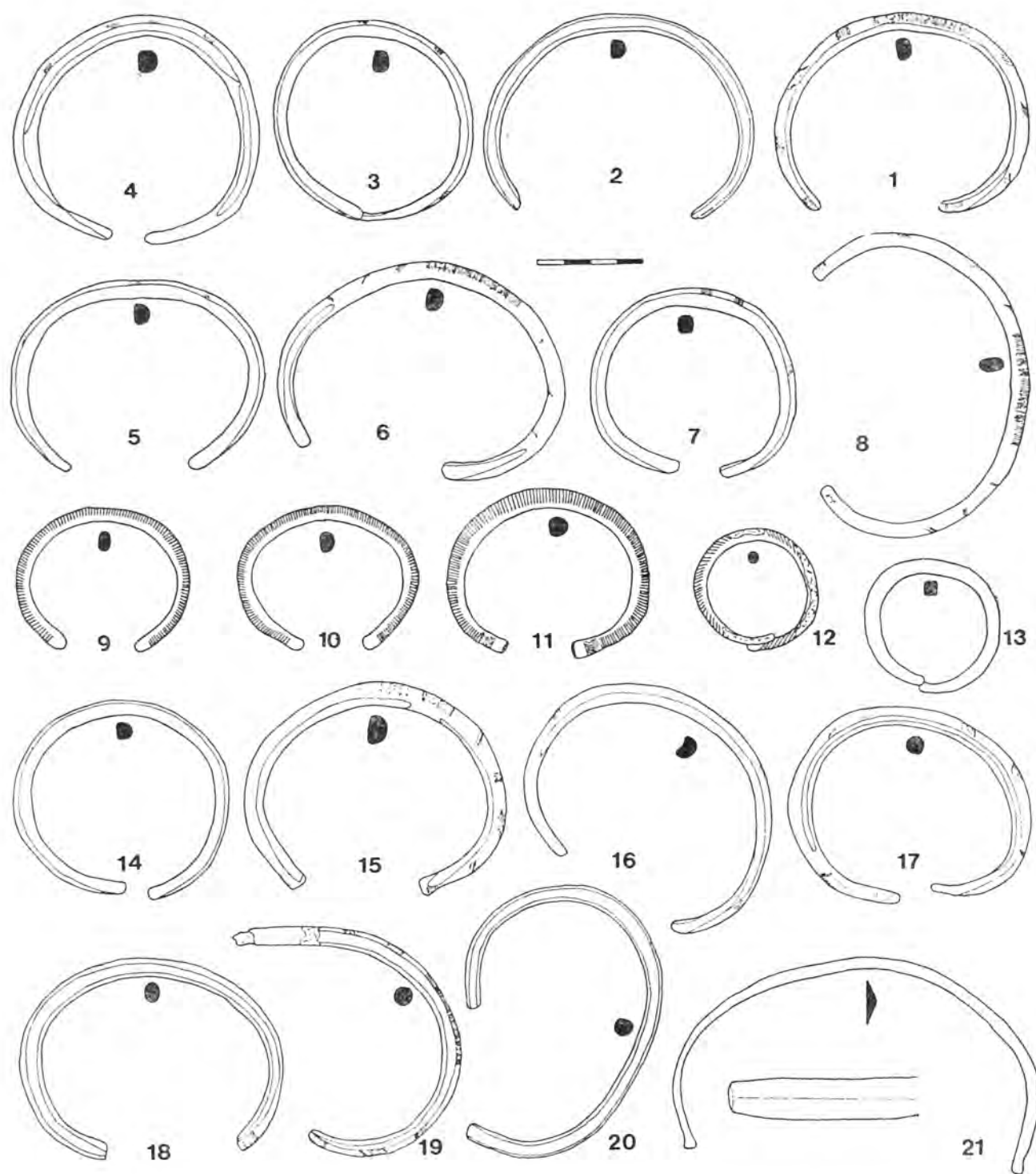
Т. III. — Остава из Клења, наруквице. — Pl. III. — Le dépôt de Klenje, des bracelets.

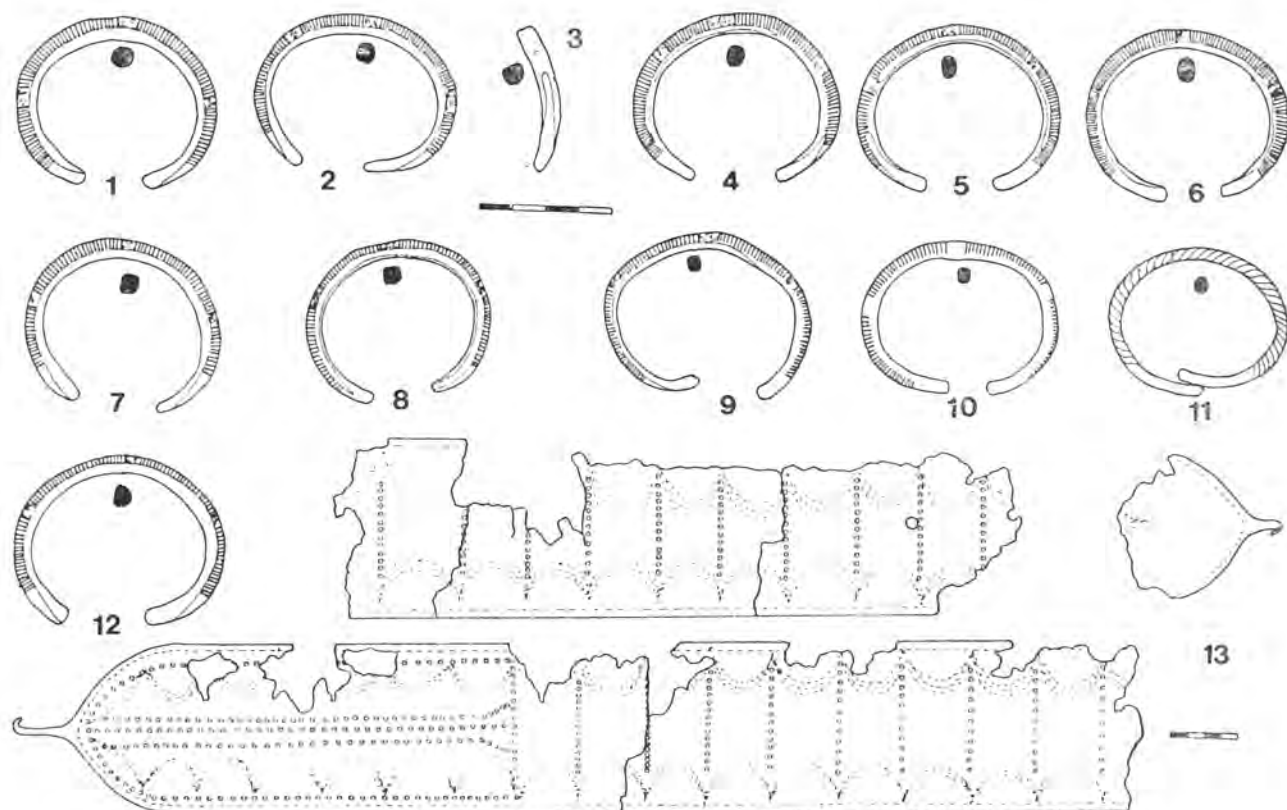
Т. IV. — Остава из Клења, наруквике, — Pl. IV. — Le dépôt de Klenje, des bracelets.

T. V. — Остава из Клења, наруквнице — Pl. V. — Le dépôt de Klenje, des bracelets.

V. VI. — Остава из Клења, нарукнице. — Pl. VI. — Le dépôt de Klenje, des bracelets.

T. VII. — Остава из Клења: 1—12. наруквнице; 13. појас. — Pl. VII. — Le dépôt de Klenje: 1—12. bracelets; 13. ceinture.

87. Гривна отвореног типа, елипсоидног пресека, са благо суженим крајевима, који се додирују. Видљиви су трагови урезане геометријске орнаментике. Бочне стране су заравњене ковањем.

Димензије: пречници $7,5 \times 7,5$ cm; тежина 58 g (T. VI, 3).

88. Гривна отвореног типа, кружног пресека, са благо суженим крајевима. Видљиви су трагови урезане геометријске орнаментике. Бочне стране су заравњене ковањем.

Димензије: пречници $9,2 \times 8,6$ cm; тежина 90 g (T. VI, 4).

89. Гривна отвореног типа, полукружног пресека, са благо суженим и спљоштеним крајевима. На патини су видљиви трагови урезане геометријске орнаментике.

Димензије: пречници $9,6 \times 7,5$ cm; тежина 60 g (T. VI, 5).

90. Гривна отвореног типа, полукружног пресека, са благо суженим и спљоштеним крајевима. Урезана геометријска орнаментика је већим делом изгубљена.

Димензије: пречници $10,6 \times 7,8$ cm; тежина 70 g (T. VI, 6).

91. Гривна отвореног типа, кружног пресека, са благо суженим и спљоштеним крајевима. Видљиви су трагови урезане геометријске орнаментике. Бочне стране су заравњене ковањем.

Димензије: пречници $7,8 \times 7$ cm; тежина 50 g (T. VI, 7).

92. Гривна отвореног типа, елипсоидног пресека, са благо суженим крајевима. Видљиви су трагови урезане геометријске орнаментике.

Димензије: пречници $11,5 \times 8$ cm; тежина 60 g (T. VI, 8).

93. Гривна отвореног типа, полукружног пресека, са благо суженим и спљоштеним крајевима. Видљиви су трагови урезане геометријске орнаментике. Бочне стране су заравњене ковањем.

Димензије: пречници $8 \times 7,5$ cm; тежина 50 g (T. VI, 14).

94. Гривна отвореног типа, полукружног пресека, са благо профилисаним крајевима. Бочне стране су делимично заравњене ковањем. Видљиви су трагови урезане геометријске орнаментике.

Димензије: пречници $9,5 \times 8$ cm; тежина 110 g (T. VI, 15).

95. Гривна отвореног типа, бубрежастог пресека, са благо суженим и спљоштеним крајевима. Видљиви су трагови урезане геометријске орнаментике. Бочне стране су заравњене ковањем.

Димензије: пречници $9,9 \times 8$ cm; тежина 60 g (T. VI, 16).

96. Гривна отвореног типа, кружног пресека, са благо суженим крајевима. Видљиви су трагови урезане геометријске орнаментике. Бочне стране су делимично заравњене ковањем.

Димензије: пречници $9,2 \times 7,5$ cm; тежина 70 g (T. VI, 17).

97. Гривна отвореног типа, кружног пресека, са благо суженим крајевима. Видљиви су трагови урезане геометријске орнаментике. Бочне стране су заравњене ковањем. Један крај је делимично оштећен.

Димензије: пречници 10×8 cm; тежина 40 g (T. VI, 18).

98. Гривна отвореног типа, елипсоидног пресека, са благо суженим крајевима. Видљиви су трагови урезане геометријске орнаментике. Бочне стране су заравњене ковањем.

Димензије: пречници $9,7 \times 7,6$ cm; тежина 60 g (T. VI, 19).

99. Гривна отвореног типа, кружног пресека, са благо суженим и спљоштеним крајевима. Бочне стране су заравњене ковањем. Није орнаментисана.

Димензије: пречници $9 \times 7,3$ cm; тежина 60 g (T. VI, 20).

100. Гривна отвореног типа, троугаоног пресека, са благо суженим и профилисаним крајевима. Није орнаментисана. Крајеви гривне су јако развучени, тако да размак између њих износи 12 cm.

Димензије: пречници $13,6 \times 7,5$ cm; тежина 60 g (T. VI, 21).

101. Фрагмент краја гривне елипсоидног пресека. Видљиви су трагови урезане геометријске орнаментике. Фрагмент се налази у отвору келта бр. 9. за који је слојен корозијом. (T. I, 9).

102. Фрагмент краја гривне полукружног пресека. Крај је благо сужен и спљоштен ковањем. Прекривен је дивљом светлосзеленом патином. Орнаментика није очувана.

Димензије: очувана дужина 4,3 cm; дебљина 6 mm; тежина 10 g (T. VII, 3).

103. Гривна отвореног типа, кружног пресека и равно засечених крајева. Крајеви су украшени косо урезаним цртицама које чине мотив рибе кости. Остала површина је орнаментисана попречним жљебовима:

Димензије: пречници $7,8 \times 6,5$ cm; тежина 60 g (T. VI, 11).

104. Гривна отвореног типа и елипсоидног пресека. Спољна страна је орнаментисана попречним жљебовима.

Димензије: пречници $6,7 \times 5,6$ cm; тежина 40 g (T. VI, 10).

105. Гривна отвореног типа и елипсоидног пресека. Спољна страна је орнаментисана попречним жљебовима.

Димензије: пречници $6,5 \times 5,4$ cm; тежина 35 g (T. VI, 9).

106. Бронзана гривна са пребаченим крајевима, кружног пресека. Орнаментисана је попречним жљебовима. Прекривена је дебелим слојем патине која се круни.

Димензије: пречници $4,7 \times 4,6$ cm; тежина 20 g (T. VI, 12).

107. Гривна отвореног типа, елипсоидног пресека, са благо суженим крајевима. Бочне стране су заравњене ковањем. Орнаментисана је попречним жљебовима и мотивом рибе кости.

Димензије: пречници $6,1 \times 5,2$ cm; тежина 30 g (T. VII, 6).

108. Гривна отвореног типа, елипсоидног пресека, са благо суженим крајевима. Бочне стране су заравњене ковањем. Орнаментисана је попречним жљебовима и урезаним мотивом рибе кости.

Димензије: пречници $6,2 \times 5,1$ cm; тежина 30 g (T. VII, 5).

109. Гривна отвореног типа, елипсоидног пресека, са благо суженим крајевима. Бочне стране су

заравњене ковањем. Орнаментисана је попречним жљебовима и урезаним мотивом рибе кости.

Димензије: пречници $6,1 \times 5,2$ cm; тежина 30 g (T. VII, 4).

110. Гривна отвореног типа, елипсоидног пресека, са благо суженим крајевима. Бочне стране су заравњене ковањем. Орнаментисана је попречним жљебовима и мотивом рибе кости.

Димензије: пречници $6,1 \times 4,8$ cm; тежина 30 g (T. VII, 2).

111. Гривна отвореног типа, елипсоидног пресека, са благо суженим крајевима. Бочне стране су заравњене ковањем. Орнаментисана је попречним жљебовима и мотивом рибе кости.

Димензије: пречници $6 \times 5,2$ cm; тежина 30 g (T. VII, 1).

112. Бронзана гривна, елипсоидног пресека, са благо суженим крајевима. Бочне стране су заравњене ковањем. Орнаментисана је попречним жљебовима и мотивом рибе кости.

Димензије: пречници $5,9 \times 5$ cm; тежина 20 g (T. VII, 7).

113. Бронзана гривна отвореног типа, елипсоидног пресека, са благо суженим крајевима. Бочне стране су заравњене ковањем. Орнаментисана је попречним жљебовима и мотивом рибе кости.

Димензије: пречници $6,3 \times 5,2$ cm; тежине 25 g (T. VII, 12).

114. Гривна отвореног типа, елипсоидног пресека, са благо суженим крајевима. Бочне стране су заравњене ковањем. Орнаментисана је попречним жљебовима и геометријским орнаментом.

Димензије: пречници $5,6 \times 4,8$ cm; тежина 20 g (T. VII, 8).

115. Гривна отвореног типа, елипсоидног пресека, са благо суженим крајевима. Орнаментисана је попречним жљебовима. Благо је деформисана.

Димензије: пречници $6,1 \times 5,2$ cm; тежина 15 g (T. VII, 9).

116. Гривна отвореног типа, елипсоидног пресека, са благо суженим крајевима. Орнаментисана је попречним жљебовима.

Димензије: пречници $5,9 \times 4,5$ cm; тежина 20 g (T. VII, 10).

117. Гривна са пребаченим крајевима, кружног пресека. Украшена је тордирањем. Поломљена је на два дела приликом налаза.

Димензије: пречници $5,4 \times 4,5$ cm; тежина 10 g (T. VII, 11).

118. Гривна квадратног пресека, са крајевима који се додирују. Није орнаментисана.

Димензије: пречници $5,1 \times 4,8$ cm; тежина 20 g (T. VII, 13).

119. Фрагмент тордираног торквеса који је на крају спирално увијен.

Димензије: очувана дужина 9,5 cm; тежина 15 g (T. II, 21).

120. Игла кружног пресека, са биконичном главом. Глава игле је на прелазу конуса украшена кратким вертикалним зарезима.

Димензије: дужина 9,3 cm; дебљина 2,5 mm, тежина 5 g (T. II, 22).

121. Глава топузасте игле. Орнаментисана је плитко урезаним спирално увијеним тракама које су испуњене цртицама.

Димензије: очувана дужина 5,3 cm; дебљина 5 mm; тежина 10 g (T. II, 23).

122. Наочараста привесак од жнице кружног пресека. Дискови су исте величине, пречника по 5 cm и имају по девет навоја. Дискови су спојени високом лучном петљом.

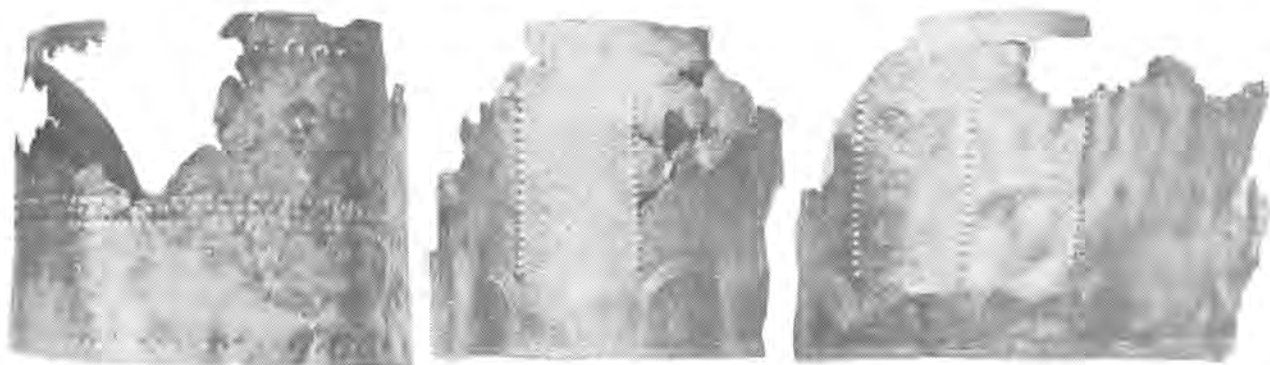
Димензије: дужина 10 cm; висина 6 cm; дебљина жице 2—4 mm; тежина 80 g (Т. II, 24).

123. Звонолики привесак са фиксираном алком на горњем делу. Испод алке је украшен са пет хоризонталних зареза, а при дну са три урезане хоризонталне паралелне линије.

Димензије: висина 9 cm; пречник доњег дела 2,3 cm; тежине 20 g (Т. II, 25).

124. Појас од танког бронзаног лима. Био је савијен у ролну пречника сса 10 cm. Налазач га је разматрао и том приликом поломио у шест већих и девет мањих фрагмената. Појас је у облику траке.

Већина остава са територије наше земље је откривена случајно. Том приликом није обраћана пажња на, најчешће фрагментоване керамичке посуде, већ је налазач узимао само металне предмете. Суд у коме је била смештена остава из Клења је сачуван и припада типу хронолошки мање осетљивих облика. Типолошки блиска нашој била би посуда у којој је смештена остава из Клоштар-Иванића, датована у На А2, по Рајнекеу, односно у фазу III по К. Вински-Га-

Сл. 5. — Остава из Клења, појас. — Fig. 5 — Le dépôt de Klenje, ceinture.

Оба краја се полукружно завршавају и прелазе у копчу са повијеним врхом. На траци су очуване две рупице за прикопчавање. Богато је украшен урезаном и искућаном геометријском орнаментиком. Орнамент у предњем делу појаса, чија је дужина 35 cm, чини једна урезана непрекидана линија која прати ивицу. Паралелно са њом са унутрашње стране налази се низ искућаних тачкица, на који се надовезује низ од по седам лукова изведених урезивањем четвороструке непрекидане линије. У средишњем делу се налази троструки хоризонталан низ искућаних тачкица, који се завршава вертикалним низом. Остали део појаса је украшен урезаном непрекиданом ивичном линијом и низом урезаних лукова. Места где се спајају лукови повезана су вертикалним низовима искућаних тачкица. Због мале дебљине лима појас је веома оштећен и делимично прекривен дивљом патином.

Димензије: дужина 115 cm; ширина 10,8 cm; тежина 220 g (Т. VII, 13; сл. 5).

125. Бронзани чеп из ливачког калупа, технолошки вишак настао приликом ливења. Тај део је након вађења изливеног предмета из калупа одсецан.

Тежина 40 g (Т. II, 26).

126. Бронзани чеп из ливачког калупа исти као и претходни.

Тежина 40 g.

127. Комад аморфног бронзаног лива.

Тежина 845 g (Т. II, 27).

128. Комад аморфног бронзаног лива.

Тежина 90 g.

129. Комад аморфног бронзаног лива.

Тежина 50 g.

130. Комад аморфног бронзаног лива.

Тежина 10 g.

спарини.² Остава Valea lui Mihai I из Трансилваније из фазе На А1 налазила се у дубокој здели сличног облика³. По облику и фактури нашој здели је врло блиска и урна из гроба 306 са Карабурме⁴. Датована је у II фазу некрополе са Карабурме, односно Br C—D. Ј. Тодоровић претпоставља да она „излази из културног комплекса бронзаног доба и вероватно је нешто млађа“⁵. Посуде овог типа нађене су и на Калакачи и датоване су у На В2—3.⁶ Овај облик посуде не пружа довољно података за одређивање времена када је остава закопана у земљу.

Длета су чест инвентар остава прелазног периода. Нашем примерку слични су донекле налази из остава Брестовик I и II,⁷ Јаково—Економија „Сава“⁸ и Велико Набрђе,⁹ које су датоване у период Br D — На А1.

² Ksenija Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973, T. 96. sl. 1.

³ M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele de bronzuri din Romania*, București 1977, Pl. 275. 8.

⁴ Ј. Тодоровић, *Праисторијска Карабурма II*, Београд 1977, стр. 114.

⁵ Ibid., 130.

⁶ П. Медовић, *Насеља старијег гвозденог доба у Југословенском Подунављу*, Београд 1978, 43.

⁷ *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini*, Fontes I, Beograd 1975, T. VII, 1; T. VIII, 7. У даљем тексту Оставе.

⁸ Ibid., T. XXVII, 13.

⁹ K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama*, T. 46, 10.

Келтови су заступљени са седам целих примерака и три фрагмента.

Келту под бројем 3 слични су примерци из Бродске Вароши¹⁰ и Бизовца,¹¹ датовани у Br D — Ha A1, затим два келта из Банатских Карловаца из Ha A2¹² и један из Гаја из Br D — Ha A1.¹³

Келтови под бројем 4 и 5 су међусобом слични по облику и орнаментици. Аналогне примерке срећемо у оставама Gusterița II из Трансилваније, датована у Ha A1,¹⁴ Банатски Карловци која припада Ha A2,¹⁵ као и у Уровици из Ha A1.¹⁶

Келтови под бројем 6 и 7 трансилванског су типа и нису чести у нашим областима. Имамо их у оставама Gusterița II¹⁷ и Șpálnasa II¹⁸ из Трансилваније које припадају Ha A1 периоду. На територији наше земље келтове овог облика срећемо у оставама из Војилова датованој у Ha A2,¹⁹ Банатских Карловаца из истог периода,²⁰ и Алуна, из нешто каснијег времена.²¹ Остатак из Уровице садржи највећи број келтова овог типа код нас.²² Датовање се у Ha A1.²³

Келт под бројем 8 је занимљив по својој орнаментици. Најсличнији би му били келтови из остава Сисак²⁴ и Бизовац²⁵ који су датовани у Br D — Ha A1.

Келт под бројем 9 је аналоган примерцима из остава Банатски Карловци,²⁶ Мали Жам²⁷ и Рудник²⁸ који припадају периоду Ha A2, као и примерку из Тополнице, датованом у Br D — Ha A1.²⁹

Келтови са пластичним »V« орнаментом испод обода су чест инвентар остава прелазног периода, но остава из Клења садржи само два таква фрагмента. Аналогне за њих имамо у Брестовику II, датованом у Br D — Ha A1,³⁰ Привиној Глави из Ha A1,³¹ Месићу³² и Јакову,³³ Трлићу,³⁴ Новој Бингули,³⁵ Пољанцима³⁶ итд., махом такође из Ha A1.

Српови су чест инвентар остава прелазног периода. Међутим, за сада није направљен поуздан типолошко-хронолошки распоред, где би се приказао развој овог оруђа кроз поједине фазе.³⁷ У остави из Клења су подједнако заступљени српови и са дугметом са језичком. Имамо 3 потпуно очувана, 4 примерка којима је одломљен врх и 3 фрагмента. Српове са дугметом имамо у оставама Брестовик I,³⁸ Брестовик III,³⁹ Мали Жам,⁴⁰ Оток—Привлака⁴¹ и Горња Врба,⁴² који су датовани у Br D — Ha A1. Истом хронолошком периоду припадају и српови из румунских остава Batarici,⁴³ Aiud.⁴⁴ Gusterița II,⁴⁵ Șpálnasa II⁴⁶ и Uioara de Sus.⁴⁷ Српови са језичком су далеко чешћи инвентар бронзаноопских остава⁴⁸ и датовани су у исти хронолошки период. Сасвим је извесно да је овај облик алатке морао имати свој еволутивни развој, од једноставних форми са врло благим луком (Каталонски број 13; T. I, 13), до потпуно развијене форме потковичастог облика (Каталонски број 19, T. II, 3). Код српова са језичком сечиво са дршком заклапа угао до 90°, док је код српова са дугметом (трном) тај угао редовно већи. Овај податак је врло битан у односу

¹⁰ Ibid., T. 61, 9.

¹¹ Ibid., T. 37, 10.

¹² Ostave, T. LXXVI, 6; T. LXXVII, 1.

¹³ Ibid., T. LII сл. 4. Cf. M. Garašanin, *Ostave perioda polja sa urnama u jugoistočnoj Panoniji i severnoj Srbiji*, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Sarajevo 1983, 688 sqq.

¹⁴ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, Pl. 148, 9.

¹⁵ Ostave, T. LXXVII, 9.

¹⁶ Д. Срејовић, *Три праисторијске оставе из Источне Србије*, *Старинар н. с. XI*, Београд 1961, 56, 14.

¹⁷ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, Pl. 148, 9.

¹⁸ Ibid., Pl. 193, 10.

¹⁹ Ostave, T. LXX, 1. Cf. M. Garašanin, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, 692 sqq.

²⁰ Ibid., T. LXXVII, 5.

²¹ Д. Срејовић, *op. cit.*, 49, сл. 2а.

²² Ibid., 56, 14.

²³ Ibid., 55. M. Garašanin, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, 691 sq.

²⁴ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, T. 74C, 2.

²⁵ Ibid., T. 36, 10.

²⁶ Ostave, T. LXXVI, 5, 6; T. LXXVII, 1, 3, 9.

²⁷ Ibid., T. LVIII, 4.

²⁸ Ibid., T. LVIII, 1.

²⁹ Ibid., T. LXXIV, 2. Cf. M. Garašanin, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, 688.

³⁰ Ostave, T. IX, 2.

³¹ Ibid., T. LXIII, 1.

³² Ibid., T. LXI, 3—4.

³³ Ibid., T. XXVIII, 4.

³⁴ Ibid., T. XXV, 12—13.

³⁵ Ibid., T. XXIII, 9.

³⁶ M. Bulat, *Kasnobrončanodobni depo iz Poljanaca na Savi*, *Osječki zbornik XIV—XV*, Osijek 1975, 1—57; T. IV, 5—6.

³⁷ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, 54.

³⁸ Ostave, T. VII, 14.

³⁹ Ibid., T. XIV, 5.

⁴⁰ Ibid., T. LIX, 1.

⁴¹ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, T. 29, 14.

⁴² F. Holste, *Hortfunde Südosteuropas*, Marburg/Lahn 1951, T. 16, 30.

⁴³ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, Pl. 25, 1—11.

⁴⁴ Ibid., Pl. 104, 1—11; Pl. 103, 5—10.

⁴⁵ Ibid., Pl. 150, 8—10.

⁴⁶ Ibid., Pl. 196, 6—13; Pl. 197, 2—5, 8.

⁴⁷ Ibid., Pl. 223, 1—10.

⁴⁸ У Србији, Јаково „Економија Сава“, Нова Бингула, Мали Жам, Месић, Шимановици (Ostave, T. XXVII, 5; XXXII, 1; LIX, 2; LX, 2; XLII, 10), у северној Хрватској Оток Привлака и Бродски Варош (K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, T. 29, 1—20; 63—65), и у Румунији, Aiud, Gusterița и Uioara de Sus (M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, Pl. 105, 1—11; 151—153; 224—226).

на друге детаље, те смо мишљења да су српови са дугметом старији облик, настао у касном бронзаном добу, који је наставио да живи паралелно са другим облицима током целог халштата.

Остава из Клења садржи 11 целих и 9 фрагментованих тестерица, од којих су 4 фрагмента савијена и стављена у отвор келта број 9 од тога су 14 пљоснатих и 6 троугаоног пресека. Током свог развоја нису претрпеле битније промене, те не пружају податке за прецизније датовање. Треба напоменути да ова врста оруђа недостаје у фази I и III културе поља са урнима северне Хрватске,⁴⁹ где се јавља само у периоду Br D — Ha A1. Из тог периода имамо оставе Оток—Привлака,⁵⁰ Велико Набрђе,⁵¹ Горња Врба,⁵² Бродски Варош⁵³ и Подруте,⁵⁴ са већим бројем ових алатки. Остале из Србије и Војводине, које садрже и тестерице, датоване су од Br D до Ha A2. То су оставе Брестовик I,⁵⁵ Брестовик III,⁵⁶ Винча,⁵⁷ Гај,⁵⁸ Привина Глава,⁵⁹ Шимановић⁶⁰ и Рудник.⁶¹ На територији Румуније тестерице су знатно мање заступљене у оставама, тако да их имамо само у Moldova Veche I⁶² и Cincu,⁶³ које су датоване у Ha A1.

У групу оруђа спадају и 3 фрагмента сечива једносеклних ножева. По пресеку и шпичасто завршеном врху, нашим примерцима највише одговарају ножеви из остава Бродски Варош⁶⁴ и Марина,⁶⁵ које су датоване у Br D — Ha A1, као и случајни налаз из Ритопека.⁶⁶

Једини примерак оружја у остави из Клења је мала стрелица ромбичног пресека. Ова врста оружја је иначе ретка у бронзано-допским оставама. Ниједан од случајних налаза са обале Дунава код Земуна,⁶⁷ који припадају бронзаном добу, не може се везати за наш примерак. Аналогiju имамо само у остави Moldova Veche I⁶⁸ из Румуније, која је датована у Ha A1.

Највећи део оставе из Клења чини накит. Од 129 бронзаних предмета имамо 72 гривне, 2 игле, 2 привеска, један појас и један фрагмент торквеса.

54 гривне припадају типу Брестовик—Винча. Од тога су 34 целе и 5 фрагмената са очуваном орнаментиком, 14 целих са орнаментиком делимично очуваном и један фрагмент са орнаментиком уништеном корозијом.

Симетрично распоређена орнаментика код ових гривни састоји се од система попречних, косих и лучних урезаних линија и цртица. Централни и мотиви на самим крајевима су потпуно исти код свих примерака овог типа (Каталожки број 48—82). Централни мотив се састоји од три или четири снопа попречно урезаних линија. Простор између снопова је испуњен урезаним цртицама са мотивом јелове границе. Крајеви гривни су украшени снопом попречних линија. Простор између централног и крајњих мотива је испуњен са неколико система урезаних орнамената.

Овај простор је код 14 гривни (Каталожки број 55—68) орнаментисан системом који се састоји од два снопа паралелних косих линија, који су наглашени кратким косим цртицама.

Код 7 гривни (Каталожки број 69—75) овај систем се састоји од једноструког »V« мотива, који се надовезује на сноп попречних линија на крају гривне. Спољне стране мотива су наглашене кратким косим цртицама. Остали простор је са три коса, наизменично постављена снопа линија подељен на три метопа. Крајње метопа су празне, док се у преосталим налази вишеструки »V« мотив. Спољне стране свих мотива су наглашене косим цртицама.

Орнаментика гривне број 76 је врло слична претходној варијанти. Разликују се у томе што ова уместо три има два снопа косих линија и обе метопа су испуњене вишеструким »V« мотивом.

Код гривне број 48 овај систем се састоји од једноструког »V« мотива који се надовезује на сноп на крају гривне. Спољне стране мотива су наглашене кратким косим цртицама. Преостали простор је испуњен са два наизменично постављена снопа косих линија. Уз средишњи мотив изведена је лучна линија, која је са спољне стране наглашена косим зарезима.

— Орнаментика гривни број 49 и 50 је врло слична претходној варијанти. Уместо два, има један сноп косих линија и лучна линија је двострука.

— Код гривни број 51 и 52 систем орнаментика чини једноструки »V« мотив који се надовезује на сноп, на крају гривне. Преостали простор је испуњен са по две двоструке лучне линије,

⁴⁹ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, 94.

⁵⁰ Ibid., T. 29, 16—17.

⁵¹ Ibid., T. 46, 23—24.

⁵² Ibid., T. 50, 23.

⁵³ Ibid., T. 54, 22—30.

⁵⁴ Ibid., T. 81, B. 20.

⁵⁵ *Ostave*, T. VII, 2—3.

⁵⁶ Ibid., T. XIII, 5—8.

⁵⁷ Ibid., T. XIX, 6—17.

⁵⁸ Ibid., T. LI, 11—12.

⁵⁹ Ibid., T. LXIV, 8, 14, 16.

⁶⁰ Ibid., T. XLIII, 12, 15—17.

⁶¹ Ibid., T. LXXIX, 11—12.

⁶² M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, Pl. 164, 15—34.

⁶³ Ibid., Pl. 130, 4.

⁶⁴ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, T. 56, 25, 29.

⁶⁵ Ibid., Pl. 82, 4.

⁶⁶ J. Тодоровић, *Каталог праисторијских металних предмета*, Београд 1971, T. XXVII, 7.

⁶⁷ Ibid., T. XXIV, 5—8; T. XXV, 1—6.

⁶⁸ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, Pl. 165, 4.

наглашене са страна косим цртицама и раздвојене снопом попречних линија.

— Код гривни број 53 и 54 простор између централног и мотива на крајевима је подељен снопом попречних линија на два дела. Крајње метопису испуњене са по два пара лучних линија, које се додирују теменима. Лукови су са унутрашње стране наглашени косим цртицама. Метоп уз средишњи део је испуњена једним паром оваквих линија.

— Код гривне број 77 систем орнамента чини једноструки »V« мотив који се надовезује на сноп попречних линија, које се налазе на крајевима. Остали простор је испуњен са по два косо постављена крста, чији вертикални део чине две, а хоризонтални три урезане линије, наглашене косим цртицама.

— Гривна број 78 такође има једноструки »V« мотив који се надовезује на сноп попречних линија које се налазе на крајевима. Остали простор је испуњен снопом косих линија и троструким »X« мотивом. Сви мотиви су наглашени цртицама.

— Код гривни 79 и 80 овај систем чини трострука непрекидана цик-цак линија, која је са страна наглашена косим цртицама. Уз централни мотив налази се по једна попречна лучна линија, наглашена са спољне стране косим цртицама.

— Код гривне број 81 међупростор је подељен снопом косих линија на две метопису, које су испуњене вишеструким »V« мотивом. Сви мотиви су наглашени косим цртицама.

— Код гривне број 82, на сноп попречних линија на крају гривне, надовезује се подужна линија, са унутрашње стране наглашена косим цртицама. Остали простор је испуњен са три снопа косих, наизменично постављених линија. Уз средишњи мотив налази се двострука попречна лучна линија наглашена са унутрашње стране косим цртицама.

Гривна број 83 је орнаментисана на тај начин што је цела површина са седам снопова попречних линија подељена на шест метописа. Крајње метопису испуњене вишеструким »V« мотивом, док су остале испуњене са по два иста таква мотива, окренута врховима један ка другом.

Фрагмент гривне број 84 је орнаментисан тако што се на крају налази сноп попречних линија. Затим долази пар подужних лучних линија, окренутих теменима једна ка другој. Са унутрашње стране су наглашене косим цртицама. Између њих се налази уздужно постављен мотив јелове гранчице. Затим долази сноп попречних урезаних линија, који је са страна наглашен косим цртицама. Иза њега се понавља мотив лучних линија.

Поред уочених разлика у самим мотивима и њиховом распореду, гривне су ипак јединствено орнаментисане. Два основна принципа којих се мајстор држао су строга симетрија и страх од празног простора (*horror vacui*). Само урезивање орнамената је извршено врло квалитетно и прецизно, тако да је за његово извођење било потребно релативно пуно времена. Понављање одређених мотива и њихово строго одређено место на самој гривни, дају нам за право да се упитамо, да ли се овде ради о случајном ребању декоративних украса, или они имају неко сасвим одређено значење.

Гривне типа Брестовик су чест инвентар бронзанодропских остава у Подунављу. Најзаступљеније су у оставама Брестовик III и IV,⁶⁹ Винча,⁷⁰ Каменово⁷¹ и Касидол,⁷² које су датоване у Br D — Na A.

Попречно жљебљене гривне имају аналогије у примерцима из Брестовика I,⁷³ који су датовани у Br D — Na A1, затим гривне пронађене у једном гробу у Сусеку,⁷⁴ који је датован у Br D. Ова врста накита је доста чест инвентар у оставама Румуније,⁷⁵ које припадају периоду Br D — Na A1.

Тордирана гривна (Каталожки број 117) има аналогије у оставама Пољанци I⁷⁶ и Бродски Варош,⁷⁷ које су датоване у Na A.

Масивна гривна (Каталожки број 47) је очигледно имала неку посебну функцију и не представља обичан, свакодневни накит. Сличне примерке имамо у оставама Бизовац,⁷⁸ Gusterița II⁷⁹ и Uioara de Sus,⁸⁰ које су датоване у Na A1.

Фрагмент тордираног торквеса припада типу накита који је чест у оставама прелазног периода. Овакве примерке имамо у оставама из Гаја,⁸¹ и Месића,⁸² датованим у Na A1, као и у оставама из северне Хрватске: Оток—Привла-

⁶⁹ *Ostave*, T. IX, 3—4; T. X—XII; T. XIV.

⁷⁰ *Ibid.*, T. XVIII, 3—8; T. XIX, 1—5; T. XX—XXI.

⁷¹ *Ibid.*, T. LXVIII—LXIX.

⁷² Остача се налази у Народном музеју у Пожаревцу, инвентарисана је у књигу примљених предмета праисторијске збирке под бројем 190—218.

⁷³ *Ostave*, T. VII, 11.

⁷⁴ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, T. 1, 13—14.

⁷⁵ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, Batarci (Pl. 26, 7—10), Ciocaia (Pl. 33, 5—6), Ciresoiaia (Pl. 34, 3, 7, 10), Uriu (Pl. 69, 12—15, 18—20), Uioara de Sus (Pl. 260, 17—29).

⁷⁶ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, T. 49, 6—7.

⁷⁷ *Ibid.*, T. 59, 17, 33.

⁷⁸ *Ibid.*, T. 35, 12.

⁷⁹ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, Pl. 157, 5.

⁸⁰ *Ibid.*, 262, 4—5.

⁸¹ *Ostave*, T. LI, 1—7.

⁸² *Ibid.*, T. LXII, 13.

ка,⁸³ Бродски Варош⁸⁴ и Причац⁸⁵ из истог периода.

Наочарасте привесци се јављају током целог бронзаног и почетком гвозденог доба. Током времена нису претрпели неке битније промене те су хронолошки мање осетљиви. Приликом ископавања бронзанодропске некрополе у Мокрину,⁸⁶ у гробовима број 64, 145, 227, 229 и 261 *in situ* је нађен већи број оваквих привеска. Том приликом је закључено да су служили као украси за главу, који су били причвршћени за траку од коже или платна. Осим тога имамо их у оставама Месић,⁸⁷ датованој у На А1, Пољаници⁸⁸ и Бингула—Дивош,⁸⁹ које су определене у Вг D — На А1.

Аналогије за звонолики привесак имамо у оставама Привина Глава⁹⁰ и Дипса,⁹¹ обе из На А1, док су примерци привеска из Будишића⁹² и Рудоваца⁹³ типолошки млађи и припадају фази На С.

Игле са биконичном главом срећемо у оставама Нова Бингула из На А1⁹⁴ и Тополинца⁹⁵ која се датије у Вг D — На А1.⁹⁶ Нашем примерку је веома слична игла са непознатог локалитета која се налази у Народном музеју у Београду.⁹⁷

Игле са топузастом главом се често срећу у оставама прелазног периода. Нашем примерку су аналогне игле из остава Привина глава⁹⁸ и Брестовик или Винча,⁹⁹ датоване у На А1, као и игле из румунских остава Dipsa,¹⁰⁰ Gusterița II¹⁰¹ и Uioara de Sus¹⁰² из истог периода.

Свакако најинтересантнији налаз из наше оставе представља појас од бронзаног лима. Највероватније је био цео приликом закопавања оставе, али је касније оштећен. Овај налаз представља први цео примерак ове врсте на територији наше земље. У неким оставама нађени су фрагменти орнаментисаног бронзаног лима, ве-

роватно делови бронзаних појасева. Тако у остави Привина Глава,¹⁰³ имамо два фрагмента, која су по орнаментици врло слична нашем, али су знатно мањих димензија. Осим тога сличне фрагменте имамо у оставама Шимановци,¹⁰⁴ Оток — Привлака¹⁰⁵ и Бродски Варош,¹⁰⁶ које припадају На А1. Појасеви овог облика су знатно чешћи у румунским оставама, где су заступљени и са по неколико примерака. Осим у великој остави Uioara de Sus,¹⁰⁷ имамо их и у оставама Spalnaca II,¹⁰⁸ Pecica II,¹⁰⁹ Aiud,¹¹⁰ Vand,¹¹¹ Caransebes,¹¹² Dipsa¹¹³ и Gusterița II¹¹⁴, које су датоване у период На А1.

Аморфни комади сирове бронзе, као и бронзани „чепови“ из ливачког калупа, више нам говоре о карактеру саме оставе, него о времену њеног закопавања. Ова врста материјала нађена је у оставама Нова Бингула,¹¹⁵ датованој у На А1, затим Бизовац,¹¹⁶ Будишићина,¹¹⁷ Горња Врба,¹¹⁸ Јарак I,¹¹⁹ Подирковље,¹²⁰ Оток—Привлака,¹²¹ Причац¹²² и многим другим, које припадају фази II културе поља са урнама северне Хрватске, односно средњеевропском Вг D — На А1 периоду.

Од укупног броја предмета, остава из Клења садржи 98 целих и 31 фрагментован примерак. Од тога је 78 примерака накита, 44 оруђа, 1 примерак оружја и 6 комада бронзаног лива. Укупна тежина оставе је 8,191 kg.

Остава припада типу Брестовик—Винча, који М. Гарашанин опредељује у хоризонт II Панонско-Подунавске регије.¹²³ Овај хоризонт остава уско се везује за хоризонт Cincu-Suseni у Трансилванији и хоризонт II у северној Хрватској и датован је у период Вг D — На А1, што одговара времену између 1230 и 1100. године старе ере. Типолошким анализом видели смо да се ма-

⁸³ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, T. 28, 48.
⁸⁴ Ibid., T. 52, 50, 54.
⁸⁵ Ibid., T. 71., 33, 37.
⁸⁶ М. Гирић, *Мокрин I*, Београд 1971, 223.
⁸⁷ *Ostave*, T. LXII, 10.
⁸⁸ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, T. 49, 16.
⁸⁹ Ibid., T. 86, 23—25.
⁹⁰ *Ostave*, T. LXV, 6.
⁹¹ М. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, Pl. 140, 24.
⁹² Д. Гарашанин, *Каталог метала*, Београд MCMLIV, T. XVIII, 9.
⁹³ Ibid., T. XXVI, 8.
⁹⁴ *Ostave*, T. XXXV, 2.
⁹⁵ Ibid., T. LXXV, 2.
⁹⁶ Cf. M. Garašanin, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, 688.
⁹⁷ Д. Гарашанин, *op. cit.*, T. LXV, 11.
⁹⁸ *Ostave*, T. LXVII, 15.
⁹⁹ Д. Гарашанин, *op. cit.*, T. LXV, 15—19.
¹⁰⁰ М. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, Pl. 140, 11.
¹⁰¹ Ibid., Pl. 160, 12.
¹⁰² Ibid., Pl. 268, 36—41, 46—48.

¹⁰³ *Ostave*, T. LXV, 8—9.
¹⁰⁴ Ibid., T. XLVI—XLVII.
¹⁰⁵ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, T. 29, 21—22.
¹⁰⁶ Ibid., T. 57, 1—8.
¹⁰⁷ М. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, Pl. 255—257.
¹⁰⁸ Ibid., Pl. 202, 18—24; Pl. 203, 1—16; Pl. 204, 1—20.
¹⁰⁹ Ibid., Pl. 171—172.
¹¹⁰ Ibid., Pl. 108, 1—6.
¹¹¹ Ibid., Pl. 115, 13.
¹¹² Ibid., Pl. 126, 29—35.
¹¹³ Ibid., Pl. 140, 19.
¹¹⁴ Ibid., Pl. 158, 18—20; Pl. 159, 1—3.
¹¹⁵ *Ostave*, T. XXXIX, 19.
¹¹⁶ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, 178.
¹¹⁷ Ibid., 178.
¹¹⁸ Ibid., 180.
¹¹⁹ Ibid., 180.
¹²⁰ Ibid., 183.
¹²¹ Ibid., 182.
¹²² Ibid., 183.
¹²³ М. Garašanin, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Sarajevo 1983, 691—695.

теријал из Клења највише везује за трансилванске радионице.

Налаз једног килограма сирове бронзе у остави из Клења указује нам да се ради о ливачкој остави док 64 цела и недеформисана комада говоре да је реч о остави намењеној тржишту. Ако прихватимо компромисно решење да се ради о остави путујућег занатлије који је ишао и „продавао“ своје производе, истовремено сакупљајући оштећене и поломљене предмете, намеће нам се питање који је разлог скривања оставе. Ако претпоставимо да је разлог растерећење, демантовање нас велики број малих остава, као и оних које садрже искључиво целе предмете. Ако је непосредна опасност разлог скривања остава у земљу, морамо да се упитамо није ли власнику било лакше и сигурније да те предмете, када се ради о мањим оставама, бежећи носи са собом, него да их закопава у земљу. Мада знатно ређе, постоје и јако велике оставе из овог периода, које садрже на стотине предмета и већу количину сирове бронзе, које су опредељене као ливачке. То су на пример оставе Uioara de Sus и Spalnasa II у Трансилванији, које теже 1100—1200 kg, а код нас Бродски Варош, која садржи преко 800 предмета и 27,5 kg сирове бронзе. Реално је очекивати да се поред ливачких остава нађу и други остаци материјалне културе, првенствено радионице за добијање и прераду бронзе. Због велике тежине и гломазности мислимо да је искључена у овом случају варијанта о путујућим занатлијама. Са изузетком оставе из Јакова — „Економија Сави“, која је нађена у културном слоју На А1,¹²⁴ све остале су нађене на стерилном терену, без другог пратећег материјала. Пошто се бакар топи тек на 1083° C и у рудама га има 4—8%, морала би се код ливница наћи велика количина шљаке, делови топионичарских пећи, посуда и другог. Реконструкција терена и заштитна ископавања на неким локалитетима где су пронађене оставе, дала су негативне резултате по овом питању.¹²⁵

Због свега овога сматрамо да треба посветити више пажње културним разлозима. Вотивне оставе су до сада опредељиване по томе што садрже једну врсту материјала.¹²⁶ Сматрамо да то не мора да буде тачно и да оставе са различитим материјалом исто тако могу да буду вотивне. Да би се божанство умилостивило обично му се приносе најразноврснији дарови. Нису ли можда становници ове велике теритрије прино-

сили одређеним божанствима дарове, које ми данас налазимо као оставе? Као потврда овој хипотези имамо оставу из Алупа, где су предмети били нарочито распоређени у пукотини стене.¹²⁷ Слично је и са оставом из Уровице, где осим посебног распореда имамо и запечену земљу,¹²⁸ што може представљати траг ритуалног очишћења простора. Остатак из Малог Жама, која је опредељена као ливачка, налазила се у песку који је нарочито допремљен.¹²⁹ У Хомоту је до данас очувана у народном предању легенда о Сребрном цару који чува рудна богатства. М. Б. Милићевић је од чича Јанка Бурџа забележио ову причу.

„У Кучајни се, вели он, од памтивека копа руда... Копајући тако наиђу у земљи на некакви ствар која је изгледала као мртва, а сијала се као јарко сунце; глава је у те ствари била од самога сребра. Окнари навале да ту ствар извуку напоље, али им она проговори:

„Море људи! маните ме се; доста сам вам дао и сребра и злата; шта хоћете више од мене?“

Ово је био Сребрни Цар...“¹³⁰

О старости и пореклу ове легенде можемо само да нагађамо. Није ли можда Сребрни цар био врховно хтонско божанство рудних лежишта, оно божанство коме су људи касног бронзаног доба приносили дарове, и у земљу му враћали оно што му је и припадало? Ово божанство је, по истој легенди, владало Дунавом, Савом и свим другим рекама и речицама, стално претећи људима да ће их потопити ако га расрде и поремете његов мир у дубинама земље. Због тога сматрамо да су оставе овог периода могле представљати вотивне дарове једном оваквом божанству, при чему би величина оставе зависила од броја учесника у обреду и временског распона у ком се тај ритуал одвијао.

Очигледно да је питање карактера и функције остава касног бронзаног и раног гвозденог доба знатно сложеније, него што на први поглед изгледа. Налази нових остава и њихово стручно ископавање, које би дало податке о хоризонталној и вертикалној стратиграфији унутар саме оставе, као и другим условима налаза, доприне решавању овог проблема. Осим тога, посебну пажњу треба посветити етнолошкој грађи о рударству и металургији примитивних заједница. Само интердисциплинарно анализирање ове појаве може довести до њеног правилног тумачења.

10 јули 1986.

UDK: 903—05 (497.11) "6377"

¹²⁴ Ostave, 27.

¹²⁵ Ibid., 34, 43 и 81.

¹²⁶ М. Garašanin, *op. cit.*, 685.

¹²⁷ D. Srećević, *op. cit.*, 47.

¹²⁸ Ostave, 96.

¹²⁹ Ibid., 60.

¹³⁰ М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 1083.

DEPOT PREHISTORIQUE DES OBJETS EN BRONZE DU VILLAGE KLENJE
PRES DE GOLUBAC

DRAGAN JACANOVIC, Musée National, Požarevac

Le dépôt de Klenje a été découvert par hasard lors des travaux sur le canal au site »Krušar«. Il se trouvait à une profondeur d'environ 1 m. dans une couche stérile près de la rive du ruisseau. Le dépôt a été déposé dans un vase profond en céramique fait main. Le dépôt comporte 72 bracelets, 2 aiguilles, 2 breloques, 1 torquès, 1 ceinture, 10 celts, 10 serpes, 20 scies, 3 couteaux, 1 ciseau, 1 fléchette et 6 pièces de fonte au poids total de 1075 gr. Le poids total du dépôt est de 8191 gr. et il comporte 98 exemplaires entiers et 31 exemplaires fragmentés.

Le dépôt appartient au type Brestovik—Vinča, situé par M. Garašanin dans l'horizon II de la région Panoni—Danubienne. Cet horizon des dépôts se rattache à l'horizon Cincu-Suseni en Transylvanie et à l'horizon II en Croatie du nord. Il est daté de la période Br D — Ha A1 selon Reinecke, c'est à dire de la période 1230—1100 l'ère ancienne. Le matériel de Klenje se rattache typologiquement aux ateliers transilvaniens.

Le contenu hétérogène du dépôt, des exemplaires entiers ou en fragments, ainsi que la quantité con-

sidérable de bronze brut rendent plus difficile la question sur le caractère de celui-ci et les raisons qui l'ont fait cacher sous terre. Nous sommes d'avis qu'il faudrait ici accorder plus d'attention aux raisons de culte. La légende du Roi d'argent est toujours conservée dans la région de Homolje: le Roi garde les trésors des mines dans les entrailles de la terre et il règne des ruisseaux et de petites rivières. N'était-il pas alors la divinité suprême chthonique et les hommes de l'âge de bronze et de l'âge de fer ne lui ont-ils pas fait des dons en métal, enterrant une partie de ce qui lui appartenait, afin d'entrer dans ses grâces et d'en recevoir davantage? Dans ce cas-là l'importance du dépôt aurait été en fonction du nombre de participants au rite et de la durée des sacrifices dans le temps à un endroit donné.

Evidemment la question du caractère et des fonctions des dépôts à l'âge de bronze et à l'âge de fer est très complexe. Les découvertes de nouveaux dépôts, leur analyse et leur comparaison au matériel ethnologique sur les travaux miniers des communautés primitives contribueront à une bonne solution de ce problème.

Да ли је Прасијада Бутковско језеро и Дисорон Круша планина?

ВИКТОРИЈА СОКОЛОВСКА, Музеј Македоније, Скопље

Проучавање културно-историских прилика у античко доба зависи у великој мери од правилне интерпретације података из литерарних извора, у првом реду географских појмова. Тачно локализовање појединих топонима које помињу антички писци често пута сами по себи решавају извесне проблеме који су спорни у науци, а да се не мора прибегавати претпоставкама, које по некад доводе до погрешних закључака. Овом приликом желимо да се осврнемо на питање идентификовања језера Прасијаде и планине Дисорон на шта су нас навела новија открића, која могу допринети решавању овог проблема.

Код савремених научника који се баве истраживањем античке историје и географије Македоније, преовлађује мишљење да је Прасијада данашње Бутковско језеро, па се према томе Дисороном сматра Круша планина.¹ Ово мишљење заступали су и старији истраживачи као Киперт, Кацаров и др.² Супротно овом мишљењу предлагало се да се Прасијада идентификује са Тахинским језером, а Дисорон са планином Бешик Даг.³

Језеро Прасијада (Πρασιὰς) и планина Дисорон (Δύσωρον) помињу се код Херодота. Када

говори о нападу Персијанаца на пеонске градове, Херодот каже:

„Кад су Пеонци чули да Персијанци иду против њих, они сви крену на морску обалу, мислећи да ће Персијанци одатле да их нападну. И Пеонци су били спремни да одбију напад Мегабазове војске, али Персијанци сазнају да су се Пеонци сакупили на обали и да је чувају, те помоћу водича окрену путем кроз унутрашњост и, сакривши се од Пеонаца, упадну у њихова насеља, у којима није било људи, и лако их заузму, пошто су била без одбране. Чим су Пеонци сазнали да су им насеља заузета, пеонска војска се сместа распршти и сваки оде својој кући и преда се Персијанцима. Тако од пеонских племена буду пресељени у Азију: Сириопажони, Пеопли и сви становници из свих општина до Прасијадског језера. Они око Пангејске планине и са Прасијадског језера нису уопште пали Мегабазу у руке. Он је, додуше, покушао да покори и оне који су становали на језеру, и то овако: усред језера налазе се дрвене скеле на високом кољу, а приступ са копна омогућен је помоћу једног уског моста. Коље испод скела некад у старо време доносили су заједно сви становници насеља, а касније су створили овакав обичај. Кад год је неки од њих узимао једну жену, доносио би из планине, којој је било име Орбел, по три коца и ставио би их испод скеле; код њих се сваки човек много пута жени... За робљени Пеонци буду одведени у Азију, а кад је Мегабаз покорио Пеонце, пошаље у Македонију изасланство од седам најугледнијих Персијанаца, који су после њега уживали највећи углед у војничком логору. Ови буду послати Аминти да у име краља Дарија затраже земљу и воду. Македонија се налази недалеко од Прасијадског језера. Са језера се прво долази у рудник из кога је Александар касније добијао дневно по један таленат сребра, а затим кад се

¹ Ф. Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, Скопје 1957, 250; N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, II, Oxford 1979, 55 sqq., карте 2, 3, 9; И. Венедиков, Д. Бојашев, *Извори за историјата на Тракија и Траките*, София 1981, 314, за Прасијаду упућују на Бутковско језеро.

² Cf. B. Saria, *Πρασιὰς λίμνη*, RE, XXII/2 (1954), 1698; као и Philippson, *Dysoron*, RE, V/2, 1890, где је дат преглед старе литературе.

³ Према B. Saria, *op. cit.*, 1698, H. Obermaier и Sieglin-Kiessling опредељују се за Тахино; Philippson, *op. cit.*, 1890; cf. Leake, *North Greece*, III, 211 sqq.; Abel, *Makedonia vor Philipp*, 60.

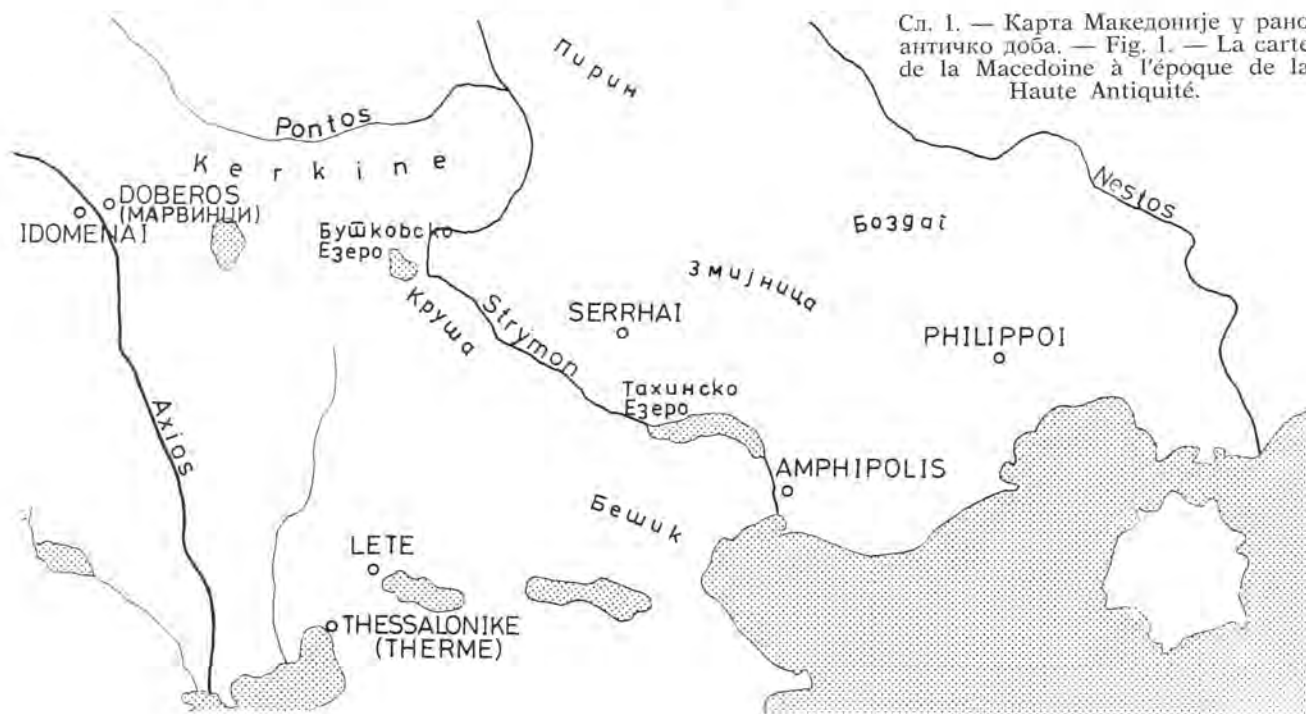
после рудника пређе планина Дисор, долази се у Македонију.⁴

Ако покушамо да реконструиремо правац кретања персиске војске, што не представља нарочит проблем, доћи ћемо до констатације да су Персијанци ишли северно од Пангеона, приближно данашњом трасом Кавала—Драма—Серес. Тако су избили до Сереског поља и главног града Сириопеонаца—Сприса, вероватно данашњег Сереса. Пеонци су негде у његовој близини. За то време Пеонци су се већ налазили на морској обали и чували пут који јужно од Пангеона избија на ушће Струме, на месту званом „девет путева“, где је касније основан Амфиполис (сл. 1).

других око 70 km ваздушне линије. Зар није логичније Пеонце који живе на језеру Прасијада тражити ближе Пангеону? Ако се одлучимо на овакву солуцију, онда Прасијаду можемо идентификовати са Тахинским језером. Сматра се да је Херодот посетно обалски појас овог региона, а да није познавао градове на обали Термајског залива.⁵ Који је онда разлог његовој посети језеру Прасијади тако далеко у унутрашњости, сем ако се оно није налазило сасвим близу обале.

Мишљење да је Прасијада Бутковско језеро је последица идентификовања Беласице са планином Орбел ("Ορβηλος"), за које се већи број научника залаже.⁶ Са Орбела су Пеонци са Пра-

Сл. 1. — Карта Македоније у рано античко доба. — Fig. 1. — La carte de la Macedoine à l'époque de la Haute Antiquité.

У овом Херодотовом излагању нигде се не помиње прелаз Персијанаца преко Стримона, што би требало очекивати, јер је Херодот лично посетио и добро познавао ове крајеве. То што Херодот каже да они Пеонци који су живели око Пангејске Горе и са Прасијадског језера нису били пресељени у Азију од стране Мегабаза, треба схватити по мом мишљењу да су и Пеонци са Прасијаде живели источно од Стримона, одн. уз саму реку. Није ми јасно зашто би Херодот наводио Пеонце са Пангеона и Пеонце са Прасијаде (Буткова), када се они налазе први источно, други западно од Струме, удаљени једни од

сијаде довлачили, како Херодот у цитираном пасусу каже, дрво за коце које су користили за

⁵ Hammond, *op. cit.*, 98.

⁶ Према Герову (*Проучаваня врху западнотракијските зема през римско време*, София 1961, 168), Орбел је код старијих писаца означавао Беласицу, а код каснијих писаца топоним је проширен на све планине између Вардара и Месте. Ф. Папазоглу (*op. cit.*, 259) опредељује се за Беласицу. Hammond (*op. cit.*, 656) под Орбелом подразумева Пирин и Беласицу. У новије време, Т. Спиридонов (*La montagne Orbelos selon Claude Ptolémée, Thracia V, Serdicae* 1980, 243 sqq.), сматра да је Орбел према Птолемију обухватао цео планински масив између Месте и Вардара, мада право решење оставља под знаком питања. О старијој литератури о Орбелу, види: E. Oberhammer, *Orbelos, Orbelia*, RE Suppl, VII, 791 sqq.

⁴ Herod. V, 15—17, превод М. Арсенић.

изградњу својих насеља. Природно је да се Орбел налазио у близини језера.

На локалитету Исар—Марвинци недавно је откривен камен са грчким напписом, чија се садржина односи на растојање између градова Добера и Идомена, чиме је решено питање положаја пеонског града Добера у подручју Валандова.⁷ У опису похода одриског краља Ситалка на Македонију 429. године пре н. е., Тукидид каже да је трачка војска прешавши ненасељену планину Керкине стигла до пеонског града Добера, одакле је кренула у напад на македонске градове.⁸ Овај податак по нашем мишљењу, показује да Беласицу треба идентификовати са планином Керкине, па према томе, Орбел треба тражити источно, одн. југоисточно од ње.

Није нам намера да се упуштамо у решавање и онако веома сложеног питања око локализовања Орбела, али морамо подсетити на неке значајне моменте везане за овај проблем. Када антички писци говоре о географији Македоније, они наводе Хемус, Родопе и Орбел као најзначајније планине на источном делу земље.⁹ Овај податак наводи на закључак да је Орбел представљао већи планински масив него што би то могла да буде Беласица. Према томе, по нашем мишљењу, под Орбелом треба схватити Пирин, Боздаг и Змијницу (Серски Боздаг), значи цео планински масив који се пружа између Струме и Месте. У прилог овом мишљењу говори и податак сачуван код Полијена, где се каже да је Филип II ратовао у брдовитој и шумовитој земљи Орбела и да је на своје противнике варваре, који су се скривали по шумама и шумарцима, пуштао ловачке псе да им убу у траг и да их хватају.¹⁰ Као што је познато, област између Стримона и Неста присаједињена је Македонији под Филипом II, па се Полијенов податак вероватно односи на његову експанзију источно од Стримона.

Идентификовање Орбела са Пирин планином и Боздагом одговарало би податку који налазимо код Диодора и Јустина. Наиме, познато је да су 310. године пре н. е. Аутаријати вршили притисак на Пеонију. Тада је македонски краљ Касандар притекао у помоћ Аудолеону тиме што је дозволио да се 20000 Аутаријата са женама и децом насели на крајњој граници Македоније,

испод планине Орбел.¹¹ Ако је Беласица Орбел, за њу се не би могло рећи да се 310. године пре н. е. налазила на крајњој граници Македоније. Предложено идентификовање Орбела са Боздагом и Пирином одговара опису кретања Александрове војске у походу на Трибале 335. године пре н. е. Како Аријан каже, Александар је кренуо из Амфиопоља и ушао у Тракију такозваних аутономних Трачана имајући с леве стране град Филипи и планину Орбел. Затим је прешао реку Нест.¹²

Вратимо се Прасијади и планини Дисорон. Једини извор који се супротставља идентификовању Прасијаде са Тахином је Аријан. У опису Александровог похода на Хелеспонт 334. године пре н. е., Аријан помиње да је краљ имао флоту код језера Керкинитис (Κερκινίτις) до Амфиопоља на ушћу Стримона.¹³ Из овог описа јасно произилази да је у питању Тахинско језеро. Међутим, нама се чини да је код Аријана настала грешка. Оба језера — Прасијада и Керкинитис — налазила су се на Стримону. Када се има у виду ова околност, као и временска дистанца која раздваја Александров поход на Хелеспонт и време када је Аријан писао, можемо допустити да је језеро код Амфиополиса добило погрешно име. Зар није природније језеро Керкинитис тражити ближе планини Керкине, што значи знатно северније од ушћа Стримона?

Ако у досадашњем излагању имамо права, потребно је установити која је то планина Дисорон из чијих је рудника Александар I добијао таленат сребра дневно. У Херодотовом опису који смо напред цитирали наведено је да се са Прасијадског језера прво долази у рудник и када се пређе Дисорон, долази се у Македонију. Ако се са Тахинског језера пође према западу, долази се до Нигрите, а затим до Лете, где се, као што је познато, налазе рудници сребра и злата. Дисорон би, према томе била планина Бешик, одн. Беровска планина и када се она пређе долази се до Терме и Антемуса, дакле области које су још 510—505. године припадале Македонији.¹⁴

Колико је мени познато, језера Прасијада и Керкинитис, као и планина Дисорон, помињу се

¹¹ Diod. XX, 19, 1; Justin. XV, 2, 1 (према F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1974, 88).

¹² Arr. Anab., I, 1, 4—4, 7. После преласка реке Нест, Александар се вероватно кретао ка северу путем којим су ишли Трибали када су 376/5. године извршили напад на Абдери.

¹³ Arr., Anab. I, 11 (према *Извори за старата история и географија на Тракија и Македонија*, Софија 1949, 305).

¹⁴ Hammond, *op. cit.*, 64.

⁷ V. Sokolovska, *Stadion stone from Isar-Marvinci*, Archaeologia Jugoslavica XXII—XXIII (1982—1983), 81 sq.; Id., *Исар-Марвинци и Повардарјето во античко време*, Скопје 1986, 139 sq.

⁸ Thuk. II, 98—100.

⁹ Str., VII frg. 10; P. Mela, II, 2, 17; Plin. Sec., Nat. hist. IV, 10.

¹⁰ Polyaeu IV, 2, 16.

у античким изворима само једанпут.¹⁵ Ова околност свакако представља основну тешкоћу код њиховог локализовања. Јер, ако се узме у обзир да је код античких писаца могла настати грешка, као што смо претпоставили за податак код Аријана у вези са језером Керкинитис, онда се грешке надовезују па се Прасијада и Дисорон

погрешно локализују. Једино право решење постављених проблема може се очекивати у новим епиграфским налазима. До тада могу се правити више или мање логичне претпоставке, до којих смо и ми у нашим досадашњим истраживањима дошли. Наше претходно излагање има за циљ да скрене пажњу на једну овакву могућност.

26. децембар 1986.

UDK: 902.01 (497) : 938.1 (093)

LAC BUTKOVO SERAIT-IL PRASIADA ET KRUSA PLANINA SERAIT-CE DISORON

VIKTORIJA SOKOLOVSKA, Musée de la Macédoine, Skopje

Le lac de Prasiada et la montagne de Disoron sont mentionnés chez Hérodote à propos de l'attaque de la Péonie par les Perses quand Magabaz, après avoir conquis ces villes, transfère sa population en Asie Mineure, exception faite des Péons qui vivaient sur le lac de Prasiada et dans la montagne de Pangéon. A l'opposé de l'avis des chercheurs contemporains de l'histoire de la Macédoine antique, qui identifient le lac de Prasiada au lac de Butkovo, l'auteur considère que Prasiada est le lac de Tahin et que par conséquent l'actuelle montagne de Berovo est Disoron antique.

Dans la description mentionnée de Hérodote la traversée de Strimon ne figure point, pourtant elle devrait y être, car Hérodote avait personnellement visité ces régions et ils les connaissait bien. Il faut donc en conclure que les Péons de Prasiada vivaient plus près de Pangéon, donc à l'est de Strimon, autrement dit sur la rive même. Il ne serait pas clair pourquoi Hérodote citerait les Péons du Pangéon et les Péons de Prasiada (Butkovo) si les uns vivaient à l'est et les autres à l'ouest de Strimon, éloignés environ 70 kms. les uns des autres en ligne aérienne. On considère qu'Hérodote avait visité la partie côtière de la région sans connaître les villes de la Baie

Thermaïque. Quelle aurait alors pu être la raison de sa visite au lac de Prasiada si éloignée à l'intérieur du pays, par contre cela aurait été différent si le lac était tout près de la côte.

Notre hypothèse que Prasiada est le Lac de Tahin est démentie par Arian qui dit, à propos de la campagne d'Alexandre à Hellespont en 334 avant n. e. que le roi avait sa flotte près du lac Kerkinitis jusqu'à Amphipolis à l'embouchure de Strimon. Cependant nous avons l'impression qu'il y ait une erreur chez Arian. Les deux lacs — Prasiada et Kerkinitis — étaient situés sur le Strimon et dans un délai de plus de trois siècles la confusion aurait pu se produire. La découverte de pierre de stade à Isar près du village de Marvinci, non loin de Valandovo, a permis d'établir que Doberos se trouvait près de Valandovo, ce qui indique que la montagne Belasica est la montagne Kerkine mentionnée par Tucydide. Par conséquent le lac Kerkinitis devrait être cherché plus près de la montagne Kerkine, plus au nord de l'embouchure de Strimon. Une telle solution serait confirmée par toutes les données concernant la situation à définir de la montagne Orbelos, que l'auteur considère comme devant être identifiée au massif entre les rivières Nestos et Strimon.

¹⁵ Hekatej, fr. 178 (код Steph. Byz.) помиње трачко племе Дисори. Они се свакако везују за планину Дисорон. Међутим, податак је тако неодређен да се не може искористити за локализовање Дисора.

Гроб угледне Трачанке из Улпијане

ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

Приликом археолошких истраживања северне некрополе Улпијане 1954 — 1957. године уочен је у њеној близини, на локалитету Черкеско поље, један велики, усамљен тумул. Због претпоставке да је тај тумул насут у неком од праисторијских раздобља, да се под њим налазе гробови преримских становника Косова, његово истраживање је одложено за близу двадесет година, све до тренутка кад је започет рад на пројекту *Дарданци у светлости нових археолошких истраживања*. У оквирима тог пројекта, у јулу и августу 1973. године, обављено је и археолошко ископавање тумула на Черкеском пољу.¹ Добити су неочекивани резултати: уместо гробова из преримског доба, који би сведочили о култури древних Дарданаца, откривен је гроб једне угледне личности досељене у Улпијану из далеких крајева, вероватно пред сам крај II века.

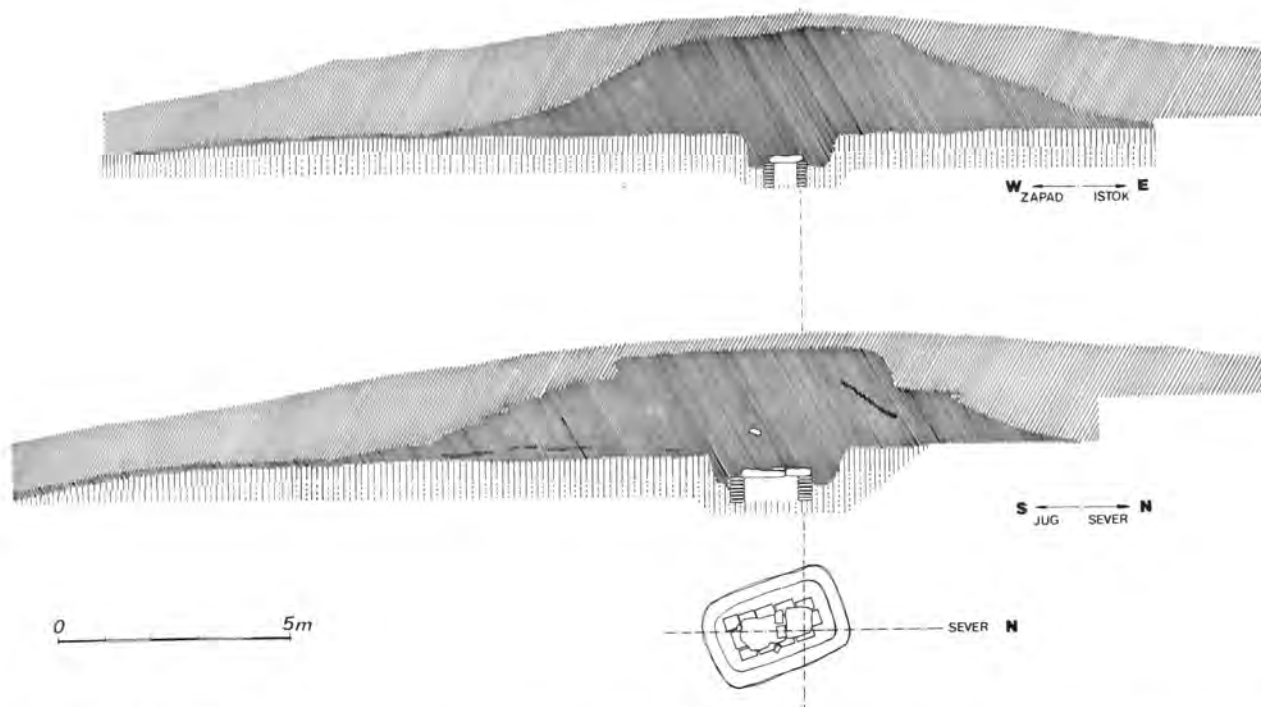
Локалитет Черкеско поље налази се, као и Улпијана, у атару села Грачанице, западно од манастира и насеља. Сталном обрадом земљишта терен је ту готово идеално заравњен, тако да се тумул о коме је реч лако уочава чак и са знатне даљине. Док се остаци античке Улпијане простиру на левој обали речице Грачанке, Черкеско поље се пружа дуж њене десне обале. Тумул се налази око 500 m североисточно од северне капије Улпијане, а од њене северне некрополе удаљен је око 200 m и од ње одвојен Грачанком. Већ на први поглед било је јасно да се затечени изглед тумула знатно разликовао од првобитног јер је цео терен дуги низ година преораван, тако да је висина тумула знатно смањена, а пречник увећан. У односу на околну заравњено земљиште његова висина је у 1973. години износила 2,30 m, а пречник око 40 m.

¹ Археолошка истраживања тумула на Черкеском пољу организовао је Музеј Косова у Приштини у сарадњи са Одељењем за археологију Филозофског факултета у Београду, а остварно их је писац ових редова уз помоћ Александра Бачкалова и Кемала Јушија, тада студента археологије, а данас кустоса Музеја Косова.

Археолошка истраживања су показала да се тумул на Черкеском пољу у целини састоји од земље која је насута над једним јединим гробом.² Пре обреда сахране и насыпања тумула заравњена је на ниво првобитног хумуса кружна површина пречника од приближно 35 m, а затим је у њеном средишту припремљена ломача и саграђен гроб (сл. 1). То је, у ствари, правоугаона, око 0,80 m дубоко укопана јама димензија 3,10×2,10 m, оријентисана север — југ са скретањем од 20° према западу. У њеном је средишту 0,50 m дубоко у здравицу укопан гроб у ужем смислу, чије димензије износе 1,40×0,42 m. Гроб у ужем смислу, који има функцију урне, озидаан је од седам редова опека, везаних малтером, а покривен је са две велике камене плоче чији су састави заштићени опекама. Све површине, од дна гроба до обода јаме, веома су нагореле од ватре. Трагови високе температуре видљиви су и на опекама и малтеру, а посебно на површинама које непосредно окружују гроб. Очигледно је да су се ломача и гроб налазили на једном месту, тј. да је у средишту тумула на Черкеском пољу откривен *bustum*, који је оформљен у виду тзв. етажног гроба или, тачније, јаме са гробом — урном: на нижем нивоу, у здравици, је сам гроб, а на вишем нивоу првобитног хумуса је ломача са етажом широким 0,20—0,30 m.

Гроб у средишту тумула на Черкеском пољу садржао је богате прилоге. На етажу је нађено двадесетак предмета, махом ексера. На северној страни етажа откривено је девет гвоздених ексера, једна бронзана привна (сл. 2) и фрагменти мале керамичке посуде која се није могла реконструисати. На источној страни етажа лежали су само знатно уситњени фрагменти бронзаног лима, док је на западној и јужној страни откривено пет, односно два гвоздена ексера. На свим предметима су видљиви трагови

² Тумул није истражен у целини, већ само његова два наспрамна сегмента.

Сл. 1. — Тумул на Черкеском пољу (пресеци и изглед ломаче — гроба). — Fig. 1. — Tumulus de Cerkesko polje (coupes et aspect de la tombe bûcher).

горења, посебно на гривни и бронзаном лиму, који су деформисани услед високе температуре. Гроб у ужем смислу садржавао је остатке ломаче и прилоге прекривене скупоценом пурпурном тканином. Његово дно било је покривено слојем гара и пепела дебљине од 0,12 до 0,05 m.

Остаци спаљеног покојника сакупљени су у златним нитима проткану тканину и положени уз јужну страну гроба, и то на гомилу калцинисаних ораха. Прилози су стављени непосредно на слој гара и пепела, а груписани су уз стране гроба.³

Прилози уз северну страну гроба:

1. Посуда уског грла и дна, од мрко печене земље, украшена на врату и трбуху широким хоризонталним канелурама. Висина: 42,5 cm. Инв. бр. 122 (Т. I, 1).

2. Цилиндрична козметичка кутија са поклопцем од сребрног лима, украшена хоризонталним урезаним тракама. Висина: 5,2 cm. Инв. бр. 126 (Т. II, 1).

3. Цилиндрична косметичка кутија од сребрног лима. На кутији и поклопцу алка, за коју је причвршћен кратак ланац. У кутији остаци угљеног праха за сенчење очију. Висина: 8,8 cm. Инв. бр. 127 (Т. III, 2).

4. Уситњени фрагменти од мање стаклене посуде. Теренски инв. бр. 10.

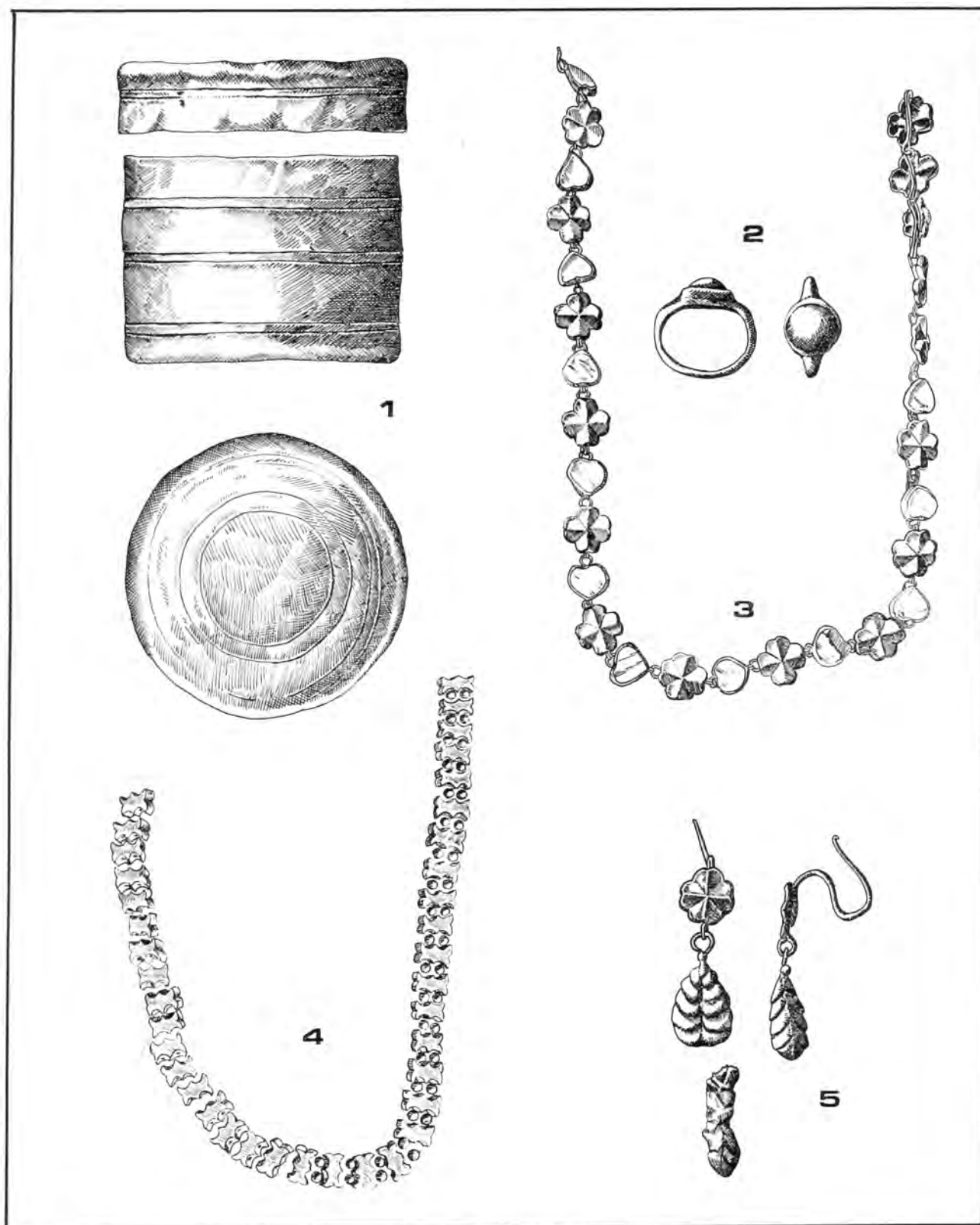
³ Конзервацију свих гробних прилога извршила је Борбина Габричевић, конзерватор саветник Народнoг музеја у Београду. Она је извршила и анализе садржаја тоалетних кутијица, као и остатака обуће и тканине. Резултати тих анализа биће посебно објављени.

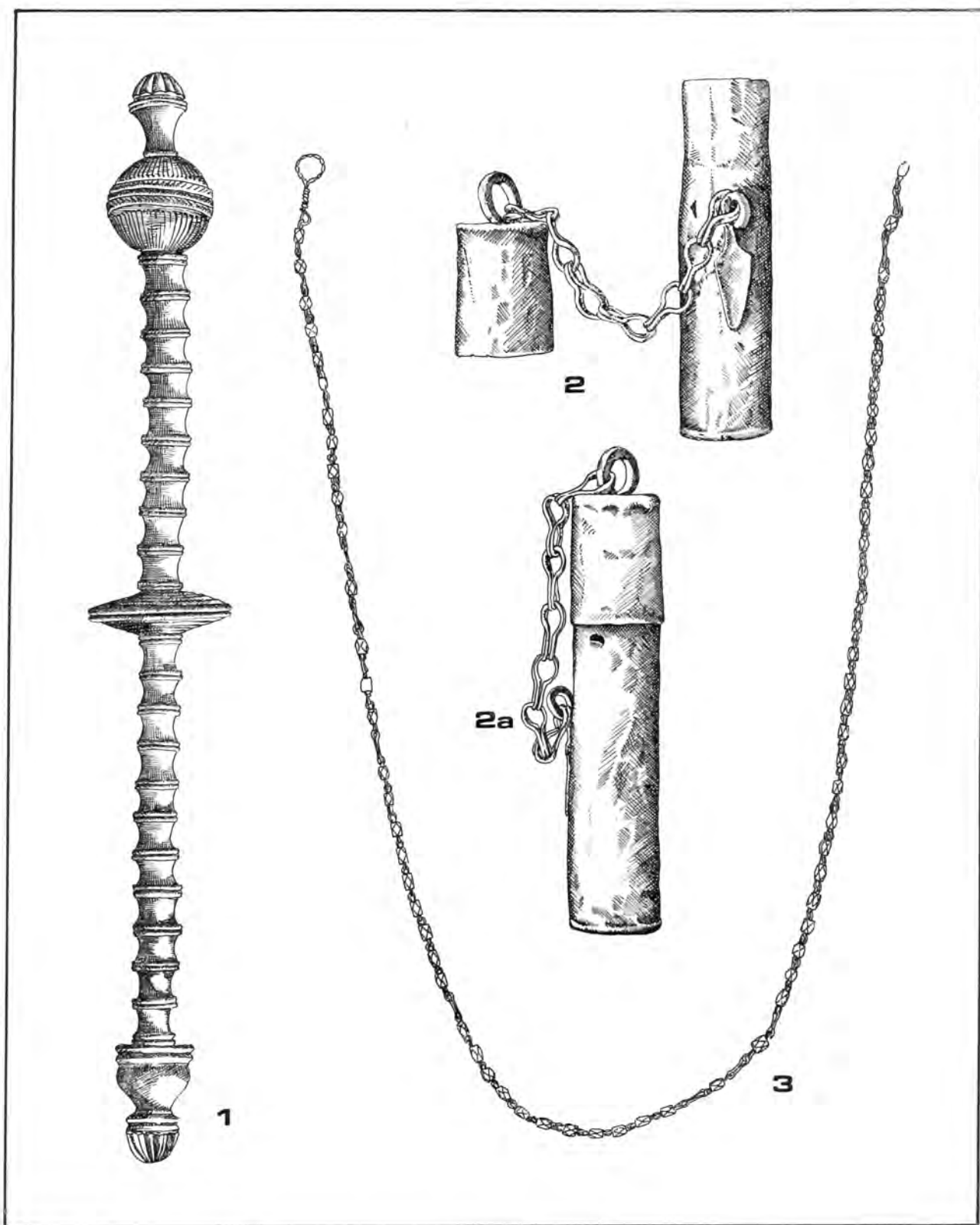
Сл. 2. — Бронзана гривна са северног етажа ломаче — гроба. — Fig. 2. — Bracelet en bronze de l'étage nord de la tombe — bûcher.

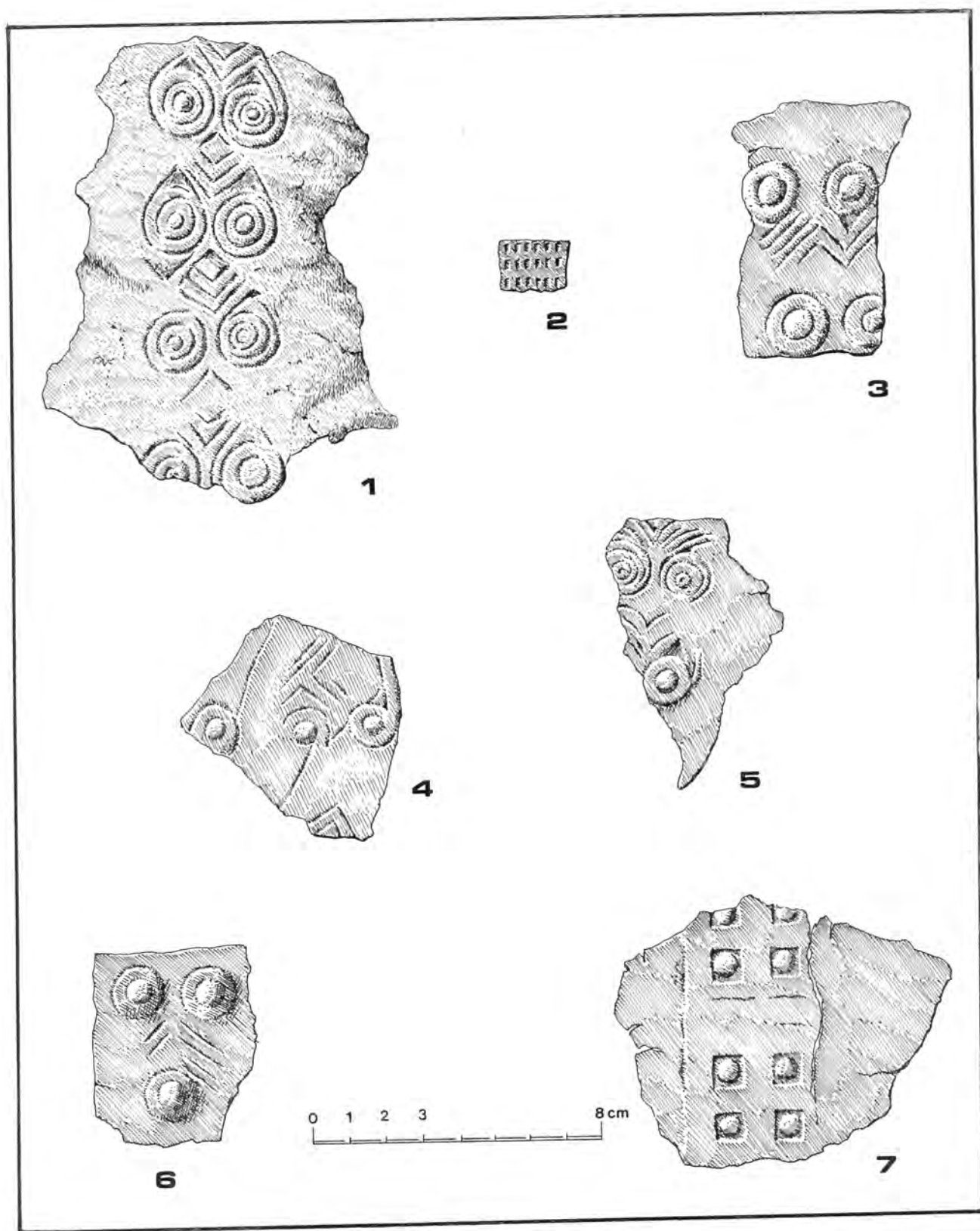
Т. I. — Черкеско поље код Улпијане, прилози из гроба: 1, керамичка посуда; 2—3. коштана фибула; 4—13. украсне коштане игле. — Pl. I. — Cerkesko polje près d'Ulpiana, matériel funéraire: 1. céramique; 2—3. fibule en os; 4—13. aiguilles décoratives en os.

Т. II. — Черкеско поље код Улпијане, прилози из гроба: 1. козметичка кутија од сребрног лима; 2. златан прстен; 3. златна огрлица; 4. златне аплике и перле; 5. златне наушнице. — Pl. II. — Cerkesko polje près d'Ulpiana, matériel funéraire: 1. boîte à cosmétique en feuille d'argent; 2. bague en or; 3. collier en or; 4. appliques en or et perles; 5. boucles d'oreille en or.

Т. III. — Черкеско поље код Улпијане, прилози из гроба: 1. сребрно вретено; 2—2а. козметичка кутија од сребрног лима; 3. сребрна огрлица. — Pl. III. — Cerkesko polje près d'Ulpiana, matériel funéraire: 1. fuseau en argent; 2—2a. boîte à cosmétique en feuille d'argent; 3. collier en argent.

Т. IV. — Черкеско поље код Улпијане, прилози из гроба: 1—7. остаци луксузне обуће од танке позлаћене коже. — Pl. IV. — Cerkesko polje près d'Ulpiana, matériel funéraire: 1—7. restes de chaussures de luxe en cuir fin doré.

5. Уситњени фрагменти од мале керамичке посуде. Теренски инв. бр. 11.

6. Фрагментована коштана фибула. Дужина очуваног дела: 4 cm. Теренски инв. бр. 12. (Т. I, 2—3).

7. Фрагментован гвоздени ексер. Дужина 4,2 cm. Инв. бр. 13.

Прилози уз источну страну гроба:

8. Четири фрагментоване украсне игле од кости. Теренски инв. бр. 14 (Т. I, 4—13).

9. Остаци луксузне кожне обуће, вероватно сандала. Сачувано је неколико комада, и то од танке коже, која је украшена и позлаћена (Т. IV), и дебље коже, без позлате и украса. Теренски инв. бр. 15.

Прилози уз западну страну гроба.

10. Вретено (*fussum*) са језгром од бронзе и дрвета и облогом од позлаћеног сребрног лима. Дужина 20 cm. Инв. бр. 128 (Т. II, 1).

11. Златан прстен са срцоликим лежиштем у које је углављен „камен“ од тамноплаве стаклене пасте. Пречник 1,8 cm. Инв. бр. 125 (Т. II, 2).

12. Златна наушница у виду четворолисне детелине и листоликим привеском. Дужина 3,3 cm. Инв. бр. (Т. II, 5).

13. Сребрна огрлица од позлаћених полидарских перли. Дужина 47 cm. Инв. бр. 131 (Т. III, 3).

14. Два гвоздена ексера дужине 6,2 и 7,1 cm. Теренски инв. бр. 16.

Прилози уз јужну страну гроба.

15. Пет гвоздених ексера, дужине од 5,8 до 7,5 cm. Теренски инв. бр. 17.

16. У ватри деформисана златна наушница, чини се идентична наушници инв. бр. 124.

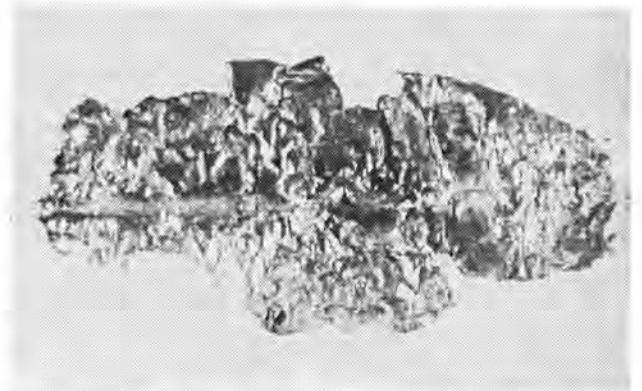
17. Огрлица од златних четворолистих розета и срцоликих лежишта која су испуњена белним полудрагим каменом. Дужина 26 cm. Инв. бр. 129 (Т. II, 3).

18. Златне апликае (укупно 39) и перле (укупно 41) којима је била обрубљена пурпурна тканина проткана златним нитима. Инв. бр. 130 (Т. II, 4).

19. Елипсондна плочица од сребрног лима, деформисана и оштећена ватром. Инв. бр. 116 (сл. 3).

На основу прилога може се поуздано закључити да је у средишту тумула на Черкеском пољу сахрањена женска особа, и то, судећи по величини прстена и огрлица, веома грацилна и млада. Покојница је положена на ломачу са личним накитом, што показују деформације које се опажају на једној наушници, а у нешто мањој мери и на прстену и огрлицама. После хлађења ломачке кости су испране од гара и пепела и сакупљене у скупочену тканину, док је накит издвојено положен уз западну страну гроба. Затим

су на остатке ломаче уз источну страну гроба стављени обућа покојнице и њене украсне игле, а уз северну страну — велика керамичка посуда, тоалетне вазе и кутије за шминку. Пре затварања гроба, преко остатака ломаче и прилога, пребачена је танка пурпурна тканина. По оба-вљеној сахрани насут је тумул, и то у два маха. Најпре је насута хумка од тамномрке земље до висине од приближно 2,5 m. Тумул је коначно оформљен насипањем још једног слоја светломрке, растресите земље чија је дебелина орањем и природним спирањем при врху сведена на 0,50—0,20 cm, која је првобитно морала бити знатно већа. На основу пресека може се закључити да је пречник тумула на Черкеском пољу првобитно износио 30 m, а висина око 5 m.

Сл. 3. — Елипсондна аплика од сребрног лима —
Fig. 3. — Applique éllipsoidale en feuille d'argent.

Тумул на Черкеском пољу насут је са циљем да обележи само гроб једне младе жене, свакако из веома богате и угледне породице. Насута земља је без икаквих садржаја, односно једино између слоја тамномрке и слоја светломрке земље пронађено је нешто уситњених животињских костију и уломака керамике, па се може претпоставити да су то остаци даће која је претходила коначном насипању тумула. У северозападном сегменту тумула, у слоју светломрке земље, откривени су остаци од три веома трошна људска скелета, који су лежали на истој дубини, један покрај другог, оријентисани у смеру запад — исток. Два скелета припадају одраслим особама, док је један дечији. Сва три покојника сахрањена су у опруженом положају са левом руком на стомаку, а десном на грудима. Мада покрај њих нису нађени прилози, на основу положаја скелета и дубине укола може се закључити да је тумул на Черкеском пољу коришћен за кратко време у средњем веку за сахрану чланова једне породице из неког оближњег старосрпског насеља.

Черкеско поље припада најужој градској територији Улпијане, а тумул који је ту насут налазио се вероватно покрај пута којим се са севера прилазило граду. Тај истакнути положај тумула, као и његова знатна величина, овакако је у складу са друштвеним положајем покојнице која је под њим сахрањена, односно са угледом који је њена породица уживала у овом великом горњомезијском граду. Та породица је била очигледно један стран, сасвим особен елемент у структури становника Улпијане, јер тумул на Черкеском пољу не само да стоји по страни и усамљен већ је и речицом издвојен од северне градске некрополе. Осим положја тумула, на страно порекло под њим сахрањене покојнице указују и изглед гроба, као и прилози који су у њему нађени.

Јужно, западно и северно од бедема Улпијане простиру се велике некрополе, али ни на једној од њих нису уочени тумули.⁴ На северној некрополи, која је најпотпуније истражена и најближа Черкеском пољу, откривени су гробови спаљених покојника, махом из II и почетка III века, међу којима је било и гробова са етажом, али облика који је уобичајен на многим некрополама у Горњој Мезији, северноисточној Далмацији и Доњој Панонији.⁵ И на осталим некрополама Улпијане откривени су гробови спаљених и инхумираних покојника, који се обликом и садржајима повезују или са домордачким дарданско-трибалским или италским формама сахрањивања.⁶ Тумули нису уочени ни на широј, иначе веома великој градској територији Улпијане, а нема их ни у централним областима Дарданије. Већ и из тих разлога мора се закључити да покојница која је сахрањена на Черкеском пољу не припада дарданској етничкој заједници. Њена етничка припадност може се одредити на основу веома особенних погребних ритуала који су обављени при њеној сахрани.

Гробови — ломаче (*bustum*) под тумулима, истоветни гробу на Черкеском пољу, откривени

су на много места у источним областима Балканског полуострва, посебно у средишним областима Тракије, између Марице и Тунџе.⁷ Иако се прототип за ту врсту гробова налази у сепулкралној пракси хеленистичке епохе, сасвим је извесно да се гробови — ломаче под тумулима из римског доба везују искључиво за Трачане.⁸ Најстарији гробови тог типа у Тракији садрже новац и предмете из друге половине I века, али сви примери, који су истоветни гробу на Черкеском пољу, датовани су у крај II и у прве деценије III века, а откривени су махом у Старој Загори и њеној широј околини, на територији Augusta Traiana. У троуглу између Казанлика, Старе Загоре и Нове Загоре истражени су тумули из II—III века са ломачама — гробовима изграђеним од више редова опека, у којима су нађени остаци спаљених покојника, махом жена, и то редовно са скупоченим прилозима и већом количином ораха.⁹ Сличност између гроба на Черкеском пољу и гробова који су ту откривени, на пример у Добову, Старој Загори и Читалки, тако је велика да се сме претпоставити пресељење једне богате трачке породице са територије Augusta Traiana у Улпијану, и то највероватније пред сам крај II века.

О разлозима доласка те трачке породице у Улпијану може се само нагађати. Извесно је једино да је она у новој средини имала потребу, а и могућности, да истакне своје порекло, односно етничку припадност, јер тумул на Черкеском пољу то јасно документује. Сахрана под тим тумулом до те мере је аутентично трачка да је морала бити обављена док су везе дошљака са старим завичајем још биле чврсте, а њихова сећања на обичаје завичајне земље још веома жива. То истовремено значи да између досељења поменуте трачке породице у Улпијану и насипања хумке на Черкеском пољу није протекло много времена, свакако не више од дужине живота једне генерације.

Тачно датовање гроба испод хумке на Черкеском пољу тешко је извршити јер су готово сви предмети који су у њему нађени могли бити дуго коришћени. С друге стране, гробни прило-

⁴ О некрополама Улпијане опширније: Е. Џершков-Љ. Поповић, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* (даље *GMKM*), 4—5, 1960, 372; *id.*, *GMKM*, 1, 1956, 320; Д. Срејовић, *Старинар XIII—XIV*, 70; А. Мочсу, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, 77.

⁵ О гробовима овог типа опширније и са целокупном старијом литературом: А. Јовановић, *Римске некрополе на територији Југославије*, Београд 1984, 110 sq.

⁶ Гробови са нагорелим бочним странама, који неки истраживачи сматрају илирском фунерарном формом (М. Garašanin, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* VI, 1968, 5 sq.), сасвим су неилирски, односно откривени су искључиво на територијама које су насељавали тзв. Дакомизијци, тј. Трибали, Дарданци и Панони.

⁷ О географској распрострањености ове врсте гробова види А. Јовановић, *op. cit.*, 115, карта 23.

⁸ Најстарији гробови-ломаче под тумулима откривени су на подручју око ушћа Дунава, у Невиндунум, Хистрији, Томију и Калатису (cf.: Е. Буџор, *Dacia* IV, 1960, 533; Р. Alexandrescu, *Histria* II, 1966, 205; М. Bucolava, *Pontica* I, 1968, 26; С. Preda, *Dacia* IX, 1965, 233) и на крајњем југоистоку Балканског полуострва, у Лилебургасу (cf.: А. М. Mamsel, *Archaeologische Anzeiger* 1941, I—II, 119).

⁹ Cf.: Л. Гетов, *Археология*, кн. 1, 1969, 36—47; Д. Николов-Х. Буюклиев, *Археология*, кн. 1, 1967, 19 sq.; Х. Буюклиев, *Археология*, кн. 4, 1973, 39 sq.

зи не потичу из локалних занатских радионица, већ из веома удаљених производних центара, који се најчешће не могу тачно лоцирати. То се односи првенствено на златан накит, али и на скупоцено вретено, украсне коштане игле и тоалетни прибор. А. Јовановић је показао да је златни накит из тумула на Черкеском пољу израђен према хеленистичким узорима, и то током II—III века, у источномедитеранском производном кругу.¹⁰ Чак и велика керамичка посуда са једном вертикалном дршком (Т. I, 1) има свим неуобичајен облик који није заступљен у локалној грнчарској производњи у Дарданији, а ни у Горњој Мезији, Далмацији и Доњој Панонији. Та посуда слична је једино вретенастим амфорама које су израђиване почев од краја II века у црноморским керамичким радионицама.¹¹ Сви прилози у гробу на Черкеском пољу стилски се повезују са производима са трачке, црноморске и егејске територије, а то је и област где су откривени и гробови — ломаче испод тумула. Како су најближе аналогије из првих деценија III века, може се закључити да је сахрана на Черкеском пољу обављена у време владавине последњих Севера, а да је трачка породица која је ту насула тумул досељена у Улпијану најраније у време владавине последњих Антонина.

Гроб угледне Трачанке из Улпијане омогућује да се тачније објасни и појава трачких имена у ономастичком материјалу из Дарданије. Трачка имена на римским надгробним споменицима са поменуто територије сматрана су доказом или да су Дарданци били Трачани, или да су у римско доба изгубили своју етничку самосвест или, пак, да су део својих територија препустили Трачанима, односно да су се у већој или мањој мери „тракизирали“.¹² Ф. Папазоглу је на основу подробне анализе целокупне ономастичке грађе доказала да Дарданци нису Трачани, односно да трачка имена на епиграфским

споменицима из Дарданије означавају у свим случајевима само досељенике из Тракије.¹³ Остао је, међутим, још нерешен проблем када, зашто и у ком броју Трачани долазе у Дарданију. Ф. Папазоглу је с разлогом одбацила мишљење Н. Вулића да је до јачања трачког елемента у источној Дарданији дошло тек пред крај III века, а сама је претпоставила да би се ширење неких трачких племена према западу могло одитрати „у време кад су се Трибали повлачили, или нешто доцније у доба римског надирања“.¹⁴ Тумул на Черкеском пољу, као и остали слични археолошки налази, показује, међутим, да досељење Трачана у Дарданију није везано за једно строго ограничено време нити је мотивисано само једним разлогом.

У пограничним источним деловима Дарданије уочени су релативно бројни тумули из римског доба, посебно на територији Наисуса.¹⁵ Мада је истражено само неколико од тих тумула, ипак се може претпоставити да је већина њих повезана са трачким елементом. Тумули о којима је реч у већини случајева су, као и тумул на Черкеском пољу, усамљени и готово увек насути над гробовима који садрже изузетно скупоцене прилоге. Како се ни један од њих не може датовати пре краја I века, то је извесно да је већина Трачана поменути на надгробним споменицима из Дарданије досељена ту тек у време процвата градског живота, током II и у првим деценијама III века. С друге стране, скупоцени прилози из поменутих гробова испод тумула показују да су ти досељеници у већини случајева припадали богатом слоју трачког становништва, што је сигуран знак да су их у Дарданију довели интереси економске природе.

Тумул на Черкеском пољу само је један карактеристичан пример који омогућује да се боље разуме присуство Трачана на територији Дарданије.

17. април 1987.

UDK: 904—03 (497.11) "652" : 726.84 (398.9)

¹⁰ A. Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Beograd 1978, 41—43.

¹¹ Cf.: O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd 1981, 45—46.

¹² F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 168 sq. са прегледом свих мишљења и целокупном литературом.

¹³ Ibid., 185 sq.

¹⁴ Ibid., 188.

¹⁵ О тим тумулима опширније и са целокупном старијом литературом А. Јовановић, *Римске некрополе на територији Југославије*, Београд 1984, 112 sq. и карта 22.

LA TOMBE D'UNE THRACE DISTINGUÉE D'ULPIANA

DRAGOSLAV SREJOVIĆ, Faculté de Philosophie, Belgrade

Au cours des fouilles de la nécropole nord d'Ulpiana en 1954—57, un grand tumulus a été remarqué dans la proximité du site de Čerkesko polje.

Les fouilles archéologiques ont montré que le tumulus de Čerkesko polje est constitué entièrement de terre amassée sur une seule tombe. Avant la cérémonie funéraire et la formation du tumulus une surface d'environ 35 m. de diamètre a été aplanie au niveau de l'humus environnant et ensuite un bûcher préparé au centre et la tombe construite (fig. 1). C'est en fait une fosse rectangulaire creusée jusqu'à environ 0,80 m. de profondeur et aux dimensions 3,10×2,10 m. orientée nord-sud avec un décalage de 20° vers l'ouest. Dans son centre à 0,50 m. de profondeur la tombe proprement dite est creusée dans la terre vierge, ses dimensions sont 1,40×0,42 m. La tombe proprement dite, qui a la fonction de l'urne, est construite de sept rangs de briques, reliés au mortier et recouverte de deux grandes dalles de pierre dont les joints sont protégés de briques. Toutes les surfaces, du fond de la fosse jusqu'aux bords, portent des traces de feu. Les traces d'une haute température sont visibles sur les briques et sur le mortier et en particulier sur les surfaces entourant directement la tombe. Il est évident que le bûcher et la tombe se trouvaient à la même place, c'est à dire un *bustum* est découvert au centre du tumulus de Čerkesko polje, *bustum* formé en tombe dite à étage ou plus précisément la fosse à urne.

La tombe au centre du tumulus de Čerkesko polje contenait du matériel riche. — A l'étage une vingtaine d'objets a été trouvée, en majorité des clous. Du côté nord de l'étage neuf clous de fer ont été trouvés ainsi qu'un bracelet en bronze (fig. 2) et des fragments d'un petit vase en céramique qui n'a pas pu être reconstitué. A l'est de l'étage il n'y avait que des fragments morcelés menus de tôle de bronze, tandis que les côtés, ouest et sud ont révélé cinq et deux clous de fer respectivement. Tous les objets portent des traces de brûlures, le bracelet et la tôle en particulier, qui sont déformés par la haute température. La tombe proprement dite contenait les restes du bûcher et du matériel recouvert par un tissu pourpre précieux. Le fond a été recouvert d'une couche de suie et de cendre. Les restes du défunt incinéré ont été réunis dans un tissu fin et posés du côté sud de la tombe sur un tas de noix calcinées. Les objets sont disposés le long des parois de la tombe comme suit: un vase en céramique (Pl. I, 1), deux boîtes de cosmétique en feuille d'argent (Pl. II, 1; III, 2), une fibule en os (Pl. I, 2—3), des épingles décoratives en os (Pl. I, 4—13), un fuseau en argent (Pl. III, 1), une bague en or (Pl. II, 2), des boucles d'oreille en or (Pl. II, 5), un collier en argent (Pl. III, 3), un collier en or (Pl. II, 3), des appliques en or et perles (Pl. II, 4), une applique en argent (fig. 3) des restes de chaussures de luxe en cuir fin doré (Pl. IV), ainsi que sept clous de fer.

Avant de fermer la tombe les restes du bûcher et les objets ont été recouverts d'un tissu fin pourpre. Après la cérémonie funéraire le tumulus a été formé en deux temps. Le tertre a été formé d'abord en terre brune foncée jusqu'à la hauteur d'environ 2,5 m. Le tumulus a finalement été accumulé en superposant une nouvelle couche éparpillée de terre d'un brun plus clair dont l'épaisseur, réduite par des labourages et l'érosion à 0,50—0,20 m. au sommet, a dû être

considérablement plus importante. La section du tumulus autorise la conclusion que son diamètre a dû être 30 m. et sa hauteur d'environ 5 m.

Čerkesko polje appartient au territoire urbain central d'Ulpiana et le tumulus se trouvait probablement près de la route d'accès nord à la ville. Cette position en vue du tumulus, ainsi que son importance considérable, ont dû correspondre à la position sociale de la défunte qui y a été ensevelie, c'est à dire à la renommée dont sa famille jouissait dans cette grande ville de Mésie Supérieure. Cette famille a été de toute évidence un élément étranger, particulier, dans la structure de la population d'Ulpiana, car le tumulus de Čerkesko polje est non seulement à l'écart et isolé, mais il est même séparé par la petite rivière de la nécropole urbaine nord. L'origine étrangère de la défunte est indiquée non seulement par la situation du tumulus, mais aussi par l'aspect de la tombe et les objets qui s'y trouvent.

Au sud, à l'ouest et au nord des remparts d'Ulpiana de grandes nécropoles s'étendent, mais aucune d'elles ne comporte de tumulus. Le territoire urbain plus large d'Ulpiana, d'ailleurs très grand, n'en comporte pas, et il n'y a pas de tumuli dans les régions centrales de Dardanie. Toutes ces raisons mènent à la conclusion que la défunte ensevelie à Čerkesko polje n'appartenait pas à la communauté ethnique dardanienne. Son appartenance ethnique peut être définie d'après les rites très particuliers des funérailles.

Des tombes — bûchers (*bustum*) sous des tumuli, identiques à celle de Čerkesko polje, ont été découvertes à de nombreux endroits dans les régions orientales de la Péninsule Balkanique, surtout dans les régions centrales de Thrace, entre les rivières Marica et Tundža. Quoique le prototype de ce genre de tombe soit fréquent dans les pratiques funéraires de l'époque hellénistique, il est tout à fait certain que les tombes-bûchers sous les tumuli de l'époque romaine se rattachent exclusivement aux Thraces. Les plus anciennes des tombes de ce type en Thrace, contiennent des monnaies et des objets de la deuxième moitié du Ier siècle, mais tous les exemples, identiques à la tombe de Čerkesko polje, sont datés de la fin du IIe et des premières décennies du IIIe siècle, et ils ont été dégagés en majorité à Stara Zagora et dans ses environs, dans le territoire d'*Augusta Traiana*.

La similitude entre la tombe de Čerkesko polje et les tombes découvertes, par exemple, à Dobovo, Stara Zagora et Čitalka est telle qu'il est admis de supposer le déplacement d'une riche famille thrace du territoire d'*Augusta Traiana* à Ulpiana, probablement à la fin même du IIe siècle.

Les raisons de la venue de cette famille thrace à Ulpiana ne peuvent qu'être supposées. Il est certain pourtant que dans le nouveau milieu elle éprouvait le besoin de souligner son origine et son appartenance ethnique et qu'elle en avait les moyens, comme le tumulus de Čerkesko polje en témoigne. L'ensevelissement sous le tumulus est à ce point authentiquement thrace qu'elle aurait dû avoir lieu du temps où les liens des nouveaux venus avec leur pays étaient encore fermes et leurs souvenirs des coutumes du pays natal encore très vifs. Cela indique également que le temps entre l'arrivée de la dite famille à Ul-

piana et la formation du tertre à Čerkesko polje n'ait pas été très long, certainement pas plus long que la vie d'une génération.

La datation précise de la tombe sous le tertre de Čerkesko polje s'avère difficile, car presque tous les objets trouvés auraient pu être utilisés pendant longtemps. D'autre part le matériel funéraire ne provient pas des ateliers artisanaux locaux, mais des centres de production très éloignés, en majorité difficiles à identifier. Tous les objets de la tombe de Čerkesko polje se rattachent, par leur style, aux produits des territoires thraces, de la Mer Noire et de l'Égée: des régions où des tombes-bûchers ont été découvertes sous des tumuli. Les plus proches analogies étant des premières décennies du IIIe siècle, nous pouvons conclure que l'ensevelissement de Čerkesko polje ait eu lieu du règne des derniers Sévères et que la famille thrace, qui y a formé le tumulus, s'est installée à Ulpiana sous le règne des derniers Antonins.

La tombe de cette Thrace distinguée d'Ulpiana permet d'expliquer avec plus de précision la manifestation des noms thraces dans le matériel onomastique de Dardanie. Des noms thraces sur des monuments funéraires dudit territoire ont été interprétés soit comme preuve que les Dardaniens aient été des Thraces, soit qu'il aient perdu à l'époque romaine leur conscience ethnique, ou encore qu'ils aient cédé une part de leurs territoires aux Thraces, c'est à dire qu'ils se soient «thracisés» en une plus grande mesure. F. Papazoglu a prouvé, par l'analyse approfondie de tout le matériel onomastique, que les Dardaniens ne sont pas thraces, c'est à dire que les noms thraces sur les monuments épigraphiques de Dardanie n'indiquent dans tous les cas que des immigrés de Thrace. Un problème reste, cependant, ouvert, à

savoir: quand, pourquoi et en quel nombre les Thraces arrivent-ils en Dardanie? F. Papazoglu a éliminé à juste titre l'avis de N. Vulić que le renforcement de l'élément thrace en Dardanie orientale ne se produit qu'à la fin du IIIe siècle. Elle suppose par contre que l'expansion de certaines tribus thraces vers l'ouest «se situerait à l'époque où les Triballes se retiraient, ou un peu plus tard, au moment de l'invasion romaine». Le tumulus de Čerkesko polje, comme d'ailleurs d'autres découvertes archéologiques, indique cependant que l'immigration des Thraces en Dardanie ne se limite pas à une époque rigoureusement définie et qu'elle n'avait pas un seul motif.

Dans les régions frontalières orientales de la Dardanie de nombreux tumuli de l'époque romaine ont été notés, en particulier dans le territoire de Naissus. Quoique seulement quelques uns aient été fouillés l'hypothèse de leur rattachement à l'élément thrace est plausible. Les tumuli en question sont en majorité, comme celui de Čerkesko polje, isolés et presque toujours amassés sur des tombes contenant un matériel funéraire très précieux. Puisqu'aucun d'eux ne peut être daté avant la fin du Ier siècle il est certain que la majorité des Thraces, mentionnés par les monuments funéraires de Dardanie, ne soit venue qu'à l'époque de l'essor de la vie urbaine, au cours du IIe et des premières décennies du IIIe siècle. D'autre part les objets précieux des tombes mentionnées indiquent que ces immigrés appartenaient en majorité aux couches riches de la population thrace, ce qui est un signe incontestable des motifs économiques qui les ont fait venir en Dardanie.

Le tumulus de Čerkesko polje n'est qu'un exemple caractéristique qui permet de comprendre mieux la présence des Thraces sur le territoire de Dardanie.

Средњовековне некрополе у Србији евидентирание кроз археолошка ископавања (I)

ГОРДАНА МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, Народни музеј, Београд

У чланку „Прилог проучавању историјата истраживања средњовековних некропола у Србији“, штампаном у XXXVI броју Старицара за 1985. годину¹ наведена су, уз остале податке, и три основна вида рада у оквиру којих се у годинама после II светског рата, приступило проучавању средњовековне материјалне културе. Први и други вид рада: сређивање и стручна обрада музејског материјала и рекогносцирање терена образложени су потпуно док је трећи вид — теренска ископавања — остављен за посебан чланак из неколико разлога. Један од њих је што је у току протеклих четрдесет година (1947—1986) обављено више археолошких ископавања средњовековних некропола а њихов, колико — толико, хронолошки преглед захтевао је посебну концепцију рада. А други, што је истраживање некропола представљало нови начин рада, и на терену током ископавања као и касније, током обраде и публиковања добијених резултата и ископаног археолошког материјала, а што се битно разликовало од начина рада у првим деценијама овога века.

У годинама после завршетка рата истраживања средњовековних некропола одвијала су се заједно са истраживањем осталих средњовековних налазишта. Повод и начин за њихова истраживања често је наметала ситуација коју је диктирало време великог полета у изградњи. На многим градилиштима копали су се темељи, многе трасе нових и прошириване трасе старих путева пролазиле су кроз и преко археолошких налазишта. Њихова угроженост ублажавала се заштитним ископавањима при којима су се најчешће истраживала само оштећена површина локалитета. Врло брзо, међутим, започета су и

систематска ископавања локалитета чије је време, историјска прошлост и културна вредност одавно била позната, као што су били утврђени градови и манастири. А за многа налазишта, евидентирана на основу случајно нађеног археолошког материјала, а углавном при ратарским радовима, тек је пробним ископавањима било могуће одредити стратиграфију и временске оквире.

При свим овим различитим врстама археолошких ископавања — заштитним, систематским и пробним, осим података о остацима насеља и утврђења, сакупљени су и подаци о гробовима, односно мање или више очуваним некрополама. Ипак, требало је да прође одређено време и да се искуство стицано кроз теренске радове повеже са резултатима истраживања покретног археолошког материјала па да се проучавању средњовековних некропола приступи као налазиштима од посебног и изузетног значаја за проучавање материјалне и духовне културе српског становништва у средњем веку.

Међу прва ископавања на којима су добијени и подаци о гробовима овакако треба поменути ископавања у Дубравици, на локалитету Орашје. За Археолошки институт, радовима који су започети 1947. године и трајала до 1949. године руководили су Р. Марић, М. Гарашанин и Б. Мано-Зиси.² Истраживања су извођена у три рова (на три сектора) и на сваком од њих добијени су подаци о дугом коришћењу места за становање и укопавање што је и разумљиво, обзиром да се локалитет налази у близини Велике Мораве и Дунава, важног саобраћајног пункта и плодног земљишта. Трагови живота на

¹ Г. Марјановић-Вујовић, *Прилог проучавању историјата истраживања средњовековних некропола у Србији*, Старицар XXXVI/1985, Београд 1986, 105—113.

² Б. Мано-Зиси, Р. Марић, М. Гарашанин, *Ископавања у Орашју*, Старицар I, Београд 1950, 143—164; Г. Марјановић-Вујовић, *Археолошки налази XI—XIII века из области Браничева, Viminacium I*, Пожаревац 1986, 65—79.

овом локалитету могли су да се прате од историје и антике до пуног средњег века. А између разних других података добијени су и подаци о гробовима. Истражено је 18 гробова са скелетним сахрањивањем у гробним ракама и конструкцијама од опека. Мали број нађених предмета уз скелете као и непотпуна и недоступна документација не омогућава данас тачно разграничавање броја гробова по одређеним временским периодима у којима се на овом месту сахрањивало становништво у антици, сеоби народа и у средњем веку — после досељавања Словена. Ипак, по неким примерцима нађеног накита као и два новца (један византијског цара Јована I Цимискија (969—976) и други угарског краља Стефана I (997—1038)³ сахрањивање у средњем веку може се одредити у период између X и XII века, мада је сасвим могуће да се на овом истом месту сахрањивало и пре X и после XII века.

Исте 1947. године започета су и систематска ископавања Београдске тврђаве. За Археолошки институт радовима су руководили архитекта Д. Јовановић и М. и Д. Гарашанин.⁴ Уз остале важне податке о фортификацији, забележено је и пет скелетних гробова. Иако у гробовима није било никаквих прилога и другог археолошког материјала, руководиоци су на основу стратиграфских података, оријентације и начину уповавања откривене гробове одредили у средњи век уз покушај да се ови гробови доведу у везу са бронзаним гроздоликим наушницама нађеним 1911. године на Београдској тврђави (сл. 1).

Подаци за постојање некропола у средњем веку на Београдској тврђави, констатовани су и касније, при ископавањима Завода за заштиту споменика културе града Београда, Музеја града Београда и Археолошког института. У периоду од 1969. до 1980. на Савској падини у Доњем граду, на простору иначе веома поремећене некрополе, истражена су 54 гроба. На основу стратиграфских података, начину уповавања као и нађеног археолошког материјала у гробовима и ван њих (из поремећених гробова) могло се закључити да је на овом делу Београдског града уповавање отпочело после измене намене коришћеног простора од места за становање до места за уповавање. Сахрањивало се на овом месту у X и XI веку, евентуално од краја IX века (сл. 2). Ископавањима је за Завод за заштиту споменика

културе града Београда и Археолошки институт руководила Г. Марјановић-Вујовић.⁵

При дугогодишњим ископавањима Унутрашњег утврђења Београдског града М. Бајаловић-Хаџи-Пешић је,⁶ у оквиру рада Музеја града Београда и Археолошког института ископавала и средњовековне гробове на југозападној падини. По сакупљеним подацима и нађеном, иако малобројном, археолошком материјалу могло је да се закључи да се на овом месту, изван утврђеног простора унутрашњег града, сахрањивала војна посада у периоду XI и XII века.

Сл. 1—2. — Београдска тврђава, бронзане наушнице.
— Fig. 1—2. — Forteresse de Belgrade, boucles d'oreille en bronze.

Године 1948. уз сондажна ископавања неопходна за конзервацију цркве св. Богородице у Куршумлији захваћени су и простори на којима се сахрањивало. Архитект Б. Вуловић наишао је и на археолошки материјал из поремећених гробова који је М. Љубинковић послужио да скрене пажњу јавности на значај ових налаза као доказа да сасвим сигурно, у развоју јужнословенске материјалне културе, треба рачунати са јединственом културом.⁷ На истом овом налазишту, са остацима цркве из времена Стефана Немање и његовог столовања у Топлици, ископавања су вршена још у неколико кампања током којих се наилазило и на гробове. Ови подаци никада нису обрађени и публиковани, али се из теренске документације и увида у нађени археолошки материјал може закључити да се на овом месту српско становништво сасвим сигурно сахрањивало у X—XI и XII веку, као и да се сахрањивање наставило и касније, у вековима када је црква као активна богомоља престала

³ G. Marjanović-Vujović, *Slavic Beograd, Balcanoslavica*, Prilep ista у *Словенски Београд*, Историја Београда I, Београд 1978.

⁴ M. Bajalović-Birtašević, *Beogradska tvrđava, Gornji grad, srednji vek*, Arheološki pregled 10, Beograd 1968, 196.

⁵ М. Љубинковић, *Сведочанство јединствене културе јужних Словена у раном средњем веку*, „Политика“, 27. III. 1949, стр. 4; Г. Марјановић-Вујовић, *Распрострањеност наушница наросканог типа у Србији*, Старинар XXVII, Београд 1976, 101—108.

³ V. Jovanović, *Prilozi hronologiji srednjovekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske (I)*, Balcanoslavica 6, Prilep 1978; id., *Prilozi hronologiji srednjovekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske (II)*, Balcanoslavica 8, Beograd 1979, 134—135.

⁴ Д. Јовановић, М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Откопавање у Београдској тврђави у 1948 години*, Старинар II, Београд 1951, 262.

да служи али је у свести околног становништва остала као светиња из најстарије прошлости.

Поред ископавања око цркве св. Богородице, у Куршумлији се годинама систематски испитивала и црква св. Николе, такође из Немањиног времена. Под руководством М. Љубинковић а у сарадњи Народног музеја у Београду и Завода за заштиту споменика културе у Нишу у времену од 1967. до 1980. године⁸ истражено је више стотина гробова. Најстарији гробови потичу из времена изградње цркве, XII века, а затим је сахрањивање настављено све до XVI века. Дуго коришћење некрополе за укопавање у црквеној порти условило је ремећење старијих гробова млађим укупима а што се одразило у малом броју нађеног археолошког материјала. Међу нађеним примерцима накита, највише је из периода XV и XVI века (сл. 3). Осим гробова око цркве, у којима су умрли сахрањивани најчешће слободним полагањем у земљану раку и ретко у дрвеном сандуку, у цркви су откривене и три зидане гробнице.

Сл. 3 — Куршумлија, св. Никола, сребрна наушница. — Fig. 3. — Kuršumlija, st. Nicolas, boucle d'oreille en argent.

Прво, право ископавање једне средњовековне некрополе у Србији изведено је 1950. године на локалитету Умка у Добрачи под руководством М. и Д. Гарашанин.⁹ У оквиру програма рада на истраживању хумки у западној Србији М. и Д. Гарашанин после ископавања у Добрачи били су још неколико пута у прилици да, паралелно са истраживањем праисторијских некропола, истражују и средњовековне некрополе. Осим података о начину сахрањивања, значајно откриће представљале су нађене наушнице које су, после ископавања у св. Богородици у Куршумлији још једном потврдиле неопходност ширења територије распрострањености одређених врста и типова накита, ван дотадашње

устаљене територије далматинске Хрватске и Босне и Херцеговине.

На поремећеној некрополи у селу Поповцу код Буприје а на локалитету Доњи Попљесак године 1950. под руководством Б. Сталио и Н. Јовановић, Народног музеја у Београду вршио је заштитна ископавања угрожене некрополе. Мали број систематски проверених гробова¹⁰ на делу некрополе где се сахрањивало сиромашно становништво, није посебно утицало на одређивање времена коришћења ове некрополе. На основу примерака накита сакупљеног из поремећених и систематски истражених гробова може да се закључи да је недалеко од средњовековног места Равно постојало насеље у коме су живели становници различитог економског стања а вероватно и различитог друштвеног статуса. Ово потврђују гробови без икакве укопане личне имовине сахрањених, затим једноставни примерци накита као што су наушнице од бронзе (сл. 4), или налаз сребрних колутастих наушница (сл. 5) раскошне израде најбољих византијских мајстора.

Сл. 4. — Поповац бронзана наушница. — Fig. 4. — Popovac, anneau en bronze.

Осим заштитних ископавања која су на угроженим некрополама изводили стручњаци Народног музеја у Београду, оваква ископавања су обављали и стручњаци других музеја, међу којима и Народног музеја у Крагујевцу. Под руко-

Сл. 5. — Поповац, сребрна наушница. — Fig. 5. — Popovac, boucle d'oreille en argent.

⁸ М. Љубинковић, *Iskopavanja kompleksa crkve sv. Nikole kod Kuršumlije*, AP 10, 1968, 188—192; Г. Марјановић, Г. Томић, *Накит на тлу Србије од IX до XV века*, Београд 1982, 73—75 са наведеном литературом.

⁹ М. и Д. Гарашанин, *Средњовековно гробље у Добрачи*, Старинар VI, Београд 1954—1955, 191—203; Dolinar-Osoletova, *Staroslovenska okostja iz Dobrače pri Kragujevcu*, Acta Archaeologica 5, 1951.

¹⁰ Д. Милошевић, *Заштитна ископавања у Поповцу*, Зборник радова Народног музеја у Београду I, Београд 1958, 111—134.

¹¹ Д. Петровић, *Средњовековна некропола на Доњем брду (Градац код Крагујевца)*, Старинар XIII—XIV, Београд 1962—1963, 275—290.

китом од сребра и бронзе посебно се истичу налази наушница (сл. 6) а једна од огрлица међу нанизаним перлама имала је и привесак у об-

Сл. 6. — Донићко брдо код Крагујевца, сребрна наушница. — Fig. 6. — Donićevo brdo près de Kragujevac, boucle d'oreille en argent.

лику крста (сл. 7). На основу нађеног накита, уз напомену да је највећи део некрополе и материјала из ње уништен, време уклапања се може пратити између X и XII века иако су и доња и горња граница свакако биле шире. Преглед нађеног накита од сребра и квалитет његове израде намеће питање о коме и каквом се насељу радило и који су се становници овде

Сл. 7. — Донићко брдо код Крагујевца, ниска. — Fig. 7. — Donićevo brdo près de Kragujevac, collier.

сахрањивали. Шта је погодно овако изразитом богатству појединаца, да ли трговина, развијена земљорадња и сточарство, или можда и место где су се укрштали разни путеви, са истока и са јадранске обале. Пратећи податке сакупљене у овој некрополи и посматрајући целокупан сакупљен археолошки материјал, мора се нагласити велика штета због њеног уништења. Да је могао да се сакупи већи број података и испита више гробова могле су се проучити поступне промене материјалне културе од антике, преко сеобе народа до досељавања Срба. Штета за овим изгубљеним подацима је већа ако се зна, да је праћење промене материјалне културе могло да омогући и сагледавање поступног уклапања затеченог ромејског становништва са досељеним Србима.

Године 1953—1954, настављајући своја истраживања у западној Србији, М. и Д. Гарашанин истражили су још једну средњовековну некрополу.¹² У Белој Цркви, на локалитету Бандера, над праисторијском хумком, сахрањивало се, највероватније становништво мањег засеoka, или можда чак и чланови једне породице. У 23 ископана гроба било је мало археолошког материјала. Али међу неколико нађених примерака накита значајан је налаз пара сребрних наушница са три гранулирана коленца и низоњима гранула (сл. 8) које до тада нису биле познате на налазиштима у Србији.

Сл. 8. — Бела Црква, сребрна наушница. — Fig. 8. — Bela Crkva, boucle d'oreille en argent.

Године 1953. изградњом пута Београд—Смедерево, на деоници кроз Брестовик траса пута прошла је кроз средњовековну некрополу. Нађен археолошки материјал, грађевинско предузеће које је извдило радове, поклонило је Народном музеју у Београду што је навело ову установу да у Брестовику, на данас познатом локалитету Висока Раван, организује археолошка ископавања. Радови, којима је све до 1959.

¹² М. и Д. Гарашанин, *Ископавања тумула у Белотићу и Белој Цркви*, Зборник радова Народног музеја I, Београд 1958, 33—36, 46

године руководила М. Љубинковић¹³ показали су изванредне резултате. Систематски је истражена некропола из XI—XIV века са 887 гробова, до тада највећа средњовековна некропола у Србији. По нађеном археолошком материјалу у гробовима могло се закључити да се радило о некрополи сеоског становништва чије су се жене, девојке и деца китили углавном скромним накитом израбеним од бронзе и бакра. Нађене наушнице (сл. 9), прстење (сл. 10) и наруквике

Сл. 9. — Брестовик, бронзане наушнице. — Fig. 9. — Brestovik, boucles d'oreille en bronze.

Сл. 10. — Брестовик, бронзани прстен. — Fig. 10. — Brestovik, bague en bronze.

углавном представљају производе локалних мајстора који су квалитет накита подешавали према куповној моћи потрошача. У нискама, осим разнобојних и различитих перли, запажају се каури пужеви а често и пробушени новац (сл. 11). Занимљиво је да се осим секундарно употребљеног римског новца, у најмлађим гробовима појављују као привесци и византијски новци Манојла Комнина. Новац Манојла Комнина и неких других византијских царева из династије Комнина и Анђела иначе се, како на овој тако и на многим другим некрополама, стављао у гробове као обол у време када је тај новац био у оптицају.

Осим по резултатима ископавања, ова некропола значајна је и по томе што је током њених истраживања сакупљена комплетна документација — гробни записници и фотографије за сваки гроб, ситуација целокупне некро-

поле као и антрополошка анализа.¹⁴ Ископавања некрополе у Брестовику значајна су још и по томе што су, у време када су извођена прерасла у неку врсту теренске школе кроз коју

Сл. 11. — Брестовик, ниска. — Fig. 11. — Brestovik, collier.

су прошли многи археолози који су, овде стечено знање наставили да користе бавећи се проучавањем у оквиру средњовековне археологије.

¹³ М. Боровић-Љубинковић, *Досадашња ископавања на локалитету Висока Раван у Брестовику*, Зборник радова Народних музеја I, 1958, 325—333; *Накит на тлу Србије*, Београд 1982, 60—61; id., *La Nécropole Slav de Brestovik*, Archaeologica Iugoslavica II, Beograd 1956, 131—137.

¹⁴ Ж. Гавриловић, *Кнемички индекс средњовековних људских костура из Брестовика*, Старијар XIII—XIV, Београд 1962—1963, 243—249.

После средњовековне некрополе у Брестовику, систематска ископавања вршена су и на некрополи у Миријеву. Ископавања су извођена у три кампање (1955, 1958—1959) преко Музеја града Београда под руководством М. Бајаловић-Бирташевић. За разлику од многих других истражених некропола, и сондажно и систематски, резултати истраживања средњовековног гробља у Миријеву стручно су обрађени и публиковани непосредно по завршетку теренских радова у виду монографије, већ 1960. године.¹⁵

При копању једне од 5 евидентираних праисторијских хумки у селу Моравцу код Алексинца, Д. Вучковић-Тодоровић и Ј. Тодоровић су у две кампање, 1955 и 1956. године, откопали и мању средњовековну некрополу.¹⁶ Археолошки материјал нађен је само у три грба. Налаз чанкастог новца Манојла Комнина (1143—1180) у једном од гробова дозвољава да ову некрополу схватимо као мању некрополу једног засеока, а можда и једне породице. Налаз новца на овој некрополи сматрамо изузетно значајним податком јер је и до становништва које се у њој сахрањивало, изузетно сиромашног, стижао новац у време када је робно новчано привређивање било прихваћено и на балканским територијама византијске државе.

Током заштитних ископавања на Градском Пољу у Нишу, Љ. Зотовић је 1956. године забележила међу касноантичким гробовима и неколико гробова из средњег века, који су, по веома луксузним и карактеристичним примерцима накита, датовани у XI век.¹⁷ А то значи да је од антике до овог времена продужено сахрањивање на истој некрополи. Недавним публиковањем дарданског накита А. Јовановић је, међу типичним античким примерцима накита, објавио и неколико наруквица од стаклене пасте које припадају средњем веку. На основу њих, може се закључити да је на налазишту Јагодин мала било више средњовековних гробова са трајањем и до XII-ог века.

За средњовековно гробље у Корбову сазнало се 1957. године приликом копања бронзано-допског налазишта. Овде су, на налазишту Песак настављена ископавања и у 1960. и 1961. години. И поред неколико кампања ископавања, истражен је мањи део некрополе са налазима

накита типичног за XII век. Радовима су руководили И. Јанковић и А. Цермановић а материјал објавила М. Јанковић.¹⁸

У оквиру заштитних ископавања у Кључу Дунава по Пројекту Бердап II још једном су, приликом ископавања бронзано-допске некрополе у Корбову настављена и истраживања средњовековне некрополе. Резултате са ових ископавања публиковао је Н. Радојчић.¹⁹

Године 1960. за Народни музеј у Београду Д. Милошевић је заштитним ископавањима истраживала некрополу у с. Лешју код Параћина. Највећи део некрополе био је уништен вађењем песка а заштитним ископавањима обухваћен је мањи, преостали део. Сакупљени подаци и археолошки материјал били су довољни да се о некрополи донесу одређени закључци и одреди време упокојавања од XI до почетка XIII века. На овој некрополи занимљив податак представља налаз пара сребрних наушница волинског типа (сл. 12) са новцем угарског краља Беле II (1131—1141).²⁰

Сл. 12. — Лешје, сребрна наушница. — Fig. 12. — Lešje, boucle d'oreille en argent.

Приликом систематских ископавања у цркви и у порти св. Петра код Новог Пазара, М. Љубинковић је 1960—1962. године истражила велики број гробова. Дуга и континуирана употреба релативно малог простора за сахрањивање учинила је да су старији грбови непрестано ремећени млађим упоцима. Због тога је веома ретко најстарији хоризонт документован са више гробова али се на основу свих сакупљених података као и са нађеним археолошким материјалом у грбовима и ван њих, као време са-

¹⁵ М. Бајаловић-Бирташевић, *Средњовековна некропола у Миријеву*, Београд 1960.

¹⁶ Д. Тодоровић-Вучковић, Ј. Тодоровић, *Ископавања тумула у селу Моравцу код Алексинца*, Старијар IX—X, Београд 1955—1956, 287—292.

¹⁷ Љ. Зотовић, *Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu, Limes u Jugoslaviji I*, Београд 1961, 174—175; С. Ерцеговић-Павловић, *Гроздолске византијске наушнице у Србији*, Старијар XVIII, Београд 1967, 83—88; А. Јовановић, *Накит у римској Дарданији*, Београд 1978, 32.

¹⁸ М. Јанковић, *Две средњовековне некрополе у источној Србији*, Старијар XXIV—XXV, Београд 1973—1974, 232—235.

¹⁹ Н. Радојчић, *Извештај са археолошких ископавања локалитета Песак у 1981. години*, Бердапске свеске III, Београд 1986, 136.

²⁰ Д. Милошевић, *Средњовековна некропола у селу Лешју код Параћина*, Зборник Радова Народног музеја III, Београд 1962, 141—163.

храњивања може узети дуги период од XI века па све до првих деценија XX века.²¹

Музеј града Београда, осим дугогодишњих истраживања праисторијских некропола на Ропи Буприји, имао је прилике да на истом овом налазишту забележи и неколико средњовековних гробова са скелетним сахрањивањем. Неколико нађених бронзаних гроздоликих наушница уз неке друге примерке накита одређују као време укопавања X—XII век.²²

У источној Србији, после некрополе у Корбову истраживана је још једна некропола са сличним начином укопавања, временом укопавања као и нађеним археолошким материјалом. У Прахову, на локалитету Идече у 1962. и 1963. години радовима је руководила Љ. Вуковић а резултате истраживања објавила М. Јанковић.²³

Истражујући праисторијске тумуле око Прокупља, још једном се потврдило да су култна места вековима коришћена за укопавање. У Доњој Топоници В. и Л. Трбуховић²⁴ у периоду од 1964. до 1967. године истражили су мању некрополу. Иако скроман и малобројан нађени накит био је довољан да се време укопавања одреди — XI — почетак XIII века — и да се нађени предмети и начин укопавања повежу са подацима из осталих некропола (сл. 13).

На локалитету Зидине у Мачванској Митровици, одакле су за Народни музеј у Београду откупљене 1919. године златне лунуласте наушнице, С. Ерцеговић-Павловић истраживала је систематским ископавањима 1964. и 1965. године неколико средњовековних некропола.²⁵ Изнад античког мартирijума, у средњем веку, једна над другом, подигнуте су три црквене грађевине а око њих околно становништво сахрањивало се у X—XV веку.

Припремни радови на изградњи Хидроелектране Бердап I указали су на потребу заштитних археолошких ископавања на просторима који су били предвиђени за потапање. Археолошки институт, у заједници са Народним музејом у Београду, организовао је ископавања на већем броју праисторијских, античких и средњовековних налазишта чији су резултати и значај одавно познати. Међу осталим важним по-

дацима велики допринос у познавању начина укопавања као и одговарајуће материјалне културе средњовековног периода пружиле су ископаване средњовековне некрополе, углавном у оквиру истраживања рановизантијских утврђења на простору од Рама до Текије.

Сл. 13. — Доња Топоница код Прокупља, накит из некрополе. — Fig. 13. — Donja Toponica près de Prokuplje, bijoux de la nécropole.

Једно од првих заштитних ископавања средњовековних некропола изведено је у Брзој Паланци. На деоници нове трасе пута поремећену некрополу ископавала је С. Ерцеговић-Павловић 1964. године.^{25а} Нађени материјал (сл. 14) осим што је указао на сличност са раније истраживаним некрополама у Корбову и Прахову пружао је и неке нове податке, обзиром да је некропола коришћена за сахрањивање кроз дужи временски период. Истовремено са подацима о некрополи у Брзој Паланци С. Ерцеговић-Павловић саопштила је и податке о још једној поремећеној некрополи, на налазишту Чока Арта.²⁶

^{25а} С. Ерцеговић-Павловић, *Прилог проучавању средњовековних некропола у источној Србији*, Старице XVII, Београд 1966, 143—150.

²⁶ Ibid.

²¹ М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, Зборник радова Народног музеја VI, Београд 1970.

²² М. Birtašević, *Kauri piževi kao elemenat srednjovekovnog i savremenog nakita u Jugoslaviji*, Acta II Internationaler Kongress für Slawische Archäologie III, Berlin 1973, 184. T. I.

²³ М. Јанковић, *op. cit.*, 227—232.

²⁴ В. и Л. Трбуховић, *Доња Топоница*, Прокупље — Београд 1970. 45—65, 89—95.

²⁵ С. Ерцеговић-Павловић, *Римске и средњовековне некрополе у Мачванској Митровици*, Sirmium XII, Београд 1980.

Исти руководилац, у времену од 1966. до 1967. године истраживала је и средњовековну некрополу унутар античког логора у Бољетину. Укупно је истражено 96 гробова а у 14 је нађен археолошки материјал. На основу свих расположивих података некропола је датована у период XII—XV века и детаљно проучена.²⁷

Сл. 14. — Брза Паланка, накит из некрополе. — Fig. 14. — Brza Palanka, bijoux de la nécropole.

У времену од 1966. до 1967. С. Ерцеговић-Павловић вршила је систематска ископавања и на средњовековној некрополи у Хајдучкој Воденици. Ван бедема античког утврђења истражена су 74 гроба у којима је констатовано сахрањивање у ракама и гробним конструкцијама. И на овој некрополи археолошки материјал је нађен у 14 гробова. Значајне налазе представљају нађене плочице од сребрног лима које не само да су коришћене као украси за главу — дијадеме, него и као украси на оделу. Истражени део некрополе датован је у XII—XV век.²⁸

²⁷ С. Ерцеговић-Павловић, *Средњовековне некрополе и насеља у Бољетину и Хајдучкој Воденици*, Бердаске свеске, Посебна издања 1, Београд, 1986, 19—43.

²⁸ Ibid., 42—96.

При истраживању остатака насеља на Ушћу Поречке реке, 1967. и 1968. године Д. Минић је истраживала и савремену некрополу. Иако су систематски ископана 73 гроба, археолошки материјал је нађен у малом броју гробова. Анализом нађеног материјала као и на основу нађеног новца видинског цара Страцимира некропола је датована у XIV—XVI век. Горњу границу одредио је налаз накита у једном женском гробу.²⁹ Занимљиво је да су овако усамљени налази гробова са касним накитом забележени још на неким локалитетима у Подунављу, као у Чезави и у Костолу (Понтес-Трајанов мост).

На ушћу речице Песаче у Дунав Д. Минић је, приликом истраживања античког утврђења констатовала и 11 средњовековних гробова. Њихов налаз веома је занимљив јер су у неколико гробова откривене секундарно употребљене античке опеке са угравираним крстовима и натписима писаним словима обле глаголице. Као време упокојавања Д. Минић је одредила крај X, евентуално почетак XI века.³⁰

У Манастиру, на локалитету Госпоћин Вир 1968. и 1969. године Д. Минић је истраживала остатке насеља и некрополу око цркве. Од 55 ископаних гробова археолошки материјал је нађен само у три гроба али довољан да Д. Минић, на основу података о насељу и некрополи, локалитет датира у XIV век.³¹

На десној обали Рибничког потока, уз уништено насеље, Д. Минић је 1969. године ископавала још једну некрополу. Грбови су упокојавани око две црквене грађевине. Старија црква највероватније је била саграђена у XII а млађа у XIV веку. Као и на осталим некроपालама, нарочито пуног средњег века, археолошки материјал је нађен у малом броју гробова али ипак довољан да се време упокојавања одреди у период од XII до XIV века.³²

Средњовековне некрополе откривене су још неколико пута у оквиру истраживања античких утврђења.

Под руководством Р. Љубинковића истражена је некропола са 105 гробова унутар утврђења на локалитету Велики Градац код Доњег

²⁹ Д. Минић, *Средњовековно насеље и некропола*, Старијар XXXIII—XXXIV, Београд 1982—1983, 293—296.

³⁰ Д. Минић, *Античко утврђење и средњовековна некропола*, Старијар XXXIII—XXXIV, Београд 1982—1983, 171—175.

³¹ Д. Минић, *Манастир, праисторијско, античко и средњовековно налазиште*, Старијар XXXIII—XXXIV, Београд 1982—1983, 157—159.

³² Д. Минић, *Рибница, праисторијско, античко и средњовековно налазиште*, Старијар XXXIII—XXXIV, Београд 1982—1983, 259—263.

Милановца. Гробови су и овде укопавани око две цркве, стим што је старија, рановизантијска црква (VI век) била већ урушена када је укопавање српског становништва отпочело а друга црква је служила као гробљанска црква у време укопавања у X и XI веку.³³

У Равни, коју је истраживао В. Кондић, констатоване су две средњовековне некрополе. Једна на улазу и унутар утврђења а друга на одређеној удаљености од утврђења. Податке и материјал нађен на овим некрополама објавила је С. Ерцеговић-Павловић.³⁴ Најзначајније налазе представљају два бронзана реликвијара који и укопавање на првој некрополи одређују у X—XI век док је друга некропола из периода пуног средњег века.

Приликом истраживања северозападног дела античког утврђења Castrum Novae у Чезави, године 1969. и 1970. под руководством Д. Прибаковића истражена је делимично средњовековна некропола. Гробови српског становништва и овде су укопавани око урушене рановизантијске базилике. На основу малобројног археолошког материјала, међу којим се издваја посребрени мањи реликвијар, време укопавања се могло оквирно одредити у XI—XII век мада је налаз скоро етнографског накита у једном женском гробу указао и на млађе укопање на истом месту. Резултате ископавања некрополе у Чезави објавила је Г. Марјановић-Вујовић.³⁵

У оквиру средњовековних некропола истраживаних током трајања радова по пројекту Бердап I занимљив је податак о налазу једног гроба на Сапаји. На овом локалитету ископавања су трајала од 1966. до 1970. године под руководством Ј. Ковачевића, Д. Димитријевић, Р. Рашајског и С. Барачког. У чланку, у коме је публиковала резултате ископавања, Д. Димитријевић помиње налаз једног скелетног гроба у коме је нађен руком рађени лонац и гвоздена секира. Налаз гроба Д. Димитријевић је датовала у VII век, у време када су Авари и Словени продирали на овај део Подунавља.³⁶

После завршетка дугогодишњих ископавања угрожених локалитета у оквиру пројекта Бер-

дап I, истраживане су и неке друге некрополе. Ископавања су углавном отпочињала као заштитна а затим прерастала у систематска.

У Нишу, око цркве св. Пантелејмона, под руководством В. Кораћа и Б. Дељанин³⁷ делимично је истражена некропола на којој се, судећи по месту као и нађеном археолошком материјалу, сахрањивало градско становништво средњовековног Ниша. Осим лепих примерака сребрног накита, (сл. 15), за ову некрополу ка-

Сл. 15. — Ниш, св. Пантелејмон, сребрна наушница. — Fig. 15. — Niš, st. Pantélémon, boucle d'oreille en argent.

рактеристичан је и велики број нађеног новца као и крстова. Поред бронзаних крстова реликвијара (сл. 16) значајни су и налази крстова

Сл. 16. — Ниш, св. Пантелејмон, бронзани реликвијар (реверс). — Fig. 16. — Niš, st. Pantélémon, reliquaier en bronze (revers).

од стеатита (сл. 17) који најбоље аналогиче имају међу крстовима налаженим при ископавању раносредњовековних слојева руског града Кијева.

Такође у Нишу, 1975. године С. Ерцеговић-Павловић ископала је некрополу на локалитету Гласија.³⁸ Међу 77 истражених гробова запажено је неколико врста укопавања. Најчешћи

³³ Д. Минић, *Средњовековна некропола на Великом Градцу код Доњег Милановца*, Старијар XX, Београд 1969, 233—247.

³⁴ С. Ерцеговић-Павловић, *Равна средњовековна насеље и некропола*, Старијар XXXIII—XXXIV, Београд 1982—1983, 253—257.

³⁵ Г. Марјановић-Вујовић, *Чезава, средњовековна некропола*, Старијар XXXIII—XXXIV, Београд 1982—1983, 123—126.

³⁶ Д. Димитријевић, *Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке*, Старијар XXXIII—XXXIV, Београд 1982—1983, 29—59.

³⁷ Резултати ових ископавања пису још објављени. Неке од гробних целина обрадила је Б. Дељанин у каталогу изложбе *Накит на тлу Србије*, Београд 1982, 55—57.

³⁸ С. Ерцеговић-Павловић, *Средњовековна некропола у Нишу*, Старијар XXVI, Београд 1976, 83—98.

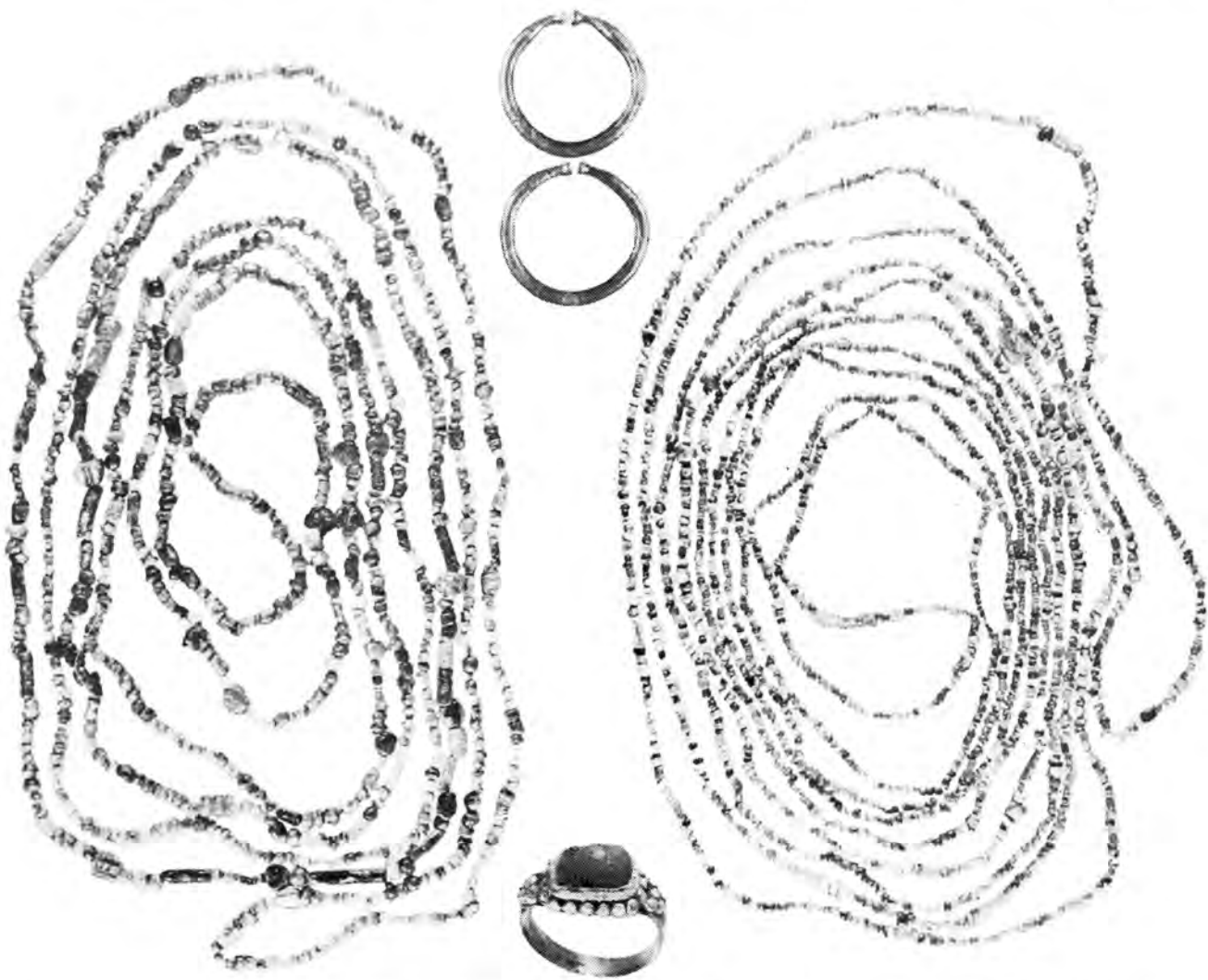
начин био је полагање умрлог у земљану раку, а запажено је и сахрањивање у конструкцијама од опека. Накит и други предмети нађени

Сл. 17. — Ниш, св. Пантелејмон, крст од стеатита. — Fig. 17. — Niš, st. Pantélémon, croix en stéatite.

у 25 гробова омогућили су датовање некрополе у XI—XII век. Значајне налазе представљају карике са лопастим завршецима (нађене у три гроба) које су иначе сматране као карактеристика келташке културне групе (сл. 18). Њихов налаз на некрополи Гласија као и неки други налази на локалитетима у Србији (Донићко Брдо код Крагујевца, Орашје у Дубравици и једна са ширег подручја Подунавља) показују још једном да се, при садашњим подацима и сазнањима, и границе ширења појединих врста накита и утицаји културних група морају изнова разматрати и сагледати.

После дугог прекида, Народни музеј у Београду организовао је систематска ископавања средњовековне некрополе у селу Трњану код Пожаревца. У времену од 1976. до 1978. године радовима је руководила Г. Марјановић-Вујо-

Сл. 18. — Ниш, Гласија, накит из некрополе. — Fig. 18. — Niš, Glasija, bijoux de la nécropole.

вић.³⁹ Иако је велики део некрополе био уништен, откопаних 373 гробова и накит и новац нађени у 136 гробова (сл. 19), омогућили су да се

Сл. 19. — Трњане, бронзане наушнице. — Fig. 19. — Trnjane, boucles d'oreille en bronze.

проучавањем ове некрополе, и аналогијама са раније истраженим некрополама, направи широки преглед украса којим се српско становништво у Подунављу и источној Србији китило у XI—XII и на почетку XIII века. Иако изразито некропола сеоског становништва, ова некропола је показала како одређен степен развоја материјалне културе тако и економског привређивања српског становништва у XI и нарочито XII веку.

У селу Славковици М. Мадас⁴⁰ је за Завод за заштиту споменика културе у Крагујевцу од 1973. до 1978. године ископавао остатке цркве из XIII/XIV века и око ње већу некрополу из XIV—XV века. Иако је нађено веома мало археолошког материјала, ова велика некропола значајна је по сагледавању неколико начина упоковања. А налаз гробне капеле и саркофага у њој представља нове податке о подвајању у оквиру упоковања на једној некрополи. Ова ископавања обогатила су археолошки фонд Народног музеја у Београду једном изванредном иконицом на којој је у двобојном ониксу изрезана допјасна представа св. Николе (сл. 20).

На локалитету Попе код Новог Пазара, при конзерваторским радовима на мањој једнобродној цркви делимично је истражена и некропола. Највредније налазе у гробовима представља једна златна наушница, позлаћени прстен са емаљем и иконица резана у меком црном камену из XII—XIII века. Ископавањима на овом локалитету руководила је О. Вукадин у организацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.⁴¹

³⁹ Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане*, Београд 1984.

⁴⁰ М. Мадас, *Славковица*, Крагујевац 1984.

⁴¹ О. Вукадин, *Истраживања средњовековног комплекса у селу Попе код Новог Пазара*, Новопазарски зборник 1, Нови Пазар 1977, 157—161.

У Толисавцу, селу поред Крупња М. и Д. Гарашанин су уз праисторијске тумуле још једном ископавали и средњовековну некрополу. У очекивању да руководиоци радова објаве целокупне резултате⁴² важно је истаћи да је и на овој некрополи у западној Србији нађен сличан материјал као у Белој Цркви. То се нарочито односи на наушнице са три гранулирана колена израђене од сребра и великим занатским умећем.

Сл. 20. — Славковица, иконица св. Николе од оникса. — Fig. 20. — Slavkovica, petite icône de st. Nicolas en onyx.

Године 1978. при Српској Академији Наука и Уметности основан је посебан Одбор за научна истраживања и проучавања Винче на челу са академиком В. Чубриловићем. Посебна пажња била је посвећена истраживањима средњовековне (старосрпске по М. М. Васићу) некрополе. У кампањама ископавања 1978, 1979, 1980, 1981. и 1983. године истражено је 713 скелетних гробова. Дуго коришћење једног истог места за сахрањивање у периоду од XI до XV века довело је до великог ремећења старијих гро-

⁴² М. и Д. Гарашанин, припремају резултате истраживања у Толисавцима за штампу. И овом приликом им се захваљујем на саопштеним подацима о налазима у средњовековној некрополи.

бова све новим и новим укупима. Ова прекопавања су највероватније и један од узрока што је, међу овако великим бројем гробова, забележен релативно мали број гробова са археолошким материјалом. Највише налаза нађено је на делу непоремећене некрополе XI—XII века одакле потичу неколико пари сребрних наушница изванредног квалитета, и сребра и израде (сл. 21). Истанчани укус у избору накита којим су се украшавале жене средњовековног насеља у Винчи свакако има своју потврду у чињеници да је насеље било уз главну комуникацију и на путу трговачких каравана који су се из разних праваца сустизали у Београду. Трајање некрополе до XIV—XV века, осим неких других налаза, потврђује и налаз стаклене биконичне боце која је са жртвеним вином стављена у један од мушких гробова.

Сл. 21. — Винча, пар сребрних наушница. — Fig. 21. — Vinča, paire de boucles d'oreille en argent.

Радовима на истраживању средњовековне некрополе у Винчи руководи Г. Марјановић-Вујовић⁴³ а антрополошку анализу и остеолошка проучавања врши Ж. Микић.⁴⁴

Нова археолошка, заштитна и систематска, ископавања на угроженим локалитетима а у оквиру пројекта Бердап II омогућила су нова истраживања више средњовековних некропола. Међу њима посебно су значајне некрополе на којима је укопавање започето у IX веку.

У Костолу, на налазишту Pontes-Трајанов мост, где се систематска ископавања изводе од 1979. године, испред северног бедема античког утврђења откривени су гробови некрополе где је укопавање вршено у IX и на почетку X века.

Без неког одређеног реда у низовима гробова, на простору од новооткривених стубова Тра-

јановог моста на истоку истражено је више гробова који су на основу нађеног накита могли да се датирају у време XI—XII века.⁴⁵ На првој некрополи највероватније се укопавало становништво из насеља смештеног унутар уручених бедема античког утврђења док су раке друге некрополе укопаване кроз напуштено и делимично за-
суто насеље на североисточној падини.

У селу Вајуги а дуж обале Дунава, на локалитету Песак где је до сада забележено више налазишта из различитих културних периода и намене, констатовани су и остаци две средњовековне некрополе. Некропола II наставила је да користи култно место из прансторије. Истражено је 105 гробова са скелетним сахрањивањем из временског распона од XII до XIV века. Нађени примерци накита уклапају се у општу слику о накиту раширеном међу српско становништво на простору данашњег Подунавља и источне Србије. Налази византијског и угарског новца показују промену у политичкој ситуацији, повлачење Византије почетком XIII века и померање јужне границе Угарске. Осим у првој години ископавања 1980,⁴⁶ у кампањама 1981. и 1982. године ископавањима је руководила Г. Марјановић-Вујовић.⁴⁷

Некропола III констатована је нешто изводније. Највећи део некрополе поремећен је при ратарским радовима а нарочито обрушавањем обале. Ипак је сакупљено довољно података да се констатује да је простор данашњег атара села Вајуге одувек био веома повољан за организовање сталног живота. А уз насеља су настајале неопходне некрополе. На основу нађене наушнице волинског типа и неколико наруквица од стаклене пасте, укопавање на некрополи III може се одредити у XI век.⁴⁸

У селу Грабовици а на локалитету Позајмиште делимично је истражена некропола са скелетима сахрањивањем. Нађени накит у неколико гробова, типичне гроздолике наушнице и исто тако карактеристичне перле нанизане у ниске, указују на сахрањивање у IX и на прелазу у X век.⁴⁹ Ископавањима су руководиле С. Ерцеговић-Павловић и Д. Минић.

⁴³ Г. Марјановић, и други, *Раносредњовековна некропола I, Раносредњовековна некропола II*, Бердапске свеске II, Београд 1984, 46—47.

⁴⁶ А. Премк, П. Поповић, Љ. Бјелајац, *Вајуга-Песак, Извештај са ископавања 1980. године*, Бердапске свеске II, Београд 1984, 115—117.

⁴⁷ Г. Марјановић-Вујовић, *Вајуга-Песак, Средњовековна некропола II*, Бердапске свеске III, Београд 1986, 184—188, 194—212.

⁴⁸ Ibid., 188—190, 213—215.

⁴⁹ С. Ерцеговић-Павловић, Д. Минић, *Средњовековно насеље и некропола на локалитету Позајмиште у Грабовици*, Бердапске свеске III, Београд 1986, 146—168.

⁴³ G. Marjanović-Vujović, *Néropole médiévale Vinča*, Inventaria Archeologica fol. 21, Beograd 1979; id., *Starosrpska nekropola*, Vinča у прансторији и средњем веку, каталог изложбе, Београд 1984, 87—99, 131—136.

⁴⁴ Ж. Микић, *Први резултати биостатистичке антрополошке обраде средњовековне некрополе у Винчи — Бели брег*, Годишњак града Београда, Београд 1985, 79—83.

У Љубичевцу, на локалитету Гламија истражена су 52 гроба једне, несумњиво, много веће некрополе. Нађени налази уз скелете показују распон сахрањивања од IX до XIII века. Међу осталим налазима занимљиве су плочице дијадема. Осим сребрних плочица нађене су и позлаћене. Радовима на истраживању ове некрополе руководила је М. Паровић-Пешикан а резултате објавила С. Радосављевић.⁵⁰

Обновљени радови у Брзој Паланци дали су нове податке о средњовековној некрополи копањој први пут 1964. године. Налази металних плочица за дијадему, (са позлатом) указују да је дијадема била веома омиљен накит жена у Подунављу. Дијадеме од бронзаних, посребрених или позлаћених плочица, констатоване су на већем броју некрополе у Подунављу, почев од Винче и Брестовика па до Хајдучке Воденице, Вајуге, Брзе Паланке и Љубичевца. Ископавањима некрополе у Брзој Паланци руководиле су С. Ерцеговић-Павловић и Д. Минић⁵¹ а антрополошку анализу извршила је С. Радосављевић.⁵²

После случајно нађених прстастих фибула у Корбову, Филозофски факултет у Београду, под руководством В. Јовановића и В. Поповића вршио је ископавања средњовековне некрополе у црквеној порти. Обзиром да археолошки материјал и резултати нису објављени, остаје отворено питање датовања и трајања некрополе.⁵³

Током ископавања на Ушћу Јакомирског потока, уз друге резултате забележено је и 20 скелетних гробова веома уништене некрополе. Гробне раке упопане су у слој X—XII века па се сахрањивање на овој некрополи може оквирно датовати у XIII и почетак XIV века. Радовима је 1981. године руководио Н. Станојевић.⁵⁴

Осим на поменутих локалитетима, средњовековне некрополе истраживане су још и на Караташу, у Малој Врбици као и у Михајловцу, на локалитету Блато.

Изван античког утврђења, на Караташу 1985. године под руководством В. Кондића и Ј. Ран-

ков истражено је више гробова.⁵⁵ Накит нађен уз скелете женских особа — наруквице од стаклене пасте, наушнице са једним гранулираним коленцем и тракасто прстење одређују ову некрополу у период XI—XII века.

Слични подаци добијени су и у Малој Врбици приликом истраживања праисторијских некрополе под руководством М. Вукмановић, П. Поповића и Н. Радојчића.⁵⁶ У гробовима са скелетним сахрањивањем и слободним упоковањем у земљане раке нађено је неколико примерака накита (сл. 22). То је заправо накит који је добро познат са више некрополе истраживаних у Подунављу и источној Србији, карактеристичан као допуна ношње српског становништва у XI—XII веку (Вајуга, Брза Паланка, Љубичевац, Корбово, Прахово).

Сл. 22. — Мала Врбика, сребрна наушница. — Fig. 22. — Mala Vrbica, boucle d'oreille en argent.

У селу Михајловцу, на локалитету Блато, приликом ископавања касноантичког утврђења откривено је 8 гробова са скелетним сахрањивањем, у рамама које су биле упопане у грабевински шут. Руководилац ископавања, М. Томовић оријентационо је датовао откопане гробове у време X—XII века.⁵⁷

Појединачни гробови ископавани су и на неким другим налазиштима. Поменути подаци у извештајима не наговештавају постојање некрополе, али сама чињеница да се на гробове наишло, уз искуства са осталих поменутих некрополе, дозвољава да и ове, појединачне гробове сматрамо као податке о постојању некрополе. Тако је приликом својих ископавања 1982. на потезу Вајуга — Корбово Д. Крстић забележио један скелетни гроб⁵⁸ а на северном делу локалитета Биљевина, где су Д. Минић и С. Ерцеговић-Павловић ископавале 1980. и 1981. го-

⁵⁰ М. Паровић-Пешикан, *Љубичевац—Гламија*, Бердапске свеске II, Београд 1984, 137—141; С. Радосављевић-Крунић, *Средњовековна некрополе у Љубичевцу*, Бердапске свеске III, Београд 1986, 329—343.

⁵¹ С. Ерцеговић-Павловић, Д. Минић, *Брза Паланка (сектори II и III)*, Бердапске свеске II, Београд 1984, 167—170.

⁵² С. Радосављевић, *Брза Паланка*, Бердапске свеске II, Београд 1984, 175—176.

⁵³ Резултати ископавања саопштени су на стручном састанку 1981. године од стране В. Јовановића у оквиру обавештавања о резултатима ископавања у 1980. години.

⁵⁴ Н. Стојановић, *Ушће Јакомирског потока — средњи век*, Бердапске свеске III, Београд 1986, 238—239.

⁵⁵ Захваљујем се колегици Ј. Ранков на саопштеним подацима.

⁵⁶ Захваљујем се М. Вукмановић на саопштеним подацима. Опширнији извештај биће накнадно публикован.

⁵⁷ М. Томовић, *Михајловац—Блато, Касноантичко утврђење*, Бердапске свеске III, Београд 1986, 401—430.

⁵⁸ Д. Крстић, *Вајуга—Корбово*, Бердапске свеске III, Београд 1986, 152.

дине⁵⁹ констатована су три скелетна гроба укопана у слојеве неолитског насеља.

Изван подручја Кључа Дунава које се интензивно истраживало у периоду од 1979. до 1986. године у оквиру пројекта Бердап II, средњовековне некрополе истраживане су још кроз неколико пројеката а само у изузетним случајевима и на појединачним локалитетима.

У Гамзиграду, знаменитом античком налазишту које је недавно потврђено и као *Felix Romuliana*, упоредо се истражују и раносредњовековни слојеви. Уз остатке појединачних станишта у унутрашњем простору утврђења истражено је и 40 гробова са скелетним сахрањивањем које је, на основу других података као и неких налаза, Б. Јанковић оквирно датовао у време између X и XII века.⁶⁰

Друга средњовековна некропола у Гамзиграду истражена је испред источне капије утврђења. На основу начина уповавања као и по налазима у гробовима (у највећем броју накита) А. Лаловић је истражени део некрополе датовао у XI век.⁶¹

Р. Катунар је за Народни музеј у Смедеревској Паланци истражио део некрополе у селу Кусаду.⁶² По нађеним наруквицама од стаклене пасте, наушницама „половецког“ типа као и једном прстену са купастом главом, време уповавања одређено је у X—XII век. Ови налази омогућавају да се ова некропола повеже осим са низом већ познатих некропола из источне Србије и Подунавља и са налазима у неколико истраживаних некропола на Косову.

Средњовековне некрополе на Косову нису истраживане по неком утврђеном плану. Ископавање су или у склопу већ познатих споменичких места или упоредо са радом на истраживању праисторијских тумула. Само неколико их је истраживано и у виду заштитних ископавања. Прва некропола истраживана је у Грачаници на локалитету *Ulpiana*. На западном простору испред меморије нађени су поремећени гробови са скелетним уповавањем. Налаз „S“ наушница као и неки додатни подаци дозвољавају да се ова некропола одреди у средњи век.⁶³

⁵⁹ Д. Минић-С. Ерцеговић-Павловић, *Археолошка истраживања на локалитету Биљевина*, Бердапске свеске III, Београд 1986, 302—305.

⁶⁰ Б. Јанковић, *Словенски град*, Гамзиград, Београд 1983, 142—160.

⁶¹ А. Лаловић, *Резултати археолошких ископавања на касноантичком локалитету Гамзиград у 1983. години*, Саопштења II, Ваљево 1985, 142.

⁶² Р. Катунар, *Заштитна ископавања средњовековне некрополе у селу Кусадак*, Саопштења II, Ваљево 1985, 175—181.

⁶³ Део средњовековне некрополе истраживан је западно од меморије приликом ископавања Улпијане 1956. године.

Гробови истраживани у катедралној цркви св. Николе, и на простору око ње, на Новом Брду, великом рударском центру, најзнаменитијем тргу средњовековне Србије и једном од њених најтврђе саграђених градова, дали су основне податке за проучавање начина уповавања као и економског статуса појединих грађана Новог Брда. М. Љубинковић, која је више година руководила овим ископавањима, прикупила је драгоцене податке за сагледавање дела материјалне културе становника. Изванредни примерци сребрног и златног накита, венецијанско стакло и многи украсни детаљи на оделу виђених грађана — властеле и трговаца — дозволили су да се откривени гробови датирају у време XIV—XV века.⁶⁴

У селу Бела Црква код Ораховца, а на локалитету Киш Ј. Ковачевић је 1966. године приликом истраживања остатака ранохришћанске цркве и меморије истражио и 120 гробова са скелетним сахрањивањем. На основу нађеног новца византијског цара Исака Анђела (1185—1195. и 1203—1204) некропола је датована у XII век.⁶⁵ А обзиром да је већ Немања 1198—1199. године села око Беле Цркве даровао Хиландару, сасвим је извесно да је у низу осталих српских насеља и насеље у Белој Цркви имало своје почетке од времена досељавања Срба на Балканско полуострво.

Сл. 23. — Врбница код Призрена, накит из некрополе. — Fig. 23. — Vrbnica près de Prizren, bijoux de la nécropole.

Једна од највећих средњовековних некропола из времена X—XII века истраживана је на локалитету Врбница код Призрена под руководством А. Бачкалова⁶⁶ и Е. Шукрију. Године 1973. истражено је 450 гробова са скелетним сахрањивањем и бројним налазима уз скелете. Нађене наушнице, прстење (сл. 23) и наруквице показују да су украси које је становништво

⁶⁴ *Накит на тлу Србије*, Београд 1982, 77. Подаци Г. Томић о Новом Брду са наведеном литературом.

⁶⁵ Ј. Ковачевић, *Bela Crkva u Metohiji — arhitektonski objekti VI veka i nekropola sa kraja XII veka*, AP 8, 1966, 150—151.

⁶⁶ *Накит на тлу Србије*, Београд 1982, 72—73. Каталогске податке А. Бачкалов.

ових области користило у X—XII веку, као допуну ношњи, идентични накиту којим се китило српско становништво на свим просторима које је у средњем веку насељавало.

У времену од 1969. до 1973. године некрополу у Матичанима истраживали су В. Јовановић и Љ. Вуксановић.⁶⁶ У неким, од 112 ископаних, гробова нађени су изванредни примерци накита.

Сребрне наушнице, бројно прстење као и више нађених огрлица од разнобојних перли показују да је близина византијских радионица као и веза са главним путевима омогућавала директан додир са византијским производима. Уз све нађене типове накита, ово потврђују и налази наруквица међу којима има и наруквица од стаклене пасте. Општим увидом у нађени материјал, сахрањивање на овој некрополи одређено је у X—XII век мада се доња граница упокојавања може спустити и до IX века (сл. 24).

Сл. 24. — Матичане, сребрне наушнице. — Fig. 24. — Matičane, boucle d'oreille en argent.

Још једна некропола са изванредним примерцима импортованог накита делимично је истраживана 1967. године у Бадовцу код Приштине. Руководилац ископавања А. Јуришић у неколико истражених гробова нашла је накит од сребра (наушнице са четири јагоде, сребрно прстење) и од стаклене пасте (наруквице).⁶⁷ Две наруквице од стаклене пасте, украшене сликањем геометријских и биљних орнамената представљају најлуксузније наруквице ове врсте до сада пронађене у Србији.

Истраживања прансторијских тумула, слично као и у западној Србији и овде на Косову показала су континуирано поштовање кулних

места. Скоро на свим истраживаним тумулима, последњи културни слој чиниле су средњовековне некрополе. Једну од тих некропола над прансторијским тумулом ископавали су Ј. Тодоровић и Н. Бурић у Широком, на локалитету Дубичак.⁶⁸ Накит нађен у гробовима жена и деце, углавном израђен од бронзе, има аналогије са накитом налаженим на осталим, у овом чланку помињаним некрополама, на којима се сахрањивало у X и XI веку.

Још једна средњовековна некропола делимично је истражена и при ископавањима прансторијског тумула у Прчеву, на локалитету Бока. Под руководством Н. Тасића истражено је 45 гробова са скелетним сахрањивањем. Нађен накит, не само по врсти и типовима него и по броју примерака нађених у појединачним гробовима, показује сличност са некрополама истраживаним у Матичанима, Врбници, Прчеву и још неким на Косову као и са више некропола истражених у централном делу Србије. Сребрне наушнице са четири јагоде, бронзане наушнице „половецког“ типа, већи број прстења и наруквица, и посебно занимљиве позлаћене апликације повезују и ову некрополу са осталим некрополама на којима се сахрањивало српско становништво у X—XII веку.⁶⁹

Сличан археолошки материјал и подаци о сахрањивању нађен је и приликом ископавања средњовековне некрополе у Бонају код Призрена. Овде је 1978. године А. Бачкалов истражио 20 гробова. Иако мали број испитаних гробова, једне несумњиво велике некрополе, налази на-

Сл. 25. — Бонај код Призрена, наруквица од стаклене пасте. — Fig. 25. — Bonaј près de Prizren, bracelet en pâte de verre.

ушница са украсима перли од стаклене пасте и каури пужева, једноставне каричице, бронзано прстење и наруквице од бронзе и стаклене пасте (сл. 25) указују на познати накит омиљен код српског становништва у X—XII веку.⁷⁰

У Војводини прва средњовековна некропола копана је 1948. године на локалитету Хинга код

⁶⁶ V. Jovanović-Lj. Vuksanović, *Nécropole médiévale Matičane, Inventaria Archaeologica* 24, Beograd 1981 са наведеном литературом.

⁶⁷ Накит на тлу Србије, Београд 1982, 41. Ката-лошки подаци А. Бачкалов.

⁶⁸ Ibid., 41.

⁶⁹ Ibid., 46—47.

⁷⁰ Ibid., 56—57.

Суботице под руководством О. Шафарик и М. Шулман.⁷¹ Истражена су 132 гроба са скелетним сахрањивањем а на основу наћеног накита у гробовима жена као и пребицама, копчама и другом материјалу у гробовима мушкараца, временски распон укопавања на некрополи одређен је између XI и XV века.

Заштитним ископавањима изведеним 1958. године у Војловици, Н. Симовљевић истражила је 23 гроба. Наћене наушнице од сребра (сл. 26) и бронзе, тракасте наруквице као један сребрни прстен показују сличност са накитом налаженим у некрополама истраживаним у Подунављу а и на осталим деловима Србије у времену од X до почетка XIII века.⁷²

Сл. 26 — Војловица, сребрна наушница. — Fig. 26. — Voilovica, boucle d'oreille en argent.

Делатношћу стручњака Градског музеја у Сомбору истражено је заштитним ископавањима неколико некропола, међу којима су по сакупљеним подацима и наћеном археолошком материјалу веома значајне некрополе истраживане у Сенти и околини. Године 1959. извршена су допунска ископавања на локалитету Папхалом и потврђени од раније познати подаци за укопавање у периоду од XI до XIV века.⁷³ Заштитним ископавањима на локалитету Фаркаш тања, у неколико истражених гробова наћене су обичне и "S" карике, ниске, прстење и новац на основу чега је укопавање могло да се одреди у X—XII век⁷⁴ а сличан материјал наћен је и при заштитним ископавањима на локалитету Фекетић где је истражено 8 гробова.⁷⁵

На локалитету Велика Хумка у Батајници, над прансторијским тумулом налазила се средњовековна некропола. Под руководством Ј. Ковачевића и Д. Димитријевић истражена су 102 гроба.⁷⁶ И поред тога што је у неким гробовима наћен новац угарских владара — Стефана (1000

—1038) и Петра I (1038—1041), на основу наћеног накита (сребрна волинска наушница, прстење, ниске и наруквице) и ова некропола се може повезати са многим некрополама наведеним у овом раду.

Године 1963. у селу Петровчићу уз темеље једнобродне црквене грађевине Д. Димитријевић истражила је 33 гроба са скелетним сахрањивањем и 2 зидане гробнице.⁷⁷ Неколико наћених примерака накита и карактеристични делови појаса одредили су време укопавања на овом налазишту у XII—XIV век.

У Горњем Таванкуту код Суботице, на локалитету Св. Ана (Греда) Л. Секереш је 1962. и 1967. године истражио део некрополе са 115 гробова и једном „Масовном гробницом“. На основу сакупљених података као и по наћеном археолошком материјалу констатовано је да је укопавање на овој некрополи вршено у дугом временском распону од XI до XV.⁷⁸ Први гробови (у којима су налажене "S" наушнице) укопавани су око цркве саграђене у XI веку. Руководилац ископавања објаснио је појаву „Масовне гробнице“ као место где су старији гробови сахрањени секундарно, при обнављању цркве.⁷⁹

М. Гирић је 1966. године у Јазову вршио заштитна ископавања некрополе која се на основу наћеног археолошког материјала може датовати у X век.⁸⁰

Дугогодишња ископавања античког Сирмијума у Сремској Митровици омогућила су и истраживања континуираног живота у средњем веку. Многи подаци још нису обрађени али је занимљива средњовековна некропола истражена на локалитету. 4. На основу наћеног накита и новца М. Паровић-Пешикан датовала је део истражене некрополе у XI—XII век.⁸¹

Највећа средњовековна некропола у Војводини истражена је на вишеслојном прансторијском локалитету Гомолава у Хртковцима. У кампањама истраживања 1969. и 1970. године под руководством Б. Брукнера истражено је 326 гробова у којима се сахрањивало у периоду од XII до XV века.⁸² На истом овом локалитету констатована је и једна старија некропола. Иако је истражено само 5 гробова, по налазима кера-

⁷¹ Ч. Шафарик, М. Шулман, *Хинга, средњовековна некропола код Суботице*, Рад Војвођанских музеја 3, Нови Сад 1954, 5—50.

⁷² *Накит на тлу Србије*, Београд 1982, 50. Каталогске јединице Д. Димитријевић.

⁷³ *Ibid.*, 45.

⁷⁴ *Ibid.*, 44.

⁷⁵ *Ibid.*, 46.

⁷⁶ Ј. Ковачевић-Д. Димитријевић, *Средњовековна некропола у Батајници*, AP 1, Београд 1959, 151—153; *Накит на тлу Србије*, Београд 1982, 49—50.

⁷⁷ Д. Димитријевић, *Zabran, Petrović, Surčin, Srednjovekovna nekropola sa crkvom*, AP 5, Београд 1963, 142—145; *Накит на тлу Србије*, Београд 1982, 70.

⁷⁸ Л. Секереш, *Gornji Tavankut, Sv. Ana — srednjovekovna nekropola i crkva*, AP 9, 1967, 147—150.

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ *Накит на тлу Србије*, Београд 1982, 40.

⁸¹ М. Паровић-Пешикан, *Средњовековна некропола у Сремској Митровици*, Старијар XXXI, Београд 1981, 179—190.

⁸² *Накит на тлу Србије*, Београда 1982, 71. Каталогске јединице Н. Станојевић.

мичких лонаца у којима је остављана жртвена храна као и на основу нађеног гвозденог и коштаног алата, Ј. Петровић је део ове некрополе датвала у крај VIII и у IX век.⁸³

У овом прегледу средњовековних некропола истражених у Србији од 1947. године највећа пажња посвећена је некрополама на којима се сахрањивало у времену од IX до почетка XIII века. То време има своје одређене историјске, економске и друштвене показатеље који су битно утицали на стварање и развој материјалне културе српског становништва у овом периоду средњег века. Сасвим другачије услове и развој материјалне културе имало је српско становништво у периоду пуног средњег века па су из тог разлога у овом прегледу изостављени резултати највећег броја истраживаних некропола из периода XIII—XV као и каснијих векова а које су углавном истраживане уз утврђене градове, у оквиру манастирских целина или око појединачних цркава. Сматрајући да ови резултати, по подацима које доносе, захтевају посебан преглед изоставили смо их из овога рада и стога што су радови на истраживању неких некропола из овога периода још увек у току и за њихов преглед још има времена. Ипак све оне који се занимају за ове податке упућујемо на појединачне извештаје руководиоца ископавања штампане у неколико часописа, као Новопазарски зборник, Гласник конзерваторског дру-

штва и Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе.

Током свих ископавања на наведеним некрополама, које смо покушали да прикажемо што је могуће тачније хронолошким редоследом извођења радова као и прегледом читаве територије СР Србије, добијени су бројни и углавном нови подаци. Расветљена су разна питања и отворене многе нове теме за проучавање наше прошлости. Међутим, још увек недостају неки основни подаци за доношење коначних закључака. И управо стога, што су неке некрополе истражене само са малим бројем пробова, неке у већој мери а неколико чак и потпуно, сматрали смо да је и у овом стању испитаности потребно сачинити један заједнички преглед како би се сви они који се баве проучавањем наше средњовековне материјалне и духовне културе, могли преко овога рада упутити на праве изворе.

Сматрајући да је ово на првом месту преглед радова а не синтеза њихових резултата, нисмо осећали обавезу да о свакој некрополи расправљамо подрбно и детаљно. Шта више, често смо о некрополама које су детаљно обрађене кроз појединачне извештаје или монографије, износили само неопходна обавештења док смо за неке некрополе, једва публиковане, дали више података верујући да су ти подаци неопходни за сваког истраживача који се овом проблематиком бави.

22. мај 1987.

UDK: 904 (497.11) "653": 726.84.033 (497.11)

LES NECROPOLES MEDIEVALES EN SERBIE NOTEES LORS DES FOUILLES ARCHEOLOGIQUES

GORDANA MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, Musée National, Belgrade

Comme dans les autres pays européens habités par la population d'origine slave, en Yougoslavie également l'intérêt porté à l'étude de l'ancienneté, de la continuité et de l'importance de la civilisation slave s'est accru après la 2ème guerre mondiale. C'était, entre autres, dû à la nécessité de dépasser par la puissance des résultats des recherches archéologiques les affres du génocide sur les populations slaves.

Les recherches sur la culture matérielle slave en Serbie ont été accompagnées des recherches des sites médiévaux, étudiés à diverses occasions et de diverses manières, comme ce temps du grand essor de l'édification et de la science l'imposait. Les fondations creusées dans de nombreux chantiers, les travaux sur les routes nouvelles et ceux de l'amélioration des anciennes dérangent souvent des sites archéologiques. La menace était alors déclinée par des fouilles de protection, faites souvent uniquement dans le

cadre des superficies menacées et réduites parfois à la collecte du matériel archéologique dispersé.

Les monuments du célèbre passé historique et les valeurs culturelles, en premier lieu les monastères et les villes fortes, exigeaient des recherches systématiques aux programmes de longue haleine.

Quant aux sites révélés par des trouvailles incidentelles du matériel archéologique (surtout par des travaux agricoles) ils demandaient des sondages permettant d'établir leur stratigraphie culturelle et leurs cadres historiques.

Tous les aspects mentionnés des fouilles, sauf les informations sur les vestiges des agglomérations et des fortifications, fournissaient également des données sur les tombes, c'est à dire sur des nécropoles plus ou moins conservées. Cependant il a fallu du temps pour que l'expérience acquise aux cours des travaux en site se rattache aux résultats du matériel archéologique mobile et que l'étude des nécropoles médiévales soit abordée comme l'étude des sites d'une importance particulière pour les recherches sur la cul-

⁸³ J. Petrović, *Gomolava arheološko nalazište*, katalog izložbe. Novi Sad 1984, 62.

ture matérielle et culturelle de la population serbe au Moyen Âge.¹

Parmi les nécropoles qui ont fait objet des fouilles de protection il faut mentionner en particulier quelques unes dont celle du village Popovac au site Donji Popljesak. Une trentaine de tombes, fouillées sous le contrôle des experts, et le matériel archéologique des tombes démolies recueilli ont permis la conclusion qu'il s'agit d'une nécropole d'agglomération utilisée pour l'ensevelissement pendant un assez long laps de temps (plusieurs horizons). L'examen du matériel archéologique a permis de constater que la population de l'agglomération, ensevelie ici, appartenait aux différentes couches économiquement parlant. Le témoignage en sont non seulement des tombes sans biens personnels des défunts, mais surtout des tombes au matériel d'une pauvreté évidente, tel que anneaux en fil de bronze courbé en ovale et à l'opposé la découverte d'une paire de boucles d'oreille en argent à la façon indiquant un haut niveau d'orfèvrerie, ce qui prouve que des bijoux de luxe étaient accessibles aux habitants de l'agglomération.

Une autre nécropole, qui a fait objet des fouilles de protection, est celle du site Donicko brdo près de Kragujevac. Selon le matériel archéologique trouvé dans les tombes fouillées et autour des tombes dérangées, nous avons pu constater que cette nécropole a servi pendant très longtemps et non seulement au cours du Moyen Âge. La découverte de plusieurs agrafes typiques et d'autres bijoux permet l'identification de cet endroit comme un lieu de culte — nécropole — utilisé pendant plusieurs siècles et plusieurs époques culturelles: depuis l'antiquité, en passant par la grande migration des peuples et la grande relève historique des populations dans la Péninsule balkanique avec l'arrivée constante des tribus slaves au début du VIIe siècle. La perte pour les recherches archéologiques ne consiste que dans la démolition de la nécropole et la dispersion du matériel, mais surtout dans le fait que cette nécropole aurait pu donner une somme d'information sur la continuité de l'ensevelissement et sur les changements progressifs de la culture matérielle et de ses porteurs ethniques, depuis la population roméenne en passant par des groupes de tribus barbares en transit jusqu'aux Serbes définitivement établis.

Des fouilles systématiques d'envergure plus ou moins importante, qui ont été faites dans les espaces des villes fortifiées médiévales en Serbie, ont accordé une attention particulière aux fortifications, mais il y a eu des résultats sur l'identification des nécropoles qui en faisaient partie. Ainsi dans la forteresse de Belgrade par exemple lors des fouilles faites aux moments divers depuis 1947 jusqu'à nos jours, plusieurs nécropoles ont été découvertes. Les résultats des fouilles, les informations sur le lieu, la façon et la stratigraphie de la nécropole de la Ville basse ainsi que le matériel trouvé dans certaines des tombes intactes ont permis de constater qu'à la suite du déplacement de l'agglomération slave, le même espace en superposition a servi pour l'ensevelissement dès les débuts des X et XI siècles. C'était l'endroit de l'ensevelissement des habitants civils d'un des foyers de la cité de Belgrade, tandis que les militaires de la garnison habitant l'espace de la Fortification intérieure (Ville haute) étaient ensevelis sur la pente nord-ouest. En plus des nécropoles de l'époque de la population chrétienne une nécropole musulmane

a été établie dans la Ville basse, située probablement autour de la Mosquée impériale de l'époque.

Les tombes fouillées dans et autour de la cathédrale de Saint Nicolas à Novo Brdo — grand centre minier, le plus important marché de la Serbie médiévale et une des plus grandes et des plus «fortes» villes serbes en général — ont fourni assez d'informations permettant de reconstituer le pouvoir économique des particuliers et de leurs familles, l'éclat et le luxe de leurs bijoux en or et en argent, ainsi que certains détails de la décoration des vêtements des citoyens en vue de cette ville à l'époque de sa gloire.

Des fouilles systématiques faites dans les cours des monastères ont permis d'établir l'époque où les terrains autour des ensembles monastiques ont servi à l'ensevelissement également, c'est à dire à quelle époque ces nécropoles sont-elles devenues celles des «profanes» et à quelle époque étaient-elles réservées aux moines. De telles informations ont été recueillies lors de plusieurs campagnes de fouilles de la nécropole autour de l'église de la Sainte Vierge à Kuršumlija, monument important de l'époque de Stefan Nemanja, et elles ont indiqué qu'avant la reconstruction d'une église plus ancienne en celle de la Sainte Vierge une nécropole existait déjà et que les ensevelissements y avaient lieu probablement depuis un certain temps avant le Xe siècle, quoique les découvertes archéologiques confirment sans conteste le Xe siècle. A en juger d'après quelques exemplaires de bijoux trouvés certains genres et types de bijoux, jusqu' alors connus uniquement des nécropoles de la Croatie dalmate et de Bosnie et Herzégovine, ont été répandus dans la population d'un espace plus large de la Péninsule balkanique. Ceci a donné lieu à la réflexion sur l'unité des bijoux sud-slaves appartenant non seulement aux territoires localement définis mais aux régions géographiques plus larges. Les informations fournies par cette nécropole ont été confirmées avec plus de force lors des fouilles des nécropoles en Serbie occidentale (Dobrača, Bela Crkva, Tolisavci) et à Kosovo (Djonaj près de Priština et Vrbica près de Prizen).

En plus des fouilles particulières des nécropoles, il y a eu des fouilles faites dans le cadre de grands projets archéologiques, notamment ceux des Portes de Fer I et II qui y tiennent une place à part. Dans le cadre de ces projets un nombre important de nécropoles accompagnant des agglomérations du bassin danubien, a été étudié: celles de Boljetin, Hajdučka Vodenica, Ravna, Veliki Gradac près de Donji Milanovac, Čezava, Ribnica et Pesača dans le cadre du projet Portes de Fer I et celles de Karataš, Kostol, Mala Vrbica, Korbovo, Milutinovac, Vajuga, Brza Palanka, Grabovica et Ljubičevac lors des travaux des Portes de Fer II. Ces fouilles ont considérablement enrichi aussi bien le fonds de nos connaissances que celui de matériel archéologique.

Les nécropoles de Grabovica — site Pozajmište, et de Kostol — site Pontes—pont de Trajan, sont d'une importance particulière. La première a fourni des informations sur la partie conservée de nécropole du IXe siècle et permis que les bijoux, ramassés pendant tout un siècle par des découvertes incidentelles, soient enfin accompagnés de documentation correspondante.

La nécropole au site Pontes-pont de Trajan fouillée partiellement, a permis de suivre les cadres plus larges de la durée des ensevelissements, depuis les tombes aux bijoux du IXe siècle aux tombes des XI et XII siècles. époque où l'agglomération slave des IX—X siècles sur la pente fut abandonnée et l'espace au-dessus des maisons superposées a changé

¹ G. Marjanović-Vujović, G. Tomić, *Les bijoux sur le sol de la Serbie*, Belgrade, 1982.

de destination, de l'agglomération il devient nécropole.

Un nombre relativement important de nécropoles fouillées dans le bassin danubien, surtout dans la région de Ključ et en Serbie de l'est, a permis la confirmation de tous les changements, historiques survenus dans cette partie de la Péninsule Balkanique. A la suite de la vie stable et tranquille de la population serbe au Xe siècle les XI et XII siècles apportent le retour de Byzance et son établissement sur la frontière nord, celle longeant le Danube. En plus d'autre indices ce changement est prouvé avec évidence par la monnaie byzantine dans les tombes, et le retrait de Byzance et la déplacement de la frontière sud de la Hongrie au début du XIIIe siècle au-delà du Danube, par de la monnaie hongroise et freysienne au XIIIe et de la monnaie hongroise au XIVe siècle. Mais les changements administratifs n'ont pas eu d'écho dans la population: elle reste inchangée durant tout le Moyen Age et jusqu'à nos jours.

Cette revue succincte des nécropoles fouillées dans le cadre des recherches archéologiques des derniers quarante ans (1947—1986)² est due à notre intention de réunir toutes les nécropoles fouillées. Les informations de base sur chacune d'elles sont

accompagnées de la bibliographie qui servira aux recherches futures sur la culture matérielle de la Serbie médiévale et ces données avec celles de l'article fourniront une idée plus complète sur ce qui a été fait, par qui, quand et comment.³ Cela permettra aux futurs chercheurs d'orienter leurs études en se servant des résultats présentés, corrigés grâce à nos connaissances actuelles élargies, vers une vision plus complexe d'une époque et du développement de sa population.

Au cours des derniers quarante ans des fouilles ont été faites dans une dizaine de nécropoles médiévales. Les informations ainsi acquises sont nombreuses, presque chacune des nécropoles en a fourni de nouvelles, et elles ont permis de noter certains phénomènes, d'éclaircir certaines questions et d'ouvrir de nombreux thèmes nouveaux dans le cadre de l'étude de notre passé. Sans égard au fait que dans certains sites quelques tombes seulement ont été étudiées, que d'autres nécropoles ont été fouillées plus amplement et certaines complètement, il faut dire que le nombre d'informations obtenu est suffisant à des conclusions et à l'établissement de certaines caractéristiques du développement de la population de la Serbie médiévale et de la continuité de sa culture matérielle et spirituelle.

² cf. Bibliographie ci-jointe.

³ G. Marjanović-Vujović, Contribution à l'étude de l'histoire des recherches des nécropoles médiévales' en Serbie, *Starinar* XXXVI, 1985, 105—114.

Научни скупови

СВЕТСКИ АРХЕОЛОШКИ КОНГРЕС У САУТХЕМПТОНУ

Од 1. до 7. септембра 1986. одржан је у Саутхемптон у Енглеској Светски археолошки конгрес који је окупио око 1.000 учесника из преко 100 земаља. Рад Конгреса се одвијао у неких 18 секција од којих су неке имале уобичајене називе за овакве скупове као „Неолит у Европи“, „Бакарно и бронзано доба у старом свету“, „Халколит, бронзано и гвоздено доба у јужној Азији“, „Гвоздено доба у Европи“ или „Проблем и развој средњовековне археологије од 4. до 14. века“; неке су садржале препознатљиве оквири као „Перспектива плеистцена“, „Скупни лов и каспање животиња“, „Нова достигнућа у разумевању доместикације биљака и развоју агрикултуре“, итд., али је било тема које су биле потпуно нове: „Културни однос према животињама, укључујући птице, рибе и бескичмењаке“, „Археолошка објективност у интерпретацији“, „Компаративне студије у развоју сложених друштава“, „Социјални и економски контексти технолошких промена“, „Археологија у јавности и управљању културним средствима“, „Историја пра- и протонисторијске археологије“, итд.

Читав скуп је био другачији, може се рећи, занимљивије конципиран од досадашњих сличних конгреса, без ранијих традиционалних дискусија и атмосфере. Организација је уз то била на висини уз коришћење последњих техничких достигнућа, са низом додатних манифестација, изложби, предавања, екскурзија, итд. Бројна предавања су увек била праћена дискусијама, често корисним како за предавача, тако и за слушаоце, чиме су многа питања могла бити разјашњена и боље осветљена. Било је и жучних полемика које су увеле такође доста живости у конгресна збивања. Често се дешавало да су због различито конципираних секција поједини предавачи са својим темама наступали у два или три маха у различитим секцијама што је омогућавало заинтересованим да их у току седам конгресних дана чују бар једанпут. Неких сензационалних резултата и саопштења није било — помињемо предавање кинеског археолога Ву Канга о човеку из Јинкџу, провинција Љаонинг, за чији скелет се сматра да је стар 250.000 година и да припада *homo sapiens*-у, чиме се доводи у питање еволутивни настанак *homo sapiens*-а од *homo erectus*-а — али је с друге стране читав низ питања постављен први пут и на један методолошки и суштински нов начин што је проширило видике археологије и указало на њене неслушене могућности и досезања. За несумњиви успех овог Конгреса у првом реду треба захвалити његовим организаторима, председнику Извршног комитета професору Мајклу Деју, генералном секретару професору Питеру Аку, осталим

члановима комитета, као и Универзитета и другим установама града Саутхемптона које су учествовале у организацији.

Наши археолози, релативно бројни, определили су се махом за „класичне“ секције. Сем Божићара Слапшака који је држао своје саопштење у секцији „Археолошка објективност у интерпретацији“, Мирјана Вукмановић је говорила у секцији „Бакарно и бронзано доба Старог света“, Марин Заниновић, Растко Васић, Александар Палавестра и Милорад Стојић су наступили у секцији „Гвоздено доба Европе“ и Гордана Марјановић-Вујовић и Димитрије Мадас у „Проблеми и развој средњовековне археологије од 4 до 14. века“. Сва предавања су изазвала интерес и била праћена дискусијама, често занимљивим, те је у извесном смислу штета што нису, бар неки од нас, искористили могућност да своје текстове пласирају и у неким другим секцијама.

Светски археолошки конгрес у Саутхемптон у био је првобитно замисљен да буде Конгрес међународне уније за пра- и протонисторију (UISPP) и носи број XI, но временом, како због несугласица око учешћа археолога из Јужне Африке и Намибије што је послужило као непосредан повод за расцеп Енглеског националног комитета и Међународне уније, тако, како се чини знатно више због укључивања нових тема и могућности да европска археологија изгуби досадашњи примат, Конгрес у Саутхемптон у је изгубио подршку западних Европљана, изгубио редни број, изгубио традиционални карактер ранијих конгреса, какав је између осталих био и онај у Београду 1971 г., и добио светске размере.

Заиста, за једног праисторичара ограниченог на балканске или средњоевропске оквири, представљало је право откриће да сретне масу другова и колега по оружју са читаве земаљске кугле и зна да су питања која он сматра важним и пресудним за историју човечанства, као што су хронолошки однос Бадена и Вучедола, успон и пад културе поља са урнама, замаха и размере Егејске сеобе, само маргиналне теме у читавом сплету проблема и преокупација којима се баве ови археолози и антрополози из Азије, Африке, Јужне Америке, Аустралије, Океаније. Никада на једном археолошком конгресу није било толико различитих раса, језика, боја, физиономија, мишљења и интереса. Разумљиво је стога да једног Икечукву Окпока из Нигерије или Цоа Мангија из Папуе на Новој Гвинеји интересује универзално питање развоја човека и људске заједнице са одређеним погледом на њихове специфичне ситуације, и да се не узбуђују претерано пред великим европским открићима, макар то био и гласовити Лепенски Вир, чијих је 90

скулптура, узгред буди речено, било изложено у Саутхемптону у исто време. Разумљиво је такође да је Конгрес, иако се Међународна унија оградилa од овог скупа и многа позната археолошка имена из Европе и Сједињених држава се нису појавила, добио подршку широм света, имао веома велики број учесника, и као његови саорганизатори су се јавили Индијско археолошко друштво, Индијско друштво за праисторију и кварталне студије, Свеафричко друштво за праисторију и сродне науке, Историјско-археолошки истраживачки центар у Лејру у Данској, Институт за археологију Академије наука СССРа и Министарство за културу Народне Републике Кине.

Шта даље? Према нашем мишљењу, које не мора да буде меродавно, већ је последњи конгрес Међународне уније у Мексику 1981 г. указао на потребу за превазилажењем досадашњих оквира

светских конгреса и њиховог проширивања на низ нових, другачијих и актуелнијих тема које излазе из уобичајене археолошке проблематике. Велики светски конгреси, као овај у Саутхемптону, свакако су потребни и корисни и треба их организовати можда сваких осам до десет година, где би тзв. „класичне“ теме биле изостављене и главне расправе и дискусије имале универзалнији и актуелнији карактер. С друге стране, на великим праисторијским скуповима, који би били такође у међувремену организовани, требало би insistирати на сужавању географских и хронолошких граница и саопштавању „класичних“ археолошких резултата.

Но, то су само неке од мисли једног од учесника великог скупа у Саутхемптону. Не сумњамо да ће упркос одређеним несугласицама доћи ускоро до позитивних и задовољавајућих решења у организацији светске археологије.

Растко ВАСИЋ

Критике и прикази

Alojz Benac, PRAISTORIJSKI TUMULI NA KUPREŠKOM POLJU, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga LXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 5, Sarajevo 1986. Стр. 111, 2 карте, 4 плана, 12 слика у тексту, XII табли, резиме на немачком језику.

Трудећи се да сложи показатеље о целисходности истраживања тумула у издвојеном географском подручју, А. Бенац је узео у обзир досадашње резултате постигнуте у том смислу у Југославији и ван ње, а ови други нису поготово малобројни. У том научном послу аутор се усредсредно на период у коме тумули имају превасходни значај, иако су заправо на самом почетку свог битисања — на време миграција популација степског неолита и раног бронзаног доба према западу крајем III и почетком II миленијума старе ере. Југоисточна Панонија (тј. источна Војводина), уже Подунавље, северни Балкан; то су биле географске координате које су до сада чиниле чврсти оквир нашег простора првих миграција индо-европских (степских) елемената.

Имајући првенствено на уму типичне одлике сахрањивања под тумулима, тако својствене за ове популације, А. Бенац се одлучио за систематска ископавања хумки на Купрешком пољу, на крајњем југозападу Босне. Резултати постигнути овим археолошким радовима Центра за балканолошка испитивања у Сарајеву, у потпуности су оправдала сва предвиђања аутора. Оно што је А. Бенац у овој публикацији сажето изнео у свом излагању и индо-европској сеоби на Балкану, као и оно што је већ објављено у радовима других аутора, ослобађа овај приказ од поновног претстављања тог значајног поглавља праисторије Балкана. Много су значајнији и сасвим изузетни, нови подаци добијени током ископавања, иако се ради о истраживањима сразмерно ограниченим по обиму и трајању.

Током четворогодишњег периода (1980—1984) ископано је на Купрешком пољу укупно 4 тумула и то 1 монументални, 1 велики и 2 мала (према класификацији њихових величина). Међу свим хумкама само једна је садржавала централни гроб и то је била једина сахрана извршена у овим објектима. Хронолошке разлике међу истраженим земљаним хумкама нису постојале, јер све припадају истом времену — средњем отсеку раног бронзаног доба Западног Балкана.

Одатле су произашли веома занимљиви хронолошки, културни и функционални односи унутар опште дискусије о сврси и намени подизања тумула на Купрешком пољу. А. Бенац је располагао посебном геоморфолошком целином: равничарском оазом у високој планинској зони, где су брижљиво вођена

археолошка рекогносцирања евидентирала све тумуле. Предочен је заправо веома умањен — у поређењу са панонским равницама — регион у коме су тумули опште прихваћени ритуал сахрањивања и то у хронолошки ограниченом периоду. Стога истраживања А. Бенаца имају и вредност опитног узорка, бар када се мисли на ране типове сахрањивања под тумулима на Балкану, уско повезаним са првом појавом индоевропских популација.

Обиље тачних паралела у исцрпној и документованој анализи аутора о степском пореклу ових погребних ритуала на Купрешком пољу, поуздано опредељују истражене тумуле хронолошки и културно. Добијен је тако извор нових, неки пут веома упечатљивих података о сахрањивањима под тумулима на југозападу Балкана, коме је Јадранско приморје на дохвату руке. Разумљива је зато пажња аутора усмерена на географску заступљеност овог посебног начина сахрањивања, уз поређења матичне зоне у панонским равницама са балканским западом; исто тако и на издвајању нових елемената тог ритуала у односу на примарне зоне. Најзад, следи најзначајнији закључак, или тачније речено, размишљање над дилемом: ради ли се на Купрешком пољу о последњим валовима степских номада, или је овде испољена домаћа традиција са изразитим степским утицајима? (стр. 83).

Чињеница је да Купрешко поље, са тумулима земљане конструкције, сада представља западну границу ширења степског начина сахрањивања, било то непосредно миграционо кретање, или, локална традиција, која преузима ритуалне елементе путем културних утицаја. Начин изградње тумула — иако са посебним карактеристикама, произашлим из прилагођавања локалним педолошким и климатским приликама — упућује изравно (према закључцима аутора) на степске узоре. Подударно је у том смислу и основно опредељење централног гроба тумула 16, као појединачне сахране која је уствари и узрок за подизање хумке. Слично тумачење је дато и за други велики тумул, Доканову главицу, као највероватнији кенотаф у до сада истраженој групи хумки Купрешког поља.

Значајну вредност ових истраживања чине анализе групне функције тумула, што је заиста новина у сличним разматрањима у нашој праисторијској археологији. Овог пута се тражи и намена или улога груписаних целина тумула на овом налазишту, при чему нарочито пада у очи чињеница да тумуле са сахрањивањима (или бар кенотафима), прате мањи тумули, који углавном садрже трагове ритуалних радњи. Може ли се тада — уз све ограде због недовољног обима истраживања — потражити слично објашњење и за тако бројне низове тумула у равницама источне Војводине?

Централни гроб у хумци 16 (Пусто поље) има изузетну форму: пространи дрвени ковчег израђен је као нека врста затворених, ниских саоница. Утврђено је да покојник није положен у тај ковчег на лицу места, већ је накнадно доведен саоницама, чија је конструкција дозвољавала клизање како по влажној трави или маховини, тако и снегу. Исто тако није било ни уклапања ковчега — саоница, већ су оне постављене на посебно припремљеној платформи и затим покривене редовима бусења маховине. Претходно су ковчег, као и простор око њега, били прекривени густим сноповима траве ланик. О солидности ових радова сточара-номада са Купрешког поља сведочи и стање очуваности тела покојника, као и погребне опреме — први пут за овај период наших области, говори о делимичном нумифицирању, са очуваним деловима коже или унутрашњих органа. Текстилни плашт у коме је покојник био умотан, као и простирка од коже, такође су зачепени у веома добром стању. Још једна типична одлика гробова под тумулима ове врсте — крајња оскудност или потпуни недостатак прилога, поновљена је и код централног гроба хумке 16 на Купрешком пољу.

Граница распрострањења степског начина сахрањивања, како следи из анализа изнетих у овој публикацији, умерена је заиста далеко на запад. Вредност тог новог ограничавања чини значајни простор између Купрешког поља и матичних области степских сахрањивања средњег Подунавља, који се сада такође мора урачунати у зону непосредних утицаја или миграцијама током овог раздобља. Разумљиво је да се тиме у знатној мери употпуњују досадашња мишљења о образовању раног бронзаног доба Централног и Западног Балкана. При томе је корисно поновити већ изречену мисао А. Бенца: јесу ли то миграциона кретања степских номада-сточара, или струјања степских утицаја на локалне популације, првенствено у погребном ритуалу, Обе тезе изложене у публикацији имају довољно ослоњаца у систематским истраживањима Купрешког поља.

Други знатно обухватнији културни и популациони механизам — образовање индоевропских популација Балкана и Југоисточне Европе — добио је истраживањима Купрешког поља драгоцене аутентичне податке. У прилагођавању ритуала сахрањивања условима локалне средине, приметно је учешће домаће материјалне културе (на пример дрводелства); у груписању тумула око оног са централном сахрањеном лежи могућност да се тако сложени начин сахрањивања примењивао само приликом смрти угледних чланова патријархалног номадског рода. Те и сличне одлике сахрањивања под тумулима на Купрешком пољу су јасно уочене и објашњене у овој књизи. Тиме је добијена прва, основна евиденција о вишеструкој примени ритуала сахрањивања под тумулима раног бронзаног доба дубоко у унутрашњости Балкана.

Вредност публикације је свакако увећана и мултидисциплинарном прилазу проучавања свих расположивих елемената материјалне културе и животне средине са ових истраживања. Започињући са педолошким анализама, која су објасниле врло сложену стратиграфију тумула, природним процесима разлагања оксида гвожђа, па све до одређивања састава тканине (вуна) или врсте дрвета (брест) употребљеног за израду ковчега — саоница, ови корисни прилози су у знатној мери допунили резултате постигнуте археолошким методама. Апсолутни датуми, добијени анализама C-14, представљају прве податке те врсте за тумуле степског карактера у Југославији.

Писана веома читко, без икакве сувишне појединости, књига А. Бенца и сарадника, почива на научној концепцији заснованој на искуству и јасно одређеном циљу. Изворност изнесених података и целовитост доказног поступка су највеће врлине књиге, чинећи је полазном тачком у истраживањима постанка индоевропских популација раног металног доба Централног и Западног Балкана.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Beno Rothenberg, Antonio Blanco-Freijer, STUDIES IN ANCIENT MINING AND METALLURGY IN SOUTH-WEST SPAIN, EXPLORATION AND EXCAVATION IN THE PROVINCE OF HUELVA, Metal in History I, London, 1982, 320 стр. текста, 298 илустрација у тексту (географске карте, планови, фотографије, цртежи, графикони).

Група предузетних археолога, металурга и припадника других природних наука, основала је 1973. год. у Лондону Институт за археометалуршка истраживања (IAMS), припојивши га од самог почетка Археолошком институту Универзитета у Лондону. Директор новооснованог Института, проф. Бено Ротенберг, био је познат пре тога као истраживач Тимне („Рудници цара Соломона“), познатог центра старог рударства и металургије у Синајској пустињи. Проф. B. Rothenberg је коаутор првог тома серије Метал у историји, посвећеног сложеном пројекту Института за археометалуршка истраживања, изведеном у провинцији Хуелва (Југозападна Шпанија), 1974—1976. године. Тај и други слични пројекти овог Института, уз одговарајућа истраживања предузета у другим земљама — а и наша није остала по страни — означавају стварање нове научне дисциплине у изучавању прошлости: археометалургије, односно рударске археологије. Размах ове посебне врсте истраживања у последње време је веома упадљив, не само по учесталости, већ исто тако и територији коју захвата. Са правом се може рећи, већ сада, у почетној фази ове мултидисциплинарне гране археологије, да она има универзални значај, јер је првенствено заинтересована за развој технологије старог рударства и металургије. Како се ова сазнања могу да стекну свуда где је метал ушао у употребу и био прерађиван, онда то заправо значи да готово не постоји територија која се може изузети од археометалуршких истраживања.

Разумљиво је да су металопрерађивачки и рударски центри старог света привукли највећу пажњу археометалургије. Карактеристично за ова истраживања је преовладавање систематских рекогносцирања, извођених од екипа мултидисциплинарног састава, при чему је основни циљ био покривање одређене металогенетске области. Управо је такав случај и са провинцијом Хуелва у југозападној Шпанији, у чијем саставу се налази позната рудна област око горњег тока река Рио Тинто и Рио Одиел. То је заправо део ибериског рудног појаса, који у дужини од око 250 km обухвата југозападну Шпанију и јужну Португалију.

Овај појас представља једну од најзначајнијих металогенетских провинција Европе, познату по дуготрајној производњи гвожђа, бакра, сребра и злата. Уз велике рударске радове, којима су захваћене широке зоне оруђења, за праисторијску археологију је веома важан и закључак о постојању бројних, пиритних жила, расејаних у вулкан-

ском туфу, чији је главни минерал халкопирит. У поређењу са главним рудним телима, оне су сиромашне, али њихова вредност лежи у процесима разлагања халкопирита под дејством атмосферских утицаја. Продукти тог процеса су оксидни и карбонатни минерали бакра, као што су малахит, азурит, хризосола, укључујући ту и самородни бакар. Као што је добро познато, сви побројани минерали су послужили као главна сировина почетне металургије и рударства бакра.

На централном и јужном Балкану то потврђују и енеолитски рудници Рудна Глава код Мајданпека и Ан Бунар у бугарској Тракији.

Упознавши претходно читаоца о историјату рударске активности у провинцији Хуелва, као и геолошком саставу рудишта, аутори излажу резултате археометалуршких рекогносцирања у тој провинцији. Занимљиво је при томе да су археолошке радове омогућиле компаније које и данас врше експлоатацију овог пространог рудног лежишта.

Приликом описивања појединих налазишта, аутори дају његову основну техничку намену — рударску и топионичарску, придружујући томе опис затечених старих радова и покретних објеката — углавном алата и керамике. Закључак садржи минералашке анализе прерађиване руде, уз карактеристике примењеног металуршког процеса.

Занимљиво је навести и једну изузетну појединост у овим истраживањима, која указује на широке могућности археометалургије. Приликом отварања пространог дневног копа на налазишту *Corta Lago* у комплексу рудника Рио Тинто, пресечене су огромне насlage наталожене згуре, остатака топљења, камена и делимично очуваних зидова. Тиме је добијен прегледни профил висок око 8 м. дуг око 500 м, са јасним стратиграфским редоследом појединих фаза експлоатације овог рудног лежишта. Најранији радови потичу из касног бронзаног доба а завршавају се периодом римског царства. Тако је стечена јединствена прилика за упоређење археолошке хронологије са технолошким редоследом у развоју локалне металургије.

Овим широко замишљеним и обављеним испитивањима, која такође укључују сондажна ископавања на појединим налазиштима, остварена је прва целовита слика историје и рударства и металургије у Хуелви, чија је хронологија опредељена археолошким методима. Утврђено је да, слично Балкану, прва производња бакра топљењем карбонатних и оксидних минерала, започиње у халколиту I — током четвртог и трећег миленијума старе ере, на прелазу из неолита ка металном добу.

Технологија рада са масивним, жљебљеним батовима — облацима и једноставним, кружним пелима за топљење, малих димензија, јасно обележава почетак халколитске продукције бакра у Хуелви. Посебно је наглашено да су жљебљени батови — облаци најстарије оруђе у рударству метала и да типолошки одговарају алаткама те врсте, нађеним на споменицима рударства ране праисторије у Европи и на Блиском истоку. Судећи према налазима из Хуелве (на првом месту онима из рудника Шинфлон), ови батови су увек повезани са халколитом (или енеолитом), а њихова употреба престаје у каснијим периодима. Примерци тих најранијих батова, нађени у Рио Тинту, уз присуство малахита, сведоче — како истичу аутори — да је то најстарији рударски комплекс на свету, који је још увек у експлоатацији. Овде се такође може додати да жљебљени батови-облаци, нађени у Мајданпеку (познати из раније литературе) дају и дневном колу овог рудника сличну старост.

Халколитска индустрија бакра у Шпанији упућује, као што је случај и на Балкану, на локално порекло прераде метала, а не увођење те нове и револуционарне технологије преко колониста или проспектора са Блиског истока.

Са друге стране, извесно изненађење представља одсуство керамике културе звонастих пехара, на било којем од бројних металуршких налазишта провинције Хуелва. Ипак није вероватно да је тај хиатус проузрокован исцрпљивањем оксидних минерала бакра, будући да носиоци културе звонастих пехара већ познају бакар са арсеном, тј. неку врсту арсенове бронзе. Вероватније да трагови рударске активности из свих периода ипак нису очувани, јер познавање метала са арсеном указује на даљи напредак металуршког знања. Али та иновација се могла одиграти и изван провинције Хуелва. На то упућује и алувијално злато у култури звонастих пехара, вероватно пореклом ван те провинције.

Током касног бронзаног доба на Рио Тинту је вађено сребро, што подразумева и коришћење бакра, иако у том погледу за сада недостаје поуздана евиденција. Производња бакра бележи знатан успон после доласка феничанских трговаца у провинцију. Најкасније око 8 в. ст. ере подигнута су феничанска насеља и луке, што је у знатној мери омогућило интензивно коришћење металних лежишта у Хуелви, на пример у самом Рио Тинту, али увек у заједници са локалним популацијама.

У ибериско-пунском периоду, од краја феничанског раздобља па све до доласка Римљана, уз велике етничке покрете, смењивали су се и други страни утицаји (келтски, грчки, картагински). У то доба Рио Тинто је првенствено рудник сребра и остаје то чак и после Римске републике. Постоје бројни класични текстови о римским рудницима и експлоатацији метала у Шпанији, али је све до сада било мало теренских истраживања.

Изразита промена у рударству и металургији у провинцији Хуелва настаје почетком раног Римског Царства, под Августом. У првој половини I в. нове ере, отворени су многи нови рудници а мањи проширени. Произведене су врло велике количине метала, што је био посебан подвиг када се радило о организацији радова таквог замаха. Сви подаци добијени током рада на пројекту Хуелва иду у прилог мишљењу да је ова провинција спадала у најважније металуршке центре Римске империје.

Уз ова археометалуршка истраживања извршена су такође геолошка испитивања, као и она која су се тицала савремене животне средине у приморском појасу провинције. Палеоботаничке анализе и опширан, веома користан опис свих метода употребљених у археометалуршким анализама, обогаћују ову књигу разгранатим мултидисциплинарним приступом. Означавајући почетак систематских истраживања Хуелве, богате металуршке провинције старе Европе, ова пионирска књига није само показала предности археометалуршких истраживања праисторијских култура и раног античког света, већ је потврдила и могућности широке примене ове младе научне дисциплине у разноврсним археолошким пројектима.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Amalia Mozsolics, *BRONZEFUNDE AUS UNGARN. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Germely.* — Akadémiai Kiadó, Budapest 1985, стр. 1—523 (укључујући 286 таблица).

Својом новом монографијом, Amalia Mozsolics, данас без сумње најбољи познавалац бронзаног и гвозденог доба Паноније, наставља свој рад на хронолошко-типолошкој класификацији и објављивању остава из ове регије, првенствено са територије Мађарске. За последњих неколико деценија она је овом питању посветила низ прилога и неколико књига. Свесна чињенице да је класична хронологија за ово подручје (посебно она P. Reinecke-a) већ давно превазиђена, а да механички преношење хронолошких система других културних ареала не може пружити задовољавајуће резултате, аутор је иницијирала свој сопствени хронолошки систем за Панонију, заснован на издвајању појединих хоризоната остава. Овога пута обрађена су три хоризонта — Aranyos, Kurd и Gyermely — који покривају део раздобља око 1000 године пре н. е. обележеног код разних аутора као прелазни период, гвоздено доба I (у хронолошким системима М. Гарацанина и К. Килиана за Централни Балкан) или период поља са урнама (део од завршне етапе бронзе D до краја халштата A2) у смислу хронологије немачких археолога, првенствено следбеника Мерхартове школе. У интерпретацији А. Mozsolics, период ових хоризоната представља млађе бронзано доба (V), док касно (VI) представљају следећи хоризонти остава који у средњоевропском смислу обухватају етапе халштата B1—B3. У делу су најпре обрађене све врсте металних предмета које се појављују у оставама поменутих хоризоната: оружје за напад (стр. 11—24) и одбрану — шлемови, оклопи, кнемиде, штитови, махом дефинисани према карактеристикама фрагмената металног лима и њиховој орнаментацији (стр. 24—29), оруђа (стр. 30—47), метални судови (стр. 48—51), делови коњске опреме и кола (стр. 52—57), накит, метални делови одеће Trachtzubehör и тоалетни прибор — мисли се првенствено на бријаче (стр. 58—75). Посебно поглавље обрађује проблеме хронологије појединих хоризоната и њихове синхронизације у ширим оквирима праисторије суседних подручја (стр. 76—84). Потом следује исцрпни и комплетни каталог остава са одговарајућим илустрацијама (стр. 85—217 и 257—523) у коме је у првом реду обрађен материјал из поузданих остава. Томе је додат списак скраћеница (стр. 218—219), обимна, према селективна библиографија (стр. 219—228) и регистри (стр. 229—236).

У уводу (стр. 9—11) аутор износи неке методске примедбе којих се доследно држала у даљем излагању. Она посебно подвлачи немогућност сигурног повезивања појединих хоризоната са другим, истовременим врстама затворених налаза — гробних и насеобинских. Имајући у виду ову чињеницу и све јасније изражене уже регионалне еволуције, могу се и општији историјски закључци предлагати само са крајњом обазривошћу. С тога је такође несигурно класифицирање остава као скривница, кулних, ливница, остава скупочених предмета или оних везаних за инсигније достојанства. Ове утолико више што су услови откривања остава, па према томе и њихов потпуни састав, често недовољно познати.

Синтетични приказ свих металних предмета заступљених у оставама трију хоризоната, обухвата значајне хронолошке и типолошке податке уз низ нужних и корисних напомена. Аутор се међутим није упустила у разраду комплетне типологије са свим типовима и варијантама појединих врста пред-

мета. Иако сигурно користан, такав рад би знатно проширио иначе већ велику књигу, прејудуирајући, а већ сада делом и дуплирајући, монографије серије Prähistorische Bronzefunde.

Из обимне грабе коју је тако обрадила А. Mozsolics, издвајамо неке врсте предмета које су особито значајне за дефиницију појединих хоризоната, њихову синхронизацију и повезивање са појавама суседних подручја.

Мачеви су заступљени у два основна облика: са пуно ливеном дршком и са језичком. Првој групи припадају мачеви типа Riegsee са њиховим локалним варијантама, везани за хоризонт Aranyos, и они са три полубличаста ребра (Dreiwulstschwerter) особито липтавског типа (Liptauer, Liptó) који припадају хоризонту Kurd. Мачеви са језичком, имају своје претече у више серија ранијег бронзаног доба Sauerbrunn-Kesthely, Spreckhoff Ia, b, овде треба додати и серију Сомбор—Smolenica) а у хоризонту Aranyos карактеристични су они типа Nenzingen. У каснијим хоризонтима појављују се еволуисане варијанте овог типа, док је мач тип Nenzingen заступен само фрагментима у великим оставама-ливницама. Отуда је комбинација типова Riegsee и Nenzingen типична за хоризонт Aranyos, што је посебно значајно за даљу синхронизацију наше остава из Топонице.

Већ у хоризонту Aranyos појављују се неколико типова копаља (стр. 20—24), различитих димензија, што индицира и њихову различиту употребу. Тако постоје копаља са пламенастим и ромбичним вршком, листоаста са дугим тулцом и она са вишеструком профилацијом средишњег ребра на вршку. Њихова употреба наставља се у следећим хоризонтима, али се већ током хоризонта Kurd појављују копаља са кратким тулцем и уским, дугим листоастим вршком, која се везују за форме карактеристичне за касније етапе периода поља са урнама.

Шупље бронзане секире-келтови (стр. 32—38), познате су већ у хоризонту Orpaly који непосредно претходи хоризонту Aranyos. Јављају се трансилвански келтови (са издуженим, троугластим исечцима дуж бочних ивица), са шестоугаоним пресеком и благо извијеним рубом отвора. Ови облици се већином задржавају и у хоризонту Aranyos, када се међутим појављују и први келтови са вертикалним угластим ребрима. Овај последњи облик особито је типичан за хоризонт Kurd. Од хоризонта Gyermely јављају се келтови на којима је теме угластих мотива продужено вертикалним ребром, као и они са наспрамним системима ребара. Ови облици продужују и у касније време (хоризонт Hajdubözörmeny-халштат B1) где се даље изграђује наглашена профилација секире. Комбинација келтова у Aranyos хоризонту посебно је занимљива. У суседној Трансилванији појављују се у хоризонту Uriu Domanești облици трансилванских келтова, али се они са вертикалним угластим ребрима јављају тек у следећем хоризонту Cincu Suseni (хоризонту великих остава) који се добро синхронизује са хоризонтом Kurd. Хоризонт Aranyos недостаје у Трансилванији. С обзиром на његову уску ограниченост на североисточну Мађарску, северно од Кероша, његова се појава може тумачити као регионална. Остаје отворено питање да ли се у Румунији може паралелисати са крајем хоризонта Uriu Domanești како то претпоставља А. Mozsolics (стр. 83), или представља једну рану фазу хоризонта Cincu Suseni (почетак халштата A1, пре великих остава-ливница). С обзиром на чињеницу коју је истакла Mozsolics, да тек од хоризонта Aranyos почиње преовлађивање употребе мачева над бојним

секирама, што означава промену у структури наоружања, а самим тим, вероватно, преокрет у културно-историјским збивањима, последња претпоставка изгледа вероватнија. Тачније речено, хоризонт *Aranyos*, културно се већ везује за *Cincu Suseni* у Трансилванији, иако се релативно хронолошки можда може паралелисати са крајем хоризонта *Uriu Domanești*, а, у сваком случају, пада на границу између ова два трансилванска хоризонта.¹

Занимљив је у том смислу и распоред типова српова у хоризонтима Паноније (стр. 42—46). У разним типовима они се јављају тек од хоризонта *Kurd*, иако бројност типова и њихово упоредно спонтано појављивање можда указује, како мисли *Mozsolics* и на њихово постојање у хоризонту *Aranyos*. У прилог томе говори и чињеница да се српови са дугметом јављају већ пре *Aranyos*-хоризонта у мађарским ооставама. Најбројнији тип српова хоризонта *Kurd* представљају они са језичком и богатом ребрастом декорацијом (вероватно ознаке радионица) на дршци. У хоризонту *Gyermely* типични су српови са језичком и једним вертикалним ребром које основу дршке везује са леђима сечива, док се богата ребраста декорација губи. Такође се овде јављају српови са јаче наглашеним луком код којих некада врх лежи у висини, или испод нивоа основе дршке. У питању је типична форма која се прати и у каснијем периоду (халштат *B1*, хоризонт *Hajdubözörmény*), када се међутим на дршци јавља и рушца. Мање су бројни српови са дугметом и оне са кукастом дршком (*Hakensicheln*), који су углавном везани за источни део Доњег Подунавља.² Сличан квантитативан однос као у Мађарској постоји и у Трансилванији. Важно је међутим да се, мада ретко, српови са језичком налазе већ у хоризонту *Uriu Domanești*, тако напр. у остави *Aleșd* са трансилванским келтом и српом са дугметом или у остави *Batarci*, чији инвентар, бојна секира, гривна можда индицира рану фазу овог хоризонта.³ Можда се може претпоставити да се употреба овог типа српова пренела из Трансилваније у Мађарску.

Међу предметима везаним за коњску опрему *A. Mozsolics* посебно издваја украсе сложене од више чланака од металног лима, повезаних међу собом ланчићима. Аутор их опредељује као „шаланке“, украс за главу коња (стр. 54—55). Ову нову интерпретацију биће потребно ревидирати даљим, поузданим налазима. Познате већ у хоризонту *Oralu*, оне недостају у хоризонту *Aranyos* и појављују се опет у курдским ооставама. Овде је међутим потребно приметити да би остава *Tibolddáros*, коју *Mezsolics* ставља у своју бронзу *Vb* (*Kurd*), могла припадати и ранијем времену. Гривна *T. 148,5* из ове оставе налази добре паралеле у ооставама хоризонта *Uriu Domanești*, у Трансилванији и у остави са Аутокоманде у Београду, док гривна *T. 148,4* има у облику и орнаментички директне паралеле у гривнама типа *Гучево—Барајево—Јајчић*, за које, како ћемо у даљем излагању показати, сматрамо да представљају рану појаву која се може везати за

халштат *A1* и бронзано доба *Va*-хоризонт *Aranyos* по *Mezsolics*.⁴

Од других појава поменули бисмо и присуство наочарастих фибула са петљом у облику осмице у ооставама *Gyermely* и *Velem I* (стр. 70), у бронзано доба *Vc*-хоризонту *Gyermely* (халштат *A2*). Датирање ових остава између осталог поуздано је фиксирано млађим типом позаметријских фибула.

У поглављу о хронологији (стр. 76—84) *A. Mozsolics* одређује синхронизме са хронологијом других подручја, тако са Трансилванијом (оквирно се три обрађена хоризонта стављају од краја хоризонта *Uriu Domanești* и, даље, синхронизују са хоризонтом *Cincu Suseni* и *Turia Jupalnic*) и хронологијом поља са урнама (од краја бронзаног доба *D—Aranyos*, халштат *A1—Kurd* и *A2 Gyermely*). Добри синхронизми могу се утврдити и са ооставама у Северној Хрватској и оним у Срему, нарочито са хоризонтом *Kurd* са којим је хоризонт-фаза — II по *K. Вински-Гаспарини* практично идентичан. Посебна пажња посвећена је синхронизацији са Италијом и Егејом. Док се у првом случају синхронизми теже успостављају, у другом је одсудна важност дата постојању мачева *Nenzingen* типа у затвореним налазима периода *LH. IIIB* и *LH. IIIC1* (стр. 77 и д.) Међу налазима из Италије (стр. 81—82) посебно пажњу *A. Mozsolics* посветила је онима из *Scoglio del Tonno* које повезује са својим хоризонтом *Kurd* а који би били савремени са *LH. IIIC1—2*. Отуда би се крај њеног бронзаног доба *Va* (*Aranyos*) и почетак *Vb* (*Kurd*) имао ставити негде током етапе *LH. IIIC1*, чиме се добијају добри синхронизми и за хронолошку границу бронзаног доба *D* и халштата *A1* и хоризоната *Uriu Domanești* и *Cincu Suseni*. Апсолутни датуми зависе од усвајања оних предложених за почетак *LH. IIIC1* од Фурумарка (око 1230), или њихове ревизије коју је извршила *N. Sanders*, чиме се датум снижава округло за десетак година.

Усвајајући датуме и синхронизме које је установила *A. Mozsolics*, подвлачимо и њен закључак да се при томе мора свакако рачунати и са извесним разликама у појединим фазама при чему без сумње постоје и мања временска одступања чак и у оквиру једног хоризонта. На могућност ранијег датирања оставе *Tibolddáros*, указано је већ у ранијем излагању. Овде бисмо навели још неколико примера установљавања финијих хронолошких нијанси, иако се наравно, оне морају још увек примити са одговарајућом дозом резерве и као хипотетичне:

1. Остава *Márek* (*T. 90—91*) могла би бити сразмерно рана у оквиру хоризонта *Kurd*, с обзиром на гривну типа *Гучево—Барајево—Јајчић* и њену орнаментичку типа *Маркушица* (*T. 92,1*), као и на појаву ребрастих гривни типа *Baierdorf*;

2. Сличан је случај са оставом *Öreglak* (*T. 76—86*), с обзиром на присуство отворених широких гривни сличних онима из београдске оставе (*Аутокоманда*) и типовима хоризонта *Uriu Domanești*. Фрагмент игле са плочастом главом са трином такође би могао говорити у прилог овој претпоставци. Ове се игле у хоризонту *Kurd* појављују неколико пута у ооставама, но увек као фрагменти. Оне су међутим добро датиране у затвореним гробним целинама Западне Србије, особито у хуми 19 у Беолићу где се могу везати за крај бронзаног доба

¹ За хоризонте остава у Трансилванији уп.: *M. Petrescu-Dimbovița, Depozitele de bronzuri în Transilvania, București 1977*, Pl. 21—72 (*Uriu Domanești*); Pl. 101—285 (*Cincu Suseni*).

² За хоризонте источног дела Доњег Подунавља уп.: *Petrescu-Dimbovița, op. cit.* Pl. 73—100; *B. Hänsel, Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, BAM. 18, Bonn 1976, 25 ил. и сл. 2/1—II.

³ *Petrescu-Dimbovița, op. cit.*, Pl. 21, 1—7; Pl. 24, 5—13/27, посебно, Pl. 27, 13, 15.

⁴ Уп. *Ibid.* Pl. 47, 6, 6a (остава *Dragomirești*); *Прансторијске оставе у Србији и Војводини I, САНУ. Fontes archaeologiae Serbiae I*, Београд 1975 (скр. *Fontes*), T. II, 5 (*Аутокоманда*); *Ibid.*, T. III, 4 (*Гучево*).

(по М. Гарашанин и Д. Гарашанин), бронзано доба D.⁵

3. Остата Kezöhibezgkut (Т. 31—35) могла би се, напротив сматрати касном у оквиру хоризонта Kurd, с обзиром на орнаментуку келта Т. 35,1 а на неке сриове (Т. 35,8) који се приближују облицима хоризонта Gyermely;

4. Сличан је случај и са оставом Lengyelteti II, по српу Т. 107, 16.

На крају поглавља о хронологији А. Mezsolics приказује територијалну распрострањеност и бројну заступљеност остава појединих хоризоната (стр. 83—84). Остате бронзаног доба Va (Apanyos) означене су, како је већ истакнуто, на североисточни део Мађарске. Остате бронзаног доба Vb, напротив обухватају, поред тога подручја, и целу Трансданубију и „Хрватску“ — (реч је о северној Хрватској и Срему). Њихов број аутор цени на 130—135, без остава Трансилваније (Cincu Suseni) које су са овим хоризонтом уско везане, насупрот хоризонту Apanyos са 30 и хоризонту Gyermely (бронзано доба Vg) са 45 остава. Овај последњи хоризонт заступљен је иначе на истим просторима Мађарске као хоризонт Kurd.

Занимљиве констатације у погледу хоризонта Apanyos потврђују методске примедбе А. Mezsolics о регионалним еволуцијама које с тога отежавају далекосежне историјске закључке. У овом смислу могу се учинити и неке допуне опаскама са непосредно суседних територија које у свом раду аутор није узела у обзир. Тако пада у очи да се у источној Славонији и Срему у оквиру остава фаза II по К. Вински-Гаспарини (хоризонт Kurd) појављују, целе и фрагментоване гривне типа Гучево—Барајево—Јајчић. Оне се овде прате до линије Осјек—Винковци (Тења, Бизовац, Маркушица, која међутим не припада ливницама) коју прекорачује остата Старе Топоље код Андријеваца (Славонски Брод). Како је приметила К. Вински-Гаспарини ова се појава мора довести у везу са уским контактима са суседним регијама Србије и Карпатске котлине.⁶

Занимљив је у том погледу положај гривни типа Гучево—Барајево—Јајчић. Сем у ливницама којих има у Србији (Трлић) и Трансилванији (уп. особито Велике ливнице Uioara de Sis, Şpálnaca II, (Guşteriţa II), оно се у Србији и Славонији (Маркушица, са специфичним декором) јављају и у малим оставама, некада састављеним само од гривни (Гучево, Барајево, Јајчић), некад и са другим предметима.⁷ Овде посебно треба указати на оставу Обај Гора са благо пламенастим копљем и два српа са дугметом и на ону из Старог Топоља са раном формом фибуле у облику гудала.⁸ С обзиром на ову фибулу и на инвентар остава хоризонта Apanyos, било би могуће ове остате датирати пре хоризонта великих ливница, класичне етапе халштата A1,

⁵ М. Гарашанин у: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo 1983, 746, Т. CII, 4* (са даљом литературом).

⁶ К. Вински-Гаспарини, *Kultura polja sa žarama u Sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973, 83 и д. (са одговарајућим илустрацијама); 129.

⁷ За трансилванске остате: Petrescu-Dimboviţa, *op. cit.*, Pl. 157, 2, 2a—3, 3a; 158, 5, 5a (Guşteriţa); Pl. 206, 1, 1a; 208, 1—4 (Şpálnaca II); Pl. 261, 2a, 5a (Uioara de Sis); за остате са гривнама овог типа уп. такође: Fontes I, Т. III—VI (остате Гучево, Барајево, Јајчић); Т. XXIII—XXV, 2 (Трлић).

⁸ П. Медовић, *Старинар Н. С., XXIII—XXIV, 1973—1974, 175 и д., Т. I, 5; IV, 5—7; V—VI. Вински-Гаспарини, op. cit. 84; 106. Уп. Т. 90, 4.*

бронзаног доба Vb (Kurd) у Мађарској и класичног дела хоризонта Cincu Suseni. У том случају могло би се рачунати на југоисточном рубу Паноније, слично ситуацији на североисточном, са једном регионалном еволуцијом и једним посебним хоризонтом — Гучево—Барајево—Јајчић — паралелним са Apanyos-ом у Мађарској. Можда би се за тај хоризонт могла везати и остата Гај у Банату, са једном „шаланком“ гривнама чији се украс још везује за орнаментуку остава Аутокоманда и хоризонта Uriu Domaneşti, уз то са потпуним недостатком српова и келтова са угластим ребрастим украсом.⁹ У Банату веза са Трансилванијом и источним делом Доњег Подунавља (хоризонт Лосура—Врбича по Хенселу) долази до изражаја у облику и декору неких келтова, особито у остави Банатски Карловац.¹⁰ У Источној Србији почиње се у новије време оцртавати једна регија са оставама уже везаним за источни део Доњег Подунавља. Овде посебно треба поменути остате из Лескова код Пожаревца и Брзе Паланке, чији келтови са вертикалним ребрима и особито са вертикалним и косим ребрима на задебљаном ободу отвора, стоје у вези са млађим хоризонтом остава овог подручја, који се засада оквирно синхронизује са хоризонтима Turja Jupačnic (Gyermely, халштат A2) и Meigrad Tauteu (Haldubörmeny, халштат B1).¹¹

Публикација три значајна хоризонта остава Паноније коју нам је дала А. Mezsolics омогућује да коначно и у целини сагледамо материјал овог простора и његов хронолошки и културни положај у ширем подручју Средње и Југоисточне Европе. Тиме се отварају и нове могућности у даљој обради материјала тих подручја, нарочито оних у којима досада још увек није обрађен у целини. Неке констатације и размишљања на које нас је својим новим делом потакла А. Mezsolics, већ су изнети у претходном излагању.

Милутин ГАРАШАНИН

Alix Hochstetter, KASTANAS. DIE HANDGEMACHTE KERAMIK. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze — und Eisenzeit Makedoniens 1975—1979. Schichten 19 bis 1. Сепуја: Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 3. За издавача: Bernhard Hänsel, Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität zu Berlin. Штампа: Verlag Volker Spiess Berlin, 1984, 406 страна, са 60 слика, графикана и карти у тексту (Textband), 281 табла (Tafelband), резиме на грчком

Кастанас се налази у низу вишеслојних праисторијских насеља у облику уздигнутих телова, тзв. тумби, које су подигнуте дуж доњег тока Вардара. Као што је познато, македонске тумбе се подижу на пространим, равничарским теренима,

⁹ Fontes I, Т. LI—LVII.

¹⁰ Ibid., Т. LXXXVI—LXXXVII (Банатски Карловац). Уп. Ibid., Т. LXXXVI, 4 са Petrescu-Dimboviţa, *op. cit.*, Pl. 94, 2—5, 7 (Oinac, хоризонт Draja de Jes-Oinac у Мунтенији, паралелан са Uriu Domaneşti), Fontes, Т. LXXXVII, 4, сродно са Petrescu-Dimboviţa, *op. cit.*, Pl. 101, 2 (остата Aiud, хоризонт Cincu Suseni, у Трансилванији). Такође, за паралеле у Бугарској Hänsel, *op. cit.*, 37—39 и сл. 1/II, 6.

¹¹ Fontes, Т. LXXXI, 3, 6 (Лесково); Т. LXXXIII, 1, 2 (Брза Паланка, Уп. Hänsel, *op. cit.*, 41—42, сл. 1/III—IV, 9).

углавном поред већих река, и налазе се на широком простору од Пелагоније до јужне Тракије, а нарочито су бројне у залеђу солунских залива, односно у централном делу грчке Македоније, све до Дојранског језера. За разлику од Пелагоније и источне, егејске Македоније, где су истраживања усмерена на насеља, тумбе из неолита и рано бронзаног доба, радовима L. Rey-a (Bull. Corr. Hell. 40, 1916, 257—292; 41—43, 1917—1919, 1—310), S. Casson-a (Ann. Brit. School Athens, 24, 1919—1921, 1—33; 26, 1923—1925, 1—29), и посебно W. A. Heurtley-a (W. A. Heurtley, Prehistoric Macedonia, Cambridge, 1939), већ са краја двадесетих и тридесетих година имамо прве податке о насељима „пред-микенског“, касно бронзаног и рано гвозденог доба централне Македоније. Мада су истраживања на насељима, као што су Вардаровца (данашњи Axioschorion), Вардино (Лимнотопос), Сараце (Периволаки), Килиндир и др., била малих размера, дуги низ година је релативно скроман избор археолошког материјала са ових тумби коришћен за решавање важних питања грчке праисторије, у првом реду у вези тзв. Велике егејске или дорске сеобе.

Нова истраживања тумби у централној Македонији започињу паралелно од 1975. г. на два већа насеља и то: Assiros, СИ од Солуна, у организацији Британске школе у Атини (уп. K. Wardle, Ann. Brit. School Athens 75, 1980, 229—267) и Кастанас, којим руководи професор Bernhard Hänsel, са Freie универзитета у Берлину.

Праисторијско насеље Кастанас лежи на левој обали Вардара, приближно на пола пута од Солуна до југословенске границе, а свега 5 km. јужно од Вардаровце, најбоље истраженог налазишта Heurtley-a у грчкој Македонији. Систематска ископавања на Кастанасу — издуженом, овалном телу, димежија 120×50 m у основи, — открила су моћан културни слој, дебљине преко 13 m. Петогодишња истраживања су проведена у широком ископима, на укупној површини од преко 4500 m², рачунајући површине свих културних слојева заједно, с тим што су најнижи културни слојеви само сондажно истражени. Методологија ископавања и стратиграфија насеља дата је прелиминарно у извештају B. Hänsel-a (Jahr. RGZM 26, 1979, 167—202). Најстарије насеље на Кастанасу основано је у рано бронзано доба, и са мањим прекидима изнова обнављано све до 2. век пре н. е.

Обим археолошких, палеоботаничких и палеозоолошких налаза са Кастанаса условно је да се у серији »Prähistorische Archäologie in Südosteuropa«, Семинара за праисторију у Берлину (PAS у даљем тексту) предвиди објављивање више свезака о завршним резултатима са овог насеља. До сада су у овој серији објављене следеће књиге о Кастанасу: H. Kroll, Die Pflanzenfunde, PAS 2, 1983; A. Hochstetter, Die handgemachte Keramik, PAS 3, 1984; I. Aslanis, Die frühbronzezeitlichen Funde und Befunde, PAS 4, 1985; C. Becker, Die Tierknochenfunde, PAS 5, 1986; A. Hochstetter, Die Kleinfunde der Spätbronze- und Eisenzeit, PAS 6, 1987. У припреми су такође завршне публикације о историјату истраживања и архитектури, о керамици гвозденог доба, рабеној на витлу, о микенској керамици.

Књига A. Hochstetter „Керамика рабена руком. Кастанас, слојеви 19 до 1“ представља синтезу о типолошко-статистичкој обради керамике, рабене без помоћи витла, из слојева касно бронзаног и гвозденог доба на Кастанасу. Књига је подељена у четири већа поглавља и то: A. Увод (стр. 11—26); B. Керамички облици (стр. 27—194); C. Керамика распоређена по (културним) слојевима (стр.

195—275) и завршно поглавље D. Положај керамичких налаза (са Кастанаса) унутар егејско-балканског културног круга (276—381). После резимеа на грчком (стр. 382—393), дата је на крају књиге обимна библиографија (стр. 394—406), која садржи готово све важније радове, објављене до 1983. г., о културама касно бронзаног и старије гвозденог доба југоисточне Европе.

У уводном делу ауторка даје неколико важних напомена о историјату истраживања, стратиграфији и методологији обраде керамичких налаза са Кастанаса, без којих би било отежано праћење наредних поглавља. Сама чињеница да је ова публикација прва у серији о археолошким налазима са Кастанаса створила је одређене, разумљиве, потешкоће, као што је, рецимо, сагледавање односа керамике рабене руком према керамици на витлу, или положај керамичких налаза унутар појединих грађевинских целина и сл. Антиципирајући одређене податке о стратиграфији, добијене на основу праћења остатака архитектуре, или податке о апсолутним датумима, који су за поједине грађевинске хоризонте добијени на основу металних налаза или карактеристичне керамике на витлу, ауторка нас уверава да је на Кастанасу могуће пратити непрекинут развој керамике рабене руком у времену од преко једног миленија, односно од почетка микенске цивилизације до у хеленистички период. Статистичко-типолошка анализа керамике изведена је по културним слојевима који су обележени арапским бројевима од најмлађег (слој 1) до најстаријег (слој 19), и који, углавном, представљају једну грађевинску фазу у животу насеља. Међутим, за културно-историјску интерпретацију керамике, као и тражењу аналогија на ширем подручју, користи се и стратиграфија Кастанаса по главним стамбеним хоризонтима, који су обележени римским бројевима од K I (K = Кастанас), што је ознака за најстарије насеље, до K IX (најмлађе насеље). Керамика рабена руком нема много удела у издвајању основних грађевинских хоризоната (насеља), а још мање за утврђивање апсолутних датума, те с тога се унапред прихватају хронолошки оквири добијени праћењем, временски осетљивим налазима. Кастанас има следећу стратиграфију: Период K I—II — слојеви 28 до 20, рано бронзано доба (уп. I. Aslanis, PAS 4); Период K III — слојеви 19 и 18, старија фаза касно бронзаног доба, око 1600—1400 пре н. е. (LH I—II); Период K IV — слојеви 17 до 14а, млађа фаза касно бронзаног доба, око 1400—1190 LH IIIA, IIIB); Период K V — слојеви 13 до 11, прелазни период бронзаног у гвоздено доба, око 1190—1000 пре н. е. (LH IIIC, почетак протогеометријског периода); Период K VI — слојеви 10 и 9, рано гвоздено доба, око 1000—900 пре н. е. (протогеометријски период); Период K VII — слојеви 8 до 5, старије гвоздено доба, око 900—700 пре н. е. (геометријски период); Период K VIII — слојеви 4 до 2, развијено гвоздено доба, око 700—400 пре н. е. (протокоринтски, архајски и класични период Грчке); Период K IX — слој 1, око 400—150 пре н. е., хеленизам.

У уводу је A. Hochstetter дала и веома инстрективан графикон о процентуалном односу керамике рабене руком према микенској керамици са једне, и керамике рабеној на витлу гвозденог доба, са друге стране. У најнижим слојевима касно бронзаног доба на K. доминира керамика рабена руком, док је импортована микенска керамика спорадична. Занимљиво је да највећа продукција микенске керамике (типа LH IIIC) долази тек у прелазном периоду и на почетку рано гвозденог доба

(слојеви 12 до 10). Касномикенске вазе налазе се кадкада заједно са протогеоетријском керамиком, што нам говори да прелаз бронзаног у гвоздено доба на овом насељу није лако одредити и да критеријуми који су утврђени за централне области микенске културе не морају да важе и за њене периферне области.

Најзначајнији део књиге чини свакако друго поглавље, где је дата изузетно прецизна типолошко-статистичка анализа керамике рабене руком, што је иначе неубичајено за ову врсту археолошких налаза. Типолошки је обрађено преко 20.000 керамичких налаза из свих културних слојева заједно, што је омогућило да се прати развој појединих керамичких облика кроз дужи временски период. Издвојено је укупно 10 основних облика керамичких посуда и то: лонци, дубље зделе, шоље (пехари) са једном дршком, амфоре, крчази, питоси, посуде кантарос типа, огњишне посуде (тзв. суд-сацак), плитке посуде дебљих зидова (тзв. чиније или бучеца у нашој терминологији). Поред ових основних облика постоји и мања група специфичних посуда, које се налазе врло ретко или су карактеристичне само за поједине слојеве, као што су поклопци, сита, нека врста котаричастих посуда, двојне вазе и др. Издваја се налаз мале керамичке посуде из слоја 12, која по облику подсећа на античке жишке, тако да, највероватније, имамо једну од првих прансторијских уљаница. Констатовано је да је група лонаца најбројнији керамички облик у свим слојевима и да она чини преко 50% свих посуда рабених руком. С тога не изненађује податак да је издвојено чак 47 типова и варијанти овог грубог керамичког суда. За праћење типологије основних керамичких облика и издвајање варијанти по културним слојевима, поред великог броја цртежа (углавном реконструисаних и целих посуда) и нешто фотографија, датих у посебној свесци, веома су корисне типолошке табеле у тексту.

На крају другог поглавља посебно су издвојене, према начину украшавања, две веома важне групе керамичких налаза и то тзв. мат сликана керамика из слојева касно бронзаног доба и канелована керамика, која се први пут појављује у слоју 13 (око 1200 г. пре н. е.), а карактеристична је за слојеве прелазног периода и рано гвозденог доба. Занимљив је однос микенске керамике према мат сликаној керамици рабеној руком, за коју А. Hochstetter такође претпоставља да је имитација микенских вазе (уп. А. Hochstetter, *Prach. Zeit.* 57, 1982, 201—219). Сликана керамика рабена руком најбројнија је на почетку касно бронзаног доба, када је импортована микенска керамика изузетно малобројна, док је овај однос обрнут у прелазном периоду, када доминира локална продукција микенских вазе. Појава канеловане керамике, поред осталог, означава и крај касно бронзаног доба на насељу.

У трећем поглављу керамички налази су раздељени по културним слојевима, а по истом принципу су сложене и табле са цртежима, што омогућава боље праћење развоја појединих керамичких облика. Изузетно је користан синтетички приказ свих керамичких форми и начина украшавања посуда, рабених руком, али се ради добијања целих слике керамичке продукције управо у овом поглављу осећа недостатак података о архитектури насеља и осталом археолошком материјалу, у првом реду, наравно, керамике рабене на виглу. Занимљиво је да неке радикалне промене у начину градње кућа појединих грађевинских хоризоната (као што је тзв. дрвена архитектура, односно скелетни систем градње, у слојевима 10 и 9, која се

разликује од претходних и наредних кућа, грађених на темељима од непечене опеке) не прате и значајније промене у избору нових керамичких облика или новог начина украшавања посуда.

На крају овог поглавља ауторка даје кратак преглед развоја керамике рабене руком од најстаријег насеља касне бронзе до најмлађег, хеленистичког насеља. Слојеве касно бронзаног доба, поред већ поменутих мат сликане керамике, одликује и група инкрустоване керамике, са урезаним или ребе жигосаним геометријским мотивима. Слојеве прелазног периода и рано гвозденог доба одликује већ поменути канелована керамика, а запажа се и велики број лонаца који су украшени пластичним тракама, са отисцима прстију. Слојеви развијеног гвозденог доба углавном садрже керамика која наставља традицију керамичке продукције рано гвозденог доба. У слојевима млађег гвозденог доба појављују се нови керамички облици и керамика је углавном неукрашена, сиве боје (под утицајем посуда на виглу), или се појављују једноставни жигосани или урезани геометријски мотиви.

Из самог наслова завршног поглавља, које је неубичајено опширно, види се да је ауторка желела да обухвати широк културни круг око Кастанаса, који захвата готово цело подручје југоисточне Европе. Прикупљене су нарочито бројне аналогije за керамичку рабеној руком из слојева касно бронзаног и рано гвозденог доба на Кастанасу. При томе, чини нам се, да је било лакше наћи аналогije руком рабеној керамици по хоризонтални, односно источно и западно од Кастанаса, од Епира до Тракије, него по вертикали југ-север, од јужне Грчке до Саве и Дунава. Везу Кастанаса са западним подручјем чини у првом реду сликана керамика типа Бабушти — Трен (западна Македонија, Епир, јужна Албанија, Пелагонија), мада се она најчешће на овом подручју налази у гробовима циста типа са краја касно бронзаног и из рано гвозденог доба. Керамика украшена урезаним геометријским мотивима и белом инкрустацијом, као и одређени типови посуда (кантароси са кратким вратом и лоптастим реципијентом) везују насеља касно бронзаног доба на Кастанасу са културама из истог периода на доњем Дунаву (опш. уп. А. Hochstetter, *PAS* 1, Берлин 1982, 99—118). Везе са подручјима јужно од Македоније свODE се само на спорадичне налазе канеловане керамике и грубе тзв. „варварске“ керамике са појединих микенских градова. Нешто су јаче везе једино са Тесалијом, где се на познатим неолитском могилама налази и керамика касно бронзаног доба слична оној са Кастанаса. Посебно је у завршном поглављу обрађена и наша земља (стр. 345—358), што нас обавезује да проговоримо неколико речи о аналогijaма које је за керамичку касно бронзаног и рано гвозденог доба на Кастанасу користила А. Hochstetter. Кастанас је удаљен свега тридесетак километара од наше границе, тако да је и разумљиво што су аналогije најпоузданије из јужних делова наше Македоније, мада готово искључиво потичу из гробова. Посебно су уочљиве сличности у керамици са краја касно бронзаног доба на Кастанасу (слојеви 14b и 13) и налазима из тзв. керамичког депоа на насељу Варош—Прилеп (уп. такође В. Hänsel, *Iliria*, 1985, 2, 228—229, Fig. 7). Аналогije са Косова и јужног Поморавља су мање сигурне, поготово што се често ослања на појединачне посуде или једну врсту начина украшавања. Сложили би се са мишљењем ауторке да урне са коничним вратом и четири вертикалне дршке на грбуху из некрополе у Доњој Брњици личе на амфоре из слојева млађе фазе касно бронзаног

доба на Кастанасу (сличне урне су нађене и у керамичком депозу код Пловдива, као и у насељу Варош—Прилеп, те да је оправдана редатација некрополе у Доњој Брњици. Редатација гроба 44 са Латинског гробља у Глоговику, на Пештери (в. З. Летица, Старица за 1981, 12—13, Т. I.), коју је ауторка извршила на основу формалне сличности између малог керамичког судића (пехар са две дршке) и посуда типа кантарос из слоја 10 на Кастанасу, сматрамо да је погрешна. Вероватно је скроман резиме утицао да ауторка лоше протумачи овај гроб (тако је украсна игла типа Rollenkorf-pfeiler postala шило!) и датије у време после 1000 г. пре н. е. Можда треба извршити редатирање овог гроба (одређен је у хал. А) и на основу начина сахрањивања и других украсних игала, сличних оним из гробова средње бронзе у западној Србији, одредити га у бронзу D.

Покушај редатирања насеља на Медијани привлачи посебну пажњу, пошто налази керамике, посебно канеловане, са овог насеља имају заиста доста сличности са керамиком на Кастанасу. Прихватили би мишљење А. Hochstetter да живот на Медијани траје вероватно нешто дуже него што је претпоставио проф. М. Гарашанин (мада за то, по нама, постоје чврсти докази него што су облици канелованих дршки, слични онима са Кастанаса, у првом реду керамика украшена у маниру Пшеничево и ране Басараби културе). Одређене облике канеловане керамике из најстаријег насеља на Медијани налазимо и у слојевима прелазног периода (K VI), а не само у слојевима K V, како сматра ауторка. Оснивање насеља на Медијани вероватно пада знатно пре почетка I миленија (како сматра А. Н.), на што указује керамика тзв. Гава типа, уз старије, аутохтоне елементе на керамици (дугмтаста проширења на дршкама и сл.).

Питање тзв. „лужичке“ (канеловане) керамике из „слојева паљевина“ (burnt layer) на македонским тумбама, које је први поставио Heurtley, добија свакако на значају радовима на Кастанасу (мада овде постоје четири катастрофална пожара, у слојевима 14b, 13, 12, 10, и канелована керамика која дуго траје, од K V до K VII). Ово питање, чини се, неће бити на задовољавајући начин решено, све док се не интензивирају радови на насељима овог периода у моравско-вардарској долини, па и у широј области централног Балкана.

Истраживања на Кастанасу показала су, и на основу керамике рађене руком, да везе са микенском Коине јачају тек при крају касне бронзе (LHIIIb), а да је јача хеленизација присутна од архајског периода. Везе са северним суседима, које су за нас посебно значајне, најинтензивније су у тзв. прелазном периоду и у рано гвозденом добу.

Књига А. Hochstetter о керамици рађеној руком на Кастанасу изузетно је подстицајна, и могла би да послужи као узор како се објављује керамика са једног вишеслојног праисторијског насеља. Обиман керамички материјал, зналачки распоређен по савременим принципима типолошке и статистичке анализе, уверава нас да ће ова књига временом само добијати на значају.

Милош ЈЕВТИЋ

Milorad Stojić, GVOZDENO DOBA U BASENU VELIKE MORAVE, Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu knjiga 8, Beograd — Svetozarevo 1986. Стр. 121, са резимеом на немачком језику (стр. 109—121), са 9 карата, 22 слике у тексту и 39 + XIII табли.

Монографија Милорада Стојића, кустоса Завичајног музеја у Светозареву који је суиздавач ове публикације, представља синтезу ауторових истраживања у средњем Поморављу последњих десетак година где су дати како резултати радова на терену — рекогносцирања и ископавања, тако и обрада истраженог материјала са освртом на културни развој ове области и етничку интерпретацију. Када се има у виду да пре неких петнаестак година Милутин Гарашанин у свом значајном делу „Праисторија на тлу СР Србије“ није могао много да хаже, због непознавања археолошког материјала, о гвозденом добу средњег Поморавља и да је истакао само два или три случајна налаза, позната од раније као гроб или оставу из Жировнице и налаз из Мраморца, онда се тек може да разуме значај Стојићеве књиге. Она доноси десетине и десетине нових локалитета откривених и испитаних највећим делом у последње време који заједно пружају релеативно јасну слику о културним кретањима на овом подручју од касног бронзаног до краја старијег гвозденог доба. Аутор убедљиво показује да се током читаве ове епохе живот на овом простору интензивно одвијао, да су нишала и нестајала насеља, како она у равници, на обалама Велике Мораве, тако на градинама — брежуљцима са обе стране реке. Међу њима истичемо као најважније Сарину Међу и Црвену Ливаду у Светозареву, Врбицу у Драгоцвету, Берамидиште у Багрдану, Игалиште у Белици, Селиште у Дубокој, Градац у Ланишту и друга. Највећи број ових насеља су једнослојна и краткотрајна али је на неким, као у Ланишту и Црвеној Ливади, откривено више културних слојева и живот траје континуирано више векова. Неки од његових закључака у вези са тим су од изузетног значаја — као што је постојање слоја паљевине у Ланишту између слоја са керамиком са »s« орнаментима и слоја са тремолпираном керамиком што указује на насилни упад носилаца тремолпираних керамике у Поморавље, а не континуиран развој орнаментике и прелаз »s« мотива у тремоло линије што би се по извесној логици ствари могло претпоставити. Такође треба истаћи појаву керамике типа Превешт која се јавља у исто време када и керамика са тремоло орнаментима али не и на истим локалитетима. То би могло указивати на континуитет ранијих керамичких форми на једном броју насеља куда су се потиснути староседеоци повукли и одакле ће се касније вратити у првобитна станишта и помешати са дошљацима.

Књига се иначе одликује систематичношћу и јасноћом у излагању материје. После уводних напомена следи каталог налазишта који броји више од двеста јединица. Затим, у два велика поглавља, једном посвећеном прелазном периоду бронзаног у гвоздено доба, и другом посвећеном старијем гвозденом добу, анализиран је материјал подељен на насеља, некрополе и покретне предмете — керамику, метал, кост и камен. Завршна поглавља обухватају крајње резултате Стојићевих истраживања — периодизацију материјала и хронологију, културна прожимања овог подручја са околним областима и најзад, историјску интерпретацију са покушајем етничког одређења становништва овог региона. Долина Велике Мораве никада није била, ни у пра-

историји ни касније, неко острво сасвим само за себе или забачено подручје, поштеђено од упада или миграција, него управо средиште различитих кретања са севера ка југу, југа ка северу, запада ка истоку. Историјски извори говоре о одређеним покретима у ово време, Кимераца, Трибала, Келта, покретима који су једним делом свакако потврђени Стојићевим резултатима. Из тих разлога може се слободно рећи да књига превазилази оквире успеле монографије гвозденог доба једног ужег региона и постаје значајна карика у стварању свеобухватније слике о гвозденом добу Балканског полуострва па и шире.

Несумњиво је да сваки пионирски рад, а тако се може окарактерисати и ова књига на основу до сада реченог, налази на одређене тешкоће у интерпретацији новог и непознатог материјала јер се среће са једним бројем нових облика и чинилаца. Из тих разлога неки Стојићеве закључци захтевају нове потврде са терена и шира поређења са суседним областима, као што се о другима, још увек хипотетичним, може и даље дискутовати. Не желећи да овде улазимо у детаљну дискусију која ће свакако уследити у литератури, желимо да се осврнемо укратко на два питања.

Једно је хронологија. Аутор дели период који обрађује, од 1300 г. пре н. е. до почетка 3. века, у 3 фазе са више подфаза (стр. 95), одређујући их махом на основу типологије керамике. Иако оваква регионална релативна хронологија може корисно послужити у поређењу са материјалом из суседних области, у прихватању предложених апсолутних датума треба задржати извесне резерве. Тако према Стојићу потискивање басараби керамике са „s“ мотивима од стране тремоллиране керамике (прелаз фазе Па у Пб) треба ставити око 720 г. пре н. е. и повезати са продором Кимераца, прогоњених од Скита, из јужне Русије у Европу. Међутим, Ј. Боу-зек је недавно показао (Caucasus and Europe and the Cimmerian Problem, *Acta Mus. Nat. Pragae* XXXVII (1983), № 4) да су трвеза код Кимераца морала трајати дужи времена и да се њихова појава у Европи стога може датовати раније, у крај 9. или почетак 8. века. То одговара раној појави бронзане коњске опреме у Мађарској и Румунији која се везује за Кимерце, и такав став подупиру и мађарски археолози (Т. Kemenczei, *Der früheisenzeitliche Hortfund von Prügy, Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1981, 29—41). С друге стране појава тремоллиране керамике у северозападној Бугарској (Софронијево) и југозападној Румунији (Басараби, Балта Верде) ставља у прву половину 7. века, те нема основа да се у Поморављу датује раније. Из тих разлога нам се чини да се појава тремоллиране керамике у околини Светозарева мора датовати касније од 720 г. и да се не може повезати са Кимерцима.

Стојићеве претпоставке о постојању једне преткелтске фазе (фазе ППс), коју треба датовати у 4. век, могу се потврдити већ на основу публикованог материјала у књизи. Дршке скифоса (Т. 35, 6, 10) припадају према облику 4. веку, као и један број металних налаза: фибуле из Мајура (Т. 38, 5) представљају прототипове шарнирских фибула варијанте Чурут из друге половине 4. века; оружје из Мајура (Т. 38, 4) има паралеле у гробу 1 у Доњој Топоници код Прокупља где је нађена шаринска фибула варијанте Штриш која се датује најраније у средину 4. века. Истом периоду припада и трачка фибула са Сарине меће (Т. 38, 12) која представља тип Va ових фибула према типологији D. Berciu-a (cf. *Balkanica* VI, 1943, 300—305).

Друго је питање етничке интерпретације. Утврдивши континуитет форми керамичког материјала током читавог овог периода од близу хиљаду година, Стојић долази до закључка да је основно становништво представљала иста популација, коју, наводећи Херодотов податак (IV, 49) о Трибалској равници у којој се Ангро улива у Бронго и Бронго Истар, идентификује са Трибалима. Не доводећи у сумњу ове наводе, скрећемо пажњу да Херодотов податак није из 5. века пре н. е., како Стојић каже, него да потиче од Хекатеја који је живео и писао једно столеће раније. Детаљ без значаја на први поглед, има у суштини далекосежне последице. Сем сребрних мраморачких појасева чија је припадност још увек дискутабилна, средње Поморавље у 5. веку нема неких истакнутих налаза нити садржи упечатљиву материјалну културу која би одговарала моћном и ратоборном племену Трибала. У 6. веку ситуација је другачија. У источној Србији тада егзистира тзв. злотска група, како смо је с правом или не назвали према налазима у Злотској пећини код Бора, која показује одређено материјално јединство на широј територији, у Поморављу, источној Србији, северозападној Бугарској и даље, што би могло одговарати постојању једне спајне и ауторитативне племенске групације. Та група нестаје у 5. веку са наше територије — последњи налази из Злотске пећине датују у крај 6. или почетак 5. века — и ништа значајно, бар до сада није нађено у 5. и 4. веку на овом простору. Напротив, у северозападној Бугарској, у околини Враце, на подручју које је улазило у склоп злотске групе, откривен је већи број богатих кнежевских гробова из 4. века пре н. е. те је логично претпоставити да је група у измењеним условима наставила своју егзистенцију на овом простору, одакле је вршила успешне нападе на југ и својом активносту изазвала Александаров поход на Трибале 335 г. пре н. е.

Поморавље је могло претпостављати неку врсту „no man's land“ у којој су живеле племенске групе староседелача дако-мизијског порекла који су се налазили под сталним притиском Илира са запада и Трачана са истока. У 7. веку у доба свог успона, Трибали су продрли у Поморавље (можда Стојићева запажања о насилном заузимању неких насеља од стране носилаца „тремоллиране“ керамике треба схватити у том смислу) и ту господарили једно време створивши велики племенски савез у који су ушла и племена из Поморавља. После једног критичног периода у коме су били потиснути од Илира на исток, крајем 6. и почетком 5. века, поново су се оснажили на простору северозападне Бугарске. Оваква интерпретација, хипотетична као и неке друге, подложна је критикама и захтева нове потврде са терена. Због тога не инсистирамо сувише на овом решењу него смо желели да покажемо да су етничка тумачења појединих група и догађаја треба још увек унети доста резерве и опрезности.

Растко ВАСИЋ

Tone Knez, *NOVO MESTO I, HALSTATSKI GROBOVI, Carniola Archaeologica* 1, Novo Mesto, 1986, 101 стр. текста (упоредни словеначки и немачки), 35 слика, 86 табли, 4 прилога.

Завичајни музеји су у послератном периоду постали сразмерно бројни у Југославији, иако их, разумљиво, још увек нема довољно према потребама. Благотворност те, можда мање упадљиве, али

у суштини одлучујуће друштвене активности на заштити споменичког блага, врло је јасна у примеру Новог Места. То се управо огледа у ваљано и систематски урађеној, вредној публикацији Долењског музеја из Новог Места, чији је аутор Тоне Кнез, иначе и сам сведок развоја своје матичне установе.

Читалац се у књизи овог аутора упознаје са археолошким истраживањима у Новом Месту још пре првог светског рата, о налазу познатог оклопа из Кандије, откривеног 1939. године, али такође сазнаје да су систематска, методолошка савремена и дугорочна археолошка ископавања организована и изведена тек по оснивању Долењског музеја 1950. године.

Док је некропола под тумулима на Марофу била ископана још 1894. године, дотле је слична некропола на Кандији истражена тек у времену 1967—1970. године. Резултате ових радова Т. Кнез је изложио у овој публикацији прегледно и документовано. То је заправо прва свеска серије *Carniola Archaeologica*, чији је циљ објављивање студијски обрађене и хронолошки вредноване грађе из Долењске. Налази из Кандије чувају се у музеју у Новом Месту и били су чак изложени похари, међутим са релативно срећним исходом. Археолошки материјал из Марофа налази се у Природњачко — историјском музеју у Бечу. На припреми грађе за публиковање, првенствено у конзервацији значајних предмета из гробних целина, учествовао је и Централни музеј у Мајнцу.

Сигурно је да имамо у рукама публикацију оне врсте, која је све чешће у савременој археологији. То су у бити каталози, односно прегледи студијски обрађене археолошке грађе са значајних налазишта, чији садржај подразумева сажете типолошке анализе, као и хронолошка одређења, заснована на стратиграфски изложеном материјалу. Тако су у овој књизи добијене значајне целине заворених налаза из гробова, затим појединачних тумула и најзад некрополе у целини. Инвентари изложени на овај начин пружају увид како у погребне обичаје популације старијег гвозденог доба Долењске тако и начин живљења самог друштва које их је стварало. Стога публикације овог типа имају вредност основног извора за одређења налазишта, па и територије. Отуда и старије гвоздено доба Долењске после ове публикације Т. Кнеза постаје јасније у свом укупном хронолошком и типолошком развоју.

Бројни налази из обе некрополе, илустровани на високом техничком нивоу, доказ су подједнако интензитета живота током наведеног периода и његовог континуитета. Та чињеница је од битне вредности за оцену типолошког развоја старијег гвозденог доба у овом региону — утолико пре што је заснована на истраживањима изведеним модерним археолошким методама.

На основу искуства стеченог ископавањима четири тумула у Кандији разрешена је и дуготрајна недоумица око одређења погребног ритуала у тумулима А и В на Марофу. Показало се да су снажне примесе гвоздених и манганових оксида у иловачи уништили кости скелета из гробова старијег гвозденог доба, тако да од њих заправо није остало никаквог трага. Стога се десило да су инхумације проглашене — у претходној литератури — за гробове са спаљивањем. После ископавања Т. Кнеза показало се да величина и облик раке говоре недвосмислено за скелетне гробове. Ово потврђује и накит (уз распоред осталих прилога) — нађен на месту који одређује његову функцију (стр. 40).

Самим тим је и број гробова из оба раније истражена тумула на Марофу сведен до мере одговарајуће осталим хумкама са некропола у Новом Месту.

Неке кратке напомене чине се занимљивим за шире вредновање појединих налаза из гробних целина. Тако појасна гарнитура из тумула Кандија I (гроб 20), (Т. 4, сл. 1-1a-b) показује знатне разлике у поређењу са појасевима изведеним искуцавањем сребрног лима Централног Балкана. Али та гарнитура — уз друге сличног стила — омогућује боље разумевање касније еволуције чланкастих латенских појасева — ако не типолошки, онда бар по стилској концепцији. У сваком случају домородачка традиција старијег гвозденог доба преточила се у измењеном типолошком обрасцу у материјалну културу латенског периода. Слична опаска вреди и за бронзане наруквице са ребрастим украсима (Кандија I, гроб 22), (Т. 5, сл. 9), (Кандија II, гроб 2), (Т. 13, сл. 4—5) и други примери. Уколико ове паралеле за поједине гробове налазе на извесне неусаглашености хронолошке природе, ипак се може сагледати стилско и конструктивно заједништво.

Поједине гробне целине, као што је она кнежевска из тумула IV на Кандији (гроб 3), обележавају не само типолошки, већ и репрезентативно, завршну фазу старијег гвозденог доба Долењске. Шлем неговског типа, ситгула украшена фигуралним фризом, ребраста циста, копља, чертоза фибуле, ребрасте бронзане наруквице, све је то последњи одсјај староседелачке културе пред инвазијом Келта. Тако се историјат некрополе и насеља старијег гвозденог доба из Новог Места и најближе околине завршава крајем IV и почетком III в. ст. ере. Апсолутни датум за појаву Келта у Долењској одговара у потпуности истим догађајима у Подунављу. Извесне аналогije у материјалној култури, уз ту временску једнакост, биће свакако од помоћи код одређивања хронологије некрополе старијег латена у Пећинама код Костолца (*Viminacium*).

Други занимљив хоризонт, нешто старији, обележен је у некрополама Новог Места заступљеношћу скитске коњаничке опреме међу гробним прилозима. То је такође могућност за повлачење још једне хронолошке паралеле са скитским импортом у кнежевском гробу старијег гвозденог доба у Атини крај Чачка. Са друге стране Карпатски басен пружа упечатљиву скитску традицију све до четвртог века старе ере, која касније постаје значајна компонента у материјалној култури Источних Келта.

Конструкција тумула и ритуални распоред сахрањивања одудара од појединих примера из старијег гвозденог доба Централног Балкана. Тако редослед сахрањивања у тумулима Новог Места подсећа на концентричне кругове, док централни део тумула остаје слободан. Циркуларно сахрањивање јавља се, на пример, и код хронолошки нешто млађег тумула из Крајчиновића у Западној Србији, али овде је кружна основа хумке попуњена гробовима на други начин. Покојници леже у таквом положају, да им је глава оријентисана ка периферији, готово се дотичући ногама у центру. Тиме је искључена посебна улога централног простора, насупротив, рецимо, Атини или појединим тумулима из Новог Места. Али ове разлике су можда пре последица различите конструкције и намене тумула, него што су искључиво у питању разлике у културним радњама или традицији.

Чини се, на крају, да је тако доследно документована и одређена грађа, заслужила шире и испржније завршно вредновање, тим пре што се по-

једини закључци сами намећу. Можда ће то бити учињено већ у следећој свесци ове графички веома допадљиво започете серије. Надајмо се да овог пута долазе на ред латенске некрополе Новог Места, као сведоци непрекинутог живота и у следећем периоду. У археолошком смислу се тиме обезбеђује тачније повезивање старијег и млађег гвозденог доба — или се јасније сагледава оно што недостаје. Дали наставак серије *Carniola Archaeologica* стога је обавеза Долењског музеја, произашла из њеног веома успешног почетка.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Biba Teržan, Fulvia Lo Schiavo, Neva Trampuž-Orel, MOST NA SOCI (S. LUCIA) II, Szombathyjeva izkopavanja. Katalogi in monografije 23. Narodni muzej v Ljubljani. Zvezek I — 405 стр. са 14 типолошких табела и 150 слика у тексту. Ljubljana 1985. Zvezek II — 288 табл. Ljubljana 1984.

Веома брзо после изласка прве уводне свеске о великом и чувеном халштатском локалитету Мост на Сочи, познатијем у европској археологији као Света Луција (cf. Старинар 36, 1985, 245—246), јавља се и други том о овом локалитету, посвећеном ископавањима Јозефа Зомбатија, који обухвата готово половину ископаног материјала, односно близу 2500 гробова.

Уз Карла Маркезетија, Јозеф Зомбати је највише ископавао у Светој Луцији и у четири кампање, 1885, 1886, 1887 и 1890, открио близу 2500 гробова. Јасно су издвојене 2464 гробне целине док је дан број предмета припада неидентификованим целинама. Читав овај богати материјал био је после ископавања послат у Беч и тамо смештен и инвентарисан у Природњачком музеју (Naturhistorisches Museum) али су касније међумузејске размене, ратне репарације и друга збивања учинила да један његов део нађе место у другим земљама и другим музејима. Тако су гробови 1—908 стигли у Градски музеј за Историју уметности у Трсту, док су мање групе гробова отпослате у Кембриџ, Оксфорд, Копенхаген, Хановер, Берлин и друга места. Нешто од овог материјала нашло се после рата у Народном музеју у Љубљани али је и поред тога био потребан огроман напор да се материјал сакупи на једном месту, обради каталогски, исцрта, и презентирање публици на задовољавајући начин.

Стога се и јављају три аутора овог каталога, од којих највише заслуга за његово публиковање свакако има Биба Тержан која је написала и увод у књигу и начинила веома корисну типологију материјала из некрополе. Ове табеле помажу читаоцу да се брзо и ефикасно упозна са облицима материјалне културе у некрополи и не изгуби у прегледавању више стотина сличних предмета који се ређају једни за другим. Међу металом доминирају фибуле, но јављају се такође игле, наушнице, торквеси, прстење, појасне копче, паруквице, привесци и ситице које су украшене само геометријским мотивима и не одликују се фигуралним композицијама ситулске уметности. Код керамике истичу се питоси, купе, зделе и лонци.

Књига нема закључак нити било какву другу интерпретацију публикованог материјала. Дискусија о томе је остављена за четврти звезек серије о Мосту на Сочи који треба да се појави после трећег у коме ће бити обухваћена ископавања Карла Маркезетија. Ипак, како је Маркезети објавио своје

резултате још крајем прошлог века (Scavi nella necropoli di S. Lucia presso Tolmino 1885—1892, Boll. d. Societa adriatica s. scienze naturali in Trieste, 15, 1893, 3—334), не у потпуности али у довољној мери да се о њима стекне одређена слика, ова друга књига о Светој Луцији представља онај кључни и до сада мало познати материјал који допуњује наша знања о овој диновској некрополи и омогућује доношње дефинитивних судова о том материјалу и његовим одликама у целини.

Из тих разлога појава ове публикације има посебан значај за проучавање халштатског периода у југоисточним Алпима и посебно за разумевање утицаја и веза Италије и западног Балкана.

Додатак књизи представљају резултати ископавања Драга Сволџака на овом локалитету 1957. и 1972. године када је откривен 21 гроб у овој некрополи.

Растко ВАСИЋ

Паско Кузман, ТРИ ЧЕЉУСТИ И ВРТУЉКА — ТРЕБЕНИШТА 1972, Завод за заштита на спомениште на културата и Народен музеј Охрид, Охрид 1985. Стр. 69, 32 табле, 12 цртежа, 22 слике и 2 плана, са резимеом на енглеском језику (стр. 59—69) и додатком Марије Штефанчић, Илирските скелети на гробовите Три Чељусти кај Требеништа (стр. 131—138).

Од првих открића у Требеништу 1917. г. у време првог светског рата, овај чувени локалитет непрестано стоји у жижи интереса археолошке јавности и његови златни и бронзани налази често се јављају како на страницама стручних, тако и популарних публикација. Истина је да је временом, захваљујући новим открићима и студијама, са Требеништа у знатној мери скинут онај вео тајанства и маште који је овај локалитет прекривао тридесетих година када су, упркос бројним и жучним дискусијама, многа питања остала без одговора. Реалном и рационалном смештању Требеништа у одређене хронолошке, друштвене и економске оквире доприноси доста и последња публикација о заштитним ископавањима на овом локалитету 1972. г.

У оквиру изградње пута Охрид — Кичево вршена су шира заштитна ископавања на локалитетима Сува Чешма (на коме су до сада у више махова налажени богати и сиромашни гробови), Три Чељусти и Вртуљка. Сува Чешма није овог пута дала никакве налазе, али су на локалитетима Три Чељусти и Вртуљка који се налазе неких 400 m. северно од раније истражених гробова, откривени нови гробови — укупно 23 гробне конструкције са 31 скелетом, од чега 16 гробова са 24 скелета на Три Чељусти и 7 гробова са 7 скелета на Вртуљци. Овде треба скренути пажњу да је у прелиминарном извештају о овим ископавањима В. Маленка (*Macedoniae Acta Archaeologica* 1, 1975, 133—153) наведен нешто другачији број гробова и скелета — 19 гробова са 27 скелета на Три Чељусти, што се јавило вероватно због тешкоћа у одређивању гробних целина јер су скелети и прилози били често поремешени каснијим прекопавањима.

Гробови су саграђени од камена, више или мање обрађеног, у које су положени покојници. Највећи број имао је прилоге који су се састојали од игала, фибула, наруквица, наушница, гвозденог оружја и оруђа, грубе домаће и финије импортоване керамике итд. Многи прилози су нађени ван гробних целина и припадају највероватније гробо-

вима, уништеним током каснијих укопавања и прекопавања. Постоји још једна несугласица са претходним извештајем В. Маленка који наводи да 7 гробова на Вртуљци није имало прилоге, док по Кузману ови гробови (19—25) у пет случајева садрже прилоге сличне онима са Три Челоусти. У суштини два локалитета су удаљена један од другог неких тридесетак метара, материјал је веома сличан, те их треба третирали као једно налазиште.

Материјал, како аутор правилно одређује, припада махом двама хронолошким хоризонтима — једном старијем, из 6. века пре н. е. (наруквице, игле, ажурирани издужени предмет, неки страни и домаћи керамички облици итд.), и млађем, из 4. века (шарнирске фибуле, грчки судови итд.). Неки од ових налаза имају паралеле у раније истраженим „сиромашним“ гробовима у Требеништу који се такође датирају махом од краја 6. до друге половине 4. века, но овде се јавља и материјал из 6. века који до сада није био познат и који трајање требенишке некрополе спушта на границу између 7. и 6. века пре н. е. Можда је то и главни резултат нових ископавања која указују на континуитет културног развоја на истом месту од готово триста година, те се тиме повећавају могућности да се говори шире, о одређеној требенишкој културној групи са одређеним карактеристикама на овом простору.

Овде не желимо да даље улазимо у разлагање ове материје које ће заинтересовани читалац наћи у завршним разматрањима аутора. Кузман се осврће ту и на историјат радова у Требеништу, на радове Филова и Шкропила, Вулића, Лахтова и Кастилица што је веома корисно за упознавање читавог проблема Требеништа. Недостаје, како нам се чини, мања карта свих до сада откривених гробова као и шири библиографија, о Требеништу.

Има се утисак да су над гробовима 6. века били првобитно подигнути мањи тумули од камена који су каснијим прекопавањима уништени и заравњени. На то, између осталог, показује постојање таквог тумула (тумул II) у Куч и Зи, јужно од Охридског језера, у југоисточној Албанији, чији материјал има доста паралела са Три Челоусти (cf. Z. Andrea, *Iliria* 7—8, 1977—1978, 127—155). Гроб 17 из Три Челоусти са два или три скелета припада двама периодима, односно старијем и млађем хоризонту. Велика ојнохое са сликаним орнаментима из тог гроба има паралеле у тумулу II у Куч и Зи, као и са другим налазима из 6. века, док би кантароси, флакон итд. припадали 4 веку и то пре средине века него његовом крају, како је Кузман склон да их датира.

Уопште узевши, чини се да је некропола у Требеништу изгубила свој значај негде у другој половини 4. века када почиње сахрањивање у великим некрополама у близини, Црвезици, Дебоју, Требенишком Калету итд. У којој се мери ова претпоставка може повезати са замирањем требенишке групе, чије се постојање од 6 до 4 века назива према досадашњим налазима, и новим културним развојем на нешто другачијим основама, условљеним одређеним историјским догађајима, питања су и проблеми на које ће најбоље одговорити наше колеге са овог терена који познају археолошку ситуацију и најпознатији су да о томе дају своје мишљење.

Растко ВАСИЋ

Видосава Недомачки, АРХЕОЛОГИЈА БЛИСКОГ ИСТОКА — АСИРИЈА, НОВОБАВИЛОНСКА ДРЖАВА, Философски факултет, Београд, 1984.

Ако се за неког универзитетског наставника може рећи да је својим педагошким синтезама оправдао место на коме је преносио знање својим студентима, онда такво признање припада професору Археологије Блиског истока, Видосави Недомачки. У релативно кратком временском року од 1981. до 1984. овај професор Београдског универзитета пружио је својим студентима, археолозима, стручњацима-историчарима и образованим људима два волуминозна приручника за упознавање и проучавање археологије Блиског Истока. Први је изашао у издању „Научне књиге“ 1981., други у издању Београдског Универзитета, 1984. године, оба под општим насловом: Археологија Блиског Истока, са поделом која обухвата области овога широког подручја од Нила до Еуфрата и Тигра и текстом од преко 730 страница. — Посебан акценат заслужују оба приручника због чињенице да су то први универзитетски уџбеници на нашем језику, у којима је систематски, савременим научним методом, зналачки и савесно обрађена научна грађа која је тек пре три деценије ушла у нашу универзитетску наставу, и поред тога што је област Балкана преко Егеје и Грчке имала посредне и непосредне културне додире и везе са културним ареалом који је обухватила В. Недомачки у својим два књигама. Многе појаве у егејској, критској, миноској, микенској и кипарској уметности и култури постају јасније и разумљивије тек кад се сазна и проучи извор инспирација које је широка област Блиског Истока преносила на Егеју и архајску Грчку. — Иако су дух и дело културног и уметничког стваралаштва у овој афроазијској и европској медитеранској области различити, јер је европски човек од времена којима припадају културне тековине далеких миленија, трећег и другог, показивао другачију духовну конституицију — пре свега развијенију индивидуалну независност и слободу у религији и друштвеном животу, у уметности и филозофском схватању света и живота, ипак Егеја није одбаћивала ни брзо ни у целости оно што јој је доносио »ex Oriente lux«.

Аутор овога дела обрадио је археологију, у најширем смислу овога појма и његовог значења — културног, историјског, уметничког и друштвено-економског — у девет поглавља. Трагајући за целосходним подацима и следећи дијалектику живота и његових закона аутор је тих девет поглавља историје Асирије испунио садржајем који отсликава прошлост ове земље и њене институције на начин који не оставља готово никакве хијатусе о свим главним чињеницама који су одредили судбину ове земље. Поред података о изворима према којима је аутор књиге градио свој текст у књизи су изведене, на основу компаративних проучавања, и анализе грчких античких историографа, о асирској култури и цивилизацији, коју су извесни грчки писци непосредно упознали и о чијим су троговима сами писали. Њихова сведочанства, истина, не потичу из раних времена асирске државе, него из доба хеленизма, кад је снага, богатство и лепота асирске културе већ била добрим делом сачувана само у мање или више видљивим троговима. — Да би читаоцу, на првом месту студенту и стручњаку, богатство и значај асирске културе били што ближе и разумљивији, да би им величина историјског дела била што јаснија, па самим тим и убедљивија, аутор књиге уложио је посебан напор да у текст унесе

потребне преводе асирских писаних извора као и писаних докумената о народима који су били или у пријатељским односима са Асиријом, или су били под њеном влашћу.

Значајан прилог нашој асириологији, која тек овим уџбеником Проф. В. Недомачки ступа солидним кораком и на тле наше науке, чине, дати наравно у преводу, аутентични асирски извори — асирски краљевски летописи, у којима се описују прави архитектонски подвизи асирских неимара, који су зидали краљевске дворце, монументалне храмове, читаве градове и описи које су о њима оставили грчки антички писци. Велики простор у овој књизи аутор је посветио и приказивању и опису грабе-винске декоративне скулптуре, којом су биле обложене монументалне грабеvine, као што то показују и примерци те декорације, изложене у „Пергамон музеју“ у Берлину.

У претпоследњим поглављима своје књиге аутор је обрадио на широком простору споменике ликовне и примењене уметности. Потребну пажњу и са зналачким осећањем посветио је и стилским одликама асирских рељефа, које је морао да проучава изван области античке Асирије, у разним музејима, на разним континентима, у које су истраживачи јавно или тајно преносили у своје земље. Цео тај рад да се одаберу одређени споменици те уметности, и ликовне и примењене, захтевао је од аутора посебне напоре, али је у великој мери потврдио савесност и скрупулозност аутора да своме делу да што потпунији садржај и физиономију зрелог и на савременом нивоу универзитетског приручника, који је више него стандардни уџбеник.

Наш приказ и оцена ове ретке књиге коју је нашој археолошкој литератури пружила Проф. Видосава Недомачки, не би испунио свој задатак ако не бисмо скренули пажњу читалаца, стручњака и студената археологије и на један од најзначајнијих налаза у археологији нашег времена. То је Асурбанипалова библиотека, откривена у Ниниви, престоници овога великог асирског владара са почетка VI века пре н. е., — читава архива од 30.000 глинених таблица, исписаних клинастим писмом. Садржај ових текстова представља прави трезор драгоцених историјских, књижевних, верских и научних текстова акадских, сумерских и вавилонских, које је Асурбанипал систематски сакупио на тлу старе Месопотамије. Сви ови текстови преведени су на стари асирски језик и самим тим отворили су могућност за компаративне лингвистичке студије читаве групе старих семитских језика. Сама собом та чињеница говори о ширини и тежини напора које је аутор књиге морао да уложи да би довео своје излагање научне грабе до заокружене целине.

У другом делу своје књиге Проф. Видосава Недомачки обрадила је, у знатно згуснутијем обиму него што је то учинила са археолошким грабом Асирије, „настајање, развој и пропаст нововавилонске државе“. И у овоме тексту аутор је, поред извора за проучавање материјалне и духовне културе, писаних историографских извора, археолошких мобилија и архитектонских и урбанистичких споменика који чине главни садржај археолошког инвентара нововавилонске државе, настојао, а ми сматрамо да је у томе и успео, да на чврсте, екзактне и јасне основе постави свој текст и да нам кроз његов садржај приближи прошлост о којој у нашој науци, посебно у археологији, има тако мало података.

Вредност овога приручника чини и илустрациона документација цртежи, планови, географске

карте и табеле упоредне хронологије за Блиски Исток, распоређени у самом тексту. На овај начин читаоци ће стећи и визуелну представу о величини, богатству, значају и лепоти дела асирске и вавилонске културе, онакве какву је видимо у изгледу археолошких споменика и дугогодишњим научним истраживањима непосредних писаних историјских, књижевних, лингвистичких, филозофских, социолошких и других извора.

Практичну вредност и научни, критички ниво приручника „Археологија Блиског Истока — Асирија и Нововавилонска држава“ даје и исцрпна библиографска граба. Ономе који жели да посвети пажњу студијама асириологије аутор приручника пружио је општи преглед научне и стручне периодике о најширим аспектима асирске културе, о археолошким ископавањима, дешифровању писаних споменика који непосредно, у текстовима писаним клинастим писмом, или посредно, у античким тестовима, првенствено грчким, откривају садржај асирске и вавилонске историје, религије, књижевности и филозофије.

Библиографија студијске грабе и монографија систематски је подељена у релевантна поглавља, и самим тим сврстана у групе које својом прегледношћу олакшавају читаоцу у обимном садржају овога приручника. Колики је напор уложен у израду ове библиографије и њено сврставање у поглавља која одговарају одређеним областима у којима су обухваћени готово сви значајни видови историје и културе Асирије и нововавилонске државе, показују и датуми дела у којима су ти видови проучавани почев од средине седамнаестог века (Pietro della Valle, Paris, 1661) до наших дана.

Ова и друга позитивна обележја приручника о коме је реч у нашем тексту потврђују да је наша археолошка литература, на првом месту универзитетски уџбеници, добила дело које може и које ће послужити као сигуран и поуздан ослонац за проучавање и упознавање културне и историјске прошлости оне области која се, заједно са Египтом, сврстава у најстарију колевку културе и цивилизације.

Бранко ГАВЕЛА

Walter Burkert, GREEK RELIGION, Translated by John Raffan, Harvard University Press, Cambridge, 1985.

Мало је подручја где истраживачи религије могу користити толико обимну и срећену грабу, као и обиље података сакупљених током прошлих векова од људи најразличитијих профила и интересовања, као што је то случај са грчком религијом. Осим утицаја које је хеленско наслеђе имало на формирање неких развојних токова западне (европске) цивилизације, овоме је допринело и то што је оно познато о њиховој религији изгледало тако „јасно“ и „срећено“, с једне стране, као да је постојала некаква развојна линија — која је људима попут Сигмунда Фројда „помогла“ да артикулишу неке своје теорије — док је са друге стране долазило до игнорисања које је још 1930. сажела Едит Хамилтон: „Њихова достигнућа на том подручју су често описана као неважна, без икаквог стварног значаја. Чак су називана ништавним и тривијалним“¹ Оно што је изгледало тако „познато“ није

¹ Edith Hamilton, *The Greek way / The Roman way*, Bonanza, New York, 1986 (reprint издања из 1930. и 1932), стр. 207.

увек деловало и довољно „вредно“ или „продубљено“. Па ипак, новија истраживања показују да су такви ставови сасвим неутемељени, делом и због тога што се под „грчком религијом“ често подразумевало само изношење грчких митова у литерарној форми. Ослањајући се на резултате најновијих археолошких истраживања, као и релевантне студије, књига професора из Zürichа, Waltera Burkerta (p. 1931), објављена под називом *Griechische religion der Arhaischen und klassischen epoche*, Stuttgart 1977, а у енглеском преводу и допуњена новим подацима осам година касније, представља један од начина да се грчка религија од својих корена у неолиту и бронзаном добу, па до III века пре наше ере сагледа у свим важним појавним облицима.

Порекло веровања и ритуала везаних за најстарије културе древне Грчке, треба тражити пре свега у продору култова везаних за обрађивање земље са Блиског и Средњег истока, а преко Анатолије и Мале Азије. Даље, на многим местима су очигледни утицаји који су дошли баш из одређених религија: нпр. мит о сукобу различитих генерација богова потиче из Сумера, као и идеја о супротности (и супротстављености) богова неба и богова земље. Свакако не треба искључити ни утицаје старих аграрних култура северног дела Балканског полуострва и средње Европе, са којима су прастановници Грчке свакако долазили у додир, јер се неолитска култура Грчке, чији је центар вероватно био у Тесалији, ширила на север ка Македонији и на југ ка Беотији, Арголису и Месенији. Пре краја седмог миленијума п. н. е. утицај се проширио и до Крита (стр. 11). Осим различитих међуутицаја, на њихова веровања је касније (између IV и III миленијума п. н. е.) утицала и култура Индоевропљана, на шта указују јасне аналогije не само у митовима (*Dioskouroi* — *asvini*) или етимологијама (*Dyaus Pitar* — *Zeus pater* — лат. *Diespiter-Jupiter*), већ и у структури језика. Поједини грчки богови (Хера, Посеидон, Арес) имају имена изведена из Индоевропских корена, а неки други, као Хелнос и Еос-Аурора, јесу Индоевропска божанства и по етимологији, и по статусу, након остају у сенци Олимпијана (стр. 17).

Ипак, с обзиром да се култура (па и религија) преносе помоћу језика, директније изворе (и по времену далеко ближе) треба тражити пре свега у ономе што се зна о минојској и микенској цивилизацији. Још у прошлом веку су неки мотиви из грчких веровања Евансу изгледали врло познати и присутни на Криту (нпр. Зевс који се као бик сједињује с Европом или жртвовање бика). Археологија показује да нема представа бога као бика у минојској и микенској уметности, где су одсутни чак и сексуални симболи. Једини однос који човек у овом периоду успоставља са богом представља ритуал (жртвовање, праћено процесијама или игром) и давање поклона. Посебну занимљивост представљају и резултати најновијих ископавања (1979/80), који упућују на постојање људске жртве,² мада се

² Yannis Sakellarakis and Efa Sapouna-Sakellarakis, *«Drama of Death in a Minoan Temple»*, National geographic Vol. 159 № 2, Washington, February 1981, стр. 205—222.

Приликом ископавања храма Анемоспилиа на планини Јуктас, код села Аркханес (централни део Крита), пронађени су остаци три особе. Једна је био младић од око 18 година старости, који је жртвован пресецањем вратне артерије. Крв је прикупљао у светој посуди (*pithe*) високи мушкарац,

веровало да су ти ритуали везани искључиво за „варваре“. Неки грчки богови помињу се у записима на глиненним таблицама са линеарним В писмом. — Зевс, Хера, Посеидон, док неки записи упућују на Атenu (нпр. *Атананотија* — „за Господарицу Атене“), Хермеса и Ареса. Низ представа Велике Богине је некадашње истраживаче упућивао да претпостави изузетан значај једног женског божанства (што је допринело и чувеној хипотези о матријархату потомака Индоевропљана на тлу данашње Грчке), али Буркерт показује, поново на основу најновијих истраживања, колико су сличне хипотезе неутемељене (стр. 44—46).

Основни помак који врши ова студија представља укључивање података који су постали доступни тек у последњих неколико деценија, дешифровањем и сређивањем рукописа из древних микенских архива, али и оних из ризница и библиотека Хетита и других народа Блиског истока, чије су религије утицале на веровања и ритуале Грка. Након очигледних аналогija које су установљене поређењем „светих списа“ народа старе Месопотамије, ово је разлог више да се ореол искључивости и посебности који се везивао за грчку религију као творевину самих Грка (кроз магичну уметност Хомера и Хесиода) скине, и да се она сагледа у контексту ширих културних и духовних струјања читавог подручја. У том контексту открива се и низ грчких специфичности (карактеристичан антропоморфизам њихових богова — они не представљају личности, већ они јесу личности; непостојање функције свештеника као посебног занимања — мада су у многим култовима ову улогу имали превасходно припадници одређених породица; схватање религије као *народне религије* — заједничко учествовање у ритуалима, заједничко обедовање, процесије, итд.). При том неке ствари остају нејасне, а неке добијају занимљиве обрте. Као пример може да послужу „увођење“ духова или полу-богова (*diatoni*) од стране Платона, које је дуго истраживачима који су робовали еволутивној схеми по којој прво долази „примитивнији“ облик веровања, а тек касније „виши“ задавало изузетне главобоље. А *diatoni* се пре Платона у литератури не појављују као некаква „нижа“ божанства, већ као епитети „правих“ богова, Олимпијана. Још једно схватање, схватање по коме древни народи нису били у стању да као божанства прихватају потпуно апстрактне концепте (какав је у Грчког нпр. Монра) мораће да претрпи ревизију, за шта велику улогу игра и сама структура индоевропских језика (нпр. име врло старог индо-иранског бога Митре у преводу значи *Уговор*).

Посебно је занимљива и улога „Мистеријских религија“ и култова, као у суштини не-грчких творевина које су се са мање или више успеха укључивале у „официјелна“ веровања, односно веровања и ритуале полиса. Фрезерова схема за тумачење ових култова као представљање умирања и поновног оживљавања бога вегетације, и поред своје за-

вероватно свештеник, док је жртвовању присуствовала и жена стара око 28 година, вероватно свештеница. Младић је већ био мртав када је један од снажних земљотреса који су погађали Крит око 1700 г. п. н. е. срушио светилиште и изазвао пожар. У близини је пронађена хумка са остацима младића сличне старости жртвованог на исти начин; био је положен у положају фетуса, а колена су му била толико близу браде, да грчки археолози сугеришу да је вероватно везан у тај положај, па тек онда жртвован.

водљивости, показује се не само као недовољна, већ и нетачна — на то указује и скупилна анализа Деметре (у дорским и еолским дијалектима *Дамитер*, стр. 159—161) у поређењу са Елеусинским мистеријама њој посвећеним (стр. 285 и д.). Даље, Буркерт посебно пажњу указује и друштвеним функцијама култа (стр. 246 и д.), као свете радње која гарантује стабилност читавој заједници и начелима на којима је она утемељена. Посебна је пажња посвећена и тзв. „религији филозофа“, тј. ономе што је у грчко духовно наслеђе дошло као последица учења или кроз деловање људи као што су били Питагора, софисти и Платон. Две изреке које су често навођене као примери грчког „филозофског духа“ везују се за Аполона, а у VI веку пре наше ере биле су уклесане на храму пророчишта у Делфима: ништа превише и спознај себе. Међутим ова друга није представљала по(р)уку којој треба схватити у психолошком или егзистенцијалном смислу (као што се приписује Сократу), већ у антрополошком: спознај да nisi бог (стр. 148).

У Предговору Буркерт истиче као основну интенцију да се упути на многострукост доказа и проблема интерпретације (стр. 7), не претварајући на исцрпност и комплетна објашњења. Ризик који оваква намера повлачи је књига која је писана тако да читаоци „само говоре“, и на читаоцу је да просуди које ће и на какав начин прихватити. Али без обзира на то, ради се о незаменљивом приручнику и референтном делу, на чијем је стварању коришћена импозантна грађа; једном речју, о књизи која ће вероватно постати уџбеник за генерације стручњака најразличитијих профила и вокација.

Александар БОШКОВИЋ

Teresa Chapa Brunet, LA ESCULTURA IBERICA ZOOMORFA, Ministerio de Cultura. Dirección general de Bellas Artes y Archivos. Madrid 1985. Стр. 290 са 36 фотографија (23 у боји) и 18 цртежа и карата у тексту. Резиме на енглеском стр. 292—297.

Камена фигурална скулптура јавља се у Шпанији у великом броју у првом миленију пре н. е., нарочито у југозападном делу који је био изложен јачим утицајима Феничана и Грка. Нека од ових остварења постала су позната и ван граница Шпаније, као нпр. дама из Елче, лавица из Серо де лос Молниљос, крава из Осуне или андрокефални бик из Баласоте који по својим одликама показују да је ова скулптура, иако настала под страним утицајима, успела да створи своју сопствену физиономију и постане препознатљива међу другим сличним појавама на Медитерану. У књизи, о којој желимо да кажемо неколико речи и која представља значајан допринос познавању шпанске пластике, аутор, Тереза Чапа расправља о једном њеном виду — зооморфним каменним фигурама, које су махом представљале делове надгробних споменика.

У књизи се свестрано и детаљно говори о овој теми: дат је каталог свих до сада нађених животињских фигура, са описом и литературом (нажалост без свих илустрација), и затим је савка врста животиња посебно обрађена, како оне из реалног света међу којима се најчешће јављају лавови и бикови, нешто ређе коњи, затим јелени, овце, козе итд., тако и фантастична бића, највише сфинге и ребе сирене и грифони. Уз сваку групу дата је карта распрострањања, датовање, поделе према стилским

одликама и истицање могућих домаћих радионица у којима су биле израђене. Такође је анализирана њихова улога која је могла бити различита: лавови су били чувари гробова и персонификација снаге и моћи, бикови су представљали симболе плодности и оплођења, коњи су идентификовани са идејом виталитета и ратништва, док су јелени уз аспект лова означавали и репродукцију, приближавајући се тако биковима.

Поред ових анализа, аутор се упушта у дискусију о карактеру споменика на којима су животиње биле представљене, улазећи такође у питања друштвено-економске позадине појаве ове скулптуре на тлу које се могло назвати варварским у правом смислу те речи. Највећи број скулптура нађен је у фрагментима, често употребљен као материјал за градњу других здања, те и реконструкција њиховог првобитног изгледа представљала извесан проблем. Претпоставља се да су најчешће животиње биле постављене на високим стубовима-стелама или на врху гробних хумки, али неке припадају већим и сложенијим конструкцијама у облику кула, украшеним са стране већим бројем животињских фигура. Стеле и хумке су највероватније припадале виђенијим и богатијим Иберцима, док су сложена надгробна здања била намењена краљевима или моћним племенским вођама.

Прве идеје о фигуралној уметности пристигле су на шпанско тле већ у време доласка Феничана, али је главни талас страних утицаја, пресудан за дефинитивно прихватање фигуралне уметности, запљуснуо Ибрију у 6. и 5. веку пре н. е. Сматра се да га треба везати махом за грчке утицаје, но свакако је садржао и малоазијске, етрурске и друге елементе. Иначе у књизи се говори и о другим аспектима ове зооморфне скулптуре.

У овом контексту занимљиво је поменути паралеле између ових уметничких збивања на западном Медитерану и културног развоја на Балканском полуострву где су у ово исто време постојале такође моћне племенске поглавице, жељне истицања своје снаге и величине, и где су грчки утицаји такође играли одређену улогу у аутохтоним кретањима. За разлику од Шпаније, на северу Балканског потконтинента каменни фигурални споменици су ретки и сведени су за сада на скулптуру из Незакција у Истри и јаподске урне у околини Биџаха. Обе ове групе фунерарних споменика, географски и хронолошки прилично ограничено, никако не могу да се надмећу са бројем и континуитетом фигуралне монументалне скулптуре у Шпанији. Незаинтересованост за камену скулптуру на Балкану може се објаснити на више начина, о томе је већ дискутовано, али на том проблему треба радити и даље: поређења са истовременим развојем фигуралне уметности на Ибријском полуострву моћи ће да буду од користи у решавању неких од ових питања.

Растко ВАСИЋ

Bogdan Sultov, CERAMIC PRODUCTION ON THE TERRITORY OF NIKOPOLIS AD ISTRUM. — Terra antiqua balcanica I, Sofia 1985. Стр. 1—132, Т. I—LII.

Монографија Богдана Султова, посвећена керамичкој производњи радионицких центара у Хотници, Павликени и Бутову на територији града Nicopolis ad Istrum, објављује се, на жалост, после смрти аутора. Тиме се могу објаснити неке пра-

знине, недоречености, па чак и контрадикторности на које ће у књизи наћи читалац. С друге стране, велико признање треба одати издавачима првог тома издања *Terra antiqua balcanica* (Ал. Фол, Маргарита Тачева, Николај Небаљков — одговорни уредник М. Тачева), који су уложили напор да дело буде публиковано. Оно излази управо у време када се у земљама суседним Бугарској, првенствено у Југославији и Румунији, приступило систематској типолошкој и хронолошкој класификацији римске керамике са циљем њеног вредновања у проучавању економије и културе провинција Средњег и Доњег Подунавља. Значај никопољских керамичарских центара, особито оног у Бутову, могао се наслутити већ раније, на основу неколико прилога који му је Султов посветио. Тек данас, међутим, могуће је улогу ових радионица свестраније и потпуније сагледати.

Већ у дужем уводу (стр. 8—17), Султов је одредио оквирне задатке своје монографије: приказати настанак, развитак и улогу центара у Хотини, Бутову и Павликени, указујући и на њихов положај у римској грнчарској производњи уопште. Како се ови керамичарски центри налазе на територији Никополиса јасно је да се њихова историја оквирно везује за историју тога града. *Nicopolis ad Istrum* основан је одмах после стварања провинције Дакије и другог дачког рата цара Трајана. Прекретницу у његовом развоју доноси провале Гота око 250. године у Доњу Мезију и Тракију. После губитка Дакије долази до новог прилива становништва разог порекла и социјалне структуре са територије напуштене провинције. Керамички центри Никополиса животаре у IV веку, а њихова делатност дефинитивно престаје у вези са новим таласом готских упада који кулминира у катастрофалном поразу цара Валенса код Адрианопоља. Ондах треба истаћи да се ови историјски оквири не могу шематски пренети на ситуацију у другим провинцијама, посебно Горњој Мезији, где је ток збивања био другачији. То показује утврђивање великих историјских етапа кастела *Pontes* (*Transdrubeta*) на Бердапском делу подунавског лимеса. Упади Книвних Гота нису захватили ова подручја, а ни губитак Дакије није довео до већих промена. Ове нестају тек са економским, административним и војним реформама у време тетрархије и владавине Константина Великог, што се одражава у стварању и даљој еволуцији насеља лимитана на Понтесу. Насупрот томе готски упади у другој половини IV века имали су одјека на овом подручју. Он се манифестује у развоју етапа лимитанског насеља. Римски лимес у Бердапу (касније обновљен за владе Јустинијана) пропада 441—443. године у најездама Атилиних Хуна. Ове разлике у историјском развоју свакако се морају узети у обзир и код компаративног проучавања грнчарске производње.¹

Прво поглавље своје монографије Султов је посветио топографији и развоју керамичких центара

(стр. 18—32). Центар у Хотини обухвата низ радионица издвојених или везаних за поједине куће. У својој делатности оне су се првенствено оријентисале на производњу обичне сивоцрне керамике свакодневне употребе. Својом производњом покривале су потребе градске територије Никополиса. Насупрот томе центри у Павликени и особито Хотини развили су посебно производњу fine грнчарије у којој, од краја II века, примат преузима Бутово. Радионице у Павликени везане су за значајан економски центар, са резиденцијалном и економским зградама, као и низом грнчарских радионица. У развоју овог центра, Султов издваја следеће етапе: фазу I, у првим деценијама I века, када се њихова активност ограничава на производњу опека; фазу II (до 138. године), везану за време Хадријана, када отпочиње производња грнчарије; фазу III, доба Антонина Пија и Марка Аурелија (Султов помиње само овог последњег владара), чији је крај обележен једном оставом новца у којој последње емисије потичу из 169. године. Крај ове етапе Султов доводи у везу са миграцијом Карпа. Несумњиво је да се ради о оним догађајима који су у време Марка Аурелија потресли римске границе у Средњем и Доњем Подунављу. Када се има у виду прелазак Карпа преко Дунава и њихово даље кретање ка Добрули, где њихово присуство потврђује један натпис из *Troaenum Traiani*, интерпретација аутора изгледа сасвим уверљива.² Фаза IV представља доба опадања у другој половини III и на почетку IV века. Центар у Бутову развио се у оквиру једног викуса. По мишљењу неких аутора овде се налазио *Emporium Piritensium*. Радионице се у облику не разликују од оних у другим центрима. Значајно је међутим да се у њима констатује специјализација у производњи: тако су неке радионице производиле само жишке, а неке, касније, теракоте. Ови облици производње нису детаљније обрађени у монографији Султова.

У другом поглављу, аутор је обрадио организацију и технику производње никопољских центара (стр. 33—60). Најпре је приказана типологија керамичарских радионица и пећи. Грнчарске радионице јављају се као самосталне зграде са темељима од камена и дрвеним зидовима, које чине 1—3 одаје, и радионице у оквиру кућа. Детаљније је описана једна самостална радионица из Хотине (Т. II) са три одаје. У једној бочној одаји вршено је моделовање судова који су дефинитивно дотеривани у централној просторији. Друга бочна одаја служила је стокирању судова пре печења. Такође је детаљније описана и једна радионица у кући из Павликени. Текстелни приказ ове радионице (стр. 35), не може се довести у склад са приложеним планом (Т. V, 3). У свим керамичарским центрима, пећи, које се углавном налазе ван радионица, биле су полуукопане у земљу, са приступним ходником, радиом платформом, *praefurnium*-ом и, у унутрашњости пећи, горњом платформом на коју је стављена грнчарија приликом печења. Султов разликује следеће типове: а Ia: округле пећи са потребним стопцем (за горњу платформу), прислоњеним на зид пећи (стр. 40—41, Т. X, 2a); а IIb: пећи истога облика са централно постављеним потпорним ступцем (стр. 41, Т. X, 2b — у тексту погрешно наведено 26). Овај облик је најчешћи у свим римским провин-

¹ M. Garašanin, *Les grandes étapes chronologiques du camp de Pontes*, *Terra antiqua balcanica* II, (Studia in honorem Chr. M. Danov), Sofia, 1985, 151—156, где су исправљени ставови код М. Гарашанина, М. Р. Васић, Г. Марјановић-Вујовић, *Трајанов мост — castrum Pontes*, Бердапске свеске II, 1984, 24—27; 55—58. За готске упаде под Книвом и крајем IV века уп. R. Vulpe у: *Din istoria Dobrodoei* II, *București* 1968, 244—250; I. Barnea, *Ibid.*, 393—401; V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late antiquity*, Amsterdam 19, 33—37.

² Vulpe, *op. cit.*, 158—163. Додавају у време Марка Аурелија имали су одјека и на Бердапском лимесу. Уп. M. Garašanin, *loc. cit.*; Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић, *loc. cit.*

цијама и био је коришћен у разним периодима.³ Тип bIII: веће пећи четвртасог или овалног облика са два или више потпорних стубова. Овде постоје: bIIIa — пећи са два потпорна стуба ослоњена на зид пећи (Т. Х2v, у тексту стр. 41 погрешно назначено као Х2с). Пећи овог облика често су коришћене у западним провинцијама царства. Варијанта bIIIb, истог облика са централно постављеним потпорним стубовима (Т. Х2g, на стр. 41 погрешно наведено као Х2d). Овај је облик коришћен нарочито у Хотиници и Бутову и идентичан је са оним коришћеним у Олбији. Варијанта bIIIc, засведене пећи са четири потпорна стуба (Т. Х2d у тексту погрешно наведено као Х2e). Овакве пећи коришћене су углавном као цигларске, али је њихова употреба у производњи керамике карактеристична за Бутово. Пошто је описао технологију припреме земље Султов се посебно задржава на организацији производње (стр. 45). У раду једне радионице учествовало је више лица-мајстор и његови помагачи, разног пола и узраста, чланови једне породице. До овог закључка Султов долази на основу дактилоскопских проучавања и чињеница да се већина радионица налази у двориштима кућа. Треба жалити што Султов ове констатације, засноване на сопственим теренским истраживањима није документовао комплетном публикацијом макар једне радионице. У даљем излагању дат је прецизан опис грнчарског кола (фрагменти витла нађени су у разним радионицама) а потом и технике производње судова. Поједини делови суда-прстенасто дно, некад високи, оштро издвојени врат, дршке, посебно су моделовани и наконд налепљивани на суд. По завршеном моделовању површина је дотеривана стругањем и изравнавањем. Завршени производи са мањом грешком продавани су и коришћени *in usum mortuorum*, о чему сведоче бројни налази таквих примерака у гробовима. Посебна пажња посвећена је приказу техника украшавања керамике (стр. 49 и д.). Урезани орнаменти у облику паралелних хоризонталних линија, издвојени су у виду дубоких и уских линија, помоћу инструмената, или као плитки и широки жљебови. Често су краћи урези повезивани у одређене мотиве-јелова гранчица, риба кост — и даље комбиновани са жигосаним мотивима концентричних кругова и розета (Павликени, Бутово). Уз ове технике треба поменути и орнаменте изведене помоћу чешља или точкића. Жигосани орнаменти примењивани су у свим радионичким центрима. Мотиви су *planta pedis*, разни листасте мотиви (палмете, гранчице), концентрични кругови, розете. Занимљиво је да не постоји ниједан жиг са именом радионице или мајстора. Керамика са жигосаним орнаментима честа је у свим деловима царства па и у суседним подунавским провинцијама: Дакији (радионица *Romula*), Панонији (радионице *Resatus*, *Poganytelek*, *Aquincum*, *Siscia*, *Sirmium*, *Gorsium*), Горњој Мезији (*Singidunum*?), можда и Македонији (*Stobi*?). Отуда се намеће потреба детаљне обраде ове керамике, њених облика, фактуре, мотива и њиховог распореда, како би се могла сигурније дефинисати делатност појединих радионица. Извесне предрање у том смислу учињене су већ за Дакију (*Porpilian*) и Панонију.⁴

³ Томе облику припада и лимитанска пећ из Понтеса са почетка V века. Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић, Бердапске свеске IV (у штампи).

⁴ G. Popilian, *Ceramica romana din Oltenia, Craiova*, 1976, 78—81; O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*,

Барботин орнаментика нарочито је примењивана у центрима Павликени и Бутово. У њиховој производњи постоје извесне разлике у техници и мотивима. Тако је орнамент имеле чешћи у Павликени, док мотив шишарке („крљушти“) типичан за Бутово.

Релефна декорација изведена у калупима везана за локалну сигилату (овај је термин исправнији од назива имитација сигилате) коришћена је нарочито у Павликени и Бутову. Примењивани су разни биљни и животињски мотиви, представе божанства и митских личности, еротске сцене. Често је коришћен медаљон. Недостаје најжалост детаљан приказ свих примењиваних мотива, какав је за радионицу у Ромули дао *Porpilian*. Тиме би се у знатној мери проширила могућност дефинисања појединих локалних радионица, које се данас са сигурношћу могу утврдити и на територији Горње Мезије (Маргум, Виминацијум).⁵

Описујући технику премазивања фирне керамике, Султов сматра да је у никопољским центрима примењивана само једна врста (*glaze*), који је на површину суда наносен његовим потапањем, у извртном положају, у „купатило“ фирно размршене земље која садржи кварцини песак, фелдспат и гвоzdене оксиде. Отуда премаз углавном покрива делове суда приступачне погледу. Премаз се често, у неправилним млазевима, слива низ осталу површину суда. Он је неуједначен, лошијег квалитета и, по Султову одговара оном коришћеном за сигилату у керимачким центрима Мале Азије и северног Понта (стр. 55—56). Овакав приказ оставља читаоца у извесној недоумици. У свим римским провинцијама коришћене су разне врсте премаза. Њихово обележавање разним именима (фирнис, „wash“, „glaze“) зависно је од различитих техничких својстава овог материјала. Султов међутим помиње само једну врсту премаза коју везују за технику сигилате, али не каже изричито да друге врсте нису постојале. Отуда је нејасно да ли се, како сматра Султов, сва фина керамика никопољских центара има сматрати искључиво локалном сигилатом, или су произвођене и друге врсте. У прилогу овој другој могућности говоре нарочито запажања *Porpiana*. Описујући керамику са орнаментиком изведеном точкићем и у техници барботина, он изричито разликује њен премаз („voarpsa“) од оног на локалној сигилати („vogris“). Ово је утолико значајније што *Porpilian*, на основу личног познавања материјала, сматра да је керамика ових врста која је нађена у Дакији произвођена у бутовским радионицама. *Porpilian* такође описује премаз бутовске сигилате као стабилнији и сјајнији, те у томе различит од оног на локалној производњи Ромуле.⁶

Најдуже, треће поглавље своје монографије Султов је посветио хронологији и типологији грнчарије никопољских центара (стр. 61—99). Аутор, при томе, разликује две основне врсте: фину и обичну, сивоцрну керамику свакодневне употребе.

Beograd 1981, 31—32; D. Bojović, *Rimska keramika Singidunuma*, Beograd 1979, 29—30; B. Соколовска, *Прилог кон проучавањето на керамика со печатни орнаменти во Македонија*, *Macedoniae acta archaeologica* 2, Прилеп 1976, 157—167.

⁵ *Porpilian*, *op. cit.*, 60 и д., Пл. LXXVII—LXXIX; Љ. Бјелајац, *Налази имитације релефне terra sigillata-e са београдске тарбаге*, *Годишњак града Београда XXVII*, 1980, 45—55. Богати материјал сигилате из Виминација, првенствено гробова (ископавања Љ. Зоговић), обрађује Љ. Бјелајац.

⁶ *Popilian*, *op. cit.*, 36, 40, 61.

У ову последњу групу, аутор је уврстио и своју керамику рађену слободном руком и произвођену на грнчарском колу (стр. 88—89). Према облику и техници производње ова, прилично нејасна дефиниција, односи се на грнчарију која је у стручној литератури по правилу обележена као дачка. Султов с правом доводи у питање оправданост овог назива. Иако несумњиво везана највећим делом за Дакију, ова је керамика употребљавана и произвођена и код домаћег становништва суседних подручја Балкана и делом Паноније. Сигурније решење овог питања може се очекивати само од комплетног картирања свих постојећих налаза, са ревизијом и допуном досада објављених карата. Отуда је оправданије говорити о керамици аутохтоних. С друге пак стране, нетачна је тврдња Султова да оваква керамика произведена на витлу није позната код Дачана. Против овога говоре налази из локалних радионица на подручју дачке Сармизегетусе.⁷

У свакој од ових врста керамике, Султов је издвојио одређене облике са њиховим типовима и често даљим варијантама. Прецизно датирање извршено је увек када су за то могућност пружале затворене целине, најчешће гробни налази и они који садрже новац. Посебно признање треба одати аутору што је уложио напор да узор и порекло појединих облика или варијаната ближе одреди, углавном у источним провинцијама са северним Понтом, и у западним и подунавским провинцијама, чиме се у знатној мери проширују могућности праћења економских и културних струјања у овом делу царства. Тако, по Султову, од укупно 57 типова и варијаната 11 облика финне керамике, 12 су везани за источно а 14 за облике западних радионица. Насупрот томе од укупно 13 типова и варијаната облика обичне керамике, 2 имају узор у западним а 3 у подунавским провинцијама. Преостале форме делом су аутохтоне или се ближе не могу дефинисати. Биће, без сумње потребно у будућности извршити извесне допуне и ревизије у овим оценама аутора. Несумњиво је међутим, да са методске стране оне пружају подстрек за сличан приступ керамичкој производњи суседних провинција.

Класификацији римске керамике никопољских центара и њеној даљој разради, могу се ипак учинити неке замјерке и то:

I. Поједини основни облици судова остали су често недовољно дефинисани како у смислу форме (однос висине и ширине, специфичности и фактури) тако и њихове намене. Одмах ваља рећи да се ова замјерка односи не само на Султова, но и на већину аутора који су се овим питањима бавили. Границе појединих форми често нису прецизно одређене те се један и исти облик код разних аутора често различито сврстава. Тиме настаје опасност да се у даљим компаративним студијама типологија, основни елемент заједничког језика за боље вредновање материјала, претвори и своју супротност: вавилонску кулу.⁸ У овом смислу у монографији Султова треба скренути пажњу на следеће моменте:

1. Један у основи исти облик, везан за типове Drag. 35—36 одређен је код Султова као тањир тип 3 (Т. XXVI, 5)), здела тип 2 (Т. XXIX, 4) и шоља тип 5 (XXXI, 6);

⁷ I. H. Crișan, *Ceramica daco-gotica*, București 1969, 154.

⁸ Уп. критичке примедбе код Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић, Бердапске свеске II, 31; 61.

2. Није јасна разлика коју, говорећи о крчазима Султов, у текстуалном делу књиге прави између облика »jug« и »pitcher« иако се у илустрацијама сви крчазии појављују под заједничким именом »jug« (Т. XXXII—XXXIV);

3. Амфоре и облици слични амфорама, могу се ближе одредити само уз прецизнију дефиницију појма и водећи посебно рачуна о фактури и димензијама судова;

4. Назив судова са две дршке глобалан је и формалан, јер се у суштини под овим називом крију разни основни облици: типови 5—8 (Т. XXXVI, 4, 5; XXXVII, 2, 3) свакако су зделе са 2 дршке, а типови 3, 4 и 11 лонци (Т. XXXVI, 1—3; XXXVIII, 3—8).

II. У приписивању појединих варијаната одређеним типовима као и у разради типова, постоје такође извесне несигурности и неодређености. Тако:

1. од тањира типа 6 на Т. XXVII, 5—7 треба одвојити плитке тањире са проширеном богато декорисаном дршком, Т. XXVIII, 2—3, класичну форму бутовских радионица везану за облик Drag. 39;

2. међу судовима са две дршке типови 2 (Т. XXXV, 6) и 9, одн. 9а (Т. XXXVII, 5—6), заправо се могу одредити као две варијанте једног типа

3. исто тако, тањир тип 1а (Т. XLII, 2) и 3 (Т. XLII, 4) су варијанте једног типа, те се тип 1а не може оценити као варијанта типа 1 (Т. XLII, 1 — први са разгнутим, хоризонталним, а други са увученим ободом). Такође тип 3 (Т. XLII, 4) не може никако да се повеже са типом 3а, биконичним тањиром (или зделом?);

4. изненађује неразрађеност типова и варијаната здела и лонаца обичне сивоцрне керамике (стр. 84—85), поготову ако се узме у обзир богата скала облика и варијаната у керамици Дакије и Паноније;⁹

5. код основне типологије поклопаца (стр. 86). Султов је без сумње применио правилан критериј разликујући два типа (било би боље обележити их као основне облике): са равним и проширеним и са увученим рубом, што је условљеном начином постављања поклопаца на одговарајући суд. У томе оквиру било би међутим могуће издвојити низ типова и варијаната, што се види већ из малобројних приложених илустрација. Поређење са типологијом поклопаца у Олтенији, на Понтесу и у Панонији било би веома корисно у том смислу.¹⁰

Последњи отсек овог поглавља даје синтезу типолошких и хронолошких карактеристика керамике никопољских центара. На томе месту дат је и заједнички хронолошки оквир њиховог развоја (стр. 89—94). Прву фазу представља време Хадријана, када почиње производња керамике, а крајем ове фазе, у Павликени и нешто касније Бутову, производња жижака; фаза II, доба Антонина Пија и Марка Аурелија, период пуног процвата центра у Павликени. Даље се развија производња жижака, а крајем овог периода почиње процват Бутова; фаза III,

⁹ Popilian, *op. cit.*, 86 и д., кат. 315—369 (лонци, 11 типова); 118—122, кат. 761—811 (зделе у ужем смислу, 7 типова); Brukner, *op. cit.*, 154—157 (зделе, 88 типова од којих већи део обичне керамике); 159—160 (лонци, 32 типа); уп. и Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић, *op. cit.* 31—36; 61—67, са одговарајућим табелама (зделе и лонци, само из слојева са палисадом краја II века).

¹⁰ Popilian, *op. cit.*, 127—128, кат. 898—936; Brukner, *op. cit.*, 161; Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић, *op. cit.*, 38—39; 69—70 (и одговарајуће табеле).

доба Севера до око 250. године, када се развија производња центра Бутово, док се друга два центра ограничавају на производњу обичне керамике. Богато се развија барботин орнаментика са мотивима имеле, лозице и шишарке („крљушти“). Најтипичнију форму представљају тањира са проширеним ободом у облику богато декорисане дршке. У питању је тип који се по Попилиану везује за Drag. 39 а води порекло из средње Галије (Lezeux). У ово одба развила се у Бутово и производња теракота; фаза IV, доба опадања, када престаје производња центра Павликени, делатност у Хотници се умањује, а Бутево продужује активност са производњом лошијег квалитета. Значајна је констатација да бутовске радионице, упркос својој интензивној активности и великом тржишту, нису своје производе никада извозиле у Тракију, што свакако упућује на посебну производњу и друкчије економске везе ове провинције.

У овој периодизацији постоје извесне недоречености. Тако није јасно шта се заправо дешава после Марка Аурелије (тачније похода Карпа око 170. године) до северијанске епохе, и какве су у то доба карактеристике керамичке производње. Такође није у довољној мери обрађена фаза IV, нити је њен крај прецизно фиксиран. Према излагањима у уводу књиге изгледа сигурно да се делатност бар појединих центара (Бутово) продужила током IV века. Какве су промене наступиле у техници керамике, у фактури и облицима није међутим наведено. С друге стране чињеница да фаза I ове опште класификације отпочиње тек са другом етапом у Павликени (стр. 22), објашњава се тиме што се у етапи Павликени I, производи искључиво опека.

У закључку књиге Султов је сумарно приказао главне резултате својих проучавања (стр. 100—103). Из овог излагања издвајамо ауторово мишљење да су у производњи никопољских центара значајан утицај имале јужногалске радионице, што се особито одражава у Павликени. С обзиром на рани престанак деловања ових галских радионица и њихов слаби утицај у суседним провинцијама,¹¹ као и на повезивање основног керамичког облика бутовског центра за средњегалском производњом, (Lozoux), ова констатација заслужила би да буде детаљније објашњена и документована.

У претходним радовима учињено је више примедби на дело Богдана Султова, и указано је на празнине и некада неразрађене ставове и податке које у њему налазимо. Већ на почетку истакнуто је, међутим да ти недостаци налазе своје оправдање у прераној смрти аутора. Овакво какво је објављено, а његово објављивање било је неопходно, оно представља у ствари тек прву верзију једног текста, који Султов није стигао да коначно доради. Но, и у овој форми, ово је довољно да у основи сагледамо рад никопољских радионица и њихов значај. Оно отвара пут даљим истраживањима и продубљивању оних резултата и закључака до којих је аутор дошао. А све примедбе учињене су bona fide у једној жељи да се рад Богдана Султова што боље научно искористи и да се подстакне даље истраживање тамо где аутор није више имао времена да га заврши.

Милутин ГАРАШАНИН

D. Jelovina, MAČEVI I OSTRUGE KAROLINŠKOG OBILJEŽJA U MUZEJU HRVATSKIH ARHEOLOŠKIH SPOMENIKA, Split 1986.

Музеј хрватских археолошких споменика покренуо је нову серију под називом *Каталози*. У првом броју заступљен је целокупан фондус ковинских израбевина каролиншког подријетла профане намјене, а то су мачеви, оструге и дијелови гарнитура у виду украсних дијелова за ремење о којима су висјеле корице мача и украсни дијелови ремења за закопчавање оструга на обући. Археолошка граба која је приказана припада раздобљу раног средњег вијека, тачније од завршетка 8. до 10. столеће и представља најбогатији фондус ове врсте археолошког материјала у Југославији, а која се може приписати каролиншком културном кругу, било да се ради о каролиншким примјерцима или пак домаћим славенским израбевинама по франачком узору. То су углавном налази који потјечу из богатих далматинско-хрватских гробова. Значај овог каталога је у томе, што је на једном мјесту донет свеукупан археолошки материјал. Досадашње бројне студије о ранокаролиншком и каролиншком археолошком материјалу, посебно оне З. Винског (види исцрпну библиографију на стр. 73), на овај начин су у потпуности заокружене и употпуњене на једини могући начин.

Попис ранокаролиншких и каролиншких мачева — спада у Музеју хрватских археолошких споменика прати добар и прегледан каталог, изврсна техничка и фотодокументација археолошког материјала, као и карта распрострањености каролиншких мачева у залеђу источне обале Јадранског мора, омеђеног ријекама Зрмањом и Цетином.

На потпуно истовјетан начин обрађене су и бројне оструге. Карта распрострањености показује да су оструге најбројније на већ споменутој територији између Зрмање и Цетине. Укупан број каролиншких оструга износи 71 комад од тога у паровима 27 и 17 појединачних примјерака. Тако нпр. на једном од најзначајнијих старохрватских налазишта Бискупшија—Црквина код Книна наведено је чак 35 комада, у паровима 14, а појединачно 7 примјерака. Нема сумње да је већина тих оструга пронађена у старохрватским гробовима у паровима, а уз њих су пронађени и дијелови гарнитура за закопчавање. Овдје посебно издвајамо примјерке оструга и дијелове гарнитура друге скупине каролиншких оструга, углавном произведене прије 850. године, а посве је сигурно да су франачки импорт. То су три пара раскошно израбених масивних оструга из кнежевских гробова с налазишта Бискупшија—Црквина унутар цркве св. Марије. Међу овим остругама су и оструге дјечака (таб. VII, XXXI) пронађене у озиданој и пресвобеној гробници начињене од изливене и сребром платиниране мједи, а украшене цизелираним позлаћеним розетама и ниелом по читавој својој површини. Насупрот овако кићеним примјерцима су бројне оструге од жељеза за које се сматра да су производ домаћих славенских радионица.

Дијелови гарнитура за закопчавање каролиншког обилежја углавном се налазе заједно с мачевима и остругама јер су њихови саставни дијелови. Међусобно се разликују не само по ковини од које су направљени већ и по облику и типолошким појединостима. Највећи је број израбених од бронзе и жељеза, надале заступљени су примјерци дијелова гарнитура од бронзе с позлатом, рјеђе од сребра и рабени су у техници лијевања и ковања.

¹¹ Popilian, *op. cit.*, 25; Brukner, *op. cit.*, 19—20; А. Цермановић-Кузмановић, *Римска керамика*, Београд 1981, 26.

Археолошки материјал који је у овом Каталогу обрађен, дакле мачеви и оструге с дијеловима гарнитура показује снажан утјецај каролиншке материјалне културе на хрватску кнежевину, који је започео око 800. године, а трајао је најдуже до нешто прије 878. године, тачније од времена владања кнеза Борне до кнеза Домагоја.

Концепција Каталога, да ова књига као и слиједиће буду кориштене не само у Југославији већ и изван ње, огледа се у томе што је тискана двојезично. Остаје да се захвалимо уређивачком одбору у саставу: Душан Јеловина, Иво Петрићолн, Жељко Рапанић и Зденко Вински за покретање ове нове серије у очекивању слиједићих свезака.

Славенка ЕРЦЕГОВИЋ ПАВЛОВИЋ

STAROHRVATSKA PROSVJETA, serija III, svezak 13, Split 1983.

Понсво је пред нама свеска Старохрватске просвјете. Уредништво и овом свеском показује да изузетно квалитетне научне студије претходних свезака (11. и 12. свезак) нису случајне. Поред радова реномираних научних радника овдје су заступљени радови млађих сарадника, углавном из Музеја хрватских археолошких споменика и осталих музеја далматинске регије. Њихови научни прилози одликују се значајки добро изабраним темама, а обрађене су са изузетном акрибношћу и узорним методолошким поступком.

У 11. свеску Старохрватске просвјете 3. Вински је дошло цјеловит увид у археолошку заоставштину каролиншких мачева у Југославији. Наставак овог систематског проучавања је нов прилог истог аутора у овом свеску под насловом *»Razmatranja o poslije-karolinškim mачevima 10. i 11. stoljeća u Jugoslaviji«*. Поред потпуне археолошке обраде постојећих мачева у Југославији веома је инструктиван анекс 3. Винског о мачевима на ликовним споменицима 10. и 11. стољећа, како бизантским, тако и западних на минијатурама отонског и послнјеотонског времена. На самом завршетку студије аутор доноси два камена споменика 11. стољећа, оба из далматинске Хрватске, на којима су исцисани ратници са дугим мачевима. Прилог Ц. Фисковића *»Rano-kršćanska memorija i groblje na Majsanu«* је наставак његовог рада објављеног такођер у 11. свесци Старохрватске просвјете под насловом *»Ranosred-njovjekovne ruševine na Majsanu«*. У средишту пажње Ц. Фисковића и овдје је мала меморија смјештена у средишњи дно римске насеобине — виле рустике. Уз западни зид меморије откривено је ранокришћанско гробље које заједно с меморијом чини једну цјелину 5—6. стољећа. На највишем врху оточића налази се утврда у народу названа Стражарница која према начину зидања има неке одлике касноантичког градитељства а прибараја се бизантским стратешким постајама на Јадрану. У археолошкој литератури већ нас је раније Б. Марушић упозорио на градић Бале у оквиру свог рада *»Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora«* (Јадрански зборник IX, Ријека—Пула 1975). У овом свеску Старохрватске просвјете је опширна студија, *»Doprinos poznavanju povijesno-umjetničkih spomenika kaštela Bale u južnoj Istri«*. У уводном дијелу аутор наглашава да је главна поента рада на споменицима касноантичке и раносредњовјековне црквене архитектуре и скулптуре. На подручју мањег прахисторијског гра-

динског насеља израђен је *Castrum Vallis* у немирним стољећима касне антике. Веома осебујан урбанистички растер (двнје концентричне улице) остао је сачуван и у данашњој мрежи улица. Изузетни су налази скулптура 8. стољећа као и споменици предроманичких скулптура 9. стољећа. Налази камене пластике представљају праву ризницу раритета ове врсте споменика, а обухватају временски распон од 6. до 16. стољећа. Нов прилог проучавању сахрањивања Хрвата у вријеме њихова доласка на подручје далматинске Хрватске пружила су ископавања већ раније девастиране некрополе у близини Врлике. Д. Јеловина је у сажетом прилогу *»Ranosrednjovjekovno groblje na lokalitetu Brig kod Zduša nedaleko od Vrljke«* дошло још један вриједан доказ о постојању поганске некрополе, а датира је од средине 7. до средине 8. стољећа. Овако раних некропола је веома мали број у нас па је сваки нови налаз од великог значаја за раносредњовјековну археологију. Слиједи радови: И. Петрићолнја *»Castrum Liube«*, М. Домјана *»Crkvice sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživanja«*, Т. Марасовића *»Projektni modeli u graditeljstvu ranog srednjeg vijeka«*, Т. Бурића *»Kameni namještaj predromaničke crkve sv. Jurja na Putalju iznad Kaštel—Sućurca«* и М. Јурковића *»Prilog poznavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca«*. Ф. Ореб је саставно обрадио дно истражене некрополе око цркве св. Јурја под насловом *»Srednjovjekovno groblje oko crkve sv. Jurja od Raduna kod Kaštel—Starog«*. Ово је још једна типична некропола која се својим инвентаром уклапа у круг добро познатих старохрватских гробља на подручју далматинске Хрватске. Вријеме кориштења овог положаја за сахрањивање трајало је до у пуну средњи вијек, као и многе сличне средњовјековне некрополе. Веома је ин-структиван прилог Н. Јакшића *»Tipologija kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji«*. Као основ за своја разматрања аутор је узео 16 капители поуздано датираних у другу половину 11. стољећа из цркве св. Марије у Задру и св. Петра у Драги на острву Пагу. У далматинској архитектури према аутору постоје два основна типа капители друге половине 11. стољећа. Први тип је капител украшен акантусовим лишћем у двије зоне, а други је украшен палметом. Оба типа су изванредно добро документована. Прилог Н. Јакшића представља лијеп примјер и подстицај за даљу класификацију средњовјековних капители на јадранској обали. На завршетку овог свеска Старохрватске просвјете је рад Р. Матијашевића *»Zbirka bizantskog novca u Arheološkom muzeju Istre u Puli«* и уобичајени прилог Д. Јеловине *»Delatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u godini 1982«*.

Славенка ЕРЦЕГОВИЋ ПАВЛОВИЋ

STAROHRVATSKA PROSVJETA, serija III, svezak 14, Split 1985.

Овај свезак Старохрватске просвјете посвећен је преминулом академику Стјепану Гуњачић дуготрајним уреднику и обновитељу треће серије овог часописа и директору Музеја хрватских археолошких споменика. Уредништво је посвећујући ову свеску Старохрватске просвјете академику Стјепану Гуњачић одало дужно поштовање и захвалност за његов дуготрајни научни-истраживачки рад и сво његово прегалаштво на изучавању и тумачењу хрватске прошлости. Уз пригодне ријечи др Д. Је-

ловине овдје недостаје свеукупна библиографија академика Стјепана Гуњаче, која би на најбољи могући начин показала сав научни потенцијал са којим је располагао академик Стјепан Гуњача када су била у питању истраживања хватске националне баштине.

Осамнаест дужих и краћих студија реномираних југославенских истраживача са изузетно квалитетним и надасве занимљивим прилозима допријела су, да ова свеска Старохрватске просвјете буде на завидној научној разини. Ово се посебно односи на археолошке студије З. Винског и Ж. Томичића, те на епиграфске студије М. Сунђа, И. Петрићолија и Ж. Рапанића. Посебно је осебујан прилог Ж. Рапанића о даривању и завјетовању у раном средњем вијеку под насловом *«Donare et dicare»*. Овај рад се, приступом епиграфској проблематици, издваја од углавном увријезених стилско-типолошких или само морфолошких приступа одређеном споменику или групи епиграфских споменика. Нов прилог проучавању израћевина примјењене умјетности донио је Ц. Фисковић у студији *«Trogirski zlatari od 13. do 17. stoljeća»*. Оставштина ових израћевина, најчешће од сребра с позлатом, је веома бројна и осебујна, а показује не само висок ниво умјетничкова умијећа већ и завидан ниво културних потреба не само цркве и њених великодостојника већ и свјетовних лица за изузетним умјетничким остварењима. Велик је број сачуваних умјетничких остварења у виду калежа, крижева и разноврсних моћника из 15. и 16. столећа са сачуваним именима мајстора златара. Посебно мјесто припада Мати Поменићу Трогиранину који у 15. столећу живи и

ради у сусједном Шибенику, гдје је у то вријеме бујало умјетничко стваралаштво. Слиједе знанствени чланци К. Пријатеља *«Nekoliko neobjavljenih slika iz 15. stoljeća u Dalmaciji»* и И. Фисковића *«Kasnosrednjovjekovne crkvice otoka Korčule»*. Од археолошких прилога спомињемо рад З. Винског под насловом *«Dodatna zapazanja o šljemovima tipa Narona/Baldenheim»*, Ж. Томичића *«Prilog istraživanju karolinškog oružja u Međimurju i varaždinskoj regiji»*, А. Милошевића *«Srednjovjekovna nekropola u Barama kod Sinja»* те В. Делонга *«Prilog arheološkoj topografiji Mokrog polja kod Knina»*. Веома је занимљив прилог Т. Бурђа *«Villa Sancti Georgii de Putalio»*. Аутор је показао на добром примјеру, како се помоћу археолошких налаза, писаних извора и топографско-топономастичких података може реконструирати једно средњовјековно насеље. У овом случају утврђена је локација средњовјековног Суђурца, насеља које је претходило данашњем Каштел-Суђурцу. У нас је веома мало оваквих или сличних покушаја при рјешавању убицације рано-средњовјековних и средњовјековних насеља, једнако тако су осебујни и занимљиви знанствени радови Н. Јакшића под насловом *«Topografija pravca via Magna cesta vocata tendes per Lukam»* и посебно Н. Будака *«Struktura i uloga obitelji serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu»*. На завршетку ове свеске Д. Јеловина донио је кратак приказ рада Музеја хрватских археолошких споменика у 1983. години, као што је то уобичајено у Старохрватској просвјети.

Славенка ЕРЦЕГОВИЋ ПАВЛОВИЋ

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle

PUBLICATIONS PARUES EN 1983—1985 SUR LES MONUMENTS HISTORIQUES, STATIONS ARCHEOLOGIQUES ET RECHERCHES SCIENTIFIQUES EN YUGOSLAVIE

Rédacteur: Nadežda MANDIĆ

Collaborateurs: Miroslava ĆIRKOVIĆ, Miodrag JOVANOVIĆ, Verona MILETIN et Branislav TODIĆ

GENERALITES

BIBLIOGRAPHIE — BIOGRAPHIES

N. ANZULOVIC, *Bibliografija. Knjige, članci i recenzije o arheologiji povijesti umjetnosti i povijesti Dalmacije zaključno do XV stoljeća, za god. 1976—1979*. Vjesnik za arh. i hist. dalmat. LXXVI (Split 1983) 133—197.

S. BERNIK, *Prof. dr Nace Sumi, ob šestdesetletnici*. Zbornik za um. zgodovino XX (Ljubljana 1984) 7—11. *Bibliografie československé balkanistiky za léta 1978—1982*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství (1984). 208. — Compte rendu par B. PAJČIĆ, Ист. час. XXXI (Београд 1984) 322—323.

Библиографија проф. др Војислава Кораћа. Зборник за лнк. ум. МС 20 (Нови Сад 1984) IX—XV.

Библиографија Старицара 1950—1984 (Bibliographie de la revue Starinar 1950—1984). Réd.: H. MAHDIĆ, Старинар XXXV (Београд 1984) 169—230.

Библиографија за 1982. годину — расправа и дела из словенске и индоевропске филологије и опште лингвистике која су изашла у Југославији. Јужно-слов. филолог XL (Београд 1984) 241—351.

Bibliographie Macedo-Românâ (Hrsg.) Institutul Român de cercetări. Freiburg/Br., Biblioteca Românâ (1984). XLVI+345. — Compte rendu par A. HETZER, Südost-Forschungen XLIV (München 1985) 388—390.

Bibliographische Notizen und Mitteilungen. Gesamtredaktion: A. HOHLWEG. Byz. Zeit. 77, 1, 2 (München 1984) 82—231; 327—488.

F. BUŠKARIOL, *100. Obljetnica rođenja Mihovila Abramića*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 56—57.

S. BUZOV, *Bibliografija radova dr Vanče Boškova*. Prilozi orijent. filol. 34 (Sarajevo 1985) 201—211.

S. BUZOV, *Bibliografija radova Muhameda A. Mujića*. Prilozi orijent. filol. 34 (Sarajevo 1985) 213—221.

N. CAMBI, *Frane Bulić*. Mogućnosti 8—9 (Split 1984) 736—763.

E. CEVC, *Umetnosti zgodovinar prof. France Stele in loško ozemlje* (rés. allem.: Der Kunsthistoriker Prof. F. Stelè und das Gebiet von Škofja Loka). Loški razgledi 32 (Škofja Loka 1985) 11—16. Avec 2 fig.

B. CEČUK, *Uz 95. obljetnicu rođenja i 5. obljetnicu smrti profesora Grge Novaka*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 38—39.

S. ĆURČIĆ, *Art and Architecture in the Balkans*. An annotated Bibliography. References publications in art history. Boston, Mass., G. K. Hall and Co. (1984). XXV+427; — Compte rendu par C. ГАБЕЛИЋ, Зограф 15 (Београд 1984) 96—97.

Дероко и други о њему (réd. P. ПОПОВИЋ). Београд, Туристичка штампа (1984). 69 et ill.

Љ. ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, *Прилог проучавању истраживачког научног рада проте Стевана Димитријевића, професора Богословског факултета у Београду*. Богословље XXVII/1—2 (Београд 1984) 49—52.

S. ĐIVANOVIC, *Proslava 150. godišnjice Bogišićeva rođenja*. Anali Zavoda za pov. znan. JAZU XXII—XXIII (Dubrovnik 1985) 237—238.

И. БОРБЕВИЋ, *Владимир Р. Петковић, уредник Старицара од 1931—1956. године* (rés. franç.: Vladimir R. Petković, rédacteur en chef du «Starinar» de 1931—1956). Старинар XXXV (Београд 1984) 41—49. Avec 1 fig.

J. БОРБЕВИЋ-ЈОВАНОВИЋ, *Библиографија етнолошких прилога у Српском књижевном гласнику (1901—1941)*. Balcanica XV (Београд 1984) 435—513.

P. GALIĆ, *Bibliografija akademika Veljka Gortana*. Živa antika 1—2 (Skopje 1985) 11—13.

Б. ГАРДАШЕВИЋ, *Био-библиографија др Стевана Димитријевића*. Богословље XXVII/1—2 (Београд 1984) 110—119.

Govor dr Boga Grafenauerja od 90. letnici rojstva in 10. obletnici smrti dr Milka Kosa. Zgod. čas. 38, 1—2 (Ljubljana 1984) 133—138.

- B. GRAFENAUER, *Fran Zwitter — osemdesiletnik*. Zgod. čas. 39, 1—2 (Ljubljana 1985) 5—7.
- A. HORVAT, *O Ljubi Karamanu — konzervatoru (uz komemoraciju prilikom 10-godišnjice smrti)*. (rés. allem.: Ljubo Karaman als Konservator). Godišnjak zašt. spom. kult. 6—7 (Zagreb 1980—1981) 9—13.
- V. HUMSKI, *Bibliografija članka o radu Gradskog muzeja — Muzeja Slavonije u Osijeku, 1877—1977* (rés. allem.: Bibliographie der Artikel über die Tätigkeit des Stadtmuseums — Museums Slawoniens in Osijek, von 1877 bis 1977). Osječki zbornik XVII (Osijek 1979) 531—548.
- A. ИЛИЕВСКИ, *Библиографија на трудовите и на другите наслови објавени во списанието „Историја“ во временскиот интервал од 1974—1984 година, односно од бр. 1. XI год. до бр. 1. XX год.* Историја XX, 2 (Скопје 1984) 521—551.
- O. JANSÁ-ZORN, *Bibliografija slovenske zgodovine VII*. (Publikacije iz let 1973—1977). Zgod. čas. 38, 1—2 (Ljubljana 1984) 75—132.
- C. КНЕЖЕВИЋ, *Библиографија из области историјске методологије*. Ист. гласн. 1—2 (Београд 1985) 191—195.
- A. KUPUSOVIC, *Bibliografija radova akademika prof. Nedima Filipovića*. Prilozi orijent. filol. 34 (Sarajevo 1985) 221—228.
- E. MARIN, *Mons. Frane Bulić 1936—1984*. Rivista di archeol. cristiana LX, 3—4 (Roma 1984) 353—355.
- B. MARUSIC, *Počastitev devetdesetletnice rojstva profesora dr Milka Kos*. Zgod. čas. 38, 1—2 (Ljubljana 1984) 133.
- Д. МЕДАКОВИЋ, *Истраживачки српских старина*. Београд, Просвета (1985). 266.
- М. МИЛИНКОВИЋ, *Михаило Валтровић, први уредник Старинара* (rés. franç.: Mihailo Valtrović, premier rédacteur en chef du «Starinar»). Старинар XXXV (Београд 1984) 13—23. Avec 1 fig.
- D. MRKOBRAD, *Bibliografija seobe naroda u Jugoslaviji* (rés. allem.: Bibliographie der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien). [Bibliographia archaeologiae Jugoslaviae. Posebna izdanja 2]. Beograd, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Muzej grada (1984). 166+3 map. — Compte rendu par Л. ТРБУХОВИЋ, Гласн. Српс. арх. друштва 1 (Београд 1984) 72—75.
- A. NAZOR, *Bibliografija znanstvenih i stručnih radova Josipa Hamta (1975—1985)*. Slovo 35 (Zagreb 1985) 151—154.
- C. НОВАКОВИЋ, *Рад Растислава Марића на подручју нумизматике*. Нумизматичар 7 (Београд 1984) 149—153.
- S. OBAD, *Život i djelo Stjepana Antoljaka u povodu 75. obljetnice života i 50. obljetnice znanstvenog rada*. Zadar, Povijesno društvo (1984). 46.
- C. ОБАД — А. ИЛИЕВСКИ, *Библиографија на објавени трудови на проф. д-р Стјепан Антољак*. Историја XX, 2 (Скопје 1984) 29—44.
- C. ОБАД — Б. ПАНОВ, *Професор д-р Стјепан Антољак* (По повод 75-годишнината од раѓањето и 50-годишнината од научната дејност). Историја XX, 2 (Скопје 1984) 13—27.
- B. S. OBRADOVIĆ, *Bibliografski pregled izdavačke djelatnosti Instituta za istoriju u Banjaluci 1979—1984*. Istor. zborn. V, 5 (Banjaluka 1984) 235—248.
- Д. ПАНКОВИЋ, *Српске библиографије 1766—1850*. (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 264). — Compte rendu par Н.-J. KORNRUMPF, Südost-Forschungen XLIII (München 1984) 438—439.
- D. PAVLIČEVIĆ, *Profesor Jaroslav Šidak — uz 80 godina života*. Radovi 16, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1983) 337—341.
- П. ПЕТРОВИЋ, *Никола Вулић, уредник Старинара од 1922—1930. године* (rés. franç.: Nikola Vulić, rédacteur en chef du «Starinar» de 1922 à 1930). Старинар XXXV (Београд 1984) 33—40. Avec 1 fig.
- D. PINTEROVIĆ, *Katančić — inicijator istraživanja antičke Murse* (rés. angl.: M. P. Katančić — the first to initiate research on Mursa). Osječki zbornik XVII (Osijek 1979) 95—106. Avec 4 fig.
- S. PIUSSI, *Bibliografija aquileiese*. Indici dei primidici volumi della serie Antichità altoadriatiche [Antichità altoadriatiche XI]. Udine, Arti Grafiche Friulane (1978). 292. — Compte rendu par J. SASEL, Aquileia nostra LIII (Aquila 1982) 303—306.
- Прилози српској библиографији 18. века*. Инбија, Народна библиотека (1983). 93.
- Prilozi za bibliografiju objavljenih izvora za povijest Istre*. Sv. 4. Dodatak. Zagreb, JAZU, Zavod za pov. znan.; Rijeka, Zavod za pov. i društ. znan. (1981). 489.
- Z. RAPANIĆ, *Uz 50. obljetnicu smrti don Frane Bulića*. Obavijesti 2, Hrvatsko arheol. društvo (Zagreb 1984) 52—53.
- T. RAUKAR, *O šezdesetoj godišnjici profesora Ivana Kompuša*. Radovi 17, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1984) 297—300.
- Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle*. Publications parues en 1980—1983 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. Réd.: N. MANDIĆ, Старинар XXXVI (Београд 1985) 261—381.
- A. SCHERER, *Felix Milleker (1858—1942)*. München, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerkes (1983). 199. — Compte rendu par В. ТРБУХОВИЋ, Старинар XXXVI (Београд 1985) 259.
- C. СЛАПШАК, *Никола Вулић о књижевности*. Летопис МС 436 (Нови Сад 1985) 139—148.
- М. СПРЕМИЋ, *Библиографија професора Ивана Божића*. Зборн. Фил. фак. XV/1 (Београд 1985) 1—9.
- Д. СРЕЈОВИЋ, *Милоје М. Васић, творац српске археолошке науке* (rés. franç.: Miloje M. Vasić, fondateur de la science archéologique serbe). Старинар XXXV (Београд 1984) 25—32. Avec 1 fig.
- Р. СТАНИЋ, *Библиографија Југославије за 1982. годину*. Ист. гласник 1—2 (Београд 1984) 195—222.

P. СТАНИЋ, *Библиографија Југославије за 1983. годину*. Ист. гласн. 1—2 (Београд 1985) 196—226.

N. STERGAR, *Izbor iz bibliografije Franca Šebjaniča*. Zgod. čas. 39, 1—2 (Ljubljana 1985) 141—143.

A. STIPČEVIĆ, *Bibliographia Illyrica. Supplementum 1978—1982*. [Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja knj. LXXXVI. Centar za balkanološka ispitivanja knj. 12]. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti BiH (1984). 165.

Stjepan Gunjača 1909—1981. Spomenica premijunlim akademikima. Zagreb, Jug. akad. znan. i umjet. (1985). 39.

Umetnostnozgodovinska bibliografija za leto 1981. Zbornik za um. zgodovino XX (Ljubljana 1984) 147—175.

A. ŽIGON, *Bibliografija prof. dr. Naceta Šumija*. Zbornik za um. zgodovino XX (Ljubljana 1984) 15—28.

NÉCROLOGES

N. ANZULOVIC, *Sjećanje na Martina Gabričevića*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 55—56.

A. BENVIN, *Mihovil Bolonić (1911—1984)*. Slovo 35 (Zagreb 1985) 155—156.

J. BEŽIĆ, *Stjepan L. Stepanov (1901—1984)*. Slovo 35 (Zagreb 1985) 157—159. Avec 1 fig.

J. БЈЕЛАДИНОВИЋ, *In memoriam — др Слободан Зечевић (31. децембра 1918—28. јула 1983)*. Гласн. Етн. муз. 47 (Београд 1983) 213—218.

LJ. CREPAJAC, *Hjalmar Frisk (1900—1984)*. Živa antika 1—2 (Skopje 1985) 131—132.

F. ČALE, *Marijan Matković (1915—1985)*. Anali Zavoda za pov. znan. JAZU XXII—XXIII (Dubrovnik 1985) 223—225. — In memoriam.

K. GANTAR, *Srećanja s prof. dr. Veljkom Gortanom*. Živa antika 1—2 (Skopje 1985) 14—15.

П. ГЕОРГИЕВСКИ, *Професор др Христо Андонов-Полјански (1927—1985)*. Год. зборн. Фил. фак. 12 (38) (Скопје 1984) 3—4.

A. HANDŽIĆ, *In memoriam. Muhamed A. Mujić (1920—1984)*. Prilozi orijent. filol. 34 (Sarajevo 1985) 10—12.

J. HORVAT, *Prof. dr. Peter Petru. (Laško 15. 12. 1930 — Ljubljana 20. 4. 1983)*. Zgod. čas. 38, 1—2 (Ljubljana 1984) 73—74.

П. ИЛИЕВСКИ, *Леонард Р. Палмер (1906—1984)*. Жива антика 1—2 (Скопје 1985) 133—136.

S. JANKOVIĆ, *In memoriam. Akademik Nedim Filić (1915—1984)*. Prilozi orijent. filol. 34 (Sarajevo 1985) 13—16.

D. JELOVINA, *Stjepan Gunjača (1909—1981)* (le texte comp. franç.). Starohrvatska prosvjeta 14 (Split 1984) 9—13.

В. КОНДИЋ, *Мартин Габричевић (1920—1985)*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 114—115.

Љ. ЛАПЕ — В. Д. КУШЕВСКИ, *Професор Методија Соколски (1913—1984)*. Историја XX, 2 (Скопје 1984) 565—571.

V. MALEKOVIĆ, *In memoriam Zdenki Munk*. Godišnjak zašt. spom. kult. 8—9 (Zagreb 1982—1983) 170—172.

B. MARUSIĆ, *Arduino Cremonesi (28. 8. 1912 Reka — 4. 6. 1983 Videm)*. Goriški letnik 11 (Nova Gorica 1984) 215—216.

L. MENASE, *Umetnosti zgodovinarji in drugi pisci o likovni umetnosti, uredniki, založniki in zbiralci umrli 1975—1984*. Zbornik za um. zgodovino XX (Ljubljana 1984) 87—100.

I. MIKL-CURK, *Bernarda Perc (1929—1983)*. Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 349—350.

S. OBAD, *In memoriam — Seid M. Traljić*. Radovi Fil. fak. 23 (10) (Zadar 1984) 215—220.

M. ORLIĆ, *In memoriam — Dr Dasen Vrsalović*. Godišnjak zašt. spom. kult. 6—7 (Zagreb 1980—1981) 131—132.

LJ. PLESNICAR-GEC, *Peter Petru (1930—1983)*. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 44.

В. СТОЈАНЧЕВИЋ, *Др Гавро Шкриванућ (1900—1984)*. Ист. час. XXXI (Београд 1984) 333—336.

P. STRČIĆ, *Bernard Stulli*. Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 339—340.

P. STRČIĆ, *Oleg Mandić*. Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 341.

J. SAMIĆ, *In memoriam, Dr Vančo Boškov (1934—1984)*. Prilozi orient. filol. 34 (Sarajevo 1985) 7—9.

S. SONJE, *U spomen profesoru Ahmetu Tuzliću*. Živa antika 1—2 (Skopje 1985) 137—138.

D. TANASKOVIĆ, *In memoriam — Profesor dr Marija Đukanović (1923—1983)*. Prilozi orijent. filol. 32—33 (Sarajevo 1984) s. p.

П. ВЛАХОВИЋ, *Уз животне стазе и научно дело др Слободана Зечевића*, Гласн. Етн. муз. 47 (Београд 1983) 219—224.

I. VOJE, *Franč Šebjanić (30. novembra 1920 — 26. oktobra 1984)*. Zgod. čas. 39, 1—2 (Ljubljana 1985) 139—141.

V. VRATOVIĆ, *Veljko Gortan (1907—1985)*. Živa Antika 1—2 (Skopje 1985) 7—10. Avec 1 fig.

D. VUGA, *Reiner Chritlein (1940—1983)*. Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 351—352.

Б. ВУЈОВИЋ, *Милорад Целебућ (1928—1985)*. Свеке друштва историчара уметн. Србије 16 (Београд 1985) 156.

D. ZAGOTTA, *Josip Nagy*. Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 341—342.

ENCYCLOPÉDIES — DICTIONNAIRES

Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, III—IV. München (1979—1981). — Compte rendu par D. PAVLIČEVIĆ, Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 365—368.

В. БУХВАЛД — А. ХОЛБЕГ — О. ПРИНЦ, *Речник грчких и латинских писаца антике и средњег века — Тускулум лексикон* (превео А. ВИЉАХА). Београд, Вук Караџић (1984). 514.

J. CHEVALIER — A. GHERBRANT, *Rječnik simbola.* Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske (1983). 851. — Compte rendu par P. БАРИШИЋ, Гласн. Етн. муз. 49 (Београд 1985) 204—205.

Enciklopedija Jugoslavije 1, A—Bz. Zagreb (1983). — Compte rendu par I. MIKL-CURK, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 369.

Hrvatski biografski leksikon. Glavni Urednik: N. KO-LUMBIC, T. 1: A—Bi. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod (1983). 800. — Compte rendu par W. KESSLER, Südost-Forschungen XLIV (München 1985) 351—354.

Ispravci i dopune uz Hrvatski biografski leksikon 1, A—Bi. Zagreb (1983). — Compte rendu par M. ŠVAB, Hist. zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984) 318—320.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva i Uvod u ikonologiju Radovana Ivančevića (red. A. BADURINA). Zagreb, Liber, Kršćanska sadašnjost (1985). 621.

Lexicon des Mittelalters. Vol. I (fasc. 1—10), II (fasc. 1—10). München — Zürich, Artemis Verlag (1977—1980, 1981—1983). — Compte rendu par Ž. RAPANIĆ, Vjesnik za arh. i hist. dalmat. LXXVI (Split 1983) 129—131.

Lexikon des Mittelalters, 2. zv., 9. snopić. München, Artemis (1984) 2/9 (Chemnitzer Teilung-Chronik). — Compte rendu par J. PERSIĆ, Zgod. čas. 39, 3 (Ljubljana 1985) 299.

Likovna enciklopedija Jugoslavije. 1. A—J. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža« (1984). 717.

Z. RIBAROVA, *Uz završetak III toma Rječnika staroslavenskog jezika.* Slovo 35 (Zagreb 1985) 217—221.

S. RISTIĆ, *Leksikon. Mit i umetnost.* Beograd, Vuk Karadžić (1984). 490.

MÉTHODOLOGIE SCIENTIFIQUE — HISTOIRE DE LA SCIENCE

S. BATOVIĆ, *Izrada naše arheološke terminologije.* Obavijesti 1. Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 29—32.

Љ. БУРИЧИЋ, *Систем прикупљања података за анализу индустрије окресаног камена* (rés. franç.: Le Système du classement des données en vue de l'analyse de l'industrie de la pierre de taille). Старинар XXXVI (Београд 1985) 173—185.

S. GRABOVEC, *Merhartova šola in njen pomen za slovensko arheologijo.* Skica za študijo. Arheo 4 (Ljubljana 1984) 5—10.

I. GOLDSTEIN, *O suvremenom trenutku hrvatske historijske znanosti.* Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 251—255.

Б. ГОВЕДАРИЦА, *Информација о раду на систему за компјутерску обраду картотеке „Гробови прастановника сјеверозападног Балкана“.* Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 36—41.

Ж. ЈЕЖ, *Неке могућности примене компјутера и компјутерске технике у археологији.* Гласник Срп. арх. друштва 1 (Београд 1984) 27—32.

P. KORUNIĆ, *Nova dostignuća slovenske historiografije.* Radovi 16, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1983) 229—246.

Ж. МИКИЋ, *О примени мултиваријабилне статистике у антропологији.* Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 41—48. Avec 3 fig.

М. МИЛИНКОВИЋ, *Истраживања Јанка Шафарика у рудничком и чачанском округу и почеци археологије у Србији.* Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 74—80.

А. МИЛОШЕВИЋ, *Преглед археолошких истраживања у Цетинској крајини* (rés. franç.: Aperçu des recherches archéologiques pratiquées dans la région de la Cetina). [Znan. skup. Sinj 3—6. VI 1980]. Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka. Split, Hrvatsko arheološko društvo (1984) 9—26.

I. PEDERIN, *Franjo I i počeci antičke arheologije u Hrvatskoj* (rés. allem.: Franz I. von Habsburg und die Anfänge der kroatischen römischen Archäologie). Vjesnik za arh. i hist. dalmat. 78 (Split 1985) 123—150.

М. ПЕРОВИЋ, *Књижевно дело у настави историје* (rés. angl.: Texte from the literary works in the History Teaching). Ист. гласн. 1—2 (Београд 1984) 121—128.

Priročnik za strokovno usposabljanje delavcev, ki delajo z dokumentarnim gradivom. Strokovno izpopolnjevanje in usposabljanje. Ljubljana, Republički komite za kulturo, Uradni list SR Slovenije (1984) 136. — Compte rendu par J. MELIK, Zgod. čas. 39, 3 (Ljubljana 1985) 303—304.

M. SIMEK, *Metoda vođenja dijateke Arheološkog odjela GMV.* Muzejski vjesnik 8 (Koprivnica 1985) 23—24.

I. ŠPRAJC, *O razmjeru med arheologijo in etnologijo* (Cfr. Старинар XXXVI, 268). — Compte rendu par F. BUŠKARIOL, Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 29—30.

A. ULE, *Teorija znanstvene pojasnitve in arheologija.* Arheo 4 (Ljubljana 1984) 15—25.

M. ŽVANUT, *Slovenska etnologija: med željami in resničnostjo* (rés. angl.: Slovene Ethnology: between Wishes and Truth). Varstvo spom. 27 (Ljubljana 1985) 103—104.

TECHNIQUES — RESTAURATION —
CONSERVATION

- LJ. AMBRINAC-RAJS, *Konzervatorsko-restauratorski postupci na keramičkom materijalu*. Vinkovci, Gradski muzej (1984). 8. Avec ill.
- A. BAR-JANŠA, *Možnosti aktivnega sodelovanja konzervatorja etnologa v prostorskem dogajanju* (rés. angl.: The Possibilities of Cooperation in Space Activity). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 47—50.
- A. BAR-JANŠA, *Strokovne osnove za varstvo stavbne dediščine v Logatcu* (rés. angl.: Professional Groundworks for the Conservation of architectural Patrimony around Logatec). Varstvo spom. 27 (Ljubljana 1985) 61—72. Avec 12 fig.
- V. BEGOVIĆ, *Tvrđava u Slavonskom Brodu. Studija sistema navodnjavanja opkopa tvrđave u sklopu izrade projekta revitalizacije* (rés. angl.: Fortress in Slavonski Brod — a study of the irrigation trench system of the fortress in the revitalization project). Godišnjak zašt. spom. kult. 6—7 (Zagreb 1980—1981) 63—68. Avec 8 fig.
- D. BIČOK — Z. PEKIĆ, *Izveštaj o stanju Miroslavljevog jevanđelja i predlog pristupa konzervaciji i restauraciji*. Arheografski prilozi 6—7 (Beograd 1984—1985) 439—446.
- J. BOGATAJ, *Etnološka dediščina in posledice razhajanja med teorijo in prakso v slovenski etnologiji* (rés. angl.: Ethnological Patrimony and the Consequences of the Dissent between Theory and Practice in Slovene Ethnology). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 33—37.
- I. BOGOVČIČ, *Kaj s stenskim slikami na zunanjsčinah?* (rés. angl.: How to deal with Frescoes on Building Exteriors?). Varstvo spom. 27 (Ljubljana 1985) 93—97. Avec 4 fig.
- I. BOGOVČIČ, *Nova spoznanja o stenskih slikah v hrastovelski cerkvi in izdelava pilotskega restavratsko-konzervatorskega posega* (rés. angl.: New Cognitions about the Frescoes in the Church of Hrastovlje and the Elaboration of the Trial-Project of the Restoration-Conservation Intervention). Varstvo spom. 27 (Ljubljana 1985) 105—108.
- I. BOGOVČIČ, *Ob konzervaciji fresk na kmečkih hišah* (rés. angl.: By the Conservation of Frescoes on the Peasant House). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 183—188. Avec 6 dess.
- N. BRKIĆ, *Tehnologija slikarstva, vajarstva i ikono-grafije*. 5. izdanje. Beograd, Univ. umet. (1984). 354. Avec ill.
- M. BUDIMIR, *Ponovna konzervacija starohrvatskih crkava u Biskupiji kod Knina*. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 48—49.
- T. CEVC, *Arhitektura občasnih naselij na Slovenskem in varovanje njene dediščine* (rés. angl.: The Architecture of Temporary Settlements in the Slovene Territory and the Protection of its Patrimony). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 57—64. Avec 7 fig.
- F. CURK, *Fizikalne interakcije v sistemi tkani temeljniki — podloga* (rés. angl.: Physical Interactions in the System of Woven Fundament — Pigmented Film). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 155—168. Avec 8 dess.
- F. CURK, *Interakcije v sistemu tkani temeljniki-podloga* (rés. angl.: Interactions in the System of Woven Fundament-Pigmented Film). Varstvo spom. 27 (Ljubljana 1985) 161—164.
- F. CURK, *Preliminarna dela pri konserviranju tako imenovane »Dušanove zastave«* (rés. angl.: Preliminary Works to the Conservation of the so-called »Dušan's Flag«). Varstvo spom. 27 (Ljubljana 1985) 109—119. Avec 9 dess.
- I. CURK, *Prikaz arheološke baštine u vremenu i prostoru kao pomoć pri zaštiti* (rés. allem.: Die zeitlichen und räumlichen Dimensionen von Bodendenkmal in der Denkmalpflege). Godišnjak zašt. spom. kult. 8—9 (Zagreb 1982—1983) 29—33.
- M. ČANAČ-MEDIĆ, *Istraživanje i zaštita kotorskih sakralnih građevina*. Glasnik Društva konzerv. Srbije 7 (Beograd 1983) 35.
- B. ČIPAN, *Odglassi na graditeljsko nasledstvo vo sovremenata makedonska arhitektura* (rés. franç.: Les échos de l'héritage architectonique dans la construction moderne en Macédoine). Likovna umetnost 10—11 (Skopje 1985) 65—73. Avec 12 dess.
- Документи за оштетувањата и грабежите на цркви и манастири на територијата од Македонија во првата светска војна. Битола, Друштво за наука и уметност Историски архив (1985). 139.
- P. ERIĆ, *Povezivanje restauriranog rukopisa broj 26 iz zbirke Peške patrijaršije*. Arheografski prilozi 6—7 (Beograd 1984—1985) 447—450. Avec 12 fig.
- A. ETHEMI, *Konzervacija i restauracija živopisa u crkvi sv. Nikole u Pečkoj patrijaršiji*. Naše starine XVI—XVII (Sarajevo 1984) 215—220. Avec 11 fig.
- P. FISTER, *Obnova kritja streh z Bobrovcem* (rés. angl.: The Restoration of Tile Roof Coverings). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 65—77. Avec 8 dess.
- M. FRELIH-RIBIĆ, *Konzervatorske opredelitve urbanističnega spomenika Kostanjevica* (rés. angl.: Conservation Definitions of the Town-planning Monument of Kostanjevica). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 113—130. Avec 3 fig.
- S. GLUSČEVIĆ, *Nekoliko napomena o zaštiti keramike izvadene iz mora* (rés. angl.: Some remarks concerning the preservation of ceramics saved from the sea). Godišnjak zašt. spom. kult. 6—7 (Zagreb 1980—1981) 123—126. Avec 8 fig.
- A. HORVAT, *O djelovanju konzervatorske službe u Zagrebu. III (1923—1941)* (rés. allem.: Über die Wirkung von Ämtern für den Denkmalschutz in Zagreb, III (1923—1941). Godišnjak zašt. spom. kult. 6—7 (Zagreb 1980—1981) 15—36. Avec 56 fig.
- V. HUDOKLIN-SIMAGA, *Interakcije v sistemu pigmentirani premaz — tkani temeljnik iz naravnih vlaknen* (rés. angl.: Interactions in the System: Pigmented Film-Woven Fundament of natural Fibres). Varstvo spom. 27 (Ljubljana 1985) 173—181. Avec 2 dess.

- V. HUDOKLIN-SIMAGA, *Vpliv močenja in sušenja na proste in napete nepodložene tkane temeljnike iz naravnih vlaken* (rés. angl.: Interactions in the System Pigmented Film-Woven Fundament of natural Fibres). *Varstvo spom.* 26 (Ljubljana 1984) 169—181. Avec 6 dess.
- J. HUMER, *Analiza stanja naravne in kulturne dediščine* (rés. angl.: The Analysis of the Present State of the Natural and Cultural Patrimony). *Varstvo spom.* 27 (Ljubljana 1985) 11—23. Avec 7 fig.
- J. JELIČIĆ — G. NIKSIĆ, *Konzervacija ranokršćanske crkve u Ublima na Lastovu* (rés. angl.: Conservation of an early christian church in Ubli near Lastovo). *Godišnjak zašt. spom. kult.* 6—7 (Zagreb 1980—1981) 57—61. Avec 7 fig. et 5 pl.
- H. JOČOVIĆ, *Jedno izuzetno konzervatorsko-konstruktivno ostvarenje u Smederevskom gradu*. *Glasnik Društva konz. Srbije* 7 (Beograd 1983) 82—85. Avec 2 fig.
- H. JOČOVIĆ, *Restauratorsko-konzervatorska ostvarenja u 1983. godini u dalje perspektive zaštite kompleksa Smederevske tvrđave*. *Glasnik Društva konz. Srbije* 8 (Beograd 1984) 49—51. Avec 2 fig.
- R. JURIĆ, *Konzervacija i rekonstrukcija brodova iz Nina*. *Obavijesti* 1, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1984) 37—39.
- O. M. KANDIĆ, *Istraživanje arhitekture u konzervatorskim radovima u manastiru Sopoćani* (rés. franç.: Recherches sur l'architecture et travaux de conservation effectués à Sopoćani). *Saopštenja Repub. zavoda za zašt. spom. kult.* XVI (Beograd 1984) 7—29. Avec 26 fig.
- I. KOMELJ, *Varstvo etnoloških spomenikov v luči razvoja spomeniškovarstvene zakonodaje in ideologije varstva* (rés. angl.: Conservation of Ethnological Monuments in the Light of the Development of Monument Conservation Legislation and Ideology). *Varstvo spom.* 26 (Ljubljana 1984) 39—46.
- V. KOREN, *Vrednotenje stavbne dediščine v Prekmurju* (rés. angl.: The Evaluation of Building Patrimony in Prekmurje). *Varstvo spom.* 26 (Ljubljana 1984) 55—56.
- P. MAGDA, *Naloge občinskih upravnih organov, pristojnih za kulturo, pri izvajanju zakona o naravni in kulturni dediščini* (rés. angl.: The Tasks of Municipal administrative Bodies Competent for cultural Problems in Connection with the Executing of the natural and cultural Heritage Law). *Varstvo spom.* 27 (Ljubljana 1985) 25—29.
- I. MAROEVIĆ, *Iskustva u obnovi kazališnih zgrada u Hrvatskoj* (rés. angl.: Experiences by the Renovation of the Theatre Buildings in Croatia). *Varstvo spom.* 26 (Ljubljana 1984) 135—146. Avec 8 fig.
- I. MIKL-CURK, *Arheološka dediščina na Slovenskem in turizmu* (rés. angl.: Archeological Patrimony in Slovenia and Tourism). *Varstvo spom.* 26 (Ljubljana 1984) 101—105. Avec 1 dess.
- I. MIKL-CURK, *Vrednost časa pri valorizaciji arheoloških spomenikov* (rés. angl.: The Value of Time in the Evaluation of archeological Monuments). *Varstvo spom.* 27 (Ljubljana 1985) 85—91. Avec 4 fig.
- I. MOLE, *Poskus analize tehnologije gotskih fresk I.* (rés. angl.: An Attempt how to Analyse the Technology of Gothic Frescoes). *Varstvo spom.* 26 (Ljubljana 1984) 89—99. Avec 3 fig.
- I. MOLE, *Poskus analize tehnologije gotskih fresk II* (rés. angl.: An Attempt to the Analysis of Gothic Frescoes II). *Varstvo spom.* 27 (Ljubljana 1985) 121—135.
- M. НИКОЛИЋ, *Ратна штета православне Епархије жичке и Митрополије београдске од априла 1941. до августа 1942. године*. *Гласник Срп. прав. цркве* 12 (Београд 1985) 308—315.
- F. OREB, *40. obljetnica zaštite spomenika kulture u Jugoslaviji*. *Obavijesti* 3, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1985) 45.
- П. ПАЈКИЋ, *Настављена конзервација фресака у манастиру Благовештењу Рудничком*. *Гласник Друштва конз. Србије* 7 (Београд 1985) 65.
- S. PETRICIOLI, *Deset godina rada na hidroarheološkom nalazu kod Gnalića* (rés. angl.: Ten years of work on the hydroarcheological findings near Gnalić). *Godišnjak zašt. spom. kult.* 6—7 (Zagreb 1980—1981) 37—45. Avec 20 fig.
- P. ПЕТРОВИЋ, *Конзервација и презентација фрагмената фресака манастира граца из XIII века*. *Гласник Друштва конз. Србије* 7 (Београд 1983) 79—82. Avec 2 fig.
- P. ПЕТРОВИЋ, *Конзерваторско-реставраторска истраживања у Новој Павлици*. *Гласник Друштва конз. Србије* 8 (Београд 1984) 44—45. Avec 1 fig.
- S. PIPLOVIĆ, *Uređenje tvrđave Gripe u Splitu* (rés. russe et angl.). *Vesnik Voj. muz.* 30 (Beograd 1984) 105—128. Avec 13 fig.
- S. PIPLOVIĆ, *Zaštita graditeljske baštine u prvom urbanističkom planu Splita* (rés. angl.: Protection of architectural heritage with the first urbanistic plan of the City of Split). *Godišnjak zašt. spom. kult.* 8—9 (Zagreb 1982—1983) 17—27. Avec 4 fig.
- J. PIRKOVIĆ-KOCBEK, *Nekateri vidiki sodelovanja spomeniškovarstvene dejavnosti v urbanističnem in prostorskem načrtovanju* (rés. angl.: Some Aspects of the Inclusion of the Monument Conservation Activity into urban and landscape Planning). *Varstvo spom.* 27 (Ljubljana 1985) 53—60. Avec 1 fig.
- Preliminarna poročila o konservatorskih raziskavah in delih* (Preliminary Research and Work Reports). *Varstvo spom.* 26 (Ljubljana 1984) 189—354. Avec fig. et dess.
- Preliminarna poročila o konservatorskih raziskavah in delih* (Preliminary Research and Work Reports). *Varstvo spom.* 27 (Ljubljana 1985) 189—402.
- M. РАШКОВИЋ, *Државно старање о културно-историјским споменицима у Србији у XIX веку* (rés. angl.: State care of cultural-historical monuments in Serbia in the 19th century). *Зборник Ист. муз. Србије* 20 (Београд 1983) 127—160.
- S. RIBNIKAR, *Kako ob potresu ravnati s stavbami — nepremično kulturno dediščino* (rés. angl.: The

Problems of Dealing with Buildings — immovable cultural Patrimony — in Cases of Earthquakes). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 11—15. Avec le dess.

V. STANKOVIĆ-SIMČIĆ, *Historija i teorija restauracije*. Naše starine XVI—XVII (Sarajevo 1984) 9—18.

H. SCHÄFER, *Ukrepi gradbeniškega saniranja kot delo za poseboj prirejene načrtovalce in izvajalce* (rés. angl.: The Measures of Building Sanation as a Work for specifically prepared Planners and Executors). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 147—153.

I. SIDEJ, *Etnologija in spomeniško varstvo* (rés. angl.: Ethnology and Monument Conservation). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 25—28. Avec 1 dess.

J. СЕКУЛИЋ, *Путеви савремене заштите Старог Раса са Сопотанима* (rés. franç.: L'évolution de la protection moderne du Vieux Ras et de ses environs). Саопштења Републ. зав. за зашт. спом. култ. XVII (Београд 1985) 251—271. Avec 9 fig.

M. SLABE, *Etnološka dediščina — izročilo današnjemu času*. Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 23—24.

M. SLABE, *Sirokovne osnove varstva arheološke dediščine za urbanistični načrt Kostanjevice* (rés. angl.: The Directives for the Incorporating of Archeological Patrimony to the Urban Plan of Kostanjevica). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 107—111.

M. STAGLIČIĆ, *Neogotička obnova franjevačkih samostana u Zadru* (rés. angl.: Neogothic Restoration of Franciscan Monasteries in Zadar). Radovi, Fil. fak. 24 (11) (Zadar 1985) 99—105+tab. VIII.

T. СТАНИШЕВА, *Истраживачки работи врз примероци на малтери од ранохристијанската базилика (Суви Ливади) Битола* (rés. angl.: Research works on examples of mortar from the locality »Dry Meadows«). Зборник на трудови 4—5 (Битола 1983—1984) 71—80. Avec 6 fig.

A. СТОЈКОВИЋ, *О стању двеју старих застава у Хиландару — прелиминарно саопштење*. Гласник Друштва конз. Србије 7 (Београд 1983) 55—59. Avec 3 fig.

E. ŠKULJ, *Tudi orgle restavrirajo* (rés. angl.: Organs are being restored. too). Varstvo spom. 27 (Ljubljana 1985) 147—153. Avec 2 fig.

N. ŠTUPAR-SUMI, *Smartno v Brdih — popotresna obnova jugozahodnega vogala utrjenega naselja in hiše št. 20* (Rés. angl.: The After-earthquake Restoration of two Building Wholes at Smartno in Brda (№ 62. and № 20). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 17—22. Avec 2 dess.

N. SUMI, *Zaton etnoloških pričevanj v Pokrajini* (rés. angl.: The Decline of Ethnological Testimonies in a Landscape). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 29—32.

J. VAVKEN, *Umetnostna nepremična dediščina v Logatcu* (rés. angl.: Immovable Art Patrimony at Logatec). Varstvo spom. 27 (Ljubljana 1985) 73—84. Avec 8 fig.

Velika čaršija u Đakovici (rés. angl.: Great downtown in Đakovica). Naše starine XVI—XVII (Sarajevo 1984) 141—174. Avec ill.

P. VEŽIĆ, *Crkva sv. Trojstva (sv. Donata) u Zadru — konzervatorski radovi i rezultati istraživanja*. Zagreb, Rep. zavod zašt. spom. kult. (1985). 64. Avec ill.

P. VEŽIĆ, *Obnova palače Grisogono u Zadru* (rés. angl.: The Grisogono palace in Zadar). Godišnjak zašt. spom. kult. 6—7 (Zagreb 1980—1981) 47—55. Avec 26 fig.

D. VUGA, *Konzervatorsko razmišljanje o posegih na poznorimskodobnih najdiščih Slovenije v zadnjih dvaindvajsetih letih* (rés. angl.: Conservator's Reflections upon Interventions in late-roman Finds in Slovenia for the last 22 years). Varstvo spom. 27 (Ljubljana 1985) 155—160.

Заштита културног наслеђа, радови Центра за конзервацију (ред. Н. ЧОГУРИЋ). Београд, Народни музеј (1985), 78.

P. ЖИКИЋ, *Систем утега и потпорника. О методу примењеном при скидању фресака у касноантичкој гробници у Виминацијуму*. Гласник Друштва конз. Србије 8 (Београд 1984) 58—59. Avec 4 fig.

INSTITUTS — MUSEES — COLLECTIONS — ARCHIVES — EXPOSITIONS

Античко Скупш. Резултати од досегашните археолошки истражувања (rés. russ. et angl.: Antique Scupi — Results from the current archeologic research work). Скопје, Музеј на град (1984), 125.

N. ANZULOVIC, *Postanak i razvoj biblioteke Arheološkog muzeja u Splitu* (rés. franç.: Origine et développement de la bibliothèque du Musée archéologique de Split). Vjesnik za arh. i hist. dalmat. 78 (Split 1985) 151—212. Avec 7 fig. et 7 pl.

Arheološka zapuščina Istre — razstava. Ljubljana, Arkade 12. IV — 6. V 1984 (texte par V. JURKIĆ). Pula, Arheološki muzej Istre (1984). 24. Avec ill.

Arheološki muzej Istre — Pula. Vodič III. Pula (1978). — Compte rendu par M. ZANINOVIC, Jadranski zbornik 11 (Pula — Rijeka 1983) 391—395.

Arheološki muzej Istre, Pula. Vodič, III (texte par B. BACIĆ, S. MLAKAR, B. MARUŠIĆ). 2 éd. Pula, Arh. muz. Istre (1984). 79. Avec ill.

Arheološko nasleđe Beograda (rés. angl.: Archaeological heritage of Belgrade). [Katalog izložbe Muzeja, 27]. Beograd, Muzej grada (1985). 178.

Arheološko nasljeđe Ljubljane. Pula, 17. VII — 30. IX 1984. Pula, Arheološki muzej Istre (1984). 22. Avec ill.

Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ, SR Hrvatska. Beograd (1984). — Compte rendu par D. ZAGOTTA, Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 291—294.

Avari u severoistočnoj Bačkoj (texte comp. hongr.: Avarok északkelet-Bácskában). Katalog izložbe povodom održavanja XII kongresa Saveza arheoloških društava Jugoslavije. Subotica, Gradski muzej (1984). 32. Avec ill.

M. БАЈАЛОВИЋ — ХАЦИ-ПЕШИЋ, *Археолошко наслеђе Београда*, 25. 10. 1985 — 15. 02. 1986. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 111—113.

С. БАРАЧКИ, *Бела Црква — преглед развоја музејске делатности*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 155—158.

Д. BASLER, *Nova postavka Muzeja Franjevačkog samostana Humac* (rés. allem.: Neue Aufstellung des Museums des Franziskanerklosters Humac). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuški, SIZ kulture općine (1985) 17—30. Avec 7 fig.

Ј. BILIĆ, *Odjeljenje za istoriju Muzeja Bosanske krajine u Banjaluci*. Zbornik krajiških muzeja VII (Banjaluka 1982) 26—31. Avec 2 fig.

Д. БОЈОВИЋ, *Историјат Музеја града Београда са посебним освртом на рад Археолошког одељења*. Гласник Срп. арх. друштва 1 (Београд 1984) 51—59.

І. BORSA, *Diplomatička zbirka fotokopija Mađarskoga zemaljskog arhiva*. Zbornik Zavoda za pov. znan. JAZU 13 (Zagreb 1983) 245—248.

Ј. BRATULIĆ, *Tragom glagoljskih natpisa — izložba*. Zagreb, Nacionalna i sveučilišna bibl. (1984). 15. Avec ill.

В. BURIC, *Stotinu godina Muzeja u Osijeku*. Osječki zbornik XVII (Osijek 1979) 5—18. Avec ill.

Н. CAMBI, *Uz izložbu »Issa — otok Vis u helenističko doba«*. Mogućnosti 4—5 (Split 1984) 448—453.

Collezione d'arte sacra della chiesa parrocchiale di S. Biagio Dignano (mostra permanente). [Catalogo 18]. Pula, Museo arch. dell'Istria; Vodnjanj, Ufficioparrocchiale (1984). 36. Avec ill.

В. COVIĆ, *Praistorijska zbirka Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog* (rés. allem.: Die prähistorische Sammlung des Franziskanerklosters Humac). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuški, SIZ kulture opštine (1985) 49—59. Avec 4 pl.

Л. ČUČKOVIĆ, *»Arheološka karta zajednice općina Karlovac«*. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 46—47.

Л. ČUČKOVIĆ, *Prethistorijska gradina Turska kosa*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 43—44.

М. ČUNCIĆ, *The Collection of microfilms and prints of the Staroslavenski Zavod »Svetozar Ritig« at Zagreb*. Полата књигописна 9 (1984) 30—38.

Don Frane Bulić — katalog izložbe (réd. E. MARIN). Split, Arheološki muzej (1984). 207. Avec ill.

Љ. ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, *О пропасту Народне библиотеке у Београду 1941. и судбини њених реткости*. Arheografski prilozi 6—7. (Beograd 1984—1985) 7—50. Avec 6 fig.

Етнографски музеј у Београду 1901—1984 (texte par А. ДЕРОКО, Г. ЈОВАНИЋ, Љ. БЕРТИЋ). Београд, Етн. муз. (1984). 24. Avec ill.

Gornja vas. Rimskodobna nekropola na Žumberku. (Texte par Z. GREGL). Zagreb, Arh. muz.; Samobor, Samoborski muzej (1984). 8. Avec ill.

З. GREGL, *Čelarevo. Rezultati istraživanja ranosrednjovjekovne nekropole*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 34—35.

В. HAZLER, *Muzeji na prostem na območju delovanja Zavoda za spomeničko varstvo v Celju* (rés. angl.: The Open-Air Museums in the Territory of the Institute for Monument Conservation of Celje). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 51—54.

Художественное наследие сербов — из монастырских сокровищниц, частных и музейных собраний (texte par Љ. ПОПОВИЋ, А. СКОВРАН, К. АМБРОЗИЧ). Москва, Министерство культуры СССР; Белград, Народный музей (1984). 108. Avec ill.

Ikone iz zbirke Stare srpske crkve u Sarajevu. Umjetnička galerija BiH Sarajevo, 14. maj — 21. maj 1985. Sarajevo, Društvo istoričara umjetn. BiH, Umjetn. galerija (1985). 24. Avec ill.

Izložba Arheološka istraživanja u koprivničkoj Podravini. Koprivnica, Centar za kulturu; Muzej grada (1984). 12. Avec ill.

О. JAMAKOVIĆ, *Odjeljenje za arheologiju Muzeja Bosanske krajine u Banjaluci*. Zbornik krajiških muzeja VII (Banjaluka 1982) 21—25. Avec 2 fig.

С. JANCEVSKI, *Arheološka karta Brodskog Posavlja*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 40—41.

Д. JELOVINA, *Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u godini 1983*. Starohrvatska prosvjeta 14 (Split 1984) 361—366. Avec 5 fig.

Р. JURIC, *Sto pedeseta obljetnica zadarskih muzeja*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 29—31.

А. ЈУРИШИЋ, *Прослава стогодишњице Српског археолошког друштва 1883—1983. у Београду и Нишу*. Гласник Друштва конз. Србије 8 (Београд 1984) 27—28.

В. JURKIĆ, *»Arheološka baština Istre« u Zagrebu i Beogradu*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 42—43.

Љ. KLARIN, *»75 godina arheološke zbirke u Ninu« (1910—1985)*. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 32—34.

Т. KNEZ, *Arheološka zbirka Dolenskega muzeja*. Novo mesto, Dolenjski muzej (1983). 46. Avec ill.

Т. KNEZ, *Rimskodobna nekropola Gornja Vas na Žumberku v Novem Mestu*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 49—50.

Kneževa i providurova palača u Zadru, zaboravljeni svjedoci povijesti. Narodni muzej Zadar, Kulturno-historijski odjel, prosinac 1984 — ožujak 1985 (texte par М. STAGLIČIĆ). Zadar, Narodni muzej (1984). 12. Avec ill.

В. KNIFIC, *Muzej na prostem v Stražišču pri Kranju* (rés. angl.: An Open-Air Museum at Stražišče near Kranj). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 79—82. Avec 4 fig.

В. LUČIĆ, *Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu u povodu 25. obljetnice* (rés. angl.: 25th Anniversary of the Regional Institute for Protection of Monuments). Godišnjak zašt. spom. kult. 8—9 (Zagreb 1982—1983) 7—16.

М. ЛУКИЋ, *Југословенски историјски музеј данас* (rés. angl.: Yugoslav historical museums today). Зборник Ист. муз. 20 (Београд 1983) 195—199.

Д. МАДАС, *Извештај о раду Српског археолошког друштва 1984—1985. године*. Гласник Српс арх. друштва 2 (Београд 1985) 7—8.

Н. МАЈНАРИЋ-ПАНДŽИЋ, *Uz izložbu »Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije«*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 33—34.

К. МАНО-ЗИСИ, *Изложба старих српских књига у Народној библиотеци Србије*. Археографски прилози 6—7 (Београд 1984—1985) 467—468.

Г. МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ — Г. ТОМИЋ, *Накит на тлу Србије из средњовековних некропола од 9—15 века* (rés. angl.: Jewelry on the territory of Serbia from mediaeval necropolises from the 9th to the 15th centuries). Београд, Народни музеј (1982). 84+ill. — Compte rendu par I. BOHACOVA, Archeol. rozhl. XXXVI, 6 (Praha 1984) 698—699.

В. МИЛИЋ — С. КУЛЕНОВИЋ, *Nakit u sjeveroistočnoj Bosni od praistorije do danas*. Tuzla, Muzej istočne Bosne (1984). 44. Avec ill.

В. МИЛОСАВЉЕВИЋ, *Četrdeset godina rada Vojnog muzeja*. Vesnik Vojn. muz. 30 (Београд 1984) 175—182.

Д. МИЛОВАНОВИЋ, *Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије од позне антике до 1690. године* (rés. angl.: Metalwork in Serbia from Late Antiquity until 1690). Музеј примењене уметности, Београд, новембар 1985. — јануар 1986. 210.

Musée des monuments archéologiques croates à Split — Guide. Split, Musée des mon. arch. croates (1984). 55. Avec ill.

А. НИКИЋ, *Muzej Franjevačkog samostana Humac (1884—1984)* (rés. allem.: Das Museum des Franziskanerklosters Humac 1884—1984). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuški, SIZ kulture općine (1985) 7—15. Avec 4 fig.

Ж. НОВАКОВИЋ, *Београд на гравирима XVI—XIX века*. Београд, Музеј града (1984) 36.

Odbrana Splita u doba mletačke vlasti [Povremene izložbe muzeja grada Splita]. Split, Vojnopomorski muzej, Tvrđava Gripe kolovoz — rujan 1985. 60.

С. ОГУЋ-СУТЛОВИЋ, *Uz 10. obljetnicu rada Centra za konzervaciju hidroarheoloških spomenika*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 37—39.

Ф. ОРЕБ, *Uz izložbu »Issa — otok Vis u helenističko doba«*. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 45.

Petar Ludbreški — prethistorijsko naselje (tekst kataloga М. ЗИМЕК). Varaždin, Gradski muzej, Arheološki odjel (1985). 16. Avec ill.

П. ПЕТРОВИЋ, *Археолошко благо Србије, Народни музеј, децембар 1983 — јануар 1984. године*. Гласн. Срп. арх. друштва 1 (Београд 1984) 76—89.

Pisana riječ u Hrvatskoj. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 46—47.

Љ. ПОПОВИЋ — А. СКОВРАН — К. АМБРОЗИЋ, *Уметничка баштина Срба — из ризница и музеја*. Београд, Народни музеј (1984). 12.

Љ. ПОПОВИЋ — А. СКОВРАН — К. АМБРОЗИЋ, *Уметничка баштина Србије* (texte comp. angl.: Art heritage of Serbia). Београд, Народни музеј (1984). 232. Avec ill.

Praistorijske kulture na tlu Vojvodine (Urednik kataloga: Р. МЕДОВИЋ). Novi Sad, Vojvodanski muzej (1984). 82. Avec ill.

М. ПРОТИЋ, *Izložbena aktivnost Muzeja istočne Bosne Tuzla u 1983. i 1984. godini*. Clanci i građa za kult. istor. istočne Bosne XV (Tuzla 1984) 157—160.

Т. РАДОНИЋ, *Nekoliko napomena na izložbu »Kulturne dragocjenosti Kamnika« u Muzeju Požeške kotline*. Glasn. slav. muz. 50—51 (Vukovar 1985) 21—22.

Ж. РАПАНИЋ, *Povratak Saloni (u povodu izložbe Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu)*. Mogućnosti 6—7 (Split 1984).

Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају. Чачак, Народни музеј, децембар 1985. — март 1986, п. р.

Д. САМАРДЖИЋ — Р. ЛЈУМОВИЋ — В. СУБОТИЋ, *Vojni muzej — vodič*. Београд, Војни музеј (1985). 157. Avec ill. — La même publ. en angl.: Military museum — guide.

Б. СКАКИЋ-СИМАТОВИЋ, *Предлог за оснивање Републичког завода за заштиту споменика културе и прве акције на заштити у Србији после ослобођења* (rés. franc.: Proposition de fondation d'un institut de protection des monuments historiques et premiers actions de protection en Serbie après la libération). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. култ. XVII (Београд 1985) 243—250.

Словенска писменост — постојана изложба. Охрид, Музеј на словенската писменост (1985). 31. Avec ill.

Средновековни фрески во Македонија од XI до XVIII век. Скопје, Музеј на Македонија (1984). 28. Avec ill.

Средновековно благо из српских ризница. Музеј примењене уметности Београд, март — април 1984. Београд, Муз. прим. уметн. (1984). 40. Avec ill.

Stjepan Vuković, osnivač Arheološkog odjela Gradskog muzeja Varaždin. Varaždin, Gradski muzej (1985). 16. Avec ill.

100 godina Muzeja na Humcu (1884—1984). Ljubuški, SIZ kulture općine Ljubuški (1985). 266.

Р. СТРЧИЋ, *Aktivnost Pravnog fakulteta u Rijeci — Pripreme za obilježavanje 700-godišnjice Vinodolskog zakona*. Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 257—265.

Д. СВОЉСАК, *Slovensko arheološko društvo v letu 1983*. Arheo 4 (Ljubljana 1984) 42—45.

Н. ТАСИЋ, *Sto godina Srpskog arheološkog društva*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 41.

B. TERŽAN, *Kelti v Cankarjevih termah*. Arheo 4 (Ljubljana 1984) 36—37.

T. TEZAK-GREGL, *Drevna kineska kultura*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 58—59.

T. TEZAK-GREGL, *»Praistorijske kulture na tlu Vojvodine«*. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 31—32.

J. TOMIČIĆ, *Šezdeset godina Gradskog muzeja Varaždina* (rés. allem.: Sechzig Jahre Stadtmuseum Varaždin). Godišnjak Gradskog muzeja 7 (Varaždin 1985) 5—29. Avec 12 fig.

N. TRAMPUŽ-OREL, *Narodni muzej. 2. Stara kamena doba na Slovenskem*. [Kult. i narav. spom. Slovenije]. Ljubljana, Zavod za varstvo narav. in kult. dediščine; Maribor, Obzorja (1984). 26. Avec ill.

Trésors de l'art serbe médiéval (XIIe — XVIe siècle). Paris, Ministère des relations extérieures, Association Française d'Action Artistique (1983) 133.

Тридесет пет година Историјског института 1948—1983. Припремила за штампу А. ЛОЛИЋ. Одг. уредник: Д. Милић. — Београд, Историјски институт (1984). 284.

Уметноста на Лепенски вир. Скопје 12 април — 31 мај 1984 година. Скопје, Музеи на Македонија (1984). 6 et ill.

P. VASIĆ, *Винча у праисторији и средњем веку*. Изложба у Галерији Српске академије наука и уметности. Гласн. Срп. арх. друштва 1 (Београд 1984) 89—90.

M. VASIĆ, *Преглед рада на археологији Народног музеја у Шапцу*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 83—87.

I. VIDMAR, *Snapshot. Vtisi z razstave »Umetnost Lepenskega vira«*. Arheo 4 (Ljubljana 1984) 37.

Виминацијум, главни град римске провинције Горње Мезије. Београд, Народни музеј (1980). 43 et ill.

Винча у праисторији и средњем веку (texte comp. allem.). [Галерија САНУ, 50]. Београд, Срп. акад. наука и уметн. (1984). 227. Avec ill.

Vodič grada (1977) i Katalog izložbe (1980) Istorijskog arhiva Kotr. — Compte rendu par P. STRČIĆ, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 455—456.

Vodič kroz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Sarajevo, Zem. muz. BiH (1984). 110. Avec ill.

Zbirka sakralne umjetnost župne crkve Sv. Blaža, Vođan. Pula, Arh. muz. Istre; Vođan, Župni ured Sv. Blaža (1984). 36. Avec ill.

A. ZELENKA, *Kulturno blago u posjedu vjerskih zajednica u Hercegovini* (Simpozij u povodu stogodišnjice Muzeja na Humcu) (rés. allem.: Symposium anlässlich des 100-jährigen bestehens des Museums auf dem Humac bei Ljubuški). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuški, SZ kulture općine (1985) 31—48.

CONGRÈS — CONFÉRENCES

Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji. Znan. skup Vukovar, 6—9. X 1981. Zagreb, Hrv. arh. društvo (1984). 249. Avec ill.

S. BATOVIĆ, *Međunarodni kolokvij »Prve ratarske zajednice na zapadnom Mediteranu« održan u Montpellieru*. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 22—25.

S. BATOVIĆ, *Peti međunarodni kongres o odnosima dviju jadranskih obala*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 29—31.

K. БОРОЈЕВИЋ, *Семинар »Модели насељавања у праисторији Европе«*. Гласник Срп. археол. друштва 2 (Београд 1985) 92—95.

N. BUDAK, *Dalmacija u vrijeme anžuvinske vlasti — znanstveni skup*. Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 367—368.

N. CAMBI, *Druga konferencija o antičkom portretu na temu Javni i privatni portret*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 28.

Cinquième Congrès International des études balkaniques. Et. balkaniques 1 (Sofia 1985) 149—153.

H. ЦВЕТКОВСКА, *Петнаестото јубилејно собрание на сојузот на друштвата на историчарите на СР Македонија*. (Скопје, 24—25 март 1983). Гласн. Инст. нац. ист. XXVII, 1—2 (Скопје 1983) 292—294.

Љ. БЕРТИЋ, *Десети конгрес Савеза друштава музејских радника Југославије*. Гласн. Етн. муз. 47 (Београд 1983) 231—234.

M. ДИМИТРИЈЕВСКИ, *VIII Конгрес на историчарите на Југославија (Арангеловац, 20—22 октомври 1983)*. Гласн. Инст. нац. ист. XXVII, 3 (Скопје 1983) 386—389.

R. DRECHSLER, *Deveti kongres speleologa Jugoslavije*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 26—27.

Dvanaesti kongres i skupština Saveza arheoloških društava Jugoslavije. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 24—26.

B. ĐURIĆ, *100 let Srbskega arheološkega društva*. Arheo 4 (Ljubljana 1984) 34—35.

C. FISKOVIĆ, *U povodu znanstvenog skupa i izložbe o spomenicima otoka Brača*. Mogućnosti 4—5 (Split 1985) 576—582.

F. GESTRIN, *Međunarodno znanstveno posvetovanje »Italija in jugoslovanske dežele ob koncu srednjega veka (14.—15. stoletje)«* (Beograd 7.—10. junija 1984). Zgod. čas. 38, 1—2 (Ljubljana 1984) 141—142.

F. GESTRIN, *V. Mednarodni kongres o povezavah med obema jadranskima obalama: I rapporti culturali ed artistici (Vasto, San Salvo, Ortona, Chieti, Termoli, 23.—26. junija 1984)*. Zgod. čas. 38, 1—2 (Ljubljana 1984) 142—143.

M. GROSS, *Ekumena historičara. O 16. Mednarodnom kongresu historijskih znanosti. Stuttgart 25. VIII —*

1. IX 1985. Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 271—290.

М. ЈЕВТИЋ, *Међународни скуп „Сахрањивање под хумкама у карпатско-подунавско-балканској зони у енеолитском периоду“ у Доњем Милановцу*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 88—90.

М. ЈЕВТИЋ — А. ЈОВАНОВИЋ — Д. МАДАС, *XII Конгрес Савеза археолошких друштава Југославије*. Гласн. Срп. арх. друштва 1 (Београд 1984) 17—23.

А. ЈОВАНОВИЋ, *VI Скуп Српског археолошког друштва — Ваљево 7—8. V 1984*. Гласн. Срп. арх. друштва 1 (Београд 1984) 12—17.

В. ЈОВИЋ, *III петроархеолошки семинар у Пловдиву*. Старинар XXXVI (Београд 1985) 230—233.

Р. ЈУРИЋ, *Novi prilozi poznavanju prošlosti benkovačkog područja*. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 21—22.

Р. ЈУРИЋ, *Veze Istre i Liburnije od prapovijesti do II. stoljeća*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 26—28.

В. ЈУРКИЋ, *Antički Nezakcij u kulturi i povijesti Istre*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 12—14.

В. ЈУРКИЋ, *Treći međunarodni kolokvij o antičkim mozaicima (Ravenna, 6—10. rujna 1980)*. Jadranski zbornik 11 (Pula — Rijeka 1983) 457—458.

В. ЈУРКИЋ, *XVI međunarodni kongres za bizantske studije (Beč, 4—9. listopada 1981)*. Jadranski zbornik 11 (Pula — Rijeka 1983) 458—459.

М. ЈУРКИЋ, *Znanstveni skup „Kulturno-povijesni razvoj graditeljskog naslijeđa Istre“ (Pula, 8—10. studenoga 1979)*. Jadranski zbornik 11 (Pula — Rijeka 1983) 454—457.

В. КИРИЋ, *Prvi australski kongres za klasičnu arheologiju. Sydney, 9—14. srpnja 1985*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 25—26.

В. КУНТИЋ-МАКВИЋ, *Antika i antička baština u Jugoslaviji (III znanstveni skup Saveza za antičke studije Jugoslavije, Zalec kod Celja, 26—30. rujna 1983)*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 9—10.

И. ЛОКОШЕ — И. ВОЈЕ, *Interkatederska konferenca u Sarajevu 8., 9. novembar 1985*. Zgod. čas. 39, 4 (Ljubljana 1985) 405—407.

Р. ЛОВРЕНЧИЋ, *16. Internacionalni kongres historijskih nauka (Stuttgart 25. VII—1. VIII 1985)*. Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 267—270.

Ј. ЛУЧИЋ, *Drugi međunarodni simpozij o crkvenoj povesti u Hrvata*. Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 273—276.

Д. МАДАС, *(Четрдесет осми) годишњи скуп Америчког археолошког друштва*. Гласник Друштва конзерв. Србије 8 (Београд 1984) 89.

Д. МАДАС, *Znanstveni skup i годишња скупштина Хрватског археолошког друштва*. Гласник Срп. археол. друштва 2 (Београд 1985) 95—97.

Е. МАРИН, *O umjetnicima, primijenjenim umjetnicima i obrtnicima i njihovoj proizvodnji u srednjem vijeku*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 21—22.

Г. МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, *V међународни конгрес археолога слависта*. Старинар XXXVI (Београд 1985) 233—234.

З. МАРКОВИЋ, *Dvanaesti međunarodni simpozij o kasnom eneolitu i ranom bronzanom dobu*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 15—16.

Međunarodni kulturnopovijesni simpozij „Mogersdorf 83“, 4.—8. VII 1983. u Osijeku. — *Compte rendu par B. BOBAN*, Radovi 16, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1983) 331—335.

В. МЕЛИК — С. ВИЛФАН, *16. međunarodni kongres zgodovinskih znanosti v Stuttgartu 25. 8. — 1. 9. 1985*. Zgod. čas. 39, 4 (Ljubljana 1985) 399—405.

З. МИЧЕВА, *Пети световен конгрес по балканистика в Белград*. Истор. прегл. XLI, 4 (Софија 1985) 87—90.

Д. МИХЕЛИЋ — В. РАЈСП, *XXII. zborovanje slovenskih zgodovinarjev (Brežice—Krško 27. do 29. septembra 1984)*. Zgod. čas. 38, 4 (Ljubljana 1984) 335—338.

Д. ПAVЛИЋЕВИЋ, *Osmi kongres jugoslavenskih historičara s posebnim osvrtom na sudjelovanje hrvatskih povjesničara*. Hist. zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984) 255—257.

А. ПЛЕТЕРСКИ, *Simpozij „Stiki srednjeevropskih Slovanov in drugih ljudstev v 6.—10. stol.“, Nové Vozokony, 3.—7. oktobar 1983, in nekaj misli ob njem*. Arheo 4 (Ljubljana 1984) 33—34.

Б. РИСТОВСКИ, *IX међнароден конгрес на славистике во Киев (Киев, 6—14 септември 1983)*. Гласн. Инст. нац. ист. XXVII, 3 (Скопје 1983) 383—384.

Н. Р. СИНДИК, *Симпозијум о изворима Фирилометодијане*. Археографски прилози 6—7 (Београд 1984—1985) 469—471.

Р. СТАНИЋ, *Саветовање о методологији рада на заштити зидног сликарства*. Гласник Друштва конзерв. Србије 7 (Београд 1983) 93—94.

Д. СВОЛЈСАК, *Međnarodno znanstveno srečanje „Antički Nezakcij u kulturi in zgodovini Istre“, Pula 4—7. maj 1983*. Arheo 4 (Ljubljana 1984) 32—33.

Р. ШИМУНОВИЋ, *Najstariji hrvatski ćirilski spomenici*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 27—28.

Р. ШТИН, *Posvetovanje o zgodovini denarstva in bančništva na Slovenskem (Ljubljana 11. in 12. decembra 1984)*. Zgod. čas. 38, 3 (Ljubljana 1984) 237—239.

З. ТОМИЋИЋ, *Međunarodni znanstveni simpozij rano-srednjovjekovne arheologije u Nitri*. Muzejski vjesnik 7 (Čakovec 1984) 38—41.

М. ТОМОВИЋ, *Извештај о симпозијуму „Истраживање доњодунавског лимеса“*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 90—92.

C. ТУТУНЦИЋ, *Са археолозима на првој међународној конференцији о историји и археологији Јордана, Оксфорд 25—31. март 1980.* Старинар XXXVI (Београд 1985) 225—227.

C. ТУТУНЦИЋ, *Са и поводом међународног симпозијума „Касна праисторија басена Нила и Сахара“, Димачево код Познања, 11—15. септембра 1984.* Старинар XXXVI (Београд 1985) 227—230.

I. VOJE, V. *Mednarodni kongres asocijacije za proučavanje jugovzhodne Evrope.* Zgod. čas. 38, 3 (Ljubljana 1984) 231—233.

B. VRANJEŠ-SOLJAN, *Međunarodni kulturno-povijesni simpozij »Mogersdorf 1985«.* Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 271—272.

J. WALDHAUSER, *Mezinárodní sympozium a výstava »Kelti i njihovi sodobníci na ozemlju Jugoslavije«.* Archeol. rozhl. XXXVI, 1 (Praha 1984) 225—226.

Znanstveni skup »Arheološka istraživanja na Karlovačkom i Sisačkom području«. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 8—19.

Znanstveni skup »Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu te Hrvatskom primorju« i godišnja skupština u Krku. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 8—20.

Znanstveni skup »Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području« i godišnja skupština u Dubrovniku. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 8—27.

PÉRIODIQUES — RECUEILS

Acta Ecclesiastica Sloveniae 6 (Ljubljana 1984). 225. — Compte rendu par S. GRANDA, Zgod. čas. 38, 1—2 (Ljubljana 1984) 149—150.

Actes du troisième symposium international de thracologie (Palma de Mallorca, 16—19 novembre 1981). Milano (1982). 363. — Compte rendu par M. D. САВИЋ, Balcanica XV (Београд 1984) 419—420.

Акта Велуса. Симпозијум „Велуса“ по повод 900-години на манастирската црква Богородица Милостива (Елеуса) во селото велуса (ред. П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК). Скопје Фил. фак.; Струмица, Општинско собрание (1984). 274. Avec ill. — Compte rendu par A. ИЛИЕВСКИ, Историја XX, 2 (Скопје 1984) 500—503.

Albanci. Ljubljana, Cankarjeva založba (1984). 277. — Compte rendu par Д. КОРАЋ — Н. САМАРЦИЋ — Д. Т. БАТАКОВИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1985) 139—160.

Anali Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku XIX—XX (Dubrovnik 1982). — Compte rendu par A. MIJATOVIĆ, Radovi 17, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1984) 282—284.

Anali Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku XXXI (Dubrovnik 1983). — Compte rendu par J. LUČIĆ, Radovi 18, Inst. hrv. pov. (Zagreb 1985) 349—352.

Д. АНТОНИЈЕВИЋ (ред.), *Фолклорни театар у балканским и подунавским земљама.* Зборник радова. [Посебна издања. Балканолошки институт, 21]. Београд, САНУ (1984). 197+tab. 36. — Compte rendu par W. BUCHNER, Südost-Forschungen, XLIV München (1985) 283—285.

Археографски прилози 1, 2, 3, 4, 5 (Београд 1979—1983). — Compte rendu par A. WLASIĆ-ANIĆ, Slovo 35 (Zagreb 1985) 222—225.

Arheološka i historijska baština Cetinske krajine. [Zbornik Cetinske krajine 2]. Sinj, Kult. društvo »Cetinjanin« (1981), objav. 1985). 228. Avec ill.

Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji. Znanstveni skup — Vukovar, 6. — 9. X 1981. [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva svezak 9]. Zagreb, Hrvatsko arheološko društvo (1984). 249.

Arheološka zaštitna raziskovanja na Ljubljanskem barju v letu 1979, I. Ljubljana (1980). — Compte rendu par F. LEBEN, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 373—376.

Arheološki vestnik XXXIII (Ljubljana 1982). — Compte rendu par Hr. Arheol. rozhl. XXXVI, 4 (Praha 1984) 465.

Arhivski vjesnik XXV (Zagreb 1982). — Compte rendu par J. LUČIĆ, Radovi 17, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1984) 285—286.

Arhivski vjesnik XXV, XXVI (1982, 1983). — Compte rendu par J. ŠIDAK, Hist. zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984) 295—298.

Balcanica XIII—XIV (Beograd 1982—1983). — Compte rendu par J. ŠIDAK, Hist. zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984) 313—315.

Бар, град под Румијом. Prilog Barski rodoslov. Bar, Trg. r. o. »Izbor« (1984). 191. Avec ill.

Benediktinci, kartuzijani, cistercijani. [Zgodovinsko-znanstveni simpozij Menišтво na Slovenskem]. Ljubljana, Teol. fak., Institut za zgod. cerkve (1984). 250.

Богомилство на Балканот во светлината на најновиите истражувања. (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 280). — Compte rendu par G. ŠEMKOV, Südost-Forschungen XLIII (München 1984) 322—323; P. ČOSKOVIĆ, Istor. zborn. V, 5 (Banjaluka 1984) 215—218.

Б. БОШКОВИЋ, *Осврт на стогодишњу уређивачку политику Старинара* (rés. franc.: La politique de rédaction du »Starinar« au cours d'un siècle). Старинар XXXV (Београд 1984) 1—12.

Brač u ranom srednjem vijeku. [Izdanje uz izložbu fotografija »Brač u ranom srednjem vijeku« priređenoj povodom 800. obljetnice Povaljske listine i Povaljskoga praga 1184—1984]. Povelja, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu i Brački muzej (1984). 69. — Compte rendu par F. OREB, Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 54—55; M. i P. STRČIĆ, Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 310—312.

F. BULIĆ, *Izabrani spisi* (éd. N. CAMBI). Split, Književni krug (1984). 649+LV. — Compte rendu par I. GOLSTEIN, Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985)

289—290; M. SUIĆ, obavijesti 1, Hrvatsko arheološko društvo (Zagreb 1985) 33—35.

Buzetski zbornik 2—4. Buzet (1977; 1978; 1980). — Compte rendu par P. STRČIĆ, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 454.

Царичин град I. Les basiliques B et J de Caričin grad. Quatre objets remarquables de Caričin grad. Le trésor de Hajdučka vodenica. Par N. DUVAL et M. JEREMIC, J. GUYON, G. CARDI, V. KONDIĆ, C. METZGER, V. POPOVIĆ, J. WERNER. Édité par N. DUVAL et V. POPOVIĆ. [Izdanje »Caričin grad« Arheološkog instituta u Beogradu br. 1, Collection de l'École française de Rome 75]. Belgrade, Institut Archéologique, Rome, Ecole française (1984). X+200+Pl. V.

Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Znanstveni skup — Sinj, 3.—6. VI 1980. [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva svezak 8]. Split, Hrvatsko arheol. društvo (1984). 284.

Crkveno-povijesni zbornik. Sarajevo (1979). — Compte rendu par T. MACAN, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 452—453.

Croatia christiana periodica I—VI. (Zagreb 1977—1980). — Compte rendu par J. ŠIDAK, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 451—452.

Београдске свеске II. Arheološki institut, Narodni muzej, Odeljenje za arheologiju Filozofskog fakulteta (Beograd 1984). — Compte rendu par M. МИРКОВИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1985) 167—169.

C. FISKOVIĆ, *Allocution prononcée à l'occasion de l'ouverture de l'exposition »100 ans de Bulletin d'archéologie et d'histoire dalmates« à Split.* Vjesnik za arh. i hist. dalmat. 77 (Split 1984) 11—14.

Фолклорот и етнологијата на Битола и Битолско (Cfr. Старианар н. с. XXXVI, 280). — Compte rendu par W. PUCHNER, Südost-Forschungen XLIII (München 1984) 486—488.

S. GABROVEC, *Trideset let prazgodovinske arheologije v Arheološkem vestniku.* Arheo 4 (Ljubljana 1984) 10—14.

Godišnjak XX. Centar za balk. ispitivanja (Sarajevo 1982). — Compte rendu par J. PAVUK, Archeol. rozhl. XXXVI, 1 (Praha 1984) 110—111.

Godišnjak Društva istoričara BiH XXXIV (Sarajevo 1983). — Compte rendu par D. PAVLIČEVIĆ, Hist. zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984) 316—318.

Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXV, XXXVI (Sarajevo 1984, 1985). — Compte rendu par I. PRLENDER, Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 318—320.

Goriški letnik 10 (Nova Gorica 1983). — Compte rendu par A. VOVKO, Zgod. čas. 39, 1—2 (Ljubljana 1985) 162—163.

Gradišćanski Hrvati 1533—1983 — Zbornik radova. Zagreb, Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i Centar za istraživanja migracija i narodnosti (1985). 298. — Compte rendu par B. VRANJEŠ-SOLJAN, Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 342—346.

Градска култура на Балкану (XV—XVI век). Зборник радова [Балканолошки институт САНУ. Посебна издања, књ. 20]. Београд (1984). 421. — Compte rendu par Д. Т. БАТАКОВИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1985) 174—176; Н. ПАНТЕЛИЋ, Гласн. Етн. муз. 49 (Београд 1985) 205—206.

Historijski zbornik XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81). 456. — Compte rendu par I. JURISIĆ, Radovi 16, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1983) 315—319.

Historijski zbornik XXXVI (Zagreb 1983). — Compte rendu par I. JURISIĆ, Radovi 17, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1984) 275—277.

Истраживања II. Саопштења са 6. скупа археолога Србије, Ваљево, 6—8. мај 1984. Ваљево, Народни музеј, Српско археолошко друштво, Истраживачка станица Петница (1985). 191

Istraživanja III, IV, V. (Novi Sad 1974; 1975; 1976). — Compte rendu par Đ. GAVANSKI, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 430—432.

Jadranski zbornik (prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara) 11 (Pula — Rijeka 1983). — Compte rendu par B. MARUŠIĆ, Goriški letnik 11 (Nova Gorica 1984) 227.

»Kačić« X—XII. (1978—1980). — Compte rendu par T. MACAN, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 427—429.

Kamnik 1229—1979. Zbornik rasprav s Simpozija od 750-letnici mesta. Kamnik, 25. in 26. oktobra 1979. Kamnik, Kulturna skupnost, Sekcija za krajevno zgodovino zgod. društva za Slovenijo (1985). 212. Avec ill.

Keltski voz. Ured. M. GUSTIN i L. PAULI. [Posavski muzej Brežice, knj. 6]. Brežice, Posavski muzej (1984). 151.

F. KOS, *Izbrano delo.* Ljubljana (1982). 372. — Compte rendu par A. PLETERSKI, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985). 420.

Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans (red. N. TASIĆ). [Pos. izd. Serija Balcano-Pannonica, 22]. Beograd, Balk. inst. SANU (1984). 401. Avec ill.

Macédoine, (Articles d'Histoire) (Cfr. Старианар н. с. XXXVI, 281). — Compte rendu par F. ADANIR, Südost-Forschungen XLIII (München 1984) 439—440.

„Македонци муслимани“. Зборник на трудови во издание на Културно-научните манифестации на Македонците-Муслимани во СРМ. Скопје (1984). — Compte rendu par Т. МИЦОВ, Историја XX, 2 (Скопје 1984) 514—516.

B. MARUŠIĆ, *Primorski čas pretekli.* Kopar (1985). — Compte rendu par P. STRČIĆ, Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 334—335.

Наум охридски. Охрид, Историјски архив (1985). 130.

Obol, glasilo Hrvatskog numizmatičkog društva 34 (Zagreb 1982). — Compte rendu par M. MEDAR, Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 39—40.

Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum. Mainz am Rhein, Verlag Ph. von Zabern (1982). 643. Avec ill. — Compte rendu par Z. MIRDITA, Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Priština 1984) 445—450.

Pazinski memorijal 10 (Pazin 1980). Compte rendu par ŠK, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 453.

Pelješki zbornik I, II (Dubrovnik 1976, 1980). — Compte rendu par A. MIJATOVIĆ, Radovi 16, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1983) 327—330.

Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове. Зборник радова са међународног скупа одржаног 5. и 6. јуна 1979. године. — Београд, САНУ, Научни скупови књ. XV, Одељење историјских наука књ. 3 (1983). 607. Compte rendu par M. МИТРОВИЋ, Зборн. Ист. МС 30 (Нови Сад 1984) 190—191.

Podravski zbornik 1980, 1981, 1982, 1983 (Koprivnica 1980—1983). — Compte rendu par D. SANTEK, Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 362—363.

Ponovo izlazi zbornik »Vrela i prinosi«. — Compte rendu par D. ZORIĆ, Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 368—371.

Povijesni tekstovi u seriji »Istra kroz stoljeća«. — Compte rendu par P. STRČIĆ, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 395—397.

Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 23 (Split 1983). — Compte rendu par J. LUCIĆ, Radovi 17, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1984) 292—294.

Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 24 (Split 1984). — Compte rendu par F. CREB, Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 52—63; J. LUCIĆ, Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 352—354.

Прослава 100-годишњице „Старинара“ 1884—1984. Старинар XXXVI (Београд 1985) 221—224. (Беседе Д. МЕДАКОВИЋА, М. ЛЈУБИНКОВИЋА, М. МИРКОВИЋА).

Protestantismus bei den Slowenen — Beiträge zur 3. Slawistentagung der Universitäten Klagenfurt und Ljubljana, Klagenfurt 26—28. Mai 1983. [Wiener slawistischer Almanach, Sonderband 13]. Wien, Inst. für Slawistik der Universität (1984). 280.

Rad JAZU 393 (Zagreb 1981). — Compte rendu par P. STRČIĆ, Hist. zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984) 304—305.

Radovi 16, 17 (Zagreb 1983, 1984). — Compte rendu par B. TARADŽIĆ, Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 311—313; 314—317.

Radovi Centra za znanstveni rad Vinkovci V (Vinkovci 1984). — Compte rendu par A. MIJATOVIĆ, Radovi 18, Inst. hrv. pov. (Zagreb 1985) 364—365.

Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (Razdio društvenih znanosti 9 (1980—1981). (Zadar 1983). — Compte rendu par R. JURIC, Radovi 17, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1984) 278—281.

Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 24. Zadar, Filozofski fakultet, Razdio povijesnih znanosti (1985).

— Compte rendu par R. JURIC, Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 41—43.

Radovi Zavoda JAZU u Zadru XXVI (Zadar 1979). — Compte rendu par J. LUCIĆ, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 425—427.

Radovi Zavoda JAZU u Zadru XXVII—XXVIII (Zadar 1981). — Compte rendu par J. LUCIĆ, Radovi 16, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1983) 320—324.

Radovi Zavoda JAZU u Zadru XXIX—XXX, 1982—1983 (Zadar 1984). — Compte rendu par J. LUCIĆ, Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 309—311; V. ĐURIĆ, Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 346—348.

Ž. RAPANIĆ, Importance et rôle du »Bulletin d'archéologie et d'histoire dalmates« (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku) à l'occasion du centenaire de sa parution. Vjesn. za arh. i hist. dalmat. 77 (Split 1984) 15—23.

Les Rapports entre la France et les Slaves du Sud. Centre d'études des civilisations de l'Europe centrale et du Sud-est, Inst. nationale des langues et civilisations orientales. Paris (1983). 178. — Compte rendu par J. SUMRADA, Zgod. čas. 38, 3 (Ljubljana 1984) 245—247.

Ritrovamenti archeologici recenti e recentissimi nel Friuli—Venezia Giulia. Trieste (1982). 121. — Compte rendu par M. ŽUPANČIĆ, Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 361—363.

Ruška kronika (red J. TERŽAN). Ruše, Krajevna skupnost (1985). 853. Avec ill. — Compte rendu par V. RAJSP, Zgod. čas. 39, 3 (Ljubljana 1985) 300—302.

Sahranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici. Referati održani na XI kongresu arheologa Jugoslavije oktobra 1980. u Mostaru. [Materijali XX]. Beograd, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Arheološko društvo BiH (1985). 185.

Sava Nemaњић — Свeтu Савa (Colloque scientifique international Sava Nemanjić — Sveti Sava) (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 282). — Compte rendu par F. J. THOMSON, Analecta Bollandiana 102, 1—2 (Bruxelles 1984) 228—231.

Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945—1982). Sarajevo (1983). 179. — Compte rendu par P. STRČIĆ, Hist. zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984). 316.

V. SKARIĆ, Izabrana djela. I—III. [Bibl. Kulturno nasljeđe]. Sarajevo, Veselin Masleša (1985). 386+326+377.

Споменица Српског археолошког друштва 1883—1983. — Београд, Српско археолошко друштво (1983). 94. — Compte rendu par М. МИЛИНКОВИЋ, Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 108—110.

Starohrvatska prosvjeta 11 (Split 1981). — Compte rendu par С. ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, Старинар XXXVI (Београд 1985) 257—258.

Starohrvatska prosvjeta 11 (Split 1981), 12 (1982), 13 (1983). — Compte rendu par Е. МАНЕВА, Зборник на трудове 4—5 (Битола 1983—1984) 237—239.

Старохрватска просвјета, сер. III, св. 12. (Сплит 1982). — Compte rendu par M. SOLLE, *Archeol. rozhl.* XXXVI, 6 (Praha 1984) 704—705; J. LUCIC, *Radovi* 16, *Inst. za hrv. pov.* (Zagreb 1983) 325—326; С. ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, *Старинар* XXXVI (Београд 1985) 258.

Starohrvatska prosvjeta 13 (Split 1983). — Compte rendu par M. ŠMALCELJ, *Obavijesti* 2, *Hrvat. arheol. društvo* (Zagreb 1984) 37—40; J. LUCIC, *Radovi* 17, *Inst. za hrv. pov.* (Zagreb 1984) 287—289.

16. stoletje burno obdobje slovenske prebuje (réd. B. BORČIČ). Ljubljana, Narodna i univ. knjižnica (1984). 74. Avec ill.

Treći kongres Saveza društava istoričara umetnosti SFRJ — zbornik radova (réd. B. VUJOVIĆ). Beograd, Savez društ. ist. umetn. SFRJ (1985). 52. Avec ill.

Tribuna 7 (Trebinje 1983). — Compte rendu par T. АНБЕЛИЋ, *Херцеговина* 4 (Мостар 1985) 373—375.

Tridesetogodišnjica časopisa »Slovo«. — Compte rendu par J. SIDAČ, *Hist. zborn.* XXXVII/1 (Zagreb 1984) 304.

Уметничко благо на Македонија (réd. К. БОЈАЦИЋ-ЕВСКИ). Скопје, Македонска книга (1984). 321. Avec ill.

Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12—14 mai 1982). Collection de l'École française de Rome 77. Rome, École française, Palais Farnese (1984). 542.

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XV (Zagreb 1982). — Compte rendu par M. SARIĆ-SEGOVIĆ, *Obavijesti* 1, *Hrvat. arheol. društvo* (Zagreb 1984) 30—32.

Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu XXI, XXII (1977; 1978). — Compte rendu par M. ŠVAB, *Hist. zborn.* XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 432—434.

Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu XXV, —XXVI, (Rijeka—Pazin 1983, 1984). — Compte rendu par M. ŠVAB, *Hist. zborn.* XXXVII/1 (Zagreb 1984) 298—302.

Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 76 (Split 1984). — Compte rendu par Ž. RAPANIĆ, *Obavijesti* 3, *Hrvat. arheol. društvo* (Zagreb 1984) 53—54.

Vojna krajina — povijesni pregled — historiografija — rasprave. Zagreb (1984). 476+sl. — Compte rendu par A. MIJATOVIĆ, *Radovi* 17, *Inst. za hrv. pov.* (Zagreb 1984) 219—222.

Zbornik občine Slovenska Bistrica (1983). — Compte rendu par M. STRMCNIK-GULIĆ, *Arh. vest.* XXXVI (Ljubljana 1985) 377—379.

Zbornik referata i materijala V jugoslovenske onomastičke konferencije (réd. A. PECO). [Pos. izd. 70, Odelj. društ. nauka 13]. Sarajevo, Akad. nauka i umjet. BiH (1985). 311.

Zbornik u čast Petru Skoku o stotoj obljetnici rođenja (1881—1956) (réd. M. DEANOVIC). [Djela JAZU, Raz. za filol., 59]. Zagreb, Jug. akad. znan. i umjet. (1985), 553.

Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU 12 (Zagreb 1982). — Compte rendu par J. LUCIC, *Radovi* 17, *Inst. za hrv. pov.* (Zagreb 1984) 290—291.

Zgodovina Ljubljane, prispevki za monografijo. Gradivo s posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani (réd. F. GESTRIN). Ljubljana, Kronika (184). 595.

Zgodovinski časopis XXXVII, 3 (Ljubljana 1983). — Compte rendu par V. KRŽIŠNIK—BUKIĆ, *Istor. zborn.* V, (Banjaluka 1984) 231—233.

MONOGRAPHIES — GUIDES

Archeologia et arte dell'Istria (réd. V. GIRADI-JURKIC). Pula, Museo archeologico dell'Istria (1985). 171. Avec ill.

I. BABIĆ, *Prostor između Trogira i Splita — kulturnohistorijska studija.* Trogir (1984). 257+ill. — Compte rendu par Ž. RAPANIĆ, *Obavijesti* 3, *Hrvat. arheol. društvo* (Zagreb 1984) 51—52.

K. БАЛАБАНОВ, *Св. Пантелејмон Нерези — Скопје.* Скопје, Завод зашт. спом. култ. града (1985). 31 et ill. — La même publ. en macéd.

M. BIKICKI, *Manastir Morača.* Morača, Manastir; Zagreb, Turistkomerc (1984). 28. Avec ill.

M. BOLONIC — I. ŽIC ROKOV, *Otok Krk kroz vjekove.* (Cfr. *Старинар* n. s. XXX, 174). — Compte rendu par P. STRČIĆ, *Hist. zborn.* XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 450—451.

Cathédrale de Saint Dujé, Split (texte par F. BEGO). 3 éd. Zagreb, Turistkomerc (1985). 61 et ill. — La même publ. en angl., ital. et allem.

Црква Св. Пантелејмон, 1164, Горно Нерези, Скопје (texte par И. КОЧИШКИ) texte com. serbo-croate angl. et allem.). Скопје, Завод за зашт. на спом. на култ. на град Скопје (1984). 14. Avec ill.

Diocletian's palace. Split, Zavod zašt. spom. kult. (1985). 40. Avec ill. — La même publ. en allem.

Drežnica — romanska crkev Srca Jezusovega. Drežnica, Župnijski ured (1983). 8. Avec ill.

Jugoslavija — znamenitosti, kulturni spomeniki, umetnostni zakladi. Enciklopedični vodič. Yugoslaviapublic, Beograd (1983). — Compte rendu par I. MIKL-CURK, *Arh. vestnik* XXXVI (Ljubljana 1985) 370—371.

O. КАНДИЋ — Д. МИЛОШЕВИЋ, *Манастир Сопоћани.* [Научно-популарне монографије 6]. Београд, Републ. завод за зашт. спом. културе (1985). 79. — La même publication en franç.

J. LONČAREVIĆ, *Slavonija i Baranja — sakralno-turistički vodič.* Đakovo, Zagreb, HKD Sv. Ćirila i Metoda (1985). 147.

Манастир Режевићи (texte comp. allem., angl. et franç.: Le monastère Reževići), Петровац на мору, Управа манастира Режевићи (1985). 10. Avec ill.

L. MENAŠE, *Cerkov Sv. Lenarta na Krtini in cerkev Sv. Andreja na Dolah*. [Kult. in narav. spom. Slovenije]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za varstvo narav. in kult. dediščine; Maribor, Obzorja (1984). 38. Avec ill.

P. MIJOVIĆ, *Ulcinj — istorijsko-umjetnički vodič*. 3 éd. Ulcinj, Muzej (1985). 32. Avec ill.

S. MLAKAR, *The amphitheatre in Pula*. 6 éd. Pula, Archeol. mus. of Istria (1984). 27. Avec ill.

A. NADRAH, *Zisterzienserabtei Stična-Sittich*. Stična, Cistercijska opatija (1984). 16 et ill.

P. НИКОЛИЋ, *Сопотани*. Београд, Туристичка штампа (1984). 14 et ill.

I. PETRICIOLI, *Cathédrale Sainte-Anastasie — Zadar*. Zadar, Archevéché (1985). 47. Avec ill. — La même publ. en angl., ital. et allem.

I. PETRICIOLI, *Katedrala sv. Stošije*, Zadar. Zadar, Zadarska nadbiskupija (1985). 45 et ill.

M. PIHLER, *Minoritski samostan v Ptuj ob 750-letnem jubileju*. Kratki zgodovinski oris minoritske cerkve in samostana v Ptuj (rés. allem et angl.). Ptuj, Minoritski samostan (1985). 17. Avec ill.

B. REISP, *Grad Kolec*, [Zbirka vodnikov Kult. in narav. spom. Slov., 144]. Ljubljana, Zavod SRS za varstvo narav. in kult. dediščine; Maribor, Obzorja (1985). 31. Avec ill.

B. REISP, *Ljubljanski grad — zgodovinski oris*. [Zbirka vodnikov Kult. in naravni spom. Slov., 145]. Ljubljana, Zavod SRS za varstvo narav. in kult. dediščine; Maribor, Obzorja (1985). 27. Avec ill.

Л. СЕФЕРОВИЋ, *Умјетничко благо Херцег-Новог*. — Compte rendu par M. ЗЛОКОВИЋ, Годишњак Пом. муз. XXXI—XXXII (Котор 1983—1984) 209—211.

Г. СУБОТИЋ, *Манастир Жича*. [Научно-популарне монографије, 5]. Београд, Републички завод за зашт. спом. култ.; Краљево, Завод за зашт. спом. култ. (1984). 45. Avec ill. — La même publication en franç.

М. ШАКОТА, *Манастир Студеница*. Београд, Туристичка штампа (1984). 31. Avec ill.

LJ. ŠULIGOJ, *Spoznavanje krajevne zgodovine ob kulturnozgodovinskih spomenikih Ptujkega pokrajinskega muzeja*. Ptuj, Zgodovinsko društvo (1984). 16.

В. ТОМИЋ ДЕ МУРО — С. ТОМИЋ, *Манасија — Ресава*. Историја, архитектура, сликарство. 4 éd. Деспотовач, Управа ман. Манасије (1985). 39. Avec ill.

D. VUGA, *Vipavska dolina I*. Arheološki vodnik. [Kult. in narav. spom. Slovenije, 134]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za varstvo narave in kult. dediščine; Maribor, Obzorja (1984). 35. Avec ill. — Compte rendu par A. PLETERSKI, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 376—377.

M. ZADNIKAR, *Pleterska stara cerkev*. [Zbirka vodnikov Kult. in narav. spom. Slov., 142]. Ljubljana,

Zavod SRS za varstvo narav. in kult. dediščine; Maribor, Obzorja (1985). 19. Avec ill. — La même publ. en allem.: Die gotische Kirche von Pleterje.

Б. ЖИВКОВИЋ, *Сопотани* (le texte comp. franç. Сопотани — les dessins des fresques). Београд, Реп. завод зашт. спом. култ. (1984). 42. Avec ill.

OUVRAGES GÉNÉRAUX CONCERNANT L'HISTOIRE DE LA CIVILISATION, L'ART ET L'HISTOIRE DE LA RELIGION

W. BELTZ, *Biblijska mitologija — bog i bogovi*. Zagreb, Grafički zavod Hrvatske (1984). 336.

A. BENAC, Đ. BASLER, B. ČOVIĆ, E. PAŠALIĆ, N. MILETIĆ, P. ANĐELIĆ, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast* (rés. russ. et angl.: A cultural history of Bosnia and Herzegovina from earliest times up to the fall of these lands under Ottoman rule). [Kulturno nasljeđe]. 2 éd, Sarajevo, Veselin Masleša (1984). 588. Avec ill. — Compte rendu par P. COSKOVIC, Istor. zborn. V, 5 (Banjaluka 1984) 222—225; M. BUZOV, Prilozi Centra za pov. znan. 2 (Zagreb 1985) 59—60.

A. BERLOT — I. REBEC, *So bili Etruščani Sloveni?* Branje etruščanskih napisov na slovenski jezikovni podlagi (rés. allem., ital. et angl.). Koper, Lipa (1984). 261. Avec ill.

J. BRONOWSKI, *Uspon čovjeka*. Rijeka, Otakar Keršovani (1984). 438.

B. DAVIDSON, *Afrika u povijesti*. Zagreb, Globus (1984). — Compte rendu par M. GROSS, Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 302—304.

A. FORTIS, *Put po Dalmaciji* (éd. J. BRATULIĆ). (trad. D. NOVAKOVIĆ). Zagreb, Globus; Ljubljana, Tisak (1984). 303. Avec ill. — Compte rendu par M. BUZOV, Prilozi Centra za pov. znan. 2 (Zagreb 1985) 60—61; M. П. РАДУСИНОВИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1985) 173—174.

E. GATTI, *Gli Etrusci. I—II*. Chiaravalle Centrale (1979). 179; 240. — E. GATTI, *Gli Illiri. I—II*. Chiaravalle Centrale (1981). 264; 483. — Compte rendu par M. Д. САВИЋ, Balcanica XV (Београд 1984) 373—374.

I. GEISS, *Geschichte griffbereit, I—VI*. Rohwolt Verlag. — Compte rendu par Н. ПЕТРОВИЋ, Ист. час. XXXI (Београд 1984) 321—322.

V. IONS, *Egipatska mitologija* (trad. Z. SUŠIĆ). Opatija, Otakar Keršovani (1985). 144. Avec ill.

V. IONS, *Indijska mitologija* (trad. O. LAKOMICA). Opatija, Otakar Keršovani (1985). 144.

An Island Polity — the archaeology of exploitation in Melos (red. C. RENFREW — M. WAGSTAFF). Cambridge University Press (1982). 361. Avec ill. — Compte rendu par B. SMITH — B. KIRIGIN, Vjesnik za arh. i hist. dalmat. LXXXVI (Split 1983) 103—106.

Историја српског народа, Књ. I. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371). Књ. II. Доба за очување и обнову државе (1371—1537) (Cfr. Стари-

нар н. с. XXXVI, 285) — Compte rendu par J. FERLUGA, Jahrb. für Gesch. Osteur. 32 (1984) 143—147.

F. IVANOCY, *Sveto pismo in klinopisni spomeniki* (trad. par J. SMEJ). Maribor, Skofjanski ordinarijat (1985). 99. Avec ill.

Iz starog i novog Zagreba. Sv. 6 (red. Z. KUZMIĆ). Zagreb, Muzej grada (1984). 288. Avec ill.

Ф. КАНИЦ, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века. Књ. I—II*. Предео Г. ЕРЊАКОВИЋ. Београд, Српска књижевна задруга (1985). 720; 672.

L. LEZE, *Slovenska mitologija* (trad. R. AGATONOVIC). [Bibl. Horizonti]. Beograd, Grafos (1984). 200.

B. MARUSIĆ, *Primorski čas pretekli — prispevki za zgodovino Primorske*. Koper, Lipa (1985). 407. Avec ill.

A. MATKOVSKI, *A History of the Jews in Macedonia*. Transl. by D. ARNEY. Skopje, Macedonian Review Editions (1982). 224. — Compte rendu par S. TROEBST, Südost-Forschungen XLIII (München 1984) 440—442.

E. M. MELETINSKI, *Poetika mita* (trad. par J. JANICIJEVIC). [Bibl. Književnost i civilizacija]. Beograd, Nolit (1984). 397.

Narodna umetnost Jugoslavije (texte par N. PANTELIC). — Compte rendu par M. ГАРАШАНИН, Гласн. Етн. муз. 49 (Београд 1985) 191—194.

R. OLIVER — J. D. FAGE, *Kratka povijest Afrike*. Zagreb, Školska knjiga (1985). — Compte rendu par M. IVEZIĆ, Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 300—302.

Đ. PETROVIĆ — M. PROŠIĆ-DVORNIĆ, *Narodna umetnost*. Zagreb (1983). — Compte rendu par Д. НИКОЛИЋ, Гласн. Етн. муз. 47 (Београд 1983) 245—246.

B. RADICA, *Salona i Split — epizode iz prošlosti*. [Bibl. Dioklecijan, 2]. Split, Logos (1985). 351. Avec ill.

I. SEDEJ, *Ljudska umetnost na Slovenskem*. Ljubljana, Mladinska knjiga (1985). 159. Avec ill.

B. SLAPŠAK, *H konceptu kulturnega razvoja v arheoloških poglavjih Zgodovine Slovencev*. Arheo 4 (Ljubljana 1984) 28—29.

J. SLAVNIK, *Teorija simetrije i ornament*. Beograd, Arxaia (1984). 350. — Compte rendu par M. TOMOVIĆ, Arheo 4 (Ljubljana 1984) 39.

J. STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica. Zagreb, Školska knjiga (1985). 274. — Compte rendu par J. LUČIĆ, Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 333—334.

Talmud — izbor i prevod tekstova sa hebrejskog i aramejskog (istoriju Talmuda i beleške napisao E. VERBER). Beograd (1982). — Compte rendu par Д. МИЛИН, Богословље XXVI (Београд 1982) 131—132.

B. ТАТАКИС, *Историја византијске филозофије (Други одељак, V и VI век)*. Летопис МС 435 (Нови Сад 1985) 68—82.

С. ТОМИЋ, *Споменици културе — њихова својства и вредности*. Републички завод за заштиту споменика културе, Београд (1938). — Compte rendu par В. ЈЕРОТИЋ, Свеске друштва историчара уметн. Србије 16 (Београд 1985) 106—107.

J. D. WILLIGAN — K. A. LYNCH, *Sources and Methode of historical Demography*. New York, Academic Press (1982) XVI+506. — Compte rendu par V. STIPETIĆ, Hist. zborn. XXXVII (1) (Zagreb 1984) 283—287.

AGGLOMÉRATIONS — POPULATION — URBANISME — TOPOGRAPHIE

M. BARJAKTAROVIC, *O crnogorskim plemenima, s posebnim osvrtom na formiranje dva brdanska plemena*. Zbornik za narodni život i običaje 49 (Zagreb 1983) 45—65. — Compte rendu par J. Ф. ТРИФУНОСКИ, Balcanica XV (Београд 1984) 427.

F. BAŠ, *Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju*. Izbrani spisi. [Razprave in eseji, 28]. Ljubljana, Slovenska matica (1984). 386. — Compte rendu par L. KRETZENBACHER, Südost-Forschungen XLIV München 1985) 383—384.

С. БУГАРСКИ, *По Семартону кроз простор и време*. Београд (1982). 335 et ill. — Compte rendu par J. ШАВЛИЋ, Зборн. МС за дшштв. науке 74 (Нови Сад 1983) 176—181.

S. CIGLENECKI, *Topografija Velikega Kamna*. Veliki Kamen. Brežice, Posavski muzej (1985) 7—13. Avec 7 fig.

J. DULAR, *Topografsko področje XI (Bela Krajina)* (rés. allem.). [Arheološka topografija Slovenije]. Ljubljana, Slov. akad. znan. in umetnosti (1985). 120. Avec ill.

Б. БУРБЕВ, *Постанак и развитак брдских, црногорских и херцеговачких племена*. Титоград, Црног. акад. наука и уметн. (1984). 205.

N. KOSANOVIĆ, *Evolucija naselja u Slavoniji* (rés. franç.: L'évolution des habitats en Slavonie depuis les premières immigration jusqu'aux formes urbaines contemporaines (formation du lieu d'habitation, facteurs et processus de gravitation). Osječki Zbornik XVI (Osijek 1979) 153—175.

M. KRESEVLJAKOVIC, *Prilozi za istoriju sela i spomenika kulture na području komune Pucarevo* (rés. angl.: Contributions to the history of villages and culture monuments with in Pucarevo commune). Naše starine XVI—XVII (Sarajevo 1984) 79—97. Avec 5 fig.

N. MANDIĆ STUDO, *Gacko kroz vijekove. Prilozi istoriji Gacka I*. Gacko, Skupština opštine (1985). 550.

Б. МИЛОВИЋ, *Становништво Бијеле у другој половини XVIII вијека* (rés. angl.: The population of Bijela in the second half of the 18th century). Бока 17 (Херцег-Нови 1985) 147—157.

Р. НОВАКОВИЋ, *О неким ишчезлим селима на домаку Београда* (rés. allem.: Über einige verschwundene Dörfer in der Nähe von Beograd). Год. града XXXI (Београд 1984) 55—62. Avec 3 fig.

Г. ОДАЛОВИЋ, *Неки подаци о селу Беновићу са посебним освртом на архивске изворе из XVIII вијека* (rés. angl.: Some data about the village of Đenović with a special review of the archives sources from the 18th century). Бока 17 (Херцег-Нови 1985) 101—125.

V. OMAŠIĆ, *Topografija Kaštelanskog polja*. (Cfr. Старица н. с. XXXI, 248). — *Compte rendu par J. LUCIĆ*, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 449—450.

G. PALIKRUSEVA, *Status Vlaha u Makedoniji u XV i XVI veku*. Radovi LXXIII. Odelj. društ. nauka, 22. ANUBiH (Sarajevo 1983) 131—134.

A. PASALIĆ, *Prilog ubikaciji Kave i Kržave*. Naše starine XVI—XVII (Sarajevo 1984) 271—272.

Б. Р. СИМОНОВИЋ, *Левач — територија и насеља од краја XII до почетка XX века*. Београд, Завичајни клуб Левча (1983). 73.

L. ŽERAVICA, *Arheološka topografija sjeverozapadne Bosne* (rés. angl.). Zbornik krajiških muzeja VII (Banjaluka 1982) 61—110.

PROSPECTION ARCHÉOLOGIQUE — VARIA

Д. БАТИСТИЋ-ПОПАДИЋ, *Реконструирање слива Надела у атарима Панчева, Старчева и Војловице*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 205—211. Avec 3 pl.

Š. BATOVIĆ, *Arheološko rekognosciranje sjeverne Dalmacije u godini 1982*. Obavijesti 2, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1983) 29—31.

Š. BATOVIĆ, *Rekognosciranje sjeverne Dalmacije u godini 1983*. Obavijesti 1, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1984) 25—27.

Š. BATOVIĆ, *Rekognosciranje sjeverne Dalmacije u godini 1984*. Obavijesti 3, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1984) 39—42.

Š. BATOVIĆ, *Zaštitna arheološka istraživanja u Zatonu kod Nina u godini 1982*. Obavijesti 2, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1983) 31—32.

Š. BATOVIĆ, *Zaton kod Nina — istraživanje arheoloških nalazišta od bronzanoga do srednjega vijeka* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 32—39, 184. Avec 3 pl.

S. SIGLENEČKI, *Korinjski hrib nad Velikim Korinjem — prazgodovinsko gradište, utrdba in nekropola iz časa preseljavanja ljudstev* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 59—60, 185.

J. CRNIČKI, *Petrografski opis artefakata s nalazišta Kamenj Vrh kod Lepoglave* (rés. allem.: Petrographische Beschreibung der Artefakte der Fundstelle Kamenj Vrh bei Lepoglava). Godišnjak Gradskog muzeja 7 (Varaždin 1985) 81—85.

L. ČUČKOVIĆ, *Arheološka karta zajednice općina Karlovac* (rés. angl.). Karlovac, Gradski muzej (1984). 19. Avec ill.

L. ČUČKOVIĆ, *Novi arheološki nalazi iz Topuskog*. Obavijesti 1, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1983) 20.

A. FABER, *Topografska zapažanja i otkrivanja naselja iz prethistorijskog doba (uz studiju daljinskih snimaka)* (rés. angl.: Topographical observation and detection of prehistoric settlements by aerial photography). Godišnjak zašt. spom. kult. 8—9 (Zagreb 1982—1983) 151—156. Avec 7 fig.

B. GERIĆ, *Bilješke o rekognosciranju i iskapanjima arheoloških terena u bjelovarskom kraju 1983. god.* Muzejski vjesnik 7 (Čakovec 1984) 45—48. Avec 2 fig.

M. GESELOWITZ, *Metallographic Analysis of a Spear from the Mecklenburg Collection* (rés. slov.: Metalografska analiza slične osti iz mecklenburške zbirke). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 131—135. Avec 2 fig.

H. GJURASIN, *Najnovija arheološka istraživanja u Skripcu*. Obavijesti 2, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1983) 27.

S. JANCEVSKI, *Arheološko iskopavanje u Oprisavcima*. Glasn. slav. muz. 50—51 (Vukovar 1985) 35—36.

S. JANCEVSKI, *Sondiranje lokaliteta »Dužica« u Donjim Andrijevcima*. Obavijesti 3, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1985) 38—39.

Ж. JEЖ, *Преглед неолитских и енеолитских култура Горње Колубаре*. Истраживања II. Саопштења са 6. скупа археолога Србије. Ваљево, Народни музеј (1985) 43—57. Avec 5 fig.

A. КЕРАМИДЧИЕВ, *Резултати о археолошкото реконструирање во струмичката општина во 1976 година* (rés. angl.: From the Reconnoitering in the Strumitsa Community in 1976). Историја XX, 2 (Скопје 1984) 407—418.

В. КОСТИЋ, *Оток Госпе од Милости*. Бока 15—16 (Херцег-Нови 1984) 455—468. Avec 8 fig.

M. КОВАЧЕВА, Д. ВЕЉОВИЧ, *Археоманитно истраживање на праисторически објекти од НРБ и СФРЈ* (rés. franç.: Étude archéomagnétique de quelques sites préhistoriques de Bulgarie et de Yougoslavie). Археология XXVII, 2, (София 1985) 21—26.

F. LEBEN, *Arheološki prispevek k zaščiti Škocjana in okolice* (rés. angl.: The Archaeological Contribution to the Preservation of Škocjan and its Surroundings). Varstvo spom. 26 (Ljubljana 1984) 7—10.

Д. МАДАС, *Регистар годишњих ископавања*. Гласник Срп. арх. друштва 1 (Београд 1984) 33—39.

Д. МАДАС, *Заштитна археолошка ископавања у долини реке Груже*. Гласник Друштва конз. Србије 7 (Београд 1983) 45.

Z. MARKOVIĆ, *Iskopavanja na području Muzeja grada Koprivnice u god. 1982*. Obavijesti 1, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1983) 21.

Z. MARKOVIĆ, *Istraživanja prethistorijskih lokaliteta oko Koprivnice u 1985. godini*. Obavijesti 3, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1985) 33—34.

Z. MARKOVIĆ, *Prilog poznavanju kontinuiteta naseljavanja terena oko Delova* (rés. allem.: Ein Beitrag Kenntnis der Kontinuität der Besiedlung des Terrains Delovi). Podravski zbornik (Koprivnica 1984) 295—308. Avec 9 fig. et 11 pl.

- Z. MARKOVIĆ, *Rekognosciranje uz terasu plinovoda oko Koprivnice i Virja u 1985. godini*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 36—38.
- Z. MARKOVIĆ, *Seče, Koprivnički bregi, Koprivnica — nastavak istraživanja prethistorijskog, antičkog i srednjovjekovnog lokaliteta* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 30—32, 184. Avec 1 pl.
- B. MARUŠIĆ, *Varia archaeologica prmia* (rés. allem.). *Histria archaeologica* 11—12 (Pula 1980—1981, éd. 1985) 31—57. Avec 11 fig. et 9 pl.
- M. MENĐUSIĆ, *Rekognosciranje šibenskog područja*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 17—19.
- V. MILIĆ, *Rezultati arheoloških istraživanja na području površinskog kopa »Dubrave — Južna Sinklinala«* (rés. allem.: Die Ergebnisse der archäologischen Forschungen auf dem Gebiet des Tagebaus »Dubrave — südliche Synklinale«). Članci i građa za kult. istor. istočne Bosne XV (Tuzla 1984) 22—31. Avec 6 pl.
- A. MILOŠEVIĆ, *Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine*. Zbornik Cetinske krajine 2 (Sinj 1981) 1—136. Avec 156 fig.
- K. MINICHREITER, *Rekognosciranje arheoloških lokaliteta Baranje*. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 32—36.
- K. MINICHREITER, *Rekognosciranje terena općine Virovitica*. Glasn. slav. muz. 50—51 (Vukovar 1985) 41—51.
- D. MRKOBRAD, *Novi rezultati na istraživanju višeslojnog naselja u Boļevcima*. Istraživanja II. Saopštenja sa 6. skupa arheologa Srbije. Vaļevo, Narodni muzej (1985) 165—173. Avec 4 fig. et 1 pl.
- J. MUŁAOMEROVIĆ, *Blidinje i Rakitno (prilog arheološkoj topografiji)*. Hercegovina 4 (Mostar 1985) 41—47. Avec 4 fig.
- M. MUŁARO, *L'esperienza Jugoslava*. Zbornik za lik. um. MC 20 (Novi Sad 1984) 261—266. Avec 12 fig.
- M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Љубичевац — Гланица. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години* (texte comp. franç.: Љубичевац — Гланица. Fouilles de sondage de 1980). Бердапске свеске II (Београд 1984) 137—144. Avec 11 fig.
- D. PILETIĆ, *Hladno oruđe kroz vekove* (rés. russ. et angl.). Vesnik Vojn. muz. 30 (Beograd 1984) 73—104. Avec 18 fig.
- A. ПРЕМК — П. ПОПОВИЋ — Љ. БЈЕЛАЈАЦ, *Вајуга — Песак. Извештај о сондажним ископавањима у 1980. години* (texte comp. franç.: Вајуга — Песак. Fouilles de sondage de 1980). Бердапске свеске II (Београд 1984) 111—124. Avec 25 fig.
- G. PROTIC, *Skrip na otoku Braču*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 20—21.
- З. СИМИЋ, *Регистар годишњих ископавања*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 67—73.
- D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Arheološka istraživanja Muzeja požeške kotline* (rés. allem.: Archäologische Untersuchungen des Museums des požegeer Talkessels). Osječki zbornik XVII (Osijek 1979) 121—144. Avec 5 pl.
- D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Prilog arheološkoj topografiji Požeške kotline u svjetlu iskopavanja 1980. godine* (rés. allem.: Beitrag zur archäologischen Topographie des Beckens von Požega aufgrund der Ausgrabungen im Jahr 1980). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 129—141. Avec 11 fig.
- D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Rekognosciranje arheoloških lokaliteta u Požeškoj kotlini u 1984. godini*. Glasn. slav. muz. 50—51 (Vukovar 1985) 38—39.
- J. ŠIMIĆ, *Terenska istraživanja Arheološkog odjela Muzeja Slavonije tijekom godine 1982. i 1983.* Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 30—32.
- Z. TOMIĆIĆ, *Sumarni osvrt na rezultate arheoloških istraživanja područja Međumurja u razdoblju od 1972 — 1982. godine (I)*. Muzejski vjesnik 7 (Čakovec 1984) 56—65. Avec 6 fig.
- Z. TOMIĆIĆ, *Sumarni osvrt na rezultate areoloških istraživanja područja Međumurja u razdoblju od 1972 do 1982. god. (II)*. Muzejski vjesnik 8 (Koprivnica 1985) 26—36. Avec 8 fig.
- В. ТРБУХОВИЋ, *О значају археолошких налазишта и споменика на територији средњег и доњег тока Дрине у југословенским и општим оквирима*. Гласник Срп. арх. друштва 1 (Београд 1984) 24—27.
- Р. ВАСИЋ — С. ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ — Д. МИНИЋ, *Велесница. Извештај о сондажним рекогносцирањима у 1980. години* (texte comp. franç.: Veleznica. Prospection par sondage de 1980). Бердапске свеске II (Београд 1984) 125—132. Avec 14 fig.
- J. VIDOVIĆ, *Sondažno istraživanje skupine tumula kod Donjeg Mihaljevca u Međumurju 1984. god. (preliminarni izvještaj)*. Muzejski vjesnik 8 (Koprivnica 1985) 55—56. Avec 1 fig.
- П. ВУЧКОВИЋ, *Археолошка истраживања у Бушњој пећини*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 176—177.
- A. ZELENKA, *Historijski predmeti iz Gabele u Muzeju Franjevačkog samostana Humac* (rés. allem.: Historische Gegenstände aus Gabela in Museum des Franziskanerklosters Humac). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuški, SZ kulture općine (1985) 203—211. Avec 3 fig.
- Z. ŽERAVICA — L. ŽERAVICA, *Arheološka istraživanja na Kastelu u Banjaluci* (rés. angl.: Archeological research on Banjaluka Castle). Naše starine XVI—XVII (Sarajevo 1984) 19—46. Avec 19 fig. et 5 pl.

ANTHROPOLOGIE — PALÉOZOOLOGIE — PALÉOBOTANIQUE

- L. BARTOSIEVICZ, *Most na Soči: A preliminary Faunal Analysis of the Hallstatt*. Most na Soči — Uvodne raziskave živalskih ostankov halštatske naselbine (rés. franç.: Most na Soči: une analyse faunique préliminaire de l'habitat de la période hallstattienne). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 107—130. Avec 3 pl.

- A. T. CLASON, *Padina and Starčevo: game, fish and cattle*. Palaeohistoria XXII (Groningen 1980) 141—173.
- В. ДИМИТРИЈЕВИЋ, *Квартарна фауна из Смолушке пећине*. Новопазарски зборник 9 (Нови Пазар 1985) 19—20.
- J. W. EGGINK, *The molluscs of the dwelling mound Gomolava, Yugoslavia*. Palaeohistoria 25 (Groningen 1983) 55—76.
- M. MEDAR, *Arheološko-antropološki nalaz iz okolice Bjelovara*. Muzejski vjesnik 8 (Koprivnica 1985) 37—48.
- Ž. MIKIĆ, *Antropološke karakteristike srednjovjekovne nekropole Đonaj kod Prizrena* (rés. alb. et franç.: Nécropole médiévale à Đonaj près de Prizren et son rapport anthropologiques avec les séries synchroniques). Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Priština 1984) 115—122. Avec 1 pl.
- Ž. MIKIĆ, *Beitrag zur Anthropologie spätrömischer bis spätmittelalterlicher Bevölkerungen Jugoslawiens* (rés. serbo-croate: Prilog antropologiji stanovništva Jugoslavije od kasnog rimskog doba do kasnog srednjeg veka). Godišnjak Centra za balk. ispitivanja 20 (Sarajevo 1984) 5—109. Avec ill.
- Ž. MIKIĆ, *Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropole sa stećcima u Jugoslaviji* (rés. franç.: Contribution à la structure anthropologique des squelettes déformés artificiellement provenant de la grande migration des peuples). Godišnjak Centra za balk. ispit. 21 (Sarajevo 1985) 55—69. Avec 4 pl.
- Ž. MIKIĆ — S. ČERKEZ, *Prilog morfologiji veštački deformisanih lobanja iz perioda Velike seobe naroda* (rés. franç.: Contribution à la morphologie des crânes déformés artificiellement provenant de la grande migration des peuples). Godišnjak Centra za balk. ispit. 21 (Sarajevo 1985) 45—54. Avec 4 pl.
- С. РАДОСАВЉЕВИЋ, *Брза Паланка. Претходни извештај о антрополошком прегледу скелетних остатака* (texte comp. franç.: Brza Palanka. Analyse préliminaire des restes ostéologiques). Бердапске свеске II (Београд 1985) 175—180. Avec 2 fig.
- M. SIMEK, *O važnom paleontološkom nalazu nedaleko Ludbrega*. Muzejski vjesnik 7 (Čakovec 1984) 65—80. Avec ill.
- T. TOMAZO-RAVNIK, *Antropološko poročilo z grobišča Molnik* (rés. allem.: Anthropologischer Bericht aus der Nekropole Molnik). Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 163—165.
- С. ЖИВАНОВИЋ, *Болести древних људи. Основи палеопатологије*. [Српска књижевна задруга, Поучник. Нова серија 5]. Београд, Српска књижевна задруга (1984). 359.
- С. ЖИВАНОВИЋ, *Остаци људских костура из гробница у Караташу код Кладова* (texte comp. franç.: Restes des ossements humains dans la tombe de Karataš près de Kladovo). Бердапске свеске II (Београд 1984) 15—23.
- С. ЖИВАНОВИЋ, *Остаци скелета са некрополе поред цркве у Дежеву* (rés. franç.: Les restes des squelettes dans la nécropole auprès de l'église de Deževu). Старишар XXXVI (Београд 1985) 151—160. Avec 4 fig.
- С. ЖИВАНОВИЋ, *Остаци средњовековних скелета из ктиторске гробнице краља Уроша I Немањића у Сопотанима* (rés. angl.: Remains of the medieval Human Skeletons from the Grave of King Uroš I Nemanjić at Sopotani). Саопштења Репуб. завода за зашт. спом. култ. XVI (Београд 1984) 243—247.
- С. ЖИВАНОВИЋ, *Резултати антрополошких проучавања скелета из гробова у налазишту Требениште* (rés. angl.: Branko Šljivić's study of human remains from Trebenište graves and current anthropological views of this population). Balcanica XV (Београд 1984) 45—54.
- С. ЖИВАНОВИЋ, *Трагови повреда, поремећаја и обољења на остацима скелета људи из некрополе цркве број 1 у Трговишту*. Новопазарски зборник 9 (Нови Пазар 1985) 201—214.

PRÉHISTOIRE

OUVRAGES GÉNÉRAUX

A. BENAC, *Kult mrtvih na ilirskom području u praistorijskom dobu* (rés. franç.: Le culte des morts dans la région illyrienne à l'époque préhistorique). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1984) 133—152.

Без „Епохалног археолошког открића у Горњем Египту“. — Compte rendu par С. ТУТУНЦИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1985) 166—167.

M. BULAT, *Materijalne osnove prehistorijskih kultura Slavonije. Kulturni, ekonomski, etnički i društveni odnosi u Slavoniji u prehistorijsko doba* (rés. allem.: Die materiellen Grundlagen der prähistorischen Kulturen Slawoniens. Die kulturellen, ökonomischen, ethnischen und gesellschaftlichen Verhältnisse in Slawonien in vorgeschichtlicher Zeit). Osječki zbornik XVII (Osijek 1979) 19—34.

S. ČAČE, *Nekropola u prostoru zajednice* (rés. angl.: Necropolis in the organization of the community). Materijali XX, Savez arheoloških društ. Jugosl. (Београд 1985) 65—73.

B. ČOVIĆ, *Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini — stanje i problemi istraživanja* (rés. allem.: Das prähistorische Bergbauwesen und die Metallurgie in Bosnien und der Herzegowina). Godišnjak Centra za balk. ispit. 20 (Sarajevo 1984) 111—144. Avec 2 fig.

B. ČOVIĆ, *Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu* (rés. allem.: Die Kunst der Spätbronze- und älteren Eisenzeit an der östlichen Adriaküste und in deren Hinterland). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1984) 7—40. Avec 6 pl. et 6 fig.

A. FABER, *Prilog poznavanju arhitekture tumula na Balkanu* (rés. allem.: Beitrag zur Kenntnis der Architektur der Grabhügel auf dem Balkan). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umet. BiH (1984) 171—188. Avec 2 pl.

S. GABROVEC, *Umetnost Ilirov v prazgodovinskem obdobju na področju severozahodne in severne Jugoslavije* (rés. allem.: Die Kunst der Illyrier im vorgeschichtlichen Zeitraum). [Pos. izd. Centra za blak. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1984) 41—63. Avec 10 fig.

M. ГАРАШАНИН, *Допринос Старицара праисторијској археологији Србије* (rés. franç.: La contribution du «Starinar» à l'archéologie préhistorique). Старицар XXXV (Београд 1984) 51—83. Avec 12 fig.

A. ЈОВАНОВИЋ, *Мозаичности коришћења принципа елементарне симетрије при интерпретацији Аполоновог култа из предримског периода на нашој територији*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 48—54. Avec 1 fig.

Z. MARKOVIĆ, *Neka pitanja neolitika, eneolitika i brončanog doba našičkog kraja i Đakovštine* (rés. allem.: Zu einigen Fragen des Neolithikums, Äneolithikums und der Bronzezeit im Gebiet von Našice und Đakovo). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji. Zagreb, Hrv. arh. društvo (1984) 13—29. Avec 5 pl. et 1 fig.

Z. MARKOVIĆ, *Pogrebni običaji i društveno rastojavanje u neolitu, eneolitu i početku brončanog doba sjeverne Hrvatske*. Podravski zbornik 85 (Koprivnica 1985) 157—167. Avec 7 fig.

I. MAROVIĆ, *Sinjska regija u prahistoriji* (rés. franç.: La région de Sinj dans la préhistoire). [Znan. skup. Sinj, 3—6. VI 1980]. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Split, Hrv. arh. društvo (1984) 27—63. Avec 23 fig.

M. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Неки нови аспекти истраживања егејске и грчке културе на централни Балкан* (rés. franç.: Des aspects nouveaux de l'expansion de la culture grecque dans les régions centrales des Balkans). Старицар XXXVI (Београд 1985) 19—49. Avec 11 fig.

S. PERIŠIĆ, *Predmeti od kosti, roga i kamena* (rés. angl.). [Zbirke i legati Muzeja, katalog 13]. Beograd, Muzej grada (1984). 177. Avec ill. — Compte rendu par Z. КАЛУБЕРОВИЋ, Гласн. Срп. арх. друштва 1 (Београд 1984) 80—82.

Praistorija jugoslavenskih zemalja. Ed. A. BENAC. Vol. I—III (Cfr. Старицар н. с. XXXIII—XXXIV, 396). — Compte rendu par H. ORAVECZ — P. RACZKY, Acta archaeol. XXXV, 3—4 (Budapest 1984) 424—425.

Praistorija jugoslavenskih zemalja III: eneolitско doba (Cfr. Старицар н. с. XXXVI, 290). — Compte rendu par F. LEBEN, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 393—401.

Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Bronzano doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Svjetlost (1983). — Compte rendu par P. ВАСИЋ, Старицар XXXVI (Београд 1985) 239—241.

Preistoria nell'Udinese, testimonianze di cultura materiale. Udine, Comune di Udine (1981). — Compte rendu par F. LEBEN, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 401—403.

B. ТРБУХОВИЋ, *Најстарији мелиорациони радови у Мачви*. Истраживања II Саопштења са 6. скупа археолога Србије. Ваљево, Народни музеј (1985) 107—114. Avec 2 pl.

B. ТРБУХОВИЋ, *Неки проблеми праисторије Подриња*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 121—124.

M. ВУКМАНОВИЋ, *Резултати статистичко-типолошке анализе праисторијске керамике*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 30—36.

STATIONS ARCHÉOLOGIQUES

D. BALEN — L. BAKARIĆ, *Probna istraživanja u selu Trojvrhu*. Obavijesti 1, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1983) 19.

D. BALEN-LETUNIC — L. BAKARIĆ, *Probno istraživanje gradine u Orešju Donjem*. Obavijesti 3, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1984) 38—39.

Š. BATOVIĆ, *Istraživanje gradine na Jazvinačkom brigu u Podvršju kod Ražanca*. Obavijesti 1, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1984) 14—15.

Š. BATOVIĆ, *Istraživanje neolitskog naselja u Tinju*. Obavijesti 3, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1984) 32—34.

Š. BATOVIĆ, *Otok Pašman, lok. Binjak, Martinj, Čokovac — prapovijesne gradine gvozdenog doba* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 52—56, 185. Avec 3 pl.

Š. BATOVIĆ, *Rekognosciranje otoka Pašmana u godini 1983*. Obavijesti 3, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1983) 23—25.

Š. BATOVIĆ, *Rekognosciranje otoka Raba u godini 1984*. Obavijesti 1, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1985) 13—15.

Š. BATOVIĆ, *Zaštitno istraživanje grobnih humaka kod Nina*. Obavijesti 1, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1984) 15—17.

B. ČEČUK, *Istraživanja u spilji Kopačini na otoku Braču*. Obavijesti 3, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1985) 29—30.

B. ČEČUK, *Vela spilja na otoku Korčuli*. Obavijesti 3, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1985) 30—31.

R. DRECHSLER — D. BALEN, *Naselje brončanog doba u Jogzinoj pećini*. Obavijesti 1, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1983) 18.

A. DURMAN, *Berek (Tomašica) — lokalitet korenovske kulture*. Obavijesti 1, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1983) 17—18.

A. DURMAN, *«Gradišće» u Starom Čiču — brončano-dobni tel.* Obavijesti 2, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1983) 26—27.

A. DURMAN, *Vučedol 1984 — novi početak sustavnih istraživanja*. Obavijesti 3, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1984) 34—38.

- A. DURMAN, *Vučedol 1984*. Glasn. slav. muz. 50—51 (Vukovar 1985) 33—35.
- A. DURMAN, *Vučedol '85 — nastavak sustavnih istraživanja na lokalitetu »Vinograd Streim«*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 32—33.
- S. FORENBAHER — VRANJICAN, *Vaganačka pećina* (rés. angl.: »Vaganačka« cave). Opuscula archaeologica 10 (Zagreb 1985) 1—21. Avec 11 pl. et 3 fig.
- H. GJURAŠIN, *Grob iz neistražene pretpovijesne gomile kod Donjeg Humca*. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 32.
- Đ. GAČIĆ, *Jabuka, leva obala Nadele — nalazište od praistorije do srednjeg veka* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 18—21, 183. Avec 1 pl.
- G. GALIK, *Археолошки комплекс Суводол, локалитет »Анови — II«* (rés. angl.: Archeological complex Syvodol, locality »Anovi«). Зборник на трудови 4—5 (Битола 1983—1984) 21—33. Avec 14 fig.
- Z. HAREJ, *Partih pri Igu na Ljubljanskem Barju, Kolišče — ljubljansko-vučedolski kulturni kompleks* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 48—51, 185.
- I. ISKRA-JANOŠIĆ, *Naftovod Ilača—Vinkovci*. Glasn. slav. muz. 50—51 (Vukovar 1985) 40—41.
- M. ЈЕВТИЋ, *Резултати сондажних истраживања горњих праисторијских слојева у Смољској пећини код Тутина*. Новопазарски зборник 9 (Нови Пазар 1985) 21—26. Avec 2 pl.
- M. ЈЕВТИЋ, *Руџенка. Извештај о сондажним ископавањима у 1980. години (праисторија)* (texte comp. franç.: Ruženka. Fouilles de sondage de 1980 — préhistoire). Бердапске свеске II (Београд 1984) 207—213. Avec 2 fig.
- M. ЈЕВТИЋ, *Ушће Слатинске реке. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години (праисторија)* (texte comp. franç.: Ušće Slatinske reke. Fouilles de 1980 — préhistoire). Бердапске свеске II (Београд 1984) 181—190. Avec 5 fig.
- M. JOVANOVIĆ, *Šašinci — ulica Grobljanska br. 58 — naselje kasnolatskog perioda* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 66—67, 185. Avec 2 pl.
- T. KNEZ, *Mestne njive, Novo Mesto — nekropola starijeg gvozdenog doba (halštatski period)* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 64—66, 185. Avec 1 pl.
- P. KOROŠEC, *Ajdovska jama, Krško — neolitisko nalazište* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 46, 184.
- Д. КРСТИЋ, *Обала — Корбово. Извештај о сондажним ископавањима у 1980. години (texte comp. franç.: Obala — Korbovo. Fouilles de sondage de 1980)*. Бердапске свеске II (Београд 1984) 101—107. Avec 9 fig.
- K. LUCI, *Nova grupa grobova na praistorijskoj nekropoli u Donjoj Brnjici* (rés. alb. et angl.: The new group of graves on a prehistoric necropolis in Lower Brnjica). Glasn. Muz. Kosovo XIII—XIV (Priština 1984) 25—34. Avec 13 pl. et 3 fig.
- M. MANOJLOVIĆ — O. BRUKNER, *Selište, Sviloš — kasnolatsko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 69—70, 186. Avec 1 pl.
- Z. MARKOVIĆ, *Grede I, Delovi, Koprivnica — prethistorijsko i srednjovjekovno naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 39—43, 184. Avec 2 pl.
- Z. MARKOVIĆ, *Nastavak istraživanja ranoeneolitičkog lokaliteta Seče*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 12—13.
- Z. MARKOVIĆ, *Polje, Ludbreški Ivanac, Koprivnica — lokalitet kasne ladinjske kulture* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 46—48, 185.
- V. MILIĆ, *Bardačlovac, Jablanica — praistorijska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 62—64, 185. Avec 2 pl.
- K. MINICHREITER, *Aljmaš »Podumavlje«, — Osijek višeslojno prapovijesno nalazište* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 23—25, 183—184. Avec 2 pl.
- K. MINICHREITER, *Erdut — Veliki Varod, Mali Varod, Zarkovac, prapovijesni lokaliteti*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 13.
- K. MINICHREITER, *Erdut »Veliki Varod, Mali Varod, Zarkovac«, Osijek — višeslojno prapovijesno nalazište* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 25—30, 184. Avec 2 pl.
- K. MINICHREITER, *Zaštitno istraživanje bronzanodobne nekropole na »Bajiru« u Gredanima kod Nove Gradiške*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 16—17.
- Д. МРКОБРАД, *Добановачка петља, Добановци — вишеслојно насеље* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 21—23, 183. Avec 3 pl.
- Д. МРКОБРАД, *Насеље »Галеника«, Земун — каснолатенско и средњовековно насеље* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 67—69, 186. Avec 5 pl.
- I. PAVISIĆ, *Omišalj, Krk — prethistorijski stambeni objekt* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 57—58, 185. Avec 2 pl.
- J. PETROVIĆ, *Gomolava. Arheološko nalazište* (texte comp. angl.). Ruma, Zavičajni muzej, Novi Sad, Vojvodanski muzej (1984). 79+XX slika u boji.
- J. ПЕТРОВИЋ, *Гомолава, Хртковци — вишеслојно налазиште* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 12—13, 183. Avec 4 pl.
- Д. ПРЕМОВИЋ-АЛЕКСИЋ, *Праисторијска градина на лок. Градац код Тутина*. Новопазарски зборник 8 (Нови Пазар 1984) 5—9. Avec 4 pl.
- D. PREMOVIĆ-ALEKSIĆ, *Tutin, lok. Gradac — praistorijska gradina* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 60—62, 185.
- R. RASAJSKI — Đ. GAČIĆ, *Pančevo, Vatrogasni dom — višeslojno praistorijsko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 14—18, 183. Avec 2 pl.
- Д. СИМОСКА, *Висок Рид, праисторијска повећеслојна насеља (прелиминарен извештај)* (rés. angl.: High

Hill, manylayered prehistoric settlement (preliminary report). Зборник на трудови 4—5 (Битола 1983—1984) 5—20. Avec 13 fig.

М. СЛАДИЋ, *Борбеј — праисторијско насеље. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години* (texte comp. franç.: Bordej. Site d'habitat préhistorique — fouilles de 1980). Бердапске свеске II (Београд 1984) 215—216. Avec 4 fig.

М. СЛАДИЋ, *Михајловац — Кула, праисторијско насеље. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години* (texte comp. franç.: Mihajlovac — Ku-la, site d'habitat préhistorique. Fouille de 1980). Бердапске свеске II (Београд 1984) 201—202. Avec 2 fig.

J. SMIC, *Zaštitno iskopavanje prethistorijske gradine u Janjini* (rés. angl.: Preservational excavation work on the prehistoric ruin above Janjina). Godinjak zašt. spom. kult. 6—7 (Zagreb 1980—1981) 119—211. Avec 5 fig.

V. STRK, *Rezultati pokusnih iskopanja prethistorijskog naselja Radinac u Cazmi 1983. godine* (rés. allem.: Die Resultaten der archäologischen Probegrabungen auf der vorgeschichtlichen Fundstele Radinac in Cazma im Jahre 1983). Podravski zbornik (Koprivnica 1984) 275—284. Avec 8 fig. et 10 pl.

A. TRENZ, *Prazgodovinske najdbe iz Velikega Kamna. Veliki Kamen. Brežice, Posavski muzej* (1985) 15—18. Avec 1 fig.

S. VALOVIĆ, *Divlje Polje, selo Batina kod Kraljeva — vinčansko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 44—46, 184. Avec 1 pl.

N. VUJNOVIĆ, *Bogomolje, Likova glava — gradinski objekat. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo* (Zagreb 1983) 32—33.

ÉPOQUE PALÉOLITHIQUE

D. BASLER, *Istraživanje paleolitika u Hercegovini* (rés. franç.: Recherches sur le paléolithique de l'Herzégovine). Materijali XX, Savez arheoloških društ. Jugoslavije (Beograd 1985) 1—4. Avec 1 fig.

Б. БАСЛЕР, *Палеолитска умјетност у јадранској регији Југославије. Херцеговина 4* (Мостар 1985) 7—20. Avec 3 pl.

M. BRODAR, *Iskanje novih paleolitskih postaj v letih 1971—1982* (rés. allem.: Das Suchen nach neuen paläolithischen Stationen in den Jahren 1971—1982). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 25—38.

M. BRODAR, *Potočka zijalka in Mokriška jama* (rés. franç.: La Potočka jama et la Mokriška jama). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 11—21. Avec 2 fig.

S. BRODAR — M. BRODAR, *Potočka zijalka, visokoalpska postaja aurignacijskih lovcev* (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 292). — Compte rendu par SL. VENCL, Archeol. rozhl. XXXVI, 3 (Praha 1984) 332; K. KROMER, Anzeiger für die Altertumswissenschaft XXXVII, 3—4 (Innsbruck 1984) 263—264; F. OSOLE, Arh. vestn. XXXVI (Ljubljana 1985) 379—384.

Excavation in the Bacho Kiro Cave (Bulgaria). Final Report. Ed. by J. K. KOZŁOWSKI. Warszawa (1982).

172. — Compte rendu par I. TURK, Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 355—361.

III. ЈОАНОВИЋ, *Истраживања палеолита у потесу Ар крај Вршица 1984. год.* Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 159—163.

З. КАЛУБЕРОВИЋ, *Истраживања Смољунке пећине 1984—1985. године. Новопазарски зборник 9* (Нови Пазар 1985) 5—8. Avec 6 pl.

З. КАЛУБЕРОВИЋ, *Палеолитска истраживања у С. Р. Србији током 1984. године. Гласник Срп. арх. друштва 1* (Београд 1984) 32—33.

M. MALEZ, *Spilja Vindija kao kultno mjesto neanderthalaca* (rés. angl.: The Vindija cave a cult place of a neanderthal man). Godišnjak Gradskog muzeja 7 (Varaždin 1985) 31—47. Avec 8 fig.

Н. МИЛОШЕВИЋ, *Палеолитске станице у Петничкој и Високој пећини код Ваљева. Истраживања II. Саопштења са 6. скуп археолога Србије. Ваљево, Народни музеј* (1985) 11—42. Avec 10 pl. et 7 fig.

A. MONTET-WHITE — J. K. KOZŁOWSKI, *Les industries à pointes a dos dans les Balkans. Rivista di scienze preistoriche XXXVIII, 1—2*, (Firenze 1983) 371—399.

Н. РАДОВАНОВИЋ — З. КАЛУБЕРОВИЋ, *Малишница, Ступина, Љутићи, Плевља — палеолитско налазиште* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 11—12, 183. Avec 2 pl.

J. ШАРИЋ, *Прилог истраживању најстаријих култура на територију Београда* (rés. allem.: Beitrag zur Erforschung der ältesten Kulturen auf dem Gebiet von Beograd). Год. града XXXI (Београд 1984) 5—33. Avec 9 pl. et 7 fig.

ÉPOQUE NÉOLITHIQUE

Archaeological Abstracts — *The Neolithic of East-Central Europe: Yugoslavia*. Red. J. KOPACZ. Spraw. archeol. XXXVI (Wroclaw 1984) 308—309.

Archaeological Abstracts — *The Neolithic of East-Central Europe: Yugoslavia*. Red. J. KOPACZ. Spraw. archeol. XXXVII (Wroclaw 1985) 291—301.

Љ. БАБОВИЋ, *Збрадила, Корбово. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години* (texte comp. franç.: Zbradila — Kobrovo. Fouilles de 1980). Бердапске свеске II (Београд 1984) 93—100. Avec 13 fig.

S. DIMITRIJEVIĆ, *Još jednom o problemu završetka ranog neolitika u sjevernoj Hrvatskoj* (rés. allem.: Nochmals zum Problem der Endphase des frühen Neolithikums in Nordkroatien). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 9—11.

VL. DUMITRESCU, *Peut-on réellement parler d'un système de pré-écriture de la culture de Vinča. Dacia n. s. XXIX, 1—2* (București 1985) 113—118.

Д. ГАРАШАНИН — М. ГАРАШАНИН, *Супска. „Ступина“ — праисторијско насеље винчанске групе*

(Cfr. Старинар н. с. XXXII, 129; XXXVI, 293). — Compte rendu par C. BELCIN-PLESCA, *Revue des Ét. sud-est europ.* XXII, 1 (București 1984) 98.

M. ГАРАШАНИН — С. СТАНКОВИЋ, *Разрада типологије винчанске групе — прилог јединственој археолошкој документацији*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 10—29. Avec ill.

V. LEKOVIĆ, *The Starčevo mortuary practices — new perspectives* (rés. serbo-croate: Način sahranjivanja u starčevačkoj kulturi). *Godišnjak Centra za balk. ispit.* 21 (Sarajevo 1985) 157—172. Avec 2 pl. et 3 fig.

H. ЉАМИЋ-ВАЛОВИЋ, *Минијатурни судови из неолитског насеља у Ратини*. Истраживања II. Саопштења са 6. скупа археолога Србије. Ваљево, Народни музеј (1985) 99—101.

H. ЉАМИЋ-ВАЛОВИЋ, *Минијатурни судови у ратинском керамичком инвентару и неке карактеристичне пратеће појаве* (rés. franç.: Récipients en miniature parmi les objets en céramique de Ratina et leurs caractéristiques). Зборн. рад. Народ. муз. XIII (Чачак 1983) 45—52. Avec 8 pl.

H. ЉАМИЋ-ВАЛОВИЋ, *Неколико примера неолитске пластике из Ратине*. Зборн. рад. Народ. муз. XIV (Чачак 1984) 119—124. Avec 8 fig.

H. ЉАМИЋ-ВАЛОВИЋ, *Типологија просопоморфних поклопаца из Винче* (rés. franç.: Typologie des couvercles prosopomorphes de Vinča). *Старинар XXXVI* (Београд 1985) 187—194.

VL. MARKOTIĆ, *The Vinča culture*. Calgray, Western publishers (1984). 243+72 pl.

С. MARKOVIĆ, *Neolit Crne Gore* (rés. angl.: The neolithic of Montenegro). [Centar za arh. istraživanja Fil. fak. 5]. Beograd, Fil. fak.; Cetinje, Zavod zašt. spom. kult. SR Crne Gore (1985). 105. Avec ill.

Z. MARKOVIĆ, *Nekoliko nalaza iz Vinče u Muzeju grada Koprivnice*. *Muzejski vjesnik* 8 (Koprivnica 1985) 38—40. Avec 1 pl.

Z. MARKOVIĆ, *Ražište-tip sopotske kulture* (rés. allem.: Der Ražište-Typ der Sopot-Kultur). *Arh. vest.* XXXVI (Ljubljana 1985) 39—67. Avec 9 pl. et 7 dess.

Y. MOTTIER, *Das Mittlere Neolithikum* [Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thesalien II]. Bonn, Rudolf Habelt Verlag (1981). 175+XXVI+77+6. — Compte rendu par B. JOVANOVIĆ, *Præhist. Zeit.* 59, 1 (Berlin 1985) 94—97.

I. RADOVANOVIĆ — M. KACZANOWSKA — J. KOZŁOWSKI — M. PAWLIKOWSKI — B. VOYTEK, *The Chipped Stone Industry from Vinča — Excavations 1929—1934*. Beograd, Centar za arheološka istraživanja, Filozofski fakultet (1984). — Compte rendu par С. ВАЛОВИЋ, *Старинар XXXVI* (Београд 1985) 238—239; Ж. JEЖ, *Гласн. Срп. арх. друштва* 1 (Београд 1984) 82—84.

D. SREJOVIĆ — LJ. BABOVIĆ, *Lepenski vir — Menschenbilder einer frühen europäischen Kultur*. Römisch-Germanisches Museum — Köln, Prähistorische Staatssammlung — München. Mainz am Rhein, Von Zabern (1981). — Compte rendu par С. ВАЛОВИЋ, *Старинар XXXVI* (Београд 1985) 235—238.

Д. СРЕЈОВИЋ — Љ. БАБОВИЋ, *Уметност Лепенског Вира* (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 294). — Compte rendu par J. KOROŠEC, *Arh. vest.* XXXVI (Ljubljana 1985) 384—393.

R. TRINGHAM, B. BRUKNER, B. VOYTEK, *The Oropo Project: a Study of socioeconomic Change in the Balkan Neolithic*. *Journ. of Field Archaeology* 12, 4 (Boston 1985) 425—444.

С. ВАЛОВИЋ, *Неолитско насеље у Ратини и његово место у винчанском културном комплексу* (rés. franç.: L'agglomération néolithique de Ratina et sa place dans l'ensemble culturel de Vinča) Зборн. рад. Народ. муз. XIII (Чачак 1983) 33—44.

С. ВАЛОВИЋ, *Резултати истраживања винчанског насеља у Ратини*. Истраживања II. Саопштења са 6. скупа археолога Србије. Ваљево, Народни музеј (1985) 95—98.

С. ВЕТНИЋ, *Елементи Протостарчева — Старчева I на насељима типа Рајкинац код Светозарева у Горњем Поморављу*. Истраживања II. Саопштења са 6. скупа археолога Србије. Ваљево, Народни музеј (1985) 89—93.

С. ВЕТНИЋ, *Старчевачка насеља типа Буковче у Поморављу*. *Glasnik Srp. arh. društva* 2 (Beograd 1985) 163—166.

ÉNEOLITIQUE — AGE DU BRONZE

B. АТАНАКОВИЋ-САЛЧИЋ, *Праисторијски гроб у Воју код Мостара* (rés. allem.: Prähistorisches Grab im Dorf »Vojno« — Bijelo Polje bei Mostar). *Херцеговина* 4 (Мостар 1985) 23—36. Avec 3 pl. et 3 fig.

H. A. BANKOFF — H. J. GREENFIELD, *Decision-making and Culture Change in Yugoslav Bronze Age* (rés. serbo-croate: Одлучивање и културна промена у бронзаном добу Југославије). *Balkanica* XV (Београд 1984) 7—31.

S. DIMITRIJEVIĆ, *O nekim kontroverzним pitanjima u kronologiji eneolita južnih područja Karpatske kotline* (U povodu lasinjsko-salkucanskog horizonta u Vinkovcima) (rés. allem.: Über einige kontroverse Fragen in der Chronologie des Aeneolithikums der südlichen Regionen des Karpathenbeckens (Anlässlich des Lasinja — Salkutza — Horizonts in Vinkovci). *Osječki zbornik XVII* (Osijek 1979) 35—78. Avec 8 pl. et 2 fig.

A. DURMAN, *Ostava kalupa vučedolskog lijevača bakra iz Vinkovaca* (rés. angl.: Vučedol copper-caster's hoard from Vinkovci). *Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji*. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 37—52. Avec 7 pl. et 2 fig.

N. ĐURIĆ, *Bronzanodopski nalaz iz Iglareva* (rés. alb. et angl.: Bronze finds from Iglarevo). *Glasn. Muzeja Kosova XIII—XIV* (Priština 1984) 17—24. Avec 4 fig.

M. GARASANIN, *Chronologische und kulturhistorische Probleme südthrakischer und süd-makedonischer Wohnhögel*. *Præhist. Zeit.* 59, 1 (Berlin 1984) 3—15.

M. ГАРАШАНИН, *Почеци бронзаног доба у централнобалканској регији* (rés. franç.: Les débuts du

- Bronze ancien dans les régions balkaniques centrales). Зборн. Нар. муз. 1 (Нини 1985) 11—16.
- B. GERIĆ, *Probno iskapanje lasinjskog naselja na lokalitetu »Dolina« kod Zdravca*. Muzejski vjesnik 8 (Koprivnica 1985) 41—44. Avec 2 fig.
- Z. HOMEN, *Prilog proučavanju lasinjskih keramičkih bočica*. Muzejski vjesnik 8 (Koprivnica 1985) 44—46. Avec 3 fig.
- M. ЈЕВТИЋ, *Нова археолошка истраживања у Винчи*. Истраживања II: Саопштења са 6. скупа археолога Србије. Валево, Народни музеј (1985) 103—105.
- B. JOVANOVIĆ, *Bakarni minerali sa naselja vinčanske grupe »Fafos« kod Titove Mitrovice* (rés. alb. et angl.: Copper minerals from the »Vinča«-group settlement of »Fafos« near Titova Mitrovica). Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Priština 1984) 13—16.
- T. KEMENCZEL, *Die Spätbronzezeit Nordost-Ungarns*. Archaeologia Hungarica, Series Nova LI. Budapest, Akadémiai Kiadó (1984). — Compte rendu par P. BACIĆ, Старинар XXXVI (Београд 1985). 241.
- M. KOSORIĆ, *Novi podaci o sahranjivanju na prastorijskim humkama u Ročeviću i Padinama* (rés. Angaben über die Weise der Beerdigung auf den urgeschichtlichen Grabhügeln in Ročević und Padina). Clanci i građa za kult. istor. istočne Bosne XV (Tuzla 1984) 13—19. Avec 6 fig. et 5 pl.
- N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, *Srednje brončano doba u istočnoj Slavoniji* (rés. allem.: Die mittlere Bronzezeit in Ostslawonien). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 63—90. Avec 14 fig.
- N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, *Srednjobrončanodobni grobovi na Ati u Vršcu* (rés. allem.: Gräben der mittleren Bronzezeit in At bei Vršac). Opuscula archaeologica 10 (Zagreb 1985) 41—61. Avec 6 pl. et 4 fig.
- Z. MARKOVIĆ, *O nekim nejasnim pitanjima kronologije brončanog doba u sjevernoj Hrvatskoj*. Muzejski vjesnik 7 (Čakovec 1984) 52—55. Avec 1 pl.
- I. MAROVIĆ, *Iskopavanja kamenih gomila u Donjoj Ostrvici*. Obavijesti 1, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1983) 18—19.
- I. MAROVIĆ, *Iskopavanja kamenih gomila u Bogomolju na otoku Hvaru* (rés. angl.: Excavations of stone barrows at Bogomolje — the island of Hvar). Vjesnik za arh. i hist. dalmat. 78 (Split 1985) 5—35. Avec 6 pl. et 13 fig.
- M. MEDAR, *Bilješka o nalazu lasinjske kulture u Bjelovaru*. Muzejski vjesnik 8 (Koprivnica 1985) 47—48. Avec 1 fig.
- M. MILIČEVIĆ, *Rekonstrukcija ženske odjeće u eneolitiku Međuriječja Dunava, Drave i Save* (rés. angl.: Reconstruction of the Aeneolithic Women's Wear between the Danube, the Drava and the Sava). Opuscula archaeologica 9 (Zagreb 1984) 1—22. Avec 10 fig. et 5 pl.
- K. MINICHREITER, *Brončanodobne nekropole s paljevinskim grobovima grupe Gredani u Slavoniji* (rés. allem.: Bronzezeitliche Nekropolen mit Urnen-
- gräbern der Gruppe Gredani in Slavonien). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 91—106. Avec 5 pl.
- K. MINICHREITER, *Pregled istraživanja nekropola grupe »Gredani« u Slavoniji*. Anal. Zavoda za znanstveni rad Jug. akad. znan. i umjet. u Osijeku 2 (Osijek 1983). 79 et ill. — Compte rendu par J. ŠIMIĆ, Obavijesti 2, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1984) 41—43.
- H. PARZINGER, *Die Stellung der Uferrandsiedlungen bei Ljubljana im äneolithischen und frühbronzezeitlichen Kultursystem der mittleren Donauländer* (rés. slov.: Mesto kolišč ljubljanskega Barja v eneolitiku in zgodnji bronasti dobi srednjega Podonavja). Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 13—63. Avec 12 pl.
- I. PAVLOVIĆ, *Rezultati arheoloških iskopavanja na lokalitetu Grabovac u god. 1980* (rés. allem.: Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen an der Lokalität Grabovac im Jahr 1980). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 53—61. Avec 5 fig.
- J. PETROVIĆ, *Gomolava* (texte comp. angl.). Novi Sad, Vojv. muz.; Ruma, Zavičajni muzej (1984). 79. Avec ill.
- P. PAŠAJSKI, *Grobni nalaz bronzanog doba kod Omošice*. Glasnik Srp. arh. društva 2 (Београд 1985) 166—173. Avec 2 pl.
- F.-F. RITTERSHOFER, *Der Hortfund von Bühl und seine Beziehungen*. Bericht d. Röm. — German. Kom. 64 (1983) 141—415. — Compte rendu par N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 403—404.
- Rudna Glava. Najstarije rudarstvo bakra na centralnom Balkanu* (texte comp. franç.: Rudna Glava. Les plus anciennes mines de cuivre au centre des Balkans). Bor. Muzej rudarstva i metalurgije (1985) 88.
- H. TASIĆ, *Млаба фаза Белегиш културе и њен положај у развоју култура позног бронзаног доба у југословенском Подунављу* (rés. allem.: Die jüngere Phase der Belegiš-kultur und ihre Lage in der Entwicklung der Kulturen der Spätbronzezeit im jugoslawischen Donaugebiet). Balcanica XV (Београд 1984) 33—44.
- H. TASIĆ, *О хронолошком односу енеолитских култура у југословенском Подунављу* (rés. franç.: Sur le rapport chronologique entre les cultures énéolithiques dans le Bassin Danubien yougoslave). Старинар XXXVI (Београд 1985) 1—11. Avec 5 dess.
- N. TASIĆ, *Socijalno-ekonomski aspekti sahranjivanja u kulturama eneolita i ranog bronzanog doba jugoslovenskog Podunavlja* (rés. franç.: Les aspects socio-économiques de l'inhumation dans les cultures de l'énéolithique et de la première période de l'âge du bronze dans la région danubienne de Yougoslavie). Materijali XX, Savez arheoloških društ. Jugoslavije (Београд 1985) 55—64.
- N. TASIĆ, *Sremsko-slavonska regija kao nosilac evolucije na relaciji Baden — Kostolac — Vučedol* (rés. allem.: Die syrmischslawonische Region als Evolutionsträger der Linie Baden — Kostolac — Vučedol). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 31—36.

T. TEŽAK-GREGL, *Dva nova groba badenske kulture s Vučedola* (texte comp. angl.: Two new graves of the Baden culture from Vučedol). *Opuscula archaeologica* 10 (Zagreb 1985) 23—39. Avec 6 fig. et 2 pl.

H. TODOROVA, *Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien* [Prähistor. Bronzefunde, Abt. IX, Bd. 14]. München, C. H. Beck'sche Verlabuchhandlung (1981). 66+9+37. — Compte rendu par B. JOVANOVIĆ, *Prähistor. Zeit.* 59, 1 (Berlin 1984) 100—103.

Ž. TOMIČIĆ, *Pokusna arheološka istraživanja naselja Goričan tijekom 1983. god. (Preliminarni izvještaj)*. Muzejski vjesnik 7 (Čakovec 1984) 84—87.

I. TURK — D. VUGA, *Zamedvedica pri Pleševici. Novo eneolitsko naselje na Ljubljanskem Barju* (rés. allem.: Zamedvedica bei Plešivica. Eine neue äneolithische Ansiedlung auf dem Moor von Ljubljana). *Arh. vest.* XXXV (Ljubljana 1984) 76—89. Avec 6 fig.

S. P. TUTUNDŽIĆ, *The Group of Narrowing Necked Jars and Onelooop-handled Vessels at Maadi in Relation to the Palestinian Ceramic Ware*. *Zborn. Fil. fak.* XV/1 (Beograd 1985) 11—32+Pl. II.

Ч. ВАСИЋ — Б. ЈОВАНОВИЋ, *Мogućности заштите и презентације раноенеолитског и античког рудника бакра Рудна Глава код Мајданпека* (rés. franç.: Possibilités de protection et de présentation des mines préhistoriques et romaines de Rudna Glava, près de Majdanpek). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. култ. XVI (Београд 1984) 119—128. Avec 7 fig.

J. VIDOVIĆ — Ž. TOMIČIĆ, *Arheološka istraživanja u Goričanu 1983. god. (Preliminarni izvještaj)*. Muzejski vjesnik 7 (Čakovec 1984) 88—93. Avec 4 fig.

PÉRIODE DE HALLSTATT — LA TÈNE

A. BENAC, *Utvrdjena ilirska naselja (I). Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju* (rés. franç.: Agglomérations fortifiées illyriennes I. Les «gradinas» delmates de la Plaine de Duvno, de Buško blato et de Plaines de Livno et de Glamoč). [Djela, LX, Centar za balk. ispit., 4]. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1985). 219 et ill. — Compte rendu par M. ZANINOVIĆ, *Obavijesti* 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 28—29.

J. BOUZEK, *The Aegen, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the second Millenium B. C.* Praha, Academia — nakladelství CSAV (1985). — Compte rendu par B. ТРБУХОВИЋ, *Старинар* XXXVI (Београд 1985) 242—243.

Z. BRUSIĆ, *Neke osobitosti pokopa u Liburniji* (rés. franç.: Quelques particularités de l'enterrement en Libournie). *Materijali XX, Savez arheoloških društ. Jugoslavije* (Beograd 1985) 141—146. Avec 3 pl.

M. BUĐA, *Trgovske vezi, element širenja kulta mrtvih iz mediteranskog sveta v svet kulture žarnih grobišč Slovenije* (rés. franç.: Relations commerciales — élément de propagation du culte des morts du monde méditerranéen dans le monde de la culture des tombes avec urnes en Slovénie). *Materijali XX, Savez arheoloških društ. Jugoslavije* (Beograd 1985) 75—79. Avec 2 fig.

N. CAMBI, *Sepulkralni spomenici antropomorfnoг karaktera kod Ilira* (rés. franç.: Monuments sépulcraux du caractère anthropomorphe chez les Illyriens). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1984) 105—117. Avec 4 pl.

S. ČAČE, *Obredi uz kneževski grob u Atenici i tragovi arhaičnog kraljevstva u Iliriku* (rés. angl.: Rites of the chieftain's grave in Atenica and traces of the archaic kingdom in Illyria). *Radovi Fil. fak.* 24 (11) (Zadar 1985) 13—30. Avec 2 pl.

J. ČUS-RUKONIĆ, *Neki prapovijesni nalazi u Arheološkoj zbirci Osor* (rés. ital.: Alcuni reperti preistorici nella Collezione archaeologica di Ossevo). *Histria archaeologica* 11—12 (Pula 1980—1981, éd. 1985) 5—12. Avec 3 pl.

J. DULAR, *Halštatska keramika v Sloveniji* (Cfr. *Старинар* н. с. XXXVI, 298). — Compte rendu par K. KROMER, *Anzeiger für die Altertumswissenschaft* XXXVII, 3—4 (Innsbruck 1984) 264; P. BACIĆ, *Старинар* XXXVI, (Београд 1985) 244—245; N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, *Obavijesti* 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 38—39.

H. БУРИБ, *Налази гвозденог доба из околине Ниша* (rés. angl.: Finds of the Iron age in the surrounding of Niš). *Зборн. Нар. муз.* 1 (Ниш 1985) 17—32. Avec 5 pl.

S. GABROVEC — D. SVOLJŠAK, *Most na Soči (S. Lucia) I.* (Cfr. *Старинар* н. с. XXXVI, 299). — Compte rendu par D. VUGA, *Arh. vest.* XXXVI (Ljubljana 1985) 405—408; D. VUGA, *Zgod. čas.* 39, 1—2 (Ljubljana 1985) 153; P. BACIĆ, *Старинар* XXXVI (Београд 1985) 245—246.

B. GOVEDARICA, *O istraživanju glasinčких gradina* (rés. franç.: Sur les recherches des «Gradine» de Glasinac). *Materijali XX, Savez arheoloških društ. Jugoslavije* (Beograd 1985) 15—27. Avec 5 fig.

M. GUSTIN, *Die Kelten in Jugoslawien — Übersicht über das archäologische Fundgut*. *Jahrbuch des Röm.-germ. Zentralmuseums* 31 (Mainz 1984) 305—363.

G. HIRSCHBÄCK-MERHAR, *Pražgodovinski depo Debeli Vrh nad Predgradom* (rés. angl.: The Prehistoric Depot Debeli Vrh about the Village of Predgrad). *Arh. vest.* XXXV (Ljubljana 1984) 90—100. Avec 9 pl.

M. JEVTIĆ, *Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području* (Cfr. *Старинар* н. с. XXXVI, 299). — Compte rendu par P. BACIĆ, *Старинар* XXXVI (Београд 1985) 244.

A. JOVANOVIĆ, *Дачке форме сахрањивања у Горњој Мезији* (rés. allem.: Dazische Gräberformen in Obermoesien). *Materijali XX, Savez arheoloških društ. Jugosl.* (Beograd 1985) 127—140.

B. JOVANOVIĆ, *Les sépultures de la nécropole celtique de Pećine près de Kostolac* (Serbie du Nord). *Études celtiques* XXI (Paris 1984) 63—93.

Б. ЈОВАНОВИЋ, *Некропола на Пећинама и старије гвоздено доба Подунавља* (rés. franç.: La nécropole à Pećine et l'âge de fer ancien dans le Bassin Danubien). *Старинар* XXXVI (Београд 1985) 13—18. Avec 6 dess.

- R. KATIČIĆ, *O jeziku Ilira* (rés. allem.: Die Sprache der Illyrier). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1984) 253—264.
- T. KNEZ, *Situlska umjetnost u Jugoslaviji* (rés. allem.: Situlenkunst in Jugoslawien). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1984) 89—104.
- T. KNEZ, *Žarno grobišče v Novem Mestu. Začasno poročilo o raziskovanju v letu 1982* (rés. allem.: Das Urnengräberfeld in Novo Mesto. Vorbericht der Grabung 1982). Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 119—127. Avec 6 pl.
- M. KOSORIC, *Rezultati istraživanja praistorijskih nekropola i naselja na području istočne Bosne* (rés. angl.: Results of the researches in prehistoric necropolises and settlements in eastern Bosnia). Materijali XX, Savez arheoloških društ. Jugoslavije (Beograd 1985) 5—14. Avec 16 fig.
- H. KROLL, *Die Pflanzenfunde. Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975—1979. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Bernhard Hänsel, Band 2. Berlin, Verlag Volker Spiess (1983). — Compte rendu par P. BACIĆ, Старинар XXXVI (Београд 1985) 242.*
- S. KUKOČ, *Prapovijesni antropomorfni kipić s Čikata na otoku Lošinju* (rés. angl.: The prehistoric anthropomorphon statuette from Čikat an the island of Lošinj). Radovi Fil. fak. 24 (11) (Zadar 1985) 5—12. Avec 1 pl.
- П. КУЗМАН, *Три Челусти и Вртунка Требеништа 1972* (rés. angl.: Tri Čeljusti and Vrtulka, Trebenishta 1972). [Завод за заштита на спомениците на културата и Народен музеј Охрид — Археологија] Охрид, Завод за заштита на спомениците на културата и Народен музеј (1985). 142.
- H. LORENZ, *Neue Untersuchungen im Oppidum von Manching* (rés. slov.: Nova raziskovanja v oppidumu Manching). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 137—145. Avec 7 fig.
- N. MAJNARIĆ-PANDZIC, *Prilog problematici kasno-latenskih utvrđenih naselja u Slavoniji* (rés. allem.: Zur Problematik der befestigten Siedlungen aus der Spät-la-Tène-Zeit in Slawonien). Opuscula archaeologica 9 (Zagreb 1984) 23—34. Avec 9 pl.
- Č. MARKOVIĆ, *Ukrasni predmeti iz kneževskog groba sa lokaliteta Lisijevo polje kod Ivangrada* (rés. allem.: Schmuckgegenstände aus dem Fürstengrab in Lisijevo Polje bei Ivangrad). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1984) 81—87. Avec 5 fig.
- Z. MARKOVIĆ, *Još o nalazima s Raičevog brega kod Srdinaca. Muzejski vjesnik 8* (Koprivnica 1985) 49—52. Avec 2 pl.
- M. L. NAVA, *Stele Daunie. I. [Studi e materiali di etruscologia e antichità italiane, XVIII]. Firenze, Sansoni (1980). Compte rendu par S. KUKOČ, Vjesnik za ahr. i hist. dalmat. LXXVI (Split 1983) 106—112.*
- Necropoli e usi funerari nell'età del ferro. Studi a cura di R. PERONI. [Archeologia: Materiali e problemi 5]. (1981). 306. — Compte rendu par V. PAHIĆ, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 408—411.*
- A. PALAVESTRA, *Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na Centralnom Balkanu* (rés. angl.: Princely tombs during the early iron age in the Central Balkan). [SANU, Balkanološki institut. Posebna izdanja knj. 19]. Beograd, Srpska akademija nauka (1984). 112+XX. — Compte rendu par P. BACIĆ, Старинар XXXVI (Београд 1985) 246—247; M. LAZIĆ, Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 100—102.
- M. PETRESCU-DIMBOVITA, *Die Sichel in Rumänien. [Prähistorische Bronzefunde 18/1]. München (1978). 198. Avec 300 pl. — Compte rendu par V. PAHIĆ, Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 363—364.*
- P. POP LAZIĆ, *Bronzani šlem iz V veka pre nove ere. Vesnik Vojn. muz. 30* (Beograd 1984) 209—212. Avec 1 fig.
- П. ПОПОВИЋ, *Egeta. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години (праисторија)* (texte comp. franç.: Egeta. Fouilles de 1980 — préhistoire). Бердапске свеске II (Београд 1984) 151—152. Avec 1 fig.
- П. ПОПОВИЋ, *Љубичевац — Горње острво. Извештај о сондажним ископавањима у 1980. години* (texte comp. franç.: Ljubičevac — Gornje ostrvo. Fouilles de sondage de 1980). Бердапске свеске II (Београд 1984) 133—136. Avec 2 fig.
- G. PROTIĆ, *Prahistorijski nalazi s otoka Visa* (rés. angl.: Prehistorical finds from the island of Vis). Vjesnik za arh. i hist. dalmat. 78 (Split 1985) 37—44. Avec 3 fig.
- I. PUŠ, *Ljubljanski prostor — stečišče kulturnih prvin v starejši železni dobi* (rés. franç.: Espace de Ljubljana — point de convergence des origines du culte dans la première période de l'âge du fer). Materijali XX, Savez arheoloških društ. Jugoslavije (Beograd 1985) 81—85.
- I. PUŠ, *Prazgodovinski Molnik* (rés. allem.: Das vorgeschichtliche Molnik). Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 134—155. Avec 7 pl. et 8 dess.
- I. PUŠ, *Prazgodovinsko žarno grobišče v Ljubljani* (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 301). — Compte rendu par K. KROMER, Anzeiger für die Altertumswissenschaft XXXVII, 3—4 (Innsbruck 1984) 265.
- M. RADIVOJAC, *Mezeji — panonsko pleme u sjeverozapadnoj Bosni* (rés. angl.). Zbornik krajiških muzeja VII (Banjaluka 1982) 111—133.
- A. STIPČEVIĆ, *Kult heroiziranog pokojnika u ilirskoj religiji* (rés. franç.: Le cult du défunt héroïsé dans la religion illyrienne). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1984) 215—221.
- A. STIPČEVIĆ, *Kulturni simboli kod Ilira, grada i prilozi sistematizaciji* (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 301). Compte rendu par J. KOROŠEC, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 411—413.
- D. SVOLJŠAK — B. ŽBONA TRKMAN, *Načini pokopa v prazgodovini Posočja* (rés. franç.: Formes d'

enterrement dans la préhistoire de la région de Po-
sočje). Materijali XX, Savez arheoloških društ. Jugos-
lavije (Beograd 1985) 87—89.

M. ŠIMEK, *Kameni vrh* (rés. allem.). Godišnjak Grad-
skog muzeja 7 (Varaždin 1985) 49—75. Avec 4 pl. et
4 fig.

J. ŠIMIC, *Stariji nalazi bosutske grupe iz Vukovara*
(rés. allem.: Einige neuere antike Funde aus Slawonien
und Baranja). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i
Baranji. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 107—115.
Avec 2 pl.

B. TERŽAN, *Nošnja kao obilježje društvenih skupina
između Drima i Devolla u starije željezno doba (Ro-
maja — Burrel — Kuč i Zi)* (rés. allem.: Die Tracht
als kennzeichnendes Element der ältereisenzeitlichen
Gesellschaftsgruppen zwischen Drim und Devoll). [Pos.
izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna
kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH
(1984) 197—214. Avec 5 fig.

B. TERŽAN, *O jantarju z Debelegra Vrha nad Pred-
gradom* (rés. angl.: The Amber from Debeli Vrh above
the Village of Predgrad). Arh. vest. XXXV (Ljubljana
1984) 110—118. Avec 1 mappe.

B. TERŽAN, *Poskus rekonstrukcije halštatske dru-
žbene strukture v dolenskem kulturnem krogu* (rés.
allem.: Ein Rekonstruktionsversuch der Gesellschafts-
struktur im Dolenjsko-Kreis der Hallstattkultur) Arh.
vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 77—105. Avec 16 dess.

J. TODOROVIĆ, *Kape kao deo odeće na antropoidnoj
sitnoj plastici latenskog doba* (rés. allem.: Kappen als
Teil der Kleidung and der anthropoiden latenzzeitlichen
Kleinplastik). Osječki zbornik XVII (Osijek 1979) 79
—84. Avec 4 fig.

J. TODOROVIĆ, *Praistorijska Karaburma II — Ne-
kropola mlađeg gvozdenog doba I* (Cfr. Starinar n.
s. XXIV—XXV, 306). — Compte rendu par V. FUR-
MANEK, Slov. Arheol. XXVII, 1 (Nitra 1979) 218—
220.

P. M. UZUROV, *Mlađe gvozdeno doba — keltski laten
jugozapadne Bačke*. Bođani, izd. autora (1984). 8. Avec
ill.

R. VASIĆ, *Prilog proučavanju šarnirskih fibula u
Jugoslaviji* (rés. angl.: A contribution to the study
of «scharnier» fibulae in Yugoslavia). Godišnjak Cen-
tra za balk. ispit. 21 (Sarajevo 1985) 121—155. Avec 11
fig.

R. VASIĆ, *Rapporti tra mondo greco e regioni bal-
caniche alla luce dei ritrovamenti metallici. Il Crinale
d'Europa. L'area illirico-danubiana nei suoi rapporti
con il mondo classico* (Roma 1984) 25—32.

P. VASIĆ — O. PALAMAREVIĆ, *Arheološke be-
leške iz okoline Vrađa* (rés. angl.: Archaeological
notes from the region of Vranje). Vranjski glasnik
XVII (Vrađe 1984) 135—141. Avec 3 pl.

J. VIDOVIĆ, *Goričan 1984 (preliminarni izvještaj)*.
Muzejski vjesnik 8 (Koprivnica 1985) 53—54. Avec 1
fig.

J. VIDOVIĆ, *Nastavak istraživanja perioda starijeg
željeznog doba na lokalitetu — Goričan '82*. Muzejski
vjesnik 7 (Čakovec 1984) 93—97. Avec 1 pl.

P. VUČKOVIĆ, *Arheološka istraživanja u Alov-
skoj pećini*. Istraživanja II. Saopštenja sa 6.
skupa arheologa Srbije. Vačevo, Narodni muzej
(1985) 115—120. Avec 3 fig.

M. VUKMANOVIĆ — P. POPOVIĆ, *Livade, Mala
Vrbica*. Izveštaj o sondažnim iskopavanjima u
1980. godini (texte comp. franç.: Livade à Mala Vr-
bica. Fouilles de sondage de 1980). Berdapske svеске
II (Beograd 1984) 85—91. Avec 24 fig.

M. ZOTOVIĆ, *Arheološki i etnički problemi bronza-
nog i gvozdenog doba zapadne Srbije* (rés. allem.:
Archäologische und ethnische Probleme der Bronze und
Eisenzeit Westserbiens). [Dissert. et monograph., 26].
Titovo Užice, Zavičajni muzej; Beograd, Savez arh.
društ. Jug. (1985). 151 et ill. — Compte rendu par
A. PALABESTRA, Glasnik Srp. arh. društva 2 (Beo-
grad 1985) 105—107.

M. ZOTOVIĆ, *Kneževska humka u Pilatovićima kod
Požege* (rés. franç.: Le tumulus du prince à Pilatovići
près de Požega). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11].
Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad.
nauka i umjetn. BiH (1984) 189—196. Avec 3 pl.

Z. ŽERAVICA, *Nova istraživanja mlađeg željeznog
doba na području sjeverozapadne Bosne* (rés. angl.:
New researches of the period of the later iron age in
northwestern Bosnia). Materijali XX, Savez arheol.
društva. Jugoslavije (Beograd 1985) 29—42. Avec 3 pl.

ANTIQUITÉ

OUVRAGES GÉNÉRAUX — HISTOIRE

D. BENEÀ, *Din istoria militara a Moesiei superior și
a Daciei*. Cluj, Napoca (1983). — Compte rendu par
M. DUŠANIĆ, Starinar XXXVI (Beograd 1985) 251.

I. BOJANOVIĆ, *Prilozi za topografiju rimskih i
predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj pro-
vinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje
Bosne i Hercegovine)*. IV. Rimska cesta Siscia — Sir-
mium (Tab. Peut.) i njena topografija (arheološkoto-
pografska studija) (rés. allem.: Die Römerstrasse Siscia
— Sirmium (Tab. Peut.) und ihre Topographie (Eine
archäologisch-topographische Studie). Godišnjak Cen-
tra za balk. ispit. 20 (Sarajevo 1984) 145—265. Avec 9 pl.

P. CARLIER, *La royauté en Grèce avant Alexandre*.
[Études et Travaux VI]. Groupe de recherches d'hi-
stoire romaine de recherches d'histoire romaine de
l'Université des sciences romaines. Strasbourg (1984).
— Compte rendu par H. PROEBA, Жива антика 1—2
(Скопје 1985) 160—164.

S. ČAČE, *Truentum Liburnorum* (rés. angl.). Radovi
Fil. fak. 23 (10) (Zadar 1984) 7—16.

A. DE SIMONE, G. VERCHI, *Pompeji i Herculaneum*.
[Bibl. Muzeji svijeta]. Zagreb, Mladost; Beograd, Vuk
Karadžić; Skopje, Makedonska kniga; Priština, Ri-
lindja (1983). 171. Avec ill.

C. DUŠANIĆ, *Филип V, Дираххион и Магнезија на
Меандру* (rés. angl.: Philip V, Dyrrachium und Mag-
nesia-on-the-Maeander, Zborn. Fil. fak. XV/1 (Beograd
1985) 43—63.

enterrement dans la préhistoire de la région de Po-
sočje). Materijali XX, Savez arheoloških društ. Jugo-
slavije (Beograd 1985) 87—89.

M. SIMEK, *Kameni vrh* (rés. allem.). Godišnjak Grad-
skog muzeja 7 (Varaždin 1985) 49—75. Avec 4 pl. et
4 fig.

J. ŠIMIC, *Stariji nalazi bosutske grupe iz Vukovara*
(rés. allem.: Einige neuere antike Funde aus Slawonien
und Baranja). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i
Baranji. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 107—115.
Avec 2 pl.

B. TERŽAN, *Nošnja kao obilježje društvenih skupina
između Drima i Devolla u starije željezno doba (Ro-
maja — Burrel — Kuç i Zi)* (rés. allem.: Die Tracht
als kennzeichnendes Element der ältereisenzeitlichen
Gesellschaftsgruppen zwischen Drim und Devoll). [Pos.
izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna
kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH
(1984) 197—214. Avec 5 fig.

B. TERŽAN, *O jantaru z Debelega Vrhha nad Pred-
gradom* (rés. angl.: The Amber from Debeli Vrh above
the Village of Predgrad). Arh. vest. XXXV (Ljubljana
1984) 110—118. Avec 1 map.

B. TERŽAN, *Poskus rekonstrukcije halštatske druž-
bene strukture v dolenskem kulturnem krogu* (rés.
allem.: Ein Rekonstruktionsversuch der Gesellschafts-
struktur im Dolenjsko-Kreis der Hallstattkultur) Arh.
vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 77—105. Avec 16 dess.

J. TODOROVIC, *Kape kao deo odeće na antropoidnoj
sitnoj plastici latenskog doba* (rés. allem.: Kappen als
Teil der Kleidung and der anthropoiden latenzzeitlichen
Kleinplastik). Osječki zbornik XVII (Osijek 1979) 79
—84. Avec 4 fig.

J. TODOROVIC, *Praistorijska Karaburma II — Ne-
kropola mladog gvozdenog doba I* (Cfr. Старинар н.
с. XXIV—XXV, 306). — Compte rendu par V. FUR-
MANEK, Slov. Arheol. XXVII, 1 (Nitra 1979) 218—
220.

P. M. UZUROV, *Mlade gvozdeno doba — keltski laten
jugozapadne Bačke*. Bođani, izd. autora (1984). 8. Avec
ill.

R. VASIC, *Prilog proučavanju šarnirskih fibula u
Jugoslaviji* (rés. angl.: A contribution to the study
of «scharnier» fibulae in Yugoslavia). Godišnjak Cen-
tra za balk. ispit. 21 (Sarajevo 1985) 121—155. Avec 11
fig.

R. VASIC, *Rapporti tra mondo greco e regioni bal-
caniche alla luce dei ritrovamenti metallici. Il Crinale
d'Europa. L'area illirico-danubiana nei suoi rapporti
con il mondo classico* (Roma 1984) 25—32.

P. VASIC — O. PALAMAREVIC, *Археолошке бе-
лешке из околине Врања* (rés. angl.: Archaeological
notes from the region of Vranje). Врањски гласник
XVII (Врање 1984) 135—141. Avec 3 pl.

J. VIDOVIĆ, *Goričan 1984 (preliminarni izvještaj)*.
Muzejski vjesnik 8 (Koprivnica 1985) 53—54. Avec 1
fig.

J. VIDOVIĆ, *Našavak istraživanja perioda starijeg
željeznog doba na lokalitetu — Goričan '82*. Muzejski
vjesnik 7 (Čakovec 1984) 93—97. Avec 1 pl.

П. ВУЧКОВИЋ, *Археолошка истраживања у Алов-
ској пећини*. Истраживања II. Саопштења са 6.
скупа археолога Србије. Ваљево, Народни музеј
(1985) 115—120. Avec 3 fig.

М. ВУКМАНОВИЋ — П. ПОПОВИЋ, *Ливаде, Мала
Врбица. Извештај о сондажним ископавањима у
1980. години* (texte comp. franç.: Livade à Mala Vr-
bica. Fouilles de sondage de 1980). Бердупске свеске
II (Београд 1984) 85—91. Avec 24 fig.

М. ZOTOVIC, *Arheološki i etnički problemi bronza-
nog i gvozdenog doba zapadne Srbije* (rés. allem.:
Archäologische und ethnische Probleme der Bronze und
Eisenzeit Westserbiens). [Dissert. et monograph., 26].
Titovo Uziće, Zavičajni muzej; Beograd, Savez arh.
društ. Jug. (1985). 151 et ill. — Compte rendu par
A. ПАЛАВЕЦТРА, Гласник Срп. арх. друштва 2 (Бео-
град 1985) 105—107.

М. ZOTOVIC, *Kneževska humka u Pilatovićima kod
Požege* (rés. franç.: Le tumulus du prince à Pilatovići
près de Požega). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11].
Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad.
nauka i umjetn. BiH (1984) 189—196. Avec 3 pl.

Z. ŽERAVICA, *Nova istraživanja mlađeg željeznog
doba na području sjeverozapadne Bosne* (rés. angl.:
New researches of the period of the later iron age in
northwestern Bosnia). Materijali XX, Savez arheol.
društva. Jugoslavije (Beograd 1985) 29—42. Avec 3 pl.

ANTIQUITE

OUVRAGES GÉNÉRAUX — HISTOIRE

D. BENEÀ, *Din istoria militara a Moesiei superior și
a Daciei*. Cluj, Napoca (1983). — Compte rendu par
М. ДУШАНИЋ, Старинар XXXVI (Београд 1985) 251.

I. BOJANOVSKI, *Prilozi za topografiju rimskih i
predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj pro-
vinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje
Bosne i Hercegovine)*. IV. Rimska cesta Siscia — Sir-
mium (Tab. Peut.) i njena topografija (arheološkoto-
pografska studija) (rés. allem.: Die Römerstrasse Siscia
— Sirmium (Tab. Peut.) und ihre Topographie (Eine
archäologisch-topographische Studie). Godišnjak Cen-
tra za balk. ispit. 20 (Sarajevo 1984) 145—265. Avec 9 pl.

P. CARLIER, *La royauté en Grèce avant Alexandre*.
[Études et Travaux VI]. Groupe de recherches d'hi-
stoire romaine de recherches d'histoire romaine de
l'Université des sciences romaines. Strasbourg (1984).
— Compte rendu par Н. ПРОЕВА, Жива антика 1—2
(Скопје 1985) 160—164.

S. ČAČE, *Truentum Liburnorum* (rés. angl.). Radovi
Fil. fak. 23 (10) (Zadar 1984) 7—16.

A. DE SIMONE, G. VERCHI, *Pompeji i Herculaneum*.
[Bibl. Muzeji svijeta]. Zagreb, Mladost; Beograd, Vuk
Karadžić; Skopje, Makedonska kniga; Priština, Ri-
lindja (1983). 171. Avec ill.

С. ДУШАНИЋ, *Филип V, Дирахуон и Магнезија на
Меандру* (rés. angl.: Philip V, Dyrrachium und Mag-
nesia-on-the-Maeander, Zborn. Fil. fak. XV/1 (Beograd
1985) 43—63.

- B. GABRIČEVIĆ, *Iz antičkog perioda Cetinske krajine* (rés. franç.: Quelques problèmes communs à l'Antiquité dans la région de la Cetina). [Znan. skup. Sinj 3—6. VI 1980]. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Split, Hrv. arh. društvo (1984) 93—106. Avec 6 fig.
- M. GARASANIN, *Pogrebni običaji kod Ilira u rimsko doba* (rés. franç.: Rites funéraires illyriens à l'époque romaine). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1984) 153—164.
- N. JAKŠIĆ, *Constantine Porphyrogenitus as the Source for Destruction of Salona*. Vjesnik za arh. i hist. dalmat. 77 (Split 1984) 315—326. Avec 1 fig.
- T. D. JANKOVIĆ, *Rimljani u Vojvodini — boravak, delanje i hrišćanstvo*. Novi Sad, izd. autora (1985). 35.
- L. MARGETIĆ, *O nastanku i razvoju službe Defensor Civitatis*. Živa antika 1—2 (Skopje 1985) 95—116.
- Z. MARIĆ, *Helenizam i helenistička umjetnost u Hercegovini* (rés. franç.: Hellénisme et art hellénistique dans l'Hercegovine). Materijali XX, Savez arheol. društ. Jugoslavije (Beograd 1985) 47—53.
- E. MARIN, *Msgr. Frane Bulić i evropski epigrafičari* (rés. angl.: Msgr. Frane Bulić and European Epigraphists). Živa antika 1—2 (Skopje 1984) 233—236.
- E. MARIN, *Sur la présence des populations d'origine occidentale en particulier hispanique, dans la région de Salone*. Vjesn. za arh. i hist. dalmat. 77 (Split 1984) 81—91.
- M. MARKOVIĆ, *Filozofija Heraklita Mračnog*. Beograd, Nolit (1983). 233. — Compte rendu par B. MIHEVSKI, *Živa antika* 1—2 (Skopje 1985) 158—160.
- I. MAROVIĆ, *Reflexions about Year of the Destruction of Salona*. Vjesnik za arheol. i hist. dalmat. 77 (Split 1984) 293—314. Avec 4 pl.
- H. A. MAŠKIN, *Istoriја starog Rima* (trad. M. MARKOVIĆ). Beograd, Narodna knjiga (1985). 579.
- M. MAYER, *Les rapports entre Dalmatia et Hispania*. Vjesn. za arh. i hist. dalmat. 77 (Split 1984) 63—79.
- I. MIKL-CURK — I. TUŠEK, *O središču Poetovione* (rés. allem.: Über das Zentrum von Poetovio). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 285—306. Avec 8 fig. et 7 pl.
- M. MIRKOVIC, *Cicero, in Verr. III, 22, 55 u netачna poreska prijava* (rés. angl.: Cicero, in Verr. III, 22, 55 and the False Tax Declaration). Зборн. Фил. фак. XV/1 (Beograd 1985) 65—71.
- V. NEDOMACKI, *Arheologija Bliskog istoka. Asirija — Novovavilonska država*. Beograd, Fil. fak. (1984). 561. Avec ill.
- M. NIKOLANCI, *»Dalmatinska dinastija« i propast Zapadnog Rimskog carstva* (rés. allem.: Die »Dalmatinische Dynastie« und der Zerfall des Weströmischen Reiches). Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 5—22.
- M. NIKOLANCI, *Die »Dalmatinische Dynastie« und der Untergang des Weströmischen Reiches*. Vjesnik za arh. i hist. dalmat. 77 (Split 1984) 273—292.
- Ф. ПАΠΑЗОГЛУ, *Социјална структура полиса хеленистичког и римског периода* (rés. franç.: La structure sociale de la cité hellénistique et romaine). Глас Одељ. ист. наука САНУ 5 (Београд 1986) 1—8.
- F. PAPAOGLOU, *The central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*. Amsterdam, Hakkert (1978). XI+664+10. — Compte rendu par G. DOBESCH, *Anzeiger für die Altertumswissenschaft XXXVIII*, 1—2 (Innsbruck 1985) 101—103.
- M. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Античка археологија у Старинару (1884—1984)* (rés. franç.: Archéologie antique dans le »Starinar« /1884—1984/). Старинар XXXV (Београд 1984) 85—134. Avec 16 fig.
- R. PILLINGER, *Preganjane krstjanov in uničevanje na ozemlju Avstrije v rimski dobi* (rés. allem.: Christenverfolgung und »Tempelsturm« in der »Austria Romana«). Zgod. čas. 39, 3 (Ljubljana 1985) 173—183.
- Pylos Comes Alive. Industry+Administration in a Mycenaean Palace*. New York, Ed. Cynthia W. Schelmerdine — Thomas G. Palaima (1984). — Compte rendu П. ИЛИЕВСКИ, *Жива антика* 1—2 (Скопје 1985) 143—147.
- J. PINSENT, *Grčka mitologija* (trad. par B. PEČNIK-KROFLIN). Opatija, Otakar Keršovani (1985). 144.
- D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Umjetnost Ilira u antičko doba* (rés. franç.: L'art des Illyriens à l'époque antique). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1984) 65—80. Avec 9 pl.
- M. ROBERTSON, *A History of Greek Art*. Cambridge University Press (1975). — Compte rendu par N. CAMBI, Vjesnik za arh. i hist. dalmat. LXXVI (Split 1983) 113—115.
- R. SALINAS PRAJS, *Homerova slepa publika. Esej o geografskim uslovima za mesto Ilij u Ilijadi*. [Biblioteka — Posebna izdanja]. Beograd, IRO RAD, Novinska agencija Tanjug (1985). 155.
- A. SAVIĆ-REBAC, *Antička estetika i nauka o književnosti*. 2 éd. Novi Sad, Književna zajednica (1985). 223.
- M. SORDI, *Хришћани и римско царство (I cristiani e l'impero Romano)*. Milano (1984). — Compte rendu par M. ДУШАНИЋ, Старинар XXXVI (Београд 1985) 251—252.
- M. SPEIDEL, *The Road to Viminacium* (rés. slov.: Cesta za Viminacij). Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 339—341. Avec 1 mape. — Critique and discussion: M. MIRKOVIC, *Vom obermösischen Limes nach Süden: Via Nova von Viminacium nach Dardanien*. Roman Frontier Studies 1979, Pt. III (Oxford 1980) 745—755.
- M. ВАСИЋ, *Мачва и Подриње у римско доба*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 124—141.
- Ж.-П. ВЕРНАН, *Духовни свет полиса* (trad. Д. ЗЛИЧИЋ). Летопис МС 436 (Нови Сад 1985) 16—27.

Z. VIRC, *Struktura uprave u Cibalima* (rés. allem.: Die Struktur der Verwaltung von Cibalae). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 153—163. Avec 5 fig.

M. ZANINOVIC, *Grčka podjela zemljišta u polju antičkog Pharosa*. Prilozi pov. otoka Hvara VII (Hvar 1983) 3—10.

M. ZANINOVIC, *Vojni značaj Tilurija u antici* (rés. franç.: Military characteristic of Tilurium in Antiquity). [Znan. skup, Sinj, 3—6. VI 1980]. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Split, Hrv. arh. društvo (1984) 65—75. Avec 4 fig.

LJ. ZOTOVIĆ, *Prilog problemu etničke pripadnosti grobova tipa Mala Kopašnica-Sase* (rés. franç.: Contribution à l'interprétation ethnique des sépultures de type Mala Kopašnica-Sase). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1984) 165—170.

M. ŽUPANČIĆ, *Sermin ob Rižani* (rés. ital.: Il Sermino presso il Risano). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 315—324.

SOURCES HISTORIQUES (EXEPTÉ ÉPIGRAPHIE) — LITTÉRATURE — HISTOIRE DE LA LANGUE

Adriana Quattordio Moreschini, *Le formazioni nominali greche in -nth-*. [Incunabula Graeca vol LXXXIII]. Roma, Ed. dell' Ateneo (1984). — Compte rendu par П. ИЛИЕВСКИ, Жива антика 1—2 (Скопје 1985) 147—149.

R. BRATOŽ, *Viktorin iz Petovione in njegova doba* (rés. allem.: Victorinus von Pettau und seine Zeit). Živa antika 1—2 (Скопје 1984) 119—125.

M. BUDIMIR, *Litterae latinae*. 5 éd. Beograd, Univerzitet, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva (1984). 335.

M. CASEVITZ — F. SKODA, *De bric et de broc: Bric-a-brac étymologique*. Živa antika 1—2 (Скопје 1985) 29—56.

LJ. CREPAJAC, *Istraživanja o leksičkoj grupi ΚΑΛΟΣ »lep«* (rés. allem.: Untersuchungen über die Wortsippe »scoen«). Živa antika 1—2 (Скопје 1984) 33—41.

H. DÜRBECK, *Die Erfindung der Ilias*. Živa antika 1—2 (Скопје 1985) 21—28.

K. GANTAR, *Antička poetika* (rés. allem.: [Literarni leksikon, Studije, 26]. Ljubljana, Znan. — razisk. center SAZU, Inšt. slov. lit. in literarne vede, Državna založba Slovenije (1985). 117.

K. GANTAR, *Kompozicija I. knjige Horacijevih Pesmi* (rés. allem.: Die Komposition des ersten Odenbuch von Horaz). Živa antika 1—2 (Скопје 1984) 79—86.

G. F. GIANOTTI — A. PENNACINI, *Storia e forme della letteratura in Roma antica*. Torino, Loescher ed. (1982). — Compte rendu par K. GANTAR, Živa antika 1—2 (Скопје 1985) 154—155.

E. HAMP, *An archaic poetic statement*. Živa antika 1—2 (Скопје 1985) 85—86.

HERAKLIT, *Fragmenti*. [Bibl. Horizonti]. Beograd, Grafos (1985). 56.

A. HEUBECK, *Odyssee* ξ 144—147. Živa antika 1—2 (Скопје 1985) 17—19.

П. ИЛИЕВСКИ, *Придонес на микенскиот грчки кон интерпретацијата на хомерски лични имиња* (rés. angl.: A Contribution of Mycenaean Greek to the Interpretation of the Homeric Personal Names). Жива антика 1—2 (Скопје 1984) 49—58.

R. IORDACHE, *Le portrait des empereurs Gallien, Claude II, Aurélien et Dioclétien dans les œuvres de Jordanes*. Živa antika 1—2 (Скопје 1985) 67—82.

J. ISTENIČ, *Zapisi v venetski pisavi na Koroškem in v Sloveniji* (rés. allem.: Venetische Schrift in Kärnten und in Slowenien). Zgod. čas. 39, 4 (Ljubljana 1985) 313—334.

B. ЈАНКОВИЋ, *Tractatus Coislinianus — pregled i stanje problema* (rés. angl.: Tractatus Coislinianus — a Survey and the Present State of the Problem). Жива антика 1—2 (Скопје 1984) 87—94.

M. ЈАУК-PINHAK, *Filip Vezdin, de latini sermonis origine* (rés. angl.: Filip Vezdin, de Latini Sermonis Origine). Živa antika 1—2 (Скопје 1984) 133—138.

B. JOSEPH, *More on the Origin of the -its- suffixes in Greek*. Živa antika 1—2 (Скопје 1985) 83—85.

KATUL — PROPERCIJE — TIBUL, *Iz lirike starog Rima*. Zagreb, Alfa (1984). 111.

E. КОЛЕВА, *Кон „трагичната катарса“* (rés. franç.). Жива антика 1—2 (Скопје 1984) 95—104.

H. KOLLER, *Orbis pictus latinus. Vocabularius imaginibus illustratus*. Zürich—München (1983). — Compte rendu par V. GORTAN, Živa antika 1—2 (Скопје 1985) 157—158.

E. KRIGAS, *Pyliañ i-wa-so- and i-wa-si-jo-ta Reconsidered*. Živa antika 1—2 (Скопје 1985) 61—67.

M. F. KVINTILIJAN, *Obrazovanje govornika — odabrane strane*. [Bibl. Žarišta, 2]. Sarajevo, Veselin Mašleša (1985). 555.

LUKIJAN, *Filozofi na dražbi — izbrani spisi*. [Knjižnica Kondor]. Ljubljana, Mladinska knjiga (1985), 172.

J. MEDINI, *Bases historiques et religieuses de la diffusion des noms Hilarus — Hilara et leurs dérivés à Salone*. Vjesn. za ahr. i hist. dalmat. 77 (Split 1984) 103—120.

E. MIHEVC-GABROVEC, *Volga nedoličnega zaimka v nikalnih stavkih poklasične grščine* (rés. franç.: Le rôle du pronom indéfini dans les propositions négatives du grec postclassique). Živa antika 1—2 (Скопје 1984) 59—65.

P. OVIDIUS NASO, *Metemorfoze*. Faksim. izd. Janeza Vajkarda Valvasora iz 1680 leta. Ljubljana, Mladinska knjiga (1984). 323.

PARMENID — ZENON — MILIS, *Fragmenti elejaca* (tard. S. ŽUNJIC). Beograd, BIGZ (1984). 157.

M. PETRUSEVSKI, *Myc. pa-raku. Živa antika* 1—2 (Skopje 1985) 94.

PLOTIN, *Eneade*. Knj. 1—2, 3, 4, 5, 6 (trad. S. BLA-GOJEVIĆ). Beograd, Književne novine (1984).

M. RICL, *Niži društveni slojevi u Apulejevim »Metamorfозama«* (rés. angl.: Lower Classes in Apuleius »Metamorphose«). *Živa antika* 1—2 (Skopje 1984) 105—110.

Rimski cvjetovi — Flores romani (red. D. ŠKILJAN). [Bibl. Lat. et Graeca. Libellus, 2]. Zagreb, VPA (1985). 112.

P. SIMONITI, *Glareanov latinski prevod Iliade* (rés. allem.: Glareans lateinische Prosaübersetzung der Ilias), *Živa antika* 1—2 (Skopje 1984) 187—193.

M. SIRONIĆ, *Aktualnosti Euripidovih Trojanki* (rés. ital.: Euripide: le Troadi). *Živa antika* 1—2 (Skopje 1984) 111—117.

D. ŠKILJAN, *La langue grecque des monuments salonitains de la basse-Antiquité*. *Vjesnik za arh. i hist. dalmat.* 77 (Split 1984) 265—272.

M. ТОДОРОВИЌ, *Индоевропските лабиовелари во микенскиот грчки дијалект* (rés. franç.: Les indoeuropéennes labovélaires dans le dialecte grec mycénien). *Жива антика* 1—2 (Скопје 1984) 73—78.

M. WEBER, *Die mythologische Erzählung in Ovids Liebeskunst*. Frankfurt am Main — Bern, Verlag Peter Lang (1983). — *Compte rendu par K. GANTAR*, *Živa antika* 1—2 (Skopje 1985) 156—157.

MONUMENTS ET STATIONS ARCHEOLOGIQUES

B. АЛЕКСОВА, *Старата епископска базилика во Стоби-археолошки ископувања и истражувања, 1981—1984 год.* (rés. angl.: The Old Episcopal Basilica at Stobi-Archaeological Excavations and Researches, 1981—1984). *God. zborn. Fil. fak.* 12 (38) (Skopje 1985) 43—64 + sl. 7 + II.

T. ANĐELIĆ, *Crkvina, Tepčići kod Čitluka, Hercegovina — kasnoantička i srednjevekovna sakralna arhitektura* (rés. franç.). *Arh. pregled* 24 (Beograd 1985) 109—110, 188.

I. BABIĆ, *Contribution à la connaissance de l'histoire de la documentation graphique des monuments archéologiques de Salone*. *Vjesn. za arh. et hist. dalmat.* 77 (Split 1984) 133—150. Avec 4 pl.

Љ. БЈЕЛАЈАЦ, *Доњи град — античко насеље (резултати ископавања на Београдској тврђави 1983. године)*. Истраживања II. Саопштења са 6. скупа археолога Србије. Ваљево, Народни музеј (1985) 125—132. Avec 2 fig.

Z. VOJČIĆ — M. BULAT, *Mursa, Donji grad Osijeka — rimska kolonija* (rés. franç.). *Arh. pregled* 24 (Beograd 1985) 87—90, 187. Avec 3 pl.

Д. БОЈОВИЌ, *Римски војни логор у Сингидунуму*. Истраживања II. Саопштења са 6. скупа археолога Србије. Ваљево, Народни музеј (1985) 121—124. Avec 1 pl.

L. BOLTA, *Rifnik pri Sentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče*. (Cfr. *Старинар* н. с. XXXVI, 307). — *Compte rendu par D. VUGA*, *Arh. vest.* XXXV (Ljubljana 1984) 368—369.

O. BRUKNER, *Kudoš, Sašinci — villa rustica* (rés. franç.). *Arh. pregled* 24 (Beograd 1985) 99, 187. Avec 1 pl.

J. БУЊИЌ — П. ПЕТРОВИЌ, *Municipium Malvesatium код Пожеге. Резултати сондажних истраживања 1982. године* (rés. franç.: Municipium Malvesatium près de Požega). *Ужички зборник* 12 (Т. Ужиче 1983) 19—56. Avec 23 fig.

J. БУЊИЌ — П. ПЕТРОВИЌ, *Municipium Malvesatium код Пожеге*. Истраживања II. Саопштења са 6. скупа археолога Србије. Ваљево, Народни музеј (1985) 145—148. Avec 2 pl.

J. БУЊИЌ — П. ПЕТРОВИЌ, *Римске цигларске пећи и вила у Бакионици код Пожеге* (rés. franç.: Les fours à briques et la villa de l'époque romaine de Bakionica près de Požega). *Ужички зборник* 13 (Т. Ужиче 1984) 5—24. Avec 21 fig.

M. BUDIMIR, *Istraživanje antičke građevine u Orliću kod Knina*. *Obavijesti* 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 21—22.

M. BULAT, *Neki noviji antički nalazi iz Slovenije i Baranje* (rés. allem.: Einige neuere antike Funde aus Slawonien und Baranja). *Arheol. istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji*. Zagreb. Hrv. arheol. društvo (1984) 117—128. Avec 8 fig.

M. BULAT, *Terenski radovi Arheološkog odjela Muzeja Slavonije u 1983. godini*. *Obavijesti* 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 20—21.

F. BUSKARIOL — I. LOKOSEK, *Zaštitna arheološka istraživanja unutar starogradskeg polja na otoku Hvaru*. *Obavijesti* 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 35—36.

A. ЦЕРМАНОВИЌ-КУЗМАНОВИЌ — С. СТАНКО-ВИЌ, *Бордеј — касноантичко утврђење*. Извјештај о археолошким истраживањима у 1980. години (texte comp. franç.: Bordej — forteresse de la Basse antiquité. Fouilles de 1980). *Бердапске свеске* II (Београд 1984) 217—220. Avec 4 fig.

M. ЦУЊАК, *Истраживање римског утврђења у селу Калишту код Пожаревца*. *Гласник Друштва конзерв. Србије* 7 (Београд 1983) 67—68. Avec 2 fig.

M. ЦУЊАК, *Остаци водовода на потезу Петријевског потока код Смедерева*. *Гласник Друштва конзерв. Србије* 8 (Београд 1984) 59—60. Avec 3 fig.

M. ЦУЊАК — М. ПИНДИЌ, *Калиште, Мало Прниће — римско утврђење* (rés. franç.). *Arh. pregled* 24 (Beograd 1985) 93—96, 187. Avec 2 pl.

Г. ЦВЕТКОВИЌ-ТОМАШЕВИЌ — В. БОКИЌ, *Археолошка сондирања на Косанчићевом венцу бр. 12—16 у Београду 1983. године*. Истраживања II. Саопштења са 6. скупа археолога Србије. Ваљево, Народни музеј (1985) 133—144. Avec 4 pl. et 4 fig.

V. DAMEVSKI, *Benkovac kod Okičana — rimska ladanjska vila*. *Obavijesti* 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 23—24.

- V. DAMEVSKI, *Varaždinske Toplice — Aquae Iasae*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 24.
- V. DAUTOVA-RUSEVLJAN, *Vranja, Hrtkovci — antički lokalitet* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 110—114, 188. Avec 7 pl.
- Ž. DEMO, *Grobni ritus u koprivničkoj Podravini tokom 2. st. n. e.* (rés. allem.). Materijali XX, Savez arheol. društva Jugoslavije (Beograd 1985) 111—125. Avec 4 fig.
- A. FABER, *Epidaurum, Cavtat — istraživanje kasnoantičkog bedema* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 97—98, 187. Avec 1 pl.
- A. FABER — M. NIKOLANCI, *Skrip na otoku Braču (naselje i spomenici prethistorijskog i antičkog doba)* (rés. angl.: Skrip on the island of Brač — Prehistorical and Roman Settlement). Prilozi Centra za pov. znan. 2 (Zagreb 1985) 1—38. Avec 9 pl. et 21 fig.
- I. FADIĆ, *Nalazi antičke nekropole Jadra*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 19—20.
- S. FIDANOVSKI, *„Poljanice“, Glavnik, Podujevo — rimska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 100—103, 187. Avec 1 pl.
- S. FIDANOVSKI, *Pregled rezultata dosadašnjih istraživanja antičkog perioda u SAP Kosovu* (rés. alb. et angl.: A survey of the former results of the explorations of the ancient period in SAP of Kosovo). Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Priština 1984) 35—45.
- B. GABRICEVIĆ, *Antička nekropola u Sinju. Prilog proučavanju prapovijesnih vjerovanja* (rés. franç.: Necropole antique de Sinj. Contribution aux recherches sur les croyances primitives). Vjesnik za arh. i hist. dalmat. LXXVI (Split 1983) 5—101. Avec 24 fig. et 6 pl.
- N. GABRIĆ, *Colonia Clavdia Aequum*. Pregled dosadašnjih iskopavanja, slučajni nalazi i usputna zapažanja (rés. angl.: Colonia Clavdia Aequum. Survey of the archaeological excavations, accidental finds and some remarks). [Znan. skup, Sinj 3—6. VI 1980]. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Split, Hrv. arh. društvo (1984) 273—284.
- M. GARASANIN, *Les grandes étapes chronologiques du camp de Pontes*. Годшник на Софийския унѣв. „Климент Охридски“, Исторически факултет (София 1985) 151—156; pb I—III.
- М. ГАРАШАНИН — М. Р. ВАСИЋ — Г. МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, *Трајанов мост — Castrum Pontes*. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години (texte com. franç.: Pontes-Camp et Pont de Trajan. Fouilles de 1980). Бердапске свеске II (Београд 1984) 25—84. Avec 27 fig.
- З. ГЕОРГИЈЕВ, *Елементи на раната Антика во Долю Повардарје* (rés. angl.: Elements of Early Antiquity in the Lower Vardar Basin). Год. зборн. Фил. фак. 11 (37) (Скопје 1984) 51—85.
- S. GLUSCEVIĆ, *Antička luka u Zatoni kod Nina*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 17—18.
- S. GLUSCEVIĆ, *Novi rimski grobovi u Žadru*. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 23—24.
- S. GLUSCEVIĆ, *Rimska nekropola u Satriću* (rés. angl.: Roman necropole at Satrić near Sinj). Zbornik Cetinske krajine 2 (Sinj 1981) 199—217. Avec 10 pl.
- S. GLUSCEVIĆ, *Zaštitno arheološko istraživanje na lokalitetu Veleševu kod Benkovca*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 21—23.
- M. GORENC — D. NEMETH-EHRLICH, *Pyrri, Komin — antička nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 103—104, 187. Avec 2 pl.
- M. GORENC — D. NEMETH-EHRLICH, *Sondiranje područja Kamenica u Kominu godine 1984*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 24—26.
- Z. GREGL, *Antičko naselje Zagreb—Stenjevec*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 24—25.
- Z. GREGL, *Gornja Vas, Žumberak — ranocarska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 105—107, 188. Avec 1 pl.
- Z. GREGL, *Ranocarska nekropola u selu Gornja Vas u Žumberku*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 25.
- Z. GREGL, *Ranocarska nekropola u Gornjoj Vasi na Žumberku*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 25.
- Z. GREGL, *Zaštitno istraživanje rimskodobne nekropole kod sela Gornja Vas na Žumberku*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 34—35.
- M. GUSTIN, *Antične najdbe iz Posavja. Poročilo o izkopavanjih v. letih 1974—1982* (rés. allem.: Römerzeitliche Funde aus Posavje). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 147—161. Avec 9 pl.
- I. HORVAT-ŠAVEL, *Sondiranje rimske ceste od Kota do Dolge Vasi* (rés. allem.: Die Sondierung der Römerstrasse von Kot bis Dolga Vas). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 163—177. Avec 6 fig. et 2 pl.
- E. IMAMOVIĆ, *Rimski nalazi na otočićima Vele i Male Srakane*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 26—27.
- I. ISKRA-JANOSIĆ, *Arheološka istraživanja na području općine Vinkovci* (rés. allem.: Archäologische Forschungen im Gebiet der Gemeinde Vinkovci). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 143—151. Avec 9 fig.
- M. ИВАНОВСКИ, *Еден доцноантичен гроб од Таранеш* (rés. angl.: A late-antique Grave from Taranesh). Жива антика 1—2 (Скопје 1984) 219—226. Avec 7 pl.
- S. JANCEVSKI, *Istraživanje lokaliteta „Gajna“*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 20—21.
- Ч. ЈОРДОВИЋ, *Археолошка ископавања угроженог подручја Вилинацијум од 1977. до 1983. године*. Гласник Друштва конзерв. Србије 8 (Београд 1984) 56—57. Avec 2 fig.
- A. ЈОВАНОВИЋ, *Налази из римског периода у ваљевском крају*. Истраживања II. Саопштења са 6 скупа археолога Србије. Ваљево, Народно музеј (1985) 58—65. Avec 1 fig.

- A. JOVANOVIĆ, *Rimске некрополе на територији Југославије* (rés. angl.: Forms of burial in the territory of Yugoslavia in the time of Roman empire). [Центар за арх. истраж. књ. 3]. Београд, Универзитет, Фил. фак. (1984), 165. — *Compte rendu* par M. BA-SIĆ, Гласн. Срп. арх. друштва 1 (Београд 1984) 75—79; М. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Старинар XXXVI* (Београд 1985) 247—249.
- A. JOVANOVIĆ — М. КОРАЋ, *Ушће Слатинске реке — рановизантијски кастел. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години* (texte comp. franç.: Ušće Slatinske reke — un castellum de la haute époque byzantine. Fouilles de 1980). Бердапске свеске II (Београд 1984) 191—196. Avec 10 fig.
- A. JOVANOVIĆ, М. ЦУЊАК, М. ПИНДИЋ, А. ГАЈИЋ, *Ископавања римског утврђења у селу Калишту у току 1983. године*. Гласник Друштва конзерв. Србије 8 (Београд 1984) 54—55.
- B. KIRIGIN, *Issa — antička nekropola na Vlačkoj njiivi*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 27—30.
- B. KIRIGIN, *Issa 84 — zaštitni arheološki radovi*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 46—47.
- B. KIRIGIN, *Helenistička nekropola Isse*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 22.
- B. KIRIGIN, *Novo nalazište antičkog brodoloma u blizini Braća*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 27.
- B. KIRIGIN, *Zapažanja o helenističkoj nekropoli Isse* (rés. angl.: Observation on the hellenistic necropolis at Issa). Materijali XX, Savez arheoloških društ. Jugoslavije (Beograd 1985) 91—104. Avec 2 fig. et 6 pl.
- B. KIRIGIN — E. MARIN, *Issa '80. Preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških iskopavanja helenističke nekropole Martvilo u Visu*. Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Visa. Vjesnik za arh. i hist. dalmat. 78 (Split 1985) 45—72. Avec 18 fig. et 6 pl.
- Д. КОРАЧЕВИЋ, *Скупи, Скопље — територија рано римског царства и касне антике* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 73—82, 186. Avec 2 pl.
- Z. KUJUNDŽIĆ, *Poetovijske nekropole*. (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 309). — *Compte rendu* par I. MIKL-CURK, Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 365—367.
- A. ЛАЛОВИЋ, *Археолошка истраживања на касноантичком локалитету Romuliana код Гамзиграда у 1984. години*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 173—176. Avec 1 fig.
- Ї. LOKOSEK, *Zaštitna arheološka istraživanja u starogradskom polju 1984. i 1985. godine*. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 24—26.
- M. MEDAR, *Severin kod Bjelovara — kasnoantički lokalitet*. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 28.
- I. MIKL-CURK, *Pridatki v grobovih zahodne nekropole v Poetovionu kot morebitni odraz socialne strukture mestnega prebivalstva* (rés. allem.: Grabbeigaben der westlichen Nekropole in Poetovio — ein Zeugnis der sozialen Struktur der Stadtbevölkerung). Materijali XX, Savez arheoloških društ. Jugoslavije (Beograd 1985) 169—175.
- I. MIKL-CURK, *Pridatki v rimskih nekropolah Slovenije kot vir za spoznanje človeka pri nas* (rés. allem.: Beigaben in den Gräberfeldern der römischen Zeit im nordwestlichen Jugoslawien als eine Quelle zur Erforschung des Menschen im Altertum). Ziva antika 1—2 (Skopje 1984) 245—249.
- И. МИКУЛЧИК, *Проблемот на Антигонеја* (rés. allem.: Antigonea am Axios). Год. зборн. Фил. фак. 11 (37) (Скопје 1984) 111—136+sl. 11.
- И. МИКУЛЧИК, *Стоби во предримско време-топографски приказ* (rés. allem.: Zur Topographie des Vorrömischen Stobi). Год. зборн. Фил. фак. 12 (38) (Скопје 1985) 101—117.
- P. MILOSEVIĆ, *Etnički i društveno-ekonomski aspekti kulta mrtvih na ranim nekropolama Sirmijuma* (rés. angl.: Ethical and socio-economic moments in the cult of the dead in the early necropolises of Sirmium). Materijali XX, Savez arheol. društava Jugoslavije (Beograd 1985) 177—185. Avec 6 fig.
- K. MINICHREITER, *Daruvar — Stari Slavik, antički arheološki kompleks*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 19—20.
- Ї. MIŠKIV — S. JANČEVSKI, *Arheološko iskopavanje u Gornjim Andrijevcima*. Glasn. slav. muz. 50—51 (Vukovar 1985) 36—38.
- D. NEMETH-EHRLICH, *Komin — Pyrri*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 23.
- D. NEMETH-ENRLICH, *Rekonosciranje i sondiranje rimskog lokaliteta u Orešcu*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 23—24.
- F. OREB, *Archaeological Excavations in the Eastern Part of Ancient Salona in 1979*. Vjesn. za arh. i hist. dalmat. 77 (Split 1984) 25—35. Avec 2 fig. et 6 pl.
- M. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Археолошка истраживања Улијане 1982—1983. године на локалитету „Северна капија“*. Истраживања II. Саопштења са 6. скупа археолога Србије Ваљево, Народни музеј (1985) 149—161. Avec 7 pl.
- M. PAROVIĆ-PESIKAN, *Ulpiana, s. Gračanica, Priština — antičko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 82—87, 186. Avec 1 pl.
- I. PEDIŠIĆ, *Zaštitno istraživanje ranorimske nekropole na predjelu Đardin kod Skradina*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 42—43.
- П. ПЕТРОВИЋ, *Брза Паланка — Egeta. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години (антика)* (texte comp. franç.: Brza Palanka — Egeta. Rapport sur les recherches archéologiques en 1980 (antiquité). Бердапске свеске II (Београд 1984) 153—166. Avec 32 fig.
- D. PIRKMAJER, *Rimska cesta Emona — Celeia. Odsek itinerarske ceste Aquileia — Donava*. Celjski zbornik (Celje 1985) 159—176. Avec 10 fig.

- LJ. PLESNIČAR-GEČ, *Ekonomске nekropole, etnični in društveno ekonomski aspekti na podlagi pokopa in pridalikov* (rés. angl.: Necropolises of Emona, ethnic and social-economical aspects on a base of burial and grave-goods), Materijali XX, Savez arheol. društ. Jugoslavije (Beograd 1985) 151—162. Avec 6 pl.
- Љ. ПОПОВИЋ, *Вајуга — Караула. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години* (texte comp. franc.: Vajuga — Karaula. Fouilles de sondage de 1980). Бердапске свеске II (Београд 1984) 109—110.
- З. РАДЕНОВИЋ, *Бања Кулина, Ердевик — римско купатило* (rés. franc.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 108—109, 188. Avec 1 pl.
- J. РАНКОВ, *Караташ — Statio cataractarum Dianae. Јужна капија. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години* (rés. franc.: Karataš — Station cataractarum Dianae. Le porte sud. Fouilles de 1980). Бердапске свеске II (Београд 1984) 7—13. Avec 9 fig.
- Z. RAPANIĆ, *Kasnoantička »palača« u Ostrovici kod Gata (Poljica)* (rés. franc.: Un »palais« de la Basse Antiquité à Ostrvica). [Znan. skup, Sinj 3—6. VI 1980]. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Split, Hrv. arh. društvo (1984) 149—162. Avec 16 fig.
- M. SAGADIN, *Antička stavba pri Bistrici pri Trziču* (rés. angl.: The Roman Building at Bistrica near Tržič). Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 169—180. Avec 4 pl. et 6 dess.
- K. SAGI, *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó*. [Fontes archaeologici Hungariae]. Budapest (1981). — Compte rendu par B. RAVNIK-TOMAN, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 416—417.
- M. SLABE, *Naselbinska struktura 5. in 6. stoletja v jugovzhodnem predalpskem prostoru* (rés. allem.: Besiedlungsstruktur des 5. und 6. Jahrhunderts im südöstlichen Alpenraum). Zgod. čas. 39, 3 (Ljubljana 1985) 185—191.
- Die Spätromische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Budapest, Akadémia Kiadó (1981). 263. — Compte rendu par I. SIVEC-RAJTERIĆ, Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 367—368.
- M. СРЕТЕНОВИЋ, *Мокрањске стене — вишеслојно насеље. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години* (texte comp. franc.: Mokranjske stene — site d'habitat stratifié. Fouilles de 1980). Бердапске свеске II (Београд 1984) 221—230. Avec 7 fig.
- ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΛΑΞΕΥΤΟΙ ΤΑΦΟΙ ΒΕΡΟΙΑΣ (rés. allem. et angl.: Hellenistic rock cut chamber tombs at Veria). (Athens 1980). — Compte rendu par B. БИТРАКОВА ГРОЗДАНОВА, Жива антика 1—2 (Скопје 1985) 164—166.
- M. STRMCNIK-GULIĆ, *Najnoviji podatki iz Starega Trga pri Slovenj Gradcu* (rés. allem.: Die neuesten Daten aus Stari Trg bei Slovenj Gradec). Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 185—208. Avec 17 pl.
- D. SVOLJŠAK, *Sv. Pavel nad Vrtovinom. Rezultati sondiranja leta 1966* (rés. allem.: Sv. Pavel über Vrtovin). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 195—227. Avec 9 pl. et 10 dess.
- I. SARIĆ, *Zaštitno istraživanje grobnih humaka u Prekodravlju*. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 22—23.
- Д. ТРАЈКОВИЋ, *Светозар Милетић, улица Лењина, Сомбор — сарматска некропола* (rés. franc.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 114—115, 188. Avec 1 pl.
- I. TUŠEK, *Rimska apnenica v Rabelčji vasi v Ptujju* (rés. allem.: Der römische Kalkbrennofen in Rabelčja vas auf Ptuj). Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 225—232. Avec 6 dess.
- T. ULBERT (Herausg.), *Ad Pirum (Hrušica). Spätrömische Passbefestigung in den julischen Alpen*. München, Beck (1981). X+246. — Compte rendu par J. BOUZEK, Archeol. rozh. XXXVI, 3 (Praha 1984) 348.
- A. URŠIĆ, *Rimsko grobišče na Velikem Kamnu. Veliki kamen. Brežice, Posavski muzej* (1985) 19—32. Avec 7 pl. et 6 fig.
- M. BACHIĆ, *Римске терме у Бељини* (rés. franc.: Les thermes romaines à Beljina). Зборн. рад. Нар. муз. XIII (Чачак 1983) 5—18. Avec 25 fig.
- Veliki Kamen. Red. M. GUŠTIN (rés. angl.). [Posavski muzej Brežice knj. 7]. Brežice, Posavski muzej (1985). 38.
- B. VIKIĆ, *Istraživanja u antičkoj Andautoniji*. Obavijesti 3, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb (1984) 44—45.
- B. VIKIĆ-BELANČIĆ, *Ščitarjevo — Andautonia*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 22—23.
- B. VIKIĆ-BELANČIĆ, *Ščitarjevo — antička Andautonia* (rés. franc.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 91—93, 187. Avec 1 pl.
- D. VRŠALOVIĆ, *Neki primjeri gradnje antičkih lučkih objekata u podmorju istočnog Jadrana* (rés. angl.: Several examples of underwater antique harbor objects in the Eastern Adriatic sea). Godišnjak zašt. spom. kult. 6—7 (Zagreb 1980—1981) 107—118. Avec 15 fig.
- M. ZANINOVIC, *Gradina u luci antičkog Pharosa* (rés. ital.: Castelliere nel porto dell'antica Pharos). Opuscula archaeologica 9 (Zagreb 1984) 35—46. Avec 2 pl.
- M. ZANINOVIC, *New Contributions to the Archaeology of Pharos*. Vjesn. za arh. i hist. dalmat. 77 (Split 1984) 93—101. Avec 1 fig. et 2 pl.
- J. ZAVRTANIK, *Poznoantično grobišče pri Kosovelih* (rés. ital.: Necropoli tardoantica di Kosoveli). Goriški letnik 11 (Nova Gorica 1984) 85—94. Avec 2 pl. et 7 fig.
- B. ŽBONA-TRKMAN, *Arheološko najdišče Pavlini v Lokah* (rés. ital.: I reperti archeologici in località Pavlini presso Loko). Goriški letnik 11 (Nova Gorica 1984) 73—84. Avec 8 fig.
- B. ŽBONA-TRKMAN, *Bilje, Nova Gorica — antička nekropola* (rés. franc.). Arh. pregled 24 (Beograd 1984) 104—105, 188. Avec 1 pl.

RELIGION — MYTHOLOGIE — CULTE

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Monumenta intra fines Iugoslaviae repertae*. [EPRO 77. Corpus cultus equitis Thracii 5]. Leiden, E. J. Brill (1982). 76+LVIII+1. — Compte rendu par T. NAGY, *Acta archaeol.* XXXV, 3—4 (Budapest 1983) 462—463.

V. JURKIĆ, *Kontinuitet ilirskih kultova u rimsko doba na području Istre* (rés. ital. et franç.: La continuité des cultes illyriens sur le territoire de l'Istrie à l'époque romaine). *Jadranski zbornik* 11 (Pula — Rijeka 1983) 147—171. Avec 27 fig.

J. MEDINI, *Latra — dea Neditarum* (rés. franç.). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1984) 223—243. Avec 3 pl.

J. MEDINI, *Mithriaca Jadertina* (rés. angl.). *Radovi Fil. fak.* 24 (11) (Zadar 1985) 61—72. Avec 2 pl.

J. MEDINI, *Prilog poznavanju i tumačenju ikonografije božice Dijane u Iliriku* (rés. angl.: On the identification and interpretation of the iconography of the goddess Diana in Illyricum). *Radovi Fil. fak.* 23 (10) (Zadar 1984) 17—26. Avec 1 fig.

M. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Кулне игре и маске у представама доинисијског култа атичког вазног сликарства* (rés. angl.: Cult dances and masks on the representations of the Dionysian ring in the Attic vase paintings). *Фолклорни театар у балканским и подунавским земљама*. [Пос. изд. 21]. Београд, Балк. инст. САНУ (1984) 55—62. Avec 11 fig.

A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Područje Ridita u ilirskoj kulturnoj plastici (s posebnim obzirom na neobjavljene spomenike)* (rés. franç.: La région des Ridites dans la plastique culturelle illyrienne (avec un regard particulier sur les monuments non publiés)). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1984) 119—132. Avec 4 pl. et 2 fig.

Д. РЊАК, *Позоришни елементи у Дионисовом ритуалу у Еурипидовим бакхама и на археолошким споменицима на тлу Југославије* (rés. angl.: Theatrical elements in the Dionysus ritual in Euripides «Bacchic rites» and on archeological Findings in the territory of Yugoslavia). *Фолклорни театар у балканским и подунавским земљама*. [Пос. изд. 21]. Београд, Балк. инст. САНУ (1984) 63—72. Avec 19 fig.

P. SELEM, *Les religions orientales dans la Pannonie romaine, partie en Yougoslavie*. [Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romaine, tome 85]. Leiden, Brill (1980). 293. Avec 44 pl. — Compte rendu par J. MEDINI, *Vjesnik za arh. i hist. dalmat.* LXXXVI (Split 1983) 116—121.

V. ZAMAROVSKY, *Junaci antičkih mitova — leksikon grčke i rimske mitologije* (trad. M. et P. JIRSAK). 2 éd. Zagreb, Školska knjiga (1985). 365.

M. ZANINOVIĆ, *Štovanje Libera na istočnom Jadranu* (rés. ital.: Il culto di Libero sull'Adriatico orientale). [Pos. izd. Centra za balk. ispit. 11]. Simpozijum Duhovna kultura Ilira. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1984) 245—252.

ARCHITECTURE

B. BAVANT, *La ville dans le nord de l'Illyricum (Pannonie, Mésie I, Dacie et Dardanie)*. Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (12—14 mai 1982). Rome (1984) 245—288. Avec 8 fig.

N. CAMBI, *Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici* (rés. angl.: The architecture of Narona and its surrounding territory in the late roman period). *Radovi Fil. fak.* 24 (11) (Zadar 1985) 33—59. Avec 24 fig.

N. CAMBI, *Salonitan «Piscinae»*. *Vjesnik za arh. i hist. dalmat.* 77 (Split 1984) 227—241. Avec 4 fig. et 2 pl.

N. DUVAL, *Mensae funéraires de Sirmium et de Salone*. *Vjesn. za arh. i hist. dalmat.* 77 (Split 1984) 187—226. Avec 20 fig. et 8 pl.

C. FISKOVIĆ, *Antička naseobina na Majsanu* (rés. franç.: Habitat antique à Majsan). *Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji* 24 (Split 1984) 5—27. Avec 18 fig.

B. GABRIČEVIĆ, *Le plus ancien oratoire chrétien de Salone*. *Vjesn. za arh. et hist. dalmat.* 77 (Split 1984) 161—174. Avec 3 fig. et 2 pl.

B. ILAKOVAC, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije* (Cfr. *Старинар* н. с. XXXVI, 312). — Compte rendu par R. MAKJANIĆ, *Obavijesti* 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 26—27.

M. ЈЕРЕМИЋ, *Дрвени скелет у архитектури Сирмијума I—IV века* (rés. franç.: Squelette en bois dans l'architecture de Sirmium, Ier — IVe siècle). *Старинар* XXXVI (Београд 1985) 69—90. Avec 24 fig.

V. KONDIĆ, *Les formes des fortifications protobyzantines dans la région des Portes des fer*. Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (12—14 mai 1982) Rome (1984) 131—161. Avec 16 fig.

B. ЛИЛЧИК, *Антички храм кај Трешник* (rés. angl.: Antique Temple at Tremnik). *Год. зборн. Фил. фак.* 12 (38) (Скопје 1985) 73—82.

M. MIRKOVIĆ, *Eine spätrömische befestigte Villa in der Provinz Dacia Ripensis*. Palast und Hütte — Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum. Tagungs Beiträge eines Symposiums der Alexander von Humboldt — Stiftung, Bonn — Bad Godesberg veranstaltet vom 25.—30. November 1979 in Berlin (Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern 1982) 486—492.

V. PUST ŠKRGULJA, *Vitruvijeva misel v trenutku našega časa* (rés. angl.: Vitruvius' Ideas in Present Times). *Živa antika* 1—2 (Skopje 1984) 257—265.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Question de la chronologie du développement des basiliques doubles de Salone*. *Vjesn. za arh. i hist. dalmat.* 77 (Split 1984) 175—186. Avec 2 fig.

Д. СРЕЈОВИЋ, *Две касноантичке царске палате* (rés. angl.: Two late classical palaces at Yugoslavia: Diocletianus' palace in Split and Galerius' palace in Gamzigrad). *Глас Одељ. ист. наука САНУ* 5 (Београд 1986) 9—25. Avec 2 fig.

Д. СРЕЈОВИЋ, *Felix Romuliana, Галеријева палата у Гамзиграду* (rés. franç.: Felix Romuliana, le palais de Galère à Gamzigrad). Старинар XXXVI (Београд 1985) 51—67. Avec 15 fig.

SCULPTURE

V. BITRAKOVA GROZDANOVA, *Le Dionysos Tauros de Skopje*. Živa antika 1—2 (Skopje 1985) 117—122. Avec 9 fig.

N. CAMBI, *Gardunski trofej* (rés. angl.: Military triumphal monument from Gardun (Dalmatia). [Znan. skup. Sinj. 3—6. VI 1980]. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Split, Hrvat. arheol. društvo (1984) 77—92. Avec 6 fig.

N. CAMBI, *Odjeci Skopasa i Lizipa na skulpturama Herakla iz Dalmacije* (rés. angl.: Echoes of Skopas and Lysippos in the sculptures of Herakles in Dalmatia). Radovi Fil. fak. 23 (10) (Zadar 1984) 27—40. Avec 2 pl.

G. KOCH, *Zum Hippolytossarkophag aus Salona*. Vjesn. za arh. et hist. dalmat. 77 (Split 1984) 151—159. Avec 6 pl. et 1 fig.

R. MATIJASIĆ, *Buzantski Silvan — novi nalaz iz sjeverne Istre* (rés. ital.: Il Silvano di pignuente un nuovo ritrovamento dall'Istria settentrionale). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 187—194. Avec 3 fig.

R. MATIJASIĆ, *Izbor rimske portretne plastike iz zbirke Arheološkog muzeja Istre u Puli* (rés. angl.: Roman portraits from the Archaeological Museums of Istria). Histria archaeologica 11—12 (Pula 1980—1981, éd. 1985) 17—25. Avec 4 pl.

J. MEDINI, *Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine* (rés. allem.: Denkmäler mit der Attisfigur aus Sinj und Umgebung). [Znan. skup. Sinj 3—6. VI 1980]. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Split, Hrv. arh. društvo (1984) 107—125. Avec 8 fig.

П. МИЛОШЕВИЋ, *Сунчани сат из Сирмијума* (rés. franç.: Le cadran solaire de Sirmium). Старинар XXXVI (Београд 1985) 195—201. Avec 5 fig.

Z. MIRDITA, *Jedna antička skulptura iz Dardanije* (rés. alb. et angl.: An antique sculpture from Dardania). Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Priština 1984) 63—66. Avec 5 fig.

V. PASKVALIN, *Stele arhitektonske kompozicije u formi edikule iz Muzeja na Humcu kod Ljubuškog* (rés. allem.: Architektonische Stelen in Form einer Adikula aus dem Museum Humac bei Ljubuški). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuški, SIZ kulture općine (1985) 119—131. Avec 3 fig.

G. PICCOTTINI, *Die kultischen und mythologischen Reliefs des Stadtgebiets von Virunum*. [Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der Römischen Welt. Österreich Bd. II, Fasc. 4]. Wien, Österr. Akad. der Wissenschaften (1984). 84+38. — Compte rendu par V. BERTONCELJ-KUČAR, Arh. vestn. XXXVI (Ljubljana 1985) 415—416.

M. TOMOVIĆ, *Četiri mermerne glave iz Ulpijane* (rés. alb. et angl.: Four marble statues from Ulpiana). Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Priština 1984) 47—57. Avec 8 fig.

PEINTURE — MOSAIQUES

M. BUZOV, *Pitanje domaćih mozaičkih radionica* (rés. angl.: The question of domestic mosaic workshops). Prilozi Centar za pov. znan. 2 (Zagreb 1985) 51—58. Avec 6 pl.

I. ČREMOŠNIK, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, Veselin Masleša (1984). 225. — Compte rendu par M. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, Старинар XXXVI (Београд 1985) 249—251; Г. ЦВЕТКОВИЋ-ТОМАШЕВИЋ, Саопштења Републ. завода за зашт. спом. култ. XVII (Београд 1985) 273—275.

B. ĐURIĆ, *Bellerofontov mozaik s Ptuja*. Živa antika 1—2 (Skopje 1984) 209—212. Avec 1 fig.

Н. Д. ХРИСТОВСКИ, *Претстава на оцвото говедо Bos primigenius Bojanus на подиот мозаик во Хераклеа Линкестиа* (rés. angl. Presentation of auroch Bos primigenius Bojanus in the floor mosaic of the narthex in the Great basilica at Heraclea Luncestis). Zbornik na trudovi 4—5 (Bitola 1983—1984) 217—219.

R. KOLARIK, *Late antique and early byzantine Floor Mosaics at Stobi*. 2 Vols. Doctoral dissertation, Harvard University (1981). Authorized facsimile prod. in 1983 by Univ. Microfilms Intern., Ann Arbor Michigan.

MÉTIER — ARTS MINEURS

Š. BATOVIĆ, *Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la côte orientale de l'Adriatique*. Vjesn. za arh. i hist. dalmat. 77 (Split 1984) 37—62. Avec 7 fig. et 2 pl.

D. BOJOVIĆ, *Rimski mač iz Singidunuma* (rés. russe et angl.: The roman sword from Singidunum). Vesnik Vojn. muz. 30 (Beograd 1984) 201—207. Avec 1 fig.

D. BRESČAK, *Antično bronasto posodje Slovenije* (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 314). — Compte rendu par M. SLABE, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 414—415.

O. BRUKNER, *Importovana rimska keramika u Slavoniji* (texte comp. allem.: Distribution der römischen Keramik in Ostslawonien). Osječki zbornik XVII (Osijek 1979) 85—87.

F. BUSKARIOL, *Nakit ukrašen tehnikom cloisonné iz Arheološkog muzeja u Splitu* (rés. angl.: The cloisonné jewels in the Archaeological museum at Split). Vjesnik za arh. i hist. dalmat. 78 (Split 1985) 83—94. Avec 2 fig.

I. ČREMOŠNIK, *Poreklo rimske slikane keramike* (rés. allem.: Die Herkunft der römischen bemalten Keramik). Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 260—274. Avec 14 fig.

V. DAUTOVA-RUSEVLJAN, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije* (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 314). — Compte rendu par П. ПЕТРОВИЋ, Гласн. Срп. арх. друштва 1 (Београд 1984) 79—80.

С. ДРЧА, *Бронзане светиљке из античке збирке Народног музеја у Нишу* (rés. angl.: Bronze lamps from the antique collection of the National Museum in Niš). Зборн. Нар. муз. 1 (Ниш 1985) 53—59. Avec 4 fig.

M. ĐURĐEVIĆ, *Rimski legionarski šljem iz Save kod Bosanske Gradiške* (rés. angl.). Zbornik krajiških muzeja VII (Banjaluka 1982) 135—136. Avec 1 fig.

E. ETTLINGER, *Die italische Sigilata von Novaesium*. [Novaesium 9, Limesforschungen 21]. Berlin (1983). — Compte rendu par I. MIKL-CURK, Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 364—365.

I. FADIĆ, *Antičko staklo u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju* (rés. allem.: Antikes Glas aus der Archäologischen Sammlung des Franziskanerklosters in Sinj). [Znan. skup. Sinj 3—6. VI 1980]. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Split, Hrv. arh. društvo (1984) 127—148. Avec 5 pl.

Z. GREGL, *Die Sonde mit »Caranti«-Inscription aus Siscia*. Archäol. Korrespondenzblatt 13/2 (Mains 1983) 241—243. Avec 1 pl.

A. JOVANOVIĆ, *Lampe aus Flavius' Werkstatt* (rés. allem.: Lampen aus Flavius' Werkstätte) Зборн. Нар. муз. 1 (Нини 1985) 45—52. Avec 2 fig.

I. KILIAN-DIRLMEIER, *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*. [Prähistorische Bronzefunde, Abt. XIII, Bd. 8]. München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1984. XI+325+6+116. — Compte rendu par R. VASIĆ, Germania 64, 1 (Frankfurt a. M. 1986). 203—206.

B. KIRIGIN, *Roman Glass Bowls from the Archaeological Museum at Split*. Vjesn. za arh. et hist. dalmat. 77 (Split 1984) 121—131. Avec 6 pl.

W. LEITNER, *Römische Kleinfunde aus Siscia* (réd. slov.: Drobne rimske najdbe iz Siscie). Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 233—247. Avec 12 pl.

I. LOKOSEK, *Zoomorfne rimske fibule iz Arheološkog muzeja u Splitu* (rés. angl.: The zoomorphic roman fibulae in the Archaeological museum at Split). Vjesnik za arh. i hist. dalmat. 78 (Split 1985) 73—81. Avec 3 fig.

R. MAKJANIĆ, *Terra sigillata iz rimskih nekropola u Osoru i Bakru* (rés. angl.: Sigillata from roman burials at Osor and Bakar). Prilozi Centra za pov. znan. 2 (Zagreb 1985) 39—49. Avec 7 pl.

E. MAHEBA, *Светилки од музејската збирка во Хераклеја* (rés. angl.: Lamps from the museums collection in Heraclea). Зборник на трудови 4—5 (Битола 1983—1984) 47—63. Avec 4 pl.

I. MIKL-CURK, *Posuda iz rimskih nekropola v naših krajih o navadah pri mizi* (rés. allem.: Gefäße aus den Römernekropolen in unseren Gegenden und über Bräuche bei Tische). Arh. vestn. XXXVI (Ljubljana 1985) 179—185.

I. MIKL-CURK, *Prispevek preučevanja rimske keramike za spoznanje preteklosti* (rés. angl.: Contribution to the study of the roman ceramics as providing some knowledge about past history. Osječki zbornik XVII (Osijek 1979) 89—94. Avec 2 fig.

K. OTTOMANYI, *Fragen der spätrömischen eingläteten Keramik in Panonien*. [Dissertationes Archaeologicae, ser. II? no. 10]. Budimpešta (1982). 172. — Compte rendu par B. VIKIĆ, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 417—418.

LJ. PLESNICAR-GEC, *Keramika enionskih nekropola*. (Cfr. Старијар н. с. XXXI, 263). — Compte rendu par R. MATIJAŠIĆ, Jadranski zbornik 11 (Pula — Rijeka 1983) 389—391.

Н. ПРОЕВА, *Низ битолските колекции. I. Античка гема — печат* (rés. franç.: A travers de collections privées de Bitola). Зборник на трудови 4—5 (Битола 1983—1984) 65—70. Avec 2 fig.

ÉPIGRAPHIE

I. BOJANOVSKI, *Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste* (pagus Scunasticus) (rés. allem.: Epigraphische und topographische Funde aus dem Gebiet des antiken Bigeste (pagus Scunasticus). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuški, SIZ kulture općine (1985) 65—94. Avec 5 fig. et 2 pl.

M. BUZALKOVSKA-ALEKSOVA, *Името Surus во старобалканската антропонија* (rés. angl.: The Name Surus in the ancient Balkan Anthroponymy). Жива антика 1—2 (Скопје 1984) 199—204. Avec 1 fig.

R. DODIG, *De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae* (rés. latin). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuški, SIZ kulture općine (1985) 95—118. Avec 9 fig.

A. DORN, *Rimska vojnička diploma iz Negoslavaca* (rés. allem.: Ein römisches Militärdiplom aus Negoslavci). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 165—174. Avec 4 fig.

M. DUŠANIĆ, *Fimbria ventris* (rés. angl.). Жива антика 1—2 (Скопје 1984) 205—208.

D. FEISSEL, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*. [Bull. de correspondance hell., Suppl. VIII]. Athènes (1983). — Compte rendu par Ф. ПАΠΑЗОГЛУ, Жива антика 1—2 (Скопје 1985) 150—154.

N. FERRI, *Karakteristike antičkih nadgrobnih spomenika sa područja Peći* (rés. angl.: Characteristics of the ancient Tombstone Monuments from the Area of Peć). Жива антика 1—2 (Скопје 1984) 213—218. Avec 2 pl.

M. GABRICEVIĆ, *Prilog poznavanju municipalnog života u Ulpiani* (rés. alb. et franç.: Une contribution à la connaissance de la vie municipale de Ulpiana). Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Priština 1984) 77—80. Avec 3 fig.

B. JOSIFOVSKA-DRAGOJEVIĆ, J. SASEL, *Libonius Severus*. Epigrafia e ordine senatorio I, Tituli 4 (Roma 1982) 485—487.

A. JOVANOVIĆ, *Rimski nadgrobnii spomenik iz Novopazarске бање*. Новопазарски зборник 9 (Нови Пазар 1985) 33—38. Avec 1 fig.

M. MARCOVICH, *A latin Seal Ring from Naissus*. Zeit. für Papyrol. und Epigr. 54 (1984) 219—220.

L. MARGETIĆ, *Proposta per una nuova interpretazione del PSI VI 648*. Жива антика 1—2 (Скопје 1985) 87—93.

J. MEDINI, *Cognitiones salonitanae* (rés. franç.). *Godišnjak Centra za balk. ispit.* 21 (Sarajevo 1985) 5—43. Avec 2 pl.

M. МИРКОВИЋ, *Beneficiarii consularis na spomenicima iz Novog Pazara*. *Novopazariski zbornik* 9 (Novi Pazar 1985) 27—32. Avec 1 pl. et 1 fig.

F. PEJA, *Jedan zanimljiv natpis sa Ulpiane* (rés. alb. et angl.: An interesting inscription from Ulpiana). *Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV* (Priština 1984) 59—62. Avec 3 fig.

H. ПРОЕВА, *Две votivни ари од Тиквешког јата* (rés. franç.: Deux autels d'Héraclès de la région de Tikveš). *Жива антика* 1—2 (Скопје 1985) 123—128. Avec 3 fig.

E. STRNAD, *Nicht Hera, sondern heram*. *Živa antika* 1—2 (Skopje 1985) 57—59.

J. ŠASEL, *Ancora un Caesernius aquileiese*. *Aquileia nostra* LII (Aquileia 1981) 165—168.

J. ŠASEL, *K rimskim napisom v Beli Krajini* (rés. franç.: La carnirole blanche à l'époque romaine). *Arh. vest.* XXXVI (Ljubljana 1985) 325—336. Avec 9 fig.

J. ŠASEL, *Nadgrobniki iz Velikega Kamna*. *Veliki kamen. Brežice, Posavski muzej* (1985) 33—38. Avec 6 fig.

J. ŠASEL — B. MARUŠIĆ, *Štirideset rimskih napisov iz Istre* (rés. franç.: Quarante inscriptions romaines et fragments d'Istrie). *Arh. vest.* XXXV (Ljubljana 1984) 295—322. Avec 7 pl.

M. ŠASEL KOS, *Prerez čez zgodovino celejanskih prebivalcev v luči onomastičnih in prozopografskih podatkov* (rés. angl.: Inhabitants of Celeia in the Light of the Onomastic and Prosopographic Evidence). *Živa antika* 1—2 (Skopje 1984) 251—255.

M. ZANINOVIC, *Prata legionis u Kosovom Polju kraj Knina s osvrtom na teritorij Tilurija* (rés. ital.: Prata legionis nel Kosovo Polje presso Knin). *Opuscula archaeologica* 10 (Zagreb 1985) 63—79. Avec 2 fig.

NUMISMATIQUE

Д. БОЈОВИЋ, *Анулус са ликовима Филипа I и Отацилије* (rés. angl.: Anulus with the figures of Philip I and Otacilia). *Нумизматичар* 7 (Београд 1984) 143—148. Avec 5 fig.

B. BORIC-BREŠKOVIC, *Katalog sistematske zbirke rimskog carskog novca u Narodnom muzeju u Beogradu. VII. Antonin Pije*. *Нумизматичар* 7 (Београд 1984) 101—136. Avec 4 pl.

B. BORIC-BREŠKOVIC, *Katalog sistematske zbirke rimskog carskog novca u Narodnom muzeju u Beogradu. VIII. Antonin Pije — Faustina Starija*. *Нумизматичар* 8 (Београд 1985) 7—28. Avec 7 pl.

A. BURGER, *Late Roman Money Circulation in South-Pannonia*. [Regeszeti Füzetek Ser 2, No. 22]. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum (1981). — *Compte rendu par P. KOS*, *Arh. vest.* XXXV (Ljubljana 1984) 373—377.

H. ЦРНОБРЊА, *Антонинијан Филипа II из времена његове самосталне владавине 294. године* (rés. angl.: An antoninianus of Philip II as sole emperor). *Нумизматичар* 7 (Београд 1984) 137—142. Avec 5 fig.

H. ЦРНОБРЊА, *Остава антонинијана из Свиленуве — време и узрок поклопања*. *Гласник Срп арх. друштва* 2 (Београд 1985) 141—144.

V. DELONGA, *Kasnoantički i bizantski novac iz Trogira i okolice* (rés. angl.: Late roman and byzantine coins from Trogir and its surroundings). *Vjesnik za arh. i hist. dalmat.* 78 (Split 1985) 95—116. Avec 3 pl.

Ž. DEMO, *O nekim primjerima imitiranja antičkog novca na osnovi nalaza iz slavonsko-srijemskog prostora* (rés. allem.: Einige Beispiele für die Nachahmung antiker Münzen auf der Grundlage von Münzfunden im slawonische-syrmischen Raum). *Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji*. Zagreb, Hrv. arhol. društvo (1984) 175—199. Avec 6 fig.

D. GAJ-POPOVIC, *Trois trésor de monnaies de bronze protobyzantins du Musée national de Belgrade* (texte comp. serbo-croate: Три оставе рановизантијског бронзаног новца из Народног музеја у Београду). *Нумизматичар* 7 (Београд 1984) 18—30. Avec 6 fig.

Д. ЈАНКОВИЋ-МИХАЉИЋ, *Збирка грчког новца у Народног музеју у Нишу* (rés. angl.: Collection of greek coins in the National Museum of Niš). *Зборн. Нар. муз.* 1 (Ниш 1985) 33—44. Avec 6 pl.

Đ. JANKOVIC, *La trésor de minimi de Gamzigrad* (texte comp. serbo-croate: Остала минимума из Гамзиграда). *Нумизматичар* 7 (Београд 1984) 7—11.

A. JELOČNIK — P. KOS, *Zakladna najdba Centur-C, Folisi Maksencija in Tetrarhijske* (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 318). — *Compte rendu par Ž. DEMO*, *Arh. vest.* XXXVI (Ljubljana 1985) 427—429.

A. JOVANOVIĆ, *Un petit trésor de monnaies de bronze de la forteresse protobyzantine près de Slatinska Reka* (texte comp. serbo-croate: Мала остава бронзаног новца из рановизантијског утврђења поред Слатинске Реке). *Нумизматичар* 7 (Београд 1984) 31—38. Avec 2 fig.

V. KONDIĆ, *Le trésor de monnaies de bronze de la forteresse protobyzantine de Bosman* (texte comp. serbo-croate: Остала бронзаног новца из рановизантијског утврђења у Босману). *Нумизматичар* 7 (Београд 1984) 51—56.

M. KOS, *Ein pannonischer Gegenstempel der Ala II Arvorum*. *Germania* 62, 1 (Frankfurt a. M. 1984) 47—54.

P. KOS, *Ein Schatzfund konstantinischer Folles aus Celje* (rés. slov.: Zakladna najdba konstantinskih folisov iz Celja). *Arh. vest.* XXXV (Ljubljana 1984) 325—336. Avec 1 pl.

P. KOS, *Markomanske vojne-Numizmatika in zgodovina* (rés. allem.: Markomannenkriege — Numismatik und Geschichte). *Zgod. čas.* 39, 3 (Ljubljana 1985) 277—281.

G. KRALJEVIĆ, *Antički novci nabavljeni u Janjevu za zbirku Zemaljskog muzeja u Sarajevu*. (rés. alb. et angl.: Antique coins obtained in Janjevo for the

collection of the National Museum in Sarajevo). Glas. Muz. Kosova XIII—XIV (Priština 1984) 67—76. Avec 2 pl.

G. KRALJEVIĆ, *Numizmatička zbirka na Humcu* (rés. allem.: Die Münzensammlung auf dem Humac). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuški, SIZ kulture općine (1985) 133—139. Avec 1 pl.

H. LUKIĆ, *Skupni nalaz rimskog novca IV stoljeća iz Vukovara* (rés. allem.: Ein Hortfund römischer Münzen des IV. Jahrhunderts aus Vukovar). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 201—209. Avec 5 fig.

M. MEDAR, *Još jedan primjerak keltskog novca iz ostave u Ribnjačkoj*. Obavijesti 2, Hrv. arheol. društvo (Zagreb 1983) 28—29.

D. MINIĆ, *Le trésor de monnaies de bronze de la forteresse proto-byzantine de Veliki Gradac* (texte comp. serbo-croate: Остата бронзаног новца из рановизантијског утврђења у Великом Градцу). Нумизматичар 7 (Београд 1984) 39—50. Avec 1 fig.

D. MINIĆ, *Le trésor de monnaies de bronze proto-byzantin de Dobra* (le texte comp. serbo-croate: Остата бронзаног рановизантијског новца из Добре). Нумизматичар 7 (Београд 1984) 12—17. Avec 1 fig.

И. ПОПОВИЋ, *Index nummorum* (texte comp. serbo-croate). Нумизматичар 7 (Београд 1984) 91—99.

В. ПОПОВИЋ, *Нови налази римског новца из Царичиног града* (rés. franç.: Nouvelles monnaies romaines de Tsaritchin grad). Нумизматичар 8 (Београд 1985) 45—48.

V. ROPOVIĆ, *Petits trésors et trésors démembrés de monnaie de bronze proto-byzantins de Serbie* (texte comp. serbo-croate: Мале и растурене оставе рановизантијског бронзаног новца у Србији). Нумизматичар 7 (Београд 1984) 57—90. Avec 12 fig.

V. SIMIĆ — M. VASIĆ, *Composition chimique de la monnaie des mines. Méthode de la mesure*. Нумизматичар 8 (Београд 1985) 36—44.

Sylloge nummorum Graecorum, Dreier/Klagenfurt im Landesmuseum für Kärnten, II. Teil: Spanien — Gallien; Keltenländer. Klagenfurt (1984). — Compte rendu par E. PEGAN, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 422—423.

Н. ШИПУШ, *Брончани новци ковнице Сисција у раздобљу од 364. до 378. године и њихов оптицај у Посављу* (rés. angl.: Bronze coins from the mint in Siscia from the years 364 to 378 and their circulation in the Sava valley region). Нумизматичар 8 (Београд 1985) 49—60. Avec 1 pl.

Z. TOMIĆIĆ, *Osvrt na jedan skupni nalaz antičkog novca iz Medimurja* (rés. allem.: Rückblick auf einen Gruppenfund antiken Geldes aus Medjimurje). Godišnjak Gradskog muzeja 7 (Varaždin 1985) 87—95. Avec 1 pl.

P. VISONA, *Coins of Ballaios found in Italy* (rés. serbo-croate: Nalazi Balejeva novca u Italiji). Vjesnik za arh. i hist. dalmat. 78 (Split 1985) 117—122.

MOYEN AGE

OUVRAGES GÉNÉRAUX

Barok. M. LIPOGLAVSEK, S. VRIŠER, N. SUMI, A. HORVAT, D. MEDAKOVIĆ. [Umjetnost na tlu Jugoslavije]. Beograd, Prosveta; Zagreb, Spektar; Mostar, Prva knjiž. komuna (1985). 179. Avec ill.

М. БЛАГОЈЕВИЋ, *Преглед историјске географије средњовековне Србије* (rés. angl.: Survey of historical geography of mediaeval Serbia). Зборник Ист. муз. Србије 20 (Београд 1983) 45—126.

Б. БОШКОВИЋ — П. МИЈОВИЋ — М. КОВАЧЕВИЋ, Улицы I (сfr. Старинар н. с. XXXVI, 319). — Compte rendu par I. BOHACOVA, Arheol. rozhl. XXXV I, 2 (Praha 1984) 227.

T. BURIC, *Villa sancti Georgii de Putalio* (rés. angl.). Starhrovska prosvjeta 14 (Split 1984) 305—324.

I. ERCEG, *Stanje i struktura stanovništva u hrvatsko-slavonskim županijama godine 1782* (rés. allem.: Bevölkerungszahl und -Struktur in den kroatisch-slavonischen Gespanschaften — 1782). Starine 59 (Zagreb 1984) 309—325.

C. FISKOVIC, *Likovna baština Stona* (rés. angl.: Artistic Inheritance in Ston). Anal. Zavoda za pov. znan. JAZU XXII—XXIII (Dubrovnik 1985) 79—118.

В. ХРАБАК, *Сума и Херцег-Новом и на Црногорском приморју у XVI, XVII и XVIII веку* (rés. angl.: Plague in Herceg-Novi and on the Montenegro Coast in the 16th, 17th and 18th century). Boka 15—16 (Herceg-Novi 1984) 115—129.

Б. ХРАБАК, *Турске грађе и доградње у фортификацијама Херцег-Новог* (rés. angl.: Turkish building and adding in the fortification of Herceg-Novi). Бокa 17 (Херцег-Нови 1985) 71—86.

R. IVANČEVIĆ — E. CEVC — A. HORVAT, *Gotika u Sloveniji i Hrvatskoj*. [Umjetnost na tlu Jugoslavije]. Beograd, Jugoslavija; Zagreb, Spektar, Mostar, Prva knjiž. komuna (1984). 181. Avec ill.

М. ИВАНОВИЋ, *Споменици Ибарског Колашина* (rés. franç.: Les monuments de l'Ibarski Kolashin). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVII (Београд 1985) 117—134. Avec 15 fig.

E. KITZINGER, *Byzantine Art in the making main Lines of stylistic development in mediterranean Art 3rd—7th Century*. London, Faber and Faber (1977). — Compte rendu par J. ЧОКРЕВСКА ФИЛИП, Ликовна уметност 8—9 (Скопје 1983) 143—146.

N. KLAIC, *Zagreb u srednjem vijeku, Knj. I* (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 320). — Compte rendu par L. STEINDORFF, Südost-Forschungen, XLIII (München 1984) 442—447.

N. KLAIC, *Zu Verteidigungssystemen in den mittelalterlichen kroatischen Ländern*. Balcanoslavica 11—12 (Prilep 1984—1985) 1—10.

Љ. КОЈИЋ, *Манастир Житомирски*. [Библ. Културно наслеђе]. Сарајево, Веселин Маслеша (1983). 226 et ill. — Compte rendu par P. СТАНИЋ, Саопштења

Републ. завода за зашт. спом. култ. XVI (Београд 1984) 272—279.

M. KOS, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev*. Izbrane razprave. Ljubljana, Slovenska matica (1983). 388+lk.

J. Le GOFF, *Il meraviglioso e il quotidiano nell'Occidente medievale*. Roma—Bari, Ed. Laterza (1983). — Compte rendu par N. BUDAK, Radovi 16, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1983) 253—264.

J. Le GOFF, *Intelektualci u srednjem vijeku*. Zagreb, GZH (1982). — Compte rendu par I. GOLDSTEIN, Radovi 16, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1983) 265—270; D. LOVRENOVIĆ, Ist. zborn. V, 5 (Banjaluka 1984) 213—215.

J. LEFORT, *Villages de Macédoine. Notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Âge*. 1. — La Chalcidique occidentale. Travaux et Mémoires. Monographies 1. Paris, Dif. de Boccard (1982). 216+c.13. — Compte rendu par M. ЖИВОЈИНОВИЋ, Ist. час. XXXI (Београд 1984) 299—303.

R. LOPEZ, *Rođenje Evrope* Stoljeća V—XIV (Cfr. Стари́нар н. с. XXXI, 265). — Compte rendu par N. BUDAK, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 410—413.

Р. ЛЬУБИНКОВИЋ, *Студије из средњовековне уметности и културне историје* (Études d'histoire de l'art et de civilisation du Moyen Âge) (Cfr. Стари́нар н. с. XXXVI, 320). — Compte rendu par J. RIEDMANN, Anzeiger für die Altertumswissenschaft XXXVII, 3—4 (Innsbruck 1984) 266; CHR. WALTER, Revue des Ét. byz. 42 (Paris 1984) 343; P. СТАНИЋ, Гласник Друштва конзерв. Србије 7 (Београд 1983) 116—117.

H. MAGUIRE, *Art and eloquence in Byzantium*. New Jersey, Princeton University Press (1981). XXIII+148. Avec 111 fig. — Compte rendu par H. ЦАР, Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVIII (Београд 1985) 296—298.

С. МАНДИЋ, *Чрте и резе — фрагменти старог именика* (Cfr. Стари́нар н. с. XXXVI, 320). — Compte rendu par M. ГРКОВИЋ, Јужнослов. филолог XL (Београд 1984) 223—224.

F. MAVROIDI, *I Serbi e la confraternità greca di Venezia*. Balkan Studies, Vol. 24, 2 (Thessaloniki 1983) 511—529.

P. MIJOVIĆ, *Was Olcinium included in the Justinian's Limes?*. Balcanoslavica 11—12 (Prilep 1984—1985) 73—86. Avec 6 fig.

И. НИКОЛАЈЕВИЋ, *Хришћанска археологија данас. Поводом двеју нових књига* (rés. franç.: Archéologie chrétienne aujourd'hui. A propos de deux livres récents). Зборник Виз. инст. XXVII (Београд 1984) 217—226.

S. PETKOVIĆ, *Сто година изучавања средњовековне уметности и археологије на страницама Стари́нара (1884—1984)* (rés. franç.: Cent ans d'études de l'art et de l'archéologie du moyen âge dans les pages du «Starićar»). Стари́нар XXXV (Београд 1984) 135—168. Avec 13 fig.

LJ. PLESNICAR-GEC, *Starokršćanski center v Emoni* (texte comp. angl.: Old christian center in Emona). in sodelavci J. ŠASEL, I. SIVEC, I. MIKL-CURK, P. KOS. [Katalogi in monografije, 21]. Ljubljana, Narodni muzej (1983). 151. Avec ill.

M. POPOVIĆ, *Defensive Systems in the Eastern Part of Yugoslavia in the Middle Ages*. Balcanoslavica 11—12 (Prilep 1984—1985) 11—32. Avec 9 pl.

M. PRELOG, *Romanika*. [Umjetnost na tlu Jugoslavije]. Beograd, Jugoslavija; Zagreb, Spektar, Kršćanska sadašnjost; Mostar, Prva knjiž. komuna (1984). 116. Avec ill.

С. РАДОЈЧИЋ, *Одабрани чланци и студије 1933—1978*. (Cfr. Стари́нар н. с. XXXVI, 321). — Compte rendu par P. СТАНИЋ, Гласник Друштва конзерв. Србије 7 (Београд 1983) 113—114.

A. RATKOVIĆ, *Srednjovjekovni Mostar i problematika njegovog istraživanja*. Naše starine XVI—XVII (Sarajevo 1984) 75—78. Avec 3 fig.

Renesansa u Hrvatskoj i Sloveniji. R. IVANČEVIĆ, K. PRIJATELJ, A. HORVAT, N. SUMI. [Umjetnost na tlu Jugoslavije]. Beograd, Jugoslavija; Zagreb, Spektar; Mostar, Prva knjiž. komuna (1986). 184. Avec ill.

S. RUNCIMAN, *The Byzantine Theocracy*. Cambridge, University Press (1977). 197. — Compte rendu par I. GOLDSTEIN, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 413—421.

F. SMILJANIĆ, *Entstehung und Entwicklung des Verteidigungs systems der Županija Knin vom 11.—16. Jahrhundert*. Balcanoslavica 11—12 (Prilep 1984—1985) 135—145. Avec 2 fig.

F. SMILJANIĆ, *Naстанак i razvoj srednjovjekovnog Knina* (rés. angl.: The origin and development of Knin medieval urban setting). Radovi Fil. fak. 24 (11) (Zadar 1985) 119—132. Avec 1 fig.

A. СТОЈАНОВСКИ, *Градови на Македонија од крајот на XIV до XVII век — демографско проучавање*. (Cfr. Стари́нар н. с. XXXVI, 321) — Compte rendu par V. BOŠKOV, Prilozi orijent. filol. 32—33 (Sarajevo 1984) 321—323.

S. ŠARKIĆ, *Političke i pravne ideje u Istočnom rimskom carstvu*. Beograd, Naučna knjiga (1984). 268. — Compte rendu par M. IMAMOVIC, Vizantijska politička misao. Istor. zborn. 6 (Banjaluka 1985) 221—223.

Vojna krajina. Povijesni pregled-historiografija-rasprava. Uredio D. PAVLICEVIĆ. [Biblioteka znanstvenih radova]. Zagreb, Liber (1984). 476. — Compte rendu par W. KESSLER, Südost-Forschungen XLIV (München 1985) 359—361.

K. WEITZMANN, *Studies in the Arts at Sinai*. Princeton, University Press (1982). — Compte rendu par Б. ИВАНИЋ, Зограф 15 (Београд 1984) 97—98.

A. ZELENKA, *Vojno-geografska karta Hercegovine iz 1788. godine* (rés. allem.: Die militärgeographische Karte der Herzegowina aus dem Jahre 1788). Tribunia 1984) 31—37.

L. ŽERAVICA, *Mittelalterliche verteidigungsbauten auf dem Boden von Bosnien und Herzegowina*. Balcanoslavica 11—12 (Prilep 1984—1985) 119—133.

D. R. ŽIVOJINović, *Uspon Evrope 1450—1789*. Novi Sad, Matica srpska (1985). 581.

HISTOIRE POLITIQUE

A. ALIĆIĆ, *Prilog izučavanju istorije Ljubuškog i okolice u XV i XVI stoljeću* (rés. allem.: Beitrag über die Erforschung der Geschichte von Ljubuški und Umgebung im 15. und 16. Jh.). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuški, SZ kulture općine (1985) 187—202. Avec 1 fig.

S. ANTOLJAK, *Pacta ili Concordia od 1102* (Cfr. Старица н. с. XXXIII—XXXIV, 411; XXXVI, 411). — Compte rendu par Ф. СМІЉАНИК, Историја XX, 2 (Скопје 1984) 475—478.

S. ANTOLJAK, *Vladarski dvor (palača) i kraljevske kuće u srednjovjekovnom Zadru (s posebnim osvrtom na doba Arpadovića i Anžuvina)* (rés. angl.: The Royal Court (Palace) and Royal Residences Medieval Zadar (with Particular Reference to the Period of the Arpad and Angevin Dynasties). Radovi 17, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1984) 55—76.

M. БЛАГОЈЕВИЋ, „Владање“ кнеза Лазара у Приморју (rés. angl.: Prince Lazar's „Vladanje“ in „Primorje“). Зборн. Фил. фак. XV/1 (Београд 1985) 97—114.

Д. БОЈАНИЋ-ЛУКАЧ — С. БОРБЕВИЋ, *Развој локалне градске управе на Балкану од XV до XIX века* (rés. angl.: The development of local town administration in the Balkans from the fifteenth to nineteenth centuries). Градска култура на Балкану (XV—XIX век). [Пос. изд. 20]. Београд, Балк. инст. Срп. акад. наука и умет. (1984) 59—84.

О. Р. БОРОДИН, *Славяне в Италији и Истрији VI—VIII вв.* Виз. врем. 44 (Москва 1983) 48—59.

J. BOŽANIĆ, *Hvar u XII stoljeću*. Mogućnosti 8—9 (Split 1985) 870—877.

I. BOŽIĆ, *uloga i organizacija ratničkih družina u Zeti u XV veku*. Radovi LXXIII: Odelj. društ. nauka, 22, ANUBiH (Sarajevo 1983) 93—105.

С. БИРКОВИЋ, *Средњовековна прошлост данашњег Косова* (rés. allem.: Das Territorium des SA Gebietes von Kosovo im Mittelalter). Зборн. Фил. фак. XV/1 (Београд 1985) 151—166.

Dalmacija u vrijeme anžuvinske vlasti. [Radovi sa znan. skupa, Zadar 4—5. XII 1980]. Zadar, Fil. fak. (1984). 138.

G. DUBY, *Trije redi ali imaginarij fevdalizma* (trad. G. MODER). Ljubljana, Skuc, Znan. inst. Fil. fak. (1985). 439.

Dvije rasprave o odnosima između obiju jadranskih obala. — Compte rendu par J. LUČIĆ, Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 332—333. (V. FORETIĆ, *Curzola e la Penisola italiana tra medio evo e Rinascimento*, Congressi sulle relazioni tra le due Sponde adriatiche 2, (Roma 1981) 93—108; T. RAUKAR, *Ser Baptista de Augubio*, civis Spalati, 151—163).

И. БУРИЋ, *Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога 1392—1448* (rés. franç.: Le crépuscule de Byzance. Le temps de Jean VIII Paléologue 1392—1448). [Библиотека „Човек у времену“]. [Византолошки институт САНУ, Посебно издање 17]. Београд, Народна књига, Византолошки институт (1984). 486. — Compte rendu par Д. КОРАЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1985) 169—171; I. GOLDSTEIN, Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 304—307.

Б. ФЕРЈАНЧИЋ, *Племство у Епирској држави прве половине XIII века (1204—1261)* (rés. franç.: La noblesse d'Épire de la première moitié du XIII-ème siècle (1204—1261). Глас. Одељ. ист. наука САНУ 5 (Београд 1986) 131—178.

Б. ФЕРЈАНЧИЋ, *Севаст и протосеваст Прибо* (rés. angl.: Sebaste and Protosebaste Pribo). Зборн. Фил. фак. XV/1 (Београд 1985) 91—96.

J. FERLUGA, *Archon. Ein Beitrag zur Untersuchung der südslawischen Herrschertitel im 9. und 10. Jahrhundert im Lichte der byzantinischen Quellen*. Tradition als Historische Kraft (Berlin — New York 1982) 254—266.

J. FERLUGA, *Byzanz auf dem Balkan im frühen Mittelalter*. Südost-Forschungen XLIV (München 1985) 16.

J. ФЕРЛУГА, *Драч и његова област од VII до почетка XIII века* (rés. allem.: Dyrrhachion und sein Gebiet vom 7. bis zum 13. Jahrhundert). Глас. Одељ. ист. наука САНУ 5 (Београд 1986) 65—130.

J. FERLUGA, *Quelques problèmes de politique byzantine de colonisation au XIe siècle dans les Balkans*. Byzantinische Forschungen, VII. (Berlin 1979) 37—56. — Compte rendu par J. LUČIĆ, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 446—447.

J. FERLUGA, *Untersuchungen zur byzantinischen Ansiedlungspolitik auf dem Balkan von der Mitte des 7. bis zur Mitte des 9. Jahrhunderts*. Зборн. Виз. инст. 23 (Београд 1984) 49—61.

V. FORETIĆ, *Pogled na Zadarski mir 1358. godine* (rés. angl.: A view on Zadar peace treaty in 1358). Radovi Fil. fak. 23 (10) (Zadar 1984) 233—242.

М. М. ФРЕЙДЕНБЕРГ, *Дубровник и османская империя*. Москва, Наука (1984). 286+ил. — Compte rendu par J. LUČIĆ, Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 286—288; L. STEINDORFF, Südost-Forschungen XLIV (München 1985) 356—359; R. MIHNEVA, Étud. balkaniques 3 (Sofia 1985) 142—144.

I. GOLDSTEIN, *Kako, kada i zašto je nastala legenda o nasilnoj smrti kralja Zvonimira?* (Prinos proučavanju mehanizma nastajanja legendi u hrvatskom srednjovjekovnom društvu). (rés. allem.: Wie, wann und warum ist die Sage über den Tode König Zvonimir's entstanden? Beitrag zur Forschung der Sagenentstehung in der Gesellschaft des Mittelalters in Kroatien). Radovi 17, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1984) 35—54.

I. GOLDSTEIN, *O Tomislavu i njegovom dobu* (rés. allem.: Über Tomislav und seine Zeit). Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 23—55.

I. GOLDSTEIN, *Ponovno o Srbima u Hrvatskoj u 9 stoljeću* (rés. allem.: Über die Serben in Kroatien im

9. Jahrhundert). Hist. Zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984) 235—246.

M. GRANIĆ, *Paško-zadarski odnosi tijekom 14. stoljeća* (rés. angl.: The relations between Pag and Zadar during the fourteenth century). Radovi Fil. fak. 23 (10) (Zadar 1984) 287—299.

M. Ц. ХАЦИБРАХИМОВИЋ, *Прилози за историју улцињског гусарства (I дио)* (rés. angl.: On Ulcinj pirates (Part I). Годишњак Пом. муз. XXXI—XXXII (Котор 1983—1984) 45—60.

A. HANDŽIĆ, *O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća* (rés. angl.: On the social structure of the population of Bosnia at the beginning of the seventeenth century). Prilozi orijent. filol. 32—33 (Sarajevo 1984) 129—146.

Б. ХРАБАК, *Класна борба на селу у западној Македонији у XVII веку под видом хајдучије* (rés. franc.: La lutte des classes sous forme de lutte des haïdouques dans les agglomérations rurales de la Macédoine occidentale au XVII siècle). Ист. глас. 1—2 (Београд 1984) 47—65.

B. HRAVAK, *Senjski uskoci i Dubrovnik do 1573. godine* (rés. ital. et franc.: Les «uskoks» de Senj et Dubrovnik jusqu'à 1573). Jadranski zbornik 11 (Pula — Rijeka 1983) 61—103.

Б. ХРАБАК, *Турска стражарска флотила у Неретви (1490—1700)*. Херцеговина 4 (Мостар 1985) 91—107.

И. ИВАНОВ, *Била ли е Мариа дъщерята на цар Иван Асен II съпруга на Сръбския крал Стефан Владислав?* Ист. прегл. XXXIX 6 (София 1983) 93—98.

J. JELASKA, *Splitsko polje za turskih vremena* (rés. angl.). Split, Logos (1985). 167. Avec ill.

K. JIREČEK, *Историја Срба. Књ. 1. (Политичка историја) до 1537. године. Књ. 2. (Културна историја). 3. ед. [Библи. Фототипских изд.]. Београд, Слово љубве (1984). 550; 512.*

I. JUVANČIĆ, *Križarska vojska proti Kobaridcem 1331* (rés. ital.: La crociata contro gli abitanti di Caporetto-Kobarid del 1331). Zgod. čas. 38, 1—2 (Ljubljana 1984) 49—55.

J. КАЛИЋ, *Кула Небојша у Београду* (rés. franc.: La tour Neboyse à Belgrade). Зборн. Фил. фак. XV/1 (Београд 1975) 115—125.

J. КАЛИЋ, *Ниш у средњем веку* (rés. franc.: Niš au moyen âge). Ист. час. XXXI (Београд 1984) 5—40.

N. KLAIC, *O problemima stare domovine, dolaska i pokrštenja dalmatinskih Hrvata* (rés. allem.: Über die Probleme der Urheimat, Ankunft und Christianisierung der Dalmatienkroaten). Zgod. čas. 38, 4 (Ljubljana 1984) 253—270.

N. KLAIC, *Povijest Brača u sklopu Neretvanske kneževine ranog srednjeg vijeka* (rés. angl.: The history of Brač as a part of Neretvan Dukedom in the Early middle ages). Brač u ranom srednjem vijeku. Povlja, Brački muzej (1984) 5—20; 37—38.

N. KLAIC, *Značenje vladavine Anžuvina za hrvatske zemlje, napose za Dalmaciju* (rés. angl.: The meaning of the Anzuvian rule for the Croatian states and especially for Dalmatia). Radovi Fil. fak. 23 (10) (Zadar 1984) 225—231.

J. KOROPEC, *Iz zgodovine dolnjega slavonskega Posavja v prvi polovici 16. stoletja* (rés. allem.: Aus der Geschichte des Unteren Sava-Gebietes in Krain in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts). Zgod. čas. 39, 1—2 (Ljubljana 1985) 13—17.

V. KOŠČAK, *O nekim pitanjima hrvatske povijesti u ranom srednjem vijeku* (rés. angl.: Some questions about Croatian history of early middle ages). Hist. Zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984) 211—234.

V. KOŠČAK, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925—928* (rés. angl.: Sway in East Adriatic Coast up to the Split Synods 925—928). Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 291—355.

Б. КРЕКИЋ, *Ser Basilius de Basilio* (rés. angl.). Зборн. Виз. инст. 23 (Београд 1984) 171—182.

G. KRISTÓ, *A feudális széttagolódás magyarországon* (Feudalna raspáčenost Ugarske). Budapest Akadémiai kiado (1979). 244. — Compte rendu par П. РОКАИ, Зборн. Ист. МС 30 (Нови Сад 1984) 189—190.

G. KRISTÓ, *Kralj Koloman, kralj Stjepan i Hrvatska*. Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 263—365.

R. — J. LILIE, *Kaiser Herakleios und die Ansiedlung der Serben. Überlegungen zum Kapitel 32 des De Administrando imperio. Südost-Forschungen XLIV* (München 1985) 17—43.

B. W. MCGOWAN, *Sinem sancagi mufassal tahrir defteri. Türk tarih kurumu yayinlari XIV*. Ankara (1983). CXXXII+542. — Compte rendu par M. СТОЈАКОВИЋ, Ист. час. XXXI (Београд 1984) 323—325.

Љ. МАКСИМОВИЋ, *Корени и путеви настанка градског патрицијата у Византији* (rés. angl.: The roots and ways of genesis of urban patriciate in the Byzantium). Градска култура на Балкану (XV—XIX век). [Пос. изд. 20]. Београд, Балк. инст. САНУ (1984) 19—57.

Љ. МАКСИМОВИЋ, *Зигос на српско-византијској граници* (rés. angl.: Zygos on the Serbian-Byzantine Frontier). Зборн. Фил. фак. XV/1 (Београд 1985) 73—90.

Н. МАТАНОВ, *Radoslav Hlapen-souverain féodal en Macédoine méridionale durant le troisième quart du XIVe siècle. Et. balkaniques 4* (Sofia 1983) 68—87.

I. MAŽURAN, *Organizacija i djelovanje gradskog magistrata u Požegi od 1698. do 1703. godine* (rés. angl.: The organization and actions of the town magistracy in Požega from 1698 to 1703). Starine 59 (Zagreb 1984) 135—182.

R. MIHALJČIĆ, *Lazar Hrebeltanović. Istorija-Kult-Predanje*. Београд, Nolit (1984). 375. — Compte rendu par X. МАТАНОВ, Ист. прегл. XLI, 8 (Софија, 1985) 74—77; S. RAKOVA, Et. balkaniques 3 (Sofia 1985) 151—153.

- Р. МИХАЉЧИЋ, *Косовска легенда и свест о српској етничкој посебности* (rés. franç.: La Légende de Kosovo et la conscience de la particularité ethnique). Ист. гласн. 1—2 (Београд 1984) 39—46.
- С. МИЈУШКОВИЋ, *Историјске везе Црне Горе и Боке Которске* (rés. angl.: Historical connections between Montenegro and the Bay of Kotor). Бока 17 (Херцег-Нови 1985) 21—30.
- Д. MILOVIĆ, *O bijegu iz ruku mletačkih vlasti šestorice talaca (iz crmničke i riječke opštine) 1694. godine i reagovanju kotorskog providura* (rés. angl.: On escape of six hostages out reach of the venetian authorities in 1694 and response of Kotor). Godišnjak Pom. muz. XXXI—XXXII (Kotor 1983—1984) 61—64.
- Н. МОАЌАНИН, *Granice i upravna podjela Požeškog sandžaka* (rés. allem.: Grenzen und Verwaltungseinteilung des Sandschak Požega). Zbornik Zavoda za pov. znan. 13 (Zagreb 1983) 107—118.
- Р. NOVAKOVIĆ, *O problemu proučavanja gradina na Kosovu (sa stanovišta istorijske geografije)* (rés. alb. et angl.: On the problem of studying ruins in Kosovo). Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Pristina 1984) 99—114.
- Б. ПАНОВ, *Мисијата на Константин Филозоф меѓу Сарацениите (Арабите)* (rés. angl.: The Mission of Konstantin Philosoph among the Saracenes). Историја XX, 2 (Скопје 1984) 245—251.
- Б. ПАНОВ, *Охрид и охридската област во XIII-от и XIV-от век* (rés. angl.: Ohrid and the Ohrid District in XIII and XIV Century). Год. зборн. Фил. фак. 11 (37) (Скопје 1984) 19—49.
- С. PAPADOPOULOS, *Les démarches de l'archevêque Athanase d'Ohrid pour la libération des peuples balkaniques (fin XVIe début XVIIe siècle)*. Balkan Studies, Vol. 25, 2 (Thessaloniki 1983) 559—564.
- Е. PERIĆ, *Zadar u doba prvih veza s Anžuvincima 1269—1280* (rés. angl.: Zadar at the time of the first connections with the Angevin dynasty, 1269—1280). Radovi Fil. fak. 23 (10) (Zadar 1984) 251—266.
- Т. RAUKAR, *Društveni razvoj u Hrvatskoj u XV stoljeću* (rés. angl.: The Social Development in Croatia in the Fifteenth Century). Hist. Zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 75—94.
- Т. RAUKAR, *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću* (rés. angl.: The Communal Societies in Dalmatia in the fourteenth Century). Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 139—209.
- Т. RAUKAR, *Komunalna društva u Dalmaciji u anžuvinskom razdoblju* (rés. angl.: Communal society in angevin Dalmatia). Radovi Fil. fak. 23 (10) (Zadar 1984) 243—250.
- Т. RAUKAR, *Turci i hrvatsko kasnosrednjovjekovno društvo* (rés. angl.: The Turks and the croatian society in the late middle ages). Hist. zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984) 247—254.
- Н. REINDL, *Männer um Bayezid — eine prosopographische Studie über die Epoch Sultan Bayezids II (1481—1512)*. [Islamkundliche Untersuchungen 75]. Berlin, Klaus Schwarz Verlag (1983). 415. — Compte rendu par V. BOŠKOV, Prilozi orijent. filol. 34 (Sarajevo 1985) 244—245.
- П. РОКАИ, *Боравак угарског краља Владислава I код Крушевца 1444. године* (rés. angl.: The Stay of the Hungarian King, Vladislav I, near Krushevac in 1444). Зборн. Фил. фак. XV/1 (Београд 1985) 145—150.
- В. К. РОНИН, *Франко-хорватские отношения в трактате Константина VII Багрянородного „Об управлении империей“*. Виз. врем. 44 (Moskva 1983) 60—67.
- Р. САМАРЦИЋ, *Кандијски рат у српској историји* (rés. franç.: La guerre de Candie dans l'histoire de la Serbie). Глас Одељ. ист. наука САНУ 5 (Београд 1986) 179—190.
- Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću — грађа*. Zagreb, Centar za pov. znan. Sveučilišta, Odjel za hrvatsku pov., Arhiv Hrvatske; Sisak, Hist. arhiv (1985). 646.
- Л. СЛАВЕВА, *Проблемот на дуалистичката управна структура во Душановата империја „Србија и Романија“* (rés. angl.: The problem of the dualistic governmental Structure in the Dušan's Empire, Serbia and Rumania). Историја XX, 2 (Скопје 1984) 297—307.
- С. SOULIS, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephan Dušan (1331—1355) and his Successors*. Washington D. C., Dumbarton Oaks Library and Collection (1984). XXVI+353. — Compte rendu par Н. MATANOV, Et. balkaniques 3 (Sofia 1985) 131—135; J.-L. VAN DIETEN, Südost-Forschungen XLIV (München 1985) 464—468.
- М. СПРЕМИЋ, *Деспот Бурџ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски* (rés. angl.: Despot Đurađ Branković and King Alfonso of Aragon). Зборн. Фил. фак. XV/1 (Београд 1985) 127—143.
- Г. STANOJEVIĆ, *Senjski uskoci*. Beograd (1973). — Compte rendu par Л. SIMIĆ, Radovi 16, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1983) 271—278.
- А. СТОЈАНОВСКИ, *Врањски кадилук у XVI веку* (rés. franç.). [Пос. изд., 9]. Врање, Народни музеј (1985). 220.
- Н. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk — postanak i upravna podjela*. (Cf. Старинар н. с. XXXVI, 325). — Compte rendu par Н. CAR-DRNDA, Prilozi orijent. filol. 34 (Sarajevo 1985) 238—239.
- М. ШУЊИЋ, *Венеција и последњи босански краљеви (1420—1463)*. Херцеговина 4 (Мостар 1985) 81—90.
- М. ŠVAB, *Nekoliko napomena uz radove Ive Goldsteina i Željka Rapanića o naslovima hrvatskih vladara*. Hist. zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984) 280—281.
- Н. TROYAT, *Ivan Grozni* (trad. М. POLJANEC). Ljubljana, Državna založba Slovenije (1985). 182.
- В. W. TUCHMAN, *Daleko zrcalo — zlosretno XIV stoljeće. I—II*. (trad. М. MARAS). Zagreb, Grafički zavod Hrvatske (1984). 445; 323.
- О. ЗИРОЈЕВИЋ, *Земун — период турске владавине до Бечког рата (1683)* (rés. allem.: Zeitabschnitt der türkischen Herrschaft bis zu dem Wienerkrieg, 1683). Годишњак града XXX (Београд 1983) 21—26.

P. ŽIVKOVIC, *Usora i Soli — poprište značajnih historijskih događaja u XIV i XV stoljeću* (rés. allem.: Usora und Soli — Plätze der bedeutenden historischen Ereignisse im 14. und 15. Jh.). Članci i građa za kult. istor. istočne Bosne XV (Tuzla 1984) 33—45.

HISTOIRE ÉCONOMIQUE

J. ANDRIĆ, *Pogled na neke od podataka u dva niza povjesnih svjedočanstava o popisima stanovnika i dobara u Slavoniji i Bosni* (rés. angl.: A View on some of the Data in the two Series of historical Lists of Property and Census Rolls in Bosnia and Slavonia). Radovi 17, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1984) 77—85.

M. BERTOSA, *Mletački žitni tranzit i zapadnoistarske luke: izvještaj iz godine 1528* (rés. angl.: Venetian grain transit and west istrian harbours: a report from the year 1528). Starine 59 (Zagreb 1984) 109—127. Avec 5 fig.

M. BLAGOJEVIĆ, *L'exploitation fiscale et féodale en Serbie du XIIIe au XVe siècle*. Revue roumaine d'histoire 2 (București 1983) 137—146.

N. BUDAK, *Oslobađanje serva i ancila i napuštanje upotrebe njihove radne snage na istočnom Jadranu* (rés. allem.: Die Befreiung von servi und ancillae und die Nichtinanspruchnahme ihrer Arbeitskraft im Ostadriatischen Raum). Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 115—130.

N. BUDAK, *Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu* (rés. angl.: A survey of the Literature and Published Materials on the Problem of the Servi and Famili in Medieval Societies on the Eastern Adriatic Coast). Radovi 17, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1984) 5—34.

N. BUDAK, *Servi i famuli, primjer isključivanja i marginalizacije u našim komunalnim društvima* (rés. allem.: Der Prozess der Isolierung und das Abschieben in die Randgruppen am Beispiel der Servi und Famuli in unseren Kommunalen Gemeinschaften). Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 249—255.

N. BUDAK, *Struktura i uloga obitelji serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu* (rés. franç.: La structure et le rôle des familles de serfs et d'esclaves dans les sociétés communales de l'Adriatique de l'est). Starohrvatska prosvjeta 14 (Split 1984) 347—359.

N. BUDAK, *Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu — razvoj i značaj* (rés. allem.: Der Handel mit den Arbeitskräften an der östlichen Küste Adrias-Entwicklung und Bedeutung). Hist. zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984) 105—138.

Љ. ЧОЛИЋ, *Да ли је постојао Думенов устанак* (rés. angl.: Have Dumen's Rebbelon existed). Ист. час. XXXI (Београд 1984) 205—214.

A. DI VITTORIO, *Finanze e moneta a Ragusa nell'età delle crisi*. Napoli (1983). 284. — Compte rendu par M. СПРЕМИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1984) 171—172; J. LUCIĆ, Anali Zavoda za pov. znan. JAZU XXII—XXIII (Dubrovnik 1985) 229—232.

D. DINIĆ-KNEŽEVIĆ, *Gradani Briža u srednjovekovnom Dubrovniku* (rés. angl.: Citizens of Bruges in the Medieval Dubrovnik). Anali Zavoda za pov. znan. JAZU XXII—XXIII (Dubrovnik 1985) 25—30.

Д. ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ, *Ткањине у привреди средњовековног Дубровника* (Cfr. Старица н. с. XXXVI, 326). — Compte rendu par L. STEINDORFF, Südost-Forschungen, XLIII (München 1984) 488—489.

D. DINIĆ-KNEŽEVIĆ, *Učešće Vlaha u preradi vune i prevozu sukna u XIV i XV veku*. Radovi LXXIII. Odelj. društ. nauka, 22, ANU BiH (Sarajevo 1983) 85—92.

L. DOBRONIĆ, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj* (rés. angl.: Estates and Residences of Templars and Canons Regular of the Holy Sepulchre of Jerusalem in Croatia). Rad Jud. akad. znan. i umjet. 406 (Zagreb 1984) 5—149. Avec ill.

J. DRANCOLLI, *Tregtarët e njohur në relacionin Ragusë — Kosovë prej fundit të shek. XIII deri në mesi i shek. XV* (rés. serbocroate et angl.: Well-known tradesmen on the Dubrovnik — Kosovo trade routes from the end of XIII to the mid-XV century). Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Priština 1984) 181—197.

M. M. ФРЕЙДЕНБЕРГ, *Далматинците во Балканската трговија од XIV—XVI век* (rés. angl.: The Dalmatians in the Balkan trade from the XIV to XVI Century). Историја XX, 2 (Скопје 1984) 365—378.

F. GESTRIN, *Ljubljanski Lanthieriji in trgovina v Fano* (rés. allem.: Die Lanthieri zu Ljubljana und der Handel in Fano). Zgod. čas. 39, 3 (Ljubljana 1985) 193—202.

B. HRABAK, *Arbanaško drvo u Dubrovniku* (rés. angl.: The Albanian wood in Dubrovnik). Hist. zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984) 61—86.

Б. ХРАБАК, *Дубровачки трговци у османлијском делу Паноније до 1570. године* (rés. angl.: Merchants of Dubrovnik in the Ottoman Part of Panonian until 1570). Зборн. ист. МС 30 (Нови Сад 1984) 7—42.

Б. ХРАБАК, *Дубровчани у рударству и увозно-извозној трговини Косова 1455—1700* (rés. franç.: Les commerçants de Dubrovnik dans les mines et dans les commerce exporte-importe de Kosovo 1455—1700). Врањски гласник XVII (Врање 1984) 1—134.

B. HRABAK, *Gleta iz Bosne u XV i XVI veku*. Istor. zborn. V, 5 (Banjaluka 1984) 183—202.

B. HRABAK, *Organizatori karavanskog prometa iz južne Hercegovine u XVI i XVII veku* (rés. allem.: Die Organisationen des Karawanenverkehrs aus der südlichen Herzegowina im 16. und 17. Jh.) Tribunia 8 (Trebinje 1984) 11—29.

Б. ХРАБАК, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина* (rés. franç.: Rudnik-pod Sturcem-et la colonie fondée par Dubrovnik dans ce centre minier et commercial). Зборн. рад. Нар. муз. XIV (Чачак 1984) 5—86.

B. HRABAK, *Ruralna privreda oblasti SAP Kosova 1455—1600* (rés. alb. et angl.: The rural economy of Kosovo 1455—1600). Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Priština 1984) 145—180.

- B. HRABAK, *Učešće Katalonaca u dubrovačkom prometu zrnastom hranom, solju, metalima, koraljima i kreditima (do 1520. godine)* (rés. angl.: Participation in trafic, Grains, Salt, Metals, Corals and Lons, till 1520), *Anali Zavoda za pov. znan. JAZU XXII—XXIII* (Dubrovnik 1985) 41—78.
- Б. ХРАБАК, *Ужнице као транзитно средиште у XVI и XVII веку* (rés. franç.: La ville d'Užice en tant que centre de transit au XVIe et XVIIe siècles). *Ужички зборник* 12 (Т. Ужнице 1983) 57—64.
- И. КАМПУШ, *Прилог кон познавањето на положбата на кметовите на градепскиот Градец во XVII век и учеството на земљоделските производи во градските приходи и расходи* (rés. angl.: A Contribution towards introduction of the situation of mayors of Zagreb's Gradec in the XVII Century and the participation of the agricultural products in the town incomes and expences). *Историја XX*, 2 (Скопје 1986) 123—135.
- N. KLAČ, *Društvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj s posebnim obzirom na njegov razvitak u Cetinskoj krajini* (rés. franç.: La société en Croatie médiévale avec considération spéciale de son développement dans la région de la Cetina). [Znan. skup. Sinj 3—6. VI 1980]. *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*. Split, Hrv. arh. društvo (1984) 265—271.
- D. KOS, *Posest ljubljanske komende nemškega viteškega reda od 13. do srede 18. stoletja* (rés. allem.: Der Besitz der Komende des deutschen Ritterordens in Ljubljana (Laibach) vom 13. Jh. bis zur Mitte des 18. Jh.). *Zgod. čas.* 38, 4 (Ljubljana 1984) 271—290.
- D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Učešće Vlaha u trgovinskoj razmjeni tokom XIV i XV vijeka*. *Radovi LXXIII*. Odelj. društ. nauka, 22. ANUBiH (Sarajevo 1983) 79—84.
- B. KREKIĆ, *La navigation ragusain entre Venise et la Méditerranée orientale aux XIVe et XVe siècles*. *Actes du IIe colloque internationale d'histoire Economies méditerranéennes: «Équilibres et intercommunications XIIIe—XIXe siècles»*. Athènes 1985) 129—141. — *Compte rendu par J. LUČIĆ*, *Hist. zborn.* XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 333—334.
- J. LUČIĆ, *Gospodarsko-društveni odnosi u Dubrovniku u Stojkovićevo vrijeme (1392—1442)* (rés. allem.: Wirtschaftlichgesellschaftliche Verhältnisse in Dubrovnik in der Zeit von Stojković, 1392—1442). *Hist. zborn.* XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 95—114.
- J. LUČIĆ, *O nekim oblicima neagrarne privrede u dubrovačkom zalehu na prijelazu XIII u XIV stoljeću* (rés. franç.: Certaines formes de l'économie non-agraire dans l'arrière-pays de Dubrovnik au seuil du XIVe siècle). *Ист. час.* XXXI (Београд 1984) 41—51.
- J. LUČIĆ, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća*. Zagreb (1979). 284. — *Compte rendu par T. MACAN*, *Hist. zborn.* XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 448—449.
- J. LUČIĆ, *Рефеудализацијата во Хрватска и нејзиниот одраз во Дубровник* (Дубровачки пропис за селаните од 1574). (rés. angl.: Refeudalisation in Croatia and its Reflection in Dubrovnik / The Dubrovnik Notebook about the Peasants from 1574). *Историја XX*, 2 (Скопје 1984) 175—183.
- J. LUETIĆ, *Dva priloga pomorskoj povijesti Dubrovačke Republike* (rés. angl.: Two Supplements to the Maritime History of the Dubrovnik Republik). *Anali Zavoda za pov. znan. JAZU XXII—XXIII* (Dubrovnik 1985) 135—152.
- J. LUETIĆ, *Из меѓународне дјелатности херцеговачких и босанских трговаца у наутичко-бродарској и лучко-трговачкој привреди Дубровачке републике 1570—1670. године* (rés. allem.: Aus der internationalen Tätigkeit der herzegowinischen und bosnischen Händler in der nautischen, Schiffs- und Hafenhandelswirtschaft der Republik Dubrovnik vom Jahre 1570—1670). *Hercegovina* 4 (Mostar 1985) 109—128. Avec 1 fig.
- J. LUETIĆ, *O brodarstvu i pomorskoj trgovini Novljana u drugoj polovici 16. stoljeća* (rés. angl.: On shipping and naval trade of the people of Herceg-Novi in the second half of the 16th century). *Boka* 15—16 (Herceg-Novi 1984) 105—114. Avec 2 fig.
- J. LUETIĆ, *O međunarodnoj djelatnosti moreplovaca, trgovaca i brodova iz Herceg-Novog, Perasta, Kotora, Budve i Bara u pomorskoj privredi Dubrovačke republike 1566—1650.* (rés. angl.: On international activities of seamen, merchants and vessels of Herceg-Novi, Perast, Kotor, Budva and Bar in the maritime economy of the Republic of Dubrovnik). *Boka* 17 (Herceg-Novi 1985) 31—70.
- J. LUETIĆ, *Pomorci i jedrenjaci Republike Dubrovačke*. Zagreb, Matica hrvatska (1984). — *Compte rendu par I. MITIĆ*, *Anali Zavoda za pov. znan. JAZU XXII—XXIII* (Dubrovnik 1985) 227—228.
- A. MARINOVIĆ, *Au sujet du droit maritime dans l'île de Korčula et la ville de Dubrovnik au Moyen Age*. *Et. balkaniques* 3 (Sofia 1984) 104—113.
- D. MIHELIĆ, *Agrarno gospodarstvo Pirana od 1280. do 1340.* (rés. ital.: La produzione rurale di Pirano dal 1280 al 1340). *Zgod. čas.* 38,3 (Ljubljana 1984) 193—224.
- D. MIHELIĆ, *Prispevek v osvetlitvi zaslužkov in cen v srednjeveškem Piranu* (rés. ital.: Un contributo per chiarire il problema dei salari e dei prezzi nella Pirano medievale). *Zgod. čas.* 38, 4 (Ljubljana 1984) 291—296.
- E. MUŠOVIĆ, *Нефилеме Митровице, Бањске и Дуке Пољане из 1767. године*. *Новопазарски зборник* 8 (Нови Пазар 1984) 105—115.
- Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15 do 20 stoljeća*. Zagreb (1984). 370. — *Compte rendu par B. VRANJES-SOLJAN*, *Radovi* 17, *Inst. za hrv. pov.* (Zagreb 1984) 269—274; D. PAVLICEVIĆ, *Hist. zborn.* XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 336—337.
- V. RAJSP, *Slovenski protestantizem, uraška tiskarna in cene* (rés. allem.: Der Slowenische Protestantismus, die uracher Druckerei und die Preise). *Zgod. čas.* 38, 3 (Ljubljana 1984) 161—164.
- S. RIZAI, *Uloga Vlaha primicuna u rudarstvu Kosova i Srbije u XV i XVI veku*. *Radovi LXXIII*. Odelj. društ. nauka, 22. ANUBiH (Sarajevo 1983) 135—138.
- K. SCHWARZ — H. KURIO, *Firuz Beg. Sangagbeg von Bosnien im Lichte seiner Stiftungsurkunde* (rés.

angl. et serbo-croate: *Firus-beg, bosanski sandžakbeg, u svjetlu njegove vakfije*). Prilozi orijent. filol. 32—33 (Sarajevo 1984) 115—127.

P. STIH, *Tolminsko gospostvo po urbarju iz leta 1598* (rés. ital.: La signoria di Tolmino come appare nel registro delle prestazioni del 1598) Goriški letnik 11 (Nova Gorica 1984) 95—115.

M. ВЕГО, *Прилог о јеврејским трговцима у Дубровнику*, Херцеговина 4 (Мостар 1985) 149—157.

A. ВЕСЕЛИНОВИЋ, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине* (rés. angl.: The customs system in Serbia at the Time of the Despotate). Ист. гласн. 1—2 (Београд 1984) 7—38.

П. ВУЧКОВИЋ, *Народни називи на рудинитима као сведоци рударења у средњовековној Србији*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 55—56.

M. ВУКАСОВИЋ, *О бокелском једрењаку „Госпа од Шкрпјела“ и његовим пловидбама почетком XVII вијека* (rés. angl.: On a bokelian sailing ship the „Lady of Skrpjela“ and her voyages). Годишњак Пом. муз. XXXI—XXXII (Котор 1983—1984) 161—165.

M. ZLOKOVIĆ, *Pomorstvo i trgovina Herceg-Novoga za vrijeme turske vladavine* (rés. angl.: Maritime affairs and commerce of Herzegovina at the time of the turkish rule). Годишњак Пом. муз. XXXI—XXXII (Котор 1983—1984) 73—100.

P. ŽIVKOVIĆ, *Pariteti dubrovačkog novca u srednjem vijeku* (rés. angl.: Parity of the Dubrovnik Currency in the Middle Ages). Anali Zavoda za pov. znan. JAZU XXII—XXIII (Dubrovnik 1985) 31—39.

M. ZIVOJINOVIĆ, *Chantax et ses moulins*. Зборн. Виз. инст. 23 (Београд 1984) 119—139.

HISTOIRE CULTURELLE

Д. АНТОНИЈЕВИЋ, *Караџоз* (rés. angl.: Karagöz). Градска култура на Балкану (XV—XIX век). [Пос. изд. 20]. Београд, Балк. инст. Српске акад. наука и уметн. (1984) 385—412. Avec 6 fig.

Д. АНТОНИЈЕВИЋ, *Опште теоријске претпоставке о фолклорном театру* (rés. angl.: General theoretical assumptions of the folklore theater). Фолклорни театар у балканским и подунавским земљама. [Pos. izd. 21]. Београд, Balk. inst. SANU (1984) 1—11.

I. BABIĆ, *Prostor između Trogira i Splita, kulturno-povijesna studija*. Trogir, Izd. Muzeja grada Trogira (1984). — Compte rendu par D. BUŽIĆ-BOŽANČIĆ, Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 300—304; N. BUDAK, Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 294—298.

N. BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Majstori od IX do XIX stoljeća u Dalmaciji (V)* (rés. franç.: Les maîtres en Dalmatie du IXe au XIXe siècles). Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji 25 (Split 1985) 285—360.

N. BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Veze Bračana sa susjednim otocima i kopnom*. Mogućnosti 4—5 (Split 1985) 586—593.

D. CVETKO, *Južni Sloveni u istoriji evropske muzike*. Београд, Nolit (1984). 340.

X. ЧАР ДРНДА, *Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја XVI stoleћа*. Новопазарски зборник 8 (Нови Пазар 1984) 77—102.

Dani hrvatskog kazališta. Srednjovekovna i folklorna drama i kazalište — eseji i građa o hrvatskoj dramati i kazalištu. Split, Književni krug (1985). 555. Avec ill.

Д. ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*. (Cfr. Старица н. с. XXVI, 240; н. с. XXVIII—XXIX, 356). — Compte rendu par I. GOLDSTEIN, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980—81) 407—410.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Вести о позоришту у средњовековној југословенској књижевности* (rés. angl.: Informations on theater in the medieval South Slav literature). Фолклорни театар у балканским и подунавским земљама. [Пос. изд. 21]. Београд, Балк. инст. SANU (1984) 75—80.

M. GAIĆ, *Elementi razvoja muzičke kulture na području Boke Kotorske do osnivanja S. C. P. D. „Jedinstvo“ (period od XI veka do prvih desetleća XIX veka)*. Београд, Udruženje kompozitora Srbije (1984). 176.

A. ГОЈКОВИЋ, *Музика и музички инструменти у југословенским земљама према путописцима из XVI и XVII века* (rés. angl.: Music and Musical Instruments in Yugoslav Countries according to the Foreign Itinerary Writers of XVI and XVII Century). Гласн. Етн. муз. 47 (Београд 1983) 91—116.

V. JAKIĆ-CESTARIĆ, *Obiteljska pripadnost zadarsko-ga kroničara Paulusa de Paulo* (rés. angl.: The family of Zadar chronicler Paulus de Paulo). Radovi Fil. fak. 23 (10) (Zadar 1984) 267—285.

A. JAKOVLJEVIĆ, *Musical works of Serbian composers Stefan and Nikola the Serb from 14th c. — bilingual anthology of Great Laura (E—108)* (rés. serbo-croate: Музичка дела српских композитора Стефана и Николе Србина из XIV века — двојезична антологија манастира Велика Лавра (E—108). Balcanica XV (Београд 1984) 69—82.

I. PEDERIN, *Korolan Cippico, njegov odnos prema mletačkoj vlasti i njegove veze s ugarskim dvorom* (rés. angl.: Coriolan Cippico, his relation to Venice and his links to the Hungarian Court). Zborn. Zavoda za pov. znan. 13 (Zagreb 1983) 191—196.

M. ПОПОВИЋ, *Памтљивек. Српски рјечник Вука Ст. Караџића*. Београд, Завод за уџбенике и наставна средства (1983). — Compte rendu par В. МИЛИНЧЕВИЋ, Књиж. ист. 64 (Београд 1984) 673—676.

S. RIZAJ, *Prishtina nga shek. XIV deri ne fund të shek. XVI* (rés. serbo-croate et angl.: Prishtina from the XIV to the end of the XVI century). Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Priština 1984) 199—229.

P. САМАРЦИЋ, *О градској цивилизацији на Балкану XV—XIX века* (texte comp. angl.: On urban civilization in the Balkans from the 15th to the 19th century). Градска култура на Балкану (XV—XIX век). [Пос. изд. 20]. Балк. инст. Српске акад. наука и уметн. (1984) 1—17.

A. STIPČEVIĆ, *Struktura bibliotečnih fondova u Hrvatskoj u 15. i 16. stoljeću* (rés. angl.: The Structure

of library Holdings in Croatian in the fifteenth and sixteenth Centuries). Slovo 34 (Zagreb 1984) 269—282.

Ф. ШЕВЧЕНКО, *Связи Украины с балканскими странами в области изобразительного искусства в XVIII в.* Зборник за лив. ум. МС 20 (Нови Сад 1984) 223—228.

B. ZLATAR — E. PELIDIJA, *Prilog kulturnoj istoriji Pljevalja osmanskog perioda — zadužbine Husein-paše Boljanića* (rés. angl.: A contribution to the history of Plevlja in the Otoman period — the endowment of Husein-pasha Boljanić). Prilozi orijent. filol. 34 (Sarajevo 1985) 115—182.

I. ŽUPANOVIĆ, *Centuries of Croatian music*. I. Zagreb, Music inform. center (1984). 187. Avec ill.

HISTOIRE ECCLESIASTIQUE

Acta Ecclesiastica Sloveniae, 7. Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih, ob 1100-letnici Metodove smrti. Ljubljana (1985). 288. — Compte rendu par S. GRANDA, Zgod. čas. 39, 3 (Ljubljana 1985) 299—300.

A. ANGELOPOLOS, *The Archdioceses of Ahris and Peć on the basis of Patriarchal Acta edited by K. Delikanis (17 th/18 th Centuries)*. Balkan Studies, Vol. 24, 2 (Thessaloniki 1983) 337—342.

W. BAUMANN, *Die Faszination des Heiligen bei Kliment Ochridski* [Slavische Sprachen und Literaturen, 1]. Neuried, Hieronymus Verlag (1983). 201. — Compte rendu par G. SEMKOV, Südost-Forschungen XLIV (München 1985) 279—281.

K. BINSWANGER, *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts* (Mit einer Neudefinition des Begriffes »Dhimma«). München, Dr. Rudolf Trofenik (1977). VI+418+K. 6. Diskusija o vjerskoj toleranciji u islamu i kršćanstvu. — Compte rendu par N. MOČANIN, Zbornik Zavoda za pov. znan. 13 (Zagreb 1983) 255—266.

M. BOGOVIĆ, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine* (rés. ital.). [Analecta croatica christiana, 14]. Zagreb, Kršćanska sadašnjost (1982, objav. 1986). 187. Avec ill.

J. BUTURAC, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine* (rés. allem.: Volkszählungen der Pfarren des Bistums Zagreb 1334 und 1501). Starine 59 (Zagreb 1984) 43—108.

H. ЦЕЛАКОСКИ, *Летописот на манастирот Свети Наум* (rés. allem.: Chronik des Klosters Hl. Naum). Наум Охридски. Охрид, Ист. архив (1985) 25—63. Avec 11 fig.

B. БОРОВИЋ, *Света гора и Хиландар до XVI века*. Манастир Хиландар. Београд (1985). 215.

S. ČURČIĆ, *Medieval royal tombs in the Balkans: An aspect of the »East or West« question*. The greek Orthodox Theological Review offprint vol. 29+2; 175—186+8 ill.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији, I Богомилским родоначелници; II Бого-*

милство на Православном Истоку (Cfr. Старица н. с. XXVI, 242; XXVIII—XXIX, 357; XXXVI, 331). Compte rendu par P. ČOSKOVIC, Ist. zborn. V, 5 (Banjaluka 1984) 218—222.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији. II Богомилство на православном истоку*. (Cfr. Старица н. с. XXXVI, 331). — Compte rendu par E. АРИСТОТЕЛЈУС, Гласн. Инст. нац. истор. XXVII, 1—2 (Скопје 1983) 229—233; X. МАТАНОВ, Ист. прегл. XL, 2 (София 1984) 109—113; G. SEMKOV, Südost-Forschungen XLIV (München 1985) 263—264.

D. DRAGOJLOVIĆ, *Hésychasme et restauration du patriarcat de Peć en 1557*. Balkan Studies, Vol. 24, 2 (Thessaloniki 1983) 403—411.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Хијерархија цркве босанске* (rés. franç.: Hiérarchie de l'église bosnienne) Balcanica XV (Београд 1984) 55—67.

Љ. ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, *Цетињска митрополија није била аутокефална*. [Прештампано из „Гласника“ службеног листа Срп. прав. цркве бр. 6/1985]. Београд, Свети архијерејски синод Српс. прав. цркве (1985). 15.

Y. DUVAL, *Loca sanctorum Africae. Le culte des martyres en Afrique du IVe au VIIe siècle*, I—II. Rome, Ecole française (1982). 450; 312. — Compte rendu par E. MARIN, Vjesnik za arh. i hist. dalmat. LXXVI (Split 1983) 125—128.

N. FILIPOVIĆ, *Islamizacija vlahi u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*. Radovi LXXXIII. Odelj. društ. nauka, 22, ANUBiH (Sarajevo 1983) 139—148.

П. ГЕОРГИЈЕВ, *Ново сведочанство о манастиру Вранитици из XVI века*. Гласник Српске правосл. цркве 5 (Београд 1985) 158—159.

F. GESTRIN, *Sestnajsto stoletje in reformacija*. Zgod. čas. 39, 4 (Ljubljana 1985) 381—384.

Д. ГЛУМАЦ, *Нешто за животот на Наум Охридски* (rés. alem.: Ein Beitrag zum Lebenslauf des Naum von Ohrid). Наум Охридски. Охрид, Ист. архив (1985) 17—24.

М. ЈАНКОВИЋ, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку* (rés. angl.). Београд, Историјски институт и Народна књига (1985). 227. — Compte rendu par I. VOJE, Zgod. čas. 39, 1—2 (Ljubljana 1985) 158—159; I. PRLENDER, Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 335—336.

М. ЈАНКОВИЋ, *Саборна црква зетске епископије и митрополије у средњем веку*. Ист. час. XXXI (Београд 1984) 199—204.

А. ЈЕВТИЋ, *Летопис манастира Белија. Ваљево*. Манастир Белије (1985). 112. Avec ill.

М. ЈОВАНОВИЋ, *Аустријски архитекта Лудвиг Ферстер као писац о византијским и српским црквама* (rés. franç.: L'architecte autrichien Ludwig Förster en tant qu'auteur d'études sur l'art byzantin). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVII (Београд 1985) 213—218.

A. E. KARATHANASSIS, *La participation des Serbes au mouvement antiottoman des princes de Valachie Cantacuzène et Brancoveanu et des patriarches orthodoxes Dosithéos Notaras et Dionysios Mousélimis XVII—XVIII siècles*. Balkan Studies, Vol. 24, 2 (Thessaloniki 1983) 455—465.

Б. КНЕЖЕВИЋ, *Манастир Манастирица — предање и историја* (rés. franc.: Le monastère de Manastirica — légende et histoire). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVII (Београд 1985) 161—166.

М. КОКОЉ, *Evangelicani in Kalvinci v Prekmurju*. Zgod. čas. 38, 1—2 (Ljubljana 1984) 68—72.

Ц. МЕЈЕНДОРФ, *Византијско богословље, историјски токови и догматске теме* (trad. par О. Б. ЈОВАН). Крагујевац, „Каленић“, изд. установа Епархије шумадијске (1985). 288.

М. МИЉАНОВИЋ, *Црква св. Спиридона у Петринји* (rés. angl.: The Church of St. Spiridon in Petrinja). Зборник за лик. ум. МС 20 (Нови Сад 1984) 237—260. Avec 10 fig.

Р. РАЈКИЋ, *Seoske crkve XVI i XVII veka na Kosovu* (rés. alb. et angl.: XVI and XVII century village churches in Kosovo). Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Priština 1984) 123—143.

Б. ПАНОВ, *Кон 1100.годишнината од смрти на македонскиот и сесловенскиот просветител Методиј*. Год. зборн. Фил. фак. 32 (38) (Скопје 1985) 33—41.

В. ПАТЕНРУ, *Temeljni pomeni slovenske reformacije*. Zgod. čas. 39, 4 (Ljubljana 1985) 385—388.

С. ПЕТКОВИЋ, *Artistic activity and the struggle for survival of the Serbian church during the sixteenth and seventeenth centuries*. Balkan Studies, Vol. 24, 2 (Thessaloniki 1983) 617—630.

Р. ПОПОВИЋ, *Елементи исихазма у животопису светог Стевана Дечанског од Григорија Цамблака* (rés. russe et allem.: Elemente des Hesychasums im Leben des Hl. Stefan von Dečani von Grigorie Camblak). Богословље XXVI (Београд 1982) 99—104.

Problemi reformacije na Slovenskem: okrogla miza na XXII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Brežicah 28. 9. 1984. Zgod. čas. 39, 3 (Ljubljana 1985) 289—298.

Redovništvo na Slovenskem: Benediktinci, cisterijani, kartuzijani. I. Ljubljana, Teološka fakulteta (1984). 250. — Compte rendu par S. GRANDA, Zgod. čas. 38, 1—2 (Ljubljana 1984) 148—149.

Samostan Male braće u Dubrovniku. [Analecta Croatica Christiana 21]. Zagreb Kršćanska sadašnjost; Dubrovnik, Samostan Male braće (1985). 849. Avec ill.

Е. СЕДАЈ, *Petar Bogdani (1630—1689) u očima njegovih savremenika* (rés. franc.: Petar Bogdani (1630—1689) d'après les données des contemporaines). Živa antika 1—2 (Skopje 1984) 181—186.

Б. ШЕКУЛАРАЦ, *Оснивачка повеља Балие III — манастиру Прасквици* (rés. angl.: The foundation charter of Balša III to monastery Praskvica). Бокa 17 (Херцег-Нови 1985) 203—219.

Ј. СИДАК, *Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom Ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku* (rés. allem.: Die religiösen Verhältnisse in Ston und auf dem Stonski Rat (Pelješac) im Mittelalter). Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 275—290.

Митрополит ВЛАДИСЛАВ, *Настојатељи манастира, монаштво и њихов рад на обнови и чувању манастира Житомилића*. Гласник Срп. прав. цркве 8 (Београд 1984) 166—175. Avec 4 fig.

О. ЗИРОЈЕВИЋ, *Црква Чатал (Килиса-и чатал)*. Новопазарски зборник 8 (Нови Пазар 1984) 103—104.

О. ЗИРОЈЕВИЋ, *Цркве и манастири на подручју Пехке патријаршије до 1683 године*. Београд, Историјски институт и Народна књига (1984), 307. — Compte rendu par Н. САМАРЦИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1985) 171—172; I. PRLENDER, Radovi 18, Inst. za hrvat. pov. (Zagreb 1985) 330—331.

Р. ЗИВКОВИЋ, *Jakov Markijski i bosanski franjevci (Pokušaj reformiranja bosanskih franjevaca)*. Istor. zborn. V, 5 (Banjaluka 1984) 169—182.

DROIT

Ј. BASIOLI, *Ribarski propisi u statutima i urbanima gradova i komuna Hrvatskog primorja i kvarnerskih otoka* (rés. ital. et allem.: Fischerovschriften in Statuten und Urbanen von Städten und Kommunen des Kroatischen Küstenlandes und der Quarner-Inseln). Jadranski zbornik 11 (Pula — Rijeka 1983) 105—143.

М. БЕГОВИЋ, *Настанак и развитак шеријатског права* (rés. franç.: Origine et évolution du droit du chériet). Balcanica XV (Београд 1984) 83—105.

Ј. Р. БОЈОВИЋ, *Valtazar Bogišić kao izučavalaca običajnog prava na Balkanu*. Boka 17 (Herceg-Novi 1985) 277—285.

Б. ХРАБАК, *О Филипу де Перету и још једном о дубровачком конзулату у Александрији*. Ист. час. XXXI (Београд 1984) 291—298.

Л. МАРГЕТИЋ, *Bizantsko pravo prvokupa i otkupa i njegov utjecaj na hrvatsko pravo* (rés. allem.: Das byzantinische Vorkaufs- und dessen Einfluss auf das kroatische Recht). Starine 59 (Zagreb 1984) 1—41.

Л. МАРГЕТИЋ, *Novo tumačenje nekih odredaba Vinodolskog zakona* (rés. ital. et allem.: Neue Erklärung der Kap. 47 und 19 des Gesetzes von Vinodol). Jadranski zbornik 11 (Pula — Rijeka 1983) 51—60.

Л. МАРГЕТИЋ, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo — Stvarna prava*, Zagreb—Rijeka—Čakovec, Pravni fakultet u Zagrebu i Pravni fakultet u Rijeci (1983). 184. — Compte rendu par Н. СИРОТКОВИЋ, Zbornik Zavoda za pov. znan. JAZU 13 (Zagreb 1983) 249—253.

А. МАРИНОВИЋ, *Postanak i prvi spisi kancelarija srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, posebno Dubrovnika i Kotora u 13. i 14. stoljeću* (rés. angl.: The Origin and the First Documents of the Medieval Dalmatian Notarial Offices Particularly those in Dubrovnik and Kotor in the 13th and 14th Centuries). Anali Zavoda za pov. znan. JAZU XXII—XXIII (Dubrovnik 1985) 7—24.

X. MEJLOVSKI, *Видови на отпор според земљоделскиот закон* (rés. angl.: Forms of resistance according to the agricultural Law). Историја XX, 2 (Скопје 1984) 185—196.

D. MIHELIC (bearb.), *Najstarejša piranska notarska knjiga, 1281—1287/89*. [Fontes rerum slovenicarum, VII]. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti (1984). 256. — *Compte rendu* par L. STEINDORFF, *Südost-Forschungen* XLIV (München 1985) 354—356; F. GESTRIN, *Zgod. čas.* 38, 1—2 (Ljubljana 1984) 145—146.

I. MITIĆ, *Dubrovački konzularni predstavnici na Siciliji od kraja XIV do početka XIX stoljeća* (rés. ital.: Rappresentanti consolari di Dubrovnik in Sicilia dalla fine del XIV all'inizio del XIX secolo). *Radovi* 16 Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1983) 97—108.

H. MITIĆ, *О врстама казни у Дубровачкој републици* (rés. franç.: Sur les espèces de peines dans la République de Dubrovnik). *Balkanica* XV (Београд 1984) 106—120.

I. MITIĆ, *Prilog upoznavanju načina kažnjavanja u Dubrovačkoj Republici* (rés. angl.: A Contribution to the Knowledge of Punishing Methode in the Dubrovnik Republik). *Anal. Zavoda za pov. znan. JAZU* XXII—XXIII (Dubrovnik 1985) 153—173.

J. PERŠIĆ, *Pravni in družbeni položaj tujih bankirje v Piranu (v. 14. in 15. Stoletju)*. (rés. ital.: Posizione giuridica e sociale dei banchieri forestieri a Pirano (sec. XIV e XV). *Zgod. čas.* 39, 4 (Ljubljana 1985) 335—338.

P. ROKAY, *Oppidum Erdevd* (rés. allem.). *Osječki zbornik* XVII (Osijek 1979) 145—151. Avec 2 fig.

A. ROMAC, *Latinske pravne izreke*. Zagreb, Globus (1982). 699. — *Compte rendu* par A. МАЛЕНИЦА, *Зборник МС за друшт. науке* 74 (Нови Сад 1983) 181—183.

SOURCES HISTORIQUES — CHRONIQUES — SOURCES DIPLOMATIQUES

Actes de Lavra IV. Études historiques. Actes serbes (Cfr. Старица XXXVI, 335). — *Compte rendu* par D. M. NICOL, *The Journ. of Hellenic studies* CIV (London 1984) 272—273; M. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Ист. час.* XXXI (Београд 1984) 303—307.

Actes de Saint-Pantéléemon. Edition diplomatique par P. LEMERLE, G. DAGRON et S. CIRKOVIC, [Archives de l'Athos XII]. Paris, Lethielleux (1982). XI+233+pl. LVI. — *Compte rendu* par M. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Ист. час.* XXXI (Београд 1984) 307—314.

J.-P. ARRIGNON, *Remarques sur le titre de kagan attribué aux princes russes d'après les sources occidentales et russes des IXe—XIe s.* *Зборн. Виз. инст.* 23 (Београд 1984) 63—71.

M. BRKOVIC, *Diplomatičke formule latinskih povelja bosansko-humskih vladara i velmoža od XII do XV stoljeća* (rés. angl.: Diplomatic formulae of latin bulls belonging to bosnian-Hum rulers and peers from the 12th to 15th century). *Radovi Fil. fak.* 24 (11) (Zadar 1985) 133—148. Avec 1 fig.

F. CVIKO, *O najstarijem popisu Požeškog sandžaka* (rés. angl.: The oldest register of the Požega Sanjak). *Prilozi orijent. filol.* 34 (Sarajevo 1985) 129—135.

F. CVIKO, *Opširni defter za sandžak Požegu iz 1579. godine — diplomatički opis* (rés. angl.: An extensive register for the Požega sancak from 1579 — a diplomatic description). *Prilozi orijent. filol.* 32—33 (Sarajevo 1984) 267—285.

H. ČAR-DRNDA, *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz 1740—1746. kao istorijski izvor*. *Naše starine* XVI—XVII (Sarajevo 1984) 119—126.

F. M. DOLINAR, *Letopisi lavatinsko-mariborske škofije kot zgodovinski vir* (rés. allem.: Die Schematismen der Diözese Lavant-Maribor als historische Quelle). *Zgod. čas.* 38, 1—2 (Ljubljana 1984) 57—66.

Б. ФЕРЈАНЧИЋ, *Повеле севастократора и кесара* (rés. angl.: The Charters of Sebastokrators and Caesars). *Зборник Виз. инст.* XXIII (Београд 1984) 105—118.

Govori protiv Turaka (Orationes contra Turcas). Split, «Logos» (1983). 450+il. — *Compte rendu* par A. MIJATOVIĆ, *Radovi* 17, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1984) 232—233.

Gradivo za zgodovino Maribora. Zv. 10. Listine 1489—1499 (red. J. MLINARIĆ). Maribor, Pokrajinski arhiv (1984). 148.

A. GULIN, *Srednjovjekovni Požeški kaptol i njegovi pečati* (rés. allem.: Das Mittelalterliche Požega Kapitel und seine Siegel). *Zbornik Zavoda za pov. znan. JAZU* 13 (Zagreb 1983) 51—105.

S. GUNJACA, *Najstarija poznata katastarska mapa Sinja* (rés. angl.: The oldest known cadastral Map of Sinj). *Zbornik Cetinske krajine* 2 (Sinj 1981) 165—181. Avec 2 fig.

A. S. KALENIĆ, *Die textu Hermannii Tractatus qui de essentiis inscribitur* (rés. serbocroat.: Tekst Hermannove rasprave »O bitima«). *Ziva antika* 1—2 (Skopje 1984) 139—145.

N. KLAIC, *Položaj Vlaha u XIV i XV stoljeću u hrvatskim zemljama (prema štampanoj građi i novim podacima iz Zadarskog notarskog arhiva)*. *Radovi LXXIII. Odelj. društ. nauka*, 22. ANUBiH (Sarajevo 1983) 107—111.

Д. КОРАЋ, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Тетову. Прилог српској дипломатици и сфрагистици* (rés. angl.: King Stefan Dušan's Charter for the Monastery of the Holy Virgin in Tetovo. A Contribution to Serbian Diplomacy and Sigillography). *Зборник Виз. инст.* XXIII (Београд 1984) 141—165. Avec 4 pl.

E. KOVAČEVIĆ, *Muhimme defteri. Dokumenti o našim krajevima*. [Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta turcica, Historiam slavorum meridionalium illustrantia, Tomus quartus, Serija III. Muhimme defteri knj. 1, sv. 1]. Sarajevo, Orijentalni institut (1985). 230.

Benedikt KURIPESIĆ, *Itinerarium der Gesandtschaft König Ferdinand I. von Ungarn nach Konstantinopel 1530*. (Ed. S. DŽAJA. Materiala turcica, Beiheft 6.

Bochum, 1983). — Compte rendu par J. ŠIDAK, Hist. zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984) 292—293.

L. MARGETIĆ, *Sopalske zemlje i sopaljščina* (rés. ital. et allem.: Der Sog. Sopalj-boden und Sopaljščina). Jadranski zbornik 11 (Pula — Rijeka 1983) 255—264.

H. MATANOV — R. ZAIMOVA, *West and Post-Byzantine Source Evidence about Krali Marko (King Marko)*. Ét. balkaniques 2 (Sofia 1985) 45—61.

Đ. MILOVIĆ, *O jednoj ispravi iz vinodolskog kraja iz 1561. godine u vezi spora sa Kotoranima* (rés. angl.: On a document from the district of Vinodol written in 1561 refering to a conflict with some citizens of Kotor). Godišnjak Pom. muz. XXXI—XXXII (Kotor 1983—1984) 101—105.

Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia, t. IV, ser. III, *Mühimme defteri*, knj. I, sv. I; t. V, ser. III, *Vakufnama*, knj. I. Sarajevo, Orijentalni institut (1985). 230; 278. — Compte rendu par I. VOJE, Zgod. čas. 39, 4 (Ljubljana 1985) 409—410.

E. П. НАУМОВ, *Дарбениге грамоти на Дејановиќи (Кон анализата на историските извори од крајот на XIV век)*. (rés. angl.: The Gift's Gramota of the Deyanovičs). Историја XX, 2 (Скопје 1984) 219—237.

K. NEHRING, *Iter Constantinopolitanum. Ein Ortsnamenverzeichnis zu den kaiserlichen Gesandtschaftsreisen an die Ottomanische Pforte 1530—1618*. (Veröff. des Finnisch-ugrischen Seminars and der Universität München, Serie C. Miscellanea Bd. 17). München (1984). 64. — Compte rendu par L. KISS, Südost-Forschungen XLIV München 1985) 264—265.

И. ПЕДЕРИН, *Задарске дукале о рату и миру с Турцима од XV до XVII столећа* (rés. angl.: Litterae ducales on war and place between Venice and the Ottoman Empire in Zadar in XV—XVII Cent.). Херцеговина 4 (Мостар 1985) 131—147.

E. PIVČEVIĆ, *The Cartulary of the Benedictine Abbey of St Peter of Guma (Croatia) 1080—1187*. Bristol (1984). — Compte rendu par M. SVAB, Hist. zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984). 315.

S. PLANČIĆ, *Inventar arhiva Hektorović, III dio*. [Centar za zaštitu kulturne baštine svezak 23. — Arhivska građa IV]. Stari grad, Centar za zaštitu kulturne baštine (1984). 255.

T. ПОПОВИЋ, *Писма Бартоломеу Борђанију (1593—1595)* (texte compr. ital.: Lettere a Bartolomeo Borgia, 1593—1595). [САНУ, 124, Споменик, Одељ. ист. наука, 3]. Београд, Одељење ист. наука САНУ (1984). 249. — Compte rendu par F. GESTRIN, Zgod. čas. 39, 3 (Ljubljana 1985) 304—305; H. САМАРЋИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1985) 172—173; J. LUETIĆ, Anal. Zavoda za pov. znan. JAZU XXII—XXIII (Dubrovnik 1985) 235—236.

Повела краља Твртка I Дубровачкој републици (trad. P. P. ЈОВИЋЕВИЋ). Бока 15—16 (Херцег-Нови 1984) 475—476. Avec 1 fig.

T. RAUKAR, *«Consilium generale» i sustav vladanja u Splitu u XIV stoljeću* (rés. angl.: «Consilium generale» and the system of ruling in Split in the fourteenth century). Hist. zborn. XXXVII/1 (Zagreb 1984) 87—103.

Д. СИНДИК, *Понтификал которске бискупије у Лењинграду*. Prethodno saopštenje (rés. franç.: Pontifical de l'évêché de Kotor à Leningrad—Communication préliminaire). Ист. час. XXXI (Београд 1984) 53—66.

F. DŽ. SPAHO, *Defteri za Kliški sandžak iz XVI i početku XVII stoljeća — diplomatički opis* (rés. angl.: Defters for the Sanjak of Klis from XVIth and beginning of XVIIth century). Prilozi orijent. filol. 34 (Sarajevo 1985) 137—162.

F. DŽ. SPAHO, *Livno u ranim turskim izvorima* (rés. angl.: Livno in early turkish sources). Prilozi orijent. filol. 32—33 (Sarajevo 1984) 147—162.

Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisi notara Tomazina de Saveri. Knj. 2. Diversa cancellariae I (1282—1284) Testamenta I (1282—1284). Red. J. LUCIĆ. [Izvori za hrv. pov. 4, Monumenta historica Ragusina 2]. Zagreb, JAZU, Razred za društ. znan., Centar za pov. znan. Sveučilišta, Odjel za hrv. pov. (1948), 431. — Compte rendu par W. KESSLER, Südost-Forschungen XLIV (München 1985) 365; I. MITIĆ, Anal. Zavoda za pov. znan. JAZU XXII—XXIII (Dubrovnik 1985) 225—227; I. VOJE, Zgod. čas. 39, 1—2 (Ljubljana 1985) 153—156; B. TARADŽIĆ, Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 318—321.

G. STANOJEVIĆ, *Dokumenti za proučavanje društva Kotora, Budve i Paštroviča*. Boka 17 (Herceg-Novi 1985) 159—201.

Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Катастри Херцег-Новог и Рисна из 1704. године*. [Споменик СХХV]. Београд, Срп. акад. наука и уметн., Одељ. ист. наука, 4 (1983) 1—160. — Compte rendu par D. ČUPIC, Бока 17 (Херцег-Нови 1985) 467—470.

P. SIMUNOVIĆ, *Povaljska listina i povaljski prag (1184—1984. g.)* (rés. angl.: The Charter and the Lintel from Povelja (1184—1984). Brač u ranom srednjem vijeku. Povelja, Brački muzej (1984) 21—30; 38—39.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Најстарији српски записи о козовском боју* [Библ. Сведочења]. Горњи Милановац, Дечје повине (1985). 25. Avec ill.

Турски документи за историјата на македонскиот народ — опишан пописан дефтер за Скопскиот санџак од 1568—69 година. Том VI, књ. 1 (trad., red. et comment. M. СОКОЛОСКИ). Скопје, Архив на Македонија (1984). 409.

Турски документи за историјата на македонскиот народ. Том 5, књ. 4. Опишан пописан дефтер за Кустендилскиот санџак од 1570 година (trad. red. et comment. par A. СТОЈАНОВСКИ). Скопје, Архив на Македонија (1985). 587.

Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek). [Mon. turc. hist. Slav. mered. illustr., tomus quintus, ser. IV, Vakufname, knj. 1]. Sarajevo, Orijent. inst. (1985) 298—299. — Compte rendu par A. АНДРЕЈЕВИЋ, Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVII (Београд 1985) 298—299.

I. VOJE, *Romanje Ulrika II. celjskega v Kompostelo k sv. Jakobu*. (rés. allem.: Die Wallfahrt Ulrichs II. von Cilli nach Campostela zum Hl. Jakob). Zgod. čas. 38, 3 (Ljubljana 1984) 225—230.

M. ZLOKOVIĆ, *Prilozi za istoriju Hercegovskog kraja* (rés. angl.: Contribution to the history of Hercegovski area). Boka 15—16 (Hercegovski 1984) 275—287.

M. ŽIVOJINOVIĆ, *Le Chrysobulle grec de l'empereur Dušan pour le monastère de Saint-Pantéléemon*. Зборник Виз. инст. XXIII (Београд 1984) 167—169.

PALEOGRAPHIE — INSCRIPTIONS

T. ANĐELIĆ, *Dva nova natpisa na stećcima u Donjem Lukavcu kod Nevesinja* (rés. allem.: Zwei neue Inschriften auf Mittelalterlichen-grabstein (Stećak) in Donji Lukavac bei Nevesinje). Tribunia 8 (Trebinje 1984) 7—10.

P. ANĐELIĆ, *Tko bi mogli biti Bret i Krsmir sa Humačke ploče?* (rés. allem.: Wer könnten Bret und Krsmir auf der Steinplatte von Humac gewesen sein?). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuški, SIZ kulture općine (1985) 165—168.

Ш. БЕШЛАГИЋ, *Епитаф великог кознаца Неспине из Малог Чајног* (rés. franç.: L'épitarphe du grand kaznatz Nespina de Malo Čajno). Старинар XXXVI (Београд 1985) 215—220. Avec 1 fig.

M. BOLONIC, *Otok Krk-kolijevka glagoljice* (Cfr. Старинар н. с. XXXIII—XXXIV, 417). — Compte rendu par P. STRČIĆ, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 451.

D. DEKOVIĆ, *Još glagoljskih natpisa u Puli i Kastvu* (rés. ital.: Alcuni nuovi graffiti glagolitici a Pola e Castua). Slovo 35 (Zagreb 1985) 131—134. Avec 2 dess.

С. ДУШАНИЋ, *Редак пример тајне буквице* (rés. franç.: Un rare exemple de cryptogramme). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVI (Београд 1984) 137—140. Avec ill.

B. FUČIĆ, *Glagoljska epigrafika, kulturno-historijski vidovi*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost (1982). 57.

B. FUČIĆ, *Glagoljski natpisi* (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 338). — Compte rendu par A. STIPČEVIĆ, Obavijest 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1983) 26; J. TANDARIĆ, Slovo 35 (Zagreb 1985) 172—178.

С. ГАБЕЛИЋ, *Записи са крова лесновске цркве* (rés. franç.: Inscriptions sur le toit de l'église de Lesnovo). Саопштења Републ. завода за заштиту спом. култ. XVII (Београд 1985) 135—143.

B. ЈОВАНОВИЋ, *О запису Владислава Буће у Ниљољу* (rés. angl.: On the Inscription of Vladislav Buća in Nikoljac). Зборник за лик. ум. MC 20 (Нови Сад 1984) 185—193. Avec 4 fig.

Z. KAJMAKOVIC, *Novi natpisi na stećcima*. Naše starine XVI—XVII (Sarajevo 1984) 69—73. Avec 8 fig.

V. KOLŠEK, *Nekaj podatkov o zgodnjem krščanstvu v Celeji* (rés. allem.: Einige Angaben über das frühchristentum in Celeia). Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 342—345. Avec 1 fig.

Ф. В. МАРЕШ, *Стари словенски натписи (графити) во црквата на манастирот Свети Наум на Охридското езеро* (rés. allem.: Alte slavische Inschriften

(Graffiti) in der Klosterkirche St. Naum am Ochridsee). Наум Охридски. Охрид, Ист. архив (1985) 9—12. Avec 3 fig.

E. MARIN, *Solinski starokršćanski natpisi u Arheološkom muzeju u Splitu*. Obavijesti 1, Hrvatsko arheol. društvo (Zagreb 1984) 36—37.

R. MIHALJČIĆ, *Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende der 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts* (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 338). — Compte rendu par M. HADŽIJAHIĆ, Südost-Forschungen XLIII (München 1984) 448—449.

M. MOGUŠ, *Glagoljica kao ortografski uzorak u hrvatskoj književnosti* (rés. angl.: The glagolitic Script as an orthographic Model in croatian Literature). Slovo 34 (Zagreb 1984) 263—268.

M. NOSIĆ, *Humačka ploča* (rés. allem.: Die Tafel von Humac). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuški, SIZ kulture općine (1985) 159—164. Avec 1 fig.

Л. ПАВЛОВИЋ, *Иконографска епиграфика код пророка* (rés. franç.: Contribution à l'étude de l'épigraphique iconographique origine et signification primitive des sigles inscrites sur les vêtements des prophètes). Зборник за лик. ум. MC 20 (Нови Сад 1984) 3—46. Avec 38 fig.

M. PEKIĆ, *Dva kamena natpisa manastira Krke* (rés. ital.: Due scritte lapidali del monastero sulla Krka). Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 57—67. I. PETRICIOLI, *Krstionica s imenom »Vuissaslavo duci« i problem Ninskog baptisterija* (rés. angl.: The baptismal font with the name »Vuissaslavo duci« and the problem of the Nin baptistery). Starohrvatska prosvjeta 14 (Split 1984) 125—134. Avec 4 fig.

B. ПУЦКО, *Македонски скрипториум на границата меѓу X и XI век (Обид за карактеристика)*. (rés. franç.: Le scriptorium macédonien au passage du Xe au XI siècle). Гласн. Инст. нац. ист. XXVII, 3 (Скопје 1983) 121—131.

B. RUPČIĆ, *Humačka ploča* (rés. allem.: Die Steinplatte von Humac). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuški, SIZ kulture općine (1985) 141—157.

P. СТАНИЋ, *Натписи на споменицима у гробљу на Пашиновцу у Мостару* (rés. allem.: Grabinschriften auf dem Friedhof von Pašinovac in Mostar). Херцеговина 4 (Мостар 1985) 159—189. Avec 20 fig.

Д. СТЕФАНОВИЋ, *Палеографске белешке о старим српским и неким другим рукописима у Великој Британији*. Археографски прилози 6—7 (Београд 1984—1985) 51—129. Avec 38 fig.

V. STOJANOW, *Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatie*. [Islamkundliche Untersuchungen 76]. Berlin, K. Schwarz Verlag (1983). 329. — Compte rendu par V. BOSKOV, Prilozi orijent. filol. 34 (Sarajevo 1985) 239—240; F. CVIKO, Prilozi orijent. filol. 34 (Sarajevo 1985) 242—244.

M. SUIĆ, *Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene* (rés. franç.: Contribution à l'interprétation de l'inscription de la reine Hélène). Starohrvatska prosvjeta 14 (Split 1984) 15—39. Avec 2 fig.

Е. Л. СУКЕНИК, *Најранији хришћански споменици* (et Примедбе и осврт проте Милутина Ранисављевића) (rés. russe et allem.: Die frühesten christlichen Denkmäler). Богословље XXVI (Београд 1982) 115—130.

Г. ТОМОВИЋ, *Надгробни натпис Јефрема Бурђа* (прилог проучавању средњовековног Ваљево). Истраживања II. Саопштења са 6. скупа археолога Србије. Ваљево, Народни музеј (1985) 75—80. Avec 2 fig.

MANUSCRITS — INCUNABLES — MINIATURES

A. BADURINA, *Iluminacija knjiga u Hrvatskoj u 15. i 16. stoljeću* (rés. angl.: Illumination of Books in Croatia in the fifteenth and sixteenth Centuries). Slovo 34 (Zagreb 1984) 219—223.

I. BAKMAZ, *Grafija najstarijih hrvatskoglagoljskih tiskanih knjiga* (rés. allem.: Graphie der ältesten gedruckten kroatischglagolitischen Bücher). Slovo 34 (Zagreb 1984) 111—123.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији XI—XVII века* (Cfr. Старијар н. с. XXXVI, 339). — Compte rendu par I.-R. M., Revue des Et. sud-est europ. XXIII, 3 (Bucureşti 1985) 288—289; Р. СТАНИЋ, Гласник Друштва конзерв. Србије 8 (Београд 1984) 105—106.

D. BUDIŠA, *Počeci tiskarstva u evropskih naroda*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, Nac. i sveuč. bibl. (1984). XVI+230. Avec ill.

D. CAFUTA, *Loška papirница* (rés. allem.: Die Papiermühle zu Loka). Loški razgledi 32 (Škofja Loka 1985) 137—152. Avec 9 fig.

The Cartulary of the Benedictine Abbey of St. Peter of Gumay (Croatia) 1080—1187. Bristol (1984). — Compte rendu par Z. KUDELIC, Radovi 18, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1985) 315—318.

S. DAMJANOVIĆ, *Jezik prvotiska u kontekstu književnojezične prakse hrvatskih glagoljasa* (rés. angl. et russ.: The Language of Editio Princeps in the Context of the Literary Language Practise of croatian Glagolites). Slovo 34 (Zagreb 1984) 63—80.

K. DOBRACA, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*. Sv. II (Cfr. Старијар н. с. XXXVI, 339). — Compte rendu par M. БЕГОВИЋ, Balcanica XV (Београд 1984) 374—375.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Штампање и преписивање ћирилских књига у балканским градовима Турског царства XV—XVIII века* (rés. angl.: Printing and transcribing of cyrillic books in Balkan towns of the Turkish Empire). Градска култура на Балкану (XV—XIX век). [Пос. изд. 20]. Београд, Балк. инст. Срп. акад. наука и уметн. (1984) 169—180.

G. E. FERRARI, *I manoscritti concernenti Pola in biblioteche Veneziane*. Trieste (1977). — Compte rendu par E. MARIN, Jadranski zbornik 11 (Pula — Rijeka 1983) 363—364.

M. ГЕОРГИЈЕВСКИ, *Дејноста на македонските печатари од XVI и XVII век* (rés. angl.: The Activity of the Macedonian publishers from the XVI and XVII Century). Историја XX, 2 (Скопје 1984) 397—405.

M. ГЕОРГИЈЕВСКИ, *Каталог на старопечатени и ретки књиги во НУБ „Климент Охридски“ — Скопје* (Cfr. Старијар н. с. XXXVI, 340). — Compte rendu par E. ДЕСПОДОВА, Историја XX, 2 (Скопје 1984) 511—514; С. НАУМОВ, Гласн. Инст. нац. ист. XXVII, 3 (Скопје 1983) 362—363.

B. GRABAR, *Tiskani glagoljski Baromičev brevijar* (rés. angl.: Baromič's Printed glagolitic Breviary). Slovo 34 (Zagreb 1984) 159—180.

M. ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, *Водени знаци у Рилском четворојевањелу из 1361. године и њихове паралеле*. Археографски прилози 6—7 (Београд 1984—1985) 157—172. Avec ill.

E. HERCIGONJA, *Nad iskonom hrvatske knjige*. (Cfr. Старијар н. с. XXXVI, 340). — Compte rendu par W. KESSLER, Südost-Forschungen XLIV (München 1985) 377—378.

E. HERCIGONJA, *Povijesni, društveni i kulturnoambijetalni uvjeti nastanka i razvoja hrvatskoga glagoljskog tiska* (rés. angl.: Historical, social and cultural-environmental Conditions of the Origin and Development of croatian glagolitic Printing). Slovo 34 (Zagreb 1984) 17—61.

Један рукопис митрополита Дамаскина Грданичког о српском црквеном појању. Гласник Српске прав. цркве 6 (Београд 1984) 108—123.

A. JEMBRIN, *Duryhov opis glagoljske tiskane početnice iz 1527* (rés. allem.: Durychs Beschreibung des ersten glagolitisch gedruckten Abecedariums, 1527). Slovo 34 (Zagreb 1984) 283—289. Avec 5 fig.

B. ЈЕРКОВИЋ, *Српска Александрида, академијин рукопис (бр. 352) — палеографска, ортографска и језичка истраживања* (rés. allem.). [Пос. изд. 554]. Београд, Одељ. јез. и књиж. САНУ (1983). 248.

Š. JURIC, *Hrvatske inkunabule* (rés. angl.: Croatian Incunabula). Slovo 34 (Zagreb 1984) 81—90.

P. КАТИЋ, *Порекло хиландарског медицинског кодекса бр. 517*. Археографски прилози 6—7 (Београд 1984—1985) 173—185. Avec 6 fig.

Z. KULUNDŽIĆ, *500 obljetnica Kosinjskom misala prve hrvatske tiskane knjige (1483—1983)*. Zagreb, izd. autora (1983). 210. Avec ill.

Kumranski rukopisi iz pećina kraj Mrtvog mora. Tekstove izabrao i sa izvornika preveo, objašnjenja, pogovor i rečnik napisao E. VERBER. Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod (1982). 400+4+4. — Compte rendu par Д. МИЛИН, Богословље XXVI (Београд 1982) 133—134; К. Б. СТАРКОВА, Вест. древ. истории I (Москва 1985) 190—191.

A. КРУМИНГ, *Ранње глаголическе издања в библиотеках СССР* (rés. serbocroat.). Slovo 34 (Zagreb 1984) 225—255. Avec 1 fig.

J. МАКСИМОВИЋ, *Српске средњовековне минијатуре*. Београд, Просвета (1983). 139 et ill. — Compte

rendu par M. ШАКОТА, Саопштења Републ. завода за зашт. спом. култ. XVI (Београд 1984) 271—274.

K. МАНО-ЗИСИ, *Старе ћириличке штампане књиге у Архиву Српске академије наука и уметности*. Археографски прилози 6—7 (Београд 1984—1985) 291—325. Avec 10 fig.

A. NAZOR, *Tiskana glagoljska knjiga od prvotiska Misala 1483, do Brozićeva brevijara 1561* (rés. angl.: Printed glagolitic Books from the Editio Princeps of 1483 Missal to Brozić's Breviary of 1561). Slovo 34 (Zagreb 1984) 7—16.

Новый вклад в Южнославянскую археографию (Климентина Иванова. Български, Сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. ПОГОДИН, София, БАН. Compte rendu par D. BOGDANOVIC, Et. balkaniques 3 (Sofia 1983) 129—136.

F. PARO., *Tipografska analiza hrvatskoglagoljskog prvotiska Misala po zakonu rimskoga dvora iz 1483. godine* (rés. angl.: Typographic Analysis of croato-glagolitic Editio Princeps of Misal po zakonu rimskoga dvora (Missal under the Law of the roman Court of 1483). Slovo 34 (Zagreb 1984) 91—110. Avec 17 fig.

S. PETKOVIC, *Rukopis manastira Žitomislića iz Britanske biblioteke u Londonu* (rés. angl.: The manuscript of Žitomislić monastery at the British library in London). Naše starine XVI—XVII (Sarajevo 1984) 111—118., Avec 6 fig.

Д. ПЕТРОВИЋ, *Нова издања старих словенских музичких рукописа*. Археографски прилози 6—7 (Београд 1984—1985) 433—435.

B. ПОПОВИЋ, *Codex Latinus Monacensis 6224* (rés. franç.). Глас Оделъ. ист. наука САНУ 5 (Београд 1986) 27—56. Avec 6 fig.

K. PRIJATELJ, *Prilog pripadnosti minijatura Misala vojvode Hrvoja* (rés. angl.: A contribution to the stylistic analysis of duke Hrvoje's missal miniatures). Radovi Fil. fak. 23 (10) (Zadar 1984) 311—319. Avec 4 pl.

B. ПУЦКО, *Изображения евангелистов на страницах древнеславянской рукописи* (rés. serbocroat.). Slovo 35 (Zagreb 1985) 115—130. Avec 7 fig.

The Sarajevo Haggadah. Beograd, Prosveta; Sarajevo, Svjetlost. [Réproduction du manuscrit en couleur]. Appendix: The Sarajevo Haggadah, study by E. WERBER (1985). 46.

Sarajevska Hagada. Beograd, Prosveta; Sarajevo, Svjetlost. [Faksimil u boji]. Dodatak: E. VERBER, *Sarajevska Hagada — studija* (1983). 44.

M. SELMANOVIC, *O jednoj minijaturi Nakkaš Osmana* (rés. angl.: On a miniature by Nakkaš Osman). Pri-lozi orijent. filol. 32—33 (Sarajevo 1984) 295—299. Avec 1 fig.

Der Serbische Psalter. Faksimile-Ausgabe des cod. Slav. 4 der Bayerischen Staatsbibliothek München. (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 341). — Compte rendu par F. KÄMPFER, Südost-Forschungen XLIV (München 1985) 378—379.

С. СПАЛОВИЋ, *Рукописне и прве штампане и ретке књиге из збирке библиотеке Народног музеја у Титовом Ужицу*. Ужички зборник 12 (Т. Ужиче 1983) 543—551. Avec 3 fig.

A. STIPCEVIC, *Povijest knjige*. [»Prometej«, Knjižnica temeljnih djela o civilizaciji, kulturi i umjetnosti]. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske (1985). 561.

Г. СУБОТИЋ, *Упутство за израду антими́нса у светогорском рукопису XV века* (rés. franç.: Instructions pour la confection des antimensia dans un manuscrit athonite du XVe siècle). Зборник Виз. инст. XXIII (Београд 1984) 183—216. Avec 8 pl.

Ј. СУБОТИЋ, *Расправа Л. Томановића о Ободско-цетињској штампарији* (rés. angl.: The treatise L. Tomanović on the Obod — Cetinje printing works). Бока 17 (Херцег-Нови 1985) 339—350.

J. TANDARIC, *Hrvatskoglagoljski tiskani brevijar iz 1491* (rés. angl.: Croato-glagolitic printed Breviary of 1491). Slovo 34 (Zagreb 1984) 125—157.

J. TANDARIC, *Zajednički korijen hrvatskih marijanskih oficija na početku 16. stoljeća* (rés. angl.: Common Roots of croatian mariological Offices on the Beginning of the sixteenth Century). Slovo 34 (Zagreb 1984) 257—261.

S. TRAKO, *Katalog rukopisa iz medicine, farmakologije i higijene u Orijentalnom institutu u Sarajevu* (rés. angl.: A catalog manuscripts in medicine, pharmacology, hygiene and sexology at the Oriental institute of Sarajevo). Prilozi orijent. filol. 32—33 (Sarajevo 1984) 199—265.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *О старој српској рукописној и штампаној књизи у београдским збиркама*. Археографски прилози 6—7 (Београд 1984—1985) 465—466.

Türkische Handschriften. Teil 5. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag (1981). 324. — Compte rendu par V. BOSKOV, Prilozi orijent. filol. 32—33. (Sarajevo 1984) 319—320.

Љ. ВАСИЉЕВ, *Геометријски иницијал од средине XIII до двадесетих година XIV века и његов палеографски значај у датирању српских пергаментних рукописа*. Археографски прилози 6—7 (Београд 1984—1985) 131—138. Avec 18 fig.

HISTOIRE DES LANGUES YOUGOSLAVES — LITTÉRATURE

A. ALIREJSOVIC, *Nekoliko termina za kuhinjsko posude i pribor za jelo romanskog porijekla* (rés. franç.: Quelques termes concernant les vaisselles et les couverts d'origine romane). Godišnjak Centra za balk. ispit. 20 (Sarajevo 1984) 267—273.

Х. АНДОНОВ-ПОЛЈАНСКИ, *Делото на Методиј*. Год. зборн. Фил. фак. 12 (Скопје 1984) 5—17.

Апракос Мстислава Великог (приредили Л. П. ЖУКОВСКАЯ — Л. А. ВЛАДИМИРОВА — Н. П. ПАНКРАТОВА, ред.; Л. П. ЖУКОВСКОЙ). Москва, Наука (1983). — Compte rendu par J. VRANA, Slovo 35 (Zagreb 1985) 190—192.

Асманово евангелие. Codex vaticanus slavicus 3 glagoliticus: Факсимилно издание (ред. И. ДУИЧЕВ); В. ИВАНОВА-МАВРОДИНОВА — А. ЦУРОВА, *Асмановото евангелие*. София. Наука и изкуство (1981). — *Compte rendu* par Z. RIBAROVA, *Slovo* 35 (Zagreb 1985) 164—171.

AVRELIJ AVGUSTIN, *Ispovedi* (trad. A. Sovre). Celje, Mohorjeva družba (1984). 387.

Банишко евангелие. Среднобългарски паметник од XIII век. (Uvod i komentar: E. ДОГРАМЦИЕВА — Б. РАЙКОВ). София (1981). 517. — *Compte rendu* par I. MULC, *Slovo* 35 (Zagreb 1985) 161—163.

N. BATUŠIĆ, *Struktura srednjovjekovne pozornice*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 303—311.

A. BENVIN, *Zamisao liturgijskog jezika u Simuna Kožičića* (red. angl. et ital.: Simun Kožičić's Conception of the liturgical Language). *Slovo* 34 (Zagreb 1984) 203—218.

A. BILOKARIĆ, *Attività letteraria di Mattia Flacio Illirico (1520—1575)* (Paris dissertationis). Roma (1981). 87. — *Compte rendu* par J. LUCIĆ, *Hist. zborn.* XXXVII/1 (Zagreb 1984) 313.

В. БЈЕЛОГРЛИЋ, *Молитва Богородици Димитрија Кантакузина према препису у Архиву Српске академије наука и уметности*. Археографски прилози 6—7 (Београд 1984—1985) 259—273.

J. BRATULIĆ, *Aleja glagoljaša Roč — Hum. Roč*, Katedra Sakavskog sabora (1983), 94. Avec ill.

N. BUDAK, «Obsidio Jadrensis» kao povijesno i književno djelo naše predrenesanse (rés. angl.: «Obsidio Jadrensis» as a historical and literary work in our pre-renaissance time). *Radovi Fil. fak.* 23 (10) (Zadar 1984) 353—358.

В. ВЫЧКОВ, *Важный аспект ранневизантийской эстетики*. Сборник Виз. инст. XXIII (Београд 1984) 32—47.

A. CELIO-CEGA, *Srednjovekovni elementi u Bajamon-tijevu oratoriju*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 356—360.

Љ. ЦРЕПАЈАЦ, *Новији правци истраживања у историји наше речи*. Оглед за један речник. *Летопис МС* 436 (Нови Сад 1985) 116—125.

S. DAMNJANOVIĆ, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva 15. Zagreb (1984). — *Compte rendu* par M. MIHALJEVIĆ, *Slovo* 35 (Zagreb 1985) 208—215.

M. DEMOVIĆ, *Obredna drama u srednjovjekovnim liturgijsko-glazbenim kodeksima u Hrvatskoj*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 176—204.

J. ДЕРЕТИЋ, *Историја српске књижевности*. Београд, Нолит (1983). — *Compte rendu* par С. ГОРДИЋ, *Летопис МС* 433 (Нови Сад 1984) 415—423.

J. DOLAR, *Tisoč let slovenske pisane besede*. Ljubljana, Cankarjeva založba (1983). 16.

В. DONAT, *Odnos mističkog rituala žrtve i pučke teatralnosti*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 72—82.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Историја средњовековне Босанске књижевности (III)*. Књиж. ист. 63 (Београд 1984) 491—522.

D. FALISEVAC, *Struktura i funkcija hrvatskih crkvenih prikazanja*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 236—249.

M. FRANIČEVIĆ, *Srednjovjekovni scenski stih*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 57—63.

I. GOLDSTEIN, *Historiografija o Prokopiju iz Cesareje* (rés. allem.: Historiographie über Prokopios aus Caesarea). *Hist. zborn.* XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 167—190.

И. ГРИЦКАТ, *О дихотомји књижевног израза*. *Cyrrillomethodianum VIII—IX* (Thessalonique 1984—1985) 17—27.

M. GROSS, *Machiavelli ili mladost historije*. *Hist. zborn.* XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 241—250.

М. ХАЦИЈАХИК, *Хипотеза за таканаречената „Трета словенска преселба“ на Балканот* (rés. franç.: L'Hypothèse sur le prétendu «Troisième exode Slave» dans les Balkans). Гласн. Инс. нап. ист. XXVII, 3 (Скопје 1983) 183—221.

H. HUNGER, *Die Antithese. Zur Verbreitung einer Denkschablone in der byzantinischen Literatur*. *Зборн. Виз. инст.* 23 (Београд 1984) 9—29.

A. JEMBRIN, *Tematsko srednjovjekovno-dramska prožimanja na Sveučilištu u Gazi i Zagrebačkoj gimnaziji (1586—1770)*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 333—339.

Т. ЈОВАНОВИЋ, *Служба св. кнезу Стефану Штиљановићу*. Археографски прилози 6—7 (Београд 1984—1985) 193—230. Avec 2 fig.

А. ЉУБОЈЕВИЋ, *На маргинама рукописних дјела Мустафе Љубовића (1651—1707)*. Херцеговина 4 (Мостар 1985) 225—238.

M. KANTOR, *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*. Michigan Slavic Translations 5, Ann Arbor (1983). — *Compte rendu* par O. NEDELJKOVIĆ, *Slovo* 35 (Zagreb 1985) 200—203.

I. KASUMOVIC, *O teoriji stvaranja i problemu nihiliteta u arapskoj-islamskoj filozofiji* (rés. angl.: On the creation theory in arabic-islamic philosophy). *Pri-lozi orijent. filol.* 32—33 (Sarajevo 1984) 87—107.

Класична арапска поезија (VI—XVII век) (ред. В. СИМИЋ). Крушевац, Багдад (1979), (éd. 1980). 122.

N. KOLUMBIĆ, *Hrvatska srednjovjekovna drama u vremenu i prostoru*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 1—14.

N. KOLUMBIĆ, *Osobitosti hrvatske književnosti krajem 14. stoljeća* (rés. angl.: Characteristics of late 14th c. croatian). *Radovi Fil. fak.* 23 (10) (Zadar 1984) 343—352.

А. КРУМИНГ, *Малоизвестное издание Антония Юранича: Канонические таблицы 1764 г.* (rés. serbo-croat.). *Slovo* 35 (Zagreb 1985) 135—146. Avec 1 fig.

- B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, *Tradicija o našim krajevima u antičnom razdoblju kod dalmatinskih pisaca XVI i XVII stoljeća* (rés. franç.: La tradition sur l'histoire des pays slaves méridionaux dans l'antiquité chez les auteurs dalmates du XVI-ème et XVII-ème siècles). *Ziva antika* 1—2 (Skopje 1984) 155—164.
- S. MALINAR, *Crkvena prikazanja i sacre rappresentazioni: stilski kontinuitet i otklon od tradicije*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 97—118.
- C. МАНДИЋ, *Обновљење ресавског храма* (rés. russe et allem.: Das »Obnovljenje« der Kirche im Kloster Resava (Manasija). *Богословље XXVI* (Београд 1982) 105—114.
- T. MASTROVIĆ, *Počeci hrvatske drame i kazališta u Zadru*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 119—131.
- B. МИХАЈЛОВИЋ, *Посрбице од Орфелина до Вука — прилог проучавању наших пуризама XVIII и XIX века*. Књ. 2. Нови Сад, Одељ. за књиж. и језик. Матице српске (1984) 287—661.
- Ч. МИЛАНОВИЋ, *Псел и Григорије, Нона и Теодота* (rés. angl.: Psellos and Gregory, Nonna and Theodota). *Зборн. Виз. инст.* 23 (Београд 1984) 73—87.
- M. MOGUŠ — J. VONCINA?, *»Salo debeloga jera libo azbukoprotres« Save Mrkalja* (rés. angl.). [Djela JAZU, Razred za filologiju, 58]. Zagreb, JAZU; Karlovac, Skupština općine (1983). 82.
- P. НИКОЛИЋ, *О уметничкој делатности светог Саве у књижевном делу Доментијана* (rés. franç.: A propos de l'activité artistique de Saint Sava d'après l'oeuvre littéraire de Domentian). *Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVII* (Београд 1985) 21—36.
- C. НИКОЛИЋ, *Старословенски језик. I. Правопис, гласови, облици*. Београд, Научна књига (1984). 252.
- S. P. NOVAK, *Logika tijela i retorika ideologije u hrvatskom religijskom kazalištu*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 290—302.
- M. PANTELIC, *O kijevskim i sinajskim listićima* (rés. angl.: On Kijev and Sinai Folia). *Slovo* 35 (Zagreb 1985) 5—56. Avec 22 fig.
- M. PAVIĆ, *Radanje nove srpske književnosti. Istorijska srpske književnosti baroka, klasicizma i predromantizma*. Београд (1983). 631. — *Compte rendu* par M. STRČIĆ, *Hist. zborn.* XXXVII/1 (Zagreb 1984) 282—283.
- P. PAVLICIĆ, *Metrički elementi kao nosioci značenja u hrvatskim crkvenim prikazanjima*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 159—175.
- Д. С. ПАВЛОВИЋ, *Корени и плодови градитељских, ликовних и других уметничких надахнућа у Светог Саве*. *Гласник Српске прав. цркве* 9 (Београд 1984) 191—199.
- O. PERIĆ, *Jezični slojevi Trpimirove isprave* (rés. angl.: The Linguistics Layers of the Trpimir Charter). *Ziva antika* 1—2 (Skopje 1984) 165—170.
- F. S. PERILLO, *Jedna latinska tragedija u talijanskoj i hrvatskoj književnosti*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 25—44.
- I. PETROVIĆ, *Hagiografsko-legendarna književnost hrvatskog srednjovjekovlja i senjski »Marijini mirakuli«* (rés. franç.: La littérature hagiographique et légendaire du moyen âge croate et les »Miracles de Notre-dame« de Senj). *Slovo* 34 (Zagreb 1984) 181—201.
- Z. POSAVEC, *Ars histrionica. Umijeće, umjetnost i gluma kao predmet estetičke refleksije hrvatskih srednjovjekovnih tekstova pisanih nardonim jezikom*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 83—96.
- Г. ПРЧКОВ, *Словенските првоучители*. Битола, Друштво за наука и уметност (1985). 30. Avec ill.
- Z. PURATIĆ, *Lingvističko-filološki rad Matije Vlačića Ilirika (1520—1575) na latinskom jeziku* (rés. franç.: Le travail philologique (linguistique) de Matija Vlačić Ilirik (1520—1575) en latin). *Ziva antika* 1—2 (Skopje 1984) 171—179.
- V. RADUNOVIĆ, *Platon u staroslovenskim prevodima dela Grigorija Palame. Cyrillomethodianum VIII—IX* (Thessalonique 1984—1985) 207—214.
- J. REINHART, *Hrvatskoglagoljsko inštalnъ* (rés. allem.: Kroatisch-glagolitische inštalnъ). *Slovo* 35 (Zagreb 1985) 147—149.
- Sabrana djela Marka Marulića*. Knj. 3. Latinska djela II. Davidijada. Knj. 4. Latinska djela III. Evangelistar Evangelistarium. [Splitski knjiž. krug, knj. 4, sv. 2, 3]. Split, Književni krug (1984). 502+701.
- M. SANADER, *O radovima don Frane Bulića na nje-mačkom jeziku*. *Mogućnosti* 6—7 (Split 1985) 759—762.
- M. SAVIĆ — S. MISIĆ, *Staroitalijanski tekstovi (XIII i početak XIV veka) sa uvodnim beleškama, komentarom i rečnikom*. Београд, Filološki fakultet (1984). 161.
- V. SCHMITT-BERTAPELLE, *Jelsa i renesansna književnost otoka Hvara. Prilozi pov. otoka Hvara VII* (Hvar 1983) 33—36.
- B. SENKER, *Didaskalije u srednjovjekovnoj drami s teatrološkog aspekta*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 312—332.
- Српска Александрида. Св. 2* (ред. Р. МАРИНКОВИЋ — В. ЈЕРКОВИЋ). [Критичка издања српских писаца]. Београд, Срп. акад. наука и умет., Одељ. јез. и књиж. (1985). 638.
- S. STEPANOV, *Glagoljaško pjevanje u Poljicima kod Splita. Spomenici glagoljaškog pjevanja I*. Zagreb, JAZU (1983). — *Compte rendu* par J. MARTINIĆ, *Slovo* 35 (Zagreb 1985) 195—200.
- Супрасълски или Ретков сборник в два тома* (in folio) (uvod i komentari: М. КАПАЛДО — И. ЗАЙМОВ). София Българска академия на науките (1982—1983). — *Compte rendu* par G. FERMEGLIA, *Slovo* 35 (Zagreb 1985) 178—190.
- Љ. ШТАВЉАНИН-БОРБЕВИЋ, *Чудеса пресвете Богородице Агатија Крићанина и ново чудо Богородице Тројеручице манастира Хиландара*. Археографски прилози 6—7 (Београд 1984—1985) 275—290.
- F. ŠVELEC, *Vetranovićeve prikazanja i srednjovjekovna tradicija*. *Mogućnosti* 1—3 (Split 1985) 205—222.

Теодосије, Житије Светог Саве. (Српска књижевна задруга, Коло LXXVII, књ. 510] Београд, Српска књижевна задруга (1984). XL+282.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Једно исихастичко надахнуће код Константина Филозофа*. Cyrillomethodianum VIII—IX (Thessalonique 1984—1985) 227—231.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Стара српска књижевност — основе (VII)*. Књиж. ист. 64 (Београд 1984) 631—649.

Р. УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, *Житијата на Наум Охридски* (rés. allem.: Naum Ohridski Lebensbeschreibungen). Наум Охридски. Охрид, Ист. архив (1985) 13—16.

Е. УЗУНОВА, *Петър Граматик — сръбски книжовник в Ловенският културен център през XVI век* (Към проучването на българо-сръбските книжовни връзки през епохата на османското владичество). Археографски прилози 6—7 (Београд 1984—1985) 233—246. Avec 11 fig.

Р. VEČERKA, *Rythmický faktor v lineární organizaci staroslověnského věty* (rés. allem.: Der rhythmische Faktor in der linearen Satzorganisation im Altkirchenslavischen). Slovo 35 (Zagreb 1985) 77—113.

Р. VEČERKA, *Staroslověnsčina*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství (1984). — Compte rendu par S. DAMJANOVIĆ, Slovo 35 (Zagreb 1985) 204—208.

Ј. VRANA, *Leksičke varijante staroslavenskog prijevoda evanđelja, i njihov odnos prema grčkom originalu* (rés. russe). Јужнослов. филолог XL (Београд 1984) 93—118.

Ј. VRANA, *O postanku ćirilskog teksta Reimskog evanđelja*. Slavica 53 (1984) 113—123.

Ј. VRANA, *Postanak i evolucija teksta staroslavenskih dulgih evanđelistara* (rés. angl.: The Origin and Evolution of the Texts of old Church Slavonic Longer Evangelistaries). Slovo 35 (Zagreb 1985) 57—76.

ONOMASTIQUE

М. БУКУМИРИЋ, *Из ономастике јужне Метохије* (rés. russ.: Из ономастики южной Метохии). Оноματοлошки прилози V (Београд 1984) 413—604.

Љ. ПРЕПАЈАЦ, *Порекло и ономаситологија неких политичко-административних термина* (rés. allem.: Griechischer Ursprung und Onomasiologie einiger politisch-administrativen Termini. Beitrag zur Wortgeschichte). Зборн. Фил. фак. XV/1 (Београд 1985) 33—42.

Р. ЦВИЈЕТИЋ, *О пореклу имена Прибој* (rés. franç.: De l'origine du nom de Priboj). Ужички зборник 13 (Т. Ужице 1984) 419—422.

Б. БУПЉУДИЈА, *Порекло и значење речи „мајур“, „мајер“* (rés. angl.: Origin and meaning of word »majur/majer«). Гласн. Етн. муз. 49 (Београд 1985) 61—67.

М. CURIC, *Ukšići — toponomastički problem* (rés. allem.: Ukšići — toponomastisches Problem). Tribuna 8 (Trebinje 1984) 77—84.

М. ГРКОВИЋ, *Имена у Дечанским хрисовулама*. (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 343). — Compte rendu par M. VUKIČEVIĆ, Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Priština 1984) 451—453.

Ј. JELASKA, *Hrvatska prezimena i toponimi u katasticima splitskog kaptola na početku 17. st.* Čakavska rič 1 (Split 1979) 55—66. — Compte rendu par J. LUČIĆ, Hist. zborn. XXXIII—XXXIV (Zagreb 1980/81) 447—448.

Р. ЈОВИЋЕВИЋ, *Лична имена у старословенском језику*. [Монографије, 56]. Београд, Филолошки фак. (1985). 192.

А. KANCIJAN, *Traganje za podrijetlom imena sela ludbreške Podravine*. Podravski zbornik (Koprivnica 1984) 246—256.

А. KANCIJAN, *Traganje za podrijetlom imena sela ludbreške Podravine (2)*. Podravski zbornik (Koprivnica 1985) 114—121.

Р. КАТИЋ, *Објашњења назива „Русиница“ манастира св. Тројице код Призрена*. Гласник Српске прав. цркве 3 (Београд 1984) 68—70.

Г. КРАЉЕВИЋ, *Лична имена у књизи „Власи и успостава тимарског система у Херцеговини“*. Херцеговина 4 (Мостар 1985) 219—223.

А. ЛОМА, *Старим путевима (из средњовековне топонимије ваљевског краја)* (rés. allem.: Aus der mittelalterlichen Toponomastik des Valjevo—Gebietes). Оноματοлошки прилози V (Београд 1984) 197—209.

Р. МАРОЈЕВИЋ, *Словенски антропоними* (rés. russ.: Славянские антропонимы). Оноματοлошки прилози V (Београд 1984) 183—195.

С. МИЈУШКОВИЋ, *Vlaštak ne označava ni roba, ni kmeta, ni kućnu poslugu, ni toponim, ni vlasnika, ni voćnjak — već Vlahu*. Radovi LXXIII. Odelj. društ. nauka, 22 ANUBiH (Sarajevo 1983) 113—129.

И. МИСАИЛОВИЋ, *О пореклу географских назива у Ужичком крају* (rés. franç.: De l'origine des noms géographiques de la région d'Užice). Ужички зборник 13 (Т. Ужице 1984) 377—418.

Л. MULAKU, *Disa toponime të Kosovës me prejardhje të gjuhës shqipe, serbe, arumune (vllahe) dhe turke* (rés. serbo-croate et angl.: On some toponyms of albanian, serbian, vlach and turkish origin in Kosovo). Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Priština 1984) 421—435.

М. НЕДЕЉКОВИЋ, *Из топонимије Новопазарског краја*. Новопазарски зборник 8 (Нови Пазар 1984) 143—169.

Р. Д. ПАВЛОВИЋ, *О називима насеља у општини Нови Пазар*. Новопазарски зборник 8 (Нови Пазар 1984) 171—182.

М. ПЕШИКАН, *Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба (трећи део)* (rés. russ.: Древнесербские имена (области Зета, Хум, Рашка) в начальный период турецкого господства). Оноματοлошки прилози V (Београд 1984) 1—182.

М. ПЕШИКАН, *Зетско-хумско-рашка имена на почетку турског доба* (rés. russe). Београд, Српска акад. наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику (1984). 438.

Б. Р. СИМОНОВИЋ, *О именима неких насеља у Србији* (rés. angl.: On names of certain settlements in Serbia). Глас. Етн. муз. 49 (Београд 1985) 41—60.

Slovenska krajevna imena. Ljubljana, Cankarjeva založba (1985). 357.

С. СТИЈОВИЋ, *Ономастика једног дела поречја Кујавче* (rés. russ.: Ономастика части побережья реки Куявчи). Ономатолошки прилози V (Београд 1984) 313—411.

Р. SIMUNOVIĆ, *Naša prezimena — porijeklo, značenje, rasprostranjenost*. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske (1985), 366. — Compte rendu par D. M. Obavijesti 3, Hrvatsko arheol. društvo (Zagreb 1984) 55.

М. ТОМИЋ, *Антропонимија Срба и Хрвата у Румунији*. Ономатолошки прилози V (Београд 1984) 243—312.

LITTÉRATURE POPULAIRE

В. ЈАКОСКИ, *Интерпретација на мотивите во македонската и во албанската јуначка народна песна* (rés. franç.: L'interprétation des motifs dans les chants héroïques populaires macédoniens et albanais). [Култ. наследство]. Скопје, Студентски збор (1984). 302.

З. КАРАНОВИЋ — М. КЛЕУТ, *Огледи о једном виду предвуковског бележења усмених песама*. Књиж. ист. 65—66 (Београд 1984) 3—30.

Б. КРСТИЋ, *Индекс мотива народних песама балканских Словена* (rés. angl.: Motif index for the epic poetry of the Balkan Slavs). [САНУ, Посебно издање DLV, Одељ. јез. и књиж. 36]. Београд, Српска академија наука и уметности (1984). 672. — Compte rendu par С. САМАРЦИЈА, Књиж. ист. 64 (Београд 1984) 661—663.

Ф. НАМЕТАК, *Opsada Zvornika 1717. u pjesmi na turskom jeziku* (rés. angl.: The siege of Zvornik in 1717 in a poem in turkish). Prilozi orijent. filol. 32—33 (Sarajevo 1984) 109—114.

Р. ПЕШИЋ — Н. МИЛОШЕВИЋ-БОРБЕВИЋ, *Народна књижевност*. [Библ. Човек и реч]. Београд, Вук Караџић (1983). — Compte rendu par М. МАТИЏКИ, Летопис МС 435 (Нови Сад) 1985) 316—317.

С. САМАРЦИЈА, *Рад Ватрослава Јагића на изучавању српскохрватске народне епике*. Јагићев приступ народној књижевности (rés. russe: Работа Ватрослава Јагића над изучением сербохрватской народной эпике). Књиж. ист. 63 (Београд 1984) 375—437.

Т. САЗДОВ, *Народните преданија за Наум Охридски* (rés. allem.: Volkssagen über Naum Ohridski). Наум Охридски, Охрид, Ист. архив (1985) 117—124. Avec 4 fig.

М. СТОЈАНОВИЋ, *Хајдуци и клефти у народном песништву* (rés. angl.: Haiduks and klephts in folk

poetry). [САНУ, Балканолошки институт, Посебно издање књ. 18]. Београд, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт (1984). 284.

CROYANCES POPULAIRES — COUTUMES

Д. АНТОНИЈЕВИЋ, *A Contribution to the Study of Oriental Cults in the Balkan Folklore* (rés. serbo-croate: Прилог проучавању оријенталних култова у балканском фолклору). Balcanica XV (Београд 1984) 275—283.

Д. АНТОНИЈЕВИЋ, *Обреди и обичаји балканских сточара*. (Cfr. Старијар н. с. XXXVI, 350). — Compte rendu par W. PUCHNER, Südost-Forschungen XLIII (München 1984) 360—363.

М. БУДИМИР, *Вергилијева Златна грана и наши фолклор*. Летопис МС 436 (Нови Сад 1985) 52—66.

В. БУЛАФИЋ, *Прилог проучавању знака „свастике“ код нас*. Новопазарски зборник 9 (Нови Пазар 1985) 189—192. Avec 1 fig.

Ч. БОРБЕВИЋ, *Неки стари обичаји и веровања у прешевско-бујановачком крају* (rés. franç.: Quelques mœurs et croyances dans la région de Preševo et Bujanovac). Врањски гласник XVII (Врање 1984) 249—270.

М. ЈЕВТИЋ, *Култ и коришћење коња у прошлости Срба. Коњ у миту и религији старих Словена* (rés. angl.: Horse in myth and religion of Old Slavs). Зборник Ист. муз. Србије 20 (Београд 1983) 5—43.

І. ŠESTAN, *Predodžba o vukodlaku u vjerovanju naroda Đakovštine* (rés. angl.: Ideas about were-wolves in the belief of the people about Đakovo). Osječki zbornik XVII (Osijek 1979) 439—443.

С. ЗЕЧЕВИЋ, *Из народне митологије ужичког краја* (rés. angl.: From folk mythology of Užice region). Гласн. Етн. муз. 48 (Београд 1984) 341—358.

STATIONS ARCHÉOLOGIQUES — ROUTES — COMMUNICATIONS

Б. АЛЕКСОВА, *Археолошка истражувања по средниот тек на Брегалница* (rés. angl.: Archaeological researches at Middle course of the River Bregalnica). Гласн. Инст. Нац. Ист. XXVII, 3 (Скопје 1983) 85—119+sl. 13.

В. ALEKSOVA, *Bargala and the Fortification System in the Middle Course of the Bregalnica River*. Balcanoslavica 11—12 (Prilep 1984—1985) 61—71. Avec 4 fig.

М. БАЈАЛОВИЋ — ХАЦИ-ПЕШИЋ, *Средњовековна налазишта у области Битве и Мачве*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 144—152, Avec 2 pl.

Ѓ. BASLER — Ј. MULAOMEROVIĆ, *Pećinski crteži u Brateljevićima kod Kladnja* (rés. allem.: Höhlenzeichnungen in Brateljević bei Kladanj). Clanci i građa za kult. istoriju istočne Bosne XV (Tuzla 1984) 5—11. Avec 5 pl. et 3 fig.

3. БЕЛДЕДОВСКИ, Берово, манастирски комплекс С. Архангел Михаил — Средновековни јами (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 154—158, 190. Avec 1 pl.

Z. BOJČIĆ, Pregled istraživanja i rasprostranjenosti ranosrednjovjekovnih arheoloških nalaza u istočnoj Slavoniji i Baranji (rés. allem.: Ergebnisse frühmittelalterlicher archäologischer Forschungen in Ostslawonien und Baranja). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 211—222. Avec 8 fig.

M. БРМБОЛИЋ, Остаци средњовековне цркве у Забрегу. Истраживања II. Саопштења са 6. скупа археолога Србије, Ваљево, Народни музеј (1985) 187—191. Avec 1 fig.

M. БРМБОЛИЋ, Резултати сондажних истраживања рановизантијског утврђења на Јухору. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 185—188.

Chronique des activités de l'Ecole française de Rome. Fouilles de la Section Moyen Age. Caričin Grad. 1: Recherches sur les monuments chrétiens de Caričin Grad. NOËL DUVAL. 2: Recherches sur l'architecture civile et militaire de Caričin Grad. BERNARD BAVANT, VLADIMIR KONDIĆ, JEAN-MARIE SPIESER. Mélanges de l'Ecole franç. de Rome, M. A., 96, 2 (Rome 1984) 937—948.

S. CIGLENICKI, Die Eisenwerkzeuge aus den Befestigten Höhensiedlungen Sloweniens aus der Völkerwanderungszeit. Balcanoslavica 10 (Prilep 1983) 45—54. Avec 2 pl. et 2 fig.

M. ЦУЊАК, Археолошка истраживања унутрашњег простора цркве Успења пресвете Богородице на Старом смедеревском гробљу у току 1982. године. Гласник Друштва конзер. Србије 7 (Београд 1983) 36—38. Avec 2 fig.

M. ЦУЊАК, Ископавање унутрашњег простора старе цркве у Смедереву (rés. franç.: Fouilles à l'intérieur de l'ancienne église de Smederevo). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVI (Београд 1984) 249—257. Avec 5 pl.

M. ЦУЊАК — M. БОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ, Смедеревска тврђава — сакрални комплекс (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 174—178, 191. Avec 2 pl.

M. БОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ — M. ЦУЊАК, Истраживања сакралног комплекса у Смедеревској тврђави у току 1982. године. Гласник Друштва конзерв. Србије 7 (Београд 1983) 50—52. Avec 2 fig.

V. DELONGA, Prilog arheološkoj topografiji Mokrog Polja kod Knina (rés. angl.: A contribution to the archaeological topography of Mokro Polje near Knin). Starohrvatska prosvjeta 14 (Split 1984) 259—283. Avec 8 pl. et 3 fig.

V. DELONGA — T. BURIC, Šopot kod Benkovca — srednjovjekovni lokalitet (revizijsko istraživanje). Obavijesti 3, Hrvatsko arheol. društvo (Zagreb 1984) 47—48.

Б. ДЕЉАНИН, Истраживачки радови у манастиру Прохору Пчињском. Гласник Друштва конзерв. Србије 7 (Београд 1983) 34—35. Avec 1 fig.

Б. ДЕЉАНИН, Истраживачки радови у 1983. години у манастиру Прохору Пчињском. Гласник Друштва конзерв. Србије 8 (Београд 1984) 42—44. Avec 2 fig.

Z. DEMO, Castrum Keukaproncha/Kuwar — počeci istraživanja (rés. angl.: Castrum Keukaproncha/Kuwar — the first investigations: an archaeological and historical study). Podravski zbornik (Koprivnica 1984) 320—360. Avec 27 fig.

Z. DEMO, Kamengrad (Starigrad), Koprivnica — srednjovjekovna utvrda (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 145—148, 190. Avec 3 pl.

С. ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ — Д. МИНИЋ, Брза Паланка — сектори II—III. Извештај о археолошком истраживању у 1980. години (средњи век) (texte comp. franç.: Brza Palanka — secteurs II—III. Fouilles de 1980 (Moyen âge). Бердапске свеске II (Београд 1984) 167—174. Avec 4 fig.

С. ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ — Д. МИНИЋ, Грабовица — раносредњовековно насеље. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години (texte com. franç.: Grabovica — l'établissement du Bas Moyen âge. Fouilles de 1980). Бердапске свеске II (Београд 1984) 145—149. Avec 3 fig.

С. ГАБЕЛИЋ, Непознати локалитети у околини леновског манастира (rés. angl.: Surrounding of Lepovo. Unknown Localities). Зборник за лик. ум. МС 20 (Нови Сад 1984) 163—175. Avec 10 fig.

S. GUNJAČA, Historijsko-arheološka šetnja dolinom gornje Cetine (rés. angl.: Archaeological and historical view of the upper course of the river Cetina). Zbornik Cetinske krajine 2 (Sinj 1981) 137—151. Avec 19 fig.

E. IMAMOVIĆ, Kozograd kod Fojnice — kraljevski grad (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 150—151, 190.

N. JAKŠIĆ, Topografija pravca Via Magna cesta vocata tendens per Lucam (rés. angl.: Topography of mediaeval road Via Magna tendens per Lucam). Starohrvatska prosvjeta 14 (Split 1984) 325—346. Avec 9 fig.

Б. ЈАНКОВИЋ, Средњовековно насеље код ушћа Слатинске реке. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години (texte comp. franç.: Le site médiéval à l'embouchure de la rivière Slatinska. Fouilles de 1980). Бердапске свеске II (Београд 1984) 197—200. Avec 6 fig.

Б. ЈАНКОВИЋ, Ваљево и његова област у средњем веку. Истраживања II. Саопштења са 6. скупа археолога Србије. Ваљево, Народни музеј (1985) 67—73. Avec 5 fig.

M. ЈАНКОВИЋ, Археолошка истраживања у манастиру Трноши (rés. franç.: Recherches archéologiques effectuées au monastère de Tronoša). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVI (Београд 1984) 141—170. Avec 18 fig.

M. ЈАНКОВИЋ, Бања код Прибоја — манастирска целина (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Beograd 1985) 171—174, 191. Avec 1 pl.

M. JANKOVIĆ, Implements and Weapons from 9th—11th Centuries Found at Ključ Dunava. Balcanoslavica 10 (Prilep 1983) 55—70. Avec 6 pl.

М. ЈАНКОВИЋ, Милешева — манастирска целина (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 164—169, Avec 1 pl.

М. ЈАНКОВИЋ, Средњовековни укуп на Малом Калемегдану (rés. angl.: A medieval pit found at Mali Kalemegdan). Годишњак града ХХХ (Београд 1983) 9—20. Avec 7 fig.

М. ЈАНКОВИЋ, Студеница — Радославјева припрата, мали конак, источни бедем (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 159—164, 190. Avec 1 pl.

Д. JELOVINA, Ranosrednjovjekovni položaj Crkvena u Gornjim Koljanima kod Vrlike (Istraživanja i nalazi) (rés. allem.: Die frühmittelalterliche Lokalität Crkvena in Gornji Koljani bei Vrlika (Forschungen und Funde), [Znan. skup, Sinj 3—6. VI 1980]. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Split, Hrv. arh. društvo (1984) 227—242. Avec 12 fig.

С. ЈОВАНОВИЋ, Михајловац — Блато — Обала, средњовековно насеље. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години (texte comp. franç.: Mihajlovac — Blato — Obala, l'établissement médiéval. Fouilles de 1980). Бердапске свеске II (Београд 1984) 203—206. Avec 1 fig.

С. ЈОВАНОВИЋ, Рекогносцирање касноантичких и средњовековних сакралних објеката у долини Трговишког Тимока. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 199—205. Avec 2 pl.

Ј. КАЛИЋ, Стари краљев пут (rés. franç.: Via regis). Зборн. Виз. инст. 23 (Београд 1984) 95—104.

Ј. КАЛИЋ — Д. МРКОБРАД, Градина у Радилци. Новопазарски зборник 9 (Нови Пазар 1985) 39—45.

В. ЛИЛЧИК, Нови ранохристијански наоди околу Прилеп (rés. angl.: New Early Christian Finding about Prilep). Год. зборн. Фил. фак. 11 (37) (Скопје 1984) 87—109.

Л. LOVRENČEVIĆ, Srednjovjekovne gradine u podravskoj regiji. Podravski zbornik (Koprivica 1985) 168—199. Avec ill.

Д. МАДАС, Резултати сондажних испитивања средњовековних локалитета у селу Мајдану на Руднику. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 197—199.

Е. МАНЕВА, Гробовите бр. 24 и бр. 25 од лок. Extra muros (Прилог кон проблематиката на средновековниот стратум во Хераклеја) (rés. angl.: The graves no. 24 and 25 from the localitty »Extra muros«). Зборник на трудови 4—5 (Битола 1983—1984) 35—45. Avec 5 fig.

Г. МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, Резултати истраживања средњовековних налазишта на подручју Бердана. Истраживања II. Саопштења са 6. скупа археолога Србије. Ваљево, Народни музеј (1985) 183—184.

Г. МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, Словенско насеље IX—X века на локалитету Pontes — Трајанов Мост у селу Костолу. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 192—196. Avec 4 fig.

З. MARKOVIĆ, Poljograd, Javorovac, Koprivnica — pokusno iskapanje srednjovjekovnog naselja (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 148—150, 190. Avec 1 pl.

М. МИЛИНКОВИЋ, Рановизантијско утврђење на Тупом кришу и околна утврђења у Тутинској области. Новопазарски зборник 9 (Нови Пазар 1985) 47—54. Avec 3 fig.

М. МИЛИНКОВИЋ, Резултати сондажног истраживања рановизантијског утврђења на Тупом Кришу у околини Тутина. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 179—185. Avec 2 pl.

К. MINICHREITER, Osijek, Križanićev trg (Tvrđa) — srednjovjekovno nalazište (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 142—144, 190. Avec 1 pl.

К. MINICHREITER, Preliminarni izvještaj o rezultatima arheoloških iskopavanja na Križanićevom trgu u Osijeku (Tvrđa) (rés. allem.: Vorbericht über Resultate archäologischer Ausgrabungen auf dem Križanić-Platz in Osijek (Festung). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 243—249. Avec 6 fig.

Д. МИНИЋ, Трговиште — средњовековно насеље. Новопазарски зборник 8 (Нови Пазар 1984) 233—236.

Д. МИНИЋ, Трговиште — средњовековно насеље. Новопазарски зборник 9 (Нови Пазар 1985) 221—223.

Д. МРКОБРАД, „Електронска индустрија“, Земун — средњовековно насеље (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 137—139, 189. Avec 2 pl.

Д. МРКОБРАД, Налаз ранословенске земунце из Бољеваца. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 188—192. Avec 4 fig.

Р. ПАВИЋЕВИЋ-ПОПОВИЋ — З. ИВКОВИЋ, Центар села Штиткова. Гласник Друштва конзерв. Србије 7 (Београд 1983) 41—44. Avec 3 fig.

М. ПОПОВИЋ, Београдска тврђава — приобални бедем Доњег града (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 123—130, 189. Avec 1 pl.

М. ПОПОВИЋ, Црквина у Тутину — манастирски комплекс (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 170—171, 191.

М. ПОПОВИЋ, Извештај са рекогносцирања и сондирања археолошких локалитета на подручју општине Тутин 1984. године. Новопазарски зборник 8 (Нови Пазар 1984) 245—250.

М. ПОПОВИЋ, Извештај са рекогносцирања и сондирања археолошких локалитета на подручју општине Тутин 1985. године. Новопазарски зборник 9 (Нови Пазар 1985) 237—240.

М. ПОРОВИЋ, Ordonance in the Defensive System of the Smederevo Fortress during the Fifteenth Century. Balcanoslavica 10 (Прилеп 1983) 107—127. Avec 6 pl. et 4 fig.

М. ПОПОВИЋ, Рас — касноантичко и средњовековно утврђење. Новопазарски зборник 9 (Нови Пазар 1985) 217—220.

Д. ПРЕМОВИЋ-АЛЕКСИЋ, *Реконструкција терена на подручју општине Сјеница*. Новопазарски зборник 9 (Нови Пазар 1985) 241—242.

А. РАТКОВИЋ, *Mostar, kula Herceguša — srednjovjekovno utvrđenje* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 151—153, 190. Avec 2 pl.

Н. СТАНОЈЕВИЋ, *Botra, Bečej — srednjovjekovno naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 139—142, 189. Avec 2 pl.

В. СТАРЕ, *Werzeuge zum Gerben und Bearbeiten von Häuten aus Otok bei Dobrava — Gutenwerth in Slowenien vom 10. bis zum 11. Jahrhundert*. Balcanoslavica 10 (Prilep 1983) 93—105. Avec 2 pl. et 3 fig.

А. СТОЈАНОВСКИ, *Два прилога за минатото на пределот Пчиња* (rés. franç.: Deux contributions à l'étude du passé de Pčinja). Гласн. Инст. нац. ист. XXVII, 3 (Скопје 1983) 133—140.

В. СРИБАР, *Chronologie der Eisenfunde des 10.—15. Jh. aus Otok bei Dobrava — Gutenwerth*. Balcanoslavica 10 (Prilep 1983) 79—92. Avec 5 pl. et 4 fig.

В. СРИБАР, *Der Karantanisch-Köttlacher Kulturkreis, Aquileja und Salzburg*. Aquileia nostra LIV (Aquileia 1983) 269—319.

Ж. ТОМИЋИЋ, *Gradište kod Dvorišća — rezultati pokusnih arheoloških iskopavanja*. Obavijesti 2, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 26—27.

Ж. ТОМИЋИЋ, *Gradišće kod Nedelišća — rezultati pokusnih arheoloških istraživanja*. Muzejski vjesnik 8 (Koprivnica 1985) 61—63. Avec 1 fig.

Ж. ТОМИЋИЋ, *Rezultati pokusnih arheoloških istraživanja kraj Dvorišća u Međumurju*. Muzejski vjesnik 8 (Koprivnica 1985) 63—64.

Ж. ТОМИЋИЋ, *Zaštitna arheološka istraživanja u Jurju u Trnju*. Muzejski vjesnik 7 (Čakovec 1984) 81—84. Avec 1 fig.

В. ВИЋИЋ, *Die Geräte von Ajdovski Gradec oberhalb Vranje bei Sevnica*. Balcanoslavica 10 (Prilep 1983) 71—77. Avec 2 pl. et 2 fig.

Р. ВУЧКОВИЋ, *Medieval Implements in the Metalliferous Area of the Resava and Upper Course of the Crnica Rivers*. Balcanoslavica 10 (Prilep 1983) 131—136. Avec 5 fig.

О. ВУКАДИН, *Истраживања средњовековног града Козника*. Гласник Друштва конзерв. Србије 8 (Београд 1984) 46—47. Avec 2 fig.

Ј. ВЕРНЕР — С. МЕТЗГЕР — В. ПОПОВИЋ, *Objets de Caričin grad*. Caričin grad I. Belgrade, Institut archéol.; Rome, École française (1984) 147—178. Avec 33 fig.

М. ЗЕКАН, *Otres kod Brihira — revizijska istraživanja*. Obavijesti 3, Hrvatsko arheol. društvo (Zagreb 1983) 33—34.

NÉCROPOLES — MONUMENTS FUNÉRAIRES

В. АТАНАСКОВИЋ-САЉИЋ, *Arheološko istraživanje srednjovjekovne nekropole Pivnice u Hardomilju kod Ljubuškog* (rés. allem.: Archäologische Erforschung

der mittelalterlichen Nekropole Pivnice in Hardomilje bei Ljubuski). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuski, SIZ kulture općine (1985) 169—184. Avec 2 pl. et 6 fig.

А. БАЌКАЛОВ, *Kuline — ostaci crkve i nekropole* (rés. angl.: The »Kulina« necropolis). Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Pristina 1984) 81—87. Avec 3 pl.

Ј. БЕЛОСЕВИЋ, *Starohrvatska nekropola u Stankovcima kod Benkovca* (rés. angl.: Old croatian necropolis at Stankovci near Benkovac). Radovi Fil. fak. 24 (11) (Zadar 1985) 73—97. Avec 14 fig. et 21 pl.

Ѕ. БЕСЛАГИЋ, *Stećci — kultura i umjetnost*. (Cfr. Старићар н. с. XXXVI, 354). — Compte rendu par Б. БОШКОВИЋ, Старићар XXXVI (Београд 1985) 256—257; Р. СТАНИЋ, Гласник Друштва конзерв. Србије 8 (Београд 1984) 108—109; Д. ЗОРИЋ, Radovi 17, Inst. za hrv. pov. (Zagreb 1984) 207—211.

Ѕ. БЕСЛАГИЋ, *Stećci u okolini Trogira*. (Cfr. Старићар н. с. XXXVI, 354). — Compte rendu par Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ, Balcanica XV (Београд 1984) 428—429.

Ѕ. БЕСЛАГИЋ, *Truhelka i stećci* (rés. allem.: Ciro Truhelka und die »Stećci«). Radovi LXXXIII. Odeljenje društva. nauka, 22 ANUBiH (Sarajevo 1983) 37—55.

М. ЦУЊАК, *Поводом чланка „Ктиторска гробница у манастиру Копорину“ аутора др Србољуба Живановића*. Гласник Српске прав. цркве 11 (Београд 1985) 289—290.

В. ДЕЛОНГА — Т. БУРИЋ, *Greblje — srednjovjekovna nekropola u Ostrovici kod Benkovca*. Obavijesti 1, Hrvatsko arheol. društvo (Zagreb 1984) 22—23.

В. ДЕЛОНГА — Т. БУРИЋ, *Greblje — srednjovjekovna nekropola u Ostrovici kod Benkovca*. Obavijesti 3, Hrvatsko arheol. društvo (Zagreb 1984) 48—50.

Р. ДОДИЋ, *Греда — средњовековна некропола у Црвеном Грму*. Херцеговина 4 (Мостар 1985) 73—80. Avec 2 fig.

З. НОМЕН, *Pokusno sondiranje na ranosrednjovjekovnoj nekropoli u Popovcu*. Muzejski vjesnik 7 (Čakovec 1984) 49—52. Avec 1 fig.

Д. ЈЕЛОВИНА, *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine* (Cfr. Старићар н. с. XXVIII—XXIX, 368; н. с. XXXI, 278; н. с. XXXII, 149; н. с. XXXIII—XXXIV, 422; н. с. XXXVI, 354). — Compte rendu par Н. ПЕТРИЋ, Jadranski zbornik 11 (Pula—Rijeka) 1983) 404—406.

В. ЈОВАНОВИЋ, *Археолошка истраживања некрополе средњовековног Трговишта на лок. Табачина 1984. године*. Новопазарски зборник 8 (Нови Пазар 1984) 237—240. Avec 1 fig.

В. ЈОВАНОВИЋ, *Археолошка истраживања некрополе средњовековног Трговишта на локалитету Табачина 1985. године*. Новопазарски зборник 9 (Нови Пазар 1985) 225—231. Avec 1 fig.

В. С. ЈОВАНОВИЋ, *Рас, Градина — средњовековна некропола са црквом* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 132—137, 189.

R. JURIC, *Srednjovjekovno groblje sa stećcima u Dobranjama kod Metkovića*. Obavijesti 1, Hrvatsko arheol. društvo (Zagreb 1984) 24—25.

P. КАТУНАР, *Заштитна ископавања средњовековне некрополе у селу Кусадак*. Истраживања П. Саопштења са 6. скупа археолога Србије. Ваљево, Народни музеј (1985) 175—181. Avec 2 fig.

P. KOROŠEC, *Die Waffen aus den Gräbern der Frühmittelalterlichen Nekropole auf der Burg von Ptuj*. Balcanoslavica 10 (Prilep 1983) 37—43. Avec 2 pl.

P. KOROŠEC, *Ungarische Elemente aus der Nekropole auf der Burg zu Ptuj* (rés. slov.: Madžarski elementi na nekropoli na Ptujem gradu). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 337—350. Avec 3 fig.

Д. МАДАС, *Славковица. Средњовековна црква. Средњовековно гробље. Гробови деспота Бурха, Јерине и Лазара Бранковића* (rés. angl.: Slavkovića. Medieval church. Cemetery. Graves of Despot Georg, Eirene and Lazar Branković). Крагујевац, Светлост, Завод за заштиту споменика културе (1984). 207. — Compte rendu par В. ЈОВАНОВИЋ, Старица XXXVI (Београд 1985) 252—256; Д. ПОПОВИЋ, Гласн Срп. арх. друштва 1 (Београд 1984) 70—72; М. СПРЕМИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1985) 161—165.

М. МАНОЈЛОВИЋ — О. БРУКНЕР, *Крушевље, Свилош — средњовековна некропола* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 153—154, 190. Avec 1 pl.

Г. МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, *Прилог проучавању историјата истраживања средњовековних некропола у Србији* (rés. franç.: Contribution à l'étude des résultats des fouilles des nécropoles médiévales en Serbie). Старица XXXVI (Београд 1985) 105—114. Avec 11 fig.

Г. МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, *Трпјане српска некропола, крај XI — почетак XIII века* (texte comp. angl.: Trnjan, Serbian necropolis, 11th — 13th century). [Монографије, 4]. Београд, Народни музеј (1984). 179. Avec ill. — Compte rendu par М. ЈАНКОВИЋ, Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVII (Београд 1985) 275—280; М. ЦУЊАК, Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 102—105.

B. MARUŠIĆ, *Prilog poznavanju ranosrednjovjekovne nekropole na Mejici kod Buzeta* (rés. ital. et allem.: Eine Beilage zur Kenntnis der Frühmittelalterlichen Nekropole an der Mejice bei Buzet). Jadranski zbornik 11 (Pula — Rijeka 1983) 173—196. Avec 11 fig. et 3 pl.

P. MIJOVIĆ, *O kasnoantičkim i srednjovjekovnim grobljima Kotora* (rés. angl.: Late ancient and medieval cemeteries of Kotor). Boka 15—16 (Herceg-Novi 1984) 161—179. Avec 22 fig.

A. MILOŠEVIĆ, *Novi ranosrednjovjekovni grobni nalazi iz Cetinske krajine* (rés. franç.: Les nouvelles découvertes sépulcrales du Haut Moyen Age provenant de la région de la Cetina). [Znan. skup, Sinj 3—6 VI 1980]. Cetinska krajina od prethistorije do dolaske Turaka. Split, Hrv. arh. društvo (1984) 181—220. Avec 31 fig.

A. MILOŠEVIĆ, *Srednjovjekovna nekropola u »Barama« u Lučanima kod Sinja* (rés. allem.: Eine mit-

telalterliche Nekropole in »Bare« im Dorf Lučani bei Sinj). Starohrvatska prosvjeta 14 (Split 1984) 285—304. Avec 7 pl. et 6 fig.

N. C. MOUTSOPOULOS, *Le tombeau du tsar Samuil, dans la basilique de Saint Achille à Prespa*. Ét. balkanique 3 (Sofia 1984) 114—126+fig. 9.

Z. NEDELJKOVIĆ, *Srednjevekovna nekropola »Grčko groblje« u Rezalima* (rés. alb. et angl.: Middle age necropolis of »Greek graveyard« in Rezale). Glasn. Muz. Kosova XIII—XIV (Priština 1984) 89—98. Avec 1 fig.

Д. ПОПОВИЋ, *Надгробни споменици из цркве св. Петра код Новог Пазара — каталог*. Новопазарски зборник 8 (Нови Пазар 1984) 51—75. Avec ill.

М. ПОПОВИЋ, *Рас, Градина — средњовековно утврђење и некропола са црквом* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 131—132, 189. Avec 2 pl.

S. RAKIĆ, *Predstave figura pokojnika na stećcima* (rés. angl.: Representations of the deceased on »stećci«). Naše starine XVI—XVII (Sarajevo 1984) 47—68. Avec 12 pl.

A. REDŽIĆ, *Staromuslimansko groblje na Presjeci kod Ustikoline*. Naše starine XVI—XVII (Sarajevo 1984) 187—199. Avec ill.

P. RIC, *Kanjiža, Dom kulture — avarska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 121—123, 189.

P. RIC, *Koplato, Stara Moravica — avarska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 119—120, 189. Avec 1 pl.

Ričice — nekropola stećaka (Cfr. Старица н. с. XXXVI, 355). — Compte rendu par R. JURIC, Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 28—29.

N. STANOJEVIĆ, *Gradina, Rakovac — manastirski kompleks i nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 24 (Београд 1985) 179—180, 191. Avec 1 pl.

A. ŠONJE, *Ostaci groblja kod sela Klistići jugozapadno od Tinjana* (rés. ital.: I resti della necropoli presso il villaggio di Klistići a sud-ovest di Antignana). Histria archaeologica 11—12 (Pula 1980—1981, éd. 1985) 76—85. Avec 3 fig. et 2 pl.

M. STEFANČIĆ, *Starohrvatska nekropola Nin—Ždrijac. Možnosti paleodemografske analize populacij v zgodovinskih obdobjih* (rés. angl.: The early Croatian Cemetery of Nin Ždrijac. The Possibilities of Paleodemographic Analyses of Population in the historical Periods). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 359—367.

Ž. TOMIČIĆ, *Juraj u Trnju — ranosrednjovjekovno groblje na redove*. Obavijesti 1, Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1985) 26—27.

Ž. TOMIČIĆ, *Ranosrednjovjekovno groblje na redove u Juraju u Trnju*. Muzejski vjesnik 8 (Koprivnica 1985) 59—61. Avec 1 fig.

A. ZELENICA, *Stećci jablaničkog područja (прилог проучавању стећака у Херцеговини)*. Херцеговина 4 (Мостар 1985) 51—66. Avec 7 fig.

MIGRATION DES PEUPLES — LES SLAVES

V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Fränkische Waffenfunde in der Herzegovina*. Balcanoslavica 10 (Prilep 1983) 17—28. Avec 2 fig.

F. BARATTE, *Les témoignages archéologiques de la présence Slave au sud du Danube*. Villes et peuplement dans l'Illyriqum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (12—14 mai 1982). Rome (1984) 163—180.

J. BELOSEVIĆ, *La nécropole paléocroate Kašić—Maklinovo brdo*. (Cfr. Старишар н. с. XXXVI, 355). — Compte rendu par A. PLETESKI, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 419—420.

S. CIGLENEČKI, *Potek alternativne ceste Siscija — Akvileja na prostoru zahodne Dolenjske in Notranjske v času 4. do 6. stoletja* (rés. allem.: Die Verlauf der Alternativstrasse Siscia-Aquileia im Raum von Westdolenjsko und Notranjsko in der Zeitspanne vom 4. bis zum 6. Jh.). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 255—276. Avec 8 pl. et 10 fig.

B. DOSTAL, *K časné slovanskému osídlení Břeclavi—Pohanska*. Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně 10/2. Praha (1982). — Compte rendu par A. PLETESKI, Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 372—374.

B. FERJANČIĆ, *Invasions et installation des Slaves dans les Balkans*. Villes et peuplement dans l'Illyriqum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (12—14 mai 1982). Rome (1984) 85—109.

Б. ГАЧИЊ, *Некрополе сеобе народа у Старчеву*. Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 178—179.

E. GARAM, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre*. [Fontes Archaeologici Hungariae]. Budapest (1979). 106+42. — Compte rendu par I. SIVEC-RAJTERIĆ, Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984). 372.

Ф. ГЕСТРИН, *Миграције Словена у Италију кроз векове* (rés. allem.: Slavenmigrationen nach Italien durch Jahrhunderte). Ист. час. XXXI (Београд 1984) 67—77.

Б. ЈАНКОВИЋ, *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*. (Cfr. Старишар н. с. XXXVI, 355). — Compte rendu par S. CIGLENEČKI, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 418—419; C. BONEV, Et. balkaniques 2 (Sofia 1983) 129—131.

M. ЈАНКОВИЋ, *Средњовековно насеље на Великом Градцу у 10—11 веку*. (Cfr. Старишар н. с. XXXVI, 355). — Compte rendu par A. PLETESKI, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 420—422.

T. KNEZ, *La nécropole de Beletov vrt* (Cfr. Старишар н. с. XXXVI, 356). — Compte rendu par I. MIKL-CURK, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 414.

T. KNIFIC — D. SVOLJŠAK, *Grobovi langobardskih vojščakov iz Solkana (Nove Gorice)* (rés. ital.: Le tombe dei guerrieri Longobardi di Solkan (Nova Gorica). Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 277—290. Avec 11 fig. et pl.

B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, *Kako je Ivan Lučić prikazao dolazak Slavena u djelu »De Regno Dalmatiae et Croatiae«* (rés. franç.: La présentation de l'arrivée des Slaves dans l'oeuvre »De Regno Dalmatiae et Croatiae« de Ivan Lučić de Trogir). Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 131—166.

L. MARGETIĆ, *Još o dolasku Hrvata* (rés. ital.: Ancora sulla venuta dei Croati). Hist. zborn. XXXVIII (1) (Zagreb 1985) 227—240.

B. MARUŠIĆ, *Povodom nalaza staroslavenske keramike u Istri* (rés. franç.: A propos des trouvailles de céramique slave en Istrie). Starohrvatska prosvjeta 14 (Split 1984) 41—64. Avec 12 pl. et 6 fig.

D. MRKOBRAD, *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji* (Cfr. Старишар н. с. XXXIII—XXXIV, 423). — Compte rendu par N. ZEMANOVA, Archeol. rozhl. XXXVI, 3 (Praha 1985) 354.

A. PLETESKI, *Karantanski Slovani in neslovani* (rés. alem.: Die karantanischen Slawen und die Nichtslawen). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 351—357.

V. POPOVIĆ, *Byzantinis, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Epire*. Villes et peuplement dans l'Illyricum protobuyznatin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (12—14 mai 1982). Rome (1984) 181—243. Avec 36 fig.

P. RICZ, *The Weapons of Steppe Nomads*. Balcanoslavica 10 (Prilep 1983) 1—15. Avec 7 fig.

M. SLABE, *Über die Bedeutung der Gräber mit Waffen aus der Völkerwanderungszeit in Slowenien*. Balcanoslavica 10 (Prilep 1983) 29—36.

V. STARE, *Kranj. Nekropola iz časa preseljavanja ljudstev* (Cfr. Старишар н. с. XXXIII—XXXIV, 423; XXXVI, 356). — Compte rendu par D. VUGA, Arh. vest. XXXV (Ljubljana 1984) 369—372; Gheorge Alexandru NICULESCU, Dacia n. s. XXIX, 1—2 (București 1985) 185—186.

V. SRIBAR, *Existierte der langobardische Limes und sein Verhältnis zum slowanischen ethnischen Raum?* Balcanoslavica 11—12 (Prilep 1984—1985) 47—59.

P. STIH, *Še ankrat o selitvi Langobardov leta 568; Odgovor Ivu Pirkoviću*. Zgod. čas. 38, 1—2 (Ljubljana 1984) 67—68.

Z. VINSKI, *Sljem iz epohe seobe naroda naden u Sinju* (rés. allem.: Ein völkerwanderungszeitlicher Helm aus Sinj). [Znan. skup. Sinj 3—6. VI 1980]. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Split, Hrv. arh. društvo (1984) 163—167. Avec 1 fig.

D. VUGA, *Moški grob: 1885 z vrta Narodnega muzeja v Ljubljani* (rés. allem.: Männergrab: 1885 aus dem Garten des Narodni muzej in Ljubljana). Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 237—254. Avec 6 dess.

ARCHITECTURE RELIGIEUSE

Б. АЛЕКСОВА, *Крстовидната црква од Мородвиз* (rés. angl.: The Gross domed Church of Morodviz). Историја XX, 2 (Скопје 1984) 379—390.

J. ANDERLIĆ — M. ZADNIKAR, *Lepote slovenskih cerkav*. Koper, Ognjišče (1985). 272. Avec ill.

- A. АНДРЕЈЕВИЋ, *Исламска монументална уметност XVI века у Југославији. Куполне џамије* (rés. angl.: Sixteenth century islamic monumental art in Yugoslavia. Domed mosques). [Филозофски факултет у Београду, Инст. за истор. уметн., Студије 6; Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања 24]. Београд, Фид фак. — САНУ (1984). 126+65 pl. — Compte rendu par B. XАН, *Balkanica* XV (Београд 1984) 401—403; N. НАФИЗ, *Glasn. Muz. Kosova* XIII—XIV (Priština 1984) 457—458; Н. КУРТОВИЋ-ФОЛИЋ, Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVII (Београд 1985) 291—295; И. ЛАЗОВИЋ, Свеске Друштва историчара уметн. Србије 16 (Београд 1985) 110—111; Е. МУШОВИЋ, *Истор. зап.* XXXVIII, 1 (Титоград 1985) 166—169.
- J. P. ANIEL, *Les maisons des chartreux des origines à la chartreuse de Pavie*. Bibliothèque de la Société française d'archéologie 16. Genève (1983). — Compte rendu par M. ZADNIKAR, *Zbornik za um. zgodovino* XX (Ljubljana 1984) 123—125.
- J. BELAMARIĆ, *Franjevačka crkva i samostan na otoku kod Korčule* (rés. franç.: Église et monastère des franciscains à Otok, près de Korčula). *Prilozi pov. umet. u Dalmaciji* 23 (Split 1983) 149—191. Avec ill.
- B. BEZIĆ, *Predromanička crkva sv. Ivana Krstitelja u Podaci* (rés. franç.: Église préromane St. Jean Baptiste de Podaca). *Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji* 25 (Split 1985) 63—82. Avec 19 fig.
- E. CEVC, *Nova umetnostnogodovinska otkritja v Crngrobu* (rés. allem.: Neue kunsthistorische Entdeckungen in Crngrob). *Loški razgledi* 31 (Škofja Loka 1984) 33—39. Avec 1 pl.
- M. ЧАНАК-МЕДИЋ, *Нека питања хронологије раних споменика* (rés. franç.: Problème de chronologie des monuments de Rascie). Саопштења Републ. завода за зашт. споменика културе XVII (Београд 1985) 7—20. Avec 7 fig.
- M. ЧАНАК-МЕДИЋ, *Звоници Свете Марије на Мљету* (rés. franç.: Les clochers de l'église de la Vierge à Mljet). *Зорпаф* 15 (Београд 1984) 59—64. Avec 11 fig.
- Z. ČUBROVIĆ, *Crkva svetog Mihaila u Kotoru. Rezultati istraživanja i predlog zaštite* (rés. angl.: The church of St Michael at Kotor — results of investigations and proposals for sanation). *Godišnjak Pom. muz.* XXXI—XXXII (Kotor 1983—1984) 151—159. Avec 3 fig.
- Z. ČUBROVIĆ, *Neka zapazanja o arhitekturi crkve sv. Đorđa u Orahovcu*. *Boka* 15—16 (Herceg-Novi 1984) 449—451. Avec 3 fig.
- B. ДАБОВИЋ, *Манастир Савина — нови подаци о грађњи*. *Босна* 15—16 (Херцег-Нови 1984) 437—440. Avec 7 fig.
- A. ДЕРОКО, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*. 3 éd. Београд Туристичка штампа (1985). 284. Avec ill.
- D. DIANA — S. MACHIEDO, *Prilog poznavanju samostanskog sklopa svete Marije de Taurello u Splitu* (rés. angl.: A contribution to knowledge about the cloister complex of St. Maria of Taurello in Split). *Godišnjak zašt. spom. kult.* 6—7 (Zagreb 1980—1981) 69—74. Avec 20 fig.
- D. DOMANČIĆ, *Graditeljstvo ranog srednjeg vijeka na Braču* (rés. angl.: Early mediaeval architecture on the Island of Brač). *Brač u ranom srednjem vijeku*. *Povlja, Brački muzej* (1984) 31—36, 39—40. Avec ill.
- M. ДОМАЗЕТ, *Резултати испитивања архитектуре цркве Св. Преображења у Придворици*. *Гласник Друштва конзерв. Србије* 8 (Београд 1984) 40—42. Avec 5 fig.
- Il Duomo di Pisino*. Trieste (1978). — Compte rendu par A. SONJE, *Jadranski zbornik* 11 (Pula — Rijeka 1983) 356—367.
- Љ. ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, *Опис рушевина манастира Сопотана из 1904. године*. *Гласник Српске православне цркве* 12 (Београд 1984) 262—268. Avec 9 fig.
- N. DUVAL, *L'Architecture religieuse de Tsaritchin grad dans le cadre de l'Illyricum oriental au VIe siècle*. Villes et peuplement dans l'Illyricum proto-byzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (12—14 mai 1982) Rome (1984) 399—481. Avec 38 fig.
- N. DUVAL, *Recherches archéologiques a Haïdra. II. La basilique I dite de Melléus*. Tunis, Inst. national d'arch. et d'art; Rome, École franç. (1981). 239. Avec 206 fig. — Compte rendu par E. MARIN, *Vjesnik za arh. i hist. dalmat.* LXXVI (Split 1983) 122—125.
- N. DUVAL — M. JEREMIĆ, *L'église J au sud de la ville, dite «basilique à une nef»*. *Caričin grad I*. Belgrade, Institut archéol.; Rome, École Française (1984) 91—146. Avec 81 fig.
- Д. БУРИЋ-ЗАМОЛО, *Џамије у ужој Србији из XIV—XIX века* (rés. angl.: Mosques in Serbia proper from the 14th to the 19th century). *Градска култура на Балкану (XV—XIX век)*. [Пос. изд. 20]. Београд, Балк. инст. Срп. акад. наука и уметн. (1984) 331—358.
- T. ĐURIĆ, *Zaboravljena gotika Hrvatskog zagorja — Sv. Jakov na Očuri*. *Muzejski vjesnik* 7 (Čakovec 1984) 107—109. Avec 1 fig.
- I. FISKOVIĆ, *Kasnosrednjovjekovne crkvice otoka Korčule* (rés. franç.: Les églises du bas Moyen-âge de l'île de Korčula). *Starohrvatska prosvjeta* 14 (Split 1984) 231—258. Avec 23 fig.
- D. GRABRIJAN, *The Bosnian oriental architecture in Sarajevo with special reference to the contemporary one*. Ljubljana, *Dop. del. univ. »Univerzum«* (1984). 183. Avec ill.
- Z. GUNJAČA, *O pojavi elemenata kasnoantičke graditeljske tradicije na nekim ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima* (rés. franç.: Les éléments de la tradition architecturale de la basse antiquité sur des édifices religieux du haut Moyen âge). [Znan. skup. Sinj 3—6. VI 1980]. *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*. Split, Hrv. arh. društvo (1984) 253—263. Avec 22 fig.
- J. GUYON — G. CARDI, *L'église B. dite «Basilique cruciforme»*. *Caričin grad I*. Belgrade, Institut archéol.; Rome, École française (1984) 1—90. Avec 74 fig.
- E. HAKKI AYVERDI, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya*. Istanbul (1981). 567. — Compte rendu

par F. A. NAMETAK, *Naše starine XVI—XVII* (Sarajevo 1984) 277—279.

R. IVANČEVIĆ, *Odnos pročelja i prostora Hrvatske katedrale i problem stilske određenja* (rés. franç.: Rapport entre la façade et l'espace de la cathédrale de Hvar et problème de l'ordonnance stylistique). *Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji* 24 (Split 1984) 73—98. Avec 10 fig.

J. JELIČIĆ, *Narteks u ranohrišćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana* (rés. franç.: Le narthex dans l'architecture paléochrétienne sur le territoire oriental de l'Adriatique). *Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji* 23 (Split 1983) 5—39. Avec ill.

J. JELIČIĆ, *Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine* (rés. angl.: The remains of early christian architecture on the territory from the source to the mouth of the river Cetina). [Znan. skup. Sinj 3—6. VI 1980]. *Cetinjska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*. Split, Hrv. arh. društvo (1984) 169—180. Avec 10 fig.

E. JUSIĆ, *Srednjovjekovna crkva svetog Antuna — sadanšja džamija Fethija u Bihaću* (rés. angl.). *Zbornik krajiških muzeja VII* (Banjaluka 1982) 169—178. Avec 6 fig.

J. KALIĆ — M. POPOVIĆ, *Crkva u Deževu* (rés. franç.: L'église à Deževu). *Starinar XXXVI* (Beograd 1985) 115—149. Avec 28 fig. et pl.

L. KUMBARAČIĆ-BOGOJEVIĆ, *Кебир Мехмед Челеби џамија во Скопје* (rés. franç.: La mosquée de Kebir Mehmed Celebi à Skopje). *Ликовна уметност* 10—11 (Скопје 1985) 55—60. Avec 8 fig.

V. LILČIĆ, *An Example of a Mediaeval Monastery Fortification from Macedonia*. *Balkanoslavica* 11—12 (Prilep 1984—1985) 185—196. Avec 7 fig.

T. MARASOVIĆ, *Fouilles de la basilique paléochrétienne de St-André à Split*. *Vjesnik za arh. i hist. dalmat.* 77 (Split 1984) 255—263. Avec 2 fig.

T. MARASOVIĆ, *Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije* (rés. angl.: Regionalism in early medieval architecture in Dalmatia). *Staro-hrvatska prosvjeta* 14 (Split 1984) 135—158. Avec 8 pl.

G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *Петрова црква код Новог Пазара*. *Новопазарски зборник* 8 (Нови Пазар 1984) 241—244. Avec 3 fig.

G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *Петрова црква код Новог Пазара, II*. *Новопазарски зборник* 9 (Нови Пазар 1985) 233—236.

B. MATIĆ, *Архитектура фрушкогорских манастира — касносредњовековне црквене грађевине* (rés. allem.). [Студије за историју српске уметности, 10]. Нови Сад, Матица српска (1984). 232. Avec ill.

V. MATIĆ, *Rekonstrukcija manastira Rmanj*. *Naše starine XVI—XVII* (Sarajevo 1984) 201—213. Avec 23 fig.

G. MILOŠEVIĆ, *Пећинска црква у Палеву*. *Новопазарски зборник* 8 (Нови Пазар 1984) 37—49. Avec 9 fig.

P. MILJKOVIĆ-PEPEK, *L'église de la Vierge au village Teranci dans les environs de Kočani*. *Rayonnement grec* (Bruxelles 1982) 449—457.

П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК, *Некои погледи врз архитектурата на манастирската црква Св. Наум крај Охридското езеро* (rés. allem.: Einige Anschauungen der Architektur des Klosters Hl. Naum am Ohrid-See). *Наум Охридски*. Охрид, Ист. архив (1985) 65—83. Avec 14 fig.

С. МОЈСИЛОВИЋ-ПОПОВИЋ, *Подаци за архитектуру манастира Трноше* (rés. franç.: Quelques données sur l'architecture du monastère de Tronoša). *Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVI* (Београд 1984) 171—180. Avec 6 fig.

С. МОЈСИЛОВИЋ-ПОПОВИЋ — О. КАНДИЋ, *Манастир Милешева — истраживања манастирске целине*. *Гласник Друштва конз. Србије* 8 (Београд 1984) 35—40. Avec 4 fig.

P. МОМИДИЌ, *Прилог кон проучавањето на сакралните објекти во Македонија („Шути манастир“ Св. Тома, с. Вардино — с. Мургашието)*. *Ликовна уметност* 10—11 (Скопје 1985) 51—52. Avec 2 fig.

E. МУШОВИЋ, *Исламски споменици Новог Пазара*. *Новопазарски зборник* 9 (Нови Пазар 1985) 67—98. Avec 10 fig.

M. НЕДЕЉКОВИЋ, *Прилог датовану цркве манастира Раковице* (rés. franç.: Contribution à la datation de l'église du monastère Rakovica). *Саопштења Републ. завода за зашт. споменика културе XVII* (Београд 1985) 155—160.

С. М. НЕНАДОВИЋ, *Нови подаци о „старој трпезарији“ у Хиландару* (rés. franç.: Nouvelles informations sur «le vieux réfectoire» de Chilandar). *Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVII* (Београд 1985) 37—44. Avec 5 fig.

J. НЕШКОВИЋ, *Бурђевни Ступови у старом Расу — постанак архитектуре цркве Св. Борба и стварање рашког типа споменика у архитектури средњовековне Србије* (rés. franç.: Đurđevi Stupovi dans l'ancien Ras. Origine de l'architecture de l'église Saint-Georges et élaboration du type rascien de monuments dans l'architecture de la Serbie médiévale). *Kraljevo, Zavod za zašt. spom. kult.* (1984). 253. Avec ill. — *Compte rendu par M. ČANAK-MEDIĆ*, *Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVII* (Београд 1985) 280—282.

I. PETRICIOLI, *Contribution à la recherche de la plus ancienne phase de construction de la Cathédrale de Zadar*. *Vjesn. za arh. i hist. dalmat.* 77 (Split 1984) 243—253. Avec 5 fig. et 4 pl.

I. PETRICIOLI, *Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblikom kontraforima* (rés. franç.: Contribution à la discussion sur les églises paléocroates avec contreforts arrondis). [Znan. skup. Sinj 3—6. VI 1980]. *Cetinjska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*. Split, Hrv. arheol. društvo (1984) 221—226. Avec 7 fig.

I. PETRICIOLI, *Srednjovekovna kapela sv. Šimuna u Zadru* (rés. franç.: Chapelle médiévale Saint-Simon à Zadar). *Зборник за лик. ум. MC 20* (Нови Сад 1984) 177—183.

D. PETROVIĆ, *Crkvice sv. Petra u Vrboski. Prilozi pov. otoka Hvara VII* (Hvar 1983) 11—14. Avec 1 pl.

Д. ПРЕМОВИЋ-АЛЕКСИЋ, *Латинска црква у Поштењу. Новопазарски зборник 9* (Нови Пазар 1985) 55—56. Avec 5 pl.

K. PRIJATELJ, *Ivan Vitaljić graditelj supearske barokne župske crkve* (rés. ital.: Ivan Vitaljić architetto della chiesa parrocchiale di Supetar). Зборник за лик. ум. МС 20 (Нови Сад 1984) 201—206. Avec 6 fig.

C. C. RAICHEVIĆ, *Манастир Подмалинско код Шапника* (rés. franç.: Le monastère de Podmalinsko, près de Šavnik). Саопштења Реп. завода за зашт. културе XVI (Београд 1984) 181—186. Avec 5 fig.

Ž. RAPANIĆ, *Donare et dicare (O darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku)* (rés. franç.: Donare et dicare (De la doanation et de la consération au haut Moyen-âge). *Starohrvatska prosvjeta* 14 (Split 1984) 159—181. Avec 3 fig.

A. SONJE, *Crkva Sv. Agate u Novigradu* (rés. ital. et allem.: Kirche der Hl. Agatha in Novigrad). *Jadranski zbornik* 11 (Pula — Rijeka 1983) 197—215. Avec 4 pl.

A. SONJE, *Crkvena arhitektura zapadne Istre — područje Porečke biskupije od IV do XVI stoljeća* (rés. ital.). [Analecta Croatica christiana 13]. Zagreb, Kršćanska sadašnjost; Pazin, Juraž Dobrila (1982, objav. 1986). 325. Avec ill.

M. ŠUPUT, *Српска архитектура у доба турске власти 1459—1690.* (rés. franç.). Београд, Српска акад. наука и уметн. Одељ. ист. наука; Фил. фак., Инст. ист. умет. (1984). 119. Avec ill. — *Compte rendu par P. СТАНИЋ*, Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVII (Београд 1985) 283—291.

Ч. ВАСИЋ, *Базилика С на Царичином Граду — нов предлог реконструкције основе* (rés. franç.: Basilique S à Caričin Grad — nouvelle proposition de reconstitution du plan). *Старинар XXXVI* (Београд 1985) 203—214. Avec 15 fig.

P. VEŽIĆ, *Crkva St. Trojstva (Sv. Donata) u Zadru. Konzervatorski radovi i rezultati istraživanja* (rés. angl.: St. Trinity Church (St. Donat), Zadar. Conservation Works and Results of Research). [Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Prilog uz broj 8/9 1983]. Zagreb, Republ. zavod za zašt. spomenika kulture (1985). 64.

D. VUKIĆEVIĆ-SAMARDŽIJA, *Neki stilsko-tipološki problemi arhitekture kasnog srednjeg vijeka u Slavoniji* (rés. allem.: Einige Still- und Typologie Probleme der Architektur des Spätmittelalters in Slavonien). *Osječki zbornik XVII* (Osijek 1979) 249—262. Avec 5 fig.

M. ZADNIKAR, *Umetnostnogodovinsko pričevanje cerkve v Lescah* (rés. angl.: The new Art-historic Testimony of the Church at Lesce). *Varstvo spom.* 27 (Ljubljana 1985) 35—47. Avec 6 fig.

ARCHITECTURE PROFANE — VILLES

I. BABIĆ, *Installations humains au pied des citadelles en Dalmatie*. *Balkanoslavica* 11—12 (Prilep 1984—1985) 87—118. Avec 6 fig.

M. БАЈАЛОВИЋ-ХАЦИ-ПЕШИЋ, *Катула — тамница београдског Нарина* (rés. angl.: The entrance tower-jail of Belgrade Narin). *Год. града XXXI* (Београд 1984) 35—53. Avec 17 fig.

M. БАЈАЛОВИЋ-ХАЦИ-ПЕШИЋ, *Улазни комплекс београдског унутрашњег града у времену од XII до XVII века* (rés. franç.: Les bâtiments d'entrée dans la forteresse intérieure de Belgrade (du XIIe au XVIIe siècle). *Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVI* (Београд 1984) 67—83. Avec 19 fig.

B. BEŽIĆ, *Imotska tvrđava Topana — zaštitni radovi* (rés. franç.: La forteresse Topana d'Imotski). *Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji* 23 (Split 1983) 207—228. Avec 17 fig.

C. БИРКОВИЋ, *Владарски двори око језера на Косову* (rés. franç.: Palais princiers autour de l'ancien Lac de Kosovo). *Зборник за лик. ум. МС 20* (Нови Сад 1984) 67—83.

A. DEANOVIĆ, *Le château de plaine en Yougoslavie*. *Bulletin IBI* 42 (Rosendal 1984) 16—19.

Б. ДЕЉАНИН, *Археолошка истраживања у Пиротском граду у 1982. години*. *Гласник Друштва конзерв. Србије 7* (Београд 1983) 45—46.

Б. ДЕЉАНИН — Ј. ПАПРЕНИЦА, *Пиротски град — средњовековно утврђење. Истраживање Платоа III*. *Гласник Друштва конзерв. Србије 8* (Београд 1984) 47—48. Avec 2 fig.

C. БОРБЕВИЋ, *Неколико средњовековних утврђења у североисточној Грчкој*. *Гласник Друштва конзерв. Србије 7* (Београд 1983) 104—110. Avec 8 fig.

T. ĐURIĆ, *Pavlinski ljetnikovac na Veternici*. *Muzejski vjesnik* 8 (Koprivnica 1985) 66—68. Avec 3 fig.

T. ĐURIĆ — D. FELETAR, *Stare građevine istočne Hrvatske*. (Cfr. *Старинар* н. с. XXXVI, 360). — *Compte rendu par Z. MARKOVIĆ*, *Muzejski vjesnik* 7 (Čakovec 1983) 131.

P. ФИНДРИК, *Архаична сеоска кућа у Шестанима* (rés. angl.: The Archaic Rural House in Sestani). *Гласн. Етн. муз.* 47 (Београд 1983) 9—25. Avec 11 fig.

P. ФИНДРИК, *Трагови старих словенских и средњовековних конструкција у нашој народној архитектури* (rés. angl.: Old slavic and medieval construction traces in our national architecture). *Гласн. Етн. муз.* 49 (Београд 1985) 93—106. Avec 11 fig.

C. FISKOVIC, *O trogirskim mlinicama u povodu njihove namjene* (rés. franç.: Les Moulins de Trogir). *Godišnjak zašt. spom. kult.* 6—7 (Zagreb 1980—1981) 99—106. Avec 2 fig.

D. GRABRIJAN, *Bosansko orientalska arhitektura u Sarajevu s posebnim obzirom na sodobno*. Ljubljana, Partizanska knjiga (1985). 223. Avec ill.

P. ХАСАНБЕГОВИЋ, *Традиционална архитектура у пожешком крају* (rés. angl.: Traditional architecture in the region of Požega township). *Гласн. Етн. муз.* (Београд 1984) 11—43. Avec 18 fig.

Z. HORVAT, *Burg u Brinju i njegova kapela* (rés. angl.: Brinj Burg and its Chapel). *Perisiti* 27—28 (Zagreb 1984—1985) 41—67, 233. Avec 46 fig.

- Z. HORVAT, *Gotička kula varaždinskog Starog grada* (rés. angl.: The gothic tower of the Varaždin castle). Godišnjak zašt. spom. kult. 6—7 (Zagreb 1980—1981) 75—82. Avec 17 fig.
- V. JOVANOVIĆ, *Borač et Cestin*. Balcanoslavica 11—12 (Prilep 1984—1985) 153—184. Avec 13 fig.
- B. ЈОВАНОВИЋ, *Борач и Честин. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији* (rés. angl.: Borač and Cestin. Contribution to the study of medieval fortified cities in Serbia). Ист. гласн. 1—2 (Београд 1985) 7—34.
- N. KLAIC, *Postanak slavonskih varoši u 13. stoljeću s osobitim obzirom na vukovarski privilegij iz 1231. god.* (rés. allem.: Die Entstehung der slawonischen Städte im 13. Jahrhundert mit besonderem Bezug auf das Privilegium von Vukovar aus dem Jahr 1231). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji. Zagreb, Hrv. arheol. društvo (1984) 235—241.
- V. KOVAČIĆ, *Omiška tvrđava Starigrad* (rés. franç.: La forteresse Starigrad d'Omiš). Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji 25 (Split 1985) 161—184. Avec 16 fig.
- M. KRUHEK, *Stari durdevački grad u sistemu granične obrane od 16. do 19. stoljeća* (rés. angl.: The old Durdevac town in the border defence system from 16th to 19th century). Godišnjak zašt. spom. kult. 8—9 (Zagreb 1982—1983) 85—106. Avec 8 fig.
- M. KRUHEK — Z. HORVAT, *Barilović-grad* (rés. angl.: Barilović-town). Godišnjak zašt. spom. kult. 8—9 (Zagreb 1982—1983) 121—137. Avec 16 fig.
- J. MARTINOVIC, *Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka. Pokušaj rekonstrukcije urbane topografije grada na osnovu podataka najstarijih notarskih knjiga* (rés. angl.: The building activity at Kotor in the first half of 14th century). Godišnjak Pom. muz. XXXI—XXXII (Kotor 1983—1984) 22—44.
- H. MIKUČIČ, *Srednjovekovni grad Belas-topografski prikaz* (rés. allem.: Die Mittelalterliche Stadt Veles). Год. зборн. Фил. фак. 12 (38) (Скопје 1985) 83—93 + sl. 10.
- H. MIKUČIČ, *Старо Скопје со околните тврдини* (Cfr. Starinar n. s. XXXVI, 361). — Compte rendu par S. CIGLENECKI, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 372—373; С. МОЈСИЛОВИЋ-ПОПОВИЋ, Гласник Друштва конз. Србије 8 (Београд 1984) 106—107.
- A. MILINOVIĆ, *Prilozi za identifikaciju i ubikaciju srednjovjekovnog grada Novog na Uni* (rés. angl.). Zbornik krajiških muzeja VII (Banjaluka 1982) 137—146.
- D. MINIC, *The Role of Stalač in Serbia of Prince Lazar*. Balcanoslavica 11—12 (Prilep 1984—1985) 147—152. Avec 1 fig.
- Š. MLAKAR, *Fortifikacijska arhitektura na otoku Brioni, »Bizantski kastrum«* (rés. allem.: Fortifikation-sarchitektur auf Brioni, »Byzantinisches Kastrum«). Histria archaeologica 6—7 (Pula 1975—1976, éd. 1986) 5—49. Avec 15 fig.
- S. MUSIC, *Izveštaj iz 1703. godine o stanju herceg-ovskih tvrđava*. Boka 17 (Herceg-Novi 1985) 87—97. Avec 2 fig.
- S. NAGY, *Dombo srednjovekovna opatija i tvrđava* (texte comp. allem.). Novi Sad, Vojv. muz., Forum (1985). 63. Avec ill.
- C. M. НЕНАДОВИЋ, *Остаци двеју палата византијског стила у средњовековном граду Скопљу* (rés. franç.: Vestiges de deux palais de style byzantin dans la forteresse médiévale de Skoplje). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. култ. XVI (Београд 1984) 129—136. Avec 9 fig.
- M. НИКОЛИЋ, *Средњовековни град Брис* (rés. franç.: Le fort médiéval de Bris). Ужички зборник 13 (Т. Ужице 1984) 25—31. Avec 2 fig.
- И. ПЕТРУШЕВСКИ, *Ановите и карвансараите во Македонија* (rés. angl.: The Taverns and Stopping Places for Caravans). Историја XX, 2 (Скопје 1984) 419—430.
- M. PLANIC-LONČARIĆ, *Neki primjeri stambene arhitekture XVII i XVIII st. izgrađeni na prostoru srednjovjekovne parcelacije naselja Dubrovačke Republike* (rés. angl.: Some examples of residential architecture in 17th and 18th centuries, built on the localities of medieval parcellation in the Republic of Dubrovnik). Godišnjak zašt. spom. kult. 6—7 (Zagreb 1980—1981) 83—88. Avec 10 fig.
- M. ПОПОВИЋ, *Београдска тврђава* (The Fortress of Belgrade) (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 361). — Compte rendu par A. LIPPERT, Anzeiger für die Altertumswissenschaft XXXVII, 1—2 (Innsbruck 1984) 104.
- M. ПОПОВИЋ, *Новопазарска утврђења на плановима из XVIII и XIX века*. Новопазарски зборник 9 (Нови Пазар 1985) 113—126. Avec 8 fig.
- M. ПОПОВИЋ, *Рас — Градина, средњовековно утврђење*. Новопазарски зборник 8 (Нови Пазар 1984) 231—232.
- M. ПОПОВИЋ, *Утврђење на Кули у Калудри*. Новопазарски зборник 8 (Нови Пазар 1984) 11—18. Avec 4 fig.
- M. ПОПОВИЋ, *Ужички град на плановима 1737—1738. године* (rés. franç.: Le fort d'Užice figurant sur les plans de 1737 à 1738). Ужички зборник 12 (Т. Ужице 1983) 65—98. Avec 12 fig.
- E. PORTOLAN, *Izveštaj o nalazima pri obnovi Kneževa dvora u Dubrovniku* (rés. franç.: Rapport sur les découvertes faites lors de la restauration du Palais du recteur à Dubrovnik). Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji 25 (Split 1985) 121—159. Avec 4 fig.
- B. RAUNIG, *Srednjovjekovni grad Vrnograč iznad sela Čukovi kod Bihaća* (rés. angl.). Zbornik krajiških muzeja VII (Banjaluka 1982) 147—158. Avec 6 fig.
- Г. СИМИЋ — З. СИМИЋ, *Град Рам* (rés. franç.: La forteresse de Ram). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. култ. XVI (Београд 1984) 31—55. Avec 24 fig.
- Ф. СМИЉАНИК, *Од топологијата на средновековниот Задар* (rés. angl.: From the topology of the

medieval Zadar). Историја XX, 2 (Скопје 1984) 309—314.

I. STOPAR, *Pregled grajskih stavb na slovenskem Stajerskem (nadaljevanje)*. Celjski zbornik (Celje 1985) 177—217. Avec 4 fig.

M. ШУПИТ, *Мраморници у Жичи* (rés. franç.: Les marbriers constantinopolitains à Žiča). Зборник за лик. ум. МС 20 (Нови Сад 1984) 157—161.

T. TOMOSKI, *Entwurf einer Karte von Burgen in Makedonien*. Balcanoslavica 11—12 (Prilep 1984—1985) 33—45.

H. ТРАЈКОВИЋ, *Очувана староварошка балканска архитектура на југоистоку Србије — доклатара у Алексинцу* (rés. angl.: Preserved Balkan old urban architecture in southeastern Serbia — verandah type). Зборн. Нар. муз. 1 (Ниш 1985) 69—86. Avec 14 fig.

SCULPTURE

I. BABIĆ, *Starokršćanski ulomci u Trogiru* (rés. franç.: Fragments paléochrétiens à Trogir). Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji 25 (Split 1985) 25—47. Avec 15 fig.

Š. BEŠLAGIĆ, *Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine* (rés. angl.: The stone chairs of the medieval Bosna and Herzegovina). [Akademija nauka i umjetnosti BiH. Djela knj. LIX, Odeljenje društvenih nauka knj. 34]. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti BiH (1985). 119.

Đ. CVITANOVIĆ, *Franjevački samostan u Pazinu. Barokizacija kompleksa* (rés. allem.: Die Barockisierung des Franziskanerklosters in Pazin). Zbornik za um. zgodovino XX (Ljubljana 1984) 71—76. Avec 12 fig.

D. DOMANČIĆ, *Krsni zdenac ranokršćanske crkve u Lovrečini na Braču* (rés. franç.: Fonts baptismaux de l'église paléochrétienne de Lovrečina — (île de Brač). Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji 23 (Split 1983) 41—48. Avec 6 fig.

V. EKL, *Neki rezultati u istraživanju istarske srednjovjekovne skulpture. Labinska skulptorska radionica XV stoljeća* (rés. ital. et angl.: Some results of the study of the istrian medieval sculpture). Jadranski zbornik 11 (Pula — Rijeka 1983) 281—292. Avec 4 pl.

C. FISKOVIC, *Iz Duknovičeva kruga u Trogiru i u Mađarskoj* (rés. franç.: Du cercle d'Ivan Duknović (Johanes Dalmata) à Trogir et en Hongrie). Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji 23 (Split 1983) 193—205. Avec 2 fig.

I. FISKOVIC, *Juraj Dalmatinac u Anconi* (rés. ital.: Georgius Mathei-Dalmaticus ad Ancona). Peristil 27—28 (Zagreb 1984—1985) 93—146. Avec 39 fig.

A. HORVAT, *Gotički kip Marije Bistrice* (rés. allem.: Die gotische Statue der Maria Bistrice). Peristil 27—28 (Zagreb 1984—1985) 151—157. Avec 6 fig.

A. HORVAT, *Kip Madone od drva na Vinogori* (rés. allem.: Eine Hölzerne Madonnenstatue in Vinogora). Godišnjak zašt. spom. kult. 8—9 (Zagreb 1982—1983) 81—84. Avec 5 fig.

M. IVANIŠEVIĆ, *Juraj Dalmatinac u Splitu 1444. i 1448. godine*. Mogućnosti 4—5 (Split 1985) 467—489.

N. JAKŠIĆ, *Majstor Koljanskog pluteja* (rés. angl.: The sculptor of the Koljani pluteum). [Znan. skup. Sinj 3—6. VI 1980]. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Split, Hrv. arh. društvo (1984) 243—252. Avec 10 fig.

N. JAKŠIĆ, *Predromanički reljef sa spomenom blaženog Teodora u Bolu na Braču* (rés. franç.: Relief préroman avec mention du bienheureux Théodore à Bol. sur l'île de Brač). Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji 25 (Split 1985) 49—62. Avec 3 fig.

J. JELIČIĆ, *Ikonoografija ranokršćanske lumete iz Gata* (rés. franç.: Iconographie du tympan paléochrétien de Gata). Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji 25 (Split 1985) 5—23. Avec 10 fig.

J. MAĞLOVSKI, *Značenje Judino na studeničkoj trifori*. Prilog ikonoologiji studeničke plastike, II (rés. franç.: Signum Judae sur la fenêtre trilobée de Studenica). Zograf 15 (Beograd 1984) 51—58. Avec 2 fig.

R. MATEJČIĆ, *Djela primorskih baroknih oltarista Gaspára Albertinija iz Pirana i Franje Capovilla iz Kopra na Kvarneru i u Rijeci* (rés. ital.: Opere degli altari del litorale sloveno Gasparo Albertini di Pirano e Francesco Capovilla di Capodistria nel Quarnero e a Fiume). Zbornik za um. zgodovino XX (Ljubljana 1984) 65—70. Avec 4 fig.

П. МИЈОВИЋ, *Улицински циборијум* (rés. franç.: Le ciborium d'Ulcinj). Старијар XXXVI (Beograd 1985) 91—104. Avec 9 fig.

I. NIKOLAJEVIĆ, *La décoration architecturale de Caričin grad*. Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (12—14 mai 1982). Rome (1984) 483—499. Avec 7 fig.

C. PEJIĆ, *Архитектонска пластика Богородичине цркве у Дренову* (rés. franç.: Plastique architecturale de l'église de la Vierge à Drenovo). Старијар XXXVI (Beograd 1985) 161—171. Avec 13 fig.

I. PETRICIOLI, *Belješka o Boninu u Šibeniku* (rés. franç.: Note sur Bonino à Šibenik). Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji 24 (Split 1984) 45—50. Avec 1 fig.

I. PETRICIOLI, *Dva priloga zadarskoj umjetničkoj baštini. Nove atribucije Pavlu iz Sulmone* (rés. franç.: Deux contributions au patrimoine artistique de Zadar). Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji 25 (Split 1985) 83—91. Avec 3 fig.

I. PETRICIOLI, *Skrinja sv. Šimuna u Zadru*. [Monumenta artis Croatiae]. Zagreb, Jug. akad. znan. i umjet. (1983). 107. Avec ill. — La même publ. en allem. et angl. — Compte rendu par J. HÖFLER, Zbornik za um. zgodovino XX (Ljubljana 1984) 134—135.

I. PETRICIOLI, *Tragom srednjovjekovnih umjetnika* (Cfr. Старијар н. с. XXXVI, 362). — Compte rendu par R. JURIC, Obavijesti 2 Hrvat. arheol. društvo (Zagreb 1984) 40—41.

B. SKOK, *Tipi in razvoju znamenj na loškem ozemlju — Selška dolina*. Loški razgledi 32 (Škofja Loka 1985) 44—62. Avec 26 fig.

Л. ШЕЛМИЋ, *Допринос осигејских мајстора развоју барокног дрворезбарства код Срба* (rés. franç.: Contribution des artisans d'art d'Osijek au développement de la peinture baroque chez les Serbes). Зборник за лик. ум. МС 20 (Нови Сад 1984) 207—216. Avec 7 fig.

S. ŠTEFANAC, *Doslej malo znani relief sv. Hieronima Andrija Alešija v Firencah* (rés. ital.: Il poco conosciuto rilievo rappresentante San Gerolamo della cerchia di Andrea Alessi a Firenze). Zbornik za um. zgodovino XX (Ljubljana 1984) 31—39. Avec 4 fig.

B. URŠIĆ, *Rezljani oltarji 17. stoletja v Goriških brdih* (rés. allem.: Schnitzaltäre des 17. Jahrhunderts in den Goriška brda). Zbornik za um. zgodovino XX (Ljubljana 1984) 41—64. Avec 33 fig.

PEINTURE

Der Albrechtsaltar und sein Meister (éd.: F. RÖHRIG). Wien, Tusch (1981). — Compte rendu par J. HÖFLER, Zbornik za um. zgodovino XX (Ljubljana 1984) 127—130.

М. АНБЕЛКОВИЋ, *Почетак истраживачких радова на фрескама манастира св. Прохора Пчињског (радови у 1981. години). Наставак истраживања радова у 1982. години*. Гласник Друштва конзерв. Србије 7 (Београд 1983) 38—41. Avec 4 fig.

Г. АНГЕЛИЧИН, *Прилог кон проучавањето на охридскиот иконопис од XVII и XVIII век* (rés. franç.: Une contribution à l'étude des icônes du XVIIe et du XVIIIe siècles). Ликовна уметност 10—11 (Скопје 1985) 37—46. Avec 7 fig.

М. БАЈАЛОВИЋ-ХАЦИ-ПЕШИЋ, *Београд 1603. године, како га је видео један ратни заробљеник* (rés. franç.: Le Belgrade de 1603. vu par un prisonnier de guerre). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVI (Београд 1985) 145—153. Avec 8 fig.

Y. CHRISTES, *Notes iconographiques sur quelques églises de Cappadoce*. Зорграф 15 (Београд 1984) 5—14. Avec 11 fig.

М. ЦУЊАК, *Фреске XIV века у Горњачкој клисури*. Гласник Друштва конзерв. Србије 7 (Београд 1983) 54—55.

G. CVETKOVIĆ-TOMASEVIĆ, *Les mosaïques paléobyzantines de pavement dans l'Illyricum oriental. Iconographie. Symbolique. Origine*. Actes du Xe congrès international d'archéologie chrétienne Thessalonique 28 septembre — 4 octobre 1980, vol. I (Città del Vaticano — Thessalonique 1984) 481—517.

Д. ДАВИДОВ, *Иконе мосхопољских зографа у Српском Ковину у Мађарској* (rés. franç.: Icones des zographes de Moshopolje à Srpski Kovin en Hongrie). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVI (Београд 1984) 93—101. Avec 12 fig.

D. DAVIDOV, *Ikonen der Zographen aus Moshopolje in Srpski Kovin (Ráczekeve) in Ungarn*. Balkan Studies, Vol 24, 2 (Thessaloniki 1983) 355—364.

V. J. ĐURIĆ, *Ikône du saint roi Stefan Uroš III avec des scènes de sa vie*. Balkan Studies, Vol. 24, 2 (Thessaloniki 1983) 373—401.

В. Ј. БУРИЋ, *Икона светог краља Стефана Дечанског*. Издање поводом 650-годишњице манастира Дечана [Посебно издање 4]. Београд, Републ. завод за зашт. споменика културе (1985). 32+19 ill.

V. J. ĐURIĆ, *Un courant stylistique dans la peinture byzantine vers le milieu du XIe siècle*. Зорграф 15 (Београд 1984) 15—23. Avec 21 fig.

С. БУРИЋ, *Графити на сликаним крстовима у Св. Николи у Бањи код Прибоја* (rés. franç.: Les graffiti sur les croix peintes dans l'église St. Nicolas de Banja près de Priboj). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVI (Београд 1984) 215—220. Avec 15 fig.

С. БУРИЋ, *Љубостиња. Црква Успења Богородичиног* (rés. franç.: [Библи. Уметнички споменици]. Београд. Просвета, Реп. завод за зашт. спом. култ. (1985). 143. Avec ill.

С. БУРИЋ, *Првобитни живопис у цркви св. Николе у Бањи код Прибоја* (rés. franç.: La peinture murale originale de l'église de St. Nicolas à Banja près de Priboj). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVI (Београд 1984) 85—91. Avec 5 fig.

I. FISKOVIĆ, *Dubrovačko slikarstvo i društveni okviri njegova razvoja u XIV stoljeću* (rés. franç.: Le peintre de Dubrovnik et les cadres sociaux de son développement au XIVe s.). Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji 23 (Split 1983) 75—147. Avec 6 fig.

C. FISKOVIĆ, *Pittonijeva slika u Visu* (rés. angl.: Pittoni's, Painting in Vis). Peristil 27—28 (Zagreb 1984—1985) 194—198, 234. Avec 5 fig.

С. ГАБЕЛИЋ, *Представе св. Маманта у зидном сликарству на Кипру* (rés.: angl.: Representations of St. Mamas in the Wall Painting of Cyprus). Зорграф 15 (Београд 1984) 69—75. Avec 12 fig.

G. GAMULIN, *Dva djela Antonija Vivarinija u Hrvatskoj* (rés. ital.: Due opere di Antonio Vivarini in Croazia). Peristil 27—28 (Zagreb 1984—1985) 147—150. Avec 2 fig.

G. GAMULIN, *Slikana raspela u Hrvatskoj*. Zagreb, Spektar (1983). — Compte rendu par J. HÖFLER, Zbornik za um. zgodovino XX (Ljubljana 1984) 130—131.

Ц. ГРОЗДАНОВ, *Јован Владимир и представе седмочисленика у македонској уметности XVIII—XIX века* (rés. franç.: Jovan Vladimir et les représentations des sept saints slaves dans l'art macédonien des XVIIIe et XIXe siècles). Зборник за лик. ум. МС 20 (Нови Сад 1984) 229—235. Avec 5 fig.

Ц. ГРОЗДАНОВ, *Култот на цар Самоил кон Ахил Лариски и неговиот образ во ликовната уметност* (rés. franç.: Le culte du tzar Samoil pour Achille de Larice et son reflet dans la création artistique). Ликовна уметност 8—9 (Скопје 1983) 71—84. Avec 5 fig.

Ц. ГРОЗДАНОВ, *Охридското сидно сликарство од XIV век* (Cfr. Старијар н. с. XXXIII—XXXIV, 428;

XXXVI, 365). — Compte rendu par C. PILLAT, *Revue des Et. sud-est europ.* XXIII, 1 (București 1985) 101—102; 3. РАСОЛКОСКА-НИКОЛОВСКА, Ликовна уметност 10—11 (Скопје 1985) 163—166.

Ц. ГРОЗДАНОВ, *Портрети на светителите од Македонија од IX—XVIII век* (rés. franç.: Les portraits des saints de Macédoine du IX au XVIII siècle). Скопје, Реп. завод зашт. спом. култ. (1984). 321. Avec ill.

Ц. ГРОЗДАНОВ, *За тематиката на живописот на црквата во с. Речица — Охридско* (rés. franç.: Sur les scènes bibliques de la peinture murale de l'église de Rečica, près d'Ohrid). Ликовна уметност 10—11 (Скопје 1985) 19—23. Avec 2 dess.

Ц. ГРОЗДАНОВ — Ф. БОРНАКОВ, *Историјски портрети у Полошко II* (rés. franç.: Les portraits historiques de Pološko II). Зорграф 15 (Београд 1984) 85—93. Avec 8 fig.

Ikone iz zbirke Umjetničke galerije Bosine i Hercegovine. Galerija »Roman Petrović«, Sarajevo, februar 1984 (texte comp. angl.) (texte par LJ. KOJIC). Sarajevo, Udruženje likovnih umjetnika BiH (1984). 20. Avec ill.

R. IVANCEVIĆ, *Slikarski predložak renesanskog re-ljefa Krštenja u Trogiru* (rés. angl.: The Renaissance Relief of Baptism in Trogir and its Model Painting). Peristil 27—28 (Zagreb 1984—1985) 75—92. Avec 17 fig.

М. ИВАНОВИЋ, *Икона преображења у Будисавцима и ктиторски натписи у Ваганешу и Св. Николи* (rés. franç.: Icône de la Transfiguration à Budisavci et inscription votives des ktitors à Vaganeš et à Saint-Nicolas). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. култ. XVI (Београд 1984) 187—198. Avec 14 fig.

J. JELIČIĆ, *Ranokršćanski figuralni mozaik u Starom gradu na Hvaru* (rés. franç.: Mosaïque figurative paléochrétienne à Stari grad — île de Hvar). Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji 24 (Split 1984) 29—37. Avec 3 fig.

S. KISSAS, *Fourteenth — ant Fifteenth-century art in Ohrid and in the areas under its influence*. Cyril-lomethodianum VIII—IX (Thessalonique 1984—1985) 355—377.

Д. КОРНАКОВ, *Иконостасот во црквата Свети Наум* (rés. allem.: Der Ikonostas in Kirche Hl. Naum). Наум Охридски. Охрид, Ист. архив (1985) 111—116. Avec 2 fig.

E. N. KYRIAKOUDIS, *Les artistes grecs qui ont participé à la peinture murale des régions sous la juridiction du patriarcat de Peć pendant sa rénovation (1557—1690)*. Balkan Studies, Vol. 24, 2 (Thessaloniki 1983) 485—510.

E. LANC, *Die mittelalterlichen Wandmalereien in Wien und Niederösterreich*. [Corpus der mittelalterlichen Wandmalereien Österreichs, Bd. I]. Wien, Akademie der Wissenschaften (1983). 416. Avec 740 fig. — Compte rendu par J. HÖFLER, *Zbornik za um. zgodovino XX* (Ljubljana 1984) 125—127.

В. Н. ЛАЗАРЕВ, *Московская школа иконописи*, Москва, Искусство, 1980. — Compte rendu par J. ЧОКРЕВСКА ФИЛИП, Ликовна уметност 8—9 (Скопје 1983) 147—149.

M. LAZOVIĆ, *La fresque de l'église Notre Dame de Sirta*. Зорграф 15 (Београд 1984) 65—68. Avec 3 fig.

М. ЛЕСЕК, *Јефрем Исајловић молер иришки* (rés. franç.: Jefrem Isajlović, le peintre d'Irig). Свеске Друштва историчара уметности Србије 16 (Београд 1985) 64—69, 159. Avec 4 fig.

Р. ЛЈУБИНКОВИЋ, *Црква Светог Николе у Станичењу* (rés. franç.: L'église de St. Nicolas à Staničenje). Зорграф 15 (Београд 1984) 76—84. Avec 3 fig.

V. MARKOVIĆ, *Prilog slikarstvu 16. stoljeća u Dubrovniku* (rés. angl.: A new Insight into 16th Century Painting in Dubrovnik). Peristil 27—28 (Zagreb 1984—1985) 159—176. Avec 23 fig.

П. МИЉКОВИК-ПЕПЕК, *Црквата св. Ѓорѓија во селото Речица* (rés. franç.: L'église Saint Georges du village de Retschitz. Un monument médiévale inconnu). Ликовна уметност 8—9 (Скопје 1983) 85—104. Avec 15 fig.

П. МИЉКОВИК-ПЕПЕК, *Вељуса* (Cfr. Старица н с. XXXVI, 366). — Compte rendu par Chr. WALTER, *Revue des Et. byz.* 43 (Paris 1985) 307.

П. МИЉКОВИК-ПЕПЕК — Г. АНГЕЛИЧИН, *Пештерниот храм Воведение кај Канео во Охрид* (rés. franç.: L'église-caverne »Présentation au temple« situé dans Kaneo, à Ohrid). Ликовна уметност 10—11 (Скопје 1985) 25—30. Avec 10 fig. et dess.

П. МОМИРОВИЋ, *Необјавлени запис сликара монаха Симеона Балтића* (rés. franç.: Une note non publiée du moine Siméon Baltić). Свеске Друштва историчара уметности Србије 16 (Београд 1985) 62—63, 159.

Р. НИКОЛИЋ, *Прилози проучавању иконографије и стилских особености старог српског сликарства*. Свеске Друштва историчара уметности Србије 16 (Београд 1985) 43—55. Avec 3 dess.

Р. ПЕЈОВИЋ, *Представе музичких инструмената у средновековној Србији* (rés. angl.: Musical instruments in medieval Serbia). [САНУ, Музиколошки институт, Посебна издања DXLIX, Одељење ликовне и музичке уметности књ. 4]. Београд, Српска академија наука и уметности (1984). 190+ill. 107.

С. ПЕТКОВИЋ, *О фрескама XVI века из припрате Пешке патријаршије и њиховим сликарима* (rés. franç.: A propos des fresques du XVI siècle décorant le narthex de la Patriarchie de Peć et de leurs auteurs). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVI (Београд 1984) 57—65. Avec 10 fig.

М. PETRIĆ, *Veduta Hvara iz 1486. godine*. Prilozi pov. otoka Hvara VII (Hvar 1983) 15—26. Avec 2 fig.

К. ПЕТРОВ, *Кон прашањето за авторско сигнирање во средновековната уметност* (rés. franç.: De la question de l'identification d'auteur dans l'art du moyen âge). Ликовна уметност 8—9 (Скопје 1983) 59—70.

К. ПЕТРОВ, *Нови форми на авторските сигнатури од XIII век во нашата земља* (rés. franç.: Nouvelles formes de signature dans les monuments du XIIIe siècle en Macédoine). Ликовна уметност 10—11 (Скопје 1985) 7—18.

- P. ПЕТРОВИЋ, *У потрази за Радуловим иконоста-сом из Цркoлeзa* (rés. franç.: A la recherche de l'iconostase peinte par Radul de Crkoles). Саопште-ња Републ. зав. за зашт. спом. културе XVII (Бео-град 1985) 51—68. Avec 22 fig.
- L.J. D. POPOVICH, *Compositional and theological Concepts in Four Prophet Cycles in Churches selected from the Period of King Milutin (1282—1321)*. Cyril-lomethodianum VIII—IX (Thessalonique 1984—1985) 283—317.
- K. PRIJATELJ, *Dalmatinsko slikarstvo 15. i 16. sto-ljeća*. [Monuments artis Croaticae, I/2]. Zagreb, Spectar (1983). 125. Avec ill. — Compte rendu par J. HÖFLER, Zbornik za um. zgodovino XX (Ljubljana 1984) 131—134.
- K. PRIJATELJ, *Nekoliko neobjelodanjenih slika iz 15. st. u Dalmaciji* (rés. ital.: Alcuni dipinti inediti del Quattrocento in Dalmazia). Starohrvatska prosvjeta 14 (Split 1984) 201—208. Avec 6 fig.
- K. PRIJATELJ, *Pončunova (?) pala sv. Jacinta u Korčuli* (rés. angl.: The Alterpiece of the St. Hyacinth by Poncioni (?) in Korčula), Peristil 27—28 (Zagreb 1984—1985) 177—184. Avec 10 fig.
- J. РАДОВАНОВИЋ, *Јединство небеске и земаљске цркве у српском сликарству средњег века или Ли-кови живих људи на фрескама и иконама средњег века* (rés. franç.: Unité de l'église céleste et de l'église terrestre dans la peinture serbe du moyen âge. Les personnages peints sur les fresques et icônes médié-vale). Зборник за лик. ум. МС 20 (Нови Сад 1984) 47—66. Avec 4 fig.
- J. РАДОВАНОВИЋ, *Сан цара Навуходоносора и Пијанство Нојево у припрати Пећке патријаршије* (rés. franç.: Le sogge du roi Nebucadnetsar et l'ivresse de Noé dans le narthex du Patriarcat de Peć). Bal-canica XV (Београд 1984) 293—305. Avec 1 fig.
- O. РАДУЛОВИЋ, *О младом Кокoљи* (rés. franç.: Sur le jeune Trigo Kokolja). Свеске Друштва исто-ричара уметности Србије 16 (Београд 1985) 54—56, 158.
- C. РАИЧЕВИЋ, *Зидне слике из 1749. године у цркви св. Николе у Иригу* (rés. franç.: Les peintures mu-rales de 1749 à l'église Saint-Nicolas d'Irig). Зборник за лик. ум. МС 20 (Нови Сад 1984) 217—222. Avec 7 fig.
- З. РАСОЛКОСКА-НИКОЛОВСКА, *Портретот на Кли-мент Охридски од Матка* (rés. franç.: Le portrait de Clément d'Ohrid de Matka). Ликовна уметност 8—9 (Скопје 1983) 105—109. Avec 4 fig.
- И. РИБАРЕВИЋ-НИКОЛИЋ, *Иконе православне цркве у Благају код Мостара*. Херцеговина 4 (Мо-стар 1985) 201—216. Avec 5 fig.
- Д. СИМИЋ-ЛАЗАР, *Иконографија Страшног суда у цркви св. Петра и Павла у Тутину*. Саопштења Ре-публ. завода за зашт. спом. културе XVII (Београд 1985) 167—179. Avec 8 fig.
- N. ŠEVČENKO, *The Life of Saint Nicholas in Byzan-tine Art*. Torino, Bottega d'Erasmo. (1983). — Compte rendu par Г. БАБИЋ, Зорграф 15 (Београд 1984) 95—96.
- M. TATIĆ-ĐURIĆ, *Poznate ikone od XII—XVIII ve-ka*. Beograd, Jugoslovenska revija (1984). XVI + 59 et ill.
- M. ТИМОТИЈЕВИЋ, *Светло као симбол на предста-вама Благовести у српској уметности XVIII века* (rés. franç.: La lumière comme symbole sur les scènes de l'Annonciation dans l'art serbe du XVIIIème siècle). Свеске Друштва историчара уметности Ср-бије 16 (Београд 1985) 57—61. Avec 2 fig.
- Б. ТОДИЋ, *Сликарство XIV века у Грачаници* (rés. franç.: La peinture du XIVème siècle à Gračanica). Свеске Друштва историчара уметности Србије (Бео-град 1985) 14—18, 157. Avec 3 fig.
- S. TOMEKOVIC, *Hagiographie peinte: trois exemples crétois*. Зорграф 15 (Београд 1984) 41—50. Avec 13 fig.
- R. TOMIĆ, *Baština poljičko omiške obitelji Dražoje-vić Jelić* (rés. angl.: Heritage of the Dražojević-Jelić Family). Peristil 27—28 (Zagreb 1984—1985) 185—192. Avec 11 fig.
- K. VAJCMAN — G. ALIBEGASVILI — A. VOLJSKA-JA — G. BABIĆ — M. HADZIDAKIS — M. ALPATOV — T. VOINESKU, *Knjiga o ikonama*. Ljubljana, Mla-dinska knjiga, (1983). — Compte rendu par Д. ПА-УНЕСКУ Свеске Друштва историчара уметности Србије 16 (Београд 1985) 142—143.
- P. VASIĆ, *Likovni izvori o Hrvatima u Tridesetgo-dišnjem ratu* (rés. allem.: Bildmaterial als Quelle über die Kroaten im Dreissigjährigen Kriege). Osječki zbornik XVII (Osijek 1979) 331—342. Avec 5 fig.
- T. ВИТЛАРСКИ, *Гробљанската црква Св. Петка во с. Младо Нагоричино* (rés. franç.: L'église St. Para-scève du village de Mlado Nagoričino). Ликовна умет-ност 8—9 (Скопје 1983) 111—126. Avec 13 fig. et dess.
- T. ВИТЛАРСКИ, *Студијата „Вељуса“ од Петар Миљ-ковиќ — висок дострел во научната и конзерватор-ска дејност на СРМ*. Ликовна уметност 10—11 (Скоп-је 1985) 157—162.
- P. I. VOCOTPOPOULOS, *A propos de l'influence de la peinture crétoise sur la gravure serbe du 16e siècle*. Balkan Studies, Vol. 24, 2 (Thessaloniki 1983) 675—680.
- R. VUJIĆIĆ, *Freska s likom sv. Hristofora na proče-lju crkve Sv. Ane u Kotoru* (rés. franç.: Fresque avec l'effigie de saint Christophe sur la façade de l'église Sainte-Anne de Kotor). Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji 24 (Split 1984) 39—44. Avec 2 fig.
- R. VUJIĆIĆ, *O freskama u crkvi Sv. Mihaila u Kotoru* (rés. angl.: On the frescoes in St Michael's church of Kotor). Boka 17 (Herceg-Novii 1985) 291—301. Avec 4 fig.
- R. VUJIĆIĆ, *O novootkrivenim freskama u crkvi Sv. Ane u Kotoru* (rés. angl.: Newly discovered frescos in St. Ana's church of Kotor). Boka 15—16 (Herceg-Novii 1984) 423—435. Avec 5 fig.
- K. WESSEL, *Die Fresken der Kirche Sv. Nikola im Kloster Morača. Zur Renaissance des spätserbischen Stiles in der Crna Gora*. Rayonnement grec (Bruxel-les 1982) 495—503.

Р. ЗАРИЋ, *Лик Стефана Штиљановића у српској уметности XVIII—XIX века* (rés. franç.: La représentation figurative de St. Stefan Stiljanović dans l'art du XVIIe au XIXe siècle). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVII (Београд 1985) 69—83. Avec 7 fig.

Б. ЖИВКОВИЋ, *Попис фреско-површина у манастиру Хиландару*. Гласник Друштва конзерв. Србије 8 (Београд 1984) 71—74.

Б. ЖИВКОВИЋ, *Прилог изучавању сопоћанског живописа*. Гласник Друштва конзерв. Србије 7 (Београд 1983) 27—33. Avec 8 fig.

Б. ЖИВКОВИЋ, *Сопоћани. Цртежи фресака* (texte comp. franç.: Sopocani. Les dessins des fresques). [Споменни српског сликарства средњег века, 3]. Београд, Републ. завод за зашт. спом. културе (1984). 42.

З. ЖИВКОВИЋ, *Једно запажање о сопоћанском сликарству*. Гласник Друштва конзерв. Србије 8 (Београд 1984) 29—30.

METIERS — ARTS MINÉRIERS

М. БАЈАЛОВИЋ-HADZI-PEŠIĆ, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji* (Cfr. Старинар н. с. XXXVI, 369). — Compte rendu par М. ШАКОТА, Зограф 15 (Београд 1984) 99—100.

М. БАЈАЛОВИЋ-HADZI-PEŠIĆ, *Nakit VIII—XVIII veka* (rés. angl.: The Collection of jewelry in the Belgrade City Museum, 8th—18th century) [Музеј града Београда. Серија — Збирке и legati. Каталог XV]. Београд, Музеј града (1984). 151+LXIV. — Compte rendu par Г. МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, Гласник Срп. арх. друштва 2 (Београд 1985) 98—99.

М. БАЈАЛОВИЋ-ХАЦИ-ПЕШИЋ, *Налази турске керамике из Изника у Србији* (rés. angl.: Findings of turkish ceramics from Iznik in Serbia). Градска култура на Балкану (XV—XIX век). [Пос. изд. 20]. Београд, Балк. инст. Срп. акад. наука и умет. (1984) 311—329. Avec 17 fig.

М. БАЈАЛОВИЋ-ХАЦИ-ПЕШИЋ, *Остава клесарског, дрводељског и ливачког алата из унутрашњег утврђења Београдског рада* (rés. angl.: A hoard with tools for stone-dressing, wood-carving and casting found in the inside fortification of the Belgrade town). Годишњак града XXX (Београд 1983) 59—67. Avec 2 pl.

Р. БАРИШИЋ, *Архаична брава из збирке Етнографског музеја у Београду* (rés. angl.: Archaic lock from the collection of the Ethnographic museum in Belgrade). Гласн. Етн. муз. 49 (Београд 1985) 173—176. Avec 4 fig.

Ј. БЕЛОСЕВИЋ, *Bizantske naušnice grozdolika tipa iz starohrvatskih nekropola ranog horizonta na području Dalmacije* (rés. angl.: Byzantine earrings of the grape-like type from old croatian nekropolises of the early horizon on the territory of Dalmatia). Radovi Fil. fak. 23 (10) (Zadar 1984) 41—52. Avec 8 pl. et 1 fig.

К. БЕНЦ-БОСКОВИЋ, *Konavle-tekstilno rukotvorstvo i narodna nošnja*. (Etnološka istraživanja II). Zagreb,

Etnografski muzej. 182. — Compte rendu par V. ČULINOVIĆ, Anali Zavoda za pov. znan. JAZU XXII—XXIII (Dubrovnik 1985) 232—235.

Н. BUSCHHAUSEN, *Die Emailtafeln im Schatz der Kathedrale zu Rab* (rés. serbo-croate: Emajlne ploče u riznici katedrale u Rabu). Osječki zbornik XVII (Osijek 1979) 385—399. Avec 8 fig.

С. FISKOVIĆ, *Trogirski zlatari od 13. do 17. stoljeća* (rés. franç.: Les orfèvres de Trogir du XIIIe au XVIIe siècle. Starohrvatska prosvjeta 14 (Split 1984) 183—200. Avec 15 fig.

М. GUSIĆ, *Dragocjene tkanine u raki sv. Simuna* (rés. angl.: Precious textiles in the sepulcher of saint Simeon). Radovi Fil. fak. 23 (10) (Zadar 1984) 301—310. Avec 5 fig.

М. ГУШИЋ, *Point de Raguse — Дубровачка чипка* (rés. angl.: Point de Raguse — A Dubrovnik lace). Градска култура на Балкану (XV—XIX век). [Пос. изд. 20]. Београд, Балк. инст. Срп. акад. наука и уметн. (1984) 291—309.

V. HAN, *Décoration artistique de la nacre dans les pays balkaniques pendant la domination ottomane*. Balkan Studies, Vol. 24, 2 (Thessalonikie 1983) 413—424.

В. ХАН, *Средњовековна стаклена чаша из села Трнавце. (Разматрања о типологији чаша са ребрима)* (rés. franç.: Coupe de verre médiévale du village de Trnava — considérations sur les types de coupes à nervures). Зборн. рад. Нар. муз. XII (Чачак 1983) 19—32. Avec 12 fig.

В. ХАН, *Турски почасни кафтан у служби хришћанске литургије на Балкану (XVI—XVII век)* (rés. angl.: Turkish festal caftan in the service of christian liturgy in the Balkans (XVI—XVII centuries). Градска култура на Балкану (XV—XIX век). [Пос. изд. 20]. Београд, Балк. инст. Српске акад. наука и уметн. (1984) 275—289. Avec 3 fig.

Л. ХУСКИВАДЗЕ, *Византијски крст из Маџхариши*. Зограф 15 (Београд 1984) 24—40. Avec 26 fig.

Н. ЈАКШИЋ, *Nakit 14. stoljeća u Hrvatskoj i Bosni* (rés. angl.: Fourteenth century jewelry in Croatia and Bosnia). Radovi Fil. fak. 23 (10) (Zadar 1984) 331—342. Avec 4 fig. et 2 pl.

Н. ЈАКШИЋ, *Naušnice s tri jagode u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu* (rés. franç.: Boucles d'oreille à trois fraises appartenant au Musée des monuments archéologiques croates de Split). Prilozi pov. umjetn. u Dalmaciji 23 (Split 1983) 49—74. Avec 6 pl.

Р. KOROŠEC, *Nalaz srednjovjekovnog stakla iz pećine »Jama« u Predjama* (rés. franç.: Trouvailles de verre médiéval dans la grotte »Jama« à Predjama). Starohrvatska prosvjeta 14 (Split 1984) 107—124. Avec 3 pl.

Н. KURET, *Maske slovenskih pokrajin*. Ljubljana, Cankarjeva založba (1984). 519+sl. 148+tab. 12. — Compte rendu par L. KRETZENBACHER, Südost-Forschungen XLIV (München 1985) 384—386.

Ї. LENTIĆ, *Dubrovački zlatari 1600—1900*. Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske (1984).

164+tab. XLVIII. — Compte rendu par I. VOJE, *Zgod. čas.* 39, 4 (Ljubljana 1985) 410—412; B. BOŽIĆ-BUZANČIĆ, *Mogućnosti* 6—7 (Split 1985) 783—788.

I. LENTIĆ, *Zlatarstvo franjevačkih samostana u Hercegovini* (rés. allem.: Kirchengeraet der Franziskanerkloster in der Hercegovina). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuški, SIŽ kulture općine (1985) 213—223. Avec 4 fig.

M. ЛУБИНКОВИЋ, *О проблематици средњовековног стакла у Југославији — три значајне публикације Балканолошког института САНУ*. *Balkanica* XV (Београд 1984) 397—401.

I. MATIJIĆ — A. FAZINIĆ, *Liturgijsko srebro iz Opatske riznice u Korčuli* (rés. angl.: Liturgical Silver—Ware of the «Abbot's Treasury» in Korčula). *Peristil* 27—28 (Zagreb 1984—1985) 221—232, 235. Avec 6 fig.

Д. МИНИЋ, *Остава накита из средњовековног Трговишта код Новог Пазара*. Новопазарски зборник 8 (Нови Пазар 1984) 23—35. Avec 3 pl.

П. МОМИРОВИЋ, *Мањи прилози проучавању споменичких вредности* (rés. franç.: Contributions à l'étude des monuments de valeur historique). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVI (Београд 1984) 203—214. Avec 12 fig.

M. MOŠKON, *Srednjeveški keramičen kozarec v Pokrajinskem muzeju v Celju*. *Celjski zbornik* (Celje 1985) 227—228. Avec 1 fig.

Д. МРКОБРАД, *Налаз средњовековног мача из Батајнице* (rés. franç.: La découverte d'une épée moyenâgeuse dans les environs de Batajnica). *Годишњак града XXX* (Београд 1983) 5—8. Avec 3 fig.

S. PETRICIOLI, *Hispano-maurska majolika iz Zadra* (rés. franç.: Majolique hispano-mauresque provenant de Zadar). *Prilozi pov. umjet. u Dalmaciji* 24 (Split 1984) 51—71. Avec 19 fig.

Б. ПЕТРОВИЋ, *Херцеговски златари у XVIII веку* (rés. angl.: The goldsmiths of Herceg-Novi in the 18th century). *Бока* 15—16 (Херцег-Нови 1984) 7—104. Avec 18 fig.

С. ЛИПЕРКОВСКИ, *Воени секири и чекани од збирката на Историскиот музеј на Македонија*. *Гласн. Инст. Нац. ист.* XXVIII, 1—2 (Скопје 1983) 147—159.

П. ПОП ЛАЗИЋ, *Каталог средњовековног оружја и опреме у Историском музеју Србије* (rés. angl.: Catalogue of mediaeval arms and equipment in the Historical Museum of Serbia). *Зборник Ист. муз. Србије* 20 (Београд 1983) 161—193. Avec 22 fig.

Б. РАДОЈКОВИЋ, *Калуп за иконицу са Раса — Градине*. Новопазарски зборник 8 (Нови Пазар 1984) 19—22. Avec 2 fig.

В. РАДОСАВЉЕВИЋ, *Техника старог писма и минијатуре* (rés. angl.). Београд, Народна библиотека Србије, Републички завод за заштиту споменика културе, Вук Караџић (1984). 408+прилози у боји 36.

F. STELE, *Umetnost in obrt. Loški razgledi* 32 (Škofja Loka 1985) 17—26.

M. ШАКОТА, *Дечанска ризница* (rés. franç.). Београд, Просвета; Приштина, Јединство (1984). 481. Avec ill. — Compte rendu par С. ПЕТКОВИЋ, Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVII (Београд 1985) 282—283; A. BAČKALOV, *Glasn. Muz. Kosova* XIII—XIV (Priština 1984) 441—444.

M. ШАКОТА, *Нешто о „златару“ Гаврилу Пишчевићу* (rés. franç.: A propos de «l'orfèvre» Gavrilu Pišcević). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVIII (Београд 1985) 45—50. Avec 3 fig.

M. ШАКОТА, *Ризница манастира Бање код Прибоја* (Cfr. *Старинар* н. с. XXXV I, 370). — Compte rendu par B. XAH, *Balkanica* XV (Београд 1984) 395—397.

Z. TOMIĆIĆ, *Prilog istraživanju karolinškog oružja u Međimurju i Varaždinskoj regiji* (rés. allem.: Karolingische Funde aus dem Kroatischen Mur-Drau-Gebiet). *Starohrvatska prosvjeta* 14 (Split 1984) 209—230. Avec 10 fig.

Н. Д. УСПЕНСКИЈ, *Из историје плаштанице у руској цркви* (rés. allem.: Aus der Geschichte des Epitaphions in der russischen Kirche). *Богословље XXVI* (Београд 1982) 53—62.

П. ВАСИЋ, *Градска ношња Срба од XVI до XIX века* (rés. angl.: Town costume of Serbs in the 16th to 19th centuries period). *Градска култура на Балкану (XV—XIX век)*. [Пос. изд. 20]. Београд, Балк. инст. Срп. акад. наука и уметн. (1984) 255—274. Avec 9 fig.

S. VETNIĆ, *Medieval Weapons and Implements Deriving from the Middle Morava Basin*. *Balkanoslavica* 10 (Prilep 1983) 137—157. Avec 8 pl.

Z. VINSKI, *Dodatna zapazanja o šljemovima tipa Narona/Baldenheim* (rés. allem.: Nachbetrachtungen zu den Helmen vom Typ Narona/Baldenheim). *Starohrvatska prosvjeta* 14 (Split 1984) 77—106.

M. WENZEL, *A Bosnian Kingdom Metalworking Tradition* (rés. serbocroat.: Tradicija obrade metala u bosanskom kraljevstvu). *Peristil* 27—28 (Zagreb 1984—1985) 5—40. Avec 21 fig.

GRAVURES

I. BABIĆ, *Prilog poznavanju povijesti grafičke dokumentacije salonitanskih spomenika* (rés. angl.: A contribution to the history of Salonite graphic documentation). *Годишњак зашт. спом. кул.* 8—9 (Zagreb 1982—1983) 67—80. Avec 5 fig.

Д. ДАВИДОВ, *Српска варош „Табан“ на гравирима Будима* (rés. allem.: Die serbische Stadt «Taban» auf den Gravüren von Buda). *Balkanica* XV (Београд 1984) 307—345. Avec ill.

Д. ДАВИДОВ, *Српски бакрорези 18 века*. Нови Сад, Матица српска (1984), 162+tab. 43. — Compte rendu par F. FICKER, *Südost-Forschungen* XLIII (München 1984) 481—483.

F. FICKER, *Marcantonio Raimondis Kupferstiche nach Dürers «Marienleben»* (rés. serbocroat.). *Зборник за лик. ум.* MC 20 (Нови Сад 1984) 195—200. Avec 1 fig.

P. KNEZOVIC, *O nekim raritetima u knjižnici samostana Humac* (rés. angl.: On some rarities in the library of the monastery Humac). 100 godina Muzeja na Humcu. Ljubuški, SIZ kulture općine (1985) 231—249. Avec 3 fig.

NUMISMATIQUE — SIGILLOGRAPHIE — HERALDIQUE

I. BABIĆ, *Anžuvinski biljezi u Dalmaciji* (rés. angl.: Anjou stamps in Dalmatia). Radovi Fil. fak. 23 (10) (Zadar 1984) 321—329. Avec 4 pl.

H. ЦРНОБРЊА, *Новац са подручја Земунa до 1521. године* (rés. angl.: Coins from the area of Zemun up to 1521). [Збирке и легати Музеја, каталог 16]. Београд, Музеј града (1984). 144 et ill. — Compte rendu par A. ЈОВАНОВИЋ, Гласн. Срп. арх. друштва 1 (Београд 1984) 84—86; P. KOS, Arh. vest. XXXVI (Ljubljana 1985) 423—426.

Љ. ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, *Прилог историји печата цара Душана и манастира Бање код Прибоја*. Гласник Српске православне цркве 5 (Београд 1984) 99—101. Avec 1 fig.

Св. ДУШАНИЋ, *Каб(а)о, куна и паларија*. Прилог монетарнонумизматичкој терминологији (rés. franç.: Scau, Napar et Palarilla). Саопштења Републ. завода за зашт. спом. културе XVI (Београд 1984) 199—202.

Д. ГАЈ-ПОПОВИЋ, *Новац и ковница краља Радослава*. Нумизматичар 8 (Београд 1985) 102—114. Avec 4 pl. et 2 fig.

M. GRANIĆ, *Pečati zadarskih bilježnika 18. stoljeća* (rés. angl.: The eighteenth-century Zadar notaries' seals). Radovi. Fil. fak. 24 (11) (Zadar 1985) 163—176 + tab. IX.

В. ИВАНИШЕВИЋ, *Оставе турског новца са Београдске тврђаве* (rés. allem.: Hinterlassenschaft türkischen Geldes in der Beograderfestung). Годишњак града XXX (Београд 1983) 27—37. Avec 3 fig.

M. KLEMM, *Zbirka pečatnjaka Gradskog muzeja Varaždin* (rés. allem.: Eine Petschaftssammlung des Museums der Stadt Varaždin). Godišnjak Gradskog muzeja 7 (Varaždin 1985) 133—147. Avec 3 pl.

V. KONDIĆ, *Le trésor de monnaies d'or de Hajdučka Vodenica (limes danubien)*. Caričin grad I. Belgrade Institut archéol.; Rome, École française (1984) 179—187. Avec 2 pl. et 1 fig.

М. М. МАКСИЋ, *Кога оптужује Данте Алигијери? На кога се односе млетачке забране — на краља Драгутина или краља Милутина?* (rés. angl.: Who does Dante Aleghieri accuse? Who do the Venetian Prohibitions refer to — to King Dragutin or to King Milutin?). Нумизматичар 8 (Београд 1985) 62—69. Avec 2 fig.

Љ. МАКСИМОВИЋ, *Печат аутократора Михаила VII Дуке и почетак његове владавине* (rés. franç.: La bulle de l'autocrator Michel VII Doukas et le debut de son règne). Зборник Виз. инст. XXIII (Београд 1984) 89—94. Avec 4 pl.

Б. МИЉКОВИЋ, *Најстарији печат првог црквеног музеја у Охриду*. Гласник Српске православне цркве 7 (Београд 1985) 170—174. Avec 1 fig.

I. MIRNIK, *Matteo de 'Pasti u Numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu* (rés. angl.: Medals by de 'Pasti in the Numismatic Collection of the Archaeological Museum in Zagreb). Peristil 27—28 (Zagreb 1984—1985) 69—74, 233.

I. MIRNIK, *Novac akvilejskih patrijarha iz Vukovara i opticaj akvilejskih denara u našim krajevima* (rés. angl.: Coins of the Patriarchs of Aquileia from Vukovar and the circulation of aquileian denarii of the territory of Yugoslavia). Arheol. istraž. u istočnoj Slavoniji i Baranji, Hrv. arheol. društvo (1984) 223—233.

I. MIRNIK, *Novčane ostave 17. st. u Slavoniji i skupni nalaz zlatnog i srebrnog novca iz Virovitice 16. i 17. stoljeća* (rés. angl.: Coin hoards from the 17th century in Slavonia and the hoard finding of gold and silver coins in Virovitica from the 16th and 17th century). Osječki zbornik XVII (Osijek 1979) 107—119.

Ž. TOMIČIĆ, *Skupni nalaz ranosrednjovjekovnog novca 12. i 13. stoljeća iz Čakovca*. Muzejski vjesnik 8 (Koprivnica 1985) 57—58. Avec 1 fig.

Ž. TOMIČIĆ, *Skupni nalaz ranosrednjovjekovnog novca 12. i 13. stoljeća iz Čakovca*. Obavijesti 1, Hrvatsko arheol. društvo (Zagreb 1985) 27—28.

INDEX

A

Adanir, F., 247
 Agatonović, R., 251
 Aleksova, B., 265, 291, 296
 Alibegšvili, G., 304
 Aličić, A., 275
 Alirejsović, A., 287
 Alpatov, M., 304
 Ambrinac-Rajs, Lj., 239
 Ambro, K., 242
 Ambrozić, K., 243
 Anderlič, J., 296
 Andonov-Poljanski, H., 287
 Andrejević, A., 284, 297
 Andrić, J., 278
 Anđelić, P., 285
 Anđelić, T., 249, 265, 285
 Anđelković, M., 302
 Angeličin, G., 302, 303
 Angelopoulos, A., 281
 Aniel, J. P., 297
 Antoljak, S., 275
 Antonijević, D., 246, 280, 291
 Anzulović, N., 235, 237, 241
 Aristotelus, E., 281
 Arney, D., 251
 Arrignon, J.-P., 283
 Atanacković-Salčić, V., 258, 294
 Avrelij Avguštin, 288

B

Babić, G., 304
 Babić, J., 249, 265, 280, 290, 301, 306
 Babović, Lj., 257, 258
 Bačić, B., 241
 Bačkalov, A., 294, 306
 Badurina, A., 238, 286
 Bajalović-Hadži-Pešić, M., 241, 290, 299, 302, 305
 Bakarić, L., 255
 Bakmaz, I., 286
 Balabanov, K., 249
 Balen, D., 255 (v. Balen-Letunić, D., 255)
 Balen-Letunić, D., 255
 Bankoff, H. A., 258
 Barački, S., 242
 Bar-Janoša, A., 239
 Baratte, F., 296
 Barišić, R., 238, 305
 Barjaktarović, M., 251
 Bartosiewicz, L., 253
 Basioli, J., 282
 Basler, D., 242, 250, 257, 290
 Baš, F., 251

Bataković, D. T., 246, 247
 Batistić-Popadić, D., 252
 Batović, S., 238, 244, 252, 255, 270
 Batusić, N., 288
 Baumann, W., 281
 Bavant, B., 269
 Bego, F., 249
 Begović, M., 282, 286
 Begović, V., 239
 Beldedovski, Z., 290
 Belcin-Plesca, C., 258
 Belošević, S., 294, 305
 Beltz, W., 250
 Benac, A., 250, 254, 255, 260
 Benc-Bošković, K., 305
 Benea, D., 262
 Benvin, A., 237, 288
 Berlol, A., 250
 Bernard Bavant, 292
 Bernik, S., 235
 Bertoncelj-Kučar, V., 270
 Bertoša, M., 278
 Bezić, B., 297, 299
 Belamarić, J., 297
 Belošević, J., 296
 Bešlagić, S., 285, 294, 301
 Bezić, J., 237
 Bezić-Božanić, N., 280
 Bicok, D., 239
 Bikicki, M., 249
 Bilić, I., 242
 Bilokapić, A., 288
 Binswanger, K., 281
 Bitrakova Grozdanova, V., 268
 Bjeladinović, J., 237
 Bjelajac, Lj., 253, 265
 Bjelogrić, V., 288
 Blagojević, M., 273, 275, 278
 Blagojević, S., 265
 Boban, B., 245
 Bogataj, J., 239
 Bogdanović, D., 286, 287
 Bogovčić, I., 239
 Bogović, M., 281
 Boháčova, I., 243, 273
 Bojadžievski, K., 249
 Bojanić-Lukač, D., 275
 Bojanovski, I., 262, 271
 Bojčić, Z., 290
 Bojović, D., 242, 265, 270, 272
 Bojović, J. R., 282
 Bolonić, M., 249, 285
 Bonev, C., 296
 Borčić, B., 249
 Borić-Brešković, B., 272
 Borodin, O. R., 275
 Borojević, K., 244

Borsa, I., 242
 Boškov, V., 277
 Bošković, Đ., 294
 Božanić, J., 275
 Božić, I., 275
 Božić-Buzančić, B., 306
 Boškov, V., 274, 277, 285, 287
 Boškvoić, Đ., 246, 273
 Bouzek, J., 260, 268
 Bratož, R., 264
 Bratulić, J., 242, 250, 288
 Breščak, D., 270
 Brkić, N., 239
 Brković, M., 283
 Brmbolić, M., 292
 Brodar, M., 257
 Brodar, S., 257
 Bronowski, J., 250
 Brunker, B., 258
 Brukner, O., 256, 265, 270, 295
 Brusić, Z., 260
 Buhner, W., 246
 Bučić, J., 265
 Budak, N., 244, 274, 278, 280, 288
 Budimir, M., 239, 264, 265, 290
 Budiša, D., 286
 Buda, M., 260
 Bugarski, S., 251
 Buhvald, B., 238
 Bukumirić, M., 290
 Bulat, M., 254, 265
 Bulić, F., 246
 Burger, A., 272
 Burić, T., 273, 292, 294
 Burić, V., 242
 Buschhausen, H., 305
 Buškariol, F., 235, 238, 265, 270
 Buturac, M., 281
 Buzalkovska-Aleksova, M., 271
 Buzov, M., 250, 270
 Buzov, S., 235
 Buzić-Božančić, D., 280

C

Cafuta, D., 286
 Cambi, N., 235, 242, 244, 246, 260, 263, 269, 270
 Car, N., 274
 Cardi, G., 247, 297
 Carlier, P., 262
 Casevitz, M., 264
 Cherbrant, A., 238
 Chevalier, J., 238
 Christes, Y., 302
 Celakoski, N., 281

Celio-Cega, A., 288
 Cevc, E., 235, 273, 297
 Cevc, T., 239
 Ciglencečki, S., 251, 252, 292, 296, 300
 Cermanović-Kuzmanović, A., 265, 269
 Cvetko, D., 280
 Cvetković-Tomašević, G., 265, 270, 302
 Cvetkovska, N., 244
 Cvijetić, R., 290
 Cviko, F., 283, 285
 Cvitanović, D., 300
 Creb, F., 248
 Crepajac, Lj., 237, 264, 288, 290
 Crnički, J., 252
 Crnobrnja, N., 272, 307
 Cunjak, M., 265, 267, 294, 295, 299, 302
 Curk, F., 239
 Curk, I., 239

Č

Čače, S., 254, 260
 Čale, F., 237
 Čanak-Medić, M., 239, 297, 298
 Čar Drnda, H., 277, 280, 283
 Čečuk, B., 235, 255
 Čerkez, S., 254
 Čipan, B., 239
 Čogurić, N., 241
 Čokarevska Filip, J., 273, 303
 Čolić, Lj., 278
 Čović, B., 242, 250, 254
 Čremošnik, I., 270
 Čubrović, Z., 297
 Čučković, L., 242, 252
 Čulinović, V., 305
 Čunčić, M., 242

C

Čertić, Lj., 242, 244
 Čirković, S., 275, 283, 299
 Čornakov, F., 303
 Čorović, V., 281
 Čorović-Ljubinković, M., 292 (v. Ljubinković, M., 248, 306)
 Čošković, P., 246, 250, 281
 Čulafić, V., 291
 Čupić, D., 284
 Čupurdija, B., 290
 Čurčić, S., 235, 281
 Čurić, M., 290
 Čus-Rukonić, J., 260

D

Dabović, B., 297
 Dagron, G., 283
 Damevski, V., 265, 266
 Damjanović, S., 286, 288, 290
 Dautova-Ruševljan, V., 266, 270
 Davidov, D., 302, 306
 Davidson, B., 250
 Deanović, A., 299
 Deanović, M., 249
 Deković, D., 285
 Delonga, V., 272, 292, 294
 Deljanin, B., 292, 299
 Demo, Z., 266, 272, 292

Demović, M., 288
 Deretić, J., 288
 Deroko, A., 242, 297
 De Simone, A., 262
 Despodova, E., 286
 Diana, D., 297
 Dimić-Knežević, D., 278, 280
 Dimitrijevski, M., 244
 Dimtrijević, S., 257, 258
 Dimitrijević, V., 254
 De Vittorio, A., 278
 Dobesch, G., 263
 Dobrača, K., 236
 Dobronić, L., 278
 Dodig, R., 271, 294
 Dogramdžieva, E., 288
 Dolar, J., 288
 Dolinar, F. M., 283
 Domančić, D., 297, 300
 Domazet, M., 297
 Donat, B., 288
 Dorn, A., 271
 Dostál, B., 296
 Dragojlović, D., 280, 281, 286, 288
 Drancolli, J., 278
 Drča, S., 270
 Dreschler, R., 244, 255
 Duby, G., 275
 Dujčev, I., 288
 Dular, J., 251, 260
 Dumitrescu, Vl., 257
 Đurković-Jakšić, Lj., 235, 242, 281, 297, 307
 Dürbeck, H., 264
 Durman, A., 255, 256, 258
 Dušanić, M., 262, 263, 271
 Dušanić, S., 262, 285
 Dušanić, Sv., 307
 Duval, N., 247, 269, 292, 297
 Duval, Y., 281
 D. M., 291

Dž

Džaja, S., 283
 Džurova, A., 288

Đ

Đivanović, S., 235
 Đokić, V., 265
 Đorđević, Č., 291
 Đorđević, I., 235
 Đorđević, S., 275, 299
 Đorđević-Jovanović, J., 235
 Đurdev, B., 251
 Đurdević, M., 271
 Đuričić, Lj., 238
 Đurić, B., 270
 Đurić, I., 275
 Đurić, N., 258, 260
 Đurić, S., 302
 Đurić, T., 297, 299
 Đurić, V. J., 302
 Đurić-Zamolo, D., 297

E

Eggink, J. W., 254
 Ekl, V., 300
 Erceg, I., 273

Ercegović-Pavlović, S., 248, 249, 253, 292
 Eric, P., 239
 Ernjaković, G., 251
 Ethem, A., 239
 Ettlinger, E., 271

F

Faber, A., 252, 254, 266
 Fadić, I., 266, 271
 Fage, J. D., 251
 Fališevac, D., 288
 Fazinić, A., 306
 Feissel, D., 271
 Feletar, D., 299
 Ferjančić, B., 275, 283, 296
 Ferluga, J., 251, 275
 Fermeglia, G., 289
 Ferrari, G. E., 286
 Ferri, N., 271
 Ficker, F., 306
 Fidanovski, S., 266
 Filipović, N., 281
 Findrik, R., 299
 Fisković, C., 244, 247, 269, 273, 299, 301, 302, 305
 Fisković, I., 297, 301, 302
 Fister, P., 239
 Fortis, A., 250
 Foretić, V., 275
 Franičević, M., 288
 Freidenberg, M. M., 275, 278
 Frelj-Ribić, M., 239
 Forenbaher-Vranjican, S., 256
 Fučić, B., 285
 Furmanek, V., 262

G

Gabelić, S., 235, 285, 292, 302
 Gabričević, B., 263, 266, 269
 Gabričević, M., 271
 Gabrić, N., 266
 Gabrovec, S., 247, 255, 260
 Gačić, Đ., 256, 296
 Gaj-Popović, D., 272, 307
 Gajić, A., 267
 Gajić, M., 280
 Galić, P., 235
 Galik, G., 256
 Gamulin, G., 302
 Gatnar, K., 237, 264, 265
 Garam, E., 296
 Garašanin, D., 257
 Garašanin, M., 251, 255, 257, 258, 263, 266
 Gardašević, B., 235
 Gatti, E., 250
 Gavanski, Đ., 247
 Geiss, I., 250
 Georgiev, P., 281
 Georgiev, Z., 266
 Georgievski, M., 286
 Georgievski, P., 237
 Gerić, B., 252, 259
 Geselowitz, M., 252
 Gestrin, F., 244, 249, 278, 281, 283, 284, 296
 Gianotti, G. F., 264

Giradi-Jurkić, V., 249
 Gjurašin, H., 252, 256
 Glason, A. T., 254
 Glumac, D., 281
 Gluščević, S., 239, 266
 Gordić, S., 288
 Gojković, A., 280
 Goldstein, I., 238, 246, 274, 275, 280, 288
 Gorenc, M., 265
 Gortan, V., 264
 Govedarica, B., 238, 260
 Grabar, B., 286
 Grabovec, S., 238
 Grabrijan, D., 294, 299
 Grafenauer, B., 236
 Granda, S., 246, 281, 282
 Granić, M., 276, 307
 Gregl, Z., 242, 266, 271
 Greenfield, H. J., 258
 Grickat, I., 288
 Grković, M., 274, 290
 Gross, M., 244, 250, 288
 Grozdanov, C., 302, 303
 Grozdanović-Pajić, M., 286
 Gulin, A., 283
 Gunjača, S., 283, 292
 Gunjača, Z., 297
 Gušić, M., 305
 Guštin, M., 247, 260, 266, 268
 Guyon, J., 247, 297

H

Hadžibrahimović, M. Dž., 276
 Hadžijahić, M., 285, 288
 Haliz, N., 297
 Hakki Ayverdi, E., 297
 Hamp, E., 264
 Han, V., 297, 305
 Handžić, A., 237, 276
 Hraj, Z., 256
 Hasnbegović, R., 299
 Hazler, V., 242
 Heraklit, 264
 Hercigonja, E., 286
 Hetzer, A., 235
 Heubeck, A., 264
 Hirschbäck-Mehar, G., 260
 Höfler, J., 300, 302, 303, 304
 Hohlweg, A., 235
 Homen, Z., 259, 294
 Horvat, A., 236, 239, 273, 274, 301
 Horvat-Savel, I., 266
 Horvat, J., 237
 Horvat, Z., 299, 300
 Hrabak, B., 273, 276, 278, 279, 282
 Hristovski, N. D., 270
 Hudoklin-Simaga, V., 239, 240
 Humer, J., 240
 Humski, V., 236
 Hunger, H., 288
 Huskivadze, L., 305

I

Ilakovac, B., 269
 Ilievski, A., 236, 246
 Ilievski, P., 237, 263, 264
 Imamović, E., 266, 292

Imamović, M., 274
 Ions, V., 250
 Iordache, R., 264
 Iskra-Janošić, I., 256, 266
 Istenić, J., 264
 Ivančević, R., 273, 274, 298, 303
 Ivanić, B., 274
 Ivanišević, M., 301
 Ivanišević, V., 307
 Ivanocy, F., 251
 Ivanov, I., 276
 Ivanova-Mavrodinova, V., 288
 Ivanović, M., 273, 303
 Ivanovski, M., 266
 Ivezić, M., 251

J

Jakić-Cestarić, V., 280
 Jakoski, V., 291
 Jakovljević, A., 280
 Jakšić, N., 263, 292, 301, 305
 Jamaković, O., 242
 Jančevski, S., 242, 252, 266, 267
 Jančićević, J., 251
 Janković, Đ., 271, 292, 296
 Janković, M., 281, 292, 293, 295, 296
 Janković, S., 237
 Janković, T. D., 263
 Janković, V., 264
 Janković-Mihaldžić, D., 272
 Janša-Zorn, O., 236
 Jauk-Pinhak, M., 264
 Jelaska, I., 276
 Jelaska, M., 290
 Jeličić, J., 240, 298, 301, 303
 Jeločnik, A., 272
 Jelovina, D., 237, 242, 293, 294
 Jembrih, A., 286, 288
 Jeremić, M., 247, 269, 297
 Jerković, V., 286, 289
 Jerolić, V., 251
 Jevtić, A., 281
 Jevtić, M., 245, 256, 259, 260, 291
 Jež, Z., 238, 252, 258
 Jireček, K., 276
 Jirsak, P., 269
 Joanović, S., 257
 Jocović, N., 240
 Jordović, Č., 266
 Joseph, B., 264
 Josifovska-Dragojević, B., 271
 Jovan, O. Đ., 282
 Jovanić, G., 242
 Jovanović, A., 245, 255, 260, 266, 267, 271, 272, 307
 Jovanović, B., 258, 259, 260
 Jovanović, M., 256, 281
 Jovanović, S., 293
 Jovanović, T., 288
 Jovanović, V. S., 285, 294, 295
 Jović, B., 245
 Jovičević, R. R., 284, 290
 Jurić, R., 240, 242, 245, 248, 286, 295, 300
 Jurišić, A., 242
 Jurišić, I., 247
 Jurkić, M., 245
 Jurkić, V., 241, 242, 245, 269
 Jusić, E., 298
 Juvančić, I., 276

K

Kaczanowska, M., 258
 Kajmaković, Z., 285
 Kalenić, A. S., 283
 Kalić, J., 276, 293, 298
 Kaluderović, Z., 257
 Kämpfer, F., 287
 Kampuš, I., 279
 Kancijan, A., 290
 Kandić, O. M., 240, 249, 298
 Kanic, F., 251
 Kantor, M., 288
 Kapaldo, M., 289
 Karanović, Z., 291
 Karathanassis, A. E., 282
 Kasumović, I., 288
 Katičić, R., 261
 Katić, R., 286, 290
 Katul, 264
 Katunar, R., 295
 Kemeuczei, T., 259
 Keramidčiev, A., 252
 Kessler, W., 238, 274, 284, 286
 Kilian-Dirlmeier, I., 271
 Kirigin, B., 245, 250, 267, 271
 Kiss, L., 284
 Kissas, S., 303
 Kitzinger, E., 273
 Klaić, N., 273, 276, 279, 283, 300
 Klarin, Lj., 242
 Klemm, M., 307
 Kleut, M., 291
 Knez, T., 242, 256, 261, 296
 Knezović, P., 307
 Knežević, B., 282
 Knežević, S., 236
 Knific, T., 296
 Knific, V., 242
 Koch, G., 270
 Kočiški, I., 249
 Kojić, Lj., 273, 303
 Kokolj, M., 282
 Kolarik, R., 270
 Koleva, E., 264
 Koller, H., 264
 Kolšek, V., 285
 Kolumbić, N., 238, 288
 Komelj, I., 240
 Kondić, V., 237, 247, 269, 272, 292, 307
 Kopacz, J., 257
 Koračević, D., 267
 Korać, D., 246, 275, 283
 Korać, M., 267
 Koren, V., 240
 Kornakov, D., 303
 Kornumpf, J.-H., 236
 Koropec, J., 276
 Korošec, J., 258, 261
 Korošec, P., 256, 295, 305
 Korunić, P., 238
 Kos, D., 279
 Kos, M., 272, 274
 Kos, P., 272, 274
 Kosanović, N., 51
 Kosorić, M., 259, 261
 Kostić, V., 252
 Koščak, V., 276
 Kovačeva, M., 252
 Kovačević, E., 283
 Kovačević, M., 273

- Kovačević, V., 300
 Kovačević-Kojić, D., 279
 Kozłowski, J. K., 257, 258
 Kraljević, G., 272, 273, 290
 Krekić, B., 276, 279
 Kreševljaković, M., 251
 Kretzenbacher, L., 251, 305
 Krigas, E., 264
 Kristó, G., 276
 Kroll, H., 261
 Kromer, K., 257, 260, 261
 Krstić, B., 291
 Krstić, D., 256
 Kruhek, M., 300
 Kruming, A., 286, 288
 Kržišnik-Bukić, V., 249
 Kudelić, Z., 286
 Kujundžić, Z., 267
 Kukoč, S., 261
 Kulenović, S., 243
 Kulnudić, Z., 286
 Kumbaradži-Bogoević, L., 298
 Kuntić-Makvić, B., 245, 289, 296
 Kupusović, A., 236
 Kuret, N., 305
 Kurio, H., 279
 Kuripešić, 283
 Kurtović-Folić, N., 297
 Kuševski, V. D., 237
 Kumzan, P., 261
 Kuzmić, Z., 251
 Kvintilijan, M. F., 264
 Kyriakoudis, E. N., 303
- L**
- Lacomica, O., 250
 Lalović, A., 267
 Lanc, E., 303
 Lape, Lj., 237
 Lazarev, V. N., 303
 Lazić, M., 261
 Lazović, I., 297
 Lazović, M., 303
 Leben, F., 246, 252, 255
 Lefort, J., 274
 Le Goff, J., 274
 Leitner, W., 271
 Leković, V., 258
 Lemerle, P., 283
 Lentić, I., 305, 306
 Lesek, M., 303
 Leže, L., 251
 Lilčić, V., 269, 293, 298
 Lilie, R.-J., 276
 Lippert, A., 300
 Lipoglavšek, M., 273
 Lokoše, I., 245, 265, 267, 171
 Lolić, A., 244
 Loma, A., 290
 Lončarević, J., 249
 Lopez, R., 274
 Lorenz, H., 261
 Lovrenčević, L., 292
 Lovrenčić, R., 245
 Lovrenović, D., 274
 Luci, K., 256
 Lučić, B., 242
 Lučić, J., 245, 246, 248, 249, 251, 252, 275, 278, 279, 284, 288, 290
 Luetić, J., 279, 284
- Lukić, H., 273
 Lukić, M., 243
 Lukijan, 264
 Lynch, K. A., 251
- Lj**
- Ljamić-Valović, N., 258
 Ljubinković, M., 248, 306
 Ljubinković, R., 274, 303
 Ljubojević, A., 288
 Ljumović, P., 243
- M**
- Macan, T., 247, 279
 Machiedo, S., 297
 Madas, D., 243, 245, 252, 293, 295
 Magda, P., 240
 Maglovski, J., 301
 Maguire, H., 274
 Maheba, E., 271
 Majnarić-Pandžić, N., 243, 259, 260, 261
 Makjanić, R., 269, 271
 Maksić, M. M., 307
 Maksimović, J., 286
 Maksimović, Lj., 276, 307
 Maleković, V., 237
 Malenica, A., 283
 Malez, M., 257
 Malinar, S., 289
 Mandić, N., 235, 236
 Mandić, S., 274, 289
 Mandić Studo, N., 251
 Maneva, E., 248, 293
 Mano-Zisi, K., 243, 287
 Manojlović, M., 256, 295
 Maras, M., 277
 Marasović, T., 298
 Marcovich, M., 271
 Mares, F. V., 285
 Margetić, L., 263, 271, 282, 284, 296
 Marić, Z., 263
 Marin, E., 236, 242, 245, 263, 267, 281, 285, 286, 297
 Marinković, R., 289
 Marinović, A., 279, 282
 Marjanović-Vujović, G., 243, 245, 266, 293, 295, 298, 305
 Markotić, Vl., 258
 Marković, C., 258, 261
 Marković, M., 263
 Marković, V., 303
 Marković, Z., 245, 252, 253, 255, 256, 258, 259, 261, 293, 299
 Maroević, I., 240
 Marojević, R., 290
 Marović, I., 255, 259, 263
 Matejčić, R., 301
 Maticki, M., 290, 291
 Matic, V., 298
 Martinić, J., 289
 Martinović, J., 300
 Marušić, B., 236, 237, 241, 247, 251, 253, 272, 295, 296
 Maškin, N. A., 263
 Maštrović, T., 289
 Matanov, H., 267, 277, 281, 284
 Matijašić, R., 270, 271
- Matijica, I., 306
 Matkovski, A., 251
 Mattier, Y., 258
 Moutsopoulos, N. C., 295
 Mavroidi, F., 274
 Mayer, M., 263
 Mažuran, I., 276
 McGowan, B. W., 276
 Medaković, D., 236, 248, 273
 Medar, M., 247, 254, 259, 267, 273
 Medini, J., 264, 269, 270, 272
 Medović, P., 243
 Mejendorf, Dž., 282
 Meletinski, E. M., 251
 Melik, J., 238
 Melik, V., 245
 Melovski, H., 283
 Menase, L., 237, 250
 Mendusić, M., 253
 Metzger, C., 247, 294
 Micov, T., 247
 Mičeva, Z., 245
 Mihajlović, V., 289
 Mihaljčić R., 276, 277, 285
 Mihaljević, M., 288
 Mihelić, D., 245, 279, 283
 Mihevec-Grabovec, E., 264
 Mihneva, R., 275
 Mijatović, A., 246, 248, 249, 283
 Mijović, P., 250, 273, 274, 295, 301
 Mijušković, S., 277, 290
 Mikić, Z., 238, 254
 Miki-Curk, I., 237, 238, 240, 249, 263, 267, 271, 274, 296
 Mikulčik, I., 267, 300
 Milanović, Č., 289
 Milić, V., 243, 253, 256
 Miličević, M., 259
 Milin, D., 251, 286, 300
 Milinčević, V., 280
 Milinković, M., 236, 238, 248, 293
 Milinović, A., 300
 Milosavljević, B., 243
 Milošević, A., 238, 253, 295
 Milošević, D., 249
 Milošević, G., 298
 Milošević, N., 257
 Milošević, P., 267, 270
 Milošević-Đorđević, N., 290
 Milovanović, D., 243
 Milović, Đ., 251, 277, 284
 Mils, 264
 Miljanović, M., 282
 Miljković, Đ., 307
 Miljković-Pepok, P., 246, 298, 303
 Minichreiter, K., 253, 256, 259, 267, 293
 Minić, D., 253, 273, 292, 293, 306
 Mirdita, Z., 248, 270
 Mirković, M., 247, 248, 263, 269, 272
 Mirnik, I., 307
 Misailović, I., 290
 Misić, S., 289
 Miškov, J., 267
 Mitevski, V., 263
 Mitić, I., 279, 283, 284
 Mitrović, M., 248
 Mlakar, S., 241, 250, 300
 Mlinarić, J., 283
 Moacanin, N., 277, 281
 Moder, G., 275
 Moguš, M., 285, 289

Mojsilović-Popović, S., 298, 300
Mole, I., 240
Momidik, R., 298
Momić, P., 303, 306
Montel-White, A., 257
Moškon, M., 306
Mrkobrad, D., 236, 253, 256, 293, 296, 306
Mulaomerović, J., 253, 291
Mulaku, L., 290
Mulic, I., 288
Muraro, M., 253
Musić, S., 300
Mušović, E., 279, 297, 298

N

Nadrah, A., 250
Nagy, S., 300
Nagu, T., 269
Nametak, F. A., 291, 298
Naumov, S., 268
Naumov, E. P., 284
Nava, M. L., 261
Nazor, A., 236, 287
Nedeljković, M., 290, 298
Nedeljković, O., 288
Nedejković, Z., 295
Nedomacki, V., 263
Nehring, K., 284
Nemeth-Erhlich, D., 266, 267
Nenadović, S. M., 298, 300
Nešković, J., 298
Niculescu, 296
Nikol, D. M., 283
Nikolanci, M., 263, 266
Nikolajević, I., 274, 301
Nikić, A., 243
Nikolić, D., 251
Nikolić, M., 240, 300
Nikolić, R., 250, 289, 303
Nikolić, S., 289
Nikšić, G., 240
Nosić, M., 285
Novak, S. P., 289
Novaković, D., 250
Novaković, R., 251, 277
Novaković, S., 236
Novaković, Z., 243

O

Obad, S., 236, 237
Obradović, S. B., 236
Odalović, G., 252
Oguić-Sutlović, S., 243
Oliver, R., 251
Omašić, V., 252
Oravec, H., 255
Oreb, F., 240, 243, 246, 267
Orlić, M., 237
Osole, F., 257
Otlományi, K., 271
Ovidius Naso, P., 264

P

Pahić, V., 261
Pajkić, P., 240, 282
Palamarević, O., 262

Palavestra, A., 261, 262
Palikruševa, G., 252
Panković, D., 236
Pankratova, N. P., 287
Panov, B., 236, 277, 282
Pantelić, M., 289
Pantelić, N., 247, 251
Papadopoulos, S., 277
Papazoglu, F., 263, 271
Parmenica, J., 299
Parmenid, 264
Paro, F., 287
Parović-Pešikan, M., 253, 255, 263, 267, 269, 270
Parzinger, H., 259
Pašalić, A., 252
Pašalić, E., 250
Paškvalin, V., 270
Patenru, B., 282
Pauli, L., 247
Paunesku, D., 304
Pavić, M., 289
Pavićević-Popović, R., 293
Pavišić, I., 256
Pavličević, D., 236, 238, 245, 247, 274, 279
Pavličić, P., 289
Pavlović, D. S., 289
Pavlović, I., 259
Pavlović, L., 285
Pavlović, R. D., 290
Pavuk, J., 247
Pawlikowski, M., 258
Peco, A., 249
Pečnik-Krofflin, B., 263
Pederin, I., 238, 280, 284
Pedišić, I., 267
Pegan, E., 273
Peja, F., 272
Pejić, S., 301
Pejović, R., 303
Pekić, M., 285
Pekić, Z., 239
Pelidija, E., 281
Pennacini, A., 264
Peričić, E., 277
Perić, O., 289
Perillo, F. S., 289
Perišić, S., 255
Peroni, R., 261
Peršić, J., 238, 283
Pešić, R., 291
Pešikan, M., 290, 291
Petković, S., 274, 282, 287, 303, 306
Petrescu-Dimbovita, M., 261
Petricoli, I., 250, 285, 298, 301, 306
Petricoli, S., 240
Petric, M., 303
Petric, N., 294
Petrov, K., 303
Petrović, D., 299
Petrović, D., 287
Petrović, Đ., 251, 306
Petrović, J., 289
Petrović, J., 256, 259
Petrović, M., 238
Petrović, N., 250
Petrović, P., 236, 243, 265, 267, 270
Petrović, R., 240, 304
Petruševski, I., 300
Petruševski, M., 265
Piccottini, G., 270

Pihler, M., 250
Piletić, D., 253
Pillat, C., 303
Pillinger, R., 263
Pindić, M., 265, 267
Pinsent, J., 263
Pinterović, D., 236
Piperkovski, S., 306
Piplović, S., 240
Pirkmajer, D., 267
Pirković-Kocbek, J., 240
Piussi, S., 236
Pivčević, E., 284
Plančić, S., 284
Planič-Lončarević, M., 300
Plesničar-Gec, Lj., 237, 268, 271, 274
Pleterski, A., 245, 247, 250, 296
Plotin, 265
Pogodin, M. P., 287
Poljanec, M., 277
Pop Lazić, P., 261, 306
Popović, D., 295
Popović, I., 273
Popović, Lj., 242, 243, 268
Popovich, Lj. D., 304
Popović, M., 280
Popović, M., 274, 293, 295, 298, 300
Popović, P., 253
Popović, P., 261, 262
Popović, R., 282
Popović, R., 235
Popović, T., 284
Popović, V., 247, 273, 287, 294, 296
Portolan, E., 300
Posavec, Z., 289
Prčkov, G., 289
Prelog, M., 274
Premk, A., 253
Premović-Aleksić, D., 256, 294, 299
Priatelj, K., 274, 287, 299, 304
Prinz, O., 238
Prlender, I., 247, 281, 282
Proeva, N., 262, 271, 272
Propercije, 264
Prošić-Dvornić, M., 251
Protić, G., 253, 261
Protić, M., 243
Puchner, W., 247, 291
Pucko, V., 285, 287
Puratić, Ž., 289
Pust Škrkulja, V., 269
Puš, I., 261

R

Raczky, P., 255
Radenović, Z., 268
Radica, B., 251
Radivojac, M., 261
Radojčić, S., 274
Radojković, B., 306
Radonić, T., 243
Radosavljević, S., 254
Radosavljević, V., 306
Radovanović, I., 257, 258
Radovanović, J., 304
Radulović, O., 304
Radunović, V., 289
Radusinoić, M. P., 250
Raičević, S. S., 299, 304
Rajčić, B., 235

Rajkov, B., 288
 Rajsp, V., 245, 248, 279
 Rakić, S., 295
 Rakova, S., 276
 Rankov, J., 268
 Rapanić, Z., 236, 238, 243, 248, 249, 268, 299
 Rasolkoska-Nikolovska, Z., 303, 304
 Rašajski, R., 256, 259
 Rašković, M., 240
 Ratković, A., 274, 294
 Raukar, T., 236, 277, 284
 Rauning, B., 300
 Ravnik-Toman, B., 268
 Rebec, I., 250
 Redžić, A., 295
 Reindl, H., 277
 Reinhart, J., 289
 Reisp, B., 250
 Rendić-Miočević, A., 269
 Rendić-Miočević, D., 263, 269
 Renfrew, C., 250
 Ribarević-Nikolić, I., 304
 Ribarova, Z., 238, 288
 Bibnikar, S., 240
 Ric, P., 295, 296
 Riel, M., 265
 Riedmann, J., 274
 Ristić, S., 238
 Ristovski, B., 245
 Rittershofer, F.-F., 259
 Rizai, S., 279
 Rizaj, S., 280
 Rnjak, D., 269
 Robertson, M., 263
 Röhring, F., 302
 Rokai, P., 276, 277
 Rokay, P., 283
 Romac, A., 283
 Ronin, V. K., 277
 Runciman, S., 274
 Rupčić, B., 285

S

Sagadin, M., 268
 Sagi, K., 268
 Samardžić, D., 243
 Samardžić, N., 246, 282, 284
 Samardžić, R., 277, 280
 Samardžija, S., 291
 Sanader, M., 289
 Sarić, I., 268
 Savić, M., 289
 Savić, M. D., 246, 250
 Savić-Rebac, A., 263
 Sazdov, T., 291
 Schäfer, H., 241
 Scherer, A., 236
 Schmitt-Bertapelle, V., 289
 Schwarz, K., 279
 Sedaj, E., 282
 Sedej, I., 241, 251
 Seferović, L., 250
 Sekulić, J., 241
 Selmanović, M., 287
 Selem, P., 269
 Senker, B., 289
 Simić, G., 300
 Simić-Lazar, D., 304
 Simić, V., 273, 288

Simić, Z., 253, 300
 Simoniti, P., 265
 Simonović, Đ. R., 252, 291
 Simoska, D., 256
 Sindik, D., 284
 Sindik, N. R., 245
 Sironić, M., 265
 Sirotković, H., 282
 Sivec, I., 274 (v. Sivec-Rajterič, I., 268, 298)
 Sivec-Rajterič, L., 268, 296
 Skarić, V., 248
 Skakić-Simatović, B., 243
 Skoda, F., 264
 Skok, B., 302
 Skovran, A., 242, 243
 Slabe, M., 241, 268, 270, 296
 Sladić, M., 257
 Slapšak, B., 251
 Slapšak, S., 236
 Slaveva, L., 277
 Slavnik, J., 251
 Smej, J., 251
 Smiljanik, F., 274, 275, 300
 Smith, B., 250
 Sokač-Stimac, D., 253
 Sokoloski, M., 284
 Sordi, M., 263
 Soulis, S., 277
 Spaho, F. Dž., 284
 Spalović, S., 287
 Speidel, M., 263
 Spieser, Jean-Marie, 292
 Spremić, M., 236, 277, 278, 295
 Srejšević, D., 236, 258, 269, 270
 Sretenović, M., 268
 Stagličić, M., 241, 242
 Stanić, R., 236, 237, 245, 273, 274, 280, 285, 294, 299
 Staniševa, T., 241
 Stanković, S., 258, 265
 Stanković-Simčić, V., 241
 Stanojević, G., 277, 284
 Stanojević, N., 294, 295
 Stare, V., 294, 296
 Starkova, K. B., 286
 Stefanović, D., 285
 Steindorff, L., 273, 275, 278, 283
 Steele, F., 306
 Stepanov, S., 289
 Stergar, N., 237
 Stijović, S., 291
 Stipčević, A., 237, 261, 280, 285, 287
 Stipetić, V., 251
 Stipišić, J., 251
 Stojaković, M., 276
 Stojančević, V., 237
 Stojanović, M., 291
 Stojanovski, A., 274, 277, 284, 294
 Stojanow, V., 285
 Stojković, A., 241
 Stoper, I., 301
 Strand, E., 272
 Strčić, M., 289
 Strčić, P., 237, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 285
 Strmčnik-Gulić, M., 249, 268
 Subotić, G., 250, 287
 Subotić, J., 287
 Subotić, V., 243
 Suić, M., 247, 285
 Sukenik, E. L., 286

Sušić, Z., 250
 Svoljšak, D., 243, 245, 260, 261, 268, 296

Š

Šabanović, H., 277
 Šakota, M., 250, 287, 305, 306
 Šamić, J., 237
 Šantek, D., 248
 Sarić, J., 257
 Šarić-Segović, M., 249
 Šarkić, S., 274
 Šašel, J., 236, 271, 272, 274
 Šašel Kos, M., 272
 Šaulić, J., 251
 Šemkov, G., 246, 281
 Sekularac, B., 282
 Selmić, L., 302
 Sestan, I., 291
 Ševčenko, F., 281
 Ševčenko, N., 304
 Šidak, J., 246, 247, 249, 282, 284
 Šimek, M., 238, 254, 262
 Šimić, J., 253, 259, 262
 Šimić, L., 277
 Šimunović, P., 245, 284, 291
 Šipuš, N., 273
 Škiljan, D., 265
 Škulj, E., 241
 Šmalcelj, M., 249
 Šmić, J., 257
 Šolle, M., 249
 Šonje, A., 295, 297, 299
 Šonje, S., 237
 Šprajc, I., 238
 Šribar, V., 294, 296
 Štavljanin-Đorđević, Lj., 289
 Štefanac, S., 302
 Štefančić, M., 295
 Stih, P., 245, 280, 296
 Strk, V., 257
 Štupar-Šumi, N., 241
 Šuligoj, Lj., 250
 Šumi, N., 241, 273, 274
 Šumrada, J., 248
 Šunjić, M., 277
 Šuput, M., 299, 300
 Švab, M., 238, 249, 277, 284
 Švelec, F., 289
 Š. K., 248

T

Tanasković, D., 237
 Tandarić, J., 285, 287
 Taradžić, B., 248, 284
 Tasić, N., 243, 247, 259
 Tatakis, B., 251
 Tatić-Đurić, M., 304
 Teržan, B., 244, 262
 Teržan, J., 248
 Težak-Gregl, T., 244, 260
 Thomson, F. J., 248
 Tibul, 264
 Timotijević, M., 304
 Todić, B., 304
 Todorova, H., 260
 Todorović, J., 262
 Todorovik, M., 265

- Tomazo-Ravnik, T., 254
 Tomeković, S., 304
 Tomičić, J., 244
 Tomičić, Z., 245, 253, 260, 273, 294, 295, 306, 307
 Tomić, G., 243
 Tomić, M., 291
 Tomić, R., 304
 Tomić, S., 250, 251
 Tomić de Muro, V., 250
 Tomoski, T., 300
 Tomović, G., 286
 Tomović, M., 245, 251, 270
 Trajković, D., 268
 Trajković, I., 300
 Trako, S., 287
 Trampuž-Orel, N., 244
 Trbuhović, L., 236
 Trbuhović, V., 236, 253, 255, 260
 Trenz, A., 257
 Trifunovski, J. F., 251, 294
 Trifunović, Đ., 284, 287, 290
 Tringham, R., 258
 Troebst, S., 251
 Troyat, H., 277
 Tuchman, B. W., 277
 Turk, I., 257, 260
 Tutundžić, S. P., 246, 254, 260
 Tušek, I., 263, 268
- U**
- Ugrinova-Skalovska, R., 290
 Ulbert, T., 268
 Ule, A., 238
 Uršić, A., 268
 Uršić, B., 302
 Uspenskij, N. D., 306
 Uzunova, E., 290
 Uzurov, P. M., 262
- V**
- Vajcman, K., 304
 Valović, S., 257, 258
 Van Dieten, J.-L., 277
 Vasić, C., 260, 299
 Vasić, M. R., 263, 266, 268, 273
 Vasić, P., 304, 306
 Vasić, R., 244, 253, 255, 259, 260, 261, 262, 271
 Vasiljev, Lj., 287
 Vasiljević, M., 244
 Vavken, J., 241
- Večerka, R., 290
 Vego, M., 280
 Veljović, D., 252
 Vencel, Sl., 257
 Verber, E., 251, 286, 287 (v. Werber, E., 287)
 Verchi, G., 262
 Vernan, Z.-P., 263
 Veselinović, A., 280
 Vetnić, S., 258, 306
 Vezić, P., 299
 Vezić, P., 241, 299
 Vičić, B., 294
 Vičkov, V., 288
 Vidmar, I., 244
 Vidović, J., 253, 260, 262
 Vikić, B., 268, 271 (v. Vikić-Belančić, B., 268)
 Vilfan, S., 245
 Vilhar, A., 238
 Vinski, Z., 296, 306
 Virč, Z., 264
 Visona, P., 273
 Vitlarski, T., 304
 Vladimirova, L. A., 287
 Vladislav, 282
 Vlahović, P., 237
 Vlašić-Anić, A., 246
 Vocotopoulos, P. I., 304
 Voinescu, T., 304
 Voje, I., 237, 245, 246, 281, 284
 Voljskaja, A., 304
 Vončina, J., 289
 Vovko, A., 247
 Voytek, B., 258
 Vrana, J., 287, 290
 Vranješ-Soljan, B., 246, 247, 279
 Vratović, V., 237
 Vrišer, S., 273
 Vrsalović, D., 268
 Vučković, P., 253, 262, 280, 294
 Vuga, D., 237, 241, 250, 260, 265, 296
 Vujičić, R., 304
 Vujnović, N., 257
 Vujović, B., 237, 249
 Vukadin, O., 294
 Vukasović, M., 280
 Vukićević, M., 290
 Vukićević-Samardžija, D., 299
 Vukmanović, M., 255, 262
- W**
- Wagstaff, M., 250
 Waldhauser, J., 246
- Walter, Ghr., 274, 303
 Weber, M., 265
 Wenzel, M., 306
 Werber, E., 287
 Werner, J., 247, 294
 Wessel, K., 304
 Willagan, J. D., 251
- Z**
- Zadnikar, M., 250, 296, 297, 299
 Zagotta, D., 237, 241
 Zaimov, J., 289
 Zaimova, R., 284
 Zamarovsky, V., 269
 Zaninović, M., 241, 260, 264, 268, 269, 277
 Zarić, R., 305
 Zavrtnik, J., 268
 Zečević, S., 291
 Zekan, M., 294
 Zelenika, A., 244, 253, 274, 295
 Zemanova, N., 296
 Zenon, 264
 Zirojević, O., 277, 282
 Zlata, B., 281
 Zličić, D., 263
 Zloković, M., 250, 280, 285
 Zorić, D., 248
 Zotović, Lj., 264
 Zotović, M., 262
- z**
- Zbona-Trkman, B., 261, 268
 Žeravica, L., 252, 253, 275
 Žeravica, Z., 253, 262
 Žic, Rokov, I., 249
 Žigon, A., 237
 Žikić, R., 241
 Žimke, M., 243
 Živanović, S., 254
 Živković, B., 250, 305
 Živković, P., 278, 280, 282
 Živković, Z., 305
 Živojinović, D. R., 275
 Živojinović, M., 274, 280, 283
 Žukovskaja, L. P., 287
 Žunjić, S., 264
 Župančić, M., 248, 264
 Županović, I., 281
 Žvanut, M., 238

STARINAR

Institut
Archeologique
Beograd